

IRENEUSZ TOPOLSKI

Polityka Federacji Rosyjskiej wobec państw Europy Wschodniej

WYDAWNICTWO UNIWERSYTETU MARIII CURIE-SKŁODOWSKIEJ

Polityka Federacji Rosyjskiej
wobec państw
Europy Wschodniej

IRENEUSZ TOPOLSKI

Polityka Federacji Rosyjskiej
wobec państw
Europy Wschodniej

WYDAWNICTWO UNIWERSYTETU MARII CURIE-SKŁODOWSKIEJ

LUBLIN 2013

Recenzent
Prof. dr hab. Stanisław Bieleń

Redakcja
Halina Kosienkowska

Redakcja techniczna
Roman Fiut

Projekt okładki i stron tytułowych
Marta Kwiatkowska

Skład
Aneta Okuń

© Wydawnictwo UMCS, Lublin 2013

ISBN 978-83-7784-345-1

Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej
20-031 Lublin, ul. Idziego Radziszewskiego 11
tel. 81 537 53 04
www.umcs.lublin.pl/wydawnictwo
e-mail: sekretariat@wydawnictwo.umcs.lublin.pl

Dział Handlowy: tel./faks 81 537 53 02
e-mail: wydawnictwo@umcs.eu

Drukarnia „Elpil”, ul. Artyleryjska 11, 08-110 Siedlce

Spis treści

Wykaz akronimów i skrótów	7
Wstęp	9
ROZDZIAŁ 1	
Europa Wschodnia w przestrzeni polityki Federacji Rosyjskiej	23
1.1. Zakres Europy Wschodniej jako przestrzeni polityki Federacji Rosyjskiej	23
1.1.1. Zakres Europy Wschodniej jako przestrzeni historycznej	25
1.1.2. Zakres Europy Wschodniej jako przestrzeni geograficznej	31
1.1.3. Zakres Europy Wschodniej jako przestrzeni gospodarczej	36
1.1.4. Zakres Europy Wschodniej jako przestrzeni kulturowej	39
1.1.5. Zakres Europy Wschodniej jako przestrzeni politycznej	42
1.2. Specyfika Europy Wschodniej jako przestrzeni polityki Federacji Rosyjskiej	60
ROZDZIAŁ 2	
Uwarunkowania polityki Federacji Rosyjskiej wobec państw Europy Wschodniej	75
2.1. Uwarunkowania historyczne	76
2.2. Uwarunkowania polityczno-militarne	93
2.3. Uwarunkowania ekonomiczne	107
2.4. Uwarunkowania społeczno-kulturalne	120
ROZDZIAŁ 3	
Koncepcje polityki Federacji Rosyjskiej wobec państw Europy Wschodniej	131
3.1. Interesy Federacji Rosyjskiej w państwach Europy Wschodniej	132
3.2. Państwa Europy Wschodniej w koncepcjach środowisk politycznych i naukowych	139
3.3. Państwa Europy Wschodniej w koncepcjach władz federalnych	162

ROZDZIAŁ 4

Działania Federacji Rosyjskiej wobec państw Europy Wschodniej na płaszczyźnie polityczno-militarnej	193
4.1. Budowa wspólnych przestrzeni politycznych i bezpieczeństwa	194
4.2. Walka o wpływy polityczne w państwach Europy Wschodniej	205
4.3. Rywalizacja z Zachodem	215
4.4. Wygaszanie i rozwiązywanie sporów i konfliktów	225
4.5. Obecność wojskowa i współpraca militarna	233

ROZDZIAŁ 5

Działania Federacji Rosyjskiej wobec państw Europy Wschodniej na płaszczyźnie ekonomicznej	245
5.1. Budowa wspólnej przestrzeni gospodarczej	246
5.2. Współpraca ekonomiczna	254
5.3. Wykorzystanie instrumentów energetycznych	263

ROZDZIAŁ 6

Działania Federacji Rosyjskiej wobec państw Europy Wschodniej na płaszczyźnie społeczno-kulturowej	283
6.1. Współpraca naukowa i kulturalna	284
6.2. Ochrona diaspory rosyjskiej	293
6.3. Popularyzacja języka rosyjskiego i kultury narodów Federacji Rosyjskiej	301
6.4. Wsparcie dla Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej	305
Zakończenie	319
Wykaz źródeł	325

Wykaz akronimów i skrótów

BCP-PM	Białoruska Cerkiew Prawosławna Patriarchatu Moskiewskiego
BSRR	Białoruska Socjalistyczna Republika Radziecka
BYR	Rubel białoruski
CEIP	Fundacja Carnegie na rzecz Pokoju na Świecie
CFE-I	Traktat o redukcji sił konwencjonalnych w Europie
CFE-IA	Akt zamykający rokowania w sprawie redukcji stanów osobowych sił konwencjonalnych w Europie
CIA	Centralna Agencja Wywiadowcza
EaUG	Eurazjatycka Unia Gospodarcza (Unia Eurazjatycka)
EaWG	Eurazjatycka Wspólnota Gospodarcza
EWWiS	Europejska Wspólnota Węgla i Stali
FCzFR	Flota Czarnomorska Federacji Rosyjskiej
FID	Międzynarodowa Federacja Dokumentacyjna
FR	Federacja Rosyjska
GUAM	Gruzja, Ukraina, Azerbejdżan, Mołdawia
GUUAM	Gruzja, Ukraina, Uzbekistan, Azerbejdżan, Mołdawia
ICBM	Międzykontynentalny pocisk balistyczny
INF	Traktat o redukcji broni jądrowej średniego zasięgu
JES	Połączone Systemy Energetyczne
KBWE	Konferencja Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie
KPU	Komunistyczna Partia Ukrainy
KPZR	Komunistyczna Partia Związku Radzieckiego
MAP	Plan Działania na rzecz Członkostwa w Sojuszu Północnoatlantycznym
MGIMO	Moskiewski Państwowy Instytut Stosunków Międzynarodowych Ministerstwa Spraw Zagranicznych Rosji
MIRV	Głowica wieloadunkowa, każdy z członów jest naprowadzany niezależnie na cel
MSRR	Mołdawska Socjalistyczna Republika Radziecka
MSZ	Ministerstwo Spraw Zagranicznych
NATO	Organizacja Traktatu Północnoatlantycznego
NKWD	Ludowy Komisariat Spraw Wewnętrznych Związku Radzieckiego
NPT	Układ o nierozprzestrzenianiu broni jądrowej
NRD	Niemiecka Republika Demokratyczna

NRM	Naddniestrzańska Republika Mołdawska
OBWE	Organizacja Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie
ODED – GUAM	Organizacja na rzecz Demokracji i Rozwoju Gospodarczego – GUAM
OECD	Organizacja Współpracy Gospodarczej i Rozwoju
ONZ	Organizacja Narodów Zjednoczonych
OSW	Ośrodek Studiów Wschodnich
OUBZ	Organizacja Układu o Bezpieczeństwie Zbiorowym
OUN-UPA	Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów – Ukraińska Powstańcza Armia
PCM	Prawosławna Cerkiew Mołdawii
PISM	Polski Instytut Spraw Międzynarodowych
PKB	Produkt Krajowy Brutto
RAN	Rosyjska Akademia Nauk
RAZ	Rosyjska Akademia Zarządzania
RCP	Rosyjska Cerkiew Prawosławna
RFN	Republika Federalna Niemiec
RFSRR	Rosyjska Federacyjna Socjalistyczna Republika Radziecka
RUB	Rubel rosyjski
RWPG	Rada Wzajemnej Pomocy Gospodarczej
SFRJ	Socjalistyczna Federacyjna Republika Jugosławii
SIPRI	Sztokholmski Międzynarodowy Instytut Badań nad Pokojem
SORT	Traktat o redukcji strategicznych potencjałów ofensywnych
START	Traktat o ograniczeniu i redukcji ofensywnej broni jądrowej
UCP-PK	Ukraińska Cerkiew Prawosławna Patriarchatu Kijowskiego
UCP-PM	Ukraińska Cerkiew Prawosławna Patriarchatu Moskiewskiego
UE	Unia Europejska
UNDP	Program Narodów Zjednoczonych ds. Rozwoju
URL	Ukraińska Republika Ludowa
USA	Stany Zjednoczone Ameryki
USD	Dolar amerykański
USRR	Ukraińska Socjalistyczna Republika Radziecka
UW	Układ Warszawski
WNP	Wspólnota Niepodległych Państw
WPG	Wspólna Przestrzeń Gospodarcza
WPK	Kompleks wojskowo-przemysłowy
WTO	Światowa Organizacja Handlu
ZBiR	Związek Białorusi i Rosji
ZSRR	Związek Socjalistycznych Republik Radzieckich

Wstęp

Rozpad Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich w grudniu 1991 r. doprowadził do zmian na poziomie globalnego systemu stosunków międzynarodowych oraz systemów regionalnych. Upadek porządku bipolarnego spowodował powstanie nowego układu sił w skali globalnej oraz wielu regionów. Stany Zjednoczone Ameryki pozostały jedynym supermocarstwem. Zamiast Związku Radzieckiego pojawiło się piętnaście nowych państw¹. Federacja Rosyjska znalazła się w nowej sytuacji geopolitycznej. Ponadto, Rosja ponownie stanęła przed historycznym pytaniem dotyczącym jej zakresu terytorialnego, żywotnie ważnych interesów, przynależności kulturowej oraz roli i pozycji w nowej rzeczywistości międzynarodowej. Federacja Rosyjska miała problemy z samookreśleniem się i poszukiwała swojego miejsca w pozimnowojennym świecie. Państwo o tysiącletnich tradycjach imperialnych znalazło się w „próżni politycznej i bez tożsamości”. Jednocześnie Rosja zachowała unikalne położenie geostrategiczne. Poza granicami Federacji Rosyjskiej znalazły się „ziemie »określane« jako etnicznie rosyjskie”, które weszły w skład m.in. Ukrainy, Kazachstanu i Estonii. Rosji pozostało natomiast: „historyczne jądro państwa” – dawna Moskwa (Państwo Moskiewskie), baza surowcowa – Syberia, główne forpoczty – Sankt-Petersburg, Kaliningrad, Noworosyjsk, Astrachań, a także wybrzeża Oceanów – Spokojnego i Arktycznego. Rosja „nigdy nie istniała w takim kształcie” jak obecnie – pod względem kwestii terytorialnych, narodowych i koncepcyjnych².

¹ Wliczając republiki nadbałtyckie: Litwę, Łotwę, Estonię.

² S. Bieleń, *Tożsamość międzynarodowa Federacji Rosyjskiej*, Warszawa 2006, s. 43–50; idem, *Rosja w poszukiwaniu demokratycznej tożsamości*, [w:] *Szkice o Rosji*, A. Stępień-Kuczyńska, J. Adamowski (red.), Łódź–Warszawa 2000, s. 22–23; M. Nizioł, *Dylematy kulturowe międzynarodowej roli Rosji*, Lublin 2004, s. 7; D. Trienin, *Post-imperium: jewrazijskaja istorija*, Moskwa 2012, s. 73–74; K. Łastawski, *Koncepcje polityki zagranicznej i bezpieczeństwa Federacji Rosyjskiej*, [w:] *Federacja Rosyjska w stosunkach międzynarodowych*, A. Czarnocki, I. Topolski (red.), Lublin 2006, s. 55; J. Potulski, *Współczesne kierunki rosyjskiej myśli geopolitycznej. Między nauką, ideologicznym dyskursem a praktyką*, Gdańsk 2010, s. 23–24; M. Nizioł-Celewicz, *Polityka Federacji Rosyjskiej*

Federacja Rosyjska (FR, dalej Federacja i Rosja³) jako prawna i polityczna kontynuatorka⁴ przejęła zobowiązania międzynarodowe Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich (ZSRR, dalej Związek Radziecki), w tym również funkcję stałego członka Rady Bezpieczeństwa Organizacji Narodów Zjednoczonych (ONZ)⁵. Po Związku Radzieckim odziedziczyła tylko status mocarstwa regionalnego, co przełożyło się także na możliwość prowadzenia przez nią działań na arenie międzynarodowej. Zaistniałą sytuację trafnie określa Stanisław Bieleń, twierdząc, iż „pod względem geostrategicznym Rosja przestała pełnić rolę kolosa równoważącego wpływy Wschodu i Zachodu w masywie euroazjatyckim”. Ponadto, na obszarze Wspólnoty Niepodległych Państw (WNP, dalej Wspólnoty) przeważały procesy o charakterze dezintegracyjnym. Problem ten zagrażał także samej Federacji⁶. Osłabienie pozycji mocarstwowej było widoczne w dłuższej perspektywie czasowej. Premier Władimir Putin w wystąpieniu pt. *Rosja na styku tysiącleci*, wygłoszonym na zjeździe prokremlowskiego ruchu Jedność 29 grud-

wobec obszaru Wspólnoty Niepodległych Państw, [w:] *Federacja Rosyjska w stosunkach międzynarodowych*, s. 139–141; D. Bochkarev, *Russian Energy Policy During President Putin's Tenure: Trends and Strategies*, London 2006, s. 1; A. D. Rottfeld, *Stosunki rosyjsko-ukraińskie z polskiej perspektywy*, [w:] *Ukraina: jak żyć z Rosją? Rosja: jak żyć z Ukrainą? Stosunki ukraińsko-rosyjskie w 2006 roku i w najbliższej przyszłości*, W. Konończuk (red.), Warszawa 2006, s. 22–23, URL <<http://www.batory.org.pl/doc/ukraina-rosja.pdf>>, [dostęp: 12.03.2011]; T. Stępniewski, *Geopolityka regionu Morza Czarnego w pozimnowojennym świecie*, Lublin–Warszawa 2011, s. 81; T. R. McCray, *Russia and the Former Soviet Republics*, New York 2006, s. 91–92; M. A. Molchanov, *Political Culture and National Identity in Russian–Ukrainian Relations*, College Station, TX: Texas A & M University Press, 2002, s. 121–124.

³ Zgodnie z art. 1 *Konstytucji Federacji Rosyjskiej*, terminy: „Federacja Rosyjska” i „Rosja” są równoznaczne i w niniejszej pracy będą stosowane zamiennie.

⁴ Kwestia dotycząca określenia Federacji Rosyjskiej jako kontynuatorki lub sukcesorki ZSRR, zob.: A. Kozyriew, *Demokratyczna transformacja*, Warszawa 1995, s. 143–144; W. Czaplński, *Zmiany terytorialne w Europie Środkowej i Wschodniej i ich skutki międzynarodowe (1990–1992)*, Warszawa 1998, s. 28–32; W. Marciniak, *Konstruowanie wielkiego mocarstwa*, [w:] *Rosja między imperium a mocarstwem nowoczesnym*, A. Dudek, R. Mazur (red.), Toruń 2010, s. 17–24.

⁵ 24 grudnia 1991 r. miejsce ZSRR w Radzie Bezpieczeństwa i innych organach Organizacji Narodów Zjednoczonych zajęła Federacja Rosyjska, zob.: J. Kutowoj, *Rossija i Organizacja Obiektionnych Nacyj*, [w:] *Wnieszniaja politika i diptomatija Rossijskoj Fiedieracyi*. *Uczebnik*, A. Panow (red.), Moskwa 2010, s. 41–58.

⁶ A. Kozyriew, *Demokratyczna...*, s. 143–144; K. Łastawski, *Koncepcje...*, s. 55; S. Bieleń, *Polityka zagraniczna Rosji*, [w:] *Federacja Rosyjska 1991–2001*, J. Adamowski, A. Skrzypek (red.), Warszawa 2002, s. 257; A. Włodkowska, *Polityka Federacji Rosyjskiej wobec Wspólnoty Niepodległych Państw*, [w:] *Polityka zagraniczna Rosji*, S. Bieleń, M. Raś (red.), Warszawa 2008, s. 127–128; M. Raś, *Ewolucja polityki zagranicznej Rosji wobec Stanów Zjednoczonych i Europy Zachodniej w latach 1991–2001*, Warszawa 2005, s. 13–14; *Rossija i Centralno-Wostocznaja Jewropa: transformacyi w konce XX–naczale XXI wieka. W 2 tomach*, t. 1, *Prieobrazowanija*, S. Glinkina, I. Orlik (red.), Moskwa 2005, s. 27–30; J. Ćwiek-Karpowicz, *Reforma władzy państwowej w okresie prezydentury Władimira Putina*, [w:] *Rosja, refleksje o transformacji*, S. Bieleń, A. Skrzypek (red.), Warszawa 2010, s. 61–62; J. Rychlik, *Współpraca zagraniczna podmiotów Federacji Rosyjskiej*, [w:] *ibid.*, s. 185–186.

nia 1999 r., powiedział, iż „Federacja przeżywa jeden z najtrudniejszych okresów w swojej wielowiekowej historii. Po raz pierwszy w okresie ostatnich 200–300 lat stoi w obliczu realnego niebezpieczeństwa znalezienia się w drugim, a może nawet trzecim szeregu państw świata”. W otwartym zaś liście do rosyjskich wyborców, opublikowanym 25 lutego 2000 r. w gazecie „Kommiersant”⁷, przedstawił Federację jako „bogaty kraj biednych ludzi”, w którym występuje wiele paradoksów. Wskazał także na „katastrofalny” stan państwa.

W polityce Federacji Rosyjskiej wobec republik poradzieckich najważniejsze miejsce zajmują państwa Europy Wschodniej. Elity polityczne Rosji uważały, że z tego właśnie obszaru pochodziły największe dla bezpieczeństwa państwa zagrożenia, w tym również o charakterze militarnym⁸.

Znaczenie państw Europy Wschodniej w polityce Rosji znajduje odbicie w różnych nurtach rosyjskiej myśli geopolitycznej. Według Jakub Potulski można mówić o sześciu z nich. Pierwszy, określanymi jako Rosja–Bizancjum, zawiera ideę panslawistyczną Michaiła Nazarowa, zakładającą zjednoczenie przez Rosję postbizantyjskiej przestrzeni krajów prawosławnych, w skład której mają wejść: Białoruś i wschodnia Ukraina⁹, a także Grecja, Serbia, Bułgaria, Rumunia, Gruzja, Armenia. W przyjętym założeniu odbudowa Imperium ma zostać ograniczona do granic Rosji Carskiej sprzed 2 marca 1917 r., jako „naturalnej” i historycznej przestrzeni rosyjskiej.

Drugi jest przedstawiany jako rosyjski izolacjonizm, skupia przedstawicieli nacjonalistycznej szkoły myślenia, którzy proponują m.in. sojusz z Ukrainą i Białorusią w celu odtworzenia słowiańskiej geopolitycznej przestrzeni z okresu Rusi Kijowskiej. Natomiast w ramach konsensualnej szkoły geopolityki zakładano odbudowę pozycji Rosji jako lidera na obszarze poradzieckim.

Trzeci, ujęty jako geocywilizacyjna szkoła, przedstawia propozycję prowadzenia przez Federację Rosyjską umiarkowanej ekspansji środkami polityczno-ekonomicznymi do granic „historycznej Rosji” oraz dążenie do zachowania statusu podmiotu dominującego na obszarze byłego ZSRR.

Czwarty, określanymi jako Rosja–Wyspa, zawiera koncepcję „wielkiego limitofu” Wadima Cymburskiego, w którym Federacja jako osobna wyspa jest oddzielona od głównych ośrodków cywilizacji pasem niezależnych państw, określanymi terminem „terytoria–cieśniny”. W tej strefie peryferyjnej Rosja toczyła swoje wojny, które nie dotyczyły centrum kraju. Jednak obawy o to, iż zachodnia

⁷ W pracy przyjęto obowiązującą zasadę pisowni nazw rosyjskich czasopism małą literą, przykładowo: „Mieżdunarodnaja żyzn”. Jedynym wyjątkiem jest czasopismo „Wostocznaia Jewropa. Pierspiektiwy”, w zapisie tej nazwy zachowano oryginalną pisownię.

⁸ W. Putin, *Rossija na rubieżu tysiaczletij*, „Niezawisimaja gazeta”, 30 grudnia 1999, URL <<http://www.ng.ru/printed/3681>>, [dostęp: 25.07.2012]; *Otkrytoje pis'mo Władimira Putina k rossijskim izbi-ratielam*, „Kommiersant”, 25 luty 2000, URL <<http://www.kommersant.ru/doc/141144>>, [dostęp: 25.07.2012]; R. Sakwa, *Putin Russia's choice*, Second Edition, London–New York 2008, s. 317–328.

⁹ Autor nie określił dokładnie, jaki obszar jest zaliczany do wschodniej Ukrainy.

jej część może zostać wykorzystana przez Zachód do izolowania samej Rosji, powodują, że w interesie Federacji leży utrzymanie wpływów na „osi” przebiegającej przez Europę Wschodnią od Kaliningradu, przez Mińsk, aż po Krym.

Piąty nurt zawiera omówienie geoeconomizmu, w ramach którego Siergiej Rogow podkreśla znaczenie m.in. państw Europy Wschodniej jako krajów tranzytowych w koncepcji „komunikacyjnego mostu”. Zgodnie z nią terytorium Rosji ma połączyć południową, zachodnią i wschodnią część Eurazji. Zdaniem Nikołaja Nartowa, Rosja przypisuje duże znaczenie basenowi Morza Czarnego, przez który prowadzą drogi transportu surowców energetycznych z regionu Morza Kaspijskiego do państw Europy Zachodniej. Autor ten sądzi także, iż Federacja powinna dążyć do kontroli tranzytu ropy naftowej i gazu ziemnego oraz rozwijać sieć korytarzy transportowych na obszarze poradzieckim.

Przedstawiciele ostatniego nurtu, określanego jako geoinformacjonizm, obawiają się, że byłe republiki, m.in. Ukraina i Mołdawia¹⁰, mogą zostać przyciągnięte ze względu na atrakcyjność *soft power* do strefy wpływów Unii Europejskiej (UE, dalej Unia) lub Stanów Zjednoczonych Ameryki (USA, dalej Stany Zjednoczone). W celu przeciwdziałania tej tendencji proponują zbudowanie przez Rosję nowej przestrzeni ideologicznej jako podstawy do utrzymania pozycji hegemonu na terytorium byłego ZSRR, aby wypełnić pustkę duchową powstałą po upadku ideologii komunistycznej. Działania te mają przyczynić się do zachowania kontroli nad obszarem poradzieckim i do odbudowy strefy wpływów, szczególnie w państwach prawosławnych¹¹.

W przedstawionym powyżej ujęciu nie uwzględniono ważnego nurtu, którym jest eurazjatyzm. Jego przedstawiciele za podstawowy cel przyjęli budowę imperium, które powinno obejmować terytorium byłego Związku Radzieckiego, włączając ziemie ukraińskie, białoruskie oraz obszar Mołdawii. Szczególną uwagę przywiązywano do utrzymania ścisłych relacji Rosji z Ukrainą oraz sprzeciwiano się uniezależnianiu Ukraińskiego Kościoła Prawosławnego¹².

¹⁰ Na potrzeby niniejszej pracy została przyjęta nazwa państwa Mołdawia. Jednocześnie w przypadku tytułów prac (W. Baluk, *Zarys transformacji demokratycznej w Republice Mołdowa w latach 1988–2005*, [w:] *Wybrane problemy badań wschodnich*, Z. Winnicki, W. Baluk, G. Tokarz (red.), Wrocław 2007) lub też nazw własnych (Kongres Rosyjskich Wspólnot Republiki Mołdowy) zachowano oryginalną wersję określenia.

¹¹ W pracy świadomie pominięto charakterystykę poszczególnych nurtów rosyjskiej myśli geopolitycznej, które zostały dokładnie omówione w literaturze polskiej. Zarazem w formie skondensowanej zaprezentowano kwestię znaczenia państw Europy Wschodniej w różnych założeniach rosyjskiej myśli politycznej, zob.: R. Bäcker, *Rosyjskie myślenie polityczne za czasów prezydenta Putina*, Toruń 2007, s. 49 i nast.; J. Potulski, *Współczesne...*, s. 197–305.

¹² Eurazjatyzm jako jeden z nurtów rosyjskiej myśli geopolitycznej, zob.: R. Bäcker, *Rosyjskie...*, s. 194–227; idem, *Między rewolucyjnym konserwatyzmem a totalitaryzmem. Dylematy oceny międzywojennego eurazjatyizmu*, [w:] *Emigracja rosyjska. Losy i idee*, R. Bäcker, Z. Karpus (red.), Łódź 2002, s. 59–78; idem, *Międzywojenny eurazjatyzm. Od intelektualnej kontrakulturacji do totalitaryzmu?*, Łódź 2000, s. 5 i nast.

Zmiany geopolityczne stworzyły przesłanki dla zbadania polityki Federacji wobec państw Europy Wschodniej. W procesie analizy przyjęto, że podmiotem jest Rosja, natomiast przedmiotem są Ukraina, Białoruś i Mołdawia – w rozumieniu obiektu zainteresowania prowadzonych przez Federację działań. Uwzględniając zakres przestrzenny, należy podkreślić, że pokrywa się on z obszarem terytorium trzech państw poradzieckich, tj. Ukrainy, Białorusi i Mołdawii. Praca obejmuje swym zakresem chronologicznym okres od rozpadu ZSRR po kadencję prezydenta Dmitrija Miedwiediewa – gromadzenie materiałów zakończono w sierpniu 2012 roku. Początkowa cezura, przełom lat 80. i 90. XX wieku, jest związana z pojawieniem się tendencji separatystycznych w republikach związkowych oraz „usamodzielnianiem się ówczesnej” Rosji w ramach ZSRR. Jednocześnie w pewnych uzasadnionych przypadkach za zasadne uznano przedstawienie wcześniejszych wydarzeń, w tym przede wszystkim uwarunkowań historycznych oraz społeczno-kulturalnych Federacji wobec państw Europy Wschodniej. Drugi problem dotyczy tzw. polityki historycznej w relacjach Rosji z Ukrainą i Mołdawią.

Celem głównym pracy jest dokonanie kompleksowej i wielopłaszczyznowej analizy polityki Federacji Rosyjskiej wobec trzech państw Europy Wschodniej. Jednocześnie określone zostały cele szczegółowe, potrzebne do przedstawienia istoty i specyfiki badanego problemu. Do najważniejszych celów szczegółowych należy zaliczyć, po pierwsze, zdefiniowanie terminu „Europa Wschodnia” w ujęciu różnych dyscyplin naukowych – podejście wielodyscyplinarne; po drugie, określenie specyfiki działań Rosji w stosunku do Ukrainy, Białorusi i Mołdawii na płaszczyznach: polityczno-militarnej, ekonomicznej i społeczno-kulturalnej.

W pracy poddano weryfikacji cztery hipotezy badawcze. Po pierwsze, zakres Europy Wschodniej jako przestrzeni politycznej po zakończeniu „zimnej wojny” i rozpadzie systemu dwubiegunowego jest dynamiczny i zmienny w porównaniu z przestrzenią historyczną, geograficzną, gospodarczą i kulturalną. Po drugie, polityka Federacji Rosyjskiej wobec państw Europy Wschodniej stanowi „wymuszoną” kontynuację podejścia władz centralnych do republik związkowych w okresie schyłkowym Związku Radzieckiego, gdy doszło do „odmrożenia” i wyłonienia się nowych problemów. Po trzecie, działania Federacji Rosyjskiej wobec Ukrainy, Białorusi i Mołdawii w dużym stopniu są wynikiem powiązań z elitami władzy w tych państwach, które wywodzą się z dawnej nomenklatury komunistycznej. Po czwarte, w interesie Federacji Rosyjskiej leży utrzymanie wpływów i obecności w państwach Europy Wschodniej przy wykorzystaniu odpowiednio instrumentów polityczno-militarnych, ekonomicznych oraz społeczno-kulturowych, a nie ich reintegracja w ramach jednego państwa.

Do weryfikacji przyjętych w pracy hipotez jako podstawową metodę zastosowano analizę czynnikową. Sięgnięto również do innych metod, takich jak analiza historyczna, analiza instytucjonalno-prawna, metoda geograficzna i statystyczna. Analiza czynnikowa została wykorzystana w rozdziale drugim do zbadania uwarunkowań polityki Federacji Rosyjskiej wobec państw Europy Wschodniej. Analiza historyczna zaś znalazła zastosowanie do scharakteryzowania w rozdziale pierwszym, w kontekście zmienności i dynamiki, zakresu przestrzennego i specyfiki Europy Wschodniej. Metodą tą posłużono się również w analizie działań Rosji wobec Ukrainy, Białorusi i Mołdawii na płaszczyznach: polityczno-militarnej, ekonomicznej i społeczno-kulturowej. Analizę instytucjonalno-prawną wykorzystano do zbadania problemu dotyczącego państw Europy Wschodniej w koncepcjach władz federalnych w rozdziale trzecim. Została ona również zastosowana do badania dokumentów i materiałów obejmujących działania Federacji Rosyjskiej wobec państw Europy na płaszczyznach: polityczno-militarnej, ekonomicznej i społeczno-kulturowej. Metodę geograficzną zastosowano w rozdziale pierwszym do zbadania zakresu przestrzennego Europy Wschodniej. Metoda statystyczna została zaś w dużym stopniu wykorzystana do przeprowadzenia analizy w czterech rozdziałach – drugim, czwartym, piątym i szóstym. Obie metody mają zastosowanie przede wszystkim przy charakteryzowaniu: poziomu potencjału militarnego i ekonomicznego Rosji, skali obecności wojskowej Rosji, wielkości wymiany handlowej – w tym wykorzystania instrumentów energetycznych, liczebności i rozmieszczenia diaspory rosyjskiej na Ukrainie, Białorusi i w Mołdawii.

W rozprawie poruszono zagadnienia, które są obecne i analizowane częściowo lub w pewnym wybranym kontekście w literaturze przedmiotu w Polsce oraz na świecie – badania są prowadzone na poziomie ogólnym lub wycinkowym. Dominują prace zawierające analizę polityki zagranicznej Federacji lub też w węższym kontekście Wspólnoty czy poszczególnych państw Europy Wschodniej. Część pozycji obejmuje swym zakresem badawczym poszczególne płaszczyzny, tj.: polityczną, militarną, ekonomiczną lub społeczno-kulturową. Ponadto, niektórzy autorzy poruszają w swoich publikacjach pewne wybrane fragmenty działań Rosji wobec Ukrainy, Białorusi i Mołdawii, np. wykorzystanie instrumentów energetycznych. Badania związane z analizą Europy Wschodniej jako przestrzeni polityki Federacji Rosyjskiej również mają charakter ogólny lub wycinkowy. W literaturze przedmiotu trudno wskazać publikacje charakteryzujące zakres przestrzenny oraz specyfikę tego pojęcia w interpretacji różnych dyscyplin naukowych. Brakuje ponadto pozycji, w której analizie zostałaby poddana polityka Rosji wobec państw Europy Wschodniej na różnych płaszczyznach.

Znaczenie terminu „Europa Wschodnia” w ujęciach: historycznym, geograficznym, ekonomicznym, kulturowym i politycznym zostało już w sposób

częstkowy zbadane, występują jednak trudności ze wskazaniem pozycji, w której całościowo zostałyby zdefiniowane różne kryteria klasyfikacji. Brakuje również publikacji przedstawiającej wielodyscyplinarne definiowanie samego pojęcia. W literaturze przedmiotu przeważają pozycje charakteryzujące pojęcie oraz zakres Europy Wschodniej jako przestrzeni: historycznej – Normana Daviesa, Larrego Wolffa i Gyorgi Szondiego, Oskara Haleckiego, Jenő Szűcsa, Piotra S. Wandycza, Krzysztofa Brzechcyna¹³; geograficznej – Jerzego Kondrackiego, Jerzego Makowskiego¹⁴; gospodarczej – Michała Dobroczyńskiego¹⁵; kulturowej – Jana Pawła II, Radosława Zenderowskiego, Zbigniewa Rykiela¹⁶.

Do publikacji¹⁷ teoretycznych polsko-, rosyjsko- i anglojęzycznych, analizujących zakres Europy Wschodniej jako przestrzeni politycznej, zalicza się m.in. prace: Zakładu Badań Wschodnich Instytutu Studiów Międzynarodowych Uniwersytetu Wrocławskiego¹⁸, Olivera Schmidtke i Serhya Yekelchyka, Kamaludina Gadżyjewa, Lubow Szyszeli, Andrzeja Czarnockiego, Tadeusza Kisielewskiego¹⁹. Należy podkreślić, że wiele interesujących definicji zostało

¹³ N. Davies, *Europa. Rozprawa historyka z historią*, Kraków 2010; idem, *Europa między Wschodem a Zachodem*, Kraków 2007; L. Wolff, *Inventing Eastern Europe. The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*, Stanford–California 1994; G. Szondi, *Filary zarządzania reputacją: dyplomacja publiczna w Europie Wschodniej z perspektywy public relations*, [w:] *Dyplomacja publiczna*, B. Ociepka (red.), Wrocław 2008; O. Halecki, *Historia Europy – jej granice i podziały*, Lublin 2000; J. Szűcs, *Trzy Europy*, Lublin 1995; P. S. Wandycz, *Cena wolności. Historia Europy Środkowowschodniej od średniowiecza do współczesności*, Kraków 2003; K. Brzechczyn, *Odrębność historyczna Europy Środkowej. Studia metodologiczne*, Poznań 1998.

¹⁴ J. Kondracki, *Geografia regionalna Polski*, Warszawa 2009; idem, *Geografia fizyczna Polski*, Warszawa 1988; idem, *Podstawy regionalizacji fizycznogeograficznej*, Warszawa 1976; J. Makowski, *Geografia fizyczna świata*, Warszawa 2004; idem, *Środowisko przyrodnicze Unii Europejskiej*, [w:] *Geografia Unii Europejskiej*, idem (red.), Warszawa 2008; *Encyklopedia geografii świata – Europa Wschodnia, Azja Północna i Środkowa, Zakaukazie*, Warszawa 1997.

¹⁵ *Europa Wschodnia w obliczu integracji i globalizacji*, M. Dobroczyński (red.), Warszawa 2001.

¹⁶ Jan Paweł II, *Pamięć i tożsamość. Rozmowy na przelomie tysiącleci*, Kraków 2005; S. Sowiński, R. Zenderowski, *Europa drogą Kościoła. Jan Paweł II o Europie i europejskości*, Wrocław–Warszawa–Kraków 2003, s. 25–30; Z. Rykiel, *Podstawy geografii politycznej*, Warszawa 2006.

¹⁷ W niniejszej pracy zastosowano transkrypcję z języka rosyjskiego. Natomiast w przypadku nazwisk autorów występujących w języku rosyjskim (np. Trienin) i angielskim (np. Trenin) zastosowano jednolite kryterium w tekście pracy – formę rosyjską. Jednocześnie zachowano oryginalną pisownię w notach bibliograficznych w wykazie źródeł i w przypisach.

¹⁸ *Europa Wschodnia – dekada transformacji. Ukraina*, B. J. Albin, W. Baluk (red.), Wrocław 2002; *Europa Wschodnia – dekada transformacji. Rosja*, B. J. Albin, W. Baluk (red.), Wrocław 2003; *Europa Wschodnia – dekada transformacji. Białoruś*, B. J. Albin, W. Baluk (red.), Wrocław 2004.

¹⁹ *Europe's Last Frontier? Belarus, Moldova, and Ukraine between Russia and the European Union*, O. Schmidtke, S. Yekelchyk (red.), New York 2008; K. Gadżyjew, *Geopoliticheskoje gorizonty Rossii: kontury nowego miroporiadka*, Moskwa 2011; idem, *Geopolitika. Uczebnik*, Moskwa 2011; *Rossija i Centralno–Wostocznaja Jewropa...; Rossija i Centralnaja Jewropa w nowych geopolitических realnostiach. Sbornik statiej uczestnikow V miedzunarodnoj naucznoj konferiencyi*,

przedstawione w różnych artykułach – także niezwiązanych z tym zagadnieniem – w pracach zbiorowych lub czasopismach.

Literatura przedmiotu, zarówno polska, jak rosyjskojęzyczna i anglojęzyczna, jest dość obszerna w kontekście polityki zagranicznej Federacji. Bardzo trudno jednak wskazać pozycje, które w sposób kompleksowy przedstawiają działania Rosji wobec państw Europy Wschodniej. Dominują przede wszystkim opracowania charakteryzujące „ogólnie” politykę zagraniczną Rosji. W węższym zakresie są przedstawiane działania wobec przestrzeni poradzieckiej oraz poszczególnych państw, tj. Ukrainy, Białorusi i Mołdawii. Do najważniejszych publikacji dotyczących polityki zagranicznej Federacji oraz na obszarze Wspólnoty zalicza się w Polsce prace (lub redakcje prac) m.in. Stanisława Bielenia, Walentego Baluka, Alicji Stępień-Kuczyńskiej, Agnieszki Bryc²⁰. Wśród prac badaczy rosyjskojęzycznych należy uwzględnić m.in. dokonania Aleksandra Bykowa, Andrieja Cygankowa, Aleksandra Panowa, Jefima Piwowara, Anatolija Torkunowa, Dmitrija Trienina, Siergieja Żylcowa²¹. Spośród zaś publikacji autorów anglojęzycznych na uwagę zasługują rozważania Jeffrey’a Mankoff’a i Richarda Sakwy²².

Moskwa, 29–30 maja 2003 goda, L. Szyszelińska (red.), Moskwa 2006; *Wostoczno-Centralnaja Jewropa: dwa diesiatiletija po puti rieform. Sbornik statiej uczastników VII międzynarodnoj nauknoje konfieriency «Rossija i Centralnaja Jewropa w nowych gieopoliticeskich riealnostijach»*, Moskwa 28 nojabria 2008 goda, L. Szyszelińska (red.), Moskwa 2009; A. Czarnocki, *Europa Środkowa. Europa Środkowowschodnia. Geopolityczne a historyczno-kulturowe rozumienie pojęć*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska”, sectio K: Politologia, vol. 1, 1994; idem, *Europa jako region współistnienia Wschód–Zachód w latach 1972–1989*, Lublin 1991; T. Kisielewski, *Europa Środkowa – zakres pojęcia*, Lublin 1992.

²⁰ S. Bieliń, *Tożsamość...; Polityka zagraniczna Rosji*, S. Bieliń, M. Raś (red.), Warszawa 2008; *Polityka zagraniczna i bezpieczeństwa krajów Wspólnoty Niepodległych Państw*, W. Baluk (red.), Wrocław 2008; *Na gruzach Imperium... W stronę nowego ładu międzynarodowego i społeczno-politycznego w regionie Europy Środkowej i Wschodniej*, A. Stępień-Kuczyńska, M. Słowikowski (red.), Łódź 2012; *Federacja Rosyjska w stosunkach międzynarodowych*, A. Czarnocki, I. Topolski (red.), Lublin 2006; A. Bryc, *Cele polityki zagranicznej Federacji Rosyjskiej*, Toruń 2004; eadem, *Rosja w XXI wieku. Gracz światowy czy koniec gry?*, Warszawa 2008; *Polityka zagraniczna Federacji Rosyjskiej. Wybrane aspekty stosunków z Polską, Ukrainą i Białorusią*, L. Zyblikiewicz, M. Czajkowski, P. Bajor (red.), Kraków 2010; A. Włodkowska, *Polityka Federacji Rosyjskiej na obszarze WNP*, Toruń 2006.

²¹ A. Bykow, *Postsowieckoje prostranstwo: strategii intiegracyi i nowyje wyzowy globalizacyi*, Sankt-Petersburg 2009; A. Cygankow, *Wnieszniaja politika Rossii ot Gorbaczewa do Putina: Formirowanie nacyonalnogo intieriesa*, Moskwa 2008; *Wnieszniaja politika Rossijskoj Fiedieracyi 1992–1999. Uczebnoje posobije*, A. Torkunow, A. Mielwil, M. Narinskij (red.), Moskwa 2000; *Wnieszniaja politika i diplomatija Rossijskoj Fiedieracyi. Uczebnik*, A. Panow (red.), Moskwa 2010; J. Piwowar, *Postsowieckoje prostranstwo: alitiernatiwy intiegracyi. Istoriceskij oczerk*, Sankt-Petersburg 2008; D. Trenin, *The End of Eurasia: Russia on the Border Between Geopolitics and Globalization*, Moscow 2002; idem, *Post-imperium...; S. Żylcow, W. Worobjew, A. Szutow, Ewolucja polityki Rossii na postsowieckom prostranstwie. Uczebnoje posobije*, Moskwa 2010.

²² J. Mankoff, *Russian Foreign Policy: The Return of Great Power Politics*, Lanham–Boulder–New York–Toronto–Plymouth 2009; R. Sakwa, *Putin...; idem, Russian Politics and Society*, Second Edition, London–New York 1996.

Uzupełnienie stanowią opracowania poruszające problematykę działań Federacji wobec Ukrainy²³, Białorusi²⁴ i Mołdawii²⁵.

Zaznaczyć należy, iż odrębny problem stanowią te wydawnictwa, w których interesującą nas tematykę ograniczono jedynie do opisu uwarunkowań polityki Rosji wobec państw Europy Wschodniej; do autorów tego typu prac należą: Włodzimierz Marciniak, Anders Åslund, Mikhail A. Molchanov, Charles Wolf i Thomas Lang²⁶. Ponadto, na uwagę zasługują także pozycje, w których została przeprowadzona analiza działań Rosji wobec Ukrainy, Białorusi i Mołdawii na płaszczyźnie polityczno-militarnej (głównie o charakterze wojskowym)²⁷, ekonomicznej²⁸ i społeczno-kulturowej²⁹. W różnym kontekście polityka Federacji wobec państw Europy Wschodniej została scharakteryzowana m.in. przez Nicu Popescu i Andrew Wilsona, Borysa Kagarlickiego, Simona Pirani, Macieja Rasia, Christiana Thoruna³⁰.

²³ I. Klimin, *Rossija i Ukraina: trudnyj put' k wzaimoponimaniju (1990–2009)*, Sankt-Petersburg 2009; S. Żylcow, *Ukraina: 20 let puti k niezawisimosti*, Moskwa 2012; *Ukraina: jak żyć z Rosją? Rosja: jak żyć z Ukrainą? Stosunki ukraińsko-rosyjskie w 2006 roku i w najbliższej przyszłości*.

²⁴ J. Godin, *Rossija i Bielorusija na puti k jedineniju. Problemy ekonomiceskoj bezopasnosti sojuznogo gosudarstwa*, Moskwa 2001; idem, *Bielorusija – eto „Briestskaja kriepest” sowriemiennoj Rossii*, Moskwa 2008; A. Eberhardt, *Gra pozorów. Stosunki rosyjsko-białoruskie 1991–2008*, Warszawa 2008.

²⁵ J. Solak, *Mołdawia – republika na trzy pęknięcia. Historyczno-społeczny, militarny i geopolityczny wymiar „zamrożonego konfliktu” o Naddniestrze*, Toruń 2009; M. Kosienkowski, *Naddniestrzańska Republika Mołdawska. Determinanty przetrwania*, Toruń 2010.

²⁶ W. Marciniak, *Rozgrabione Imperium. Upadek Związku Sowieckiego i powstanie Federacji Rosyjskiej*, Kraków 2004; A. Åslund, *Russia's Capitalist Revolution: Why Market Reform Succeeded and Democracy Failed*, Washington 2007; M. A. Molchanov, *Political...; Rozpad ZSRR i jego konsekwencje dla Europy i świata*, cz. 1, *Federacja Rosyjska*, A. Jach (red.), Kraków 2011; Ch. Wolf, T. Lang, *Russia's economy: signs of progress and retreat on the transitional road*, Santa Monica 2006.

²⁷ I. Topolski, *Sila militarna w polityce zagranicznej Federacji Rosyjskiej*, Lublin 2004; K. Malak, *Czynnik wojskowy w polityce zagranicznej Federacji Rosyjskiej (1991–2000)*, Warszawa 2001.

²⁸ W. Paniuszkin, M. Zygar, *Gazprom: rosyjska broń*, Warszawa 2008; *Geopolityka rurociągów. Współzależność energetyczna a stosunki międzypaństwowe na obszarze postsowieckim*, E. Wyciszkievicz (red.), Warszawa 2008; D. Bochkarev, *Russian...; Międzynarodnyje ekonomiceskije otnoszenija. Uczebnik dla wyzow*, J. F. Żukow (red.), Moskwa 2000.

²⁹ R. Bäcker, *Rosyjskie...; A. Curanović, Czynniki religijny w polityce zagranicznej Federacji Rosyjskiej*, Warszawa 2010; *Rossija i Ukraina: etnopoliticeskije aspekty wzaimodiejstwija. Sbornik statej*, I. Snieżkowa, L. Ostapienko (red.), Moskwa 2007; J. Potulski, *Współczesne...; Bandierizacja Ukrainy – główna ugroza dla Rossii*, J. Kozłow (red.), Moskwa 2008; *Narody i nacjonalizm w Federacji Rosyjskiej*, P. Timofiejuk, A. Wierzbicki, E. Zieliński (red.), Warszawa 2004.

³⁰ N. Popescu, A. Wilson, *Polityka Unii Europejskiej i Rosji wobec wspólnych sąsiadów*, Londyn–Warszawa 2010; iidem, *The Limits of Enlargement—lite: European and Russian Power in the Troubled Neighbourhood*, London 2009; B. Kagarlitsky, *Russia under Yeltsin and Putin: neo-liberal autocracy*, London–Sterling 2002; S. Pirani, *Change in Putin's Russia. Power, Money and People*, New York 2010; *After Putin's Russia: past imperfect, future uncertain*, Fourth Edition, S. K. Wegren, D. R. Herspring (red.), Lanham–Boulder–New York–Toronto–Plymouth 2010; Ch. Thorun, *Explaining change in Russian foreign policy: the role of ideas in post-Soviet Russia's conduct towards*

Podstawowym materiałem badawczym, który posłużył do przygotowania niniejszej rozprawy, były oficjalne dokumenty, w tym: *Koncepcje polityki zagranicznej*, *Koncepcje bezpieczeństwa narodowego*, *Strategia bezpieczeństwa narodowego do roku 2020*, *Doktryny wojenne*³¹ oraz *Strategiczny kurs Rosji wobec państw–uczestników Wspólnoty Niepodległych Państw*. Dodatkowo wykorzystano dokumenty odnoszące się do określonych płaszczyzn, m.in. *Strategia energetyczna Rosji do roku 2030*. Na uwagę zasługują również *Orędzia o stanie państwa prezydenta Federacji Rosyjskiej do Zgromadzenia Federalnego* (dalej *Orędzia o stanie państwa*), które w latach 1994–2011 zostały wygłoszone przez Borysa Jelcyna, Władimira Putina i Dmitrija Miedwiediewa. Cennym materiałem źródłowym okazały się książki autorstwa: prezydenta Borysa Jelcyna, premiera Wiktora Czernomyrdina oraz ministrów spraw zagranicznych: Andrieja Kozyrjewa, Igora Iwanowa i Siergieja Ławrowa³².

Politykę Federacji Rosyjskiej wobec państw Europy Wschodniej należy rozpatrywać na kilku płaszczyznach – polityczno-militarnej, ekonomicznej i społeczno-kulturowej – gdyż są one powiązane i wzajemnie się przenikają oraz uzupełniają. Ponadto, Stanisław Bieleń zwraca uwagę na bardzo istotną kwestię, dotyczącą wykorzystania przez Rosję posiadanych „nadzwyczajnych atutów geopolitycznych i geostrategicznych” w polityce zagranicznej. Zastrzega jednocześnie, iż wspólnota międzynarodowa traktuje działania mocarstw w zróżnicowany sposób. W praktyce światowa opinia publiczna pozwala Federacji na znacznie mniejszy zakres swobody w prowadzeniu swojej polityki niż Stanom Zjednoczonym Ameryki³³.

the West, New York 2009; *Rosja, refleksje o transformacji*, S. Bieleń, A. Skrzypek (red.), Warszawa 2010; *Rosja między imperium a mocarstwem nowoczesnym*, A. Dudek, R. Mazur (red.), Toruń 2010; M. Raś, *Ewolucja...*; *Białoruś, Mołdawia i Ukraina wobec wyzwań współczesnego świata*, T. Kapuśniak, K. Fedorowicz, M. Goloś (red.), Lublin 2009; *Imperium Putina*, W. Konończuk (red.), Warszawa 2007; *Dwie dekady transformacji w Europie Środkowej i Wschodniej 1989–2009*, A. Stępień-Kuczyńska, M. Potz, M. Słowikowski (red.), Toruń 2011.

³¹ Nazwa „doktryna wojenna” została przyjęta w Polsce do określenia dokumentów o tym charakterze, które obowiązują w Rosji. W języku polskim słowo „wojennaja” oznacza: „wojenna” lub „wojskowa”. Należy zaznaczyć, że w innych państwach używa się w tym przypadku określeń „strategia” lub „doktryna”: wojskowa, militarna lub obronna. W niniejszej pracy przyjęto nazwę powszechnie używaną w literaturze przedmiotu w Polsce, tj. „doktryna wojenna”, ze świadomością, iż sam termin jest równoznaczny z pojęciem „doktryna wojskowa”.

³² B. Jelcyn, *Notatki prezydenta*, Warszawa 1995; W. Czernomyrdin, *Wriemia wybrało nas*, Moskwa 2011; A. Kozyrjew, *Demokratyczna...*; I. Iwanow, *Wnieszniaja politika Rossii i mir. Statji i wystuplenija*, Moskwa 2001; S. Ławrow, *Mieżdu proszłym i buduszczim. Rossijskaja diplomatiija w mieniąjuszczemsia mirie*, Moskwa 2011.

³³ S. Bieleń, *Oblicza imperializmu rosyjskiego*, [w:] *Rosja między imperium a mocarstwem nowoczesnym*, s. 35; idem, *Identyfikacja wizerunku Rosji w stosunkach międzynarodowych*, [w:] *Wizerunki międzynarodowe Rosji*, s. 29; M. Raś, *Postrzeganie Rosji w USA*, [w:] *ibid.*, s. 97–121; A. Szeptycki, *Rosja w odbiorze państw Unii Europejskiej*, [w:] *ibid.*, s. 123–161.

W celu zapewnienia możliwości rozwiązania problemu badawczego i weryfikacji postawionych hipotez z wykorzystaniem przyjętych metod podporządkowano im strukturę rozprawy. Praca składa się z sześciu rozdziałów, w których scharakteryzowano poszczególne etapy procesu badawczego, od analizy teoretycznej – Europa Wschodnia jako przestrzeń polityczna, poprzez uwarunkowania polityki, założenia koncepcyjne oraz fazę realizacji – prezentacja działań na płaszczyznach: polityczno-militarnej, ekonomicznej i społeczno-kulturowej, po podsumowania końcowe.

Rozdział pierwszy pt. *Europa Wschodnia w przestrzeni polityki Federacji Rosyjskiej* zawiera analizę teoretyczną definicji pojęcia „Europa Wschodnia” w ujęciu różnych dyscyplin naukowych. W rozdziale zbadano zakres Europy Wschodniej jako przestrzeni polityki Federacji Rosyjskiej. Analiza zawiera porównanie zakresu przestrzennego w ujęciu historycznym, geograficznym, gospodarczym, kulturalnym oraz politycznym. Działania te mają na celu, z jednej strony, pokazanie kryteriów klasyfikacji, a z drugiej, zdefiniowanie samego pojęcia w znaczeniu politycznym, przede wszystkim po rozpadzie ZSRR i powstaniu nowych niepodległych państw. W drugim podrozdziale scharakteryzowano specyfikę Europy Wschodniej jako przestrzeni polityki Federacji Rosyjskiej.

W rozdziale drugim pt. *Uwarunkowania polityki Federacji Rosyjskiej wobec państw Europy Wschodniej* zbadano przesłanki wpływające na działania Rosji. W pierwszym podrozdziale poddano analizie uwarunkowania historyczne polityki Federacji Rosyjskiej wobec państw Europy Wschodniej. Rozpad ZSRR spowodował zmiany na różnych płaszczyznach. Pewne ich skutki były odczuwalne dla Rosji przez kolejne lata. Problemy te scharakteryzowano w trzech kolejnych podrozdziałach. Zawierają one analizę uwarunkowań polityczno-militarnych, ekonomicznych i społeczno-kulturalnych polityki Federacji wobec państw Europy Wschodniej. Ważny problem stanowi określenie miejsca Ukrainy, Białorusi i Mołdawii w polityce Rosji. Ponadto, uwzględniając bezpieczeństwo państwa, Federacja po rozpadzie ZSRR dążyła do uregulowania kwestii strategicznej broni jądrowej, która pozostała na terytorium m.in. Ukrainy i Białorusi.

Rozdział trzeci, zatytułowany *Koncepcje polityki Federacji Rosyjskiej wobec państw Europy Wschodniej*, zawiera w pierwszym podrozdziale analizę interesów Rosji w państwach Europy Wschodniej. Kwestia ta dotyczy zdefiniowania najważniejszych priorytetów, które przekładały się na działania Rosji na tym obszarze. Podkreślić należy, iż występowały także utrudnienia wpływające na przyjęcie określonej strategii wobec trzech republik poradzieckich. W drugim podrozdziale scharakteryzowano państwa Europy Wschodniej w koncepcjach środowisk politycznych i naukowych. Do najważniejszych priorytetów zalicza się w tym przypadku: procesy integracyjne na obszarze Wspólnoty, zapewnienie bezpieczeństwa Rosji, powstrzymanie obecności i wpływów państw

Zachodu na tym obszarze. Trzeci podrozdział zawiera analizę państw Europy Wschodniej w koncepcjach władz federalnych. Co istotne, w oficjalnych dokumentach Rosja nie traktuje terytorium Europy Wschodniej jako samodzielnego i odrębnego regionu, lecz jako część obszaru WNP. Analizę badanego problemu, przeprowadzoną w podrozdziale drugim i trzecim, świadomie oparto na publikacjach autorów rosyjskich i na literaturze rosyjskojęzycznej.

W trzech ostatnich rozdziałach scharakteryzowano realizację założeń koncepcyjnych Rosji wobec państw Europy Wschodniej. Przyjęty w pracy podział oraz kolejność poszczególnych płaszczyzn: polityczno-militarna, ekonomiczna i społeczno-kulturowa są celowym zamysłem. Po pierwsze, w Rosji płaszczyzna polityczna jest nadrzędna w stosunku do pozostałych. Ponadto, jest ona ściśle powiązana z militarną. Kolejne pozycje zajmują odpowiednio problemy ekonomiczne i społeczno-kulturalne, co też ma swoje odzwierciedlenie w prowadzonych przez Federację działaniach wobec Ukrainy, Białorusi i Mołdawii. Pewnemu przewartościowaniu uległy środki, które Rosja stosowała w stosunku do państw poradzieckich. Początkowo były to instrumenty polityczne i militarne – „siła argumentów” lub groźby – do których później dołączyły instrumenty ekonomiczne – „kupowanie” poparcia. W okresie późniejszym Federacja zaczęła wykorzystywać – „odkryła” – w większym stopniu *soft power* w przestrzeni poradzieckiej. Należy podkreślić, iż podział na przedstawione powyżej płaszczyzny ma w pewnym stopniu charakter umowny, gdyż każda z nich swoim zakresem merytorycznym „zahacza” o dwie pozostałe. W największym stopniu problem ten dotyczy płaszczyzny polityczno-militarnej, co zaznaczają Nicu Popescu i Andrew Wilson. Uważają, że stosowane przez Rosję środki ekonomiczne, w tym szczególnie związane z eksportem surowców energetycznych, są wykorzystywane do realizacji celów politycznych i/lub militarnych³⁴.

W rozdziale czwartym pt. *Działania Federacji Rosyjskiej wobec państw Europy Wschodniej na płaszczyźnie polityczno-militarnej* scharakteryzowano realizację przez Rosję priorytetów polityczno-militarnych. W pierwszym podrozdziale przedstawiono budowę przez Rosję wspólnych przestrzeni politycznych i bezpieczeństwa z udziałem Ukrainy, Białorusi i Mołdawii. Uzupełnienie stanowią zagadnienia dotyczące analizy: walki Federacji o wpływy polityczne w państwach Europy Wschodniej oraz rywalizacji z Zachodem. Ponadto, do działań o charakterze militarnym, które zostały poddane analizie, zalicza się wygaszanie i rozwiązywanie sporów i konfliktów – głównie w Naddniestrzu i na Ukrainie. Uzupełnienie rozdziału czwartego stanowią rozważania na temat obecności wojskowej Federacji w państwach Europy Wschodniej i szeroko rozumianej współpracy militarnej.

³⁴ D. Trienin, *Post-imperium...*, s. 305; N. Popescu, A. Wilson, *Polityka...*, s. 18; iidem, *The...*, s. 4-5.

Rozdział piąty pt. *Działania Federacji Rosyjskiej wobec państw Europy Wschodniej na płaszczyźnie ekonomicznej* zawiera analizę wykorzystania instrumentów gospodarczych przez Rosję. W pierwszym podrozdziale scharakteryzowano budowę przez Federację wspólnych przestrzeni gospodarczych z udziałem Białorusi, Ukrainy i Mołdawii. W drugim zaś zbadano współpracę ekonomiczną. Podkreślić należy, iż szczególną pozycję w działaniach Federacji wobec państw Europy Wschodniej zajmuje wykorzystanie instrumentów energetycznych, które poddano analizie w ostatniej części.

W szóstym rozdziale, zatytułowanym *Działania Federacji Rosyjskiej wobec państw Europy Wschodniej na płaszczyźnie społeczno-kulturowej*, zbadano sposoby wykorzystania przez Rosję środków społeczno-kulturowych wobec Ukrainy, Białorusi i Mołdawii. Podrozdział pierwszy poświęcono analizie współpracy naukowej i kulturalnej. W dwóch kolejnych podrozdziałach scharakteryzowano kwestie: ochrony diaspory rosyjskiej oraz popularyzacji języka rosyjskiego i kultury narodów Rosji. W czwartym podrozdziale zanalizowano kwestię wsparcia udzielonego Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej (RCP). Cerkiew bowiem zajmuje szczególne miejsce w Rosji, gdyż jest nie tylko instytucją wyznaniową, ale utożsamia się ją także z państwem rosyjskim.

Pewną uwagę należy poświęcić wykazowi źródeł, który obejmuje cztery działy: pierwszy zawiera dokumenty i materiały; drugi akty prawne; trzeci artykuły, monografie, opracowania; czwarty źródła internetowe. Najważniejsze znaczenie dla niniejszej pracy mają dokumenty i materiały ujęte w pierwszym dziale. Zalicza się do nich *Koncepcje polityki zagranicznej FR*, *Koncepcje bezpieczeństwa narodowego FR*, *Strategię bezpieczeństwa narodowego FR*, *Doktryny wojenne FR*, *Strategiczny kurs Rosji wobec państw–uczestników Wspólnoty Niepodległych Państw*, dokumenty odnoszące się do wybranych płaszczyzn, w tym m.in. *Koncepcja polityki narodowościowej FR*, *Strategia energetyczna Rosji*. W pierwszym dziale przywołano także doroczne *Orędzia o stanie państwa*, wystąpienia i deklaracje najważniejszych przedstawicieli władz Federacji Rosyjskiej, tj. sprawujących urząd prezydenta, premiera i ministra spraw zagranicznych. Uzupełnienie stanowią inne dokumenty, w tym traktaty, układy, protokoły, porozumienia o charakterze dwustronnym i wielostronnym oraz oświadczenia, deklaracje, raporty odnoszące się do badanego problemu. Drugi dział zawiera wybrane najważniejsze akty prawne, tj. *Konstytucję Federacji Rosyjskiej*, ustawy oraz dekrety prezydenta Federacji Rosyjskiej. W dziale trzecim za celowe uznano zamieszczenie tytułów monografii, opracowań, artykułów naukowych w czasopiśmie, jak również części prac zbiorowych, które zostały wykorzystane w niniejszej rozprawie. Ponadto, zachowano oryginalne źródła internetowe, w przypadku czasopiśm naukowych oraz innych pozycji, które nie mają wersji drukowanej lub dostęp do nich jest utrudniony. Dział czwarty zawiera tylko adresy źródeł internetowych.

Książka jest adresowana przede wszystkim do studentów i badaczy stosunków międzynarodowych, politologii i studiów wschodnioeuropejskich. Może być również pomocna dla osób zajmujących się szeroko rozumianą problematyką polityki zagranicznej Federacji Rosyjskiej.

ROZDZIAŁ 1

Europa Wschodnia w przestrzeni polityki Federacji Rosyjskiej

Pojęcie „Europa Wschodnia” jest stosowane w naukach politycznych. Określenie jego zakresu przestrzennego jest jednak trudne i wywołuje pewne kontrowersje. Wynika to ze sposobu definiowania i postrzegania samego terminu „Europa Wschodnia” w różnych okresach historycznych, a także częstego utożsamiania go z Rosją oraz po rozpadzie bloku wschodniego również z Unią Europejską jako „granica” określającą jego zasięg. Do scharakteryzowania samego pojęcia wykorzystuje się narzędzia historyczne, kulturowe, językowe i polityczne¹. Zasadne wydaje się przedstawienie w tej części pracy zakresu i specyfiki Europy Wschodniej jako przestrzeni² w znaczeniu politycznym. Dokładne zdefiniowanie terminu „Europa Wschodnia” wymaga jednak scharakteryzowania go w rozumieniu historycznym, geograficznym, gospodarczym i kulturowym. Ponadto, zastosowanie takiego ujęcia tematu umożliwi określenie specyfiki Europy Wschodniej jako przestrzeni polityki Federacji Rosyjskiej.

1.1. Zakres Europy Wschodniej jako przestrzeni polityki Federacji Rosyjskiej

Istotny problem badawczy dotyczy kontrowersji związanych z wyznaczeniem granicy między Europą Wschodnią a Zachodnią i Środkowo-Wschodnią. Terminy „Europa Zachodnia” i „Europa Środkowo-Wschodnia” wyróżniała

¹ A. Stępień-Kuczyńska, M. Słowikowski, *Unia Europejska a państwa Europy Wschodniej*, Warszawa 2008, s. 7.

² W *Słowniku języka polskiego* termin „przestrzeń” oznacza: a) nieograniczony obszar trójwymiarowy, w którym zachodzą wszystkie zjawiska fizyczne; b) część takiego obszaru objętą jakimiś granicami; też: miejsce zajmowane przez jakiś przedmiot; c) rozległą, pustą powierzchnię bez wyraźnie oznaczonych, widocznych granic; d) odległość między czymś a czymś; e) ogół zjawisk społecznych, politycznych itp., zob.: URL <<http://sjp.pwn.pl/sloownik/2511263/przestrze%C5%84>>, [dostęp: 30.07.2012].

„niedokładność”. Sytuacja ta wynikała z zastępowania tradycyjnych wartości nowymi³. Kwestię powyższą można także odnieść do pojęcia „Europa Wschodnia”, które również jest „nieprecyzyjne”. Warunki naturalne, do których zalicza się ukształtowanie powierzchni, klimat, gleby, działy wodne oraz najbliższe sąsiedztwo, w odmienny sposób, zazwyczaj znacząco przeciwstawny, wpływały tak na historię, jak i na kulturę Europy Wschodniej i Zachodniej⁴. Sytuacja odnosząca się do problemu związanego z wyznaczeniem granicy ma swoje odzwierciedlenie w zaproponowanych przez Normana Daviesa sposobach podziału Europy na część wschodnią i zachodnią. Autor przedstawił siedem linii rozgraniczenia, które należy uznać za odrębne kryteria klasyfikacji. Opierają się one na następujących podziałach:

1. Geograficzny – granica przebiega od Przylądka Północnego (Norwegia) do Matapan (Grecja) i przecina terytorium Norwegii, Finlandii, Łotwy, Litwy, Polski, Słowacji, Węgier, Serbii, Macedonii oraz Grecji.

2. Katolicy–prawosławni – linię demarkacyjną wyznaczają zachodnie granice Rosji, Białorusi, Ukrainy, a dalej na południu przecina ona terytorium Rumunii, Serbii oraz Bośni i Hercegowiny.

3. „Żelazna kurtyna” – „Europa Wschodnia” jako strefa wpływów ZSRR.

4. Rzymski *limes* – odgradzał tereny, które znalazły się pod wpływem Rzymu, od ziem, gdzie wpływ ten nie dotarł.

5. Linia osmańska – odcinała tereny Bałkanów, znajdujące się pod wpływem islamu i Imperium Osmańskiego.

6. Uprzemysłowienie XIX-wieczne.

7. Granica pomiędzy dawnym Cesarstwem Zachodniorzymskim a Wschodniorzymskim⁵.

Dokonując analizy przedstawionych powyżej sposobów podziału na Europę Zachodnią i Wschodnią, można uwzględnić kilka kryteriów klasyfikacji. Pierwsze należy określić jako typowo geograficzne. Szeroko reprezentowane są linie rozgraniczenia w znaczeniu kulturowym, do których zalicza się następujące sposoby podziałów: katolicy–prawosławni, rzymski *limes*, linia osmańska, granica pomiędzy Cesarstwem Zachodniorzymskim a Wschodniorzymskim. W ujęciu historycznym należy uwzględnić jedno rozgraniczenie – „żelazna kurtyna”. W rozumieniu ekonomicznym zaś jest to kryterium uprzemysłowienia XIX-wiecznego. Wszystkie wymienione linie rozgraniczenia charakteryzuje to, iż nie pokrywają się w pełni ze sobą, jednak w pewnym stopniu wzajemnie się uzupełniają.

³ Zob.: A. Chodubski, *Europa Środkowo-Wschodnia wobec integracji i dezintegracji cywilizacyjnej świata*, [w:] *Na gruzach Imperium... W stronę nowego ładu międzynarodowego i społeczno-politycznego w regionie Europy Środkowej i Wschodniej*, A. Stępień-Kuczyńska, Michał Słowiński (red.), Łódź 2012, s. 13–34.

⁴ J. Afanasjew, *Groźna Rosja*, Warszawa 2005, s. 26–32.

⁵ N. Davies, *Europa. Rozprawa historyka z historią*, Kraków 2010, s. 42–75.

Podstawę dalszych rozważań stanowi interpretacja pojęcia „Europa Wschodnia” w pierwszej kolejności w rozumieniu historycznym, a następnie – geograficznym, gospodarczym i kulturowym. Przyjęcie takiego rozwiązania umożliwi dokładniejsze zbadanie zakresu Europy Wschodniej jako przestrzeni politycznej, także ze względu na występowanie pewnych „zapożyczeń” oraz „wzorowania” się na wyżej przedstawionych kryteriach.

1.1.1. Zakres Europy Wschodniej jako przestrzeni historycznej

Do zdefiniowania terminu „Europa Wschodnia” w rozumieniu historycznym świadomie przyjęto jako porządkujące ujęcie chronologiczne. Rozwiązanie to ma na celu przedstawienie zmienności i dynamiki zakresu przestrzennego regionu w różnych okresach historycznych, co miało swoje odzwierciedlenie w płynności jej granic. Podejście to jest nadrzędne wobec innych sposobów klasyfikacji, a także pozwala uchwycić specyfikę tematu. Dodatkowo sytuację utrudnia stosowanie odmiennej terminologii na określenie przestrzeni położonej pomiędzy Europą Zachodnią a Rusią/Imperium Rosyjskim/ZSRR/Federacją Rosyjską. W poszczególnych okresach często używano zamiennie terminów: „Europa Wschodnia” oraz „Europa Środkowa”, „Europa Środkowo-wschodnia”, „Europa Centralna”, „Europa Środkowo-Wschodnia”, „Europa Środkowa i Wschodnia”⁶.

Tradycyjne sposoby podziału w historiografii dziejów Europy na Wschodnią i Zachodnią przedstawia Krzysztof Brzechczyn. Koncepcja ta opiera się

⁶ Zob.: A. Czarnocki, *Region Europy*, [w:] *Międzynarodowe stosunki polityczne*, M. Pietraś (red.), Lublin 2007, s. 243–248; idem, *Europa Środkowa. Europa Środkowowschodnia. Geopolityczne a historyczno-kulturowe rozumienie pojęć*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska”, sectio K: Politologia, vol. 1, 1994, s. 23–35; B. Piskorska, *Wschodni wymiar polityki Unii Europejskiej*, Toruń 2008, s. 37–42; *O nowy kształt Europy. XX-wieczne koncepcje federalistyczne w Europie Środkowo-Wschodniej i ich implikacje dla dyskusji o przyszłości Europy*, J. Kłoczowski, S. Łukasiewicz (red.), Lublin 2003; *East-Central Europe in European History. Themes & Debates*, J. Kłoczowski, H. Łaszkiwicz (red.), Lublin 2009; *Historia Europy Środkowo-Wschodniej*, t. 1, J. Kłoczowski (red.), Lublin 2000; *Historia Europy Środkowo-Wschodniej*, t. 2, J. Kłoczowski (red.), Lublin 2000; *Polityka bez strategii. Bezpieczeństwo Europy Środkowo-Wschodniej i Polski w perspektywie ładu globalnego*, A. Z. Kamiński (red.), Warszawa 2008, s. 15–31; *Central Europe. Two Decades After*, R. Riedel (red.), Warszawa 2010, s. 5 i nast.; S. Otok, *Geografia polityczna. Geopolityka. Ekopolityka. Globalistyka*, Warszawa 2009, s. 55–58, 186–188; M. Koźmiński, *Szkice do wykładu o granicach Europy i granicach europejskich*, [w:] *Cywilizacja europejska. Wykłady i eseje*, idem (red.), Warszawa 2005, s. 452–463; P. Eberhardt, *Między Rosją a Niemcami. Przemiany narodowościowe w Europie Środkowo-Wschodniej w XX w.*, Warszawa 1996, s. 9 i nast.; A. Kudriaczenko, F. Rudicz, W. Chramow, *Gieopolitika*, Kijów 2004, s. 3 i nast.; K. Wóycicki, A. Balcer, *Orientacje polskiej polityki zagranicznej*, „Debata – Materiały Społecznego Zespołu Ekspertów przy Przewodniczącym Sejmowej Komisji Spraw Zagranicznych” 2010, nr 3, s. 2 i nast., URL <[http://orka.sejm.gov.pl/opinie6.nsf/nazwa/sza_deb245/\\$file/sza_deb245.pdf](http://orka.sejm.gov.pl/opinie6.nsf/nazwa/sza_deb245/$file/sza_deb245.pdf)>, [dostęp: 07.04.2010].

na zasadzie kontrastu, aby ukazać cechy i właściwości charakterystyczne dla rozwoju jednej części kontynentu, które nie występują w drugiej. Autor określa w niej przyczyny zróżnicowania pomiędzy Europą Wschodnią i Zachodnią. Do najważniejszych zalicza m.in.⁷:

a) uwarunkowania geograficzno-klimatyczne: warunki klimatyczne, obfitość opadów, okres wegetacji roślin, dostęp do wód żeglownych, posiadanie naturalnych i łatwych do obrony granic;

b) poziom zaludnienia, dominujące język i religia, system społeczno-ekonomiczny;

c) rozwój i specyfikę handlu międzynarodowego;

d) model rozwoju systemu feudalnego oraz struktury klasowej;

e) stosunki agrarne między feudałami i chłopami (wewnątrzspołeczne);

f) znaczenie autorytetu władzy centralnej – poziom ingerencji władz państwa w relacje pomiędzy panem a chłopem.

Omawiając pojęcie „Europa Wschodnia” w ujęciu historycznym, należy zastanowić się, kiedy się pojawiło i w jakim kontekście. Zdaniem Normana Daviesa, termin „Europa Wschodnia” jest „konstruktem intelektualnym”, który został „wymyślony przez starożytnych i rozwinięty w Oświeceniu”⁸. Kwestię powyższą dokładniej przedstawiają Larry Wolff i Gyorgy Szondi. Według obu autorów, pojęcie „Europa Wschodnia” „zaistniało” w okresie Oświecenia. Larry Wolff i Gyorgy Szondi za jego twórców uważają ówczesnych zachodnioeuropejskich filozofów i intelektualistów, którzy „wynaleźli” je na potrzeby budowy koncepcji Wschodu i Zachodu. W pierwotnym znaczeniu – poczynając od okresu jego „powstania” – Europa Zachodnia i Wschodnia funkcjonowały jako wzajemnie uzupełniające się terminy, które określano przez ich przeciwieństwa i przyciąganie. Sytuacja ta uległa zmianie w wyniku konfrontacji zimnowojennej. Jak zauważa Gyorgy Szondi, różnice występujące w obu pojęciach „stały się rzeczywistością, gdy opadła »żelazna kurtyna«”. Skutkiem powstania tej sytuacji był również rozłam ideologiczny, który jeszcze bardziej wpłynął na zróżnicowanie obu części kontynentu⁹. W konsekwencji procesy zachodzące w Europie Zachodniej i Wschodniej podążały w diametralnie odmiennych kierunkach, przyczyniając się do pogłębiania podziałów¹⁰.

⁷ K. Brzechczyn, *Odrębność historyczna Europy Środkowej. Studia metodologiczne*, Poznań 1998, s. 9–41; idem, *Historyczne źródła tożsamości Europy Środkowej*, [w:] *Stary kontynent w nowym tysiącleciu*, Z. Drozdowicz (red.), Poznań 2002, s. 198–200.

⁸ S. Otok, *Geografia...*, s. 185; N. Davies, *Europa między Wschodem a Zachodem*, Kraków 2007, s. 39–59.

⁹ L. Wolff, *Inventing Eastern Europe. The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*, Stanford–California 1994, s. 356–374; N. Davies, *Europa między...*, s. 39–59; G. Szondi, *Filary zarządzania reputacją: dyplomacja publiczna w Europie Wschodniej z perspektywy public relations*, [w:] *Dyplomacja publiczna*, B. Ociepka (red.), Wrocław 2008, s. 59–60; A. Nowak, *History and Geopolitics: A Contest for Eastern Europe*, Warsaw 2008, s. 7.

¹⁰ Zob.: J. Kukulka, *Historia współczesna stosunków międzynarodowych 1945–1996*, War-

Nieco inaczej problem ten postrzegają Piotr S. Wandycz i Włodzimierz Marciniak. Według Piotra S. Wandycza, podział na Europę Zachodnią i Wschodnią wyraźnie zarysował się w XIX wieku, „kiedy w Rosji toczyły się spory między słowianofilami a okcydentalistami”. Uważa, iż „wielu historyków przyjęło później kryterium kulturowo-religijne jako uzasadnienie ich dualistycznego podejścia do przeszłości Europy”. Drogi rozwoju Starego Kontynentu wyznaczała, z jednej strony, prawosławna spuścizna po Bizancjum, a z drugiej – cywilizacja romańsko-germańska, oparta na wyznaniu katolickim oraz protestanckim¹¹. Zdaniem Włodzimierza Marciniaka, przekształcenie Rusi w Rosję, które wiązało się ze zjednoczeniem wielu odrębnych księstw w ramach wielkiego mocarstwa eurazjatyckiego, doprowadziło do wyraźnego określenia zasięgu terminów „Zachód” i „Wschód”¹².

W literaturze przedmiotu występuje wiele sposobów wyznaczania zakresu Europy Wschodniej jako przestrzeni historycznej. Do najważniejszych zalicza się:

1. Procesy prowadzące do powstania Imperium Rosyjskiego.
2. Przestrzeń oddzielająca narody teutońskie i romańskie od eurazjatyckiej Rosji.
3. Przestrzeń obejmująca państwa „młodszej Europy”.
4. Przestrzeń obejmująca narody znajdujące się pod kontrolą Rosji/ZSRR.
5. Przestrzeń na wschód od Łaby.
6. Polityczno-ideologiczne – Europa Wschodnia jako strefa wpływów ZSRR.
7. Przestrzeń na wschód od Europy Środkowo-Wschodniej.
8. Złożone – historyczno-polityczno-kulturowe.

1. Procesy prowadzące do powstania Imperium Rosyjskiego. Zdaniem części autorów, najważniejszym kryterium określenia zakresu przestrzennego Europy Wschodniej są procesy państwowotwórcze, które ostatecznie doprowadziły do powstania Imperium Rosyjskiego. W takim rozumieniu, Europa Wschodnia była porównywana, a nawet utożsamiana z Rusią/Rosją. Zbigniew Długosz, charakteryzując Europę Wschodnią, wskazuje na początki tworzenia państwa staroruskiego. Rozwój plemion wschodniosłowiańskich doprowadził do powstania Księstwa Nowogrodzkiego i Kijowskiego, które wraz ze zjednoczeniem

szawa 1997, s. 39–53, 77–89, 121–133, 147–159, 207–233, 300–330, 417–444; P. Kennedy, *Mocarstwa świata. Narodziny. Rozkwit. Upadek. Przemiany gospodarcze i konflikty zbrojne w latach 1500–2000*, Warszawa 1994, s. 365–427; W. Rojek, *Historia nowoczesnych stosunków międzynarodowych*, Warszawa 2010, s. 352–268, 387–398, 404–435, 469–480, 523–535; A. Czarnocki, *Europa jako region współistnienia Wschód–Zachód w latach 1972–1989*, Lublin 1991, s. 16 i nast.

¹¹ P. S. Wandycz, *Cena wolności. Historia Europy Środkowowschodniej od średniowiecza do współczesności*, Kraków 2003, s. 12.

¹² W. Marciniak, *Rozgrabione Imperium. Upadek Związku Sowieckiego i powstanie Federacji Rosyjskiej*, Kraków 2001, s. 21–23.

i podbiciem innych ludów ruskich na obszarze między Bugiem i Karpatami a rzeką Oką stały się Rusią Kijowską. Późniejszy okres rozdrobnienia feudalnego Rusi w XII wieku i zmierzch znaczenia Księstwa Kijowskiego doprowadził do przeniesienia ośrodka władzy do Włodzimierza, stolicy Księstwa Rostowsko-Suzdalskiego. W XIV wieku największe znaczenie zdobywa Księstwo Moskiewskie. Europa Wschodnia w okresie późniejszym była utożsamiana z Rosją Carską i jej podbojami terytorialnymi. Ponadto, Zbigniew Długosz zalicza do tego regionu ziemie ruskie, które znalazły się pod panowaniem Wielkiego Księstwa Litewskiego, Królestwa Polskiego oraz państwa Zakonu Szpitala Najświętszej Marii Panny Domu Niemieckiego w Jerozolimie¹³.

Według węgierskiego historyka Jenő Szűcsa, Europa dzieliła się na trzy części, tj. Europę Zachodnią, Europę Środkowo-Wschodnią i Europę Wschodnią. Jego zdaniem, panowanie imperium mongolskiego na ziemiach ruskich od XIII wieku wpłynęło na podział Europy. Późniejsze wydarzenia, poczynając od zrzucenia jarzma tatarskiego w 1480 r., poprzez podbój Chanatu kazańskiego (1552 r.) i astrachańskiego (1556 r.), zajęcie południowych ziem Ukrainy, należących do I Rzeczypospolitej (lata 1667–1686), aż po zdobycie Krymu w 1783 r., stały się początkiem powstania państwa rosyjskiego. Terytorium Rosji, które obejmowało ziemie między Morzem Białym a Morzem Czarnym i Morzem Kaspijskim oraz granicami Polski i górami Ural, zaczęto określać pojęciem „Europa Wschodnia”. Jenő Szűcs, jako Europę Wschodnią traktował prawosławny region dawnego Bizancjum i Imperium Rosyjskiego. Wskazywał, iż zachodzące na tym obszarze procesy społeczne i gospodarcze, kształtujące się instytucje polityczne oraz ich dynamika różniły go od pozostałej części Europy¹⁴. Wszelkie podziały, zdaniem Tadeusza Kisielewskiego i Piotra S. Wandycza, powodowały, że na zachodzie i wschodzie Europy (Ruś Moskiewska) dochodziło do odmiennych procesów. W konsekwencji drogi rozwoju ówczesnej Rosji oraz Europy Zachodniej i Środkowej rozeszły się¹⁵.

2. Przestrzeń oddzielająca narody teutońskie i romańskie od eurazjatyckiej Rosji. Oskar Halecki określa Europę Wschodnią jako region „oddzielający Święte Cesarstwo Rzymskie lub narody teutońskie i romańskie od eurazjatyckiej Rosji, czyli tych wschodnich Słowian, którzy w pewnych okresach swych dziejów znaleźli się poza wspólnotą europejską”. Uważa, że obszar ten nigdy nie był jednolity politycznie, ponadto obejmował zarówno państwa katolickie, jak i prawosławne. W ramach Europy Wschodniej Oskar Halecki wyodrębnia trzy oddzielne terytoria, których granice były płynne. Pierwszą tworzyła Europa Południowo-Wschodnia – obejmująca Cesarstwo Bizantyjskie i państwa Słowian na

¹³ Z. Długosz, *Przemiany na mapie politycznej świata*, Zamość 2000, s. 30–51.

¹⁴ J. Szűcs, *Trzy Europy*, Lublin 1995, s. 14–134.

¹⁵ P. S. Wandycz, *Cena...*, s. 91–92; T. Kisielewski, *Europa Środkowa – zakres pojęcia*, Lublin 1992, s. 3–16, 31–33.

Półwyspie Bałkańskim. Drugi został określony jako Region Dunajski, w skład którego wchodziły środkowe Węgry, Siedmiogród, Wołoszczyzna i Mołdawia. Trzeci stanowiła Europa Północno-Wschodnia z Rusią (Ruś Kijowska), Polską i Wielkim Księstwem Litewskim¹⁶.

3. Przestrzeń obejmująca państwa „młodszej Europy”. Henryk Samsonowicz rozumie pod pojęciem „Europa Wschodnia” w okresie Średniowiecza państwa „młodszej Europy”, do których zalicza Węgry, Czechy i Polskę, a także Bałkany. Uzupełniały je – Wielkie Księstwo Litewskie oraz Ruś Kijowska, a później Ruś Moskiewska (obecnie terytorium zachodniej Rosji, Białorusi i Ukrainy)¹⁷.

4. Przestrzeń obejmująca narody znajdujące się pod kontrolą Rosji/ZSRR. Według Andrzeja Nowaka, w okresie od Kongresu Wiedeńskiego do zakończenia „zimnej wojny” Europę Wschodnią często określano jako zlepek „ciemnionych narodów” oraz „zbiorową ofiarę despotycznych imperiów”. W początkowym okresie była to Rosja, a później ZSRR, które kontrolowały wschodnią część kontynentu europejskiego¹⁸.

5. Przestrzeń na wschód od Łaby. Kryterium, według którego do Europy Wschodniej zalicza się tereny na wschód od Łaby, w dużym stopniu łączy się z linią podziału powstałego w okresie „zimnej wojny”. Jerzy Krasuski, sięgając do okresu Średniowiecza, używa pojęć „Europa Wschodnia” lub „Wschód” na określenie obszarów położonych na wschód od Łaby. Jego zdaniem, podział na Europę Północną, Południową, Wschodnią i Zachodnią miał charakter umowny. Zaznacza jednak, że ostry rozłam na Europę Wschodnią i Europę Zachodnią dokonał się po II wojnie światowej. Pewien wpływ na zróżnicowanie Europy miały warunki klimatyczne i geograficzne, w tym ukształtowanie terenu, oraz poza Europą Wschodnią stosunkowo niewielka odległość od morza. Ponadto, zróżnicowanie pod względem zaludnienia wpłynęło także na rozwój w państwach położonych na wschód od Łaby odmiennego ustroju rolnego w epoce feudalnej w porównaniu z pozostałą częścią kontynentu¹⁹.

Według Normana Daviesa, Europa Wschodnia to obszar na wschód od Łaby. Jednak kwestię tę przedstawia w nieco inny sposób. W węższym rozumieniu w okresie „zimnej wojny” Europa Wschodnia obejmowała tylko państwa satelickie ZSRR w Europie Środkowo-Wschodniej i Południowo-Wschodniej”. W szerszym zaś znaczeniu zalicza do tego regionu Związek Radziecki i znajdujące się w strefie jego wpływów państwa socjalistyczne²⁰.

¹⁶ O. Halecki, *Historia Europy – jej granice i podziały*, Lublin 2000, s. 105–120.

¹⁷ H. Samsonowicz, *Słowiańszczyzna w Średniowieczu*, [w:] *Cywilizacja europejska. Wykłady i eseje*, M. Koźmiński (red.), Warszawa 2005, s. 89–101.

¹⁸ A. Nowak, *History...*, s. 7.

¹⁹ J. Krasuski, *Europa między Rosją i światem Islamu*, Toruń 2005, s. 118–129.

²⁰ N. Davies, *Europa między...*, s. 39–59; idem, *Europa. Rozprawa...*, s. 1124–1212.

6. Polityczno-ideologiczne – Europa Wschodnia jako strefa wpływów ZSRR. Zdaniem profesora historii Yale University Timothy Snydera, na Zachodzie pojęcie „Europa Wschodnia” zostało upowszechnione w wyniku podziałów z czasu „zimnej wojny”. Jednak termin ten powinien być bardziej utożsamiany z okresem, w którym III Rzesza i ZSRR walczyły o panowanie nad tym obszarem. Uważał, iż „to nie »zimna wojna« i rywalizacja Zachód–Wschód, lecz następujące po sobie triumfy obu totalitaryzmów oddzieliły Europę Wschodnią od reszty kontynentu. Dlatego pojęcie »Europa Wschodnia« ma głębsze historyczne znaczenie, niż się powszechnie sądzi, a pewne różnice w pamięci historycznej między wschodem i zachodem kontynentu po prostu przetrwały czasy »zimnej wojny«”. Timothy Snyder podkreśla, że wyzwolenie spod niemieckiej okupacji z perspektywy historii zachodnioeuropejskiej, sowieckiej oraz państw wschodnioeuropejskich zdecydowanie się różni²¹.

Inaczej kwestia ta została przedstawiona przez Albina Głowackiego, który w *Słowie wstępnym* do tomu *Z dziejów Europy Wschodniej XX wieku*, w ramach serii „Folia Historica”, określa region Europy Wschodniej jako „obszar, na którym przeprowadzono eksperyment z socjalizmem”²². Precyzyjniejszą definicję proponuje wspólnie z Pawłem Chmielewskim. W tym kontekście badania związane z Europą Wschodnią objęły stopniowo historię Rosji i ZSRR, stosunki polsko-rosyjskie, kwestie polityki zagranicznej Kremla, a także różne zagadnienia funkcjonowania państw obozu „realnego socjalizmu”²³.

7. Przestrzeń na wschód od Europy Środkowo-Wschodniej. Małgorzata J. Willaume wyznacza granice Europy Wschodniej przez pryzmat Europy Środkowo-Wschodniej. Do regionu tego zalicza państwa na wschód od granic Litwy, Łotwy, Estonii, Polski, Węgier, Czech, Słowacji i Austrii. Wymienia wśród nich m.in. Białoruś i Ukrainę²⁴.

8. Złożone: historyczno-polityczno-kulturowe. Szerokie i złożone kryteria wyodrębniania Europy Wschodniej, wykraczające poza zakres historyczny przedstawia Bronisław Geremek. Uważa on, że oprócz podziałów politycznych, które dokonały się na konferencji w Jałcie, istnieją także „wielowiekowe tendencje rozwoju Europy, które odróżniały zachód od wschodu kontynentu”. Jego zdaniem, „w ciągu wieków uformowały się dwie wielkie granice: najpierw karo-liński *limes*, który wytworzył na tyle głębokie podziały kulturowe, że można je odnaleźć także w pierwszych granicach Wspólnoty Europejskiej, następnie zaś

²¹ T. Snyder, *Obca i niezrozumiała historia Europy Wschodniej*, „Nowa Europa Wschodnia” 2008, nr 1, s. 56–63.

²² *Z dziejów Europy Wschodniej XX wieku*, „Acta Universitatis Lodzensis”, „Folia Historica” 84, Łódź 2009, s. 3.

²³ *W kręgu historii Europy Wschodniej. Studia i szkice*, P. Chmielewski, A. Głowacki (red.), Łódź 2009, s. 5.

²⁴ M. J. Willaume, *Książki, konferencje i debaty Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej w latach 2004–2010*, „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej”, R. 8, 2010, z. 1, s. 100–105.

granica na Łabie, którą historycy uznają za linię podziału w rozwoju gospodarczym Europy. To właśnie ta druga »linia«, na długo przed konferencjami międzynarodowymi ustalającymi porządek po II wojnie światowej dokonała głębokiego cięcia na ciele Europy²⁵. W Europie Zachodniej i Wschodniej wykształciły się różne modele gospodarcze, polityczne i społeczne. Spowodowało to, że część wschodnia kontynentu pod względem rozwoju gospodarczego i ewolucji politycznej była zapóźniona wobec Europy Zachodniej. Różnice te dodatkowo uległy pogłębieniu w okresie dominacji ZSRR nad państwami Europy Wschodniej²⁵.

1.1.2. Zakres Europy Wschodniej jako przestrzeni geograficznej

Drugi problem dotyczy zdefiniowania zakresu Europy Wschodniej jako przestrzeni geograficznej²⁶. W tym przypadku także występuje kilka sposobów podziału. Za najważniejsze należy uznać pierwsze dwa kryteria, zaś cztery pozostałe za uzupełniające:

1. Fizycznogeograficzne.
2. Geomorfologiczne i geologiczne.
3. Klimatyczne.
4. Historyczne.
5. Turystyczne.
6. Złożone – zróżnicowanie geologiczne, rzeźba terenu, klimat, biosfera, działalność gospodarcza człowieka.

1. Kryterium fizycznogeograficzne definiowania Europy Wschodniej wyróżnia rozbudowany i złożony charakter. Wyznaczenie zakresu przestrzennego na podstawie tego podziału jest traktowane jako podstawowe w znaczeniu geograficznym. Najpełniejsze definicje zostały przedstawione przez Jerzego Kondrackiego, którego uważa się za klasyka przedmiotu w Polsce, oraz Jerzego Makowskiego.

Jerzy Kondracki, uwzględniając przyjęty system regionalizacji fizycznogeograficznej w układzie dziesiętnym Międzynarodowej Federacji Dokumentacyjnej (FID) – poprawiona wersja z roku 1971, przedstawia indeksację podstawowych jednostek fizycznogeograficznego podziału Europy: Północna, Zachodnia, Południowa, Wschodnia. Do Europy Wschodniej zalicza Półwysep Krymski, Niż Wschodnioeuropejski (Nizina Wschodnioeuropejska) i góry Ural. Zdaniem Jerzego Kondrackiego, „przeprowadzenie przez terytorium Polski

²⁵ B. Geremek, *Europa wielu ojczyzn*, [w:] *Przeszłość dla przyszłości. Historycy o Polsce w Europie*, J. Kłoczowski (red.), Lublin 2010, s. 111–112.

²⁶ Termin „Europa Wschodnia” pojawia się także w użyciu bez określenia zakresu przestrzennego, zob.: M. Czerny, *Europa – kolebka industrializacji i integracji*, [w:] *Geografia regionalna świata. Wielkie regiony*, J. Makowski (red.), Warszawa 2006, s. 13–51.

granicy pomiędzy obszarami Europy Zachodniej i Wschodniej należy oprzeć na różnicach strukturalnych fundamentu geologicznego oraz przesłankach klimatycznych i biogeograficznych – określanych, jako zespół cech fizycznogeograficznych”. Jednakże granicy tej na podstawie wymienionych różnic nie można ściśle wyznaczyć, ponieważ zmiany zachodzą stopniowo i są rozmyte. Powoduje to, że do narysowania granicy między Europą Wschodnią i Zachodnią na mapie należy posłużyć się pewnymi drugorzędnymi rysami geomorfologicznymi, które można zaobserwować w terenie. Od Zalewu Wiślanego na południowym Bałtyku „granice tę przeprowadzono zachodnim skrajem Wzniesień Górskich, Pojezierza Mazurskiego i Wysoczyzny Kolneńskiej, wschodnimi podnóżami wzniesień Czerwonego Boru, prawym brzegiem doliny środkowego Bugu, zachodnim skrajem Polesia Zachodniego i Wołyńskiego oraz wschodnim skrajem Roztocza, zaliczając Wyżyny Wołyńsko-Podolską i Mołdawską do Europy Wschodniej. Natomiast Karpaty Wschodnie i Wschodnie Podkarpatcie są częścią Europy Zachodniej”. Na terytorium Polski rozpościera się część Nizy Zachodniorosyjskiego i Wyżyny Ukraińskiej, będących składową Europy Wschodniej²⁷.

Podobną definicję zakresu przestrzennego Europy Wschodniej przedstawia Jerzy Makowski, który także wyróżnia te same megaregiony (obszary) fizycznogeograficzne Europy. Autor uważa, iż „większą część Europy Wschodniej zajmuje Nizina Wschodnioeuropejska, która rozpościera się od wybrzeża Morza Arktycznego i skraju tarczy bałtyckiej na północy i północnym zachodzie, po Karpaty na południowym zachodzie, Morze Czarne, Morze Azowskie i Kaukaz na południu, Morze Kaspijskie na południowym wschodzie oraz góry Ural na wschodzie”. Ponadto, należy wyróżnić półwysep Krym. Region Europy Wschodniej rozciąga się od Morza Barentsa i Morza Białego (z wyłączeniem półwyspu Kola i Karelii), przecina jezioro Onega, południową część jeziora Ładoga, przebiega na północ od Sankt-Petersburga, później biegnie przez Zatokę Fińską, Morze Bałtyckie do Zatoki Gdańskiej. W kierunku południowym granica ciągnie się przez północno-wschodnią część terytorium Polski, Polesie, wschodnią granicę Rzeczypospolitej Polskiej, Lwów, dalej wzdłuż rzek Dniestr i Prut, przecina Nizinę Czarnomorską, na północ od delty Dunaju. Na południu przechodzi przez Morze Czarne, a następnie w południowo-wschodniej części półwyspu Krym (poza Kerczem), na północ od Cieśniny Kerczeńskiej i rzeki Kubań oraz gór Kaukaz, wzdłuż wybrzeża Morza Kaspijskiego do Baku. Reasumując, można stwierdzić, że Niz Wschodnioeuropejski obejmuje północno-wschodnią część Polski, Estonię, Litwę, Łotwę, Białoruś, Ukrainę (z wyłączeniem południowo-zachodniego terytorium przy granicy z Polską, Słowacją, Węgrami i Rumunią oraz na północ

²⁷ J. Kondracki, *Geografia regionalna Polski*, Warszawa 2009, s. 15–16, 32–34; idem, *Geografia fizyczna Polski*, Warszawa 1988, s. 26–30; idem, *Podstawy regionalizacji fizycznogeograficznej*, Warszawa 1976, s. 126–128.

do delty Dunaju), Mołdawię (poza terenami przy granicy z Rumunią) i większość europejskiej części terytorium Rosji (wyłączając obszar w północnej i południowej części państwa). Uwzględniając powyższe kryterium podziału, należy zaznaczyć, że granice Europy Wschodniej jako megaregionu fizycznogeograficznego nie pokrywają się z granicami państw²⁸.

Trzecia definicja zaproponowana przez autorów *Encyklopedii geografii świata – Europa Wschodnia, Azja Północna i Środkowa, Zakaukazie*, Wydawnictwo Wiedza Powszechna, jest już mniej rozbudowana. W tym ujęciu granica zachodnia Europy Wschodniej pokrywa się w przybliżeniu z zachodnimi granicami Białorusi, Ukrainy i Mołdawii. Ponadto, do Europy Wschodniej zalicza się republiki nadbałtyckie – Litwę, Łotwę, Estonię. Natomiast linia podziału między Europą a Azją – granica wschodnia omawianego regionu – została określona umownie przy uwzględnieniu kryterium fizycznogeograficznego. W związku z powyższym, Kaukaz stanowi część Azji Zachodniej, zaś Nizina Nadkaspijska – Europy. Oznacza to, że do Europy Wschodniej zalicza się europejskie terytorium Rosji i Kazachstanu²⁹.

Na przeciwnym biegunie znajduje się definicja zaproponowana przez Stanisława Otoka, który określa Europę Wschodnią w sensie geograficznym. Podejście to należy również zaliczyć do kryterium fizycznogeograficznego. Autor uważa, iż Europa Wschodnia w takim ujęciu jest zróżnicowana i składa się z trzech części. Część północna obejmuje Wielką Równinę Wschodnioeuropejską, środkową zajmują góry Karpaty, zaś południową – góry Półwyspu Bałkańskiego. Przestrzeń między Karpatami i Bałkanami wypełniają równiny: Wołoska na wschodzie i Węgierska (Panonii) na zachodzie. Autor do najważniejszych mórz Europy Wschodniej zalicza Morze Bałtyckie, Morze Czarne oraz Morze Śródziemne, a jako główne rzeki wymienia Łabę, Wisłę, Dźwinę, Dniepr i Dunaj³⁰.

2. Zakres przestrzenny Europy Wschodniej zmienia się w przypadku zastosowania kryterium ukształtowania lądu (geomorfologiczne) i struktury geologicznej. W takim rozumieniu, według Jerzego Kondrackiego, „Europę Wschodnią tworzy platforma prekambryjska [...] otoczona od południa i wschodu strukturami fałdowanymi: paleozoicznym Uralem oraz mezozoiczno-kenozoicznymi Górami Krymskimi i Wielkim Kaukazem. Prekambryjski fundament platformy wschodnioeuropejskiej odłania się od północy w Masywie Fińsko-Karolskim, na południu w Wyżynach Ukraińskich”. Granica podziału między platformą wschodnioeuropejską a zachodnioeuropejską przebiega wzdłuż linii

²⁸ J. Makowski, *Geografia fizyczna świata*, Warszawa 2004, s. 36–77; idem, *Środowisko przyrodnicze Unii Europejskiej*, [w:] *Geografia Unii Europejskiej*, idem (red.), Warszawa 2008, s. 36–41.

²⁹ *Encyklopedia geografii świata – Europa Wschodnia, Azja Północna i Środkowa, Zakaukazie*, Warszawa 1997, s. 5–6, 11–15, 34.

³⁰ S. Otok, *Geografia...*, s. 185.

Tornquista–Teisseyre’a. Platforma Europy Wschodniej „jest rozległym blokiem lądowym pomiędzy Oceanem Arktycznym, Morzem Czarnym i Morzem Kaspijskim a Azją – zrosniętym na długości paru tysięcy kilometrów”³¹.

Zbliżoną definicję prezentuje Jerzy Makowski, który uważa, że „Europa Wschodnia prawie w całości znajduje się na prekambryjskiej platformie wschodnioeuropejskiej [...] jest otoczona od wschodu i południa górami fałdowanymi: hercyńskim Uralem oraz alpejskimi Karpatami, Górami Krymskimi i Kaukazem”. Zachodnią granicę Europy Wschodniej stanowi środkowa Wisła – linia Tornquista–Teisseyre’a³².

3. Europa Wschodnia, w porównaniu z pozostałą częścią kontynentu, różni się także pod względem warunków klimatycznych. Przejawia się to w malejącym wpływie Oceanu Atlantyckiego w kierunku wschodnim i narastającym klimatu kontynentalnego, co ma swoje odzwierciedlenie w krajobrazie całego regionu. W przeważającej części Europa Wschodnia leży w strefie klimatów umiarkowanych, chłodnych na północy i ciepłych na południu. Ponadto, na zachodzie mają one cechy klimatów pośrednich lub przejściowych między morskim i kontynentalnym, zaś na wschodzie jest to już klimat kontynentalny. W północno-wschodniej części regionu występuje klimat podbiegunowy. Warunki klimatyczne przekładają się na różnorodność roślinną. W Europie Wschodniej występuje kilka stref roślinności. Na północy dominuje strefa tundry, zaś w kierunku południowym kolejno – tundry lesistej i tajgi, lasów mieszanych wschodnioeuropejskich, lasów liściastych wschodnioeuropejskich, stepów lesistych i stepów oraz półpustyń. Część wschodnią regionu tworzą góry Ural³³.

4. Piotr Eberhardt, opierając się na kontekście historycznym, określa zachodnie republiki byłego ZSRR jako „zasadniczą część Europy Wschodniej”. Należały do nich Litwa, Łotwa, Estonia, Białoruś, Ukraina i Mołdawia³⁴. Ponadto, przedstawia koncepcje historycznej i etnicznej Polski zawarte w pracach geograficznych innych badaczy. Zgodnie z nimi, granica podziału między Europą Zachodnią i Europą Wschodnią przebiegała na ziemiach polskich. Do Europy Wschodniej należały „rozległe równiny Rusi, Litwy i Rosji”³⁵.

5. Przyjmując kryterium turystyczne, należy podkreślić, iż charakteryzuje się ono dużym stopniem niedokładności. Podkreślają to także redaktorzy tomu II *Europa Wschodnia i Rosja*, stanowiącego część *Encyklopedii geograficzno-turystycznej*, zaznaczając, że podział Europy na Wschodnią i Zachodnią traktują w sposób umowny. Do państw Europy Wschodniej zaliczają Albanii, Białoruś,

³¹ J. Kondracki, *Geografia regionalna...*, s. 14–17; idem, *Geografia fizyczna...*, s. 26–30.

³² J. Makowski, *Geografia...*, s. 36–46.

³³ J. Kondracki, *Geografia regionalna...*, s. 13–14; J. Makowski, *Geografia...*, s. 36–46; S. Otok, *Geografia...*, s. 185; *Encyklopedia geografii...*, s. 34.

³⁴ P. Eberhardt, *Między...*, s. 20, 143–208.

³⁵ Idem, *Polska i jej granice. Z historii polskiej geografii politycznej*, Lublin 2004, s. 55–73, 143–144.

Bośnię i Hercegowinę, Bułgarię, Chorwację, Czechy, Estonię, Litwę, Łotwę, Macedonię, Mołdawię, Rumunię, Serbię i Czarnogórę, Słowację, Słowenię, Ukrainę, Węgry oraz Rosję. Przy określaniu położenia geograficznego poszczególnych państw do znajdujących się we wschodniej Europie zaliczają jednak tylko Białoruś, Litwę i europejską część Rosji. Pozostałe republiki nadbałtyckie, tj. Estonię i Łotwę, kwalifikują do północno-wschodniej Europy, zaś Mołdawię i Ukrainę – do południowo-wschodniej³⁶. Nieco inaczej problem ten prezentuje Kazimierz Kuciński, który na podstawie struktury przestrzennej światowego ruchu turystycznego uznaje Europę za jeden z sześciu regionów turystycznych. W ramach tego regionu wyróżnia subregion³⁷ wschodni, w skład, którego wchodzi Bułgaria, Czechy, Polska, Rumunia, Słowacja, Węgry oraz państwa byłego ZSRR³⁸.

6. W literaturze przedmiotu występują również podziały oparte jednocześnie na kilku sposobach klasyfikacji. Dokonuje tego zespół autorów w publikacji encyklopedycznej *ABC Świat. Europa I*, pod redakcją Wiesława Maika, który na podstawie zróżnicowania geologicznego, rzeźby terenu, klimatu, biosfery, działalności gospodarczej człowieka wyodrębnia cztery główne obszary fizycznogeograficzne, tj. Europę: Północną, Zachodnią, Wschodnią i Południową. Do Europy Wschodniej zalicza tereny od Morza Arktycznego na północy do Morza Czarnego i Morza Kaspijskiego na południu. Wschodnią granicę stanowią góry Ural. W skład Europy Wschodniej wchodzi Nowa Ziemia, półwysep Kanin, Ural, Niż Wschodnioeuropejski oraz Krym. Występuje jednak w tym opracowaniu pewna niekonsekwencja, gdyż w części zatytułowanej: *Państwa Europy Środkowo-Wschodniej i Wschodniej* do państw Europy Wschodniej wlicza się tylko Białoruś i Rosję. Ta ostatnia jest zaliczana również do północnej części Azji. W tym przypadku Mołdawię i Ukrainę klasyfikuje się natomiast jako państwa w południowo-wschodniej Europie³⁹.

Trudności związane z dokładnym określeniem zakresu przestrzennego Europy Wschodniej w znaczeniu geograficznym przedstawia Zbigniew Rykiel. Na podstawie trzech kryteriów podziału na Europę Wschodnią i Zachodnią wyodrębnia różne linie rozgraniczenia. Uwzględniając kryterium fizyczne, twierdzi, że granica pomiędzy Europą Wschodnią i Europą Zachodnią przebiega od Morza Bałtyckiego do Morza Czarnego. Przyjmując zaś geologiczny punkt widzenia, uważa, iż „jest to niemal prosta linia między Koszalinem a Odessą”⁴⁰. Na bazie trzeciego kryterium – podział geomorfologiczny – zaznacza, że granica ta „przypomina krętą linię ciągnącą się od Królewca aż po deltę Dunaju”⁴⁰.

³⁶ *Encyklopedia geograficzno-turystyczna. Europa Wschodnia i Rosja*, t. 2, Kraków 2004, s. 7 i nast.

³⁷ Pozostałe subregiony: zachodni, północny i południowy.

³⁸ K. Kuciński, *Turystyka*, [w:] *Geografia gospodarcza świata*, I. Fierla (red.), Warszawa 2005, s. 481.

³⁹ *ABC Świat. Europa I*, W. Maik (red.), Poznań 2003, s. 43–44, 72–218, 238–240.

⁴⁰ Z. Rykiel, *Podstawy geografii politycznej*, Warszawa 2006, s. 178.

Ponadto, jako „dodatkowy” przykład należy podać sposoby określania Europy Wschodniej w różnych portalach internetowych. Według strony internetowej „CountriesAndCities.com”, do regionu Europy Wschodniej zalicza się 19 państw: Albanię, Białoruś, Bośnię i Hercegowinę, Bułgarię, Chorwację, Czechy, Estonię, Litwę, Łotwę, Macedonię, Mołdawię, Polskę, Rosję, Rumunię, Serbię i Czarnogórę, Słowację, Słowenię, Ukrainę i Węgry⁴¹. W drugim przypadku portal internetowy „Nations Online” do Europy Wschodniej wlicza 10 państw, tj. Białoruś, Bułgarię, Czechy, Mołdawię, Polskę, Rosję, Rumunię, Słowację, Ukrainę i Węgry⁴².

1.1.3. Zakres Europy Wschodniej jako przestrzeni gospodarczej

Europa Wschodnia funkcjonuje także jako przestrzeń gospodarcza⁴³. W znaczeniu ekonomicznym zakres Europy Wschodniej jest wyróżniany głównie na podstawie kryterium gospodarki opartej na zasadach socjalistycznych. Pierwszy podział, określany jako szeroki, obejmuje państwa „realnego socjalizmu”, włącznie z republikami byłego ZSRR. W węższym natomiast znaczeniu uwzględnia się tylko europejskie republiki poradzieckie. Drugie ujęcie ogranicza zakres przestrzenny Europy Wschodniej do państw obszaru Wspólnoty Niepodległych Państw lub też w ograniczonym zakresie z wyłączeniem republik Azji Centralnej, a nawet Zakaukazia. W trzecim rozumieniu, obecnym w Rosji, region ten obejmuje tylko byłe państwa socjalistyczne, sojuszników ZSRR. Podział na podstawie tak wyodrębnionych kryteriów klasyfikacji nie jest w pełni klarowny i dokładny, a zakres przestrzenny Europy Wschodniej jest płynny, gdyż wraz z rozwojem procesów transformacji i reform gospodarczych państwa te ulegały przekształceniom i przyjmowały zasady wolnorynkowe. Dodatkowym kryterium jest określenie granic regionu na podstawie wskaźników rozwoju gospodarczego. Ponadto, pojawienie się możliwości przystąpienia do Unii Europejskiej powodowało, że przyszli członkowie starali się dostosować własne systemy gospodarcze do standardów ekonomicznych Europy Zachodniej. W związku z tym zakres przestrzenny Europy Wschodniej w ujęciu gospodarczym podlega stopniowej „modyfikacji”.

1. Państwa socjalistyczne i republiki byłego ZSRR:

a) były państwa socjalistyczne i republiki poradzieckie. Jerzy Kleer traktuje region Europy Wschodniej w ujęciu szerokim, zaliczając do niego – początek XXI w. – państwa byłego ZSRR, dawnej Socjalistycznej Federacyjnej

⁴¹ URL <<http://www.countriesandcities.com/regions/eastern-europe.htm>>, [dostęp: 31.03.2011].

⁴² URL <<http://www.nationsonline.org/oneworld/europe.htm>>, [dostęp: 31.03.2011].

⁴³ W rosyjskiej literaturze przedmiotu używa się także „zamiennie” określeń „Europa Środkowa i Wschodnia” oraz „Europa Wschodnia”, zob.: *Mieżdunarodnyje ekonomiceskije otnoszenija: Uczebnik dla wyzow*, J. F. Żukow (red.), Moskwa 2000, s. 4 i nast.

Republiki Jugosławii (SFRJ) oraz Europy Środkowo-Wschodniej. Zaznacza, że procesy transformacji w tych państwach były prowadzone w sposób zróżnicowany pod względem tempa i intensywności, co w konsekwencji wpływało na poziom i rozwój ich gospodarki, a także funkcjonowania wolnego rynku i szarej strefy. Inny był także stopień otwarcia tych państw na kapitał zagraniczny⁴⁴.

b) były państwa socjalistyczne i cztery europejskie republiki poradzieckie. Nikolai Genov do Europy Wschodniej zalicza 18 państw, tj. Albanię, Białoruś, Bułgarię, Chorwację, Czechy, Estonię, Jugosławię (obecnie Serbia i Czarnogóra), Litwę, Łotwę, Macedonię, Mołdawię, Polskę, Rosję, Rumunię, Słowację, Słowenię, Ukrainę i Węgry⁴⁵.

2. Państwa obszaru Wspólnoty Niepodległych Państw:

a) wschodnioeuropejskie republiki WNP – Komitet Ochrony Środowiska Organizacji Współpracy Gospodarczej i Rozwoju (OECD)⁴⁶ zalicza do Europy Wschodniej, Kaukazu i Azji Centralnej 12 państw, które pokrywają się z byłymi republikami poradzieckimi. W tym przypadku jako wschodnioeuropejskie określa się: Białoruś, Mołdawię, Ukrainę oraz Rosję⁴⁷;

b) obszar geograficznie położony między Unią Europejską a Federacją Rosyjską – w wąskim wymiarze zakres przestrzenny Europy Wschodniej prezentuje także Ivan Peshkov. Jego zdaniem, do gospodarek nowej Europy Wschodniej należy Białoruś, Ukraina i Mołdavia⁴⁸.

c) ścisła Europa Wschodnia – według Michała Dobroczyńskiego, region wschodnioeuropejski składa się z Europy Środkowej (państw kandydujących w roku 2001 do Unii Europejskiej) i ścisłej Europy Wschodniej (państwa WNP). Jako wspólną cechę wymienia znaczne opóźnienie gospodarcze wobec Europy Zachodniej⁴⁹.

3. Byłe państwa socjalistyczne sojusznicy ZSRR.

Wiera Briedowa z Instytutu Badań Międzynarodowych i Politycznych Rosyjskiej Akademii Nauk (RAN) zalicza do państw Europy Wschodniej, w połowie lat 90. XX wieku, Polskę, Czechy, Słowację, Węgry, Bułgarię i Rumunię⁵⁰.

⁴⁴ J. Kleer, *Globalizacja: szansa czy zagrożenie dla krajów Europy Wschodniej*, [w:] *Europa Wschodnia w obliczu integracji i globalizacji*, M. Dobroczyński (red.), Warszawa 2001, s. 76–82.

⁴⁵ N. Genov, *Unemployment in Eastern Europe in the Context of European Integration and Global Trends*, [w:] *ibid.*, s. 138–154.

⁴⁶ OECD – Organization for Economic Cooperation and Development.

⁴⁷ *12 EECCA Countries*, URL <http://www.oecd.org/document/29/0...1_1_1,00.html>, [dostęp: 05.05.2011].

⁴⁸ I. Peshkov, *Kryzys finansowy i jego wpływ na sytuację Białorusi, Mołdawii i Ukrainy*, [w:] *Białoruś, Mołdavia i Ukraina wobec wyzwań współczesnego świata*, T. Kapuśniak, K. Fedorowicz, M. Gołoś (red.), Lublin 2009, s. 33–35.

⁴⁹ M. Dobroczyński, *Globalne i regionalne uwarunkowania wschodnioeuropejskich perspektyw*, [w:] *Europa Wschodnia w obliczu integracji i globalizacji*, s. 24–25.

⁵⁰ W. Briedowa, *Ekonomika stran Wostocznój Jewropy w 1994–1995 gg.*, „Mirowaja ekonomika i mieždunarodnyje otnoszenija” 1996, nr 3, s. 57.

4. Kryterium wskaźników rozwoju gospodarczego stosuje Leszek Kasprzyk, zaliczając do niego: liczbę mieszkańców, PKB, PKB na osobę, siłę nabywczą towarów na osobę oraz inflację, do Europy Wschodniej kwalifikuje cztery państwa byłego ZSRR – Federację Rosyjską, Ukrainę, Białoruś i Mołdawię⁵¹.

Zmienność i płynność granic Europy Wschodniej w znaczeniu gospodarczym jest widoczna w corocznych raportach *Human Development Report* Programu Narodów Zjednoczonych ds. Rozwoju (UNDP)⁵². Pojęcie to ulegało przekształceniom w różnych okresach, zarówno pod względem stosowania samej terminologii, jak też jego treści, co przekłada się na ramy zakresu przestrzennego:

a) 1991–1992⁵³ – państwa Europy Wschodniej i ZSRR (8 państw): Bułgaria, Czechosłowacja, Polska, Węgry, Rumunia, Albania i Jugosławia⁵⁴ oraz ZSRR;

b) 1993 – Europa Wschodnia i były ZSRR (21): Albania, Bułgaria, Czechosłowacja, Polska, Węgry, Rumunia oraz Armenia, Azerbejdżan, Białoruś, Estonia, Gruzja, Kazachstan, Kirgistan, Litwa, Łotwa, Mołdawia, Rosja, Tadżykistan, Turkmenistan, Ukraina, Uzbekistan;

c) 1994 – region Europy Wschodniej (6): Albania, Bułgaria, Czechosłowacja, Polska, Węgry i Rumunia. Odrębną kategorię stanowiło piętnaście państw byłego ZSRR;

d) 1995–2001 – Europa Wschodnia i Wspólnota Niepodległych Państw (22–30): Albania, Bułgaria, Czechy, Polska, Słowacja, Węgry, Rumunia, Litwa, Łotwa, Estonia, Armenia, Azerbejdżan, Białoruś, Gruzja, Kazachstan, Kirgistan, Mołdawia, Rosja, Tadżykistan, Turkmenistan, Ukraina, Uzbekistan, od roku 1997 – Chorwacja, Macedonia i Słowenia oraz Bośnia i Hercegowina (1999), Malta (1996), Turcja (1995–1998), Jugosławia (1996–1997);

e) 2002–2009 – Europa Środkowa i Wschodnia oraz WNP (25–31): Albania, Bułgaria, Czechy, Polska, Słowacja, Węgry, Rumunia, Litwa, Łotwa, Estonia, Armenia, Azerbejdżan, Białoruś, Gruzja, Kazachstan, Kirgistan, Mołdawia, Rosja, Tadżykistan, Turkmenistan, Ukraina, Uzbekistan, Chorwacja, Macedonia i Słowenia, od roku 2003 – Bośnia i Hercegowina oraz Serbia i Czarnogóra (od 2006 r. – dwa odrębne państwa), a także Cypr, Malta i Turcja (2009);

f) 2010–2011 – Europa i Azja Centralna (23–30): Albania, Bośnia i Hercegowina, Chorwacja, Czarnogóra, Macedonia, Serbia, Bułgaria, Rumunia, Turcja, Armenia, Azerbejdżan, Białoruś, Gruzja, Kazachstan, Kirgistan, Mołdawia,

⁵¹ L. Kasprzyk, *Gospodarcze i społeczne aspekty rozwoju ludzkości u progu XXI wieku*, [w:] *Prawo, instytucje i polityka w procesie globalizacji*, E. Haliżak, R. Kuźniar (red.), Warszawa 2003, s. 239–240.

⁵² UNDP – United Nations Development Programme.

⁵³ W raporcie z roku 1990 nie wyodrębniono regionu „Europa Wschodnia”, zob.: *Human Development Report 1990*, New York 1990, s. 185–188.

⁵⁴ Albanii i Jugosławii zaliczano także do Europy Południowej.

Rosja, Tadżykistan, Turkmenistan, Ukraina, Uzbekistan oraz Litwa i Łotwa, a także od 2011 r. – Estonia, Polska, Czechy, Słowacja, Słowenia, Węgry, Cypr⁵⁵.

Europa Wschodnia w pewnym stopniu funkcjonuje również jako przestrzeń w naukach rolniczych. Do rolniczego regionu⁵⁶ wschodnioeuropejskiego zalicza się europejskie terytorium Rosji (z wyłączeniem półwyspu Kola oraz dużej części Karelii), Ukrainę, Białoruś, Mołdawię, państwa nadbałtyckie, Polskę, Słowację, Rumunię, Czechy (wschodnia część terytorium państwa), Węgry (bez części terenów przy granicy z Austrią i Szwajcarią), Chorwację (część północno-wschodnia przy granicy z Węgrami, Serbią, Bośnią i Hercegowiną), Bośnię i Hercegowinę (północno-wschodni skraj terytorium przy granicy z Serbią i Chorwacją), Serbię oraz Bułgarię (z wyłączeniem południowej części państwa przy granicy z Grecją i Macedonią). Na tym obszarze przeważa głównie rolnictwo mieszane, z nastawieniem na uprawę roślin zbożowych, pastewnych i przemysłowych⁵⁷. Dla porównania, Jan Falkowski i Jerzy Kostrowicki, opierając się na kryterium przewagi lub też występowania określonego typu rolnictwa, za jeden z makroregionów uważają Północnoeurazjatycki. Swym zasięgiem obejmuje on obszar byłego ZSRR, z wyłączeniem państw nadbałtyckich. Składa się z pięciu regionów: 1 – ukraińskiego, 2 – zachodniorosyjskiego, 3 – kaukaskiego, 4 – kazachstańskiego, 5 – północno-wschodniorosyjskiego⁵⁸.

1.1.4. Zakres Europy Wschodniej jako przestrzeni kulturowej

Zdefiniowanie zakresu Europy Wschodniej jako przestrzeni kulturowej wiąże się z określeniem sposobów jego wyodrębnienia. Jednolite wydaje się ujęcie kulturowe, rozchodzące się na kilka wzajemnie powiązanych linii

⁵⁵ *Human Development Report 1991*, New York 1991, s. 201; *Human Development Report 1992*, New York 1992, s. 215; *Human Development Report 1993*, New York 1993, s. 230; *Human Development Report 1994*, New York 1994, s. 226; *Human Development Report 1995*, New York 1995, s. 229; *Human Development Report 1996*, New York 1996, s. 228; *Human Development Report 1997*, New York 1997, s. 244; *Human Development Report 1998*, New York 1998, s. 227; *Human Development Report 1999*, New York 1999, s. 24–150; *Human Development Report 2000*, New York 2000, s. 285; *Human Development Report 2001*, New York 2001, s. 259; *Human Development Report 2002*, New York 2002, s. 271; *Human Development Report 2003*, New York 2003, s. 363; *Human Development Report 2004*, New York 2004, s. 281; *Human Development Report 2005*, New York 2005, s. 365; *Human Development Report 2006*, New York 2006, s. 415; *Human Development Report 2007/2008*, New York 2007, s. 376; *Human Development Report 2009*, New York 2009, s. 215–216; *Human Development Report 2010*, New York 2010, s. 226; *Human Development Report 2011*, New York 2011, s. 174.

⁵⁶ W Europie wyróżnia się trzy regiony rolnicze: zachodnioeuropejski, śródziemnomorski i wschodnioeuropejski: Mapa – Regiony Rolnicze Europy, zob.: *ABC...*, s. 60.

⁵⁷ *Ibid.*, s. 60–63.

⁵⁸ J. Falkowski, J. Kostrowicki, *Geografia rolnictwa świata*, Warszawa 2001, s. 414–418, 453–457.

rozgraniczenia, do których można zaliczyć podziały według następujących kryteriów:

1. Cywilizacyjne – świat grecki i rzymski (łaciński).
2. Religijne – katolicy i prawosławni.
3. Etniczne – państwa słowiańskie i germańskie.

W praktyce stosuje się złożone kryteria definiowania zakresu Europy Wschodniej jako przestrzeni kulturowej, które zachodzą na siebie i wzajemnie się uzupełniają. Jan Paweł II w swoich wystąpieniach mówi o podziale Europy na łacińską Europę Zachodnią i grecką, a później bizantyjską Europę Wschodnią. Papież na określenie Europy Zachodniej i Wschodniej używa metafory, że Europa ma dwa równe „płuca”, którymi musi oddychać jednocześnie – podkreśla tym samym konieczność „zjednoczenia” w przyszłości Europy i Chrześcijaństwa. W takim rozumieniu Europa Wschodnia jest traktowana jako część kontynentu, która otrzymała chrześcijaństwo z Bizancjum i dominowały w niej patriarchaty prawosławne⁵⁹. Radosław Zenderowski zauważa, że rozłam, który dokonał się ostatecznie i formalnie na początku XI wieku, „do dnia dzisiejszego wywołuje określone konsekwencje w wielu wymiarach życia społecznego Starego Kontynentu”. Wymienia dwa źródła rozdwojenia Europy na Zachód i Wschód. Pierwsze pochodzi z okresu przedchrześcijańskiego i wiąże się z rywalizacją dwóch ważnych ośrodków cywilizacji – Grecji i Rzymu, drugie łączy się z rozłamek w Kościele chrześcijańskim. W rezultacie powstała wyraźna linia rozgraniczenia między katolikami i prawosławnymi, traktowana często jako granica Europy lub w Europie. Pokrywa się niemal z granicą wschodnią II Rzeczypospolitej – dzieli Białoruś i Ukrainę – przecina wzdłuż łuku karpackiego Rumunię, a następnie pozostawia po stronie Wschodu Bułgarię, Serbię, Czarnogórę, Macedonię, Grecję i Albanie⁶⁰.

Według Samuela Huntingtona, od czasu zakończenia „zimnej wojny” powinny funkcjonować terminy – „Europa Środkowa” i właściwa „Europa Wschodnia”. Jego zdaniem, pojęcie „Europa Wschodnia” zostało zarezerwowane dla obszarów rozwijających się pod egidą Cerkwi prawosławnej. Zalicza do nich czarnomorskie tereny Bułgarii i Rumunii, które dopiero w XIX wieku uwolniły się spod panowania osmańskiego, a także „europejską” część ZSRR⁶¹.

⁵⁹ Jan Paweł II, *Pamięć i tożsamość. Rozmowy na przełomie tysiącleci*, Kraków 2005, s. 105–150; D. Philpott, T. S. Shah, *Faith, freedom, and federation: the role of religious ideas and institutions in European political convergence*, [w:] *Religion in an Expanding Europe*, T. A. Byrnes, P. J. Katzenstein (red.), Cambridge–New York–Melbourne–Madrid–Cape Town–Singapore–São Paulo 2006, s. 52; J. B. Hehir, *The old Church and the new Europe: charting the changes*, [w:] *ibid.*, s. 107; S. Sowiński, R. Zenderowski, *Europa drogą Kościoła. Jan Paweł II o Europie i europejskości*, Wrocław–Warszawa–Kraków 2003, s. 25–30; J. D. Eller, *Introducing Anthropology of Religion: Culture to the Ultimate*, New York–London 2007, s. 206–207; *World religions*, J. Hay, L. Holle (red.), Detroit–New York–San Francisco–New Haven–Conn–Waterville–Maine–London 2007, s. 106–108.

⁶⁰ S. Sowiński, R. Zenderowski, *Europa...*, s. 24–25, 90.

⁶¹ S. P. Huntington, *Zderzenie cywilizacji i nowy kształt ładu światowego*, Warszawa 1997, s. 232–239.

Wacław Felczak w liście do Andrzeja Sieroszewskiego podkreśla, że pojęcie „Europa Wschodnia” wyznaczało granicę między katolicyzmem (protestantyzmem) a prawosławiem. W takim rozumieniu należy ją traktować jako przestrzeń cywilizacji bizantyjskiej⁶².

Podział ten ma swoje odzwierciedlenie w różnicach dotyczących kwestii duchowych. Problemy te przedstawia kardynał Tomáš Špidlík, porównując stanowiska Rosjan i społeczności Zachodu. Uważa, że w tym przypadku występuje duże zróżnicowanie nie tylko stosunku do wiary, ale również mentalności samego społeczeństwa rosyjskiego⁶³.

Zbigniew Rykiel, uwzględniając szerokie podejście kulturowe, przedstawia trzy koncepcje podziału Europy na Wschodnią i Zachodnią. Pierwsza odnosi się do rozgraniczenia Starożytności na świat grecki i łaciński. Zostało ono sformalizowane w wyniku podziału w 395 roku n.e. Imperium Rzymskiego na Wschodnie i Zachodnie. Granica między nimi przebiegała wzdłuż rzeki Driny, następnie Sawy oraz Dunaju – od Belgradu do Ostrzyhomia. Autor proponuje przedłużenie w górę Dunaju do Ratyzbony linii podziału między Europą Wschodnią a Europą Zachodnią, co ma odzwierciedlać rozgraniczenie „świata cywilizowanego od plemion barbarzyńskich”. Opcja druga nawiązuje do wielkiej schizmy wschodniej z roku 1054 i podziału na Kościół katolicki i Kościół prawosławny, a w okresie późniejszym także wyodrębnienie się świata protestanckiego. W uproszczeniu granica ta „przebiega między Czarnogórą, Serbią, Rumunią, Ukrainą, Białorusią, Rosją i Karelią na wschodzie a Bośnią, Chorwacją, Węgrami, Słowacją, Polską, Litwą, Łotwą, Estonią, Finlandią i Norwegią na zachodzie”. Trzecia koncepcja wiąże się z wyznaczeniem linii podziału między krajami słowiańskimi a germańskimi, która „we wczesnym Średniowieczu biegła od Kilonii do Triestu”⁶⁴.

Według Stanisława Otoka, rozpowszechnienie chrześcijaństwa doprowadziło do podziału Europy na dwa kręgi – łaciński i grecki. Uważa, że był to pierwszy tak wyraźny podział Europy na Zachodnią i Wschodnią, który w praktyce przyczynił się do ukształtowania dwóch odmiennych pod względem politycznym i kulturowym części kontynentu. Sam region Europy Wschodniej natomiast charakteryzuje się bardzo dużą różnorodnością kulturową. Drugą istotną cechą jest szerokie otwarcie na ataki ze wschodu, południa i zachodu, co w konsekwencji powodowało zróżnicowanie samego regionu, generowało konflikty oraz skutkowało częstymi zmianami granic politycznych⁶⁵.

⁶² P. Lipiński, *Konspirator i mistrz (2)*, „Gazeta Wyborcza”, 2–3 lipca 2005, s. 23; R. Stemplowski, *Wprowadzenie do analizy polityki zagranicznej RP*, t. 1, Warszawa 2007, s. 111.

⁶³ T. Špidlík, *Dusza rosyjska*, Poznań 2002; idem, *Myśl rosyjska. Inna wizja człowieka*, Warszawa 2000; idem, *Chrześcijańska tożsamość Europy. Dwa pługa*, Kraków 2007.

⁶⁴ Z. Rykiel, *Podstawy...*, s. 178–179.

⁶⁵ S. Otok, *Geografia...*, s. 185–186.

Ważny problem porusza Andrzej Chodubski, który przestrzeń położoną po obu stronach linii demarkacyjnej „kręgu wyznaniowego rzymskokatolickiego i prawosławnego” przedstawia jako „pogranicze”⁶⁶. W pewnym sensie mianem „państw pogranicznych” można określić także Armenię i Gruzję, które znajdują się na peryferiach cywilizacji bizantyjskiej.

1.1.5. Zakres Europy Wschodniej jako przestrzeni politycznej

Określenie zakresu Europy Wschodniej⁶⁷ jako przestrzeni politycznej⁶⁸ budzi kontrowersje wielu badaczy. Dokładne zdefiniowanie zarówno samego pojęcia „Europa Wschodnia”, jak i jego granic determinuje wyodrębnienie trzech okresów:

1. Do roku 1945.
2. Zimnowojenny.
3. Pozimnowojenny.

W ostatnim należy wyróżnić także podokresy, które mają istotne znaczenie dla dokładnego zdefiniowania samego pojęcia. Pierwszy obejmuje lata od „jesieni ludów” do rozpadu samego ZSRR w grudniu 1991 r., co wiązało się z powstaniem nowych niezależnych państw. Drugi zaś nastąpił bezpośrednio po wcześniejszym na początku lat 90. XX wieku. Uległ on jednak w dużym stopniu redefinicji po rozszerzeniu w roku 2004 Unii Europejskiej o nowych członków. Kwestia ta jest szczególnie widoczna w przypadku przyjęcia do UE byłych państw sojuszniczych ZSRR i republik nadbałtyckich, co doprowadziło do zarysowania się odrębności tego regionu od Zachodu⁶⁹.

W pierwszym okresie Europę Wschodnią postrzegano przez pryzmat Imperium Rosyjskiego, a później ZSRR. Zdaniem Tatiany Parchaliny, na przestrzeni całej swojej historii Rosja nie miała wyraźnie określonych granic, w tym także zachodnich. Sytuacja ta skutkowałą działaniami ekspansjonistycznymi w celu stabilizacji regionów przyległych. Jednocześnie pomiędzy Rosją a wielkimi mocarstwami europejskimi zawsze istniała przestrzeń „niedużych, słabych

⁶⁶ A. Chodubski, *Europa...*, s. 14–16.

⁶⁷ W pracy świadomie pominięto definicję pojęcia „Europa” oraz wyznaczanie jej granic, w tym szczególnie granicy wschodniej, a także poszczególnych regionów europejskich, gdyż kwestie te są opracowane w literaturze przedmiotu w Polsce, zob.: A. Czarnocki, *Region...*, s. 243–248; B. Piskorska, *Wschodni...*, s. 37–42; M. Koźmiński, *Szkice...*, s. 431–463.

⁶⁸ Na potrzeby niniejszej pracy przyjęto, iż kategoria „przestrzeń polityczna” obejmuje: „różne» charakterystyczne dla określonego obszaru relacje między ośrodkami władzy politycznej, a także inne zjawiska polityczne zachodzące w jego granicach, które dotyczą bezpośrednio lub pośrednio położone w nim podmioty (państwa)”.

⁶⁹ P. Dzieciński, *Regiony jako jednostki geopolityczne w skali świata i Europy*, [w:] *Regiony Europy: uwarunkowania, wyzwania i perspektywy rozwoju*, A. Stępień-Kuczyńska, K. Dośpiał-Bożysiak, R. Łoś (red.), Toruń 2009, s. 43–44.

politycznie państw”, co również wzmacniało nastroje imperialne. Według Iriny Wasilenko, Europa Wschodnia przez kilkaset lat spełniała funkcję tradycyjnej „strefy buforowej”, która oddzielała Rosję od Europy Zachodniej. Jednak ostateczny rozpad bloku wschodniego na przełomie lat 80. i 90. XX wieku doprowadził do sytuacji, w której Europa Wschodnia przestała pełnić rolę „kordonu sanitarnego”⁷⁰. Inne stanowisko prezentuje Beata Piskorska, dla której termin ten do wybuchu I wojny światowej „oznaczał przede wszystkim Rosję”. Podobnie Tadeusz Kisielewski określa Rosję, jako zachodnią granicę Europy Wschodniej. Jego zdaniem, do roku 1945 „Europa Wschodnia to inaczej Rosja”⁷¹.

Zakres pojęcia „Europa Wschodnia” uległ redefinicji po zakończeniu II wojny światowej. W tym okresie dominowało kryterium ideologiczne, a termin ten był uznawany za synonim „światowego systemu socjalistycznego”, „bloku wschodniego” czy też „reżimu komunistycznego”. Samo zaś pojęcie „Europa Wschodnia” zostało rozpowszechnione i dominowało w czasie „zimnej wojny”⁷². Jan Egbert pisze o „socjalistycznej Europie Wschodniej”. Do Europy Wschodniej zaliczano wówczas Związek Radziecki oraz państwa znajdujące się w strefie jego wpływów, tj. Polskę (Polska Rzeczpospolita Ludowa), Czechosłowację (Republika Czechosłowacka), Niemiecką Republikę Demokratyczną (NRD), Węgry (Węgierska Republika Ludowa), Rumunię (Rumuńska Republika Ludowa), Bułgarię (Bułgarska Republika Ludowa), a także Albanie (Albańska Republika Ludowa) i Jugosławię (Socjalistyczna Federacyjna Republika Jugosławii)⁷³. Według Piotra Eberharda i Dmitrija Trienina, tylko częściowo

⁷⁰ T. Parchalina, *Gieopoliticeskoje prognozy i Rossija*, „Mirowaja ekonomika i miedzunarodnyje otnoszenija” 1996, nr 1, s. 39; I. Wasilenko, *Rosja i Europa Środkowa. Nowe realia geopolityczne*, „Studia Politologiczne” 2000, vol. 4, s. 79–84; A. Skrzypek, *Imperializm rosyjski XXI w. – mit czy realność z polskiej perspektywy*, [w:] *Rosja między imperium a mocarstwem nowoczesnym*, A. Dudek, R. Mazur (red.), Toruń 2010, s. 69–70.

⁷¹ B. Piskorska, *Wschodni...*, s. 38–39; T. Kisielewski, *Europa...*, s. 3–16, 31–33.

⁷² P. S. Wandycz, *Cena...*, s. 12–13; I. Kobrinskaja, *Długi koniec zimnej wojny. Rosja i Europa Środkowa 1991–1996*, Warszawa 1998, s. 20; A. Czarnocki, *Region...*, s. 243; Z. Brzeziński, *Plan gry. USA – ZSRR*, Warszawa 1990, s. 6 i nast.; A. D. Rotfeld, *Dokąd zmierza świat? Determinanty zmian w systemie międzynarodowym*, [w:] *Dokąd zmierza świat?*, idem (red.), Warszawa 2008, s. 14–19; Z. Rykiel, *Podstawy...*, s. 179; J. Afanasjew, *Groźna...*, s. 76–78; A. Wozzenikow, *Nacjonalna biezopasnost’ Rossii: mietodologija kompleksnogo issledowanija i politika obiesieczienija*, Moskwa 2002, s. 207; A. Stepień-Kuczyńska, M. Słowikowski, *Unia...*, s. 7.

⁷³ J. Kukułka, *Historia...*, s. 50–53; P. Kennedy, *Mocarstwa...*, s. 365–427; J. S. Nye jr., *Konflikty międzynarodowe. Wprowadzenie do teorii i historii*, Warszawa 2009, s. 168–219; K. Mingst, *Podstawy stosunków międzynarodowych*, Warszawa 2008, s. 39–51; M. Blacksell, *Geografia polityczna*, Warszawa 2008, s. 59; S. Otok, *Geografia...*, s. 56; A. Ajnenkiel, *Konstytucje europejskie a życie polityczne XX wieku*, [w:] *Cywilizacja europejska. Wykłady i eseje*, M. Koźmiński (red.), Warszawa 2005, s. 327–330; N. Davies, *Europa. Rozprawa...*, s. 1124–1212; J. Egbert, *Demokracja i nacjonalizm, on że patriotizm – jedinstwo ili protiworieczije* [w:] *Rossija i Centralnaja Jewropa w nowych gieopoliticeskich riealnostiach. Sbornik statiej uczastnikow miedzunarodnoj nauucznoj konfierencyi prochodiwszej w Moskwie 27–30 janwaria 1995 goda*, L. Szyszczelina (red.)

pod kontrolą ZSRR były Albania i SFRJ⁷⁴ – w okresie późniejszym uniezależniły się⁷⁵.

Wyznaczenie zakresu przestrzennego Europy Wschodniej w okresie pozimnowojennym utrudnia zastępowanie tegoż terminu pojęciami „Europa Środkowa”, „Europa Środkowowschodnia”, „Europa Środkowo-Wschodnia” oraz „Europa Środkowa i Wschodnia”⁷⁶. Ponadto, jak zauważa Krzysztof Brzechczyn, problem badawczy komplikuje fakt, iż do określania systemów społecznych używa się nazw geograficznych, m.in. Europa Zachodnia, Środkowa i Wschodnia. Powoduje to, że w pewnych sytuacjach występują trudności w wyjaśnieniu, czy dane pojęcie ma znaczenie tylko geograficzne, czy też funkcjonuje jeszcze w innym kontekście lub kontekstach. Uwzględniając jednak pewne cechy specyficzne dla „wybranego” państwa – w tym m.in. system polityczny, struktura społeczeństwa – jest możliwe jego zakwalifikowanie w wyniku porównania do „odpowiedniego modelu wzorcowego” i zaliczenie do Europy Zachodniej, Środkowej albo Wschodniej⁷⁷.

„Jesień ludów”, która zapoczątkowała proces transformacji w roku 1989, doprowadziła także do późniejszego rozpadu całego bloku wschodniego, w tym do rozwiązania struktur Układu Warszawskiego (UW) i Rady Wzajemnej Pomocy Gospodarczej (RWPG) oraz dezintegracji samego Związku Radzieckiego. Wydarzenia te wpłynęły na zmianę zakresu pojęcia „Europa Wschodnia”. Na przełomie lat 80. i 90. XX wieku również rozłam Europy na Wschodnią i Zachodnią podlegał krytyce w środowisku międzynarodowym, głównie ze względu na „nienaturalny” i przejściowy charakter⁷⁸.

Jan Panewł II uważa, iż w okresie „zimnej wojny” „stosowano dość mechaniczny podział na Zachód i Wschód”. Papież wskazuje na jego całkowicie sztuczny charakter, służący przede wszystkim realizacji celów politycznych i militarnych. Skutkiem powstania tej sytuacji było nieuwzględnienie histo-

Moskwa 1995, s. 189–192; W. Kirilłow, *Otnoszenija Rossii so stranami Centralnoj i Wostocznoj Jewropy (CWJe)*, [w:] *Wnieszniaja politika Rossijskoj Fiedieracyi 1992–1999. Uczebnoje posobieje*, A. Torkunow, A. Mielwil, M. Narinskij (red.), Moskwa 2000, s. 203–207; I. Topolski, *Europa Wschodnia jako przestrzeń polityki*, „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej”, R. 10, 2012, z. 1, s. 108–110; D. Trienin, *Post-imperium: jewrazijskaja istorija*, Moskwa 2012, s. 49–53; K. Dodds, *Geopolitics: A Very Short Introduction*, Oxford–New York 2007, s. 7–8, 32–41, 67–69.

⁷⁴ Zdaniem Dmitrija Trienina, Albania była pod kontrolą ZSRR w okresie 1945–1960, zaś SFRJ w latach 1945–1948, zob.: D. Trienin, *Post-imperium...*, s. 49–50.

⁷⁵ P. Eberhardt, *Między...*, s. 19–20.

⁷⁶ Zob.: A. Czarnocki, *Europa Środkowa...*, s. 23–35; *Polityka bez...*, s. 15–31; *Rossija vs Jewropa. Protiwostojanije ili sojuz?*, S. Karaganow, I. Jurgiens (red.), Moskwa 2009, s. 25 i nast.; *Central Europe...*, s. 5 i nast.; K. Wóycicki, A. Balcer, *Orientacje...*, s. 11–14; I. Topolski, *Europa...*, s. 111–113.

⁷⁷ K. Brzechczyn, *Historyczne...*, s. 197–198.

⁷⁸ T. Kisielewski, *Europa...*, s. 3–16, 31–33; A. Ajnenkiel, *Konstytucje...*, s. 330–332; W. Kirilłow, *Otnoszenija...*, s. 207–209; I. Topolski, *Europa...*, s. 110.

rii ludów przy określaniu granic między dwoma blokami⁷⁹. Zbliżone poglądy prezentuje Andrzej Czarnocki. Jego zdaniem, dychotomiczny podział Europy na Wschodnią i Zachodnią, istniejący w okresie supremacji mocarstw, „miał sztuczny charakter i nie był zgodny ani z geografią, ani cywilizacyjno-kulturowymi realiami”⁸⁰.

Zbigniew Brzeziński również podnosi kwestię tymczasowości terminu „Europa Wschodnia”. Podczas przemówienia wygłoszonego 29 maja 1989 roku w auli Collegium Novum Uniwersytetu Jagiellońskiego zaznacza, że „Europa Wschodnia jest określeniem przejściowego stanu rzeczy, jaki wytworzył podział Europy istniejący od roku 1945”. Jego zdaniem, właściwsze było stosowanie terminu „Europa Środkowowschodnia” na określenie państw tej części kontynentu. Dobitniej i dokładniej Zbigniew Brzeziński przedstawia swoje stanowisko w tej kwestii w artykule opublikowanym w listopadowym numerze czasopisma „International Affairs” z roku 1989. Wówczas pisze, że pojęcie „Europa Wschodnia” jest „konceptem politycznym, ściśle powiązanim z zimnowojennymi realiami i dlatego też ta tzw. Europa Wschodnia, mówiąc wprost, chce znów być Europą Środkową. Innymi słowy, pragnie na powrót stać się sobą”⁸¹.

W tej kwestii swoje stanowisko prezentują także badacze rosyjscy. Według kierownika Katedry Strategii Politycznej Rosyjskiej Akademii Zarządzania (RAZ) Nikity Zagładina oraz Zastępcy Dyrektora ds. naukowych Centrum Problemów Strategicznych RAZ Michaiła Muntiana, w państwach Europy Wschodniej na przełomie lat 80. i 90. XX wieku przeważała koncepcja „powrotu do Europy i do cywilizacji”. Kamałudin Gadżyjew uważa, iż zakończenie „zimnej wojny” położyło kres niemoralnemu zjawisku, jakim był podział Europy na dwa bloki. Sprawilo to, że państwa Europy Środkowej i Wschodniej „w pełni zjednoczyły się z Europą”. Jednocześnie pojęcia „Europa Wschodnia” oraz „Europa Środkowa” ponownie odzyskały swoje wcześniejsze znaczenie zarówno w kontekście polityczno-geograficznym, jak i geopolitycznym. Szerzej problem ten ujmuje Aleksander Panarin, który wskazuje na zanikanie terminu „Europa Wschodnia”, co może skutkować dla większości państw słowiańskich utratą ich niszy kulturowej i geopolitycznej. Za przyczynę tego zjawiska uważa „odchodzenie” narodów słowiańskich „ze skompromitowanej przez totalitaryzm Europy Wschodniej do Europy Środkowej”. Jednak wobec tego problemu zajmuje stanowisko raczej „chłodne”, twierdząc, że „o ile Europa Wschodnia była systemem hegemonii słowiańskiej, to w Europie Środkowej dominuje element germański”. Lubow Szyszelińska uważa, iż pojęcie „Europa Wschodnia” – blok państw socjalistycznych – w znaczeniu geograficznym nigdy nie odpowiadało rzeczywistości, natomiast w politycznym wyczerpało się, gdy „zniknęła

⁷⁹ Jan Paweł II, *Pamięć...*, s. 105–150; S. Sowiński, R. Zenderowski, *Europa...*, s. 25–30.

⁸⁰ A. Czarnocki, *Europa Środkowa...*, s. 23–35.

⁸¹ Z. Brzeziński, *O Polsce, Europie i świecie 1988–2001*, Warszawa 2002, s. 36–45, 46–49.

jednostronna promoskiewska orientacja”. Według Wiktora Kiriłłowa [prorektor Moskiewskiego Państwowego Instytutu Stosunków Międzynarodowych Ministerstwa Spraw Zagranicznych (MSZ) Rosji – MGIMO], doszło do radykalnej zmiany struktury geopolitycznej tego regionu. W nowej sytuacji międzynarodowej część kontynentu, tj. były państwa socjalistyczne, zaczęto określać terminami: „Europa Środkowa i Wschodnia”, „Europa Środkowo-Wschodnia”, „Europa Środkowa i Południowo-Wschodnia” oraz „Europa Wschodnia”⁸².

Rozpad ZSRR w grudniu 1991 r. doprowadził do zmian na mapie politycznej Europy. Skutkiem tego wydarzenia było powstanie nowej sytuacji geopolitycznej na Starym Kontynencie, w tym także zmniejszenie pozycji międzynarodowej Rosji. Istotną kwestię stanowi zdefiniowanie samego zakresu przestrzennego Europy Wschodniej. Irina Kobrinskaja wskazuje, że po zakończeniu rywalizacji Wschód–Zachód zaistniała konieczność dokonania nowych podziałów w Europie. Należało w nich przede wszystkim określić położenie Białorusi, Mołdawii i Ukrainy wobec państw Europy Środkowo-Wschodniej, a także republik nadbałtyckich. Trzy nowo powstałe państwa stanęły przed istotnym wyzwaniem, gdyż ich „przynależność do byłej Europy Wschodniej przesądzała z góry o swego rodzaju obciążeniu psychicznym”. Jednocześnie Irina Kobrinskaja uważa, iż „politycznym celem elit rządzących w państwach Europy Wschodniej, a także byłych republik poradzieckich – z wyjątkiem Białorusi – stało się ostateczne uwolnienie od określenia »wschodni« i wyznaczanie własnej tożsamości regionalnej poprzez środkowoeuropejskość”. Irina Wiszniewskaja (MSZ Ukrainy) sądzi, iż Europa Wschodnia znalazła się na przestrzeni lat w „dynamicznym chaosie”⁸³. Zdaniem Lubow Szyszeliney, terminy „Europa Wschodnia” oraz

⁸² N. Zagladin, M. Muntian, *Niekotoryje aspekty nowogo gjeostrategieczeskogo polożenija Rossii*, „Mirowaja ekonomika i międunarodnyje otnoszenija” 1993, nr 7, s. 8; K. Gadżyjew, *Gieopolitika. Uczebnik*, Moskwa 2011, s. 272–275; idem, *Koncepcja „Europy Wschodniej”: historia i współczesność*, „Studia Politologiczne” 2000, vol. 4, s. 23–25; A. Panarin, *Polożenie geopolityczne Rosji: scenariusze alternatywne u progu XXI wieku*, „Studia Politologiczne” 2000, vol. 4, s. 65–67; L. Szyszeliney, *Rossija i Centralnaja Jewropa w nowych gieopoliticeskich rialnostiach*, [w:] *Rossija i Centralnaja Jewropa w nowych gieopoliticeskich rialnostiach. Sbornik statiej uczastnikow międunarodnoj naucznoj konfieriencyi prochodiwszej w Moskwie 27–30 janwarja 1995 goda*, eadem (red.), Moskwa 1995, s. 42; W. Kiriłłow, *Otnoszenija...*, s. 208–209; *Ukraina: jak żyć z Rosją? Rosja: jak żyć z Ukrainą? Stosunki ukraińsko-rosyjskie w 2006 roku i w najbliższej przyszłości*, W. Konończuk (red.), Warszawa 2006, URL <<http://www.batory.org.pl/doc/ukraina-rosja.pdf>>, [dostęp: 12.03.2011]; *Regiony Europy: uwarunkowania, wyzwania i perspektywy rozwoju*, A. Stępień-Kuczyńska, K. Dośpiał-Borysiak, R. Łoś (red.), Toruń 2009, s. 20 i nast.; J. Dawydow, *Wozniknowienije riegiona CWJe: posledstwija dla Rossii i Zapada*, [w:] *Wnieszniaja politika i bieзопасnost' sowriemiennoj Rossii. 1991–2002. Chriestomatija w czetyriech tomach*, t. 3, *Issledownija*, T. Szakleina (red.), Moskwa 2002, s. 111–116.

⁸³ I. Wiszniewskaja, *Siniergieticeskije processy w protivostojanii Rossijskoj Fiedieracyi i stran Wostocznoj Jewropy*, [w:] *Polityka zagraniczna Federacji Rosyjskiej. Wybrane aspekty stosunków z Polską, Ukrainą i Białorusią*, L. Zyblikiewicz, M. Czajkowski, P. Bajor (red.), Kraków 2010, s. 96; I. Topolski, *Europa...*, s. 111; I. Kobrinskaja, *Długi...*, s. 20; *Europejski wybór dla Bia-*

„ZSRR” miały charakter polityczno-ideologiczny i po rozpadzie światowego systemu socjalistycznego odeszły w przeszłość. Ponadto, w połowie lat 90. XX wieku wskazuje ona, iż nie udało się sformułować nowej definicji na określenie tego regionu w „powstałej” rzeczywistości geopolitycznej⁸⁴. W tym kontekście zostało zarysowane zróżnicowanie Białorusi, Mołdawii i Ukrainy jako „odrębnej przestrzeni” wobec pozostałych państw Europy Środkowo-Wschodniej.

W literaturze przedmiotu pojawiło się wiele sposobów definiowania zakresu Europy Wschodniej jako przestrzeni politycznej. Zalicza się do nich zarówno ściśle określone kryteria, jak i różne podejścia czy też propozycje autorskie⁸⁵.

A. Definicje własne przyjęte w ramach organizacji międzynarodowych:

1. Według Wydziału Statystycznego Departamentu Spraw Gospodarczych i Społecznych Organizacji Narodów Zjednoczonych.

2. Według Organizacji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie.

3. Według Unii Europejskiej: Partnerstwo Wschodnie Unii Europejskiej.

4. Według Organizacji Układu o Bezpieczeństwie Zbiorowym, regionalny system bezpieczeństwa.

B. Oficjalne stanowisko Federacji Rosyjskiej:

5. *Koncepcja polityki zagranicznej Federacji Rosyjskiej z grudnia 1992 r.*: sojusznicy ZSRR oraz państwa byłej Jugosławii i Albania.

6. Wyrażone przez prezydenta Borysa Jelcyna i ministra spraw zagranicznych Andrieja Kozyriewa: sojusznicy ZSRR.

7. Wyrażone przez prezydenta Władimira Putina: dawni sojusznicy z Układu Warszawskiego i republiki nadbałtyckie.

8. Drugi Departament Państw WNP MSZ Federacji Rosyjskiej: Białoruś, Mołdawia, Ukraina.

C. Definicje przyjęte w ramach ośrodków naukowych i przez badaczy w Federacji Rosyjskiej:

9. Według Wydziału Badań Wschodnioeuropejskich RAN: ujęcie geograficzne.

10. Według Centrum Unii Europejskiej i Europy Wschodniej oraz Centrum Badań Ukraińskich Instytutu Europy Rosyjskiej Akademii Nauk: nowe niezależne państwa Europy Wschodniej.

11. Według czasopisma „WostocznaJa Jewropa. Pierspiektiwy”: państwa „klasycznej zagranicy” i były republiki poradzieckie.

12. Według Aleksandra Panarina: republiki poradzieckie.

lorusi. Scenariusze reform, R. Vainiene, E. Królikowska, J. Płoskonka, W. Romanow (red.), Warszawa 2003, s. 3 i nast., URL <http://www.batory.org.pl/doc/wybor_p.pdf>, [dostęp: 12.03.2011].

⁸⁴ L. Szyszelińska, *Rosja i Centralnaja...*, s. 40–44.

⁸⁵ W niniejszej części pracy przedstawiono różnorodność sposobów definiowania pojęcia „Europa Wschodnia” w ramach organizacji międzynarodowych, państw – w tym poprzez wystąpienia przedstawicieli władz, przede wszystkim Federacji, a także podmiotów pozarządowych, środowisk naukowych, zarówno ośrodków badawczych, jak i poszczególnych uczonych.

13. Według Aleksandra Dugina: przestrzeń pomiędzy Niemcami a Rosją.

14. Według Aleksieja Arbatowa: przestrzeń pomiędzy Organizacją Traktatu Północnoatlantyckiego (NATO, dalej Sojusz Północnoatlantycki) a WNP.

15. Według Nikołaja Nartowa i Władimira Nartowa: przestrzeń na wschód od granic Niemiec, Austrii, Węgier i Włoch po europejską część Federacji lub tylko Polska, Czechy, Słowacja.

16. Według Jewgienija Bażanowa, Jeleny Bogatyriewy, Walerija Musatowa, Marii Pawlutenkowej, I. Orlika i J. Monicza, Lubow Szyszeliny: państwa obozu socjalistycznego.

17. Według Dmitrija Trienina: „Nowa Europa Wschodnia” jako przestrzeń pomiędzy Rosją a Unią.

18. Według Natalii Narocznickoj: „nowi członkowie” NATO.

D. Definicje przyjęte w ramach podmiotów pozarządowych, ośrodków naukowych i przez badaczy w Polsce:

19. Według czasopisma „Nowa Europa Wschodnia”: republiki poradzieckie.

20. Według Fundacji im. Stefana Batorego: europejskie państwa poradzieckie/ Wspólnoty Niepodległych Państw oraz przestrzeń pomiędzy Unią a Federacją Rosyjską.

21. Według Ośrodka Studiów Wschodnich.

22. Według badaczy Zakładu Badań Wschodnich Instytutu Studiów Międzynarodowych Uniwersytetu Wrocławskiego: europejskie państwa poradzieckie/ WNP.

23. Według Tadeusza Kisielewskiego i Stanisława Otoka: republiki poradzieckie.

24. Według Walentego Baluka, Erharda Cziomera, Marka Czajkowskiego, Michała Dobroczyńskiego: europejskie państwa poradzieckie/ WNP.

25. Według Andrzeja Czarnockiego i Stanisława Otoka: przestrzeń pomiędzy Niemcami a Rosją.

26. Według Ryszarda Stemplowskiego: przestrzeń na wschód od granic UE.

27. Według Hanny Dumay i Krzysztofa Iwańczuka: subregion Europy Wschodniej.

28. Według Jerzego Kłoczowskiego, Tomasza Kapuśniaka, Justyny Szczudlik-Tatar, autorów opracowania *Polityka bez strategii. Bezpieczeństwo Europy Środkowo-Wschodniej i Polski w perspektywie ładu globalnego*: przestrzeń pomiędzy Unią a Federacją.

29. Według Beaty Piskorskiej, Łukasza Donaja i Beaty Jagiełło: Europejska Polityka Sąsiedztwa UE.

30. Według Alicji Stępień-Kuczyńskiej i Michała Słowikowskiego: państwa sąsiedzi UE.

31. Według Ireneusza Topolskiego: jeden z subregionów WNP.

32. Według Jana Zielonki: brak dokładnie sformułowanego kryterium.

E. Definicje w ujęciu innych agencji rządowych i podmiotów pozarządowych:

33. Według Centralnej Agencji Wywiadowczej: kryterium geograficzne.
 34. Według Sztokholmskiego Międzynarodowego Instytutu Badań nad Pokojem (SIPRI – Stockholm International Peace Research Institute).
 35. Według Fundacji Carnegie na rzecz Pokoju na Świecie (CEIP).
 36. Według czasopisma „Pieriekriostki”: europejskie państwa poradzieckie/ WNP.
- F. Definicje w ujęciu innych badaczy i publicystów:
37. Według Olivera Schmidtke i Serhya Yekelchyka: europejskie państwa poradzieckie/ WNP.
 38. Według Władimira Bondarienko (Białoruś): wschodni sąsiedzi UE.
 39. Według Corneliusa Ochmanna i Ivliany Haindravy: przestrzeń pomiędzy Unią a Federacją.
 40. Według Andrew Wilsona i Nicu Popescu: Partnerstwo Wschodnie Unii Europejskiej.

Na podstawie przedstawionych powyżej sposobów klasyfikacji wyróżnia się następujące podejścia określania zakresu i terminu „Europa Wschodnia”:

1. Według terminologii stosowanej przez Wydział Statystyczny Departamentu Spraw Gospodarczych i Społecznych Sekretariatu Organizacji Narodów Zjednoczonych (ONZ), do Europy Wschodniej należy dziesięć państw: Bułgaria, Rumunia, Czechy, Polska, Słowacja, Węgry, Białoruś, Mołdawia, Ukraina i Rosja⁸⁶.

2. Według Organizacji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie (OBWE), do Europy Wschodniej należą trzy republiki poradzieckie: Białoruś, Mołdawia i Ukraina⁸⁷.

3. Według SIPRI, w corocznych raportach *SIPRI Yearbook*, Europę Wschodnią tworzy siedem państw: Armenia, Azerbejdżan, Gruzja, Białoruś, Mołdawia, Ukraina i Rosja⁸⁸.

4. Republiki poradzieckie:

a) w szerszym znaczeniu – 15 byłych republik tworzących ZSRR. Według Aleksandra Panarina, Europa Wschodnia obejmowała swoim zakresem Rosję oraz pozostałe republiki tworzące przed rokiem 1991 Związek Radziecki, w tym przede wszystkim Ukrainę⁸⁹. Do innych republik należy zaliczyć Armenię, Azerbejdżan, Białoruś, Gruzję, Kazachstan, Kirgistan, Mołdawię, Tadżykistan, Turkmenistan, Uzbekistan oraz Litwę, Łotwę i Estonię;

⁸⁶ Strona Wydziału Statystycznego ONZ, *Composition of macro geographical (continental) regions, geographical sub-regions, and selected economic and other groupings*, URL <<http://unstats.un.org/unsd/methods/m49/m49regin.htm>>, [dostęp: 27.12.2010].

⁸⁷ Oficjalna strona OBWE: *Regions. Eastern Europe*, URL <<http://www.osce.org/regions/13005.html>>, [dostęp: 28.12.2010].

⁸⁸ *SIPRI Yearbook 2010*, Oxford 2010, Oxford University Press, s. 216.

⁸⁹ A. Nowak, *Od imperium do imperium. Spojrzenie na historię Europy Wschodniej*, Kraków 2004, s. 299.

b) w węższym znaczeniu – 12 byłych republik Związku Radzieckiego, z wyłączeniem państw nadbałtyckich. Zdaniem Tadeusza Kisielewskiego, w nowych realiach „Europę Wschodnią” i jej granice należało identyfikować z obszarem poradzieckim⁹⁰. W takim ujęciu, według Stanisława Otoka, Europę Wschodnią utożsamiano z byłym ZSRR lub Rosją, aby podkreślić odrębność państw Europy Środkowej⁹¹. Również proponowana przez redaktorów dwumiesięcznika „Nowa Europa Wschodnia” – wydawanego przez Kolegium Europy Wschodniej im. Jana Nowaka-Jeziorańskiego we Wrocławiu – definicja obejmuje swoim zakresem dwanaście byłych republiki poradzieckich. Zalicza się do nich Rosję, Białoruś, Ukrainę, państwa Azji Centralnej i Zakaukazia, a także Mołdawię, która jednak znajduje się na „marginesie” zainteresowań obszaru badawczego. Ponadto, redaktorzy zaznaczają, że jest to czasopismo społeczno-polityczne poświęcone Europie Wschodniej⁹².

5. Europejskie państwa poradzieckie/ WNP:

a) w szerszym znaczeniu – cztery państwa. Według Walentego Baluka, w nowym ujęciu geograficznym i politycznym, zakres przestrzenny Europy Wschodniej obejmuje cztery państwa poradzieckie, tj. Federację Rosyjską, Ukrainę, Białoruś i Mołdawię⁹³. Takie same stanowisko zajmuje również część autorów publikacji wydawanych przez Fundację im. Stefana Batorego⁹⁴ oraz badaczy Zakładu Badań Wschodnich⁹⁵ Instytutu Studiów Międzynarodowych Uniwersytetu Wrocławskiego. Ponadto, Zakład wydał składającą się z trzech tomów serię wydawniczą *Europa Wschodnia – dekada transformacji*, poświęconą Ukrainie, Rosji i Białorusi⁹⁶. Oliver Schmidtke i Serhy Yekelchuk

⁹⁰ T. Kisielewski, *Europa...*, s. 3–16, 31–33.

⁹¹ S. Otok, *Geografia...*, s. 56, 186–188.

⁹² Zob.: Strona internetowa czasopisma „Nowa Europa Wschodnia”, URL <<http://www.new.org.pl/>>, [dostęp: 23.03.2011].

⁹³ W. Baluk, *Transformacja systemu politycznego Ukrainy, Moldowy i Białorusi*, [w:] *Białoruś, Mołdawia i Ukraina wobec wyzwań współczesnego świata*, s. 15–17.

⁹⁴ *Europe Divided. Then and Now*, O. Wasilenko (red.), Warszawa 2009, s. 6 i nast.; L. Chajewski et al., *Zmiany w polityce wizowej państw UE. Raport z monitoringu*, Warszawa 2009, s. 7 i nast.; O. Wasilewska, *What to do with visas for the Eastern Europeans? Recommendations from the perspective of Visegrad countries*, June 2009, URL <http://www.batory.org.pl/doc/Recommendations_v4.pdf>, [dostęp: 12.03.2011]; eadem, *Analysis of the visa policies of the Visegrad countries Relative openness. Polish visa policy towards Belarus, Moldova, Russia and Ukraine*, May 2009, URL <http://www.batory.org.pl/doc/Poland_visas.pdf>, [dostęp: 12.03.2011]; *Monitoring polityki wizowej krajów Unii Europejskiej. Raport*, J. Liczner (red.), Warszawa 2006, s. 7 i nast.; J. Boratyński, M. Kindler, I. Rzeplińska, K. Stawicka, E. Zienkiewicz, *Raport. Monitoring wschodnich granic Polski*, Warszawa 2003; J. Boratyński et al., *Więcej niż sąsiedztwo. Rozszerzona Unia Europejska i Ukraina – nowe relacje. Raport końcowy*, Warszawa–Kijów 2004, s. 17 i nast.

⁹⁵ Wcześniej Zakład Badań nad Europą Wschodnią.

⁹⁶ *Europa Wschodnia – dekada transformacji. Ukraina*, B. J. Albin, W. Baluk (red.), Wrocław 2002; *Europa Wschodnia – dekada transformacji. Rosja*, B. J. Albin, W. Baluk (red.), Wrocław 2003; *Europa Wschodnia – dekada transformacji. Białoruś*, B. J. Albin, W. Baluk (red.), Wrocław

proponują natomiast dla wymienionych wcześniej czterech państw termin nowa „Europa Wschodnia”. Jednocześnie zaznaczają, że istnieje różnica między Federacją Rosyjską a pozostałymi państwami. Autorzy ci uważają, że Białoruś, Mołdawia i Ukraina ze względu na położenie geopolityczne są „rozdarłe” wobec konieczności „jednoznacznego” zdefiniowania i prowadzenia swojej polityki w stosunku do Rosji i UE⁹⁷. Erhard Cziomer zaś zaznacza, że autorzy zachodni wyraźnie odgraniczają pojęcia „Europa Centralna” i „Europa Środkowo-Wschodnia” od terminu „Europa Wschodnia”, odnoszącego się do Rosji i europejskich państw WNP⁹⁸.

b) w węższym znaczeniu – trzy państwa. Michał Dobroczyński uważa, iż „zestaw państw wschodnioeuropejskich [...] należy rozpatrywać w podziale na kilka grup”. Jego zdaniem, państwa Europy Środkowo-Wschodniej – w tym bałtyckie i bałkańskie – znacznie różnią się od właściwej „zabużańskiej” Europy Wschodniej. „Właściwą Europę Wschodnią” wyróżnia unikalność i odmienność eurazjatyckiej Rosji od Białorusi, Ukrainy i Mołdawii⁹⁹. Również Erhard Cziomer i Marek Czajkowski wspólnie określają trzy republiki poradzieckie jako wschodnioeuropejskie państwa Wspólnoty¹⁰⁰. Inne podejście prezentują redaktorzy czasopisma „Pieriekriostki”, wydawanego przez Europejski Uniwersytet Humanitarny w Wilnie, którzy wobec Białorusi, Ukrainy i Mołdawii używają terminu „pogranicze wschodnioeuropejskie”. Jak sami jednak zaznaczają, określenie to stanowi, z jednej strony, alternatywę dla pojęcia „Europa Wschodnia”, a z drugiej – jest jego synonimem¹⁰¹.

Według Centrum Unii Europejskiej i Europy Wschodniej¹⁰² oraz Centrum Badań Ukraińskich Instytutu Europy Rosyjskiej Akademii Nauk, do nowych

2004; *Ustroje polityczne krajów Wspólnoty Niepodległych Państw*, W. Baluk, A. Czajowski (red.), Wrocław 2007, s. 10, 39–141.

⁹⁷ *Europe's Last Frontier? Belarus, Moldova, and Ukraine between Russia and the European Union*, O. Schmidtke, S. Yekelchik (red.), New York 2008, s. 1–4.

⁹⁸ E. Cziomer, L. W. Zyblikiewicz, *Zarys współczesnych stosunków międzynarodowych*, Warszawa 2006, s. 357–358.

⁹⁹ *Europa Wschodnia w obliczu integracji i globalizacji*, M. Dobroczyński (red.), Warszawa 2001, s. 7.

¹⁰⁰ Zob.: *Polityka Federacji Rosyjskiej wobec państw członkowskich WNP*, E. Cziomer, M. Czajkowski (red.), Kraków 2006, s. 11, 43–80.

¹⁰¹ Zob.: Wprowadzenie do pierwszego numeru: I. Bobkow, P. Tierszkowicz, *W miasto przedślowia*, „Pieriekriostki” 2004, nr 1–2, s. 5–9; także: A. Mieleg, *Driejfuja na Wostok: Wostoczna Jewropa na kartie globalnych instytucjonalnych aktorów*, „Pieriekriostki” 2005, nr 1–2, s. 142–162; O. Brieskij, *Gieografija Wostocznoj Jewropy: prostranstwo pograniczja*, „Pieriekriostki” 2005, nr 1–2, s. 168–181; A. Gużon, *Nowyje sosiedi Jewropiejskiego Sojuza. Politiczeskije i idientyfikirujuszczije strategii w Ukrainie, Bielarusi i Moldowie*, „Pieriekriostki” 2005, nr 1–2, s. 187–223; O. Brieskij, O. Brieskaja, *2W-modiel pograniczja*, „Pieriekriostki” 2006, nr 3–4, s. 39–54; O. Brieskaja, *Korporacija: inwiersija woobrażajemogo*, „Pieriekriostki” 2008, nr 2–4, s. 5–31.

¹⁰² Według stanu z 18 lipca 2011 r., już nie funkcjonuje, zob.: URL <<http://www.ieras.ru/>>, [dostęp: 18.07.2011].

niezależnych państw Europy Wschodniej zalicza się: Białoruś, Mołdawię i Ukrainę¹⁰³. Należy podkreślić, iż w oficjalnych dokumentach Ministerstwa Spraw Zagranicznych Rosji nie używa się terminu „Europa Wschodnia”. Zaznaczyć jednak trzeba, że Drugi Departament Państw WNP MSZ FR obejmował swoim zakresem merytorycznym Białoruś, Mołdawię i Ukrainę¹⁰⁴.

6. Sposób, w jaki prezydent Władimir Putin zalicza do regionu Europy Wschodniej byłych sojuszników z Układu Warszawskiego, tj. Polskę, Czechy, Słowację i Węgry. Uzupełnienie stanowią republiki nadbałtyckie: Litwa, Łotwa i Estonia¹⁰⁵.

7. Przestrzeń pomiędzy Niemcami a Rosją:

a) w węższym znaczeniu – z wyłączeniem państw Zakaukazia¹⁰⁶ i bałkańskich. Zdaniem Andrzeja Czarnockiego, na początku lat 90. XX wieku pojęcie „Europa Wschodnia” obejmowało „kraje leżące między Niemcami i Rosją”¹⁰⁷. Szerzej na ten temat pisze Aleksander Dugin, który określa Europę Wschodnią także jako przestrzeń, w której znajdowały się państwa leżące pomiędzy Niemcami a Rosją. Jednocześnie uważa, że region ten powinien zyskiwać na znaczeniu w przypadku realizacji opcji utworzenia osi Berlin–Moskwa, co miało wiązać się z podziałem stref wpływu. Proponuje zaliczenie do Europy Środkowej, która miała znaleźć się pod kontrolą Niemiec, regionów słowiańsko-katolickich i unickich. Natomiast pod kuratelę Rosji, zdaniem Aleksandra Dugina, powinny zostać włączone tereny, na których dominowała religia prawosławna¹⁰⁸.

b) w szerszym znaczeniu – z udziałem państw Zakaukazia i bałkańskich. Stanisław Otok w takim ujęciu określa Europę Wschodnią jako „przestrzeń między” Niemcami i Rosją, zaliczając do niej następujące państwa: Polskę, Czechy, Słowację, Węgry, Litwę, Łotwę, Estonię, Bułgarię, Rumunię, Albanie, Bośnię i Hercegowinę, Chorwację, Jugosławię (obecnie Serbia, Czarnogóra), Macedonię, Słowenię, Grecję, Białoruś¹⁰⁹, Ukrainę, Mołdawię, Armenię, Azerbejdżan i Gruzję¹¹⁰.

¹⁰³ J. Piwowar, *Postsowieckie prostranstwo: alternatywy integracji. Istoriceskij oczerk*, Sankt-Petersburg 2008, s. 11–12; Strona internetowa Instytutu Europy Rosyjskiej Akademii Nauk: *Centr ukrajskich issledowanij*, URL <<http://www.ieras.ru/evrosouz.htm>>, [dostęp: 18.07.2011].

¹⁰⁴ *Struktura Ministerstwa inostrannyh del Rossijskoj Fiedieracyi*, URL <<http://www.mid.ru/nsite-sv.nsf/mnsdoc/03.04>>, [dostęp: 28.12.2010].

¹⁰⁵ M. Stuermer, *Putin i odrodzenie Rosji*, Wrocław 2010, s. 14–15.

¹⁰⁶ W literaturze używa się również pojęcia „Kaukaz Południowy”.

¹⁰⁷ A. Czarnocki, *Europa Środkowa...*, s. 23–35.

¹⁰⁸ A. Dugin, *Osnovy geopolitiki. Geopoliticeskoje buduszczeje Rossii*, Moskwa 1997, s. 220–488, 588.

¹⁰⁹ Autor postrzega Białoruś jako Związek Białorusi i Rosji, który nie jest państwem. Takie ujęcie budzi kontrowersje.

¹¹⁰ S. Otok, *Geografia...*, s. 56, 186–188.

8. Aleksiej Arbatow postrzega Europę Wschodnią jako obszar położony pomiędzy państwami Sojuszu Północnoatlantyckiego a WNP. Jednak dokładnie nie precyzuje, jakie państwa powinny zostać zaliczone do tego obszaru¹¹¹.

9. Przestrzeń na wschód od granic Niemiec, Austrii, Węgier i Włoch, wraz z europejską częścią Federacji Rosyjskiej. Według Nikołaja Nartowa i Władimira Nartowa, geopolityczna mapa Europy składa się z minimum trzech dużych obszarów – zachodniego, środkowego i wschodniego. Uważają oni, że „na przestrzeni wieków Europa Wschodnia częściej była przedmiotem niż podmiotem polityki międzynarodowej”, a także stanowiła źródło konfliktów między różnymi mocarstwami. W takim ujęciu, Europa Wschodnia obejmuje obszar na wschód od granic Niemiec, Austrii, Węgier i Włoch, włączając również europejską część Rosji. Ponadto, wyodrębniają oni w swoich rozważaniach państwa nadbałtyckie i bałkańskie oraz były republiki poradzieckie¹¹². W terminologii zaproponowanej przez Nikołaja Nartowa i Władimira Nartowa występuje jednak pewna dwoistość i niekonsekwencja. Z jednej strony, zgodnie z ich definicją, do Europy Wschodniej należy zaliczyć zarówno państwa byłej Jugosławii oraz Albanii i Rumunii, jak i państwa nadbałtyckie, a także Polskę, Czechy, Słowację, republiki poradzieckie, tj. Białoruś, Mołdawię, Ukrainę, oraz część europejską Rosji. Z drugiej zaś strony, autorzy ci postrzegają Europę Wschodnią w węższym ujęciu, jako przestrzeń obejmującą trzy państwa – Polskę, Czechy i Słowację.

10. Przestrzeń na wschód od granic Unii Europejskiej. Zdaniem Ryszarda Stemplowskiego, Polska jest położona w Europie Środkowej. Do Europy Wschodniej natomiast zalicza państwa na wschód od granicy UE, tj. Białoruś, Ukrainę, Mołdawię i Federację Rosyjską¹¹³. Władimir Bondarienko (Białoruś) także używa wobec wschodnich sąsiadów Unii Europejskiej „uproszczonej” nazwy „Najbardziej Wschodnia Europa”¹¹⁴.

11. Państwa obozu socjalistycznego:

a) w wąskim znaczeniu – tylko sojusznicy ZSRR. Jewgienij Bażanow, Jelena Bogatyriewa, Walerij Musatow (Poseł Nadzwyczajny i Pełnomocny w stanie spoczynku), Maria Pawlutienkowa (Akademia Służby Państwowej przy Prezydencie Federacji Rosyjskiej) oraz I. Orlik i J. Monicz uważają, że po rozpadzie ZSRR termin „Europa Wschodnia” w Rosji rozumiano i określano jako były państwa socjalistyczne, dawnych sojuszników Związku Radzieckiego, członków UW i RWPG. Takie samo stanowisko prezentował w roku 1994 minister

¹¹¹ A. Arbatow, *Rossija: nacyonalnaja biezopasnost' w 90-je gody**, „Mirowaja ekonomika i międzunarodnyje otnoszenija” 1994, nr 8–9, s. 10–13.

¹¹² N. Nartow, W. Nartow, *Gieopolitika*, Moskwa 2007, s. 282, 308–323.

¹¹³ R. Stemplowski, *Wprowadzenie...*, s. 111–112, 120–121, 137.

¹¹⁴ W. Bondarienko, *Nowyje sosiedi Jewrosojuza: gieopoliticeskije pierspektiwy Bielorusii*, [w:] *Rossija i Centralnaja Jewropa w nowych gieopoliticeskich realnoscach. Sbornik statiej uczastnikow V międzunarodnoj naucznoj konfieriencyi Moskwa, 29–30 maja 2003 goda*, L. Szyszelina (red.), Moskwa 2006, s. 300–301.

spraw zagranicznych Federacji Rosyjskiej Andriej Kozyriew. Do państw Europy Wschodniej zaliczano Polskę, Czechy, Słowację, Węgry, Rumunię i Bułgarię. Według I. Orlika i J. Monicza, region ten, położony między ówczesną Unią Europejską i NATO a WNP, był określany także jako „średnia zagranica”¹¹⁵. W podobnym kontekście zakres przestrzenny Europy Wschodniej przedstawia prezydent Borys Jelcyn w poufnym liście nt. stanowiska Rosji wobec rozszerzenia NATO na wschód. List ten został skierowany 15 września 1993 roku do przywódców Stanów Zjednoczonych Ameryki, Wielkiej Brytanii, Francji i Niemiec¹¹⁶.

b) w szerszym znaczeniu – sojusznicy ZSRR oraz państwa byłej Jugosławii i Albania. W oficjalnym dokumencie *Koncepcja polityki zagranicznej Federacji Rosyjskiej* z grudnia 1992 r. zaznaczono, że Europa Wschodnia stanowi historyczną strefę interesów Rosji. Do tego regionu zaliczono Polskę, Węgry, Czechy, Słowację, Rumunię, Bułgarię, Albanie, państwa byłej SFRJ: Serbię, Chorwację, Słowenię, Bośnię i Hercegowinę, Macedonię¹¹⁷. Lubow Szyszelińska pod koniec pierwszego dziesięciolecia XXI wieku określiła Europę Wschodnią jako region, który tworzy Europa Środkowo-Wschodnia (Grupa Wyszehradzka) i Południowo-Wschodnia (Bałkany). Natomiast trzy państwa nadbałtyckie nie zostały do niego zaliczone i tworzą odrębny obszar¹¹⁸.

12. Przestrzeń pomiędzy Unią Europejską a Federacją Rosyjską. Określenie treści pojęcia „Europa Wschodnia” oraz jego granic nabrało nowego znaczenia w XXI wieku. Zdaniem Jerzego Kłoczowskiego, po rozszerzeniu UE o kolejne państwa członkowskie pojawił się z dużą ostrością problem trzech państw położonych między Unią a Rosją. Kwestia zasadnicza dotyczy wyboru–określenia przez Białoruś, Ukrainę i Mołdawię opcji swojej polityki – pełne ukierunkowanie

¹¹⁵ A. Kozyriew, *Demokratyczna transformacja*, Warszawa 1995, s. 162–172; J. Bażanow, *Raspad SSSR i pierwyje szagi postsowietskoj diplomatii*, [w:] *Wnieszniaja politika i diplomatija Rossijskoj Fiedieracyi. Uczebnik*, A. Panow (red.), Moskwa 2010, s. 18–19; J. Bogatyriewa, *Rosja – Europa: problemy i perspektywy współdziałania*, „Studia Politologiczne” 2000, vol. 4, s. 89–95; W. Musatow, *Rossija i Wostocznaja Jewropa: swiaz’ wriemien*, Moskwa 2008, s. 7 i nast.; *Obszczejewropiejskij process i politika Rossii*, „Mirowaja ekonomika i mieźdunarodnyje otnoszenija” 1994, nr 7, s. 115–116; M. Pawlutienkowa, *Sowriemiennyje administratiwnyje rieformy w stranach Zapadnoj, Wostocznoj Jewropy i Rossii: celi, zadaczi, sostojanije*, [w:] *Regiony Europy: uwarunkowania, wyzwania i perspektywy rozwoju*, A. Stepień-Kuczyńska, K. Dośpiał-Borysiak, R. Łoś (red.), Toruń 2009, s. 254–255.

¹¹⁶ A. D. Rotfeld, *Czy Europa potrzebuje nowej architektury bezpieczeństwa*, [w:] *Bezpieczeństwo międzynarodowe. Wyzwania i zagrożenia XXI wieku*, P. Olszewski, T. Kapuśniak, W. Lizak (red.), Radom 2009, s. 42–43.

¹¹⁷ *Koncepcja wnieszniej politiki Rossijskoj Fiedieracyi*, „Diplomaticzeskij wiestnik”, janwar’ 1993, Spieczalnyj wypusk, s. 13–14; *Zalożenia polityki zagranicznej Federacji Rosyjskiej*, „Eurazja” 1994, nr 5–6 (aneks), s. 17–18.

¹¹⁸ L. Szyszelińska, *Rossija i Wostoczno-Centralnaja Jewropa: w poiskach nowoj formuły otnoszenij*, [w:] *Wostoczno-Centralnaja Jewropa: dwa diesiatiletija po puti rieform. Sbornik statiej uczastnikow VII mieźdunarodnoj naucznoj konfieriencyi «Rossija i Centralnaja Jewropa w nowych geopoliticeskich rialnostiach»*, Moskwa, 28 nojabrja 2008 goda, L. Szyszelińska (red.), Moskwa 2009, s. 49–69.

na współpracę z UE czy z Federacją Rosyjską¹¹⁹. Tomasz Kapuśniak uważa, iż rozszerzenie Unii Europejskiej w latach 2004 i 2007 doprowadziło do sytuacji, w której pojawił się strategiczny obszar, określane terminem „Nowa Europa Wschodnia”, a obejmujący Białoruś, Mołdawię i Ukrainę. W nowej sytuacji geopolitycznej te trzy państwa znalazły się w „strefie między” Unią a Rosją¹²⁰.

Dmitrij Trienin używa pojęcia „Nowa Europa Wschodnia” do określenia istniejącej po rozpadzie systemu dwubiegunowego rzeczywistości geopolitycznej – zamiast ZSRR powstały trzy regiony¹²¹. Obszar ten, tworzony przez Ukrainę, Białoruś i Mołdawię, geograficznie jest położony między Rosją a Unią. Jednocześnie zaznacza, iż państwa Europy Wschodniej zdecydowanie różnią się od siebie, a w każdym z nich występują „odrębne problemy wewnętrzne”¹²². Autor przedstawia również specyficzne położenie Federacji Rosyjskiej. Zdaniem Dmitrija Trienina, Rosja historycznie była częścią Europy, lecz nie częścią Zachodu. Teraz uważa, iż Federacja Rosyjska ma szansę stać się częścią Zachodu, jak Japonia czy Turcja, lecz nie częścią Europy. Oznacza to, że dawne państwo europejskie i niezachodnie przekształca się w państwo zachodnie, ale nieeuropejskie¹²³.

Cornelius Ochmann „umownie” definiuje Europę Wschodnią jako region między wschodnią granicą Unii Europejskiej a Rosją, w skład którego wchodzi trzy państwa: Białoruś, Ukraina i Mołdawia. Ponadto, zaznacza także, iż należy uwzględnić członków UE sympatyzujących z tym regionem. Podkreśla, że rozpoczął się proces odchodzenia od terminu „Europa Wschodnia”, który stopniowo stanie się pojęciem historycznym¹²⁴. Gruzińska publicystka Ivlian Haindrava do państw Europy Wschodniej również zalicza tylko Białoruś, Ukrainę i Mołdawię¹²⁵.

¹¹⁹ J. Kłoczowski, *Europa Środkowo-Wschodnia i jej miejsce w Europie*, „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej” 2007, nr 5, s. 15–16.

¹²⁰ T. Kapuśniak, *Białoruś, Mołdawia i Ukraina – wprowadzenie*, [w:] *Białoruś, Mołdawia i Ukraina wobec wyzwań współczesnego świata*, s. 9–11; idem, *Ewolucja polityki Federacji Rosyjskiej wobec Ukrainy, Białorusi i Mołdawii*, [w:] *ibid.*, s. 185–202; T. Kapuśniak, T. Olejarz, *Ewolucja zjawiska bezpieczeństwa międzynarodowego na obszarze Europy Wschodniej*, [w:] *Bezpieczeństwo międzynarodowe. Wyzwania i zagrożenia XXI wieku*, P. Olszewski, T. Kapuśniak, W. Lizak (red.), Radom 2009, s. 205–211; T. Kapuśniak, *Belarus, Moldova and Ukraine in the International Order After the Cold War*, [w:] *Central Europe. Two Decades After*, R. Riedel (red.), Warszawa 2010, s. 291–298.

¹²¹ Nowa Europa Wschodnia, Południowy Kaukaz, Region Środkowoazjatycki.

¹²² D. Trenin, *The End of Eurasia: Russia on the Border Between Geopolitics and Globalization*, Moscow 2002, s. 160; idem, *Post-imperium...*, s. 65, 91–92, 156–158; idem, *Rossija i nowaja Wostocznaja Jewropa*, URL <<http://www.carnegie.ru/publications/?fa=40669>>, [dostęp: 11.10.2010].

¹²³ F. Memches, *Sludzy i wrogowie imperium. Rosyjskie rozmowy o końcu historii*, Kraków 2008, s. 187–189.

¹²⁴ C. Ochmann, *Geopolityka a Europa Wschodnia*, „Nowa Europa Wschodnia” 2009, nr 5, s. 19–23; D. Jankowski, *Geopolityczna zawierucha*, „Nowa Europa Wschodnia” 2009, nr 6, s. 16–20.

¹²⁵ I. Haindrava, *Gdy Unia unika odpowiedzi*, „Nowa Europa Wschodnia” 2010, nr 2, s. 33–35.

Według autorów opracowania pt. *Polityka bez strategii. Bezpieczeństwo Europy Środkowo-Wschodniej i Polski w perspektywie ładu globalnego*, rozszerzenie NATO i UE na wschód doprowadziło do sytuacji, w której „Europa między”, określona jako Białoruś i Ukraina, stała się przedmiotem gry o polityczną kontrolę Wschodu i Zachodu¹²⁶.

W części publikacji wydawanych przez Fundację im. Stefana Batorego pojęciem „Europa Wschodnia” określa się również „strefę” pomiędzy Unią Europejską a Rosją. W takim rozumieniu jest ona związana z Europejską Polityką Sąsiedztwa i rywalizacją między UE a Federacją Rosyjską¹²⁷.

W „Biuletynie” Polskiego Instytutu Spraw Międzynarodowych (PISM) Justyna Szczudlik-Tatar używa pojęcia pozaunijne państwa „nowej Europy Wschodniej”. Zalicza do nich Białoruś, Mołdawię i Ukrainę¹²⁸.

Pewną modyfikację stanowi przytoczony przez Jakuba Potulskiego obraz Federacji Rosyjskiej w USA, m.in. w kontekście poglądów Henry Kissingera, dla którego granicę wschodnią Europy stanowi rzeka Bug. W związku z powyższym, Rosji nie zalicza do Europy, gdyż pod względem tożsamości różni się od Europy Zachodniej. Zaznacza również, iż po rozpadzie ZSRR granica Federacji przesunęła się na wschód, a poza jej terytorium znalazła się Białoruś, Mołdawia i Ukraina, które stały się przedmiotem rywalizacji geopolitycznej z Unią Europejską¹²⁹.

13. Europejska Polityka Sąsiedztwa UE:

a) w szerszym znaczeniu – z udziałem Federacji Rosyjskiej. Zdaniem Beaty Piskorskiej, zakres przestrzenny Europy Wschodniej obejmuje państwa, które bezpośrednio graniczą z Unią, tj. Rosję, Ukrainę, Białoruś i Mołdawię. Łukasz Donaj także podziela to stanowisko¹³⁰.

b) w wąskim znaczeniu – z wyłączeniem Rosji. Beata Jagiełło w ramach Europejskiej Polityki Sąsiedztwa wymienia wschód jako jeden z trzech kierunków

¹²⁶ *Polityka bez...*, s. 19–24.

¹²⁷ G. Gromadzki, W. Konończuk, *Energetyczna gra. Ukraina, Mołdawia i Białoruś między Unią a Rosją*, Warszawa 2007, s. 7–38; G. Gromadzki, *Pięć tez o Europejskiej Polityce Sąsiedztwa*, „Analiza Fundacji Batorego”, Warszawa 2008, październik, URL <http://www.batory.org.pl/doc/Raport_EPS_pl.pdf>, [dostęp: 12.03.2011]; I. Krastew, M. Leonard, *Widmo Europy wielobiegowej*, Londyn–Warszawa 2011; A. Balcer, M. Czech, O. Osica, B. Sienkiewicz, *Widmo Europy wielobiegowej. Komentarze i polemiki*, Warszawa 2011, URL <http://www.batory.org.pl/doc/Widmo_Europy.pdf>, [dostęp: 12.03.2011]; W. Konończuk, *Pomiędzy Unią Europejską a Rosją. Problematyka migracji z Białorusi, Ukrainy i Mołdawii*, Warszawa 2005, s. 1 i nast., URL <<http://www.batory.org.pl/doc/migracje.pdf>>, [dostęp: 12.03.2011].

¹²⁸ J. Szczudlik-Tatar, *Polityka Chin wobec pozaunijnych państw „nowej Europy Wschodniej”*, „Biuletyn PISM” nr 104 (853), 7 listopada 2011, s. 1–2.

¹²⁹ J. Potulski, *Współczesne kierunki rosyjskiej myśli geopolitycznej. Między nauką, ideologicznym dyskursem a praktyką*, Gdańsk 2010, s. 86–87.

¹³⁰ B. Piskorska, *Wschodni...*, s. 42; eadem, *Europa Wschodnia w procesie kształtowania nowego ładu międzynarodowego*, [w:] *Dwie dekady transformacji w Europie Środkowej i Wschodniej*

okołoeuropejskich. W takim rozumieniu wymiar wschodni, tj. Europę Wschodnią tworzą: Białoruś, Ukraina i Mołdawia¹³¹.

14. Partnerstwo Wschodnie Unii Europejskiej:

a) w szerszym znaczeniu – sześć państw Europy Wschodniej i Kaukazu Południowego. Andrew Wilson i Nicu Popescu w Raporcie dla Europejskiej Rady ds. Stosunków Międzynarodowych nt. *Polityki Unii Europejskiej i Rosji wobec wspólnych sąsiadów* w stosunku do sześciu państw Partnerstwa Wschodniego UE używają terminu „region Europy Wschodniej”. Zaliczają do nich Białoruś, Ukrainę, Mołdawię, Armenię, Azerbejdżan i Gruzję¹³².

b) w wąskim znaczeniu – tylko trzy państwa Europy Wschodniej. Oficjalnie UE w ramach programu podejmuje współpracę z sześcioma państwami Europy Wschodniej i Kaukazu Południowego. W tym ujęciu jako wschodnioeuropejskie należy wymienić Białoruś, Mołdawię i Ukrainę¹³³.

15. Państwa sąsiedzi Unii Europejskiej. Alicja Stępień-Kuczyńska i Michał Słowikowski, do określenia pojęcia „Europa Wschodnia” stosują „zawężone” kryterium państwa sąsiedzi UE, tj. „pozostające od 2007 r. w bezpośredniej bliskości UE i do których skierowano w 2003 r. wstępną koncepcję Europejskiej Polityki Sąsiedztwa”. Swoim zakresem termin ten obejmuje „Państwa zachodnie WNP”, tj. Rosję, Ukrainę, Białoruś i Mołdawię. Jednocześnie autorzy zaznaczają, że od 2007 r. przy wykorzystaniu „nomenklatury” Unii Europejskiej do Europy Wschodniej zalicza się siedem europejskich państw poradzieckich – oprócz czterech wymienionych powyżej, także Armenię, Azerbejdżan i Gruzję¹³⁴.

16. Według raportu *The World Factbook 2010* Centralnej Agencji Wywiadowczej (CIA) Stanów Zjednoczonych Ameryki, przy zastosowaniu kryterium geograficznego, do Europy Wschodniej należy sześć państw: Estonia, Litwa, Łotwa, Białoruś, Mołdawia i Ukraina¹³⁵.

1989–2009, A. Stępień-Kuczyńska, M. Potz, M. Słowikowski (red.), Toruń 2011, s. 52–54; Ł. Do-
naj, *Międzynarodowa współpraca Ukrainy w ramach euroregionów*, [w:] *Dwadzieścia lat transfor-*
macji w regionie Europy Środkowo-Wschodniej i Południowej, A. Stępień-Kuczyńska, M. Słowi-
kowski (red.), Łódź–Toruń 2010, s. 84.

¹³¹ B. Jagiełło, *Europejska Polityka Sąsiedztwa jako instrument budowania bezpieczeństwa Europy i Unii Europejskiej* [w:] *Bezpieczeństwo międzynarodowe. Wyzwania i zagrożenia XXI wie-*
ku, P. Olszewski, T. Kapuśniak, W. Lizak (red.), Radom 2009, s. 341–343.

¹³² N. Popescu, A. Wilson, *Polityka Unii Europejskiej i Rosji wobec wspólnych sąsiadów*, Lon-
dyn–Warszawa 2010; iidem, *The Limits of Enlargement-lite: European and Russian Power in the*
Troubled Neighbourhood, London 2009, s. 1 i nast.; A. Wilson, *Interesy, nie filantropia*, „Nowa Eu-
ropa Wschodnia” 2010, nr 2, s. 18–24.

¹³³ Oficjalna strona Komisji Europejskiej: URL <[http://ec.europa.eu/news/external_re-
lations/090508_pl.htm](http://ec.europa.eu/news/external_relations/090508_pl.htm)>, [dostęp: 27.12.2011].

¹³⁴ A. Stępień-Kuczyńska, M. Słowikowski, *Unia...*, s. 7–8.

¹³⁵ Strona Centralnej Agencji Wywiadowczej, *Location*, URL <[https://www.cia.gov/library/pu-
blications/the-world-factbook/fields/2144.html?countryName=Belarus...bo](https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/2144.html?countryName=Belarus...bo)>, [dostęp: 27.12.2010].

17. Wydział Badań Wschodnioeuropejskich RAN, jako obszar zainteresowania prowadzonej działalności badawczej, w ujęciu geograficznym określa¹³⁶: a) region wyszehradzki (region wschodnio-środkowoeuropejski); b) region nadbałtycki (region północno-wschodnioeuropejski); c) region wschodniosłowiański (Białoruś, Rosja, Ukraina) i Mołdawia; d) region bałkański (południowo-wschodnia Europa). W takim ujęciu do Europy Wschodniej „warunkowo” można zaliczyć region wschodniosłowiański, w skład którego wchodzi: Rosja, Białoruś, Ukraina oraz Mołdawia.

18. Redakcja czasopisma „Wostocznaja Jewropa. Pierspektiwy”, wydawanego przez Moskiewski Państwowy Instytut Stosunków Międzynarodowych Ministerstwa Spraw Zagranicznych Rosji, traktuje Europę Wschodnią jako region międzynarodowy, do którego należy dwanaście państw. Obejmuje on zarówno państwa „klasycznej zagranicy”, tj. Polskę, Czechy, Słowację, Węgry, Bułgarię, Rumunię, jak i były republiki poradzieckie: Litwę, Łotwę, Estonię oraz Białoruś, Ukrainę i Mołdawię. Rektor MGIMO Anatolij Torkunow we wprowadzeniu do numeru pierwszego czasopisma używa natomiast pojęcia „nowa Europa Wschodnia”, określając ten region jako „protoregion”. Tworzą go wspomniane powyżej państwa, zaliczane do europejskiej część przestrzeni poradzieckiej, nadbałtyckiej, „klasycznej Europy Wschodniej” oraz Rosja. W takim ujęciu region ten obejmuje geograficzny obszar zainteresowania czasopisma¹³⁷.

19. Według CEIP – wśród regionów zainteresowania wymienia się Europę Wschodnią. Region ten tworzą: Ukraina, Białoruś, Mołdawia i Kosowo¹³⁸.

20. Według Ośrodka Studiów Wschodnich – w publikacjach „Wiadomości OSW”, przedstawiających najważniejsze informacje z regionów zainteresowania, wymienia się także Europę Wschodnią. Zalicza się do niej Białoruś, Ukrainę i Mołdawię¹³⁹.

21. Regionalny system bezpieczeństwa Organizacji Układu o Bezpieczeństwie Zbiorowym. W ramach budowy systemu bezpieczeństwa zbiorowego na obszarze Wspólnoty Niepodległych Państw – *Traktatu o bezpieczeństwie zbiorowym* (traktat taszkiencki), a obecnie Organizacji Układu o Bezpieczeństwie Zbiorowym (OUBZ), jednym z czterech podsystemów regionalnych jest podsystem wschodnioeuropejski. Obejmuje on swoim zasięgiem Białoruś, Obwód Kaliningradzki i zachodnie regiony Rosji¹⁴⁰. Przedstawienie zakresu przestrzennego

¹³⁶ *Otdiel wostocnojewropiejских issledowanij*, URL <<http://www.ieras.ru/vostok.htm>>, [dostęp: 18.07.2011].

¹³⁷ *«Wostocznyje Partniery» vs «Obszczije Sosiedi»*, URL <<http://newprospects.ru/images/stories...newprospects.pdf>>, [dostęp: 05.05.2011].

¹³⁸ *Regions*, URL <<http://www.carnegieendowment.org/regions/>>, [dostęp: 17.07.2012].

¹³⁹ Oficjalna strona Ośrodka Studiów Wschodnich, zob.: „Wiadomości z regionu”, URL <<http://www.osw.waw.pl/>>, [dostęp: 31.05.2012].

¹⁴⁰ I. Topolski, *Sila militarna w polityce zagranicznej Federacji Rosyjskiej*, Lublin 2004, s. 171; S. Kołczin, *Rossija – bliźnieje zarubieźje: wzaimootnoszenija, intieresy, celi politiki*, „Mirowaja ekonomika i międunarodnyje otnoszenija” 1995, nr 4, s. 52.

Europy Wschodniej w takim ujęciu ograniczałyby jej granice tylko do państw WNP członków OUBZ. W praktyce ujęcie to nie oddaje istoty problemu.

22. Subregion Europy Środkowo-Wschodniej. Zdaniem Hanny Dumały i Krzysztofa Iwańczuka, Europa Wschodnia stanowi jeden z czterech subregionów¹⁴¹ Europy Środkowo-Wschodniej. Subregion Europy Wschodniej tworzą trzy republiki poradzieckie: Białoruś, Mołdawia i Ukraina¹⁴².

23. Europa Wschodnia – jeden z subregionów Wspólnoty Niepodległych Państw, obejmujący trzy państwa, tj. Białoruś, Ukrainę i Mołdawię, jest tworem sztucznym. W takim ujęciu bardziej uprawnione jest stosowanie terminu „obszar”¹⁴³.

24. „Nowi członkowie” Sojuszu Północnoatlantyckiego. Natalia Narocznickaja używa zamiennie terminów „Europa Wschodnia” oraz „Nowa Europa” jako kontrast do „Starej Europy”. Do „nowych członków” Sojuszu Północnoatlantyckiego zalicza państwa, które przystąpiły do Paktu po zakończeniu „zimnej wojny”¹⁴⁴.

25. Jan Zielonka stosuje wprawdzie pojęcie „Europa Wschodnia”, jednak brakuje w nim jednoznacznego kryterium¹⁴⁵. Do państw wschodnioeuropejskich zalicza dziesięć pokomunistycznych, które przystąpiły do Unii Europejskiej – Estonię, Litwę, Łotwę, Czechy, Polskę, Słowację, Słowenię, Węgry oraz Bułgarię i Rumunię. Skład Europy Wschodniej uzupełniają cztery republiki poradzieckie: Rosja, Białoruś, Ukraina i Mołdawia¹⁴⁶.

Ponadto, termin „Europa Wschodnia” jest używany w różnym kontekście, zarówno bez dokładnego wskazania kryterium klasyfikacji, jak też bez zaznaczenia zakresu przestrzennego. F. Stephen Larrabee wśród państw Europy Wschodniej wymienia członków Grupy Wyszehradzkiej (Polska, Czechy, Słowacja, Węgry), Grupy Wileńskiej, tzw. V–10 (Albania, Bułgaria, Rumunia, Litwa, Łotwa, Estonia, Chorwacja, Macedonia, Słowenia i Słowacja), a także Ukrainę, Białoruś i Mołdawię. Region ten określa jako obszar, który „dąży do integracji

¹⁴¹ Subregiony Europy Środkowo-Wschodniej: Europa Północna, Europa Środkowa, Europa Wschodnia i Europa Południowa.

¹⁴² H. Dumała, K. Iwańczuk, *Political Map of East-Central Europe*, [w:] *The Future of East-Central Europe*, A. Dumała, Z. J. Pietraś (red.), Lublin 1996, s. 150–156.

¹⁴³ I. Topolski, *Region Wspólnoty Niepodległych Państw*, [w:] *Regiony w stosunkach międzynarodowych*, I. Topolski, H. Dumała, A. Dumała (red.), Lublin 2009, s. 103.

¹⁴⁴ N. Narocznickaja, *Jewropa «staraja» i Jewropa «nowaja»*, [w:] *Rossija i Centralnaja Jewropa w nowych geopolityczeskich riálnostiach. Sbornik statiej uczastnikow V miéždunarodnoj naučnoj konferencijy Moskwa, 29–30 maja 2003 goda*, L. Szyszelińska (red.), Moskwa 2006, s. 86–91.

¹⁴⁵ Pojawiają się też stwierdzenia, iż osiem państw, które przystąpiły do UE w roku 2004, oraz Rumunia i Bułgaria należą do Europy Środkowej i Wschodniej. Autor wprowadza także termin „Europa Południowo-Wschodnia”, zaliczając do tego regionu raczej pozostałe państwa bałkańskie [Albania i kraje byłej Jugosławii], zob.: J. Zielonka, *Europa jako imperium. Nowe spojrzenie na Unię Europejską*, Warszawa 2007, s. 38 i nast.

¹⁴⁶ *Ibid.*, s. 27 i nast.

z Zachodem¹⁴⁷. Przykładowo, Joseph S. Nye Jr w czerwcu 2007 r. w artykule opublikowanym w „The Boston Globe” używa określenia „Europa Wschodnia” w kontekście stanowiska Rosji wobec możliwości rozmieszczenia przez USA systemu obrony przeciwrakietowej. Autor ten jako państwa wschodnioeuropejskie wymienia m.in. Polskę i Czechy¹⁴⁸. W materiałach wydawanych przez Komisję Spraw Zagranicznych Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej Kazimierz Wóycicki i Adam Balcer do państw Europy Wschodniej zaliczają m.in. Rosję, Białoruś, Ukrainę, Mołdawię i Gruzję¹⁴⁹.

Lubow Szyszelińska w połowie lat 90. XX wieku wskazywała, iż w przypadku realizacji przez Zachód koncepcji „Europy Środkowej”, jej granice mogą obejmować przestrzeń od wschodnich granic Niemiec, Austrii i Włoch po rubieżę Rosji. W takim ujęciu „Europą Wschodnią” pozostałaby tylko Federacja Rosyjska¹⁵⁰.

W niniejszej pracy wyodrębniono dwadzieścia pięć sposobów klasyfikacji zakresu Europy Wschodniej jako przestrzeni politycznej. W przypadku części przedstawionych kryteriów, obejmują one te same państwa. Jednocześnie w kwestii stosowania jednolitego sposobu podziału w literaturze przedmiotu można wyodrębnić różne zakresy przestrzenne, np. w węższym lub szerszym ujęciu. Ponadto, w przypadku części zaproponowanych przez autorów możliwości klasyfikacji, są one bardzo ogólne lub też nie precyzują dokładnego zakresu przestrzennego Europy Wschodniej.

1.2. Specyfika Europy Wschodniej jako przestrzeni polityki Federacji Rosyjskiej

Wyznaczenie granic Europy Wschodniej wiąże się z określeniem przynależności do niej konkretnych państw. W tym przypadku część prezentowanych sposobów klasyfikacji, mimo iż w swoich założeniach jest odmienna, pod względem zakresu przestrzennego pokrywa się i w rezultacie dotyczy tych samych państw. Opierając się na przedstawionych w punkcie 1.1.5 kryteriach klasyfikacji i prezentowanych definicjach, należy stwierdzić, że nie można określić ściśle granic Europy Wschodniej. W praktyce wyodrębnia się różne zakresy Europy Wschodniej jako przestrzeni politycznej, do których zalicza się następujące państwa¹⁵¹:

¹⁴⁷ F. S. Larrabee, *Danger and Opportunity in Eastern Europe*, „Foreign Affairs” 2006, vol. 85, nr 6, s. 117–131.

¹⁴⁸ J. S. Nye Jr, *Bargaining with Russia to contain Iran*, URL <http://www.boston.com/news/globe/editorial_opinion/oped/articles/2007/06/08/bargaining...>, [dostęp: 31.03.2011].

¹⁴⁹ K. Wóycicki, A. Balcer, *Orientacje...*, s. 7–37.

¹⁵⁰ L. Szyszelińska, *Rosja i Centralnaja...*, s. 42–44.

¹⁵¹ W niniejszej pracy przedstawienie składu państw w poszczególnych zakresach przestrzennych, ma na celu uchwycenie wpływu różnych sposobów podziałów na zmienność i dynamikę granic Europy Wschodniej.

1. *Białoruś, Mołdawia, Ukraina* (3 państwa) – na podstawie kryteriów:

A. Europejskie państwa poradzieckie/ WNP w węższym znaczeniu, według definicji zaproponowanych przez:

- a) Erharda Cziomera i Marka Czajkowskiego;
- b) Drugi Departament Państw WNP MSZ FR;
- c) Centrum Unii Europejskiej i Europy Wschodniej oraz Centrum Badań Ukraińskich Instytutu Europy RAN;
- d) czasopismo „Pieriekriostki” – „pogranicze wschodnioeuropejskie”;
- e) Michała Dobroczyńskiego.

B. Subregion Europy Środkowo-Wschodniej – według Hanny Dumały i Krzysztofa Iwańczuka.

C. Obszar pomiędzy Unią Europejską a Rosją, według definicji zaproponowanych przez:

- a) Jerzego Kłoczowskiego;
- b) Dmitrija Trienina – „Nowa Europa Wschodnia”;
- c) Tomasza Kapuśniaka – „Nowa Europa Wschodnia”;
- d) Corneliusa Ochmanna;
- e) Ivlianę Haindravę;
- f) autorów opracowania pt. *Polityka bez strategii. Bezpieczeństwo Europy Środkowo-Wschodniej i Polski w perspektywie ładu globalnego*, A. Z. Kamiński (red.);

g) Fundację im. Stefana Batorego – „Europa pomiędzy”;

h) Justynę Szczudlik-Tatar – pozaunijne państwa „nowej Europy Wschodniej”;

i) Henry Kissingera.

D. Europejska Polityka Sąsiedztwa UE w węższym znaczeniu – według Beaty Jagiełło.

E. Partnerstwo Wschodnie Unii Europejskiej – stanowisko Komisji Europejskiej.

F. Organizacji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie.

G. Jeden z subregionów WNP.

H. Ośrodka Studiów Wschodnich.

2. *Białoruś, Mołdawia, Ukraina, Rosja* (4) – na podstawie kryteriów:

A. Europejskie państwa poradzieckie / WNP w szerszym znaczeniu, według definicji zaproponowanych przez:

a) badaczy Zakładu Badań Wschodnich Instytutu Studiów Międzynarodowych Uniwersytetu Wrocławskiego;

b) Walentego Baluka;

c) Fundację im. Stefana Batorego – w szerszym znaczeniu;

d) Olivera Schmidtke i Serhya Yekelchyka – nowa „Europa Wschodnia”;

e) Erharda Cziomera.

B. Europejska Polityka Sąsiedztwa UE w szerszym znaczeniu – według Beaty Piskorskiej i Łukasza Donaja.

C. Geograficzne, przyjęte przez Wydział Badań Wschodnioeuropejskich RAN – tylko region wschodniosłowiański – warunkowo.

D. Na wschód od granic Unii Europejskiej – według Ryszarda Stemplowskiego.

E. Państwa sąsiedzi Unii Europejskiej.

3. *Białoruś, Mołdawia, Ukraina*, Rosja, Armenia, Azerbejdżan, Gruzja, Kazachstan, Kirgistan, Tadżykistan, Turkmenistan, Uzbekistan, Litwa, Łotwa, Estonia (15) – republiki poradzieckie wchodzące w skład ZSRR przed rokiem 1991, według definicji zaproponowanych przez Aleksandra Panarina.

4. *Białoruś, Mołdawia, Ukraina*, Rosja, Armenia, Azerbejdżan, Gruzja, Kazachstan, Kirgistan, Tadżykistan, Turkmenistan, Uzbekistan (12) – republiki poradzieckie tworzące ZSRR w roku 1991, według definicji zaproponowanych przez:

A. czasopismo „Nowa Europa Wschodnia”.

B. Tadeusza Kisielewskiego.

C. Stanisława Otoka.

5. *Białoruś, Mołdawia, Ukraina*, Estonia, Litwa, Łotwa (6) – na podstawie kryterium geograficznego – przyjęte w *The World Factbook* Centralnej Agencji Wywiadowczej.

6. *Białoruś, Mołdawia, Ukraina*, Armenia, Azerbejdżan, Gruzja (6) – Partnerstwo Wschodnie Unii Europejskiej, według definicji Andrew Wilsona i Nicu Popescu.

7. *Białoruś, Mołdawia, Ukraina*, Armenia, Azerbejdżan, Gruzja, Rosja (7) – według definicji zaproponowanych przez:

A. SIPRI.

B. Kazimierza Wóycickiego i Adama Balcera.

8. *Białoruś, Mołdawia, Ukraina*, Estonia, Litwa, Łotwa, Polska, Czechy, Słowacja, Węgry, Bułgaria, Rumunia (12) – kryterium złożone, przyjęte w czasopiśmie „Wostoczna Jewropa. Pierspiektivy”.

9. *Białoruś, Mołdawia, Ukraina*, Rosja, Bułgaria, Rumunia, Czechy, Polska, Słowacja, Węgry (10) – według Wydziału Statystycznego Departamentu Spraw Gospodarczych i Społecznych ONZ.

10. *Białoruś, Mołdawia, Ukraina*, Rosja, Estonia, Litwa, Łotwa, Czechy, Polska, Słowacja, Słowenia, Węgry, Bułgaria, Rumunia (14) – niejednoznaczne kryterium – według Jana Zielonki.

11. *Białoruś, Mołdawia, Ukraina*, Kosowo (3 i Kosowo) – według Fundacji Carnegie na rzecz Pokoju na Świecie.

12. *Białoruś*, zachodnie regiony Rosji (włącznie z Obwodem Kaliningradzkim) (2) – regionalny system bezpieczeństwa w ramach OUBZ – warunkowo.

13. Polska, Czechy, Słowacja, Węgry, Bułgaria, Rumunia (6) – były państwa socjalistyczne, tylko dawni sojusznicy ZSRR, członkowie Układu Warszawskiego i RWPG, według definicji zaproponowanych przez:

- A. Prezydenta Borysa Jelcyna.
- B. Ministra spraw zagranicznych Andrieja Kozyriewa.
- C. Jelenę Bogatyriewą.
- D. Jewgienija Bażanowa.
- E. Walerija Musatowa.
- F. I. Orlika i J. Monicza.
- G. Marię Pawlutenkową.

14. Polska, Czechy, Słowacja, Węgry, Bułgaria, Rumunia, Albania i państwa byłej Jugosławii (w styczniu 1993 r. były to: Serbia, Chorwacja, Słowenia, Bośnia i Hercegowina, Macedonia) (12) – dawne państwa socjalistyczne, włączając SFRJ i Albanie, ujęte w *Koncepcji polityki zagranicznej Federacji Rosyjskiej* (grudzień 1992 r.).

15. *Białoruś, Mołdawia, Ukraina*, Polska, Armenia, Azerbejdżan, Gruzja, Estonia, Litwa, Łotwa, Czechy, Słowacja, Węgry, Bułgaria, Rumunia, Albania, państwa byłej Jugosławii (Chorwacja, Serbia i Czarnogóra, Macedonia, Słowenia, Bośnia i Hercegowina). Dodatkowo należy wymienić także Kosowo i Grecję (23 i Kosowo) – obszar pomiędzy Niemcami a Rosją, w szerszym znaczeniu z udziałem państw Zakaukazia, byłej SFRJ i Albanii oraz nadbałtyckich – według definicji Stanisława Otoka.

16. *Białoruś, Mołdawia, Ukraina* oraz Polska, Czechy, Słowacja, Węgry, Albania, Bułgaria, Rumunia, Chorwacja, Macedonia, Słowenia, Litwa, Łotwa i Estonia (16) – według F. Stephena Larrabee.

17. *Białoruś, Mołdawia, Ukraina* oraz część europejska Rosji (republiki poradzieckie), Polska, Czechy, Słowacja, Albania, Rumunia, Litwa, Łotwa, Estonia (nadbałtyckie) Słowenia, Chorwacja, Bośnia i Hercegowina, Serbia, Czarnogóra, Macedonia (państwa byłej SFRJ), (18) – przestrzeń na wschód od granic Niemiec, Austrii, Węgier i Włoch przy uwzględnieniu całego obszaru, włącznie z europejską częścią Rosji – według definicji Nikołaja Nartowa i Władimira Nartowa.

18. Polska, Czechy, Słowacja, Węgry, Litwa, Łotwa i Estonia (7) – przedstawione przez prezydenta Federacji Rosyjskiej Władimira Putina.

19. Polska, Czechy i Słowacja (3) – przestrzeń na wschód od granic Niemiec, Austrii, Węgier i Włoch, tylko przy uwzględnieniu państw *stricto* Europy Wschodniej – według definicji Nikołaja Nartowa i Władimira Nartowa.

20. Litwa, Łotwa, Estonia, Polska, Czechy, Słowacja, Węgry, Rumunia, Bułgaria, Albania i państwa byłej Jugosławii [Słowenia, Chorwacja, Bośnia i Hercegowina, Nowa Jugosławia (Serbia i Czarnogóra), Macedonia] – w 1994 r., a ostatecznie po rozszerzeniu NATO o nowych członków w 1999 r. (Polska,

Czechy, Węgry), w 2004 r. (Litwa, Łotwa, Estonia, Słowacja, Słowenia, Rumunia, Bułgaria), i w 2009 r. (Albania, Chorwacja) – pozostały: Bośnia i Hercegowina, Serbia, Czarnogóra, Macedonia oraz Kosowo (16–4 i Kosowo): obszar położony pomiędzy państwami NATO i WNP – według Aleksieja Arbatowa.

Stosunkowo nieostre jest kryterium wyodrębnienia Europy Wschodniej jako przestrzeni obejmującej „państwa położone między Niemcami a Rosją”, które zostało zaproponowane przez Andrzeja Czarnockiego, a także Aleksandra Dugina. Wprawdzie Andrzej Czarnocki odnosi to określenie do początku lat 90. XX wieku i zaznacza, iż zostało zastąpione terminami „Europa Środkowa” i „Europa Środkowowschodnia”, do których zalicza Polskę, Czechy, Słowację, Węgry i Słowenię, jednak w nowej sytuacji międzynarodowej należy uwzględnić również państwa – były republiki związkowe ZSRR, w tym nadbałtyckie: Litwę, Łotwę i Estonię oraz Białoruś, Mołdawię i Ukrainę. Aleksander Dugin także nie precyzuje, czy w jego rozważaniach zakres przestrzenny Europy Wschodniej obejmuje państwa byłej Jugosławii oraz Albanii, Bułgarię i Rumunię.

Na podstawie przedstawionych powyżej sposobów klasyfikacji w literaturze przedmiotu wyodrębniono dwadzieścia zakresów przestrzennych Europy Wschodniej w znaczeniu politycznym. W roku 2012 w największym ujęciu obejmowała ona dwa państwa – Białoruś i Rosję (tylko część europejską) – pominięto propozycję Lubow Szyszeliny, zaś w najszerszym – dwadzieścia trzy państwa, tj. Białoruś, Mołdawię, Ukrainę, Armenię, Azerbejdżan, Gruzję, Estonię, Litwę, Łotwę, Polskę, Czechy, Słowację, Węgry, Bułgarię, Rumunię, Albanii, Chorwację, Serbię, Czarnogórę, Macedonię, Słowenię, Bośnię i Hercegowinę, Grecję. Problemem dyskusyjnym obecnie pozostaje kwestia Kosowa. Należy podkreślić, że w czternastu z dwudziestu przedstawionych powyżej zakresów Europy Wschodniej występują trzy państwa, tj. Białoruś, Mołdawia i Ukraina. W jednym przypadku wymienia się tylko Białoruś wraz z Rosją. Jednocześnie pięć propozycji określenia granic Europy Wschodniej nie obejmuje żadnego z trzech europejskich państw WNP. Sytuacja ta dotyczy części definicji zaproponowanych przez autorów rosyjskich, którzy do Europy Wschodniej zaliczają „zazwyczaj” dawnych sojuszników ZSRR, a także „niekiedy” Albanii i państwa powstałe po rozpadzie SFRJ lub przestrzeń „pomiędzy NATO i WNP”. Należy również podkreślić, że Rosja została uwzględniona w ośmiu zakresach, w tym w dwóch przypadkach tylko część europejska Federacji. Problem dyskusyjny dotyczy Kosowa, które wyraźnie i jednoznacznie wymieniono wraz z Ukrainą, Białorusią i Mołdawią, według definicji CEIP. Jednak takie ujęcie terminu „Europa Wschodnia” jest trudne do zaakceptowania, gdyż ma charakter „sztuczny” i bardzo umowny, przede wszystkim ze względu na brak więzi łączących państwa oraz „niespójność terytorialną”

– brak wspólnej granicy. Reasumując, można stwierdzić, że w ponad dwudziestu definicjach określono zakres Europy Wschodniej jako przestrzeni polityki przez zaliczenie do niego trzech państw: Białorusi, Mołdawii i Ukrainy. Drugą pozycję, pod względem liczby propozycji, obejmującą dziewięć sposobów, zajmuje ujęcie uwzględniające cztery państwa: Białoruś, Mołdawię, Ukrainę i Rosję.

Na potrzeby niniejszej pracy przyjęto, iż pojęcie „Europa Wschodnia” jest definiowane jako obszar „pomiędzy Unią Europejską a Federacją Rosyjską”. Oznacza to, iż zakres Europy Wschodniej jako przestrzeni politycznej obejmuje trzy państwa poradzieckie: Ukrainę, Białoruś i Mołdawię. Za przyjęciem takiej propozycji przemawiają względy cywilizacyjno-kulturowe, historyczne oraz geopolityczne. Należy jednak świadomie podkreślić, z jednej strony, bliskie powiązania, a z drugiej – znaczne zróżnicowanie między Rosją a pozostałymi państwami poradzieckimi. Dotyczą one przede wszystkim porównania potencjału Federacji Rosyjskiej z potencjałami Białorusi, Ukrainy i Mołdawii, a także stopnia zaawansowania w budowie własnych w pełni samodzielnych i suwerennych struktur państwowych. Ponadto, Rosja jest ważnym podmiotem w stosunkach międzynarodowych, zaś trzy wymienione republiki poradzieckie jako „strefa pomiędzy” stanowią „specyficzny i ważny przedmiot” gry Federacji Rosyjskiej i Zachodu. Tatiana Parchalina wskazuje, iż uwzględniając kryterium geograficzne, polityczne i kulturowe, Rosja znajduje się pomiędzy Europą i Azją, w konsekwencji nigdy nie czuła pełnej przynależności ani do jednej, ani do drugiej. Natomiast Jurij Afanasjew pisze o sprzecznościach dotyczących tradycji Rosji, związanych z określeniem zależności od Wschodu lub Zachodu¹⁵². Sytuacja ta odzwierciedla rozdwojenie czy też raczej „rozdarcie”, w jakim znalazła się Federacja Rosyjska.

Według Marii Mälksoo, mimo iż Europa Wschodnia geograficznie należała do Europy, jednak była traktowana jako „mniej europejska” niż Europa Zachodnia. W konsekwencji państwa tego regionu „nieustannie dążyły” do tego, aby stać się „pełnowartościową Europą”. Maria Mälksoo wskazuje, iż granice Europy Wschodniej miały „dwoisty” charakter, ponieważ nie była ona ani „wystarczająco zachodnia”, ani „wschodnia”, żeby zostać uznana za część Zachodu lub Wschodu. Ponadto, sama Europa Wschodnia była „historycznym uzupełnieniem Europy Zachodniej” i stanowiła dla niej „swego rodzaju przeciwieństwo”¹⁵³. Przedstawione w podrozdziale 1.1 definicje pokazują, że termin „Europa Wschodnia” jest powszechnie stosowany w różnych dyscyplinach

¹⁵² I. Topolski, *Europa...*, s. 108–120; T. Parchalina, *Geopoliticeskoje...*, s. 39; J. Afanasjew, *Groźna...*, s. 21 i nast.

¹⁵³ M. Mälksoo, *Liminality and Contested Europeanness: Conflicting Memory Politics in the Baltic Space*, [w:] *Identity and Foreign Policy: Baltic-Russian Relations and European Integration*, E. Berg, P. Ehin (red.), Farnham–Burlington 2009, s. 65–68.

naukowych. Jednocześnie nie można w pełni stwierdzić, iż jest to ujęcie wielodyscyplinarne, ponieważ występują znaczne rozbieżności, które utrudniają dokładne określenie jego granic, co pokazuje jego specyfikę. W *Encyklopedii politologii* pod redakcją Georga Thomasa Kuriana, wydanej w Waszyngtonie w roku 2011, określenie „Europa Wschodnia” jest używane w różnym kontekście politycznym¹⁵⁴. Przeprowadzona analiza umożliwia wyodrębnienie czterech najważniejszych przyczyn wpływających na „trudności” zdefiniowania zakresu Europy Wschodniej jako przestrzeni polityki:

1. Wieloznaczność.
2. Zmienność.
3. Pozycja Europy Wschodniej w stosunkach międzynarodowych.
4. Efekt psychologiczny.

1. Wieloznaczność samego terminu „Europa Wschodnia” przekłada się bezpośrednio na kwestię dokładnego określenia jego zakresu przestrzennego. Wyznaczanie granic jest umowne i uzależnione od przyjęcia odpowiedniego sposobu, co oznacza, że zakres samego pojęcia w różnych dyscyplinach naukowych jest „wyznaczany” inaczej. Trafnie problem ten przedstawia Stanisław Otok, który twierdzi, że „nie istnieje jednoznaczna definicja tego obszaru i jego zasięgu terytorialnego”. Podejście takie w przypadku części państw może mieć dwa uzasadnienia. Pierwsze wiąże się z potrzebą zdefiniowania przez państwa własnej przynależności geopolitycznej, zaś drugie jest podyktowane w pewnych sytuacjach ich interesami narodowymi. Ponadto, także sami badacze w celu potwierdzenia lub wykluczenia m.in. określonych koncepcji geostrategicznych – czy też założeń badawczych – mogą „wyznaczać” granice Europy Wschodniej. W tej sytuacji należy przyjąć, iż ważną rolę odgrywają lub mogą odegrać względy subiektywne. Zdefiniowanie samego zakresu przestrzennego Europy Wschodniej w praktyce jest uzależnione od wyboru określonego kryterium. Zakres ten inaczej będzie się kształtował przy uwzględnieniu poszczególnych sposobów podziału: geograficznego, politycznego, historycznego, kulturowego, wojskowego czy też gospodarczego¹⁵⁵. Trudności dotyczące określenia wspólnego lub też jednolitego sposobu klasyfikacji zakresu przestrzennego Europy Wschodniej przedstawia Jerzy Wyrozumski. „Europa Wschodnia” obejmuje „kraje o dziedzictwie wschodniorzymskim czy greckochrześcijańskim”. Jednocześnie brakuje konsekwencji i zgodności w tej kwestii, gdyż zależnie od punktu widzenia różnie określa się zasięg zarówno kręgu środkowoeuropejskiego, jak też wschodnioeuropejskiego. Aby lepiej uzmysłowić istotę problemu, przedstawia całą sytuację z perspektywy Francji, Polski oraz Białorusi i Ukrainy. Przyjmując stanowisko Francji, podkreśla, że Polska

¹⁵⁴ Zob.: *The Encyclopedia of Political Science*, Kurian G. T. (red.), Washington 2011, s. 2 i nast.

¹⁵⁵ S. Otok, *Geografia...*, s. 185; Z. Rykiel, *Podstawy...*, s. 178.

to raczej państwo Europy Wschodniej, a nie Europy Środkowej. Dla Polski zaś Ukraina i Białoruś to bezdyskusyjnie Europa Wschodnia. Z perspektywy natomiast samych – Ukrainy i Białorusi zaliczają się one do Europy Środkowej. Zdaniem Jerzego Wyrozumskiego, „ilustruje to właściwą dla tego obszaru przejściowość cech cywilizacji i kultury, wyraźne przenikanie się w tej strefie Europy elementów okcydentalnych i orientalnych”¹⁵⁶. Ryszard Stemplowski uważa, że pomimo powszechnego używania pojęć „Wschód” i „Zachód”, nie można wskazać dla każdego z nich wspólnego terminu. Ponadto, określeń tych nie stosuje się w sposób konsekwentny, co oznacza, iż nie są one jednoznaczne¹⁵⁷.

Reasumując, należy stwierdzić, że w ujęciu politologicznym trudno wskazać jednolite lub też przybliżone kryterium klasyfikacji. Podobna sytuacja występuje, jednak w mniejszym stopniu, w podejściu historycznym i gospodarczym. Porównywalne sposoby klasyfikacji istnieją natomiast przy wyznaczaniu zakresu Europy Wschodniej jako przestrzeni geograficznej, a także kulturowej.

Biorąc pod uwagę liczbę i różnorodność sposobów klasyfikacji, można zauważyć, że największe „kontrowersje” występują w przypadku określenia zakresu Europy Wschodniej jako przestrzeni politycznej. Jednocześnie bardzo trudno wskazać wspólny sposób klasyfikacji. Dla porównania, w ujęciu geograficznym można wyróżnić kryterium fizycznogeograficzne jako podstawowe. Europa Wschodnia jako przestrzeń historyczna jest utożsamiana przede wszystkim z Rusią Kijowską, Państwem Moskiewskim/ Imperium Rosyjskim/ ZSRR, a także z narodami lub państwami, które znajdowały się pod ich kontrolą w danym okresie. Najpełniej jednak istotę problemu oddaje definicja Europy Wschodniej z okresu „zimnej wojny”. Bardziej złożona sytuacja występuje w przypadku wyznaczania zakresu regionu jako przestrzeni kulturowej. Do podstawowych kryteriów należą wówczas: religia prawosławna, tożsamość słowiańska oraz wpływy cywilizacji bizantyjskiej. Należy także uwzględnić Armenię i Gruzję jako „państwa pogranicza”. W przypadku definiowania Europy Wschodniej w ujęciu gospodarczym nie można wskazać „jasnego i stałego” sposobu klasyfikacji, gdyż proces zmian jest dynamiczny, zob. rys. 1.

¹⁵⁶ J. Wyrozumski, *Miejsce i rola Polski w Europie. Refleksje historyka*, [w:] *Przeszłość dla przyszłości. Historycy o Polsce w Europie*, J. Kłoczowski (red.), Lublin 2010, s. 67.

¹⁵⁷ R. Stemplowski, *Wprowadzenie...*, s. 111–112.

Legenda:

	Przestrzeń geograficzna		Przestrzeń gospodarcza
	Przestrzeń historyczna		Państwa pogranicza
	Przestrzeń kulturowa		Przestrzeń polityczna
	Państwa pogranicza		Państwa pogranicza

Rys. 1. Zakres Europy Wschodniej jako przestrzeni politycznej, historycznej, geograficznej, gospodarczej i kulturowej
 Źródło: Opracowanie własne.

2. Zmienność. Adam Daniel Rotfeld przedstawił trudności związane z określeniem zakresu przestrzennego Europy Wschodniej na przykładzie Polski, która przed II wojną światową była uważana za państwo Europy Środkowej. Granice państwa po zakończeniu wojny zostały przesunięte o 200 km na zachód, a PRL stała się częścią Europy Wschodniej. Wraz z końcem „zimnej wojny” Polska jest traktowana jako państwo położone w Europie Środkowo-Wschodniej. Adam Daniel Rotfeld zauważa także, iż Litwa, Białoruś i Ukraina same postrzegają się za państwa Europy Środkowej¹⁵⁸. Według Alicji Stępień-Kuczyńskiej i Michała Słowikowskiego, pojęcie „Europa Wschodnia” „ulegało ewolucji czy też raczej reintegracji”. Autorzy ci zaznaczają także, iż w znacznym stopniu proces ten był powiązany z polityką UE w stosunku do byłych państw socjalistycznych. Ponadto, rozszerzenie Unii na Wschód prowadziło, ich zdaniem, do „dywersyfikacji określenia państw” zaliczanych do regionu Europy Wschodniej. Stopniowo członków Grupy Wyszehradzkiej, tj. Polskę, Czechy, Słowację i Węgry zaczęto określać jako Europę Środkową. W okresie późniejszym pojęcie to swoim zasięgiem objęło także republiki nadbałtyckie, Bułgarię, Rumunię i Słowenię¹⁵⁹. Anthony Giddens wobec dawnych państw socjalistycznych, które stały się członkami Unii Europejskiej, używa określenia „była Europa Wschodnia”¹⁶⁰. Jelena Bogatyriewa zaś wskazuje, iż „między politologami toczy się dyskusja na temat realiów i procesów związanych z pojęciem regionu Europy Wschodniej”. Kwestia ta wiąże się tak z przewartościowaniem samego terminu, jak i z transformacją państw objętych jego zakresem¹⁶¹. Zmienność i płynność granic Europy Wschodniej jest widoczna w corocznych raportach *Human Development Report* Programu Narodów Zjednoczonych ds. Rozwoju. W publikacjach z lat 1991–2011 zmianie ulegały – zarówno sama definicja terminu „Europa Wschodnia” – aby ostatecznie zaniknąć, jak i jego zakres przestrzenny¹⁶².

Porównując zakres Europy Wschodniej jako przestrzeni: politycznej, historycznej, geograficznej, gospodarczej i kulturowej, należy wyciągnąć pewne wnioski. Po pierwsze, granice Europy Wschodniej w ujęciu politycznym ulegały przewartościowaniu w różnych okresach historycznych, niekiedy znacznie. Duża dynamika zmian szczególnie pojawiła się po zakończeniu „zimnej wojny”. Co do okresów wcześniejszych można zaryzykować twierdzenie, iż zakres przestrzenny Europy Wschodniej był związany w „dużym stopniu” ze zmianami terytorialnymi, jakie zachodziły w samym Imperium Rosyjskim/ ZSRR, a także z faktem znalezienia się w strefie jego wpływów określonych obszarów. Kwestia ta występuje także w sytuacji precyzowania granic regionu w ujęciu historycznym.

¹⁵⁸ A. D. Rotfeld, *Czy...*, s. 47–49.

¹⁵⁹ A. Stępień-Kuczyńska, M. Słowikowski, *Unia...*, s. 7.

¹⁶⁰ A. Giddens, *Europa w epoce globalnej*, Warszawa 2009, s. 60–66.

¹⁶¹ J. Bogatyriewa, *Rosja...*, s. 89–95.

¹⁶² *Human Development Report (1990–2011)*, New York 1990–2011.

Oznacza to, iż zakres Europy Wschodniej jako przestrzeni historycznej oraz politycznej był porównywalny tylko z „jesienią ludów”. Zmienność zakresu przestrzennego regionu występuje także w znaczeniu gospodarczym, przede wszystkim po zakończeniu „zimnej wojny”. Przy zastosowaniu zaś kryterium geograficznego granice Europy Wschodniej pozostają niezmienione. Porównywalna sytuacja występuje w przypadku definiowania jej zakresu kulturowego, tzn. jest on względnie stały. Reasumując, należy stwierdzić, że Europę Wschodnią określa się w najszerszym zakresie jako przestrzeń historyczną, przy zastosowaniu kryterium z okresu „zimnej wojny”. W tym przypadku do regionu zalicza się były państwa socjalistyczne, a także powstałe po rozpadzie ZSRR i SFRJ.

Po drugie, po zakończeniu „zimnej wojny”, na skutek pojawienia się nowych kryteriów, istnieje duże zróżnicowanie definicji zakresu/ zakresów Europy Wschodniej jako przestrzeni politycznej. W przypadku części propozycji, tzw. stałych, tj. niewpływających na zmianę zakresu przestrzennego, zalicza się do Europy Wschodniej przede wszystkim:

1. Republiki poradzieckie (Wspólnoty).
2. Europejskie państwa poradzieckie (WNP).
3. Przestrzeń na wschód od granic Niemiec, Austrii, Węgier i Włoch.
4. Obszar pomiędzy Niemcami a Rosją.
5. Państwa byłego obozu socjalistycznego.
6. Subregion Europy Środkowo-Wschodniej.
7. Europejską Politykę Sąsiedztwa UE.
8. Partnerstwo Wschodnie Unii.
9. Regionalny system bezpieczeństwa OUBZ.

Poza tym nie ulega także zmianie klasyfikacja według sposobów zaproponowanych przez:

10. ONZ.
11. OBWE.
12. *The World Factbook*.
13. Wydział Badań Wschodnioeuropejskich RAN.
14. Czasopisma „WostocznaJa Jewropa. Pierspiektiwy”.

Do obszarów o niestałym zakresie przestrzennym, powodujących tym samym zmianę granic Europy, zalicza się obszar–przestrzeń „pomiędzy”: NATO a WNP, Unią a Federacją Rosyjską, a także przestrzeń na wschód od granic UE oraz w pewnym stopniu państwa sąsiedzi UE – dwie ostatnie kwestie są do siebie dość zbliżone. Zbigniew Brzeziński uważał, iż w wyniku dalszego rozszerzenia Sojuszu Północnoatlantyckiego i Unii Europejskiej Zachód będzie się powiększał, zaś Wschód pomniejszywał¹⁶³.

3. Pozycja Europy Wschodniej w stosunkach międzynarodowych. Z jednej strony, można wskazywać na sytuację, która uwidacznia pewną wtórność Europy

¹⁶³ Z. Brzeziński, *Wybór. Dominacja czy przywództwo*, Kraków 2004, s. 116–117.

Wschodniej. Jej zakres przestrzenny jest bowiem uzależniony od granic Europy Zachodniej, a także w pewnym stopniu Europy: Środkowej, Środkowowschodniej, Środkowo-Wschodniej. Z drugiej strony, w prowadzonych badaniach istnieje tendencja do „pokazania” Europy Wschodniej jako odrębnego regionu lub subregionu czy też obszaru stanowiącego część Europy Środkowo-Wschodniej. Oskar Halecki proponuje, aby przed określeniem granic Europy Wschodniej przedstawić wcześniej granice Europy Zachodniej. Marek Koźmiński zaś kwestię tę stara się „dostosować” do sytuacji międzynarodowej, która powstała po rozpadzie systemu dwubiegunowego. Uważa, że jest to problem złożony, wymagający udzielenia odpowiedzi na pytanie: Czy w ogóle istnieje Europa Środkowo-Wschodnia? Czy jest to region samodzielny – „strefa pośrednia”, czy też przynależy bardziej do Zachodu lub Wschodu. Inną kwestię stanowi określenie położenia Ukrainy, Białorusi i Mołdawii oraz państw bałtyckich. Jednocześnie Marek Koźmiński zaznacza, że poza społecznością Białorusi, obywatele pozostałych państw utożsamiają się z Europą¹⁶⁴.

4. „Efekt psychologiczny”. Sytuacje, w której znalazły się kraje pokomunistyczne w okresie transformacji, trafnie przedstawia Gyorgy Szondi. Jego zdaniem, państwa te świadomie dystansowały się od pojęcia „Europa Wschodnia”, gdyż w odczuciu zarówno elit, jak i społeczeństw miało ono negatywne znaczenie. Termin ten był postrzegany jako „równoznaczny” z określeniami: „zacofofanie”, „brak perspektyw”, „bieda”, „coś negatywnego i gorszego”, „innego”. Dodatkowo, traktowanie w okresie rywalizacji między Stanami Zjednoczonymi Ameryki a Związkiem Radzieckim pojęć „Europa Wschodnia”, „komunizm”, „blok wschodni” jako synonimów–zamienników jeszcze bardziej pogłębiało to przekonanie. W konsekwencji, wiele państw „świadomie i dobrowolnie” w celu poprawienia swojego wizerunku i zdecydowanego odcięcia się od „starego ustroju” zaczęło się przedstawiać jako środkowoeuropejskie. Oliver Schmitz i Serhy Yekelchik uważają również, iż po upadku „żelaznej kurtyny” ówczesne państwa Europy Wschodniej preferowały identyfikowanie się z Europą Środkową lub Środkowo-Wschodnią. Co więcej, jak podkreśla Ryszard Stemplowski, Europę Środkową wartościowano wyżej niż Europę Wschodnią. Działania te należy traktować jako zamknięcie wcześniejszego i otwarcie nowego okresu, bez zbędnego balastu i nadmiernych negatywnych obciążeń pochodzących z minionej epoki. Dla decydentów, a także dla społeczeństw zainteresowanych państw miało to oznaczać jednocześnie symboliczne i realne „odcięcie się” od „bycia” Europą Wschodnią. Anthony Giddens wskazuje, iż byłym państwom bloku wschodniego udało się zrealizować „główny cel”, tj. uwolnienie się spod „kurateli ZSRR” i przekształcenie w państwa demokratyczne z gospodarką rynkową¹⁶⁵.

¹⁶⁴ O. Halecki, *Historia...* s. 105–120; M. Koźmiński, *Szkice...*, s. 452–461.

¹⁶⁵ G. Szondi, *Filary...*, s. 62–63; N. Davies, *Europa między...*, s. 39–59; *Europe's Last...*, s. 1–4; R. Stemplowski, *Wprowadzenie...*, s. 111; S. Otok, *Geografia...*, s. 56; A. Giddens, *Europa...*, s. 61–62.

W podobnym tonie swoje poglądy przedstawia Jelena Bogatyriewa. Uważa, iż dawne kraje socjalistyczne, a przede wszystkim państwa grupy wyszehradzkiej po rozpadzie bloku wschodniego i ZSRR dążyły do usunięcia psychologicznego ciężaru obecności w „byłej Europie Wschodniej” oraz wymazania słowa „wschodni”, które określało ich tożsamość regionalną. W swoich działaniach koncentrowały się na potwierdzeniu przynależności geograficznej, kulturowej i regionalnej do Europy Środkowej. Jednocześnie „byłe państwa satelickie”, ze względu na występujące różnice i wcześniejsze „podporządkowanie”, dążyły także do prowadzenia polityki dystansowania się od ZSRR i jego sukcesorki Rosji¹⁶⁶.

* * *

Reasumując, można stwierdzić, że Europa Wschodnia jako przestrzeń polityki ma inny zakres niż w znaczeniu historycznym, geograficznym, gospodarczym i kulturalnym. Co więcej, występują trudności w znalezieniu wspólnej definicji dla Europy Wschodniej również w ujęciu politycznym, przede wszystkim po zakończeniu „zimnej wojny”. Oznacza to, iż w pewnych sytuacjach wybór odpowiedniego sposobu podziału bywa podyktowany względami subiektywnymi. Przyjmując określone kryterium klasyfikacji, można uznać, że w najwęższym ujęciu Europa Wschodnia składa się z trzech – sporadycznie dwóch lub jednego państwa, zaś w „najszerszym” – z ponad dwudziestu państw. W takim rozumieniu może ona obejmować przestrzeń, w której znajdują się byłe państwa socjalistyczne, włącznie z Albanią oraz państwami powstałymi po rozpadzie SFRJ i ZSRR. Uwzględniając jednak stosowane w literaturze przedmiotu kryteria podziału, należy podkreślić, iż według większości definicji Europę Wschodnią tworzą: Białoruś, Mołdawia i Ukraina. Należy także zwrócić uwagę na to, że wyznaczenie zakresu Europy Wschodniej jako przestrzeni politycznej, historycznej, gospodarczej i w mniejszym stopniu kulturowej, w sposób bezpośredni lub pośredni jest powiązane ściśle z pojęciem „państwo rosyjskie”, niezależnie od tego, czy oznacza ono Państwo Moskiewskie, Imperium Rosyjskie, Związek Radziecki czy Federację Rosyjską. Wyjątek stanowi definiowanie tego regionu w ujęciu geograficznym. Innymi słowy, Europa Wschodnia, niezależnie od przyjętego w danym czasie zakresu, stanowiła i stanowi w różnym stopniu przestrzeń polityki Rosji. W tym kontekście jest również określana jako „obszar pomiędzy” Federacją Rosyjską a Zachodem, który obecnie utożsamia się z Unią Europejską i Sojuszem Północnoatlantyckim.

Europę Wschodnią jako przestrzeń polityczną charakteryzuje pewna specyfika. Wynika ona przede wszystkim z mnogości proponowanych definicji.

¹⁶⁶ J. Bogatyriewa, *Rosja...*, s. 89–95.

Jednocześnie także same kryteria klasyfikacji ulegają „przewartościowaniu” w czasie. W konsekwencji powoduje to dużą zmienność w wyznaczaniu zakresu przestrzennego Europy Wschodniej, przejawiającą się w zaliczaniu lub wyłączeniu poszczególnych państw. Najbardziej stałe w określaniu obszaru Europy Wschodniej są granice regionu przy zastosowaniu podziałów geograficznych. Ponadto, istotny problem dotyczy ustalenia wzajemnych powiązań pomiędzy Europą Wschodnią a Europą Środkową/ Środkowowschodnią, Środkowo-Wschodnią. Dodatkowe kontrowersje budzi fakt, iż termin „Europa Wschodnia” jest odbierany w sposób „negatywny”, zarówno przez elity władzy, jak i przez społeczeństwa wielu państw. Z jednej strony bowiem był i często pozostaje dalej kojarzony z „blokiem komunistycznym”. Z drugiej zaś, Europa Wschodnia jest oceniana i wartościowana niżej niż Europa Środkowowschodnia.

ROZDZIAŁ 2

Uwarunkowania polityki Federacji Rosyjskiej wobec państw Europy Wschodniej

Ważny problem badawczy stanowi określenie miejsca państw Europy Wschodniej w polityce Federacji Rosyjskiej. Przeświadczenie o niepodzielności ziem Rosji Wielkiej, Małej i Białej, według Zbigniewa Brzezińskiego i Stanisława Bielenia, kształtowało się od stuleci. Przynależność Białorusi i Ukrainy do państwa rosyjskiego była sprawą nie do zakwestionowania. Rosjanie przez wieki „uważali”, że Ukraina należy do nich, a jej kultura, język świadczyły jedynie o bogactwie tego samego dziedzictwa. Stanisław Bieleń podkreśla istniejące między Rosją a Ukrainą i Białorusią powiązania historyczno-kulturowe, etniczne, ekonomiczne i komunikacyjne. Problem ukraiński jest bardzo skomplikowany i dramatyczny dla Rosji, gdyż „dotyczy samej istoty rosyjskości, jej identyfikacji w nowych warunkach ustrojowych i przestrzennych”. Zdaniem Zbigniewa Brzezińskiego, pojawiła się ważna kwestia do rozwiązania: „Czym jest Federacja Rosyjska pod względem politycznym i etnicznym?”. Istota problemu powoduje, że Rosjanom trudniej jest zaakceptować niepodległość Ukrainy niż jakiegokolwiek innej republiki poradzieckiej¹.

W tej części pracy w pierwszym podrozdziale przedstawiono uwarunkowania historyczne polityki Federacji Rosyjskiej wobec Ukrainy, Białorusi i Mołdawii. Ze względu jednak na specyfikę tematu zostaną scharakteryzowane najważniejsze problemy w schyłkowym okresie istnienia Związku Radzieckiego

¹ S. Bieleń, *Tożsamość międzynarodowa Federacji Rosyjskiej*, Warszawa 2006, s. 125–129, 247; Z. Brzeziński, *Wielka szachownica: główne cele polityki amerykańskiej*, Warszawa 1998, s. 92–93; A. Riabow, *Wspólnota czy rozchodzenie się? Analiza porównawcza transformacji politycznej Rosji i Ukrainy: kluczowe aspekty*, [w:] *Ukraina: jak żyć z Rosją? Rosja: jak żyć z Ukrainą? Stosunki ukraińsko-rosyjskie w 2006 roku i w najbliższej przyszłości*, W. Konończuk (red.), Warszawa 2006, s. 8–9, URL <<http://www.batory.org.pl/doc/ukraina-rosja.pdf>>, [dostęp: 12.03.2011]; A. Wierzbicki, *Russkij i rossijskij narod w teorii i praktyce etnopolityki Rosji*, [w:] *Rosja, refleksje o transformacji*, S. Bieleń, A. Skrzypek (red.), Warszawa 2010, s. 146, 159–160; M. Nizioł-Celewicz, *Polityka Federacji Rosyjskiej wobec obszaru Wspólnoty Niepodległych Państw*, [w:] *Federacja Rosyjska w stosunkach międzynarodowych*, A. Czarnocki, I. Topolski (red.), Lublin 2006, s. 137–139.

– przełom lat 80. i 90. XX wieku. Wcześniejsze kwestie dotyczące związków historycznych Rosji z ziemiami państw wschodnioeuropejskich zostały tylko zasygnalizowane². Należy podkreślić, iż działania lub pewne zaniechania zarówno ze strony władz centralnych ZSRR, jak i Rosyjskiej Federacyjnej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej (RFSRR) wobec pozostałych trzech republik związkowych w późniejszym okresie w znacznym stopniu wpływały na politykę Rosji. W pozostałych podrozdziałach zostaną przedstawione uwarunkowania polityki Federacji Rosyjskiej wobec Ukrainy, Białorusi i Mołdawii na płaszczyźnie polityczno-militarnej, ekonomicznej i społeczno-kulturalnej.

2.1. Uwarunkowania historyczne

Związki historyczne Rosji z ziemiami państw wschodnioeuropejskich sięgają okresu Państwa Moskiewskiego. Pod koniec panowania Iwana III Państwo Moskiewskie w wyniku wojen z Wielkim Księstwem Litewskim w roku 1503 na mocy podpisanego rozejmu otrzymało Czernihowszczyznę i Siewierszczyznę³. Kolejne wydarzenia były następstwem wybuchu w 1648 r. powstania kozackiego pod wodzą Bohdana Chmielnickiego, które doprowadziły do wojny domowej w Rzeczypospolitej. Rosja zdecydowała się „ostatecznie” na podjęcie działań w roku 1653, gdy zwołany w tym celu Sobór Ziemski zaaprobował przyłączenie do państwa tej części Ukrainy, na której realną władzę sprawował Bohdan Chmielnicki. Następnie rada starszyny kozackiej w styczniu 1654 r. w Perejesławiu uznała władzę zwierzchnią cara i złożyła mu przysięgę na wierność w obecności jego specjalnego wysłannika Wasilija Buturlina. Wydarzenie to doprowadziło do wojen z Rzeczypospolitą. Zakończyły się one podpisaniem w roku 1667 rozejmu w Androszowie⁴, przyznającym Rosji całą Ukrainę zadnieprzańską z Czernihowszczyzną i na dwa lata Kijów, który pozostał już na stałe w ramach państwa rosyjskiego. W późniejszym okresie na obszarze obecnej Ukrainy, Białorusi i Mołdawii Imperium Rosyjskie prowadziło wojny m.in. z Turcją, w wyniku których przyłączono Krym i ziemie położone nad Morzem Czarnym i Morzem Azowskim. W rezultacie trzech rozbiorów Rzeczypospoli-

² W literaturze przedmiotu związki historyczne Państwa Moskiewskiego, Imperium Rosyjskiego i ZSRR z ziemiami obecnej Ukrainy, Białorusi i Mołdawii zostały dokładnie opracowane, zob.: M. Heller, *Historia Imperium Rosyjskiego*, Warszawa 2000, s. 108 i nast.; L. Bazyłow, P. Wiczorkiewicz, *Historia Rosji*, wydanie czwarte poprawione i uzupełnione, Wrocław–Warszawa–Kra-ków 2005, s. 64 i nast.

³ Podpisany w styczniu 1619 r. rozejm w miejscowości Dywilino przyznawał Rzeczypospolitej ziemie czernihowską i siewierską, jego postanowienia zostały potwierdzone zawarciem w 1634 r. „pokoju wieczystego” w Polanowie.

⁴ Postanowienia rozejmu w Androszowie zostały potwierdzone podpisaniem traktatu pokojowego (tzw. pokój Grzymułtowski, ratyfikowany przez Rzeczypospolitą po 24 latach) w 1686 r. w Moskwie.

tej w latach 1772–1795, Rosja uzyskała duże zdobycze terytorialne (pokrywające się ze znaczną częścią dzisiejszej Białorusi i Ukrainy). W roku 1812 została przyłączona Besarabia. Ziemie państw wschodnioeuropejskich pozostawały w ramach Imperium Rosyjskiego do roku 1914. Po zakończeniu I wojny światowej i po wojnie domowej poza granicami ZSRR znalazły się tereny zachodniej Białorusi i zachodniej Ukrainy (należały do II Rzeczypospolitej) oraz Besarabia (Rumunia). Ziemie te powróciły do Związku Radzieckiego na mocy paktu Ribbentrop–Mołotow: we wrześniu 1939 r. zachodnia Białoruś i zachodnia Ukraina, a w czerwcu 1940 r. Besarabia i Bukowina Północna⁵.

Polityka Federacji Rosyjskiej wobec Ukrainy, Białorusi i Mołdawii zaczęła kształtować się niezależnie od centrum jeszcze w okresie ZSRR. W praktyce obejmowała relacje między ówczesnymi republikami związkowymi – RFSRR a Ukraińską Socjalistyczną Republiką Radziecką (USRR), Białoruską Socjalistyczną Republiką Radziecką (BSRR) oraz Mołdawską Socjalistyczną Republiką Radziecką (MSRR). Okres ten można podzielić na dwie części. Umowną granicę między nimi stanowi pucz przeprowadzony w dniach 19–21 sierpnia 1991 r. Za początek usamodzielniania się Rosji w ramach Związku Radzieckiego przyjmuje się I Zjazd Deputowanych Ludowych RFSRR (dalej Zjazd), który obradował od 16 maja do 22 czerwca 1990 r. W trakcie jego trwania, 29 maja 1990 r., Borys Jelcyn został wybrany na stanowisko Przewodniczącego Rady Najwyższej RFSRR⁶. Drugim ważnym wydarzeniem było przyjęcie 12 czerwca 1990 r. przez Zjazd – z mocą uchwały – deklaracji o suwerenności państwowej Rosji. W dokumencie tym przewidywano nadrzędność prawa republikańskiego nad związkowym. Według Andrieja Kozyriewa, był to początek „identyfikacji interesów narodowo-państwowych Rosji”. Do powstania tej sytuacji doprowadziła rywalizacja pomiędzy elitami politycznymi Rosji i ZSRR. Również Borys Jelcyn wspominał o toczącej się „walce o władzę” w RFSRR między rosyjskim i związkowym ośrodkiem decyzyjnym, która miała na celu osłabienie pozycji drugiej strony. Sytuacja ta prowadziła do wzrostu chaosu kompetencyjnego w państwie. Dodatkowo apel Borysa Jelcyna do okręgów autonomicznych RFSRR: „Bierzcie tyle suwerenności, ile zdołacie udźwignąć, ponosząc jednocześnie odpowiedzialność za stan spraw w republikach”, został podchwycony przez inne republiki związkowe. Spowodowało to odrodzenie się nacjonalizmów i grup o orientacji narodowej, które stopniowo zaczęły domagać się

⁵ L. Bazyłow, P. Wiczorkiewicz, *Historia...*, s. 66 i nast.; M. Heller, *Historia...*, s. 113 i nast.

⁶ Borys Jelcyn został wybrany na Urząd Prezydenta RFSRR 12 czerwca 1991 r., zob.: B. Jelcyn, *Notatki prezydenta*, Warszawa 1995, s. 64; R. Sakwa, *Russian Politics and Society*, Second Edition, London–New York 1996, s. 390; A. Åslund, *Russia's Capitalist Revolution: Why Market Reform Succeeded and Democracy Failed*, Washington 2007, s. 77–78; W. Marciniak, *Rozgrabione Imperium. Upadek Związku Sowieckiego i powstanie Federacji Rosyjskiej*, Kraków 2004, s. 141; A. Skrzypek, *Smuta końca XX wieku*, [w:] *Federacja Rosyjska 1991–2001*, J. Adamowski, A. Skrzypek (red.), Warszawa 2002, s. 33.

niepodległości. Śladem Rosji poszły kolejne republiki związkowe, w tym m.in. Mołdawia, Ukraina i Białoruś. Proklamowały one suwerenność państwową, odpowiednio 23 czerwca oraz 16 i 27 lipca 1990 r. Należy zaznaczyć, że wzrost swobód politycznych w okresie sprawowania władzy przez Michaiła Gorbaczowa wraz z polityką *pieriestrojki* i *glasnosti* przyczyniły się do powstania ruchów demokratycznych, a także do odrodzenia narodowego i tendencji separatystycznych w części republik związkowych⁷.

Prowadzona przez prezydenta Związku Radzieckiego reforma systemu politycznego, zdaniem Walentego Baluka i Włodzimierza Marciniaka, w pierwotnym założeniu przewidywała przekazanie realnej władzy radom, tj. republikom, partii komunistycznej zaś miała przypaść tylko rola „siły przewodniej”. W konsekwencji tendencje odśrodkowe doprowadziły do dwuwładzy – na poziomie centrum i republik – „przyspieszając” upadek ZSRR⁸.

⁷ B. Jelcyn, *Notatki...*, s. 23–66; A. Kozyriew, *Demokratyczna transformacja*, Warszawa 1995, s. 42–44, 127–139; R. Sakwa, *Russian...*, s. 6–14, 380–381; W. Marciniak, *Rozgrabione...*, s. 42, 116–128, 140–147, 169–175; *Dieklaracyja o gosudarstwiennom suwierienitietie Rossijskoj Sowiet-skoj Fiedieratiwnoj Socyjalistycznej Riespubliki*, [w:] *Rossija – Ukraina 1990–2000: Dokumenty i materiały*: Kniga 1: 1990–1995, Moskwa 2001, s. 11–13; *Dieklaracyja o gosudarstwiennom suwierienitietie Ukrainy*, [w:] *ibid.*, s. 13–18; D. Trienin, *Post-imperium: jewrazijskaja istorija*, Moskwa 2012, s. 29–30; N. Chirtoaca, *Juridical study of the documents signed in the course of the negotiations process on the Transnistrian conflict settlement*, URL <http://www.ipp.md/public/biblioteca/18/en/Chirtoaca_Eng.pdf>, [dostęp: 29.02.2012]; J. Solak, *Mołdawia – republika na trzy pęknięta. Historyczno-społeczny, militarny i geopolityczny wymiar „zamrożonego konfliktu” o Nadniestrze*, Toruń 2009, s. 257; A. Ossowska, *Współpraca gospodarcza Białorusi z Rosją oraz innymi państwami WNP*, [w:] *Europa Wschodnia – dekada transformacji. Białoruś*, B. J. Albin, W. Baluk (red.), Wrocław 2004, s. 165–167; M. Smoleń, *Pucz sierpniowy 1991 r. – rozpad ZSRR*, [w:] *Rozpad ZSRR i jego konsekwencje dla Europy i świata*, cz. 1, *Federacja Rosyjska*, A. Jach (red.), Kraków 2011, s. 224–225; I. Krawczenko, *Osobowości historii politycznej Rosji (esej retrospektywny)*, [w:] *Europa Wschodnia – dekada transformacji. Rosja*, B. J. Albin, W. Baluk (red.), Wrocław 2003, s. 32–34; W. Baluk, *Federalizm i polityka regionalna*, [w:] *ibid.*, s. 315–318; R. Crockatt, *Koniec zimnej wojny*, [w:] *Globalizacja polityki światowej. Wprowadzenie do stosunków międzynarodowych*, J. Baylis, S. Smith (red.), Kraków 2008, s. 136–139; J. Kozokin, *Osnownyje priorityety wniesniej politiki Rossii (1992–1999)*, [w:] *Wnieszniaja politika Rossijskoj Fiedieracyi 1992–1999. Uczebnoje posobije*, A. Torkunow, A. Mielwil, M. Narinskij (red.), Moskwa 2000, s. 41; M. Pajpa, *Białoruś: protektorat Rosji, pogranicze Europy czy stworzeń geopolityczny Europy Środkowo-Wschodniej*, [w:] *Polityka zagraniczna Federacji Rosyjskiej. Wybrane aspekty stosunków z Polską, Ukrainą i Białorusią*, L. Zyblikiewicz, M. Czajkowski, P. Bajor (red.), Kraków 2010, s. 243–244; K. Piątkowski, *Sojusze polityczne Federacji Rosyjskiej jako istotny element strategii mocarstwowej*, [w:] *ibid.*, s. 98–99; A. Skrzypek, *Smuta...*, s. 25–33; W. Rodkiewicz, *Rosja i jej sąsiedzi – postimperialny syndrom*, [w:] *Rosja i jej sąsiedzi*, G. Przebinda (kierownik naukowy programu), Kraków 2000, s. 16–17; P. J. Sieradzan, *Postrzeganie współczesnej Rosji przez pryzmat tęsknoty za utraconym imperium*, [w:] *Wizerunki międzynarodowe Rosji*, S. Bieleń (red.), Warszawa 2011, s. 85.

⁸ W. Baluk, *Kształtowanie systemu partyjnego Ukrainy w okresie transformacji ustrojowej (1987–2004)*, Wrocław 2006, s. 30–35; idem, *Federalizm...*, s. 315–318; M. Smoleń, *Pucz...*, s. 224–225; B. Jelcyn, *Notatki...*, s. 23–66; I. Krawczenko, *Osobowości...*, s. 33–34; W. Marciniak, *Rozgrabione...*, s. 170–171, 200–201.

Według Andrieja Kozyriewa, w okresie 1989–1990 ówczesne kierownictwo RFSRR opowiadało się za przyznaniem suwerenności republikom związkowym, co przekładało się na ustanowienie z nimi relacji dwustronnych, przy jednoczesnym pominięciu władz centralnych. Realizacja tego podejścia rozpoczęła się jeszcze w 1990 r., gdy Federacja „nawiązała” stosunki wzajemne na podstawie porozumień o współpracy m.in.: z Mołdawią (22 września 1990 r.), Ukrainą (19 listopada 1990 r.) i Białorusią (18 grudnia 1990 r.). W pierwszym okresie relacje te odbywały się na płaszczyźnie ekonomicznej, a następnie w coraz większym stopniu także politycznej⁹. Ponadto, na politykę RFSRR wobec innych republik związkowych pewien wpływ wywierali ekonomiści, którzy uważali, że Federacja ma własne odrębne interesy, a reformy gospodarcze należy przeprowadzić samodzielnie. W ich rozumieniu, oznaczało to dosłownie „odcięcie się” na płaszczyźnie gospodarczej od pozostałych republik i centrum. Andriej Kozyriew wskazywał, że w okresie ZSRR, RFSRR była „sponsorem” pozostałych podmiotów związkowych. „Pomoc” ta była przekazywana w formie dostaw nośników energii i różnych surowców naturalnych po stosunkowo niskich cenach – w porównaniu do stawek światowych. W zamian RFSRR „otrzymywała” towary konsumpcyjne, za które „przeplacała”. W roku 1989 wartość tych „subsydii” oceniano na poziomie 41 mld USD¹⁰.

Za zasadne należy uznać zasygnalizowanie procesów niepodległościowych w trzech republikach związkowych, gdyż „pojawienie się” w tym okresie pewnych problemów przełożyło się w większym lub mniejszym stopniu na późniejszą politykę Rosji wobec nowo powstałych państw. Ponadto, USRR, BSRR i MSRR różniły się pod względem zakresu i skali podejmowanych działań, które miały na celu „uniezależnienie się” od centrum. Włodzimierz Marciniak wyróżnia cztery etapy „usamodzielniania” się republik związkowych¹¹:

1. Przywrócenie językowi narodowemu na mocy ustawy statusu języka państwowego przyczyniło się do „rozwijania wolności politycznej”.

2. Zmiana symboliki narodowej.

3. Deklaracja suwerenności, połączona także z zapisem w konstytucji o nadrzędności prawa republikańskiego nad związkowym. W praktyce „walka o wolność polityczną w ramach jednego państwa przekształcała się w walkę o wolność ujarzmionych narodów imperium”.

4. Ogłoszenie niepodległości.

⁹ A. Kozyriew, *Demokratyczna...*, s. 127–129; A. de Tengi, *Wychod Rossii na międzynarodnuju arienu*, „Mirowaja ekonomika i międzynarodnyje otnoszenija” 1992, nr 7, s. 66; J. Nikuliczew, *Rossija w Sodruzestwie Niezawisimych Gosudarstw: mieźdu »obszczim proszłym« i nowoj istoriczeskoj rolju*, [w:] *Mieźdunarodnyje otnoszenija i wniesniepoliticzeskaja diejatielnost' Rossii*, S. Proskurin (red.), Moskwa 2004, s. 375; J. Kozokin, *Osnownyje...*, s. 41.

¹⁰ A. Kozyriew, *Demokratyczna...*, s. 127–130; A. Ossowska, *Współpraca...*, s. 165–167; W. Marciniak, *Rozgrabione...*, s. 122–125; D. Trienin, *Post-imperium...*, s. 218.

¹¹ W. Marciniak, *Rozgrabione...*, s. 170–171.

Federacja Rosyjska w relacjach z trzema państwami Europy Wschodniej w dużym stopniu „odziedziczyła spuściznę” polityki władz Związku Radzieckiego wobec poszczególnych republik związkowych. Pojawienia się spornych problemów, które wpłynęły na zaostrzenie późniejszych relacji rosyjsko-mołdawskich, należy doszukiwać się jeszcze w okresie schyłkowym ZSRR, gdy zaczęły się one dopiero kształtować. Wiązało się to w dużym stopniu z procesami niepodległościowymi, które najmocniej i najszybciej pojawiły się w MSRR. Dopiero w późniejszym okresie zaistniały w USRR, a następnie w BSRR.

Rozwój ruchów narodowościowych w Mołdawii występował w formie ukrytej jeszcze w latach 1985–1987. Działalność ich koncentrowała się m.in. na problemach obrony języka narodowego. Następnie na przełomie lat 80. i 90. XX wieku w MSRR nasiliły się tendencje o charakterze nacjonalistycznym oraz niepodległościowym. Działania w tym kierunku prowadził radykalny prorumuński Front Ludowy Mołdawii, który uzyskał znaczenie w republice w roku 1989. Podejmowane w tym czasie inicjatywy miały doprowadzić do usamodzielnienia się MSRR od władz centralnych Związku Radzieckiego, co wiązało się także z promocją kultury i języka rumuńskiego. Podstawowym celem było uzyskanie suwerenności, a za głównego przeciwnika uważano Moskwę – utożsamianą z władzą centralną. Co jest istotne, w MSRR część nomenklatury komunistycznej „współpracowała” z Frontem Ludowym Mołdawii. Do ruchu demokratycznego przyłączyła się grupa reprezentująca ówczesne elity polityczne, m.in. Mircea Snegur. W relacjach pomiędzy władzami republiki a ZSRR do najbardziej drażliwych kwestii należy zaliczyć przede wszystkim¹²:

1. Nasilanie się nastrojów antyrosyjskich – w tym różnego rodzaju groźby pod adresem ludności rosyjskojęzycznej. Zdaniem Janusza Solaka, pierwszy publiczny wiec antyrosyjski miał miejsce już 29 czerwca 1988 r. w Kiszyniowie. W okresie 1989–1990 doszło do użycia przemocy wobec Rosjan i ludności rosyjskojęzycznej, a także do potyczek pomiędzy bojówkami mołdawskich nacjonalistów a mieszkańcami lewobrzeżnej części republiki Naddniestrza.

2. Problem statusu języka rosyjskiego – oficjalnie 31 sierpnia 1989 r. Rada Najwyższa MSRR uchwaliła ustawę o języku¹³. Zgodnie z jej postanowieniami,

¹² N. Melvin, *Russians Beyond Russia. The Politics of National Identity*, London 1995, s. 61–77; D. Trienin, *Post-imperium...*, s. 81–82, 102–103, 304; J. Solak, *Mołdawia...*, s. 19–23, 78–80, 251–268; M. Kuczyński, *Krwawiąca Europa. Konflikty zbrojne i punkty zapalne w latach 1990–2000. Tło historyczne i stan obecny*, Warszawa 2001, s. 73–74; W. Baluk, *Zarys transformacji demokratycznej w Republice Moldova w latach 1988–2005*, [w:] *Wybrane problemy badań wschodnich*, Z. Winnicki, W. Baluk, G. Tokarz (red.), Wrocław 2007, s. 37–41; M. Kosienkowski, *Naddniestrzańska Republika Mołdawia. Determinanty przetrwania*, Toruń 2010, s. 73–75; B. Jelcyn, *Notatki...*, s. 24, 27–31; W. Marciniak, *Rozgrabione...*, s. 126–127, 170–174; K. Malak, *Czynnik wojkowy w polityce zagranicznej Federacji Rosyjskiej (1991–2000)*, Warszawa 2001, s. 100; M. Raś, A. Włodkowska, *Bezpieczeństwo obszaru WNP*, [w:] *Bezpieczeństwo międzynarodowe po zimnej wojnie*, R. Zięba (red.), Warszawa 2008, s. 345.

¹³ Wcześniejsze projekty ustaw o języku i działania w tym zakresie, zob.: J. Solak, *Mołdawia...*, s. 21–253.

język mołdawski (rumuński) stał się językiem państwowym. Jednocześnie oznaczało to, iż w praktyce, w majestacie przyjętego prawa, została obniżona ranga języka rosyjskiego do poziomu „języka w komunikacji międzyetnicznej”. Druga bardzo ważna kwestia dotyczyła zmiany formy zapisu języka mołdawskiego z cyrylicy na alfabet łaciński. Sytuacja ta wywołała sprzeciw ówczesnych władz ZSRR oraz demonstracje w samej republice, szczególnie ludności rosyjskojęzycznej mieszkającej w Naddniestrzu.

3. Propozycje dotyczące zjednoczenia Mołdawii z Rumunią – wysuwane przez przedstawicieli środowisk nacjonalistycznych, w tym przede wszystkim Frontu Ludowego Mołdawii, a także promowanie polityki zorientowanej na Rumunię.

4. Dążenia do pełnej niepodległości republiki – całkowite uniezależnienie się od ZSRR.

5. Przedstawione powyżej kwestie wywołały zaniepokojenie ludności niemołdawskiej, w tym przede wszystkim rosyjskojęzycznej. Dodatkowo były one podsycane przez przywódców Naddniestrza. W konsekwencji przyczyniły się do powstania tendencji o charakterze separatystycznym w samej MSRR. Dalszy rozwój sytuacji doprowadził do ogłoszenia przez Naddniestrze i Gagauzję autonomii. Odpowiednio 15 sierpnia zapowiedziano utworzenie Gagauskiej Autonomicznej Republiki Radzieckiej, zaś 2 września 1990 r. – Naddniestrzańskiej Mołdawskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej. Oba podmioty miały stanowić część odrodzonego ZSRR. Kolejnym krokiem było proklamowanie 5 listopada Naddniestrzańskiej Republiki Mołdawskiej (NRM), która ogłosiła swą niepodległość 8 grudnia 1990 r. Dalsza eskalacja powodowała wzrost napięcia i konflikty, a do pierwszych walk pomiędzy obu stronami doszło m.in. w listopadzie 1990 r.

6. Sytuacja ta doprowadziła do zaistnienia dwóch „sprzężonych ze sobą” problemów. Kwestię „konieczności” ochrony Rosjan i ludności rosyjskojęzycznej postrzegano w MSRR, a później w Republice Mołdawii jako zagrożenie integralności terytorialnej państwa – skutek pojawienia się tendencji separatystycznych w Naddniestrzu i Gagauzji. Włodzimierz Marciniak widzi ten problem z innej perspektywy. Uważa, że władze ZSRR zastosowały wobec MSRR, która dążyła do usamodzielnienia się, „metodę formowania wewnętrznych kontyngentów” przez popieranie Naddniestrza. Działania te były swego rodzaju odpowiedzią na tendencje niepodległościowe Mołdawii.

W omawianym okresie stosunki rosyjsko-ukraińskie podążały w innym kierunku, co także determinowała sytuacja wewnętrzna w samej USRR. Zdaniem Iwana Klimina, ich podstawę prawną stanowił zawarty 19 listopada 1990 r. przez Przewodniczących Rady Najwyższej RFSRR i USRR Borysa Jelcyna i Leonida Krawczuka *Traktat między Rosyjską Federacyjną Socjalistyczną Republiką Radziecką i Ukraińską Socjalistyczną Republiką Radziecką*. W dokumencie tym zapisano, że stosunki bilateralne powinny być prowadzone na zasadzie suweren-

nej równości obu państw i nieingerowania w sprawy wewnętrzne drugiej strony. Ponadto, RFSRR i USRR zobowiązały się, że nie będą używały siły lub innych środków nacisku gospodarczego w celu uregulowania kwestii spornych. Ustalono, że do ich rozwiązania powinny zostać wykorzystane środki pokojowe, przyjęte normy i zasady prawa międzynarodowego. Istotne miejsce zajmował art. 6, w którym RFSRR uznawała integralność terytorialną USRR w istniejących wówczas granicach. W dokumencie była również mowa o rozwoju współpracy wzajemnej na różnych płaszczyznach, w tym m.in. politycznej, gospodarczej, obronnej, kulturalnej, ochrony zdrowia, ekologii, a także kwestii dotyczących uregulowania obywatelstwa i mniejszości etnicznych. Dokument ten został podpisany przez przedstawicieli dwóch *de facto* niezależnych państw, mimo iż wchodziły one w skład wspólnego podmiotu, tj. Związku Radzieckiego¹⁴.

Do najważniejszych problemów w relacjach między USRR a władzami ZSRR w kontekście przyszłych stosunków rosyjsko-ukraińskich należy zaliczyć¹⁵:

1. Dążenia niepodległościowe w republice. Według Beaty Surmacz, jeszcze w roku 1989 Ukraina podjęła próbę budowy własnego państwa. Do marca 1990 r., tj. do czasu wyborów do Rady Najwyższej USRR, „większość organizacji i ruchów opozycyjnych z wielką ostrożnością podchodziła do kwestii pełnej niepodległości Ukrainy”. Pewien wyjątek stanowił powstały w 1989 r. Ludowy Ruch Ukrainy. Autorka wymienia trzy przyczyny zaistnienia tej sytuacji: a) brak akceptacji przez społeczeństwo radykalnej zmiany systemu politycznego; b) słabość opozycji; c) monopolistyczna pozycja Komunistycznej Partii Ukrainy (KPU). Walenty Baluk uważa, iż silna pozycja KPU zarówno na poziomie związkowym, w ramach KPZR, jak i w samej republice, przy słabości opozycji demokratycznej, w znacznym stopniu determinowała prowadzone

¹⁴ I. Klimin, *Rossija i Ukraina: trudnyj put' k wzaimoponimaniju (1990–2009)*, Sankt-Petersburg 2009, s. 4–12; *Dogowor miezdu Rossijskoj Sowietskoj Fiedieratiwnoj Socyjalistycznej Rjespublikoj i Ukrainskoj Sowietskoj Socyjalistycznej Rjespublikoj*, [w:] *Rossija – Ukraina 1990–2000: Dokumenty i materiały*: Kniha 1..., s. 18–23; R. Szporluk, *Russia, Ukraine, and the Breakup of the Soviet Union*, Stanford 2000, s. 299–302; M. A. Molchanov, *Political Culture and National Identity in Russian-Ukrainian Relations*, College Station, TX: Texas A & M University Press, 2002, s. 95–98.

¹⁵ B. Surmacz, *Współczesne stosunki polsko-ukraińskie. Poliologiczna analiza traktatu o dobrym sąsiedztwie*, Lublin 2002, s. 35–42; B. Jelcyn, *Notatki...*, s. 25, 29; W. Baluk, *Kształtowanie...*, s. 36–47, 68–70, 86–89, 147; idem, *Koncepcje polityki narodowościowej Ukrainy. Tradycje i współczesność*, Wrocław 2002, s. 28–35, 174–180, 222; A. Kozyrńska, *Patriarchat Moskiewski wobec konfliktu prawosławia na Ukrainie*, [w:] *Wspólnota Niepodległych Państw: frągmegracja – bezpieczeństwo – konflikty etniczne*, t. 1, T. Kapuśniak (red.), Lublin–Warszawa 2011, s. 202–206; A. Sołżenicyn, *Rosja w zapaści*, Warszawa 1999, s. 51–53; Y. Gaidar, *Collapse of an empire: lessons for modern Russia*, Washington 2007, s. 175–176; M. A. Molchanov, *Political...*, s. 210–211, 249–251; S. Żyłcow, *Ukraina: 20 let puti k niezawisimosti*, Moskwa 2012, s. 16–38, 43–44; P. Andrusieczko, *Problem Krymu w relacjach rosyjsko-ukraińskich (1991–1995)*, [w:] *Rosja między imperium a mocarstwem nowoczesnym*, A. Dudek, R. Mazur (red.), Toruń 2010, s. 213–214.

działania. Przyjęcie przez Radę Najwyższą USRR 16 lipca 1990 r. *Deklaracji o suwerenności państwowej Ukrainy* spowodowało podpisywanie dwustronnych porozumień o współpracy z innymi republikami, w których strony wzajemnie uznawały swoją suwerenność i potwierdzały integralność terytorialną. Ponadto, 3 sierpnia 1990 r. została przyjęta *Ustawa o suwerenności ekonomicznej*. Wejście w życie dokumentu oznaczało proklamowanie niezależności gospodarczej USRR. Strategia ta wynikała m.in. z niepowodzenia reform centralnie planowanej gospodarki ZSRR. Należy dodać, że intensyfikacja działań w kierunku utworzenia niepodległej Ukrainy nastąpiła po referendum w sprawie przyszłości państwa, które przeprowadzono na terytorium całego Związku Radzieckiego w marcu 1991 r. Co jest istotne, w dużym stopniu procesy o charakterze niepodległościowym na Ukrainie¹⁶ inicjowała „nomenklatura komunistyczna”.

2. Problem statusu języka rosyjskiego. Jeszcze w latach 1987–1988 starano się zwiększyć znaczenie języka ukraińskiego i przywrócić równowagę wobec języka rosyjskiego. 28 listopada 1989 r. została przyjęta *Ustawa o języku*, zgodnie z którą język ukraiński otrzymał status języka państwowego. Rosyjski natomiast – na terenie USRR – stał się językiem komunikowania narodów ZSRR oraz powszechnie stosowanym w życiu politycznym państwa. Według Walentego Baluka, w 1989 r. około 32,8% ludności Ukrainy posługiwało się wyłącznie językiem rosyjskim – głównie Rosjanie i zrusyfikowani Ukraińcy. Zdaniem tego autora, „narodowe odrodzenie Ukraińców *de facto* rozpoczęło się od kwestii językowej”.

3. Działalność Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej. Kolejna kwestia dotyczyła odradzania się na przełomie lat 80. i 90. XX wieku religii prawosławnej, a także późniejszych podziałów w Kościele prawosławnym oraz roli Patriarchatu Kijowskiego i Ukraińskiej Cerkwi Prawosławnej Patriarchatu Moskiewskiego (UCP-PM), która otrzymała szeroką autonomię na Ukrainie. Dla UCP-PM istotna pozostała kwestia etnicznej i religijnej niepodzielności „rosyjskiego prawosławia”. Wiązało się to jednocześnie z jej wpływami politycznymi, religijnymi, kulturowymi i językowymi w republice. Procesy narodowościowe na Ukrainie miały swoje odzwierciedlenia także w podziałach w samym Kościele prawosławnym i w ograniczaniu znaczenia Patriarchatu Moskiewskiego. W tej sytuacji Rosyjska Cerkiew Prawosławna starała się zachować integralność swojego „obszaru kanonicznego” i nie była przychylna usamodzielnieniu się Kościoła prawosławnego na Ukrainie. Kwestia ta była traktowana jako problem wewnętrzny Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej.

4. Problem Krymu. 12 lutego 1991 r. Rada Najwyższa USRR przywróciła Krymską Autonomiczną Socjalistyczną Republikę Radziecką – obwód krymski otrzymał autonomię. Wydarzenie to poprzedziły tendencje separatystyczne

¹⁶ W lipcu 1990 r. na stanowisko Przewodniczącego Rady Najwyższej USRR wybrano drugiego sekretarza Komitetu Centralnego Komunistycznej Partii Ukrainy Leonida Krawczuka.

na Półwyspie Krymskim. Tatarzy krymscy „postulowali odnowienie Krymskiej Autonomicznej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej, jako jednostki autonomii terytorialno-narodowej ich narodu”, jednak poza strukturą RFSRR i USRR. Ludność rosyjskojęzyczna natomiast domagała się także przywrócenia autonomii, ale w składzie RFSRR. Trzecia grupa była przeciwna autonomii i żądała pozostania w składzie USRR.

Stosunki rosyjsko-białoruskie wykazywały własną specyfikę, ponadto w porównaniu z MSRR i USRR, w BSRR nie występowały problemy: „mniejszości rosyjskiej”, podważania kwestii integralności terytorialnej, groźby wybuchu konfliktu zbrojnego. Do najważniejszych kwestii w relacjach władz republiki z centrum należy zaliczyć¹⁷:

1. Procesy o charakterze niepodległościowym. Do procesów, które doprowadziły do przekształceń polityczno-ustrojowych w BSRR, zalicza się: a) utworzenie pierwszego ugrupowania opozycyjnego pod nazwą Białoruski Front Narodowy; b) przyjęcie w styczniu 1990 r. ustawy o języku, przyznającej językowi białoruskiemu status języka państwowego – Siarhiej Ausiannik wymienia także ustanowienie herbu i flagi jako symboli państwowych; c) udział opozycji w wyborach do Rady Najwyższej BSRR w marcu 1990 r. Kolejny proces obejmował przyjęcie przez Radę Najwyższą BSRR 27 lipca 1990 r. *Deklaracji o suwerenności państwowej*. W dokumencie tym naród białoruski został przedstawiony głównie w znaczeniu politycznym, tj. „Białorusini” jako obywatele BSRR, a nie w rozumieniu etnicznym. W tej *Deklaracji* pojawił się także zapis o integralności terytorialnej. Działania powyższe były wymuszone rozwojem sytuacji w innych republikach związkowych.

2. Skutki powiązań w ramach ZSRR – wpływ na politykę wewnętrzną BSRR. Prowadzenie polityki asymilacji w okresie funkcjonowania Związku Radzieckiego spowodowało, że Białorusini zaczęli utożsamiać swą kulturę z kulturą rosyjską. W konsekwencji świadomość narodowa Białorusinów była stosunkowo słaba, co skutkowało zorientowaniem społeczeństwa na współpracę z Rosją. Na Białorusi brakowało także tradycji państwowych, gdyż obszar ten na przestrzeni wieków stanowił część Rusi Kijowskiej, Wielkiego Księstwa Li-

¹⁷ B. Dziemidok-Olszewska, *Konstytucyjne ośrodki decyzyjne Republiki Białoruś*, [w:] *Białoruś w stosunkach międzynarodowych*, I. Topolski (red.), Lublin 2009, s. 17–18; B. Jelcyn, *Notatki...*, s. 26; B. J. Albin, W. Baluk, *Wstęp*, [w:] *Europa Wschodnia – dekada transformacji. Białoruś*, B. J. Albin, W. Baluk (red.), Wrocław 2004, s. 5–12; Z. Winnicki, *Ustrój polityczno-administracyjny Republiki Białoruś – zarys problematyki*, [w:] *ibid.*, s. 17–18, 56–67; W. Baluk, *Próby kształtowania się systemu partyjnego*, [w:] *ibid.*, s. 95–128; M. Wróblewski, *Przemiany gospodarcze*, [w:] *ibid.*, s. 131–133; S. Ausiannik, *Zagadnienie równoprawności w stosunkach między Białorusią a Rosją*, [w:] *Rosja i jej sąsiedzi*, G. Przebinda (kierownik naukowy programu), Kraków 2000, s. 32–34; M. Papla, *Białoruś...*, s. 243–244; D. Trienin, *Post-imperium...*, s. 102, 304; E. Fofanova, V. Morozov, *Imperial Legacy and the Russian-Baltic Relations: From Conflicting Historical Narratives to a Foreign Policy Confrontation?*, [w:] *Identity and Foreign Policy: Baltic-Russian Relations and European Integration*, E. Berg, P. Ehin (red.), Farnham–Burlington 2009, s. 24.

tewskiego, I oraz II Rzeczypospolitej, Imperium Rosyjskiego i ZSRR. Walenty Baluk wskazuje na istotne i specyficzne problemy, które wystąpiły w BSRR. W porównaniu z Rosją i Ukrainą czy nawet z Mołdawią, do ruchu demokratycznego nie przyłączył się żaden prominentny polityk wysokiego szczebla. Ruch ten zyskiwał popularność przede wszystkim w partyjnych organizacjach dużych przedsiębiorstw, zaś na poziomie republikańskim był zwalczany. Drugi problem to o wiele mniejsze znaczenie nomenklatury, zarówno partyjnej jak i gospodarczej, na Białorusi w porównaniu z Rosją i Ukrainą. Sytuacja ta wynikała głównie z uzależnienia ekonomicznego BSRR od RFSRR, tym samym, w przeciwieństwie do „elit” na Ukrainie, „elity” białoruskie nie mogły samodzielnie tworzyć grup interesu w Związku Radzieckim. Ponadto, Rosja postrzegała Białoruś jako jednego z kooperantów. Republika ta „nie posiadała w pełni samodzielnego sektora przemysłowego”, a w ramach ZSRR uchodziła za „montownię”. Mimo ogłoszenia niepodległości, „uzależnienie gospodarki państwa nie pozwoliło nomenklaturze białoruskiej odgrywać samodzielnej roli, a nawet jeszcze mocniej powiązało ją z rosyjską elitą władzy”. Trzecia przyczyna dotyczy mniejszego wpływu na władzę partii i ruchów pro-niepodległościowych i demokratycznych. Dodatkowo sytuację komplikowały różne podziały w szeregach samej opozycji. Poza tym ugrupowania niepodległościowo-demokratyczne w tym okresie miały raczej elitarny charakter i nie uzyskały szerszego poparcia społecznego, co wynikało m.in. z monopolistycznej pozycji partii komunistycznej i przyjętej ordynacji wyborczej.

Zdaniem Walentego Baluka, w okresie gdy trwał proces rozpadu Związku Radzieckiego w BSRR występowały najsłabsze tendencje odśrodkowe w porównaniu z pozostałymi republikami. Autor wymienia trzy przyczyny tego zjawiska¹⁸:

- a) uzależnienie gospodarcze i surowcowe od RFSRR;
- b) kwestie kulturowe – bliskość języka, kultury i wyznania z Rosją;
- c) słabość ugrupowań opozycyjnych, które nie miały realnego wpływu na prowadzoną politykę.

Wzrost emancypacji USRR, MSRR i BSRR od władzy centralnej nastąpił po puczu przeprowadzonym 19–21 sierpnia 1991 r. przez przeciwników podpisania nowego układu związkowego. Wbrew założeniom jego organizatorów pod przewodnictwem wiceprezydenta Giennadija Janajewa, które przewidywały przeciwdziałanie dalszej dezintegracji państwa i odsunięcie od władzy Michaiła Gorbaczowa, *de facto* doszło do przyspieszenia procesów niepodległościowych na poziomie republikańskim. Sam pucz oraz jego „stłumienie” nasiliły w republikach związkowych tendencje do przejmowania pełni władzy i uzyskania całkowitej samodzielności. USRR, BSRR i MSRR przyjęły deklaracje o niepodle-

¹⁸ W. Baluk, *Polityka zagraniczna i bezpieczeństwa*, [w:] *Europa Wschodnia – dekada transformacji*. Białoruś, B. J. Albin, W. Baluk (red.), Wrocław 2004, s. 286–287.

głości odpowiednio 24, 25 i 27 sierpnia 1991 r. Wydarzenia te rozpoczęły proces pełnego uniezależniania się od władz ZSRR, których znaczenie ulegało ciągłemu zmniejszaniu. Stopniowo coraz większą rolę zaczęła odgrywać RFSRR¹⁹.

Dalsze wydarzenia doprowadziły do spotkania trzech przywódców republik słowiańskich. W dniu 8 grudnia 1991 r. Borys Jelcyn, Leonid Krawczuk, Stanisław Szuszkiewicz podjęli decyzję, że Związek Radziecki jako podmiot prawa międzynarodowego i byt geopolityczny przestaje istnieć. Ostatecznie jednak ZSRR zniknął *de iure* jako państwo z mapy świata 25 grudnia 1991 r. po rezygnacji Michaiła Gorbaczowa z funkcji głowy państwa. Główną przyczyną tego zjawiska było fiasko prób podpisania nowego układu związkowego, zaproponowanego przez prezydenta Związku Radzieckiego w listopadzie 1991 r. Państwem, które nie przystąpiło do porozumienia, była Ukraina²⁰. Brak Rosji lub Ukrainy w strukturze integracyjnej zrzeszającej państwa poradzieckie skazywał projekt na niepowodzenie. Borys Jelcyn deklarował, że w sytuacji gdy Ukraina nie przystąpi do tego układu, także Rosja nie będzie w nim uczestniczyła. Secesja Ukrainy skutkowałą wymuszeniem zmiany w samej RFSRR, w tym utworzenia własnej armii i przyjęcia waluty narodowej. Reasumując, należy stwierdzić, że prezydent Rosji był zwolennikiem podpisania przez Ukrainę traktatu o wspólnocie politycznej republik związkowych. W tej kwestii występują jednak pewne rozbieżności. Borys Jelcyn nie sprzeciwiał się przyjęciu przez republiki związkowe deklaracji o suwerenności, uznając, że jest to ich sprawa wewnętrzna, ale był przeciwny podpisaniu przez nie nowego układu związkowego. Do czasu upadku ZSRR pragnął on pozyskać przywódców innych republik związkowych do walki z Michaiłem Gorbaczowem²¹. Całą sytuację przedstawia

¹⁹ R. Sakwa, *Russian...*, s. 14–24, 381–384; A. Kozyriew, *Demokratyczna...*, s. 135–140; D. Trienin, *Post-imperium...*, s. 30; W. Baluk, *Zarys...*, s. 39–41; M. Smoleń, *Pucz...*, s. 226–228; I. Krawczenko, *Osobowości...*, s. 32–34; B. Jelcyn, *Notatki...*, s. 66–175; W. Marciniak, *Rozgrabione...*, s. 147–151; R. Crockatt, *Koniec...*, s. 138–139; R. Śmigiełski, *Osierocona armia. Założenia polityki obronnej oraz Siły Zbrojne Federacji Rosyjskiej w latach 1992–2004*, Warszawa 2006, s. 25–28; M. Papla, *Białoruś...*, s. 243–244; A. Skrzypek, *Smuta...*, s. 34–36; A. Åslund, *Russia ś...*, s. 77–87; R. Szporluk, *Russia...*, s. 315–317; Y. Gaidar, *Collapse...*, s. 220–228; J. M. Ostrow, G. A. Satarov, I. M. Khakamada, *The consolidation of dictatorship in Russia: an inside view of the demise of democracy*, Westport–Connecticut–London 2007, s. 15–16; R. Medvedev, *Post-Soviet Russia: a journey through the Yeltsin era*, New York 2000, s. 9–10; S. Żylcow, *Ukraina...*, s. 34–36; *Postanowienie Wierchownogo Sowietu Ukrainy «O prowozglaszenii niezawisimosti Ukrainy»*, [w:] *Rossija – Ukraina 1990–2000: Dokumenty i materiały: Kniga 1...*, s. 24; *Obraszczeniye Wierchownogo Sowietu Ukrainy k Wierchownomu Sowietu i Priezidientu RSFSR*, [w:] *ibid.*, s. 24.

²⁰ 1 grudnia 1991 r. na Ukrainie odbyło się referendum niepodległościowe, w którym wzięło udział 84% wyborców, w tym około 90% opowiedziało się za „przyjęciem suwerenności”, zob.: S. Żylcow, *Ukraina...*, s. 45–49.

²¹ *Zajawlenije glav gosudarstw Riespubliki Bielarus', RSFSR, Ukrainy*, [w:] *Wniesznaja politika i bezopasnost' sowriemiennoj Rossii. 1991–2002. Chriestomatija w czetyriech tomach*, t. 4, *Dokumenty*, T. Szakleina (red.), Moskwa 2002, s. 12–13; *Soglaszenije o sozdanii Sodruzhestwa Niezawisimych Gosudarstw*, [w:] *ibid.*, s. 13–16; *Zajawlenije Prawitielstw Riespublik Bielarus', Ros-*

obrazowo Dmitrij Trienin, podkreślając, że „wspólny radziecki dom” uległ podziałowi na „narodowe mieszkania”²².

W okresie od puczu w sierpniu 1991 r. do ostatecznego upadku ZSRR w grudniu 1991 r. republiki związkowe przejmowały coraz więcej władzy. Ponadto, relacje RSFRR z „nowo tworzącymi się państwami” zaczęły się diametralnie zmieniać. Początkowo elity władzy w Rosji były bardziej zajęte przejmowaniem kompetencji od ZSRR i ograniczaniem jego roli niż utrzymywaniem relacji z innymi republikami związkowymi. Stanowisko to stopniowo uległo modyfikacji w okresie schyłkowym, gdy rola centrum była już tylko formalna. We wrześniu 1991 r. opracowano dokument określany jako tzw. memorandum Burbulisa, w którym władze RFSRR rozpatrywały dwa scenariusze dotyczące ZSRR. Pierwsza opcja zakładała przyjęcie nowej umowy związkowej, druga zaś dopuszczała nieuchronność rozpadu państwa. Ostatecznie wybór padł na drugi scenariusz. Przed spotkaniem „białowieskim” 4 grudnia 1991 r. rząd Rosji uznał niepodległość Ukrainy. W trakcie samego spotkania w Wiskuli – w podmiejskiej rezydencji „Puszcza Białowieska” niedaleko Mińska – decydentów rosyjskich interesowały przede wszystkim dwa problemy. Pierwszy dotyczył możliwości utrzymania z Ukrainą bliskich powiązań politycznych i gospodarczych w sytuacji nieuczestniczenia tej republiki w nowym układzie związkowym. Drugi wiązał się z określeniem warunków ewentualnego powrotu do „koncepcji układu czterech państw, tj. Rosji, Białorusi, Ukrainy i Kazachstanu”. Andriej Kozyriew wskazuje, iż w trakcie spotkania „uzgodniono” przyjęcie porozumienia o utworzeniu „związku krajów braterskich”, dla którego „znaleziono formułę” – Wspólnota Niepodległych Państw. Podkreśla, że nazwa ta oznaczała „podwójne potwierdzenie” niepodległości jej członków. Podstawowym celem było „przyciągnięcie Ukrainy do nowego związku”. Samo *Porozumienie o utworzeniu WNP* z 8 grudnia 1991 r. ocenił Borys Jelcyn. Prezydent twierdził, iż miał wrażenie, że „naprawdę i chyba już na zawsze »oddajemy« Ukrainę i Białoruś, zapewniając im wynikający z samego porozumienia taki sam status jak Rosji”. Negatywnie oceniano działania elit politycznych ówczesnej RFSRR, zarzucając im, że zamiast „umacniania i scalania rozpadającego się państwa”,

sijskiej Fiedieracyi i Ukrainy o koordynacji ekonomicznej polityki, [w:] *ibid.*, s. 16–17; *Protokol k Soglaszeniju o sozdanii Sodruzestwa Niezawisimych Gosudarstw, podpisannomu 8 diekabria 1991 goda w g. Minskie Riespublikoj Bielarus’, Rossijskoj Fiedieracyi (RSFSR), Ukrainoj*, [w:] *ibid.*, s. 17–18; A. Kozyriew, *Demokratyczna...*, s. 139–144; R. Sakwa, *Russian...*, s. 24, 383; B. Surmacz, *Współczesne...*, s. 39–40; I. Topolski, *Region Wspólnoty Niepodległych Państw*, [w:] *Regiony w stosunkach międzynarodowych*, I. Topolski, H. Dumała, A. Dumała (red.), Lublin 2009, s. 103; M. Smoleń, *Pucz...*, s. 228–234; B. Jelcyn, *Notatki...*, s. 55–175; W. Marciniak, *Rozgrabione...*, s. 174–188; A. Sołżenicyn, *Rosja...*, s. 12–13; T. Wites, *Rosja i inne kraje Wspólnoty Niepodległych Państw – region w trudnej transformacji*, [w:] *Geografia regionalna świata. Wielkie regiony*, J. Makowski (red.), Warszawa 2006, s. 53–54; A. Åslund, *Russia’s...*, s. 85–90; E. Fofanova, V. Morozov, *Imperial...*, s. 23–24; J. M. Ostrow, G. A. Satarov, I. M. Khakamada, *The...*, s. 16–17.

²² D. Trienin, *Post-imperium...*, s. 26.

stali się jego „grabarzami”. Krytyczne stanowisko w tej kwestii zajmuje także Aleksander Sołżenicyn, szczególnie zarzucając władzom RFSRR lekkomyślne oddanie Ukrainie „kilku obwodów historycznie rosyjskich i zamieszkanym przez Rosjan”²³.

Inaczej problem ten postrzegała większość elit białoruskich, które traktowały porozumienie o utworzeniu WNP jako kontynuację Związku Radzieckiego, ale w nowej formule. Zarówno elity władzy, jak i mieszkańcy BSRR nie popierali rozpadu ZSRR. Jednocześnie przywódcy Białorusi w tym okresie bardziej koncentrowali się na zachowaniu istniejących powiązań z Federacją niż na uzyskaniu pełnej suwerenności. W „niepodległej” Białorusi rząd, służby specjalne, lokalny aparat państwowy nie zostały zreformowane. Ponadto, pozostały także „stare powiązania personalne nomenklatury”. Andriej Kozyriew uznaje BSRR za „najbardziej prozwiązkową republikę” – ostatnią, która „dążyłaby do niepodległości i pełnej suwerenności”. Jednocześnie podkreśla silne powiązania między Rosją i Białorusią, w tym gospodarcze, etniczne i językowe²⁴.

W okresie ZSRR ważną rolę w USRR odgrywali Rosjanie. Walenty Baluk wskazuje, iż w początkowym etapie niepodległości 54,5% Rosjan poparło utworzenie nowego państwa. Jednak na Ukrainie pojawiła się tzw. kwestia rosyjska, która dotyczyła dwóch problemów. Po pierwsze, mniejszość rosyjska bardziej obawiała się pojawienia poczucia zagrożenia wynikającego z utraty dominującej pozycji w republice lub wręcz degradacji niż przestrzegania jej praw i uzyskania obywatelstwa ukraińskiego. Część Rosjan odbierała konieczność nauczania się lub wręcz posługiwania językiem ukraińskim jako formę dyskryminacji. Sytuacja Rosjan była dość specyficzna, gdyż uważali się oni za mniejszość naro-

²³ *Zajawlenije gław gosudarstw Riespubliki Bielarus', RSFSR, Ukrainy...*, s. 12–13; *Soglaszenije o sozdanii Sodružestwa Niezawisimych Gosudarstw...*, s. 13–16; *Zajawlenije Prawitielstw Riespublik Bielarus', Rossijskoj Fiedieracyi i Ukrainy o koordinacyi ekonomičeskoj politiki...*, s. 16–17; *Protokol k Soglaszeniju o sozdanii Sodružestwa Niezawisimych Gosudarstw, podpisannomu 8 diekabria 1991 goda w g. Minskie Riespublikoj Bielarus', Rossijskoj Fiedieracyi (RSFSR), Ukrainoj, [w:] Wnieszniaja politika i bezopasnost' sowriemiennoj Rossii. 1991–2002. Chriestomatija w czetyriech tomach, t. 4...*, s. 17–18; *Zajawlenije Priezidenta Rossijskoj Fiedieracyi B.N.Jelcyna o priznanii Rossijej niezawisimosti Ukrainy, [w:] Rossija – Ukraina 1990–2000: Dokumenty i materialy: Kniga 1...*, s. 32–33; M. Webber, *The international politics of Russia and the successor states*, Manchester–New York 1996, s. 66–83; B. Jelcyn, *Notatki...*, s. 69–175; A. Kozyriew, *Demokratyczna...*, s. 139–144; M. Smoleń, *Pucz...*, s. 224–234; A. Jach, *Narodziny prezydentury w republice związkowej na przykładzie RFSRS jako przejaw destrukcji organów władzy państwowej ZSRR, [w:] Rozpad ZSRR i jego konsekwencje dla Europy i świata, cz. 1, Federacja Rosyjska, eadem (red.), Kraków 2011, s. 282–295; W. Marciniak, *Rozgrabione...*, s. 183–188; A. Bykow, *Postsowieckoje prostranstwo: strategii intiegracyi i nowyje wyzowy globalizacyi*, Sankt-Petersburg 2009, s. 57–59; A. Sołżenicyn, *Rosja...*, s. 26–27; M. A. Molchanov, *Political...*, s. 250–253; S. Żylcow, *Ukraina...*, s. 49–50; G. Bogielski, *Polityka wobec WNP, [w:] Europa Wschodnia – dekada transformacji. Rosja*, s. 179–181.*

²⁴ W. Baluk, *Polityka...*, s. 286–287; M. Papla, *Białoruś...*, s. 243–244; S. Ausiannik, *Zagadnienie...*, s. 33–34.

dową, ale w niektórych regionach państwa stanowili większość. Drugi problem wiązał się z tendencjami separatystycznymi, podsycanymi także przez część polityków w samej RFSRR/Rosji. Stanowił wyzwanie dla integralności terytorialnej państwa i głównie koncentrował się na Krymie. Procesy narodowościowe, które zaistniały na Ukrainie, spowodowały pewne reakcje diaspory rosyjskiej. Zalicza się do nich inicjatywy utworzenia „nowych tworów państwowych”, które jednak szybko zanikły, tj.: „Noworosja” (w 1990 r. w Odessie) oraz Republika Krzyworosko-Doniecka w Zagłębiu Donieckim. 20 stycznia 1991 r. w referendum 93,2% mieszkańców²⁵ Krymu opowiedziało się za przywróceniem Krymskiej Autonomicznej Republiki Radzieckiej w ramach ZSRR „jako federacji”. Kwestia ta wywołała sprzeciw władz USRR, ponieważ „Krym znajduje się w jej granicach”. We wrześniu 1991 r. Rada Najwyższa Autonomicznej Republiki Krymu przyjęła deklarację o suwerenności państwowej Krymu. Co więcej, język rosyjski otrzymał status języka oficjalnego. Tendencje secesjonistyczne były wspierane przez rosyjskich nacjonalistów, którzy „pragnęli odłączenia wschodnich i południowych obszarów od Ukrainy”. Jednocześnie działania te były wynikiem poglądów lansowanych przez ukraińskich nacjonalistów. W praktyce do powstawania napięć na tle etnicznym przyczyniały się hasła i poglądy rosyjskich i ukraińskich środowisk nacjonalistycznych oraz konserwatywnego skrzydła KPU²⁶.

We wrześniu 1991 roku Rada Najwyższa przyjęła *Ustawę o sukcesji Ukrainy*, w której „wybrano opcję następstwa prawnego USRR”. Takie rozwiązanie miało zapewnić integralność terytorialną państwa, dawało nadzieję na podział aktywów i pasywów ZSRR oraz dziedziczenie ustawodawstwa USRR. Przyjęcie innego rozwiązania, na przykład odwołanie się do Ukraińskiej Republiki Ludowej, było obciążone wadą, gdyż URL istniała dość krótko i nie miała ustabilizowanych granic, a „zastosowanie formuły restytucji mogło przysporzyć mnóstwo problemów”. USRR stopniowo i konsekwentnie dążyła do uniezależnienia się od władz w Moskwie zarówno na płaszczyźnie politycznej, jak i gospodarczej. Jegor Gajdar wskazuje, że Ukraina była zainteresowana tylko współpracą o „charakterze ogólnym”. 8 listopada 1991 r. Przewodniczący Rady Najwyższej Ukrainy Leonid Krawczuk powiedział, „że nie popiera tworzenia jakichkolwiek organów centralnych” w ramach „nowej struktury”. Jednocześnie podstawowym celem politycznym, a w zasadzie koniecznością rządzących RFSRR pod koniec 1991 r. było osiągnięcie bardzo bliskich powiązań z Ukrainą. Ówczesna Rosja chciała zachować jedność państwa. Do czasu realizacji owego zadania „tworzono Wspólnotę tylko europejskich państw poradzieckich”. Podejmowane przez Ro-

²⁵ Piotr Andrusieczko wskazuje, iż w referendum wzięło udział 93,26% uprawnionych do głosowania osób, z tego 80% opowiedziało się za przywróceniem KARR, zob.: P. Andrusieczko, *Problem...*, s. 213–214.

²⁶ W. Bałuk, *Kształtowanie...*, s. 64–69; idem, *Koncepcje...*, s. 206, 245–247; B. Jelcyn, *Notatki...*, s. 139; M. A. Molchanov, *Political...*, s. 219–221, 249–251; S. Żyłcow, *Ukraina...*, s. 42–43; P. Andrusieczko, *Problem...*, s. 213–217.

sję działania w celu budowy WNP w swoich założeniach miały przyczynić się do powstania najlepszej formy kooperacji z Ukrainą. W wyniku rozbieżności stanowisk między Borysem Jelcynem a Leonidem Krawczukiem, „wypracowano” kompromis, a przyjęta w nim formuła współpracy była możliwa do zaakceptowania przez Ukrainę. Strategia ta była podyktowana podejściem Borysa Jelcyna, który twierdził, że „nie ma Związku bez Ukrainy”. Po upadku puczu w Moskwie do Kijowa został wysłany wiceprezydent Aleksander Ruckoj, który miał powiedzieć elitom politycznym USRR, że „jeśli pozostaną w Związku, nie będą zgłaszane roszczenia terytorialne”. Do faktycznego rozpadu ZSRR doszło w wyniku secesji republik nadbałtyckich oraz referendum w kwestii niepodległości Ukrainy z 1 grudnia 1991 r. Przyjęcie jednak w późniejszym okresie do Wspólnoty państw środkowoazjatyckich, z jednej strony, zmieniło jej charakter, a z drugiej – oddaliło Rosję od Ukrainy. Dodatkowo, jak wspominał prezydent RFSRR w trakcie spotkania na poziomie delegacji rządowych WNP, które odbyło się w Moskwie 26 grudnia 1991 r., doszło do pogłębienia sprzeczności pomiędzy Rosją a Ukrainą w sprawach finansowo-gospodarczych²⁷.

Pojawienie się na mapie politycznej niepodległej Ukrainy wywołało zaistnienie tzw. kwestii krymskiej, która bardzo szybko doprowadziła do dużych napięć w stosunkach rosyjsko-ukraińskich. Miały one podwójny wymiar – międzynarodowy i wewnętrzny. Pierwszy dotyczył „rozwiązania problemu broni nuklearnej”, integralności terytorialnej Ukrainy, którą podważały roszczenia Federacji Rosyjskiej do Krymu i Sewastopola²⁸, oraz podziału Floty Czarnomorskiej. Drugi był bardziej złożony i wiązał się z tendencjami separatystycznymi ludności rosyjskiej mieszkającej na Krymie, ze sporem między władzą lokalną a centralną w Kijowie oraz z kwestią powrotu Tatarów krymskich²⁹.

²⁷ *Postanije Priezidenta Rossii Borisa Jelcyna Fiedieralnomu Sobraniju RF: »Rossija za kotoruju my w otwietie« 1996 god*, URL <http://www.intelros.ru/2007/02/05..._za_kotoruju_my_v_otvete_1996_god.html>, [dostęp: 18.07.2012]; W. Baluk, *Kształtowanie...*, s. 89–91; B. Jelcyn, *Notatki...*, s. 146; W. Marciniak, *Rozgrabione...*, s. 184–187; M. Meyer, *Identyfikacyjny model, różna specyfika*, [w:] *Ukraina: jak żyć z Rosją? Rosja: jak żyć z Ukrainą? Stosunki ukraińsko-rosyjskie w 2006 roku i w najbliższej przyszłości*, W. Konończuk (red.), Warszawa 2006, s. 12; D. Trienin, *Post-imperium...*, s. 77–78, 133; A. Åslund, *Russia ś...*, s. 88–89; R. Szporluk, *Russia...*, s. 318–319; Y. Gaidar, *Collapse...*, s. 227–228; M. A. Molchanov, *Political...*, s. 218–219, 250–252.

²⁸ W okresie ZSRR Sewastopol – główna baza Floty Czarnomorskiej – był „miastem zamkniętym”, o specjalnym statusie administracyjnym, tj. był podporządkowany władzom związkowym, zob.: D. Trienin, *Post-imperium...*, s. 77–78.

²⁹ P. Bajor, *Demagogia czy realne problemy? Krym jako potencjalny czynnik destabilizacji bezpieczeństwa na obszarze Wspólnoty Niepodległych Państw*, [w:] *Wspólnota Niepodległych Państw: fragnegracja – bezpieczeństwo – konflikty etniczne*, t. 1, T. Kapuśniak (red.), Lublin–Warszawa 2011, s. 129–133; P. Bajor, „*Nadwyżęzone partnerstwo*” – *stosunki rosyjsko-ukraińskie w okresie prezydentury Wiktora Juszczenki*, [w:] *Polityka zagraniczna Federacji Rosyjskiej. Wybrane aspekty stosunków z Polską, Ukrainą i Białorusią*, L. Zyblikiewicz, M. Czajkowski, P. Bajor (red.), Kraków 2010, s. 179–180; M. A. Molchanov, *Political...*, s. 249–253.

Decydenci rosyjscy w dużym stopniu starali się „zachować ciągłość” polityki prowadzonej przez władze ZSRR wobec konfliktów lokalnych na obszarze poradzieckim, czego przykładem była obecność wojskowa w Naddniestrzu. Federacja Rosyjska po rozpadzie ZSRR przyjęła także zasadę kontynuacji, z którą nie zgadzała się Ukraina. Wynikało to prawdopodobnie z prowadzonego sporu dotyczącego podziału długu zagranicznego i majątku byłego Związku Radzieckiego. Na politykę Rosji wywierało także wpływ rozmieszczenie rosyjskiej mniejszości narodowej i obecność wojskowa odziedziczona po ZSRR³⁰. Relacje rosyjsko-białoruskie po rozpadzie Związku Radzieckiego w praktyce pozostały bez „znaczących” zmian³¹.

Według Jewgienija Kożokina (Rektor Akademii Pracy i Stosunków Społecznych oraz m.in. były: Dyrektor Rosyjskiego Instytutu Badań Strategicznych przy Rządzie Rosji; członek prezydium Rady ds. Polityki Zagranicznej i Obronnej; Zastępca Szefa Federalnej Agencji ds. WNP, Rodaków Mieszkających poza Granicami i Międzynarodowej Współpracy Humanitarnej), polityka zagraniczna RFSRR do grudnia 1991 r. (podpisanie *Porozumienia o utworzeniu WNP*), w „żaden sposób nie mieściła się w standardach wyznaczonych przez prawo międzynarodowe i tylko warunkowo nazywano ją zagraniczną”. Uważa, iż w praktyce była to polityka wewnątrzwiązkowa, nastawiona na niszczenie centrum. Autor zaznacza również, że po rozpadzie ZSRR polityka zagraniczna ówczesnej Rosji nie stała się „automatycznie” polityką państwową, gdyż przez pewien czas był jeszcze odczuwalny „marazm partyjnego podejścia”³². Inaczej okres ten przedstawia Andriej Kozyriew, według którego „rozpoczął się nowy etap umacniania polityki zagranicznej suwerennego wielkiego mocarstwa Rosji – kontynuatorce Związku Radzieckiego”³³.

Na ewolucję stanowiska Federacji wobec państw poradzieckich miały wpływ w dużym stopniu dwie kwestie, tj. ograniczanie znaczenia centrum – aż do upadku Związku Radzieckiego oraz powstanie Wspólnoty Niepodległych Państw. Władze RFSRR w okresie ZSRR oficjalnie deklarowały, że w relacjach z innymi republikami związkowymi „nowa Rosja będzie prowadziła politykę zagraniczną zgodnie z normami prawa międzynarodowego, poszanowaniem zasad samoiden-

³⁰ A. Arbatow, *Rossija: nacyonalnaja biezopasnost' w 90-je gody*, „Mirowaja ekonomika i międunarodnyje otnoszenija” 1994, nr 7, s. 11–15; W. Marciniak, *Rozgrabione...*, s. 172–174, 189–191; N. Zagładin, M. Muntian, *Niekotoryje aspekty nowogo geostratigiczeskogo položenija Rossii*, „Mirowaja ekonomika i międunarodnyje otnoszenija” 1993, nr 7, s. 17–19; M. A. Molchanov, *Political...*, s. 96–98; *Sogłaszenije miēdu Rossijskoj Fiedieracyjej i Ukrainoj ob uriegulirowanii woprosow prawopriemstwa w otnoszenii wnieszniego gosudarstwiennogo dolga i aktiwow bywszego Sojuza SSR*, [w:] *Rossija – Ukraina 1990–2000: Dokumenty i materiały: Kniga 1...*, s. 363–364; *Protokol miēdu Prawitielstwom Rossijskoj Fiedieracyi i Prawitielstwom Ukrainy*, [w:] *ibid.*, s. 364–366.

³¹ J. Gordziejew, *Stosunki białorusko-rosyjskie (1991–2008)*, [w:] *Polityka zagraniczna Federacji Rosyjskiej. Wybrane aspekty stosunków z Polską, Ukrainą i Białorusią*, s. 231.

³² J. Kożokin, *Osnownyje...*, s. 41.

³³ A. Kozyriew, *Demokratyczna...*, s. 142–144.

tyfikacji i suwerenności innych narodów oraz zakazu użycia siły”. Jednak wraz z powstaniem WNP „młoda” dyplomacja Rosji w praktyce „zderzyła się” z „faktyczną” realizacją polityki zagranicznej. Pierwsze poważne problemy i wyzwania pojawiły się już na początku 1992 r., a do najważniejszych zaliczono:

a) tworzenie struktur organizacyjnych, które w ramach MSZ Federacji Rosyjskiej miały zajmować się obszarem Wspólnoty, co wiązało się także z dobo-rem kadr;

b) istnienie „alternatywnych ośrodków” aspirujących do „kreowania” polityki zagranicznej państwa, w tym Rady Najwyższej Federacji Rosyjskiej, Soju-szu Obywatelskiego, Rosyjskiego Związku Przemysłowców i Przedsiębiorców, otoczenia wiceprezydenta Aleksandra Ruckiego;

c) zabiegi w celu uznania przez „społeczność międzynarodową” na poziomie ONZ „specjalnej pozycji” Rosji na obszarze poradzieckim – tzw. doktryna Jelcyna z 1992 r. nie została zaakceptowana przez Zachód;

d) podjęcie przez Rosję działań w celu ustabilizowania sytuacji na obszarze WNP³⁴.

Duży wpływ na politykę wobec całego obszaru poradzieckiego, w tym państw Europy Wschodniej, miało i ma w Rosji podejście do rozpadu Związku Radzieckiego. Z jednej strony, wydarzenie to odbierano „negatywnie”. Władimir Putin w *Orędziu o stanie państwa prezydenta Rosji do Zgromadzenia Federalnego*, wygłoszonym 25 kwietnia 2005 r., nazwał rozpad ZSRR „największą katastrofą geopolityczną wieku, w wyniku której dziesiątki milionów rodaków znalazło się poza granicami państwa, co dla narodu rosyjskiego było prawdziwym dramatem”. Bardzo podobnie wydarzenie to określił Wiktor Czernomyrdin, dla którego była to „tragedia dla narodu i dla wszystkich”. Odpowiedzialność za rozpad Związku Radzieckiego – bez użycia siły, za pomocą „środków wojny informacyjnej” – ponosił Zachód³⁵. Wielu autorów w Rosji za jedną z głównych przyczyn uważało dążenie do władzy kierownictwa RFSRR pod przywództwem Borysa Jelcyna oraz elit narodowych w innych republikach związkowych. Wiktor Czernomyrdin wskazywał, że „gdyby Michaił Gorbaczow wraz ze swoimi współpracownikami odpowiednio zajmował się państwem, nie doszłoby do rozpadu ZSRR”. Jednocześnie zaznaczał, iż w przypadku „spokojnego przekształcenia” Związek Radziecki jako państwo „istniałby dalej”. Działania te jednak wymagały woli politycznej, której zabrakło. Stanowisko to potwierdza Andriej Kozyrjew, który podkreśla, iż w dużej mierze, ambicje Gorbaczowa” przyczyniły się do „zaprzepaszczenia szansy transformacji” ZSRR i „zachowania państwa w odnowionej postaci”³⁶.

³⁴ J. Nikuliczew, *Rossija...*, s. 375–379; J. Kozokin, *Osnownyje...*, s. 41–45.

³⁵ Wojna informacyjna Zachodu wobec ZSRR, zob.: S. Tkaczenko, *Informacyonnaja wojna protiv Rossii*, Sankt-Petersburg 2011, s. 23–36.

³⁶ *Rossija i Centralno-Wostocznaja Jewropa: transformacyi w konce XX-naczale XXI wieka. W 2 tomach*, t. 1, *Prieobrazowanija*, S. Glinkina, I. Orlik (red.), Moskwa 2005, s. 26–32; A. Bykow, *Postsowietskoje...*, s. 56; *Posłanije Priezidenta Rossii Władimira Putina Fiedieralnomu*

Na przeciwnym biegunie znajduje się drugie podejście, w którym rozpad ZSRR jest traktowany jako „prezent historii”, będący prawidłowym następstwem dynamicznych zmian międzynarodowych. Jegor Gajdar używa określenia „cywilizowany rozwój”. Dmitrij Trienin pozytywnie ocenia „demontaż ZSRR”, podkreślając, że „uwolnił on Rosję od utrzymania pod kontrolą państw nadbałtyckich, Mołdawii, Azji Centralnej i Południowego Kaukazu”. Jednocześnie „stworzył podstawy do równoprawnych relacji z Ukrainą, Białorusią i Kazachstanem”. Anders Åslund uznaje za największy sukces Borysa Jelcyna doprowadzenie do „bezproblemowego i bezkrwawego rozpadu ZSRR”. Według Andrieja Kozyriewa, upadek supermocarstwa jądrowego nastąpił w okresie pokoju. Uważa, że do rozpadu Związku Radzieckiego doprowadziły „przyczyny wewnętrzne”, a nie, jak „podawano”, „zdrada Gorbaczowa” lub „knowania mitycznego lobby”³⁷.

2.2. Uwarunkowania polityczno-militarne

W wyniku rozpadu Związku Radzieckiego w grudniu 1991 r. Rosja znalazła się w nowej sytuacji geopolitycznej. Jednocześnie pewne kwestie „uregulowane” jeszcze na początku XX wieku ponownie powróciły. Ponad 80% granic wewnętrznych dawnego ZSRR „nie było nigdy ściśle wyznaczonych”. Granice Federacji porównywano do granic Państwa Moskiewskiego z połowy XVII wieku. Rosja utraciła „ogromne i strategicznie ważne regiony”, w tym Krym, Sewastopol, Małorosję oraz wschodnie obszary państwa. Jednak mimo bardzo dużych strat terytorialnych na Kaukazie (powrót do stanu z początku XIX wieku) i Azji Centralnej (połowa XIX wieku), najbardziej dotkliwa była utrata europejskiej części ZSRR – Ukrainy i Białorusi. Na zachodzie Rosja powróciła do granic z XVI wieku. Obszar ten określano jako „najdawniejsze zdobycze z XVII i XVIII wieku”. Zachodnie granice Federacji cofnęły się – z wyłączeniem Obwodu Kaliningradzkiego – o około 500–800 km na wschód. W konsekwencji Rosja została oddzielona od Europy Zachodniej „dwoma strefami”, tj. państwami Europy Środkowej i Wschodniej oraz „pasem” byłych republik poradzieckich – Litwa, Łotwa, Estonia, Białoruś, Ukraina i Mołdawia³⁸. Rozpad Związku

Sobraniju RF: 2005 god, URL <http://www.intelros.ru/2007/02/05...putina_federalnomu_sobraniju_rf_2005_god.html>, [dostęp: 17.07.2012]; W. Czernomyrdin, *Wriemia wybrało nas*, Moskwa 2011, s. 204, 208–210; A. Wierzbicki, *Procesy etnopolityczne w okresie rządów Władimira Putina*, [w:] *Rosja w okresie prezydentury Władimira Putina*, A. Stępień-Kuczyńska, S. Bieleń (red.), Łódź–Warszawa–Toruń 2008, s. 178–179; A. Kozyriew, *Demokratyczna...*, s. 127–139.

³⁷ Y. Gaidar, *Collapse...*, s. 242–249; A. Kozyriew, *Demokratyczna...*, s. 28–29; A. Wierzbicki, *Russkij...*, s. 157; A. Åslund, *Russia ś...*, s. 287; D. Trienin, *Post-imperium...*, s. 73–74.

³⁸ N. Nartow, W. Nartow, *Gieopolitika*, Moskwa 2007, s. 160–162; Z. Brzeziński, *Wielka...*, s. 88–90; A. Mitrofanowa, *Globalizacja i globalnyje problemy*, [w:] *Wnieszniaja politika i diplomatija Rossijskoj Fiedieracyi. Uczebnik*, s. 68–70; W. Kotlar, J. Bielobrow, *Woprosy wojennoj biezo-*

Radzieckiego, rozwiązanie struktur Układu Warszawskiego i RWPG spowodowały erozję stworzonej przez ostatnie 200–300 lat strefy bezpieczeństwa Rosji. Wpłynęło to także negatywnie na strategiczne położenie Federacji Rosyjskiej³⁹.

Do najważniejszych strat geopolitycznych Rosji jako prawnej i politycznej kontynuatorki Związku Radzieckiego, powstałych w wyniku jego rozpadu, zalicza się⁴⁰:

pasnosti, [w:] *ibid.*, s. 90–92; A. Szutow, *Etapy stanowienia i rozwoju SNG*, [w:] *ibid.*, s. 169–173; A. Bykow, *Postsowieckie...*, s. 56–57; S. Bieleń, *Polityka w stosunkach międzynarodowych*, Warszawa 2010, s. 62–64; idem, *Tożsamość...*, s. 111–113, 229–231; A. Bryc, *Rosja w XXI wieku. Gracz światowy czy koniec gry?*, Warszawa 2008, s. 5–6; eadem, *Cele polityki zagranicznej Federacji Rosyjskiej*, Toruń 2004, s. 18; W. Maniłow, *Biezopasnost' w epochu partnerstwa*, Moskwa 1999, s. 59–62; K. Iwańczuk, *Geopolityczna pozycja Federacji Rosyjskiej*, [w:] *Federacja Rosyjska w stosunkach międzynarodowych*, A. Czarnocki, I. Topolski (red.), Lublin 2006, s. 75–76; B. Choriew, *Żywnosposobnoje gosudarstwo ili urodliwyj obrubok?*, [w:] *Rossija i Centralnaja Jewropa w nowych geopolityczeskich rialnostiach. Sbornik statiej uczastnikow miedzunarodnoj naucznoj konfieriencyi prochodiwszej w Moskwie 27–30 janwarja 1995 goda*, L. Szyzelina (red.), Moskwa 1995, s. 140–144; N. Naroczniczkaja, *Jewropa »staraja« i Jewropa »nowaja«*, [w:] *ibid.*, s. 86–87; T. Jurjewa, *Problemy nacyonalnoj biezopasnosti RF*, [w:] *Wnieszniaja politika Rossijskoj Fiedieracyi 1992–1999. Uczebnoje posobije*, A. Torkunow, A. Mielwil, M. Narinskij (red.), Moskwa 2000, s. 55–60; J. Piwowar, *Postsowieckie prostranstwo: al'tiernatiwy intiegracyi. Istoriceskij oczerk*, Sankt-Petersburg 2008, s. 73–74; M. Raś, *Miejsce Rosji w Europie*, [w:] *Rosja, refleksje o transformacji*, S. Bieleń, A. Skrzypek (red.), Warszawa 2010, s. 207–208; G. Gromadzki, *Stosunki Rosji z krajami bałtyckimi*, [w:] *Rosja i jej sąsiedzi*, G. Przebinda (kierownik naukowy programu), Kraków 2000, s. 43–45; T. Wites, *Rosja...*, s. 53–54; A. Czech, *Międzynarodowa pozycja Federacji Rosyjskiej w układzie sił gospodarczych i politycznych we współczesnej gospodarce światowej*, [w:] *Pozycja wybranych krajów we współczesnej gospodarce światowej – diagnoza i perspektywy*, T. Sporek (red.), Katowice 2010, s. 86–88; B. Dave, *Kazakhstan: ethnicity, language and power*, London–New York 2007, s. 34–41; J. Potulski, *Współczesne kierunki rosyjskiej myśli geopolitycznej. Między nauką, ideologicznym dyskursem a praktyką*, Gdańsk 2010, s. 17–24; M. Nizioł-Celewicz, *Polityka...*, s. 136–141; T. R. McCray, *Russia and the Former Soviet Republics*, New York 2006, s. 2, 91–108; M. Raś, *Ewolucja polityki zagranicznej Rosji wobec Stanów Zjednoczonych i Europy Zachodniej w latach 1991–2001*, Warszawa 2005, s. 13–16; A. Stępień-Kuczycńska, M. Słowikowski, *Unia Europejska a państwa Europy Wschodniej*, Warszawa 2008, s. 9.

³⁹ W. Kotlar, J. Bielobrow, *Woprosy...*, s. 90–92.

⁴⁰ N. Nartow, W. Nartow, *Gieopolitika...*, s. 162–163; S. Bieleń, *Tożsamość...*, s. 112–113; idem, *Identyfikacja Rosji w stosunkach międzynarodowych*, [w:] *Polityka zagraniczna Rosji*, S. Bieleń, M. Raś (red.), Warszawa 2008, s. 35; idem, *Polityka zagraniczna Rosji*, [w:] *Federacja Rosyjska 1991–2001*, J. Adamowski, A. Skrzypek (red.), Warszawa 2002, s. 257; W. Maniłow, *Biezopasnost'...*, s. 60; A. Wozzenikow, *Nacyonalnaja biezopasnost' Rossii: mietodologija kompleksnogo issledowanija i politika obiespieczienija*, Moskwa 2002, s. 214–215; B. Choriew, *Żywnosposobnoje...*, s. 141; L. Wardomskij, *O riegionalnom sotrudnicestwie na postsowieckom prostranstwie*, [w:] *Rossija i Centralnaja Jewropa w nowych geopolityczeskich rialnostiach. Sbornik statiej uczastnikow V miedzunarodnoj naucznoj konfieriencyi Moskwa, 29–30 maja 2003 goda*, L. Szyzelina (red.), Moskwa 2006, s. 241; A. Bryc, *Cele...*, s. 18; eadem, *Rosja...*, s. 5–6; eadem, *Koncepcje bezpieczeństwa Federacji Rosyjskiej*, [w:] *Bezpieczeństwo międzynarodowe po zimnej wojnie*, R. Zięba (red.), Warszawa 2008, s. 62–63; K. Iwańczuk, *Geopolityczna...*, s. 75–76; A. Czech, *Międzynarodowa...*, s. 86–88.

a) utratę części terytorium – obszar Federacji uległ zmniejszeniu z ponad 22,402 mln km² do około 17,075 mln km². Oznaczało to stratę prawie 5,327 mln km² – blisko 23,8% powierzchni dawnego Imperium;

b) ograniczenie wyjścia na Morze Bałtyckie (poza Sankt-Petersburgiem i Obwodem Kaliningradzkim) i Morze Czarne, co wiązało się z utratą najważniejszych portów, m.in.: Tallina, Rygi, Odessy, Sewastopola. Ponadto, granica morska Federacji na Morzu Bałtyckim w porównaniu z ZSRR uległa zmniejszeniu z 2000 km do 618 km, a na Morzu Czarnym – z 1670 do 360 km;

c) utratę możliwości wykorzystania zasobów znajdujących się w szelfach Mórz: Bałtyckiego, Czarnego i Kaspijskiego;

d) „przesunięcie” terytorium Rosji w kierunku północno-wschodnim. „Stała się ona krajem »fińsko-chińskim«, położonym peryferyjnie w stosunku do głównych osi oddziaływań międzynarodowych”;

e) utratę bezpośredniego „wyjścia” drogą lądową w kierunku Europy Środkowej i Zachodniej;

f) pojawienie się na granicach Federacji – około 60,4% granic lądowych – „nowych”, słabych i wewnętrznie niestabilnych pod względem politycznym i gospodarczym państw, bez wyraźnie określonego kierunku swojej polityki zagranicznej;

g) zmianę „statusu” narodu rosyjskiego – stał się częścią „podzielonych narodów” położonych w strefie głównej osi Zachód-Wschód;

h) przejście przez Rosję na kierunku południowym w praktyce roli „obrońcy” Europy przed fundamentalizmem islamskim, co „wciągnęło” ją w różne konflikty zbrojne;

i) małą liczbę ludności zamieszkałej we wschodniej części państwa, szczególnie na Dalekim Wschodzie i Syberii, gdzie znajdują się bogate złoża surowców naturalnych. Pojawienie się problemu migracji, w tym nielegalnej Chińczyków i Wietnamczyków do tych regionów⁴¹;

j) słabo rozbudowaną infrastrukturę przejętych przez Federację granic – głównie „wewnętrznych”;

k) próby „konfederalizacji” – regionalizacji – Rosji jako następstwa likwidacji ZSRR.

Federacja po rozpadzie Związku Radzieckiego przyjęła doktrynę „dwóch granic”, zgodnie z którą zewnętrzną granicę Wspólnoty traktowano jako granicę Rosji. Według strony rosyjskiej, granice między Federacją a pozostałymi państwami poradzieckimi „powinny mieć inny charakter niż normalne granice państwowe”⁴².

⁴¹ Problem migracji ludności Chin do Rosji zob.: I. Topolski, *Stosunki chińsko-rosyjskie*, [w:] *Chiny w stosunkach międzynarodowych*, K. Iwańczuk, A. Ziętek (red.), Lublin 2003, s. 139–142; S. Tkaczenko, *Informacyonnaja...*, s. 164–174.

⁴² W. Rodkiewicz, *Rosja...* s. 14–15.

Upadek Związku Radzieckiego wywarł również wpływ na sytuację wewnętrzną w Federacji. W Rosji doszło także do transformacji systemowej⁴³. Z jednej strony, pojawiły się tendencje odśrodkowe i separatystyczne na terytorium samej Federacji⁴⁴. Z drugiej, zaczęły się „wyłaniać” różne grupy nacisku – ukształtował się lobbing polityczny. Do najważniejszych grup interesów należą: branża paliwowo-energetyczna, kompleks wojskowo-przemysłowy (WPK), struktury siłowe⁴⁵ – służby specjalne⁴⁶, sektor finansowy (banki) oraz nomenklatura – aparat biurokratyczny, a także elity regionalne. Stopniowo ważne miejsce zajęły media – środki masowego przekazu, instytuty i ośrodki badawcze o charakterze opiniotwórczym, do których należeli przedstawiciele świata nauki i polityki oraz lobby agrarne. Poszczególne grupy interesu, zwane także klanami, starały się wpływać na procesy polityczne zachodzące w Federacji przez „wyrażanie i dążenie do realizacji swoich interesów”. Dochodziło także do powstawania ścisłych powiązań pomiędzy różnymi grupami nacisku a elitami politycznymi, włącznie z centralnym ośrodkiem decyzyjnym. Trwałą cechą rosyjskiego systemu politycznego było to, że rządy tworzone jako reprezentację grup interesów, a nie partii politycznych. Ponadto, ważną rolę w prokremlowskiej Jednej Rosji zaczęły odgrywać oligarchowie⁴⁷. W konsekwencji

⁴³ Transformacja systemowa w Rosji, zob.: Sz. Kardaś, *Aspekt transformacji systemowej w Rosji*, [w:] *Rosja, refleksje o transformacji*, S. Bieleń, A. Skrzypek (red.), Warszawa 2010, s. 9–32.

⁴⁴ Tendencje odśrodkowe i separatystyczne na terytorium Federacji Rosyjskiej, zob.: S. Bieleń, *Tożsamość...*, s. 100–106; Cz. Mojsiewicz, *Wspólnota Niepodległych Państw*, Poznań 2000, s. 23–30; A. Wozzenikow, *Nacyonalnaja...*, s. 214, 299–308; D. Trienin, *Post-imperium...*, s. 84–91; R. Sakwa, *Putin Russia's choice*, Second Edition, London–New York 2008, s. 186–209.

⁴⁵ Włodzimierz Marciniak zalicza do nich prywatne – legalne niepaństwowe struktury siłowe, tj. służby bezpieczeństwa w firmach komercyjnych, firmy ochroniarskie, biura detektywistyczne. Wspomina także o nielegalnych strukturach siłowych, związanych z działalnością przestępczą, zob.: W. Marciniak, *Rozgrabione...*, s. 370–384.

⁴⁶ Struktury siłowe oraz ich rola w Federacji Rosyjskiej, zob.: I. Topolski, *Sila militarna w polityce zagranicznej Federacji Rosyjskiej*, Lublin 2004, s. 114–124; A. Litwinienko, J. Felsztinski, *Wysadzić Rosję*, Poznań 2007, s. 17–19; A. Skrzypek, *Smuta...*, s. 68–79; E. Schneider, *The Russian Federal Security Service under President Putin*, [w:] *Politics and the Ruling Group in Putin's Russia*, S. White (red.), New York 2008, s. 42–61; A. Korżakow, *Borys Jelcyń: od świtu do zmierzchu*, Warszawa 1998, s. 5–22, 98 i nast.

⁴⁷ Powiązania między grupami interesu a elitami władzy w Rosji, zob.: W. Czernomyrdin, *Wriemnia...*, s. 170–213; W. Marciniak, *Rozgrabione...*, s. 222–231, 255–256, 300–313, 325–332, 352–369, 409–427, 493; R. Bäcker, *Nietradycyjna teoria polityki*, Toruń 2011, s. 33–34; A. Litwinienko, J. Felsztinski, *Wysadzić...*, s. 18–24; A. Bryc, *Mechanizm polityki zagranicznej Federacji Rosyjskiej*, [w:] *Polityka zagraniczna Federacji Rosyjskiej. Wybrane aspekty stosunków z Polską, Ukrainą i Białorusią*, s. 53–54; A. Riabow, *Wspólnota...*, s. 5–6; M. Słowikowski, *Rozważania nad naturą reżimu politycznego współczesnej Rosji*, [w:] *Rosja, refleksje o transformacji*, S. Bieleń, A. Skrzypek (red.), Warszawa 2010, s. 42–60; S. Bieleń, *Postimperializm – neoimperializm – transimperializm: próba oceny rosyjskiej polityki zagranicznej*, [w:] *Rosja, refleksje o transformacji*, S. Bieleń, A. Skrzypek (red.), Warszawa 2010, s. 258; J. Adamowski, *Wybory parlamentarne i prezydenckie w Rosji (1999–2000) a masowe środki przekazu*, [w:] *Szkice o Rosji*, A. Stępień-Kuczyńska, J. Adamowski (red.), Łódź–Warszawa

polityka wewnętrzna Rosji przekładała się na jej politykę zagraniczną⁴⁸. Należy wskazać również na słabość władzy państwowej i pasywność jej organów, kryminalizację społeczeństwa oraz „powiązania” struktur państwowych ze światem przestępczym⁴⁹.

W Rosji po rozpadzie ZSRR funkcjonują różne orientacje ideowo-programowe, zwane także szkołami myślenia. Zaczęły się również „odradzać” idee nacjonalistyczne⁵⁰. Sposób ich wyodrębnienia ma charakter raczej umowny. Ponadto, zwolennicy przypisywani do jednej orientacji ideowo-programowej często prezentowali poglądy bliskie innej „szkole”. Do najważniejszych kierunków rosyjskiej myśli geopolitycznej zaliczano:

- a) „nowe polityczne myślenie” ery Gorbaczowa;
- b) atlantyzm/ euroatlantyzm;
- c) euroazjatyzm;
- d) „silne państwo”/ państwowy–mocarstwowy;
- e) pragmatyzm/ „dynamiczna równowaga”;
- f) świat „wielobiegunowy/ „multipolaryzm”;

2000, s. 129–136; idem, *System mediów masowych Federacji Rosyjskiej*, [w:] *Federacja Rosyjska 1991–2001*, J. Adamowski, A. Skrzypek (red.), Warszawa 2002, s. 393–428; R. Sakwa, *Putin...*, s. 72–83; D. Satter, *Darkness at dawn: the rise of the Russian criminal state*, New Haven–London 2003, s. 24–33; S. Fortescue, *Russia's oil barons and metal magnates: oligarchs and the state in transition*, New York 2007, s. 2 i nast.; J. M. Ostrow, G. A. Satarov, I. M. Khakamada, *The...*, s. 1 i nast.; A. Yakovlev, *Interest Groups and Economic Reform in Contemporary Russia: Before and After Yukos*, [w:] *Politics and the Ruling Group in Putin's Russia*, S. White (red.), New York 2008, s. 87–115; M. Lipman, M. McFaul, *The Media and Political Developments*, [w:] *After Putin's Russia: past imperfect, future uncertain*, s. 109–125; P. Rutland, *The Oligarchs and Economic Development*, [w:] *ibid.*, s. 159–178; S. Pirani, *Change in Putin's Russia. Power, Money and People*, New York 2010, s. 16 i nast.; S. Bielkowskij, *Impierija Władimira Putina*, Moskwa 2007, s. 44–47; J. Mankoff, *Russian Foreign Policy: The Return of Great Power Politics*, Lanham–Boulder–New York–Toronto–Plymouth 2009, s. 74–76; I. Bierkut, R. Wasiliszyn, *Brat*, Kijów 2009, s. 27–71; A. R. Bartnicki, *Mechanizmy władzy i gry politycznej w Rosji po 1991 roku*, [w:] *Regiony Europy: uwarunkowania, wyzwania i perspektywy rozwoju*, A. Stępień-Kuczyńska, K. Dośpiał-Borysiak, R. Łoś (red.), Toruń 2009, s. 261–278.

⁴⁸ K. Łastawski, *Koncepcje polityki zagranicznej i bezpieczeństwa Federacji Rosyjskiej*, [w:] *Federacja Rosyjska w stosunkach międzynarodowych*, A. Czarnocki, I. Topolski (red.), Lublin 2006, s. 55–56; W. Marciniak, *Rozgrabione...*, s. 205–231, 245–457, 536–566; S. Bieleń, *Tożsamość...*, s. 37–41, 61–64, 91–100; W. Bujanow, *Nacyonalnyje intieriesy i wniesniepoliticeskaja strategija Rossii w usłowjach globalizacji*, [w:] *Mieżdunarodnyje otnoszenija i wniesniepoliticeskaja diejatielnost' Rossii*, S. Proskurin (red.), Moskwa 2004, s. 254–260; M. Michalczuk, *Ośrodek decyzyjny Federacji Rosyjskiej*, [w:] *Federacja Rosyjska w stosunkach międzynarodowych*, s. 24–25; J. Tymanowski, *Rosja między demokracją a autorytaryzmem*, [w:] *Federacja Rosyjska w procesie demokracji*, J. Tymanowski (red.), Warszawa 2011, s. 29–50.

⁴⁹ A. Wożenikow, *Nacyonalnaja...*, s. 214; A. Åslund, *Russia's...*, s. 146–151.

⁵⁰ Zob.: A. de Lazari, *Czy Moskwa będzie Trzecim Rzymem? Studia o nacjonalizmie rosyjskim*, Katowice 1996, s. 5 i nast.; L. Suchanek, *Rosja: naród w procesie transformacji i globalizacji*, [w:] *Naród, kultura i państwo w procesie globalizacji*, M. Banaś, J. Rokicki (red.), Kraków 2004, s. 79–93.

- g) neobizantyzm;
- h) „Rosja–wyspa”⁵¹.

W okresie rywalizacji bipolarnej o supermocarstwową pozycję Związku Radzieckiego w największym stopniu decydował potencjał militarny. Upadek ZSRR spowodował „rozpad” wspólnego systemu obronnego państwa, co w konsekwencji wymusiło na republikach poradzieckich proces budowy narodowych sił zbrojnych – przeważnie przez „nacjonalizację” jednostek wojskowych znajdujących na ich terytorium. Lubow Szyszelińska nazywa podział wspólnej armii „likwidacją jednego z głównych atrybutów ogólnozwiązkowej państwowości”. W najbardziej uprzywilejowanej pozycji znalazły się: Federacja Rosyjska, Ukraina i Białoruś. Rosja przejęła największą część sił zbrojnych ZSRR – około 2,7–2,8 mln żołnierzy – oraz niezbędnej do ich funkcjonowania infrastruktury. Jednak były to głównie formacje drugorzutowe i zaplecza oraz znaczna ilość uzbrojenia konwencjonalnego, w pewnym stopniu starszej generacji. Jednostki o największym potencjale bojowym i najlepiej rozwinięta infrastruktura militarna znalazły się na terytorium Ukrainy i Białorusi. Należy także podkreślić, że Mołdawii nie udało się ustanowić zwierzchnictwa nad 14. Armią, gdyż dowództwo odmówiło podporządkowania się władzom republiki, oraz nad zapasami broni w kontrolowanych przez wojska rosyjskie magazynach znajdujących się w Naddniestrzu⁵².

Federacja Rosyjska opierała się na zachowaniu wspólnej armii oraz infrastruktury militarnej na obszarze poradzieckim. W dużym stopniu stanowisko to było podyktowane dominującą pozycją etnicznych Rosjan w Siłach Zbrojnych Związku Radzieckiego – głównie wyższej kadry dowódczej. Na początku lat 90. XX wieku, szczególnie na Białorusi i w republikach środkowoazjatyckich, stanowili oni znaczną część korpusu oficerskiego i wysoko wykwalifikowanych specjalistów w „nowo budowanych armiach narodowych” – w późniejszym

⁵¹ W niniejszej pracy tylko wymieniono poszczególne orientacje ideowo-programowe polityki zagranicznej Federacji Rosyjskiej, gdyż w literaturze przedmiotu zostały już opracowane, zob.: S. Bieleń, *Tożsamość...*, s. 61–87; R. Bäcker, *Rosyjskie myślenie polityczne za czasów prezydenta Putina*, Toruń 2007, s. 42 i nast.; J. Potulski, *Współczesne...*, s. 43 i nast.; A. Bryc, *Cele...*, s. 21–33; A. Włodkowska, *Polityka Federacji Rosyjskiej na obszarze WNP*, Toruń 2006, s. 75–90; K. Łastawski, *Koncepcje...*, s. 59–67; J. Mankoff, *Russian...*, s. 61–84; M. A. Molchanov, *Political...*, s. 98–110; M. Raś, *Ewolucja...*, s. 51–57.

⁵² Zob.: I. Topolski, *Pozycja militarna państw obszaru Wspólnoty Niepodległych Państw*, [w:] *Polityka zagraniczna i bezpieczeństwo krajów Wspólnoty Niepodległych Państw*, W. Baluk (red.), Wrocław 2008, 321–322; idem, *Militarna pozycja Federacji Rosyjskiej*, [w:] *Federacja Rosyjska w stosunkach międzynarodowych*, s. 84–85; idem, *Pozycja militarna Republiki Mołdawii*, [w:] *Konflikt niskiej intensywności w Naddniestrzu*, M. Celewicz, J. Kłoczowski, M. Pietraś (red.), Lublin 2006, s. 91–92; idem, *Siła...*, s. 88–124; S. Bieleń, *Tożsamość...*, s. 211–213; J. Zieliński, *Siły zbrojne sąsiadów Polski*, Warszawa 1993, s. 50–70; L. Szyszelińska, *Rossija i Centralnaja Jewropa w nowych geopolityczeskich realnościach*, [w:] *Rossija i Centralnaja Jewropa w nowych geopolityczeskich realnościach. Sbornik statiej uczastnikow międzynarodowej naukowej konferencji prohodziwszej w Moskwie 27–30 janwaria 1995 goda*, L. Szyszelińska (red.), Moskwa 1995, s. 45; Ch. Wolf, T. Lang, *Russia's economy: signs of progress and retreat on the transitional road*, Santa Monica 2006, s. 39–40.

okresie większość „wyjechała” do Rosji. W przypadku zaś Ukrainy władze rozwiązały ten problem przez wprowadzenie w styczniu 1992 r. przysięgi na wierność państwu. Spowodowało to m.in. wymianę części kadr dowódczych wysokiego szczebla⁵³.

Porażka koncepcji wspólnej armii państw WNP i „budowy” przez inne republiki poradzieckie narodowych sił zbrojnych wpłynęła na zmianę stanowiska władz Rosji. 16 marca 1992 r. utworzono Ministerstwo Obrony Federacji Rosyjskiej. Samo zaś „tworzenie” sił zbrojnych przeprowadzono w formie „przemianowania” armii radzieckiej na rosyjską. Ostatecznie proces budowy Sił Zbrojnych Federacji zakończono 7 maja 1992 r. „Nowa narodowa” armia Rosji „odziedziczyła” po ZSRR wraz z dużym potencjałem militarnym także istniejące problemy, w tym: a) określenie jej najważniejszych zadań i dostosowanie do nowych wyzwań pola walki, przy uwzględnieniu możliwości ekonomicznych państw; b) ograniczenie stanów uzbrojenia i liczebności personelu wojskowego⁵⁴.

Po rozpadzie Związku Radzieckiego Federacja przejęła przeważającą część sił nuklearnych, ale poza jej granicami pozostało około 1/4 środków przenoszenia oraz 1/3 ładunków bojowych. Na terytorium Ukrainy znalazło się 12% potencjału jądrowego (9% środków przenoszenia, 16% głowic)⁵⁵ byłego ZSRR – 212 strategicznych środków przenoszenia (w tym 176 ICBM⁵⁶ i 36–44 bombowców⁵⁷), na których zainstalowano 1660–1734 głowice oraz dodatkowo 2390–4200 ładunków taktycznych. Dla porównania, potencjał nuklearny rozmieszczony w Kazachstanie wynosił 144 środki przenoszenia (104 ICBM i 40 bombowców) i około 1360–1410 ładunków, zaś na Białorusi – 81 ICBM (81 głowic)⁵⁸.

⁵³ Zob.: I. Topolski, *Militarna...*, s. 84–85; idem, *Pozycja militarna Białorusi*, [w:] *Białorus w stosunkach międzynarodowych*, I. Topolski (red.), Lublin 2009, s. 160; idem, *Pozycja militarna państw Azji Centralnej*, [w:] *Region Azji Centralnej jako obszar wpływów międzynarodowych*, B. Bojarczyk, A. Ziętek (red.), Lublin 2008, s. 62–64; idem, *Pozycja militarna Ukrainy*, [w:] *Ukraina w stosunkach międzynarodowych*, M. Pietraś, T. Kapuśniak (red.), Lublin 2007, s. 156–157; W. Marciniak, *Rozgrabione...*, s. 191–198; T. Kapuśniak, *Ukraina jako obszar wpływów międzynarodowych po zimnej wojnie*, Warszawa–Lublin 2008, s. 68–70; M. Raś, *Miejsce...*, s. 218–219; D. Trienin, *Post-imperium...*, s. 116.

⁵⁴ I. Topolski, *Sila...*, s. 88–114; idem, *Militarna...*, s. 84–102; K. Malak, *Czynnik...*, s. 61–79; R. Śmigieński, *Osierocona...*, s. 313–410.

⁵⁵ Ukraina w tym okresie była mocarstwem nuklearnym numer trzy na świecie, po USA i Rosji.

⁵⁶ ICBM (Intercontinental Ballistic Missile – międzykontynentalny pocisk balistyczny).

⁵⁷ Na potrzeby Traktatu START I – przyjęto, że na Ukrainie znajdowało się 36 bombowców strategicznych, jednak w praktyce liczba ta mogła wynosić nawet 44 samoloty.

⁵⁸ I. Topolski, *Kontrola i redukcja zbrojeń*, [w:] *Międzynarodowe stosunki polityczne*, M. Pietraś (red.), Lublin 2007, s. 380–383; idem, *Militarna...*, s. 85–90; idem, *Pozycja militarna Ukrainy...*, s. 157–158; idem, *Pozycja militarna państw Azji...*, s. 64–65; idem, *Pozycja militarna Białorusi...*, s. 161–162; W. Marciniak, *Rozgrabione...*, s. 198–199; T. Kapuśniak, *Ukraina...*, s. 65–66; M. Kaczmarski, *Problematyka zbrojeń i rozbrojenia*, [w:] *Bezpieczeństwo międzynarodowe po zimnej wojnie*, R. Zięba (red.), Warszawa 2008, s. 521–532; C. D. Walton, C. S. Gray, *Druga epoka nuklearna: broń jądrowa w XXI wieku*, [w:] *Strategia we współczesnym świecie. Wprowadzenie do*

RFSRR, Ukraina, Białoruś i Kazachstan podpisały 21 grudnia 1991 r. *Porozumienie o wspólnych przedsięwzięciach w sprawie broni jądrowej* znajdującej się na ich terytorium. W dokumencie tym przekazano prezydentowi Federacji Rosyjskiej prawo do użycia broni jądrowej (art. 4) – do czasu jej zniszczenia. Ponadto, *de facto* poza kontrolą techniczną pozostały głowice jądrowe na terytorium Ukrainy, która nie miała odpowiednich środków. Natomiast specjaliści z Rosji ze względu na brak stałego dostępu do tych ładunków nie podejmowali się tego zadania⁵⁹. Kwestia ta daleko wykraczała poza obszar poradziecki, nabierając charakteru globalnego, a w sprawę jej rozstrzygnięcia zaangażowały się Stany Zjednoczone Ameryki.

Z punktu widzenia całego potencjału nuklearnego Rosji dotkliwa była utrata lotnictwa strategicznego. Większość nowoczesnych samolotów pozostała na terytorium Ukrainy (ponad 40 maszyn – co stanowiło 36% środków przenoszenia i 43% ładunków), w tym prawie wszystkie typu Tu-160. Znaczna część bombowców strategicznych znalazła się w Kazachstanie (40 sztuk – 38% i 33%). Dla porównania w Rosji pozostało 27–30 samolotów – 26% środków przenoszenia i 24% ładunków. Również poza granicami Federacji znalazła się część nowoczesnych ICBM, szczególnie typu SS-18 i SS-24. W przypadku obu składników triady nuklearnej, tj. powietrznego i lądowego, bardzo ważna dla Rosji była utrata w pierwszym przypadku lotnisk, z których mogły operować bombowce strategiczne, oraz w drugim – tzw. „pól raketowych”. Tylko komponent morski w całości pozostał w dyspozycji Federacji, włącznie z infrastrukturą. W roku 1995 sytuacja lotnictwa strategicznego znacznie się poprawiła, gdyż wszystkie maszyny wraz z systemami uzbrojenia, które stacjonowały w Kazachstanie, powróciły do Federacji Rosyjskiej. Bardziej skomplikowana sytuacja wystąpiła natomiast w przypadku starań Rosji o „odkupienie” części bombowców od Ukrainy. 8 października 1999 r. zostało podpisane porozumienie dotyczące sprzedaży przez Ukrainę Rosji samolotów strategicznych Tu-160 i Tu-95MS oraz manewrujących pocisków dalekiego zasięgu. Suma transakcji, która objęła 8 maszyn Tu-160 i 3 Tu-95MS wraz z uzbrojeniem, wyniosła 275 mln USD i miała zostać odjęta od zadłużenia „Naftohazu Ukrainy” wobec „Gazpromu” za dostawy gazu ziemnego⁶⁰.

studiów strategicznych, J. Baylis, J. Wirtz, C. S. Gray, E. Cohen (red.), Kraków 2009, s. 235–239; M. De Andreis, F. Caloger, *The Soviet Nuclear Weapon Legacy*, „SIPRI Research Report” 1995, nr 10, s. 4–7, 65–66; M. Kaczmarek, *Polityka Federacji Rosyjskiej wobec Stanów Zjednoczonych Ameryki*, [w:] *Polityka zagraniczna Rosji*, S. Bieleń, M. Raś (red.), Warszawa 2008, s. 59–63; Y. Gaidar, *Collapse...*, s. 243–249.

⁵⁹ *Soglaszenije o sowmiestnych mierach w otnoszenii jadiernogo orużija*, [w:] *Rossija – Ukraina 1990–2000: Dokumenty i materiały*: Kniga 1..., s. 43–45; A. Kozyriew, *Demokratyczna...*, s. 149–151.

⁶⁰ I. Topolski, *Sila...*, s. 93–98; idem, *Kontrola...*, s. 380–383; Y. Gaidar, *Collapse...*, s. 243–249; *Soglaszenije miezdu Prawitielstwom Rossijskoj Fiedieracyi i Kabinetom Ministrow Ukrainy o pieriedacze iz Ukrainy w Rossijskuj Fiedieracyju tiazelych bombardirowszczikow Tu-160, Tu-95MS, krylatych raket wozdusznego bazirowanija bolszoj dalnosti i oborudowani-*

Możliwości bojowe Sił Zbrojnych Rosji po rozpadzie ZSRR uległy znacznemu ograniczeniu. Federacja dysponowała „słabą armią”, a jej granice państwowe stały się otwarte. Armia znalazła się w „długotrwałym kryzysie”. Siły zbrojne stanęły na granicy katastrofy – wręcz doszło do „degradacji ich potencjału”. Pogorszyła się jakość wyszkolenia i morale żołnierzy. Jednocześnie armia nie miała już uprzywilejowanej pozycji w państwie. Dodatkowo Federacja wycofała swoje wojska z Polski, NRD, Czechosłowacji, Węgier, państw nadbałtyckich i Mongolii⁶¹.

W nowej rzeczywistości międzynarodowej Rosja stopniowo zmniejszyła liczebność sił zbrojnych do „stałego” poziomu około 1 mln żołnierzy w roku 1999. Druga kwestia dotyczyła redukcji strategicznej broni nuklearnej i sił konwencjonalnych rozmieszczonych w części europejskiej Federacji. Ponadto, bezpieczeństwo Rosji wiązało się z zachowaniem monopolu na posiadanie broni nuklearnej w przestrzeni poradzieckiej i z zapewnieniem ochrony tzw. flanki zachodniej. Federacja jako prawna kontynuatorka przejęła zobowiązania rozbrojeniuowe ZSRR. Najważniejsze znaczenie w tym zakresie miały porozumienia dwustronne ze Stanami Zjednoczonymi Ameryki, w tym *Traktat o ograniczeniu i redukcji ofensywnej broni jądrowej* (START I). Ponadto, należy także wymienić *Układ o ograniczeniu systemów obrony przeciwrakietowej* (ABM) i *Traktat o redukcji broni jądrowej średniego zasięgu* (INF)⁶². Podpisany 31 lipca 1991 r. START I przewidywał redukcję środków przenoszenia do poziomu 1600 systemów i 6000 ładunków nuklearnych dla ZSRR i USA. W nowej sytuacji międzynarodowej, gdy broń nuklearna znalazła się także na terytorium trzech innych republik poradzieckich, Traktat START I wymagał dostosowania do istniejącej sytuacji. 23 lipca 1992 r. Rosja, Stany Zjednoczone Ameryki, Ukraina, Białoruś i Kazachstan podpisały „aneks” do Traktatu START – *Protokół do Traktatu START I* (zwany *Protokołem lizbońskim*). Zgodnie z jego postanowieniami wszystkie republiki poradzieckie przyjmowały zobowiązania Związku Radzieckiego, wynikające z Traktatu START I. Ukraina, Białoruś i Kazachstan zobowiązały się, że w możliwie krótkim okresie przystąpią do *Układu o nierozprzestrzenianiu broni jądrowej* (NPT) jako państwa bezzatomowe. Protokół przewidywał zniszczenie broni nuklearnej w ciągu 7 lat. START I wraz z *Protokołem lizbońskim* miał wejść w życie po ratyfikacji przez USA, Rosję oraz Ukrainę, Białoruś

ja, [w:] *Rossija – Ukraina 1990–2000: Dokumenty i materiały*: Kniha 2: 1996–2000, Moskwa 2001, s. 343–346.

⁶¹ W. Kotlar, J. Bielobrow, *Woprosy...*, s. 112–113; D. Trienin, *Post-imperium...*, s. 114; I. Topolski, *Sila...*, s. 103–114, 237–244; W. Kurojedow, M. Moskowienko, *O nacyonalnoj morskoj politike Rossii*, „Wojennaja mysl” 2002, nr 1, s. 14; R. Śmigielski, *Osierocona...*, s. 193–312, 347–410; K. Malak, *Czynnik...*, s. 68–79; A. Wozzenikow, *Nacyonalnaja...*, s. 214; A. Mitrofanowa, *Globalizacyja...*, s. 68–69.

⁶² Traktaty ABM i INF pojawiły się w kontekście budowy przez USA tzw. systemu obrony przeciwrakietowej.

i Kazachstan – po wcześniejszej ich akcesji do Układu NPT jako państwa niejądrowe. Ostatecznie wszedł w życie dopiero 5 grudnia 1994 r. wraz z przystąpieniem w tym dniu Ukrainy do Układu NPT⁶³.

Opóźnienie spowodowane przez Ukrainę wynikało z polityki realizowanej przez jej władze, które dążyły do zachowania statusu „mocarstwa jądrowego”. W lutym 1992 r. prezydent Leonid Krawczuk zakazał wywozu niestrategicznnej broni jądrowej do Rosji. W wyniku jednak zdecydowanego sprzeciwu Stanów Zjednoczonych Ameryki i Federacji Rosyjskiej, taktyczne ładunki nuklearne zostały wycofane na wiosnę 1992 r.⁶⁴ W późniejszym okresie Ukraina była zainteresowana gwarancją bezpieczeństwa ze strony USA i Rosji, a także pomocą finansową. Przełomowe znaczenia w „rozwiązaniu” tego problemu miało podpisanie w Moskwie 14 stycznia 1994 r. *Trójstronnego oświadczenia Prezydentów Stanów Zjednoczonych, Rosji i Ukrainy*. W deklaracji tej Ukraina zobowiązała się do ratyfikacji START I oraz *Protokołu lizbońskiego*. Realizacja Traktatu nakładała na Ukrainę obowiązek przekazania Rosji strategicznych ładunków jądrowych i przystąpienia do Układu NPT jako państwa bezatomowego. Jednocześnie w zamian za zwrot całej broni nuklearnej Ukraina dostała gwarancję bezpieczeństwa, zapewnienie rekompensaty finansowej (obietnica otrzymania 700 mln USD) oraz zobowiązanie Rosji do dostaw paliwa do elektrowni atomo-

⁶³ J. Goldblat, *Arms Control. A Guide to Negotiations and Agreements*, London 1996, s. 66–71, 591–627; J. Baylis, M. Smith, *Kontrola broni masowej zagłady*, [w:] *Strategia we współczesnym świecie. Wprowadzenie do studiów strategicznych*, J. Baylis, J. Wirtz, C. S. Gray, E. Cohen (red.), Kraków 2009, s. 250–255; A. Kozyriew, *Demokratyczna...*, s. 67–69, 143–144, 151–152; A. Burke, *Nuclear Reason: At the Limits of Strategy*, „International Relations” 2009, vol. 23, nr 4, s. 517–518; A. Arbatow, W. Dworkin, *Jadriernoje sdierywanije: istorija, sostojanije, pierspektiwy*, [w:] *Jadriernoje orużyje posle „chłodnej wojny”*, A. Arbatow, W. Dworkin (red.), Moskwa 2006, s. 27; R. S. Norris, W. M. Arkin, *Russian Strategic Nuclear Forces, End of 1998*, „The Bulletin of the Atomic Scientists” 1999, vol. 55, nr 2, 62–63; M. De Andreis, F. Caloger, *The...*, s. 114–116; W. Kotlar, J. Bielobrow, *Woprosy...*, s. 102–108; J. Kożokin, *Osnownyje...*, s. 45; A. Borisow, *Rossijsko-amierikanskije otnoszenija*, [w:] *Wnieszniaja politika Rossijskoj Fiedieracyi 1992–1999. Uczebnoje posobie*, A. Torkunow, A. Mielwil, M. Narinskij (red.), Moskwa 2000, s. 118–120, 125–129; M. Raś, A. Włodkowska, *Bezpieczeństwo...*, s. 332–334; *Ukraine: Accession to Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons (NPT)*, URL <<http://disarmament.un.org...washington>>, [dostęp: 14.06.2012]; J. Bryła, *Rola broni jądrowej w polityce i strategii Federacji Rosyjskiej*, [w:] *Rosja między imperium a mocarstwem nowoczesnym*, A. Dudek, R. Mazur (red.), Toruń 2010, s. 372–375; *Protokol k Dogoworu między Sojuzom Sowietich Socyjalistycznych Rzespublik i Sojedinennymi Szta-tami Amieriki o sokraszczenii i ograniczenii stratigiczeskich nastupatielnych woorużenij*, [w:] *Rossija – Ukraina 1990–2000: Dokumenty i materiały*: Kniga 1..., s. 69–76; *Protokol o procedurach, rięgulirujuszczich razukomplektowanije i unicztiożenije jadriernych bojepripasow, wywieziennych s tieritorii Ukrainy na priedprijatija promyszlennosti Rossijskoj Fiedieracyi*, [w:] *ibid.*, s. 76–81.

⁶⁴ Jegor Gajdar pisał, że taktyczną broń nuklearną z terytorium Ukrainy „wycofano” do Rosji przed 6 maja 1991 roku. Natomiast prezydent Borys Jelcyn w swoich wspomnieniach zaznaczył, że 10 stycznia 1992 r. rozpoczęto usuwanie taktycznej broni jądrowej – w marcu prezydent Leonid Krawczuk wstrzymał jej wycofywanie, a następnie wznowił w kwietniu 1992 r., zob.: B. Jelcyn, *Notatki...*, s. 229–235; Y. Gaidar, *Collapse...*, s. 248.

wych. W konsekwencji Rada Najwyższa Ukrainy 3 lutego 1994 r. ratyfikowała Traktat START I wraz z *Porozumieniem lizbońskim*. Proces wycofywania do Rosji ładunków nuklearnych rozpoczęto w marcu 1994 r. Następnie 16 listopada 1994 r. doszło do ratyfikacji Układu NPT przez Ukrainę. Podczas szczytu Konferencji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie (KBWE) w Budapeszcie w grudniu 1994 r. USA, Wielka Brytania i Rosja udzieliły gwarancji bezpieczeństwa Ukrainie. Drugim państwem, w którym wystąpiły „pewne” problemy z „likwidacją arsenału jądrowego”, była Białoruś. W tym przypadku „opóźnienie” wynikało z polityki prezydenta Alaksandra Łukaszenki wobec Federacji Rosyjskiej i Stanów Zjednoczonych Ameryki, domagał się on bowiem rekompensaty finansowej w zamian za przekazanie potencjału jądrowego. Ostatecznie strategiczną broń nuklearną wycofano z terytorium Kazachstanu w kwietniu 1995 r., a z Ukrainy i Białorusi odpowiednio w czerwcu i listopadzie 1996 r.⁶⁵

Zgodnie z postanowieniami Traktatu START I, siły jądrowe Rosji zostały zmniejszone o 50%. Późniejsze porozumienia START II⁶⁶ oraz *Traktat o redukcji*

⁶⁵ A. Kozyrzew, *Demokratyczna...*, s. 68–72, 151; *Postanowlenije Wierchownoy Rady Ukrainy «O ratyfikacji Dogowora między Sojuzom Sowietskich Sotsyalistycznych Riespublik i Sojediniennymi Sztatami Amieriki o sokraszczenii i ograniczenii strategiczskich nastupatielnych woorużenij»*, podpisannogo w Moskwie 31 ijula 1991 goda, i *Protokola k niemu, podpisannogo w Lissabonie ot imieni Ukrainy 23 maja 1992 goda*, [w:] *Rossija – Ukraina 1990–2000. Dokumenty i matieriały*: Kniga 1..., s. 275–278; *Triechstoronnieje zajawlenije Priezidentow Rossii, SSZA i Ukrainy*, [w:] *ibid.*, s. 303–305; *Prilożenije k Triechstoronniemu zajawleniju Priezidentow Rossii, SSZA i Ukrainy ot 14 janwaria 1994 g.*, [w:] *ibid.*, s. 305–306; *Postanowlenije Wierchownoy Sowjeta Ukrainy ob ispolnieniu Priezidentom Ukrainy i Prawitielstwom Ukrainy riekomiendacyj, kotoryje sodierżatsia w punktie 11 Postanowlenija Wierchownoy Rady Ukrainy «O ratyfikacji Dogowora między Sojuzom Sowietskich Sotsyalistycznych Riespublik i Sojediniennymi Sztatami Amieriki o sokraszczenii i ograniczenii strategiczskich nastupatielnych woorużenij»*, podpisannogo w Moskwie 31 ijula 1991 goda, i *Protokola k niemu, podpisannogo w Lissabonie ot imieni Ukrainy 23 maja 1992 goda*, [w:] *ibid.*, s. 306–308; *Soglaszenije między Prawitielstwom Rossijskoj Fiedieracyi i Prawitielstwom Ukrainy po riezalizacii triechstoronnych dogoworiennostiej między Priezidentami Rossii, SSZA i Ukrainy ot 14 janwaria 1994 g.*, [w:] *ibid.*, s. 337–338; *Zakon Ukrainy o prisojedinenii Ukrainy k Dogoworu o nierasprostranienii jadiernogo orużyja ot 1 ijula 1968 goda*, [w:] *ibid.*, s. 359–361; *Miemorandum o garantijach biezopasnosti w swiazi s prisojedinenijem Ukrainy k Dogoworu o nierasprostranienii jadiernogo orużyja*, [w:] *ibid.*, s. 361–362; *Dopolnienije k Soglaszeniju między Prawitielstwom Rossijskoj Fiedieracyi i Prawitielstwom Ukrainy po riezalizacii Triechstoronnych dogoworiennostiej między Priezidentami Rossii, Ukrainy i SSZA ot 14 janwaria 1994 g.*, [w:] *ibid.*, s. 38–39; *Zajawlenie Priezidenta Ukrainy L.D. Kuczmy*, [w:] *ibid.*, s. 39–41; *Zajawlenie Priezidenta Rossijskoj Fiedieracyi B.N. Jelcyna*, [w:] *ibid.*, s. 41; A. Arbatow, W. Dworkin, *Jadiernoje...*, s. 27; A. Pikajew, *Niestratiegičeskie jadiernyje woorużenija* [w:] *Jadiernoje rasprostranienije: nowyje technologii, woorużenija i dogowory*, A. Arbatow, W. Dworkin (red.), Moskwa 2009, s. 144–151; A. F. Woolf, *Nonstrategic Nuclear Weapons*, „Congressional Research Service”, 28 January 2009, s. 10–11; R. S. Norris, W. M. Arkin, *Russian...*, s. 62–63; M. De Andreis, F. Caloger, *The...*, s. 11–22, 97–98, 114–116; I. Topolski, *Pozycja militarna Białorusi...*, s. 161–162; T. Kapuśniak, *Ukraina...*, s. 64–68; Y. Gaidar, *Collapsee...*, s. 247–249; M. A. Molchanov, *Political...*, s. 232–234; S. Żyłcow, *Ukraina...*, s. 62–65.

⁶⁶ Traktat START II nie wszedł w życie, w praktyce jednak wiele jego punktów było „wypełnianych”, zob.: I. Topolski, *Kontrola...*, s. 378–382.

strategicznych potencjałów ofensywnych (SORT – 1700–2200 ładunków nuklearnych) zastąpił START III, który ograniczył liczbę głowic jądrowych do poziomu 1550, a środków przenoszenia do 800 – w tym 700 aktywnych⁶⁷.

Dmitrij Trienin określa „demilitaryzację Rosji za jedną z najbardziej radykalnych w historii”. Ograniczenie uzbrojenia wiązało się również z dostosowaniem Sił Zbrojnych Federacji do postanowień *Traktatu o redukcji sił konwencjonalnych w Europie* (CFE-I)⁶⁸ oraz *Aktu zamykającego rokowania w sprawie redukcji stanów osobowych sił konwencjonalnych w Europie* (CFE-IA). Ponadto, Rosja, Ukraina, Białoruś, Mołdawia, Armenia, Azerbejdżan, Gruzja i Kazachstan na podstawie podpisanego 15 maja 1992 r. *Dokumentu taszkienckiego: Wspólna deklaracja i Zgoda na podstawy i procedury dla implementacji traktatu CFE* dokonały podziału limitów uzbrojenia przyznanych ZSRR. Zdecydowana większość pułapów w każdej z pięciu kategorii przypadła Federacji i Ukrainie. Stopniowo Rosja zaczęła wykazywać niezadowolenie z istniejących w ramach CFE ograniczeń, twierdząc, że są one niesprawiedliwe i utrudniają dyslokację jednostek na jej terytorium, szczególnie w strefach flankowych. Kolejny problem dotyczył wojsk, które stacjonowały w innych państwach Wspólnoty w obszarze obowiązywania Traktatu CFE. 19 listopada 1999 r. w Stambule podpisano *Porozumienie o Adaptacji Traktatu o konwencjonalnych siłach zbrojnych w Europie*. Dokument ten „dostosowywał” kontrolę zbrojeń konwencjonalnych do nowej rzeczywistości międzynarodowej – przyjęto zasadę wspólnej i niepodzielnej strefy bezpieczeństwa w Europie. Natomiast *Akt Końcowy CFE* zakładał wycofanie jednostek rosyjskich z Gruzji i Mołdawii. *Porozumienie o Adaptacji CFE* nie weszło jednak w życie, gdyż państwa NATO uzależniły jego ratyfikację od wypełnienia przez Rosję istniejących limitów oraz wycofania jej wojsk z Gruzji i Mołdawii. W konsekwencji jako swego rodzaju sprzeciw 12 grudnia 2007 r., weszło w życie moratorium o *Wstrzymaniu wykonywania przez Rosję postanowień Traktatu o Konwencjonalnych Siłach Zbrojnych w Europie i związanych z nim umów międzynarodowych*. Federacja Rosyjska „postulowała” w nim ratyfikację *Porozumienia o Adaptacji CFE* oraz nowe zmiany, w tym ograniczające strefę flankową przez państwa NATO⁶⁹.

⁶⁷ Priloženije: *Dogovor meźdu Rossijskoj Fiedieracyjej i Sojedinienymi Szatami Amieriki o mierach po dalniejszemu sokraszczeniju i ograniczeniju stratiegičeskich nastupatielnych wooruženij (SNW-3)*, [w:] W. Annienkow, O. Iwanow, W. Krugłow, F. Moisiejew, *Wojennaja sila w mieźdunarodnych otnoszenijach: uczebnoje posobije*, Moskwa 2011, s. 456–467; A. Arbatow, W. Dworokin, *Jadiernoje...*, s. 29–30; W. Kotlar, J. Bielobrow, *Woprosy...*, s. 103–108.

⁶⁸ Traktat CFE-I – podpisany w Paryżu 19 listopada 1990 r. – zakładał redukcję pięciu kategorii uzbrojenia określanych jako ofensywne: czołgi, bojowe wozy opancerzone, systemy artyleryjskie o kalibrze od 100 mm, samoloty bojowe i śmigłowce uderzeniowe.

⁶⁹ Zob.: W. Kotlar, J. Bielobrow, *Woprosy...*, s. 112–113; M. Madej, *Traktat o Siłach Konwencjonalnych w Europie – geneza, istota, perspektywy*, „Biuletyn PISM” nr 25 (439), 5 czerwca 2007, s. 1–2; M. Kaczmariski, *Problematyka...*, s. 537–538; I. Topolski, *Sila...*, s. 103–114, 237–244; I. Topolski, *Kontrola...*, s. 389–393; *Traktat o Konwencjonalnych Siłach Zbrojnych w Europie* (*Treaty on*

W wyniku załamania wspólnego systemu obronnego byłego ZSRR poza granicami Rosji pozostało wiele bardzo ważnych obiektów infrastruktury militarnej, co przełożyło się na znaczne osłabienie bezpieczeństwa państwa. Do najważniejszych „strat” zalicza się:

1. Systemy wczesnego ostrzegania – stacje radiolokacyjne na terytorium Ukrainy (Mukaczewo, Sewastopol), Łotwy (Skrunda), Azerbejdżanu (Gabała) i Kazachstanu (Bałchasz)⁷⁰.

2. Węzły łączności i ośrodki dowodzenia – w tym m.in. na Białorusi (Węzeł Łączności Marynarki Wojennej „Wilejka”), na Łotwie (Centra komunikacyjne w Windawie, Sztab Nadbałtyckiego Okręgu Wojskowego w Rydze).

3. Bazy morskie nad Morzem Czarnym (9 portów) i nad Morzem Bałtyckim (5 portów) – na Ukrainie (porty: Iljiczewsk, Odessa, Nikołajew, Chersoń, Jałta, Sewastopol, Teodozja), w Gruzji (Batumi, Poti), na Litwie (Kłajpeda), na Łotwie (Ryga, Lipawa, Windawa) oraz w Estonii (Tallin). Ponadto, około 50% infrastruktury portowo-nadbrzeżnej byłego ZSRR, szczególnie na Krymie i w państwach nadbałtyckich.

4. Rozbudowaną infrastrukturę ochrony pogranicza na granicach zewnętrznych byłego ZSRR. Poza granicami Federacji znalazło się około 40% potencjału wojskowego, baz oraz infrastruktury wykorzystywanej przez wojska ochrony pogranicza – w tym 100% punktów kontroli na kierunku zachodnim – szczególnie znajdującej się na Ukrainie, Białorusi, Zakaukaziu i Azji Centralnej. Dla porównania, granice Rosji z innymi republikami związkowymi, tzw. wewnętrzne – niezabezpieczone i otwarte na różnego rodzaju oddziaływanie z w różnych kierunków – stały się granicami państwowymi.

5. Unikalne obiekty militarne niemające odpowiedników na terytorium Rosji, w tym m.in. poligony doświadczalne w państwach Azji Centralnej.

6. Bazy wojskowe (m.in. Tyraspol w Mołdawii), lotniska, warsztaty remontowe⁷¹.

Conventional Forces in Europe – CFE), URL <<http://www.msz.gov.pl/Traktat,o,Konwencjonalnych,Silach,Zbrojnych...html>>, [dostęp: 17.06.2012]; *Posłanije Priezidenta Rossii Władimira Putina Fiedieralnemu Sobraniju RF: 2007 god*, URL <http://www.intelros.ru/2007/04/27..._sobraniju_rossijskoj_federacii_2007_g.html>, [dostęp: 17.07.2012]; W. Kurojedow, M. Moskowienko, *O nacyonalnoj...*, s. 14; R. Śmigieński, *Osierocona...*, s. 193–312, 347–410; K. Malak, *Czynnik...*, s. 68–79; A. Wozzenikow, *Nacyonalnaja...*, s. 214; D. Trienin, *Post-imperium...*, s. 114; J. Mankoff, *Russian...*, s. 170–172; «*Nowyj Dogowor o SNW w matricie globalnoj biezopasnosti. Politiczeskoje izmierienije*» (Statja, opublikowanaja w żurnale «*Mieżdunarodnaja żyzn*», № 7, ijul 2010 goda), [w:] S. Ławrow, *Mieżdu proszłym i buduszczim. Rossijskaja diplomatija w mieniajuszczemsia mirie*, Moskwa 2011, s. 548–566.

⁷⁰ Budowę obiektu pod Baranowiczami na Białorusi rozpoczęto w połowie lat 80. XX wieku, jednak w późniejszym okresie wstrzymano prace. Ponownie zostały wznowione w roku 1999.

⁷¹ Zob.: W. Maniłow, *Biezopasnost'...*, s. 59–61; I. Topolski, *Instrumenty militarne Federacji Rosyjskiej na obszarze Wspólnoty Niepodległych Państw*, [w:] *Rosja między imperium a mocarstwem nowoczesnym*, A. Dudek, R. Mazur (red.), Toruń 2010, s. 431–435; idem, *Sila...*, s. 196–200; W. Worobjew, *ODKB kak instrument obiespieczienija biezopasnosti*, [w:] *Wnieszniaja politika i diplomatija Rossijskoj Fiedieracyi. Uczebnik*, A. Panow (red.), Moskwa 2010, s. 201–205;

W konsekwencji jeden z priorytetów Federacji zakładał wykorzystanie obiektów wojskowych, położonych na terytorium innych republik poradzieckich. Kwestia ta w sposób bezpośredni wpływała na funkcjonowanie armii Rosji, a przez to na bezpieczeństwo państwa. Istotnym problemem pozostało określenie zasad i warunków „obecności” militarnej Federacji.

W przestrzeni poradzieckiej doszło także do „odmrożenia” tłumionych dotychczas konfliktów. Sytuacja ta dodatkowo uległa komplikacji przez zamieszkujących w tym regionie etnicznych Rosjan i ludność rosyjskojęzyczną. W przypadku części konfliktów istniała obawa „przelania się” ich na terytorium Federacji lub wplątania w nie „stacjonujących” w tym rejonie jednostek rosyjskich. Armia Rosji w „strefach konfliktów”, m.in. w Mołdawii, była realną siłą, która mogła przeciwdziałać chaosowi i eskalacji przemocy oraz przywrócić pokój i stabilność. W konsekwencji Federacja została zmuszona do wygaszania i rozwiązywania konfliktów zbrojnych na obszarze Wspólnoty – szczególnie w pobliżu własnych granic. Często towarzyszyło temu podejmowanie przez Rosję operacji pokojowych, których celem była przede wszystkim ochrona jej interesów. Ponadto, wyprowadzenie wojsk ochrony pogranicza z republik poradzieckich „wymuszało” zbudowanie skutecznego pasa ochronnego, zabezpieczającego terytorium Federacji przed różnego rodzaju niepożądaną działalnością⁷².

Istotnym problemem dla Federacji pozostaje zapewnienie bezpieczeństwa na tzw. flance zachodniej. Doświadczenie historyczne tłumaczy w pewien sposób współczesne założenia doktryny wojennej Rosji, która przywiązuje tak dużą wagę do „bliskiej zagranicy”. Państwa Europy Wschodniej natomiast mają istotne znaczenie geostrategiczne dla bezpieczeństwa Federacji. Według Siergieja Kisielewa, około 50% wszystkich prowadzonych przez Rosję wojen i konfliktów było toczonych na zachodnich rubieżach państwa. We współczesnym świecie Zachód stanowi zagrożenie dla Federacji, gdyż znalazła się ona pod presją militarnej, ekonomicznej, kulturalnej, handlowej i innych form geocywilizacyjnej ekspansji. Jako główne jej narzędzie wymienia NATO⁷³. Rozszerzenie Sojuszu Północnoatlantyckiego na wschód o nowe państwa wywarło znaczny wpływ

W. Worobjew, S. Żylcow, *Rossija i Ukraina*, [w:] *ibid.*, s. 227; *Pechora LPAR Daryal*, URL <<http://www.fas.org/spp/starwars/program/soviet/pechora.htm>>, [dostęp: 16.06.2012]; J. Lough, *Riding the tiger. Russia's new security imperatives*, „International Defense Review” 1993, vol. 26, nr 9, s. 687–688; S. Bieleń, *Tożsamość...*, s. 223–226; W. Marciniak, *Rozgrabione...*, s. 199–200; A. Czech, *Międzynarodowa...*, s. 88; B. Choriew, *Żyzniesposobnoje...*, s. 144–145.

⁷² Zob.: M. Shashenkov, *Russian Peacekeeping in the 'Near Abroad'*, „Survival” 1994, vol. 36, nr 3, s. 49–50; E. H. Holoboff, *Russian views on the military intervention: benevolent peacekeeping, Monroe Doctrine, or neo-imperialism?*, [w:] *Military Intervention in European Conflicts*, L. Freedman (red.), Oxford–Cambridge 1994, s. 154–157; D. Małyszewa, *Etniczeskije konflikty na jugie SNG i nacyonalnaja bezopasnost' Rossii*, „Mirowajaja ekonomika i międzunarodnyje otnoszenija” 1994, nr 3, s. 32–38; I. Topolski, *Siła...*, s. 179–209.

⁷³ S. Bieleń, *Tożsamość...*, s. 122–123, 297; J. Potulski, *Współczesne...*, s. 222–223.

na kwestie bezpieczeństwa Federacji Rosyjskiej. W konsekwencji samoloty NATO w ciągu 1 minuty mogą osiągnąć Kaliningrad, w ciągu 4 minut – Mińsk, zaś w 12–15 minut – Moskwę. Dla Rosji i Białorusi wyzwaniem stanowi budowa baz i rozmieszczenie sił zbrojnych Sojuszu na terytorium „nowych” członków, w tym szczególnie państw nadbałtyckich i Polski⁷⁴.

2.3. Uwarunkowania ekonomiczne

Federacja Rosyjska „przejęła” problemy gospodarcze Związku Radzieckiego⁷⁵, będące także wynikiem załamania się głównych założeń reform ekonomicznych, podjętych przez Michaiła Gorbaczowa⁷⁶. Rosja jako kontynuatorka ZSRR szybko stała się państwem o niestabilnej gospodarce. W zaistniałej sytuacji geopolitycznej przed Federacją Rosyjską oraz przed innymi republikami poradzieckimi pojawiły się nowe problemy⁷⁷:

a) „obciążenie scentralizowaną ekonomiką wojenną” gospodarki państwa. Decydujący wpływ na potencjał ekonomiczny Rosji wywierały największe przedsiębiorstwa kompleksu wojskowo-przemysłowego – reformy gospodarcze Michaiła Gorbaczowa koncentrowały się na unowocześnieniu i konwersji WPK;

b) rozpad istniejących więzi i „wspólnej przestrzeni gospodarczej ZSRR”. Poszczególne republiki związkowe wybrały własne „narodowe” drogi rozwoju ekonomicznego;

⁷⁴ N. Nartow, W. Nartow, *Geopolitika...*, s. 161; N. Maszerowa, *Rol i miasto processa Sozdania Sojuznogo Gosudarstwa Bielarusi i Rossii w nowych geopolityczeskich uslowijach*, [w:] *Rossija i Centralnaja Jewropa w nowych geopolityczeskich rialnostiach. Sbornik statiej uczastnikow V miezdunarodnoj naucznoj konfieriencyi Moskwa, 29–30 maja 2003 goda*, L. Szyszelińska (red.), Moskwa 2006, s. 263–268.

⁷⁵ Sytuacja gospodarcza i społeczna w ZSRR, zob.: Y. Gaidar, *Collapse...*, s. 71–114, 122–167, 201–219; B. Durka, *10 lat transformacji rosyjskiej gospodarki*, [w:] *Federacja Rosyjska 1991–2001*, J. Adamowski, A. Skrzypek (red.), Warszawa 2002, s. 339–342; A. Åslund, *Russia's...*, s. 11–33, 43–62, 67–87.

⁷⁶ Zob.: R. Crockatt, *Koniec...*, s. 139–140; W. Marciniak, *Rozgrabione...*, s. 112–114; B. Durka, *Budowa gospodarki rynkowej w Rosji – rezultaty i perspektywy*, [w:] *Rosja, refleksje o transformacji*, S. Bieleń, A. Skrzypek (red.), Warszawa 2010, s. 99–101; A. Skrzypek, *Smuta...*, s. 16–33; B. Durka, *10...*, s. 342–346; A. Åslund, *Russia's...*, s. 11–87; Y. Gaidar, *Collapse...*, s. 115.

⁷⁷ R. Crockatt, *Koniec...*, s. 139–140, 144–145; S. Bieleń, *Tożsamość...*, s. 183–193, 202–203; A. Mitrofanowa, *Globalizacja...*, s. 68–69; W. Marciniak, *Rozgrabione...*, s. 205–206; A. Sołżenicyn, *Rosja...*, s. 16–17; A. Szutow, *Etapy...*, s. 177–178; A. Bykow, *Postsowieckie...*, s. 37–38, 60; A. Moraczewska, *Ekonomiczna pozycja Federacji Rosyjskiej*, [w:] *Federacja Rosyjska w stosunkach międzynarodowych*, s. 122–123; *Posłanije Priezidenta Rossii Borisa Jelcyna Fiedieralnemu Sobraniju RF: »Rossija za...*; A. Åslund, *Russia's...*, s. 95–100, 157–187; A. L. Osipian, *The impact of human capital on economic growth: a case study in post-Soviet Ukraine, 1989–2009*, New York 2009, s. 60–67, 108–113; Y. Gaidar, *Collapse...*, s. 39–40; Ch. Wolf, T. Lang, *Russia's...*, s. 13–14; M. A. Molchanov, *Political...*, s. 234–235.

c) niewydolność gospodarki nakazowo-rozdzielczej spowodowała kryzys gospodarki wolnorynkowej, prowadząc do zapaści ekonomicznej państwa. Reformy podjęte w okresie ZSRR, mające na celu restrukturyzację jego gospodarki, w praktyce doprowadziły do zniszczenia starego systemu – gospodarki centralnie planowanej, zamiast którego nie zdołano stworzyć nowych dobrze funkcjonujących mechanizmów „rynkowych”;

d) powiązania i wpływy elit politycznych, włącznie z ośrodkiem decyzyjnym, na gospodarkę państwa, w tym na podejmowanie lub zaniechanie pewnych decyzji;

e) przebieg procesów prywatyzacji i powstawania oligarchii;

f) „depersonalizacja stosunków społecznych” – dezintegracja układów personalnych odgrywających dużą rolę w redystrybucji dóbr;

g) rozwój „szarej strefy” w sferze gospodarczej oraz zorganizowanej przestępczości;

h) przejęcie zadłużenia byłego ZSRR.

Wyścig zbrojeń z USA – szczególnie w zakresie Inicjatywy Obrony Strategicznej, tzw. „gwiazdnych wojen” – stanowił bardzo duże obciążenie dla finansów państwa i jedną z przyczyn problemów gospodarczych Związku Radzieckiego. Zdaniem Andrieja Kozyrjewa i Siergieja Ławrowa, Rosja przejęła na siebie w całości zadłużenie zewnętrzne Związku Radzieckiego⁷⁸, które wynosiło około 69–103 mld USD, a także aktywa zagraniczne o wartości blisko 140 mld USD – nieruchomości i w znacznym stopniu zobowiązania dawnych „sojuszników”. Jednak kwestia ta wywoływała pewne niesnaski w relacjach z Ukrainą⁷⁹. Natomiast pozostałe państwa poradzieckie nie przejęły zadłużenia oraz aktywów zagranicznych Związku Radzieckiego – w tym także placówek dyplomatycznych. Borys Jelcyn w *Orędziu o stanie państwa Prezydenta Rosji do Zgromadzenia Federalnego* »Rosja, za którą odpowiadamy«, z 23 lutego 1996 r., określił dług zagraniczny ZSRR na początku 1992 r. na poziomie 64,3 mld USD⁸⁰.

⁷⁸ Ministrowie spraw zagranicznych Rosji – Andriej Kozyrjew i Siergiej Ławrow rozwiązaniem to określili jako tzw. opcję zerową, zob.: A. Kozyrjew, *Demokratyczna...*, s. 112–121; «*Ob itogach priedsiedatelstwa Rossii w Sodružestwie Niezawisimych Gosudarstw*» (Stenogramma wystupienija w Sowietie Fiedieracyi Fiedieralnogo Sobranija Rossijskoj Fiedieracyi w ramach «prawitielstwiennogo czasa», Moskwa, 24 diekabria 2010 goda), [w:] S. Ławrow, *Mieždu...*, s. 729–730.

⁷⁹ W 1994 r. Andriej Kozyrjew ocenił, iż państwa, które otrzymały od ZSRR kredyty, powinny z tego tytułu zwrócić Rosji 160 mld USD. Jednocześnie podkreślał, że były to trudne do uregulowania długi, zob.: A. Kozyrjew, *Demokratyczna...*, s. 113.

⁸⁰ Zadłużenie zewnętrzne Federacji Rosyjskiej i jego ograniczenie, zob.: *Postanije Priezidenta Rossii Borisa Jelcyna Fiedieralnemu Sobraniju RF: »Rossija za...*; A. Kozyrjew, *Demokratyczna...*, s. 112–121; «*Ob itogach priedsiedatelstwa Rossii w Sodružestwie Niezawisimych Gosudarstw*» (Stenogramma wystupienija w Sowietie Fiedieracyi Fiedieralnogo Sobranija Rossijskoj Fiedieracyi w ramach «prawitielstwiennogo czasa», Moskwa, 24 diekabria 2010 goda..., s. 729–730; A. Szutow, *Etapy...*, s. 177–178; A. Bykow, *Postsowietskoje...*, s. 37–38, 60; I. Topolski, *Region...*, s. 116–117; J. Isakow, M. Potapow, *Wzaimodiejstwije Rossii s mieždunarodnymi organizacijami*, [w:] *Wniesznaja politika Rossijskoj Fiedieracyi 1992–1999. Uczebnoje posobie*,

Na Rosję przypadło mniej niż 50% PKB wytwarzanego w Związku Radzieckim⁸¹ na początku lat 90. XX wieku⁸². Według Anatolija Wozżenikowa, Federacja Rosyjska odziedziczyła po ZSRR około 60% środków trwałych – w ujęciu wartościowym oraz 76% przedsiębiorstw wytwarzających środki produkcji. Ponadto, na Rosję przypadło około 90% wydobywanej ropy naftowej, 73% gazu ziemnego, 63% produkcji energii elektrycznej, 80% eksportu nieprzetworzonej ropy i blisko 100% gazu. Federacja Rosyjska posiada także bogate złoża surowców mineralnych, w tym energetycznych⁸³ – gazu ziemnego (pozycja 1. na świecie: około 44,65–56,7 bln m³ – 25,2–26,7% zasobów światowych) i ropy naftowej (7–8.: 60–72,3 mld baryłek – około 10,9 mld ton – 6,1–6,6%). Rosja, w porównaniu z ZSRR, który był największym producentem ropy naftowej na świecie w latach 80. XX wieku, ograniczyła jej poziom. Do innych bogactw naturalnych Rosji należały m.in.: rudy żelaza i metali kolorowych, węgiel kamienny i brunatny, uran, fosforyty, siarka oraz diamenty. Zdaniem Aleksandra Borisowa (profesor MGIMO, poseł nadzwyczajny i pełnomocny) i Anny Czech, na terytorium Federacji pozostało 60% potencjału ekonomicznego Związku Radzieckiego. Boris Chołosza wskazuje, że Rosja utraciła około 40% potencjału przemysłowego ZSRR. Według Anatolija Szutowa, Federacja, Ukraina i Białoruś stanowiły wysoko zaawansowane technologicznie jądro ZSRR, znacznie przewyższające „peryferia”⁸⁴. W ZSRR tylko trzy republiki, tj. RFSRR, USRR

s. 89–91; B. Durka, *10...*, s. 367–368; Y. Gaidar, *Collapse...*, s. 241–242; Ch. Wolf, T. Lang, *Russia's...*, s. 8–9; S. Pirani, *Change...*, s. 47–48; R. Medvedev, *Post-Soviet...*, s. 158–161; J. Starodubcewa, T. Kapajewa, *Inostrannyje inwiesticy w Rossii*, [w:] *Mieżdunarodnyje ekonomičeskie otnoszenija: Uczebnik dla wyzow*, J. F. Żukow (red.), Moskwa 2000, s. 156–157, 192–193; A. Stępień-Kuczyńska, *Rosja: ku Europie. Z problematyki stosunków rosyjsko-unijnych*, Toruń 2007, s. 39.

⁸¹ Charles Wolf i Thomas Lang zaznaczają, że „należy z pewną ostrożnością odnosić się do danych statystycznych dotyczących gospodarki ZSRR”, które określają jako „niesolidne” i „niedokładne”. Jednocześnie zaznaczają, że w Rosji sytuacja w tej kwestii uległa poprawie, ale w przypadku części informacji, wpływających m.in. na wielkość podatku, mogły one zostać celowo „niedoszacowane”. Charles Wolf i Thomas Lang wskazują, iż odnoszenie się do „niepewnych” wskaźników ekonomicznych ZSRR i Federacji Rosyjskiej pokazuje duże dysproporcje, które w praktyce „raczej były mniejsze”, zob.: Ch. Wolf, T. Lang, *Russia's...*, s. 7–9.

⁸² Porównaj: B. Durka, *10...*, s. 343–344.

⁸³ Porównanie zasobów surowców energetycznych Rosji, zob.: D. Bochkarev, *Russian Energy Policy During President Putin's Tenure: Trends and Strategies*, London 2006, s. 15–26; *Energy Strategy of Russia for the period up to 2030*, Moscow 2010, s. 21, 62–74; *Eniergeticzeskaja strategija Rossii na pieriod do 2030 goda*, URL <http://www.sro-ess.ru/about_sro/1715-r.pdf>, [dostęp: 27.11.2012].

⁸⁴ A. Wozżenikow, *Nacyonalnaja...*, s. 215; A. Borisow, *Rossijsko...*, s. 114–115; A. Czech, *Mieżdunarodowa...*, s. 86–88; B. Choriew, *Żywniesposobnoje...*, s. 144–145; A. Szutow, *Etapy...*, s. 186; A. Moraczewska, *Ekonomična...*, s. 109–110; I. Topolski, *Region...*, s. 116; T. Wites, *Rosja...*, s. 69; M. Kaczmarzski, *Bezpieczeństwo energetyczne Unii Europejskiej*, Warszawa 2010, s. 24–28; *The World Factbook*: URL <<https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/rs.html>>, [dostęp: 24.07.2012]; T. Ekiert, *Znaczenie sektora surowcowo-energetycznego dla gospodarki rosyjskiej i światowego bilansu energetycznego*, [w:] *Rosja, refleksje o transformacji*,

i BSRR – ewentualnie Azerbejdżańska SRR – „były płatnikami netto do wspólnego budżetu ZSRR”, a pozostałe tylko odbiorcami „pomocy”. Jednocześnie Rosję i Ukrainę określano „jądrem gospodarczym” Związku Radzieckiego⁸⁵.

Zdaniem Jurija Szyszkowa i Jurija Godina, ZSRR tworzył wspólną przestrzeń gospodarczą, na którą składały się międzyrepublikańskie powiązania gospodarcze. Ponadto, w republikach poradzieckich funkcjonowały: wspólna waluta, wspólne standardy techniczne, określone normy jakościowe towarów, rozwinięta sieć infrastruktury komunikacyjno-transportowej, wspólne systemy energetyczne⁸⁶. W wyniku rozpadu ZSRR doszło do zerwania części powiązań przemysłowo-gospodarczych, handlowych i kooperacyjnych między byłymi republikami związkowymi – ich gospodarki były ze sobą zintegrowane. Ponadto, były republiki stały się rynkami zewnętrznymi dla Rosji. Ograniczeniu uległa także współpraca na płaszczyźnie gospodarczej państw poradzieckich wraz z istniejącymi powiązaniem wytwórczo-technologicznymi. W konsekwencji spowodowało to obniżenie produkcji przemysłowej i rolnej, wielkości inwestycji kapitałowych i wymiany handlowej. Sytuacja ta skutkowałą zmniejszeniem wspólnej pozycji ekonomicznej państw WNP w pierwszej połowie lat 90. XX wieku. Jednocześnie na płaszczyźnie gospodarczej istniały duże współzależności między republikami poradzieckimi, które włącznie z Rosją, nie mogły bez kooperacji zapewnić ciągłości produkcji. Szczególnie kwestia ta była widoczna w przypadku państw uzależnionych od importu surowców naturalnych. Dla przykładu, Ukraina bez stabilnej współpracy z rosyjskimi przedsiębiorstwami nie mogła wytwarzać 80–90% swojej produkcji. Problem ten odnosił się również do innych państw, co zmusiło je do kooperacji z Federacją ze względu na zasoby nośników energii, rozwiniętą gospodarkę i chłonny rynek. Jednocześnie także Rosja wykazywała uzależnienie od współpracy ekonomicznej z innymi republikami poradzieckimi, a szczególnie z Ukrainą. Sytuacja ta była spowodowana tym, iż nowo powstałe państwa otrzymały w spadku po ZSRR gospodarkę wraz z istniejącymi powiązaniem, które były tworzone przez dziesiątki lat w oderwaniu od zasad rynkowych. W praktyce każda z republik związkowych „dostała” tylko pewien fragment, a nie całość systemu ekonomicznego

S. Bieleń, A. Skrzypek (red.), Warszawa 2010, s. 121–122, 133–139; idem, *Gaz ziemny w bilansie energetycznym Rosji*, „Stosunki Międzynarodowe International Relations” 2009, t. 39, nr 1–2, s. 113–115; D. Bochkarev, *Russian...*, s. 15–26; *Energičeseskaja...*; *Energy...*, s. 21, 62–74; E. Wyciszkievicz, *Rosyjski sektor naftowo-gazowy – uwarunkowania wewnętrzne i perspektywy rozwoju*, [w:] *Geopolityka rurociągów. Współzależność energetyczna a stosunki między państwami na obszarze postsowieckim*, E. Wyciszkievicz (red.), Warszawa 2008, s. 8–10, 16–18.

⁸⁵ S. Tkaczenko, *Informacyonnaja...*, s. 115–116.

⁸⁶ J. Szyszkow, *Nieintiegrirujemoje Sodružestwo: paradoks ili zakonomiernost’?*, [w:] *Rossija i Centralnaja Jewropa w nowych geopoliticzeskich riálnostiach. Sbornik statiej uczastnikow V mieżdunarodnoj naucznoj konfieriencyi Moskwa, 29–30 maja 2003 goda*, L. Szyszczelina (red.), Moskwa 2006, s. 247–248; J. Godin, *Rossija i Bieloruszija na puti k jedineniju. Problemy ekonomičeskiej biezopasnosti sożnogo gosudarstwa*, Moskwa 2001, s. 27–36.

Związku Radzieckiego. Jednak na terytorium Ukrainy, Białorusi i republik nadbałtyckich znalazły się przedsiębiorstwa, które wytwarzały wysoko zaawansowane wyroby. W cyklu produkcyjnym ich brak mógł doprowadzić do przerwania łańcucha powiązań technologicznych na obszarze byłego ZSRR⁸⁷. Państwa poradzieckie na płaszczyźnie gospodarczej pozostawały w dużym stopniu uzależnione od sytuacji ekonomicznej w Federacji⁸⁸.

W byłych republikach związkowych *de facto* rubel radziecki wykorzystywano jako pieniądź „obiegowy” oraz do różnych rozliczeń handlowych. W lipcu 1993 r. władze Rosji wprowadziły nową walutę – rubla rosyjskiego (RUB), co wiązało się z wycofaniem znajdujących się w użyciu i emitowanych w okresie Związku Radzieckiego banknotów. W tej sytuacji Rosja postanowiła znacznie ograniczyć zakres wymiany rubli radzieckich na rosyjskie, co skutkowało odcięciem republik poradzieckich od gotówkowego obrotu rublowego. Podjęcie tej decyzji argumentowano względami ekonomicznymi, tj. ponoszeniem strat finansowych i potrzebą zahamowania „wzrostu inflacji”. W praktyce spowodowało to „likwidację wspólnej jednostki pieniężnej” i skłoniło pozostałe republiki poradzieckie do wprowadzenia do obiegu własnych walut narodowych. „Koniec dawnej wspólnej strefy rublowej” oznaczał przekształcenie relacji wewnątrzpaństwowych w międzypaństwowe, ze wszystkimi tego konsekwencjami dla poradzieckiej przestrzeni gospodarczej. Bezpośrednim skutkiem było duże ograniczenie wymiany handlowej Federacji Rosyjskiej z innymi państwami Wspólnoty. Likwidacja strefy rublowej w 1993 r. doprowadziła do rozpadu wspólnej przestrzeni gospodarczej państw WNP⁸⁹. Szerzej problem

⁸⁷ *Rossija i Centralno-Wostocznaja...*, s. 27, 311; A. Szutow, *Etapy...*, s. 177–179; W. Worobjew, S. Żylcow, *Rossija i Ukraina...*, s. 228–230; A. Bykow, *Postsowieckoje...*, s. 100–102, 108–109; S. Bieleń, *Tożsamość...*, s. 198–202; A. Mitrofanowa, *Globalizacja...*, s. 69–70; I. Rodionowa, *Stan obecny i specyfika rozmieszczenia przemysłu w Rosji*, [w:] *Ryzyko rynkowe i otoczenie społeczno-gospodarcze. SE 66*, W. Szkutnik (red.), Katowice 2011, s. 39–41; B. Choriew, *Żywność...*, s. 144–145; T. Wites, *Rosja...*, s. 63–64; B. Durka, *Budowa...*, s. 101; eadem, *10...*, s. 344–350; D. Trienin, *Post-imperium...*, s. 204–209; A. L. Osipian, *The...*, s. 60–61, 108–109; Y. Gaidar, *Collapse...*, s. 172–175, 228–241; M. A. Molchanov, *Political...*, s. 207, 234–237; A. Moraczewska, *Ekonomiczna...*, s. 110, 116–118, 124–125; M. Kaczmarek, *Bezpieczeństwo...*, s. 24–27.

⁸⁸ A. Suzdalcew, *Postsowieckoje prostranstwo: uchodiaszczaja realnost'*, [w:] *Mir wokrug Rossii: 2017. Kontury niedalekiego buduszczeogo*, S. Karaganow (red.), Moskwa 2007, s. 125; W. Bondarienko, *Nowyje sosiedi Jewrosojuz: geopoliticeskije perspektiwy Bielorusii*, [w:] *Rossija i Centralnaja Jewropa w nowych geopoliticeskich realnostiach. Sbornik statiej uczastnikow V miezdunarodnoj naucznoj konfieriencyi Moskwa, 29–30 maja 2003 goda*, L. Szysznelina (red.), Moskwa 2006, s. 304.

⁸⁹ *Rossija i Centralno-Wostocznaja...*, s. 27; W. Marciniak, *Rozgrabione...*, s. 234–236; J. Nikuliczew, *Rossija...*, s. 381–382; A. Zagorskij, *Rossija i SNG*, [w:] *Wniesznaja politika Rossijskoj Fiedieracyi 1992–1999. Uczebnoje posobieje*, s. 97; A. Skrzypek, *Smuta...*, s. 51; B. Durka, *10...*, s. 351–353; R. Antczak, *Uwarunkowania ekonomiczne kryzysu rosyjskiego*, [w:] *Rosja i jej sąsiedzi*, G. Przebinda (kierownik naukowy programu), Kraków 2000, s. 71–75; D. Trienin, *Post-imperium...*, s. 204–205; A. Åslund, *Russia's...*, s. 113–114; A. Stępień-Kuczyńska, M. Słowikowski, *Procesy*

ten przedstawia Jefim Piwowar, który twierdzi, iż w ramach WNP nie udało się utrzymać wspólnej przestrzeni gospodarczej dwunastu republik poradzieckich. Wynikało to w dużym stopniu z niestabilnej sytuacji ekonomicznej w nowo powstałych państwach, co prowadziło do rozpadu istniejących powiązań, m.in. na skutek reform gospodarczych, których zakres i tempo było zróżnicowane. Jefim Piwowar wymienił także wprowadzenie przez byłe republiki własnych walut narodowych, taryf i ograniczeń w ramach wymiany handlowej, a także hiperinflację. Ponadto, istniejące w okresie ZSRR powiązania nie „przystawały” do nowych „quasi-rynkowych zasad”. W tych warunkach kooperacja gospodarcza stała się niekorzystna⁹⁰.

Upadek Związku Radzieckiego „negatywnie” wpłynął na funkcjonowanie gospodarki Federacji Rosyjskiej, do czego przyczyniła się utrata lub rozpad⁹¹:

a) infrastruktury transportowo-komunikacyjnej – linie kolejowe i sieć rurociągów, szczególnie na Ukrainie, Białorusi, w Mołdawii (i Kazachstanie) – główne szlaki tranzytowe do Europy Środkowo-Wschodniej i Zachodniej oraz Południowo-Wschodniej;

b) wspólnego systemu komunikacji kosmicznej – ważniejsze stacje nasłuchowe były rozmieszczone na terytorium Ukrainy i Kazachstanu;

c) na terytorium Ukrainy, Białorusi, państw nadbałtyckich, Kazachstanu oraz na Krymie unikalnych, zaliczanych do światowej czołówki ośrodków naukowo-badawczych, zajmujących się opracowywaniem nowoczesnych technologii;

d) przemysłu stocznioowego na Ukrainie – 60% potencjału produkcyjnego statków nawodnych ZSRR;

e) ważnych portów handlowych na Morzu Czarnym, szczególnie Odessy i Sewastopola (na Ukrainie) oraz na Morzu Bałtyckim – łącznie utracono 30 portów morskich;

f) przemysłu metalurgicznego na Ukrainie – 70% produkcji ciężkich płyt stalowych było przeznaczonych dla stoczni w Rosji;

g) przemysłu wydobywczego – m.in. kopalnie rud uranu, rud żelaza i metali kolorowych;

h) złóż surowców energetycznych w państwach Azji Centralnej i w Azerbejdżanie.

integracyjne i dezintegracyjne na obszarze Wspólnoty Niepodległych Państw, [w:] Na gruzach Imperium... W stronę nowego ładu międzynarodowego i społeczno-politycznego w regionie Europy Środkowej i Wschodniej, A. Stępień-Kuczyńska, M. Słowikowski (red.), Łódź 2012, s. 158.

⁹⁰ J. Piwowar, *Postsowietskoje...*, s. 24–26.

⁹¹ Z. Brzeziński, *Wielka...*, s. 92–93; A. Wozzenikow, *Nacyonalnaja...*, s. 214–217; A. Moraczewska, *Ekonomiczna...*, s. 124–125; M. Kaczmarek, *Bezpieczeństwo...*, s. 64–66, 72; W. Bondarionko, *Nowyje...*, s. 308; A. Czech, *Międzynarodowa...*, s. 88; M. A. Molchanov, *Political...*, s. 236; A. Stępień-Kuczyńska, *Rosja...*, s. 230–232; W. Paniuszkin, M. Zygar, *Gazprom: rosyjska broń*, Warszawa 2008, s. 210–212.

W wyniku rozpadu ZSRR doszło do znacznego osłabienia infrastruktury transportowo-komunikacyjnej Rosji, co w dużym stopniu ograniczyło możliwości „wyjścia” do państw „dalekiej zagranicy”. Szczególnie było to odczuwalne na kierunku zachodnim, gdzie część szlaków komunikacyjnych, w tym linie kolejowe, oraz infrastruktury rurociągów znalazła się poza terytorium Federacji Rosyjskiej. Według Wiktora Czernomyrdina, „Gazprom” utracił około 1/3 infrastruktury rurociągów, 1/3 złóż surowca oraz 1/4 stacji kompresyjnych – mocy tłoczenia. Jednocześnie zachowano „sterowność, mobilność, niezbędne powiązania z partnerami” oraz „integralność”. Na terytorium Rosji pozostało około 64,3% sieci gazociągów byłego ZSRR, zaś na Ukrainie, Białorusi i Mołdawii odpowiednio – 14,3%, 2,2%, 0,5%. Oznaczało to, iż przesył różnych towarów i przede wszystkim eksport ropy naftowej i gazu ziemnego do państw Europy musiał odbywać się przez terytorium Białorusi, Ukrainy i Mołdawii, które stały się państwami tranzytowymi. Sieć rurociągów na obszarze poradzieckim, którą transportowano gaz ziemny i ropę naftową, była stara i wymagała „modernizacji”⁹².

Po rozpadzie ZSRR doszło do zerwania części powiązań o charakterze naukowo-technicznych oraz współpracy technologicznej między Rosją a innymi republikami poradzieckimi. Istnieje także zapóźnienie technologiczne Federacji w stosunku do innych państw. Rozwój Rosji w dużym stopniu jest uzależniony od międzynarodowej współpracy naukowo-technicznej i pozyskiwania nowych rozwiązań innowacyjnych. Natomiast stosowanie polityki izolacji w tym zakresie nie było pożądane, gdyż wymiana handlowa nie mogła opierać się tylko na sektorze paliwowo-surowcowym i kompleksie wojskowo-przemysłowym⁹³.

W Związku Radzieckim WPK zajmował szczególne miejsce. „Rozbudowany” przemysł zbrojeniowy był jedną z najnowocześniejszych i wiodących części gospodarki narodowej. Natomiast branże zbrojeniowe stanowiły podstawowy szkielet potencjału przemysłowego państwa. WPK ZSRR pochłaniał także znaczną część potencjału wytwórczego i naukowego, a na jego utrzymanie

⁹² S. Żylcow, *Eniergieticzeskij faktor wo wnieszniej politieke Rossii*, [w:] *Wnieszniaja politika i diplomatija Rossijskoj Fiedieracyi. Uczebnik*, s. 159–165; A. Bykow, *Postsowietskoje...*, s. 109–111; D. Trienin, *Post-imperium...*, s. 220; B. Choriew, *Żyzniesposobnoje...*, s. 141; T. Guzienkowa, *Rossijskij faktor i gieopoliticzeskije cennosti Ukrainy w naczale XXI wieka głazami ukraińskich ekspiertow*, [w:] *Rossija i Ukraina: etnopoliticzeskije aspekty wzaimodiejstwija: Sbornik statiej*, I. Snieżkowa, L. Ostapienko (red.), Moskwa 2007, s. 48–50; A. Wozżenikow, *Nacyonalnaja...*, s. 216–218; W. Miłow, *Rosja i Ukraina – wzajemna zależność*, [w:] *Ukraina: jak żyć z Rosją? Rosja: jak żyć z Ukrainą? Stosunki ukraińsko-rosyjskie w 2006 roku i w najbliższej przyszłości*, W. Konończuk (red.), Warszawa 2006, s. 25–28; T. Ekiert, *Znaczenie...*, s. 123–128; M. Raś, *Miejsce...*, s. 221–222; A. Włodkowska, *Polityka Federacji Rosyjskiej wobec Wspólnoty Niepodległych Państw*, [w:] *Polityka zagraniczna Rosji*, S. Bieleń, M. Raś (red.), Warszawa 2008, s. 128–129; D. Bochkarev, *Russian...*, s. 27–32; W. Czernomyrdin, *Wriemia...*, s. 209; W. Paniuszkin, M. Zygar, *Gazprom...*, s. 25.

⁹³ A. Bykow, *Postsowietskoje...*, s. 41–45.

przeznaczano nawet około 80–90% zasobów państwa – finansowych, intelektualnych, surowcowych i technicznych. Sam kompleks wojskowo-przemysłowy dawnego Związku Radzieckiego stanowił nierozdzielalną całość z wieloma odnogami. Celowym zamysłem było rozmieszczenie przedsiębiorstw produkujących jeden określony „system uzbrojenia” na terytorium całego państwa. Jednocześnie pewne bardzo wyspecjalizowane ośrodki naukowo-badawcze lub zakłady produkcyjne nie miały swoich odpowiedników w innych republikach związkowych, włączając również RFSRR⁹⁴.

Sytuacja diametralnie uległa zmianie po upadku Związku Radzieckiego, co doprowadziło do sztucznego podziału WPK. W konsekwencji ośrodki naukowo-badawcze i przedsiębiorstwa produkcyjne kompleksu wojskowo-przemysłowego znalazły się na obszarze nowo powstałych państw. Największa część całego WPK przypadła Federacji Rosyjskiej. Na terytorium Rosji pozostało około 70–80% potencjału i 72–75% infrastruktury kompleksu wojskowo-przemysłowego wraz z ośrodkami naukowo-badawczymi. Federacja Rosyjska przejęła około 72% przedsiębiorstw produkcyjnych i 84% instytutów naukowo-badawczych oraz biur konstrukcyjnych. Jednocześnie zakłady zbrojeniowe w Rosji wytwarzały blisko 80% produkcji całego WPK ZSRR. Możliwości zaś prowadzenia prac badawczo-rozwojowym do celów wojskowych oscylowały w granicach 70–90%. Zdaniem wielu specjalistów, w nowej sytuacji przedsiębiorstwa należące do WPK Rosji mogły bez kooperacji z firmami z innych republik poradzieckich samodzielnie wytwarzać około 17–20% potrzebnej siłom zbrojnym techniki wojskowej. Znaczna część najważniejszych zakładów zbrojeniowych i ośrodków naukowo-badawczych pozostała na terytorium Ukrainy (odpowiednio około 17%

⁹⁴ Zob.: A. Kozyriew, *Demokratyczna...*, s. 62–64; D. Trienin, *Post-imperium...*, s. 107–108; N. Jefimow, *Diegradacyja i rozwał oboronno-promyszlennogo kompleksa Rossii*, [w:] *Armija Rossii: sostojanije i pierspektiwy*, R. Janowski, J. Dieriugin (red.), Moskwa 1999, s. 97–98; J. Szyszkow, *Rossija i mirowoj rynek: struktornyj aspekt*, „Mirowaja ekonomika i międzynarodnyje otnoszenija” 1997, nr 2, s. 5; R. Sakwa, *Russian...*, s. 304–305; B. Sauerwein, *Post-Soviet economy: the military legacy*, „International Defense Review” 1992, vol. 25, nr 4, s. 324; eadem, *Defense conversion: Russia’s „strategic imperative”*, „International Defense Review” 1992, vol. 25, nr 8, s. 733–735; W. Sieriebriannikow, *Diemilitarizacyja obszczestwa*, „Mirowaja ekonomika i międzynarodnyje otnoszenija” 1992, nr 12, s. 30–31; P. Wieczorek, *Ekonomiczne aspekty polityki wojskowej Związku Radzieckiego i Polski*, „Sprawy Międzynarodowe” 1990, nr 11, s. 97–98; M. Gierasiew, W. Surikow, *Krisis rossijskoj oboronnoj promyszlennosti i pierspektiwy eksporta woorużenij*, [w:] *Rossija w mirowoj targowle orużem: strategija, politika, ekonomika*, E. J. Pier, D. Trenin (red.), Moskwa 1996, s. 16–17; B. Kuzyk, *Oboronno-promyszlennyj kompleks Rossii: proryw w XXI wiek*, Moskwa 1999, s. 56; A. Kennaway, *The Military Industrial Complex*, „Conflict Studies Research Centre” 1998, March, s. 1–10; M. J. Costigan, W. C. Martel, *Our Failure to Convert Russian Arms Industry*, „Orbis” 1999, vol. 43, nr 3, s. 463; K. R. Gonchar, Y. N. Kuznetsov, A. Ozhegov, *Conversion of the Post-Soviet Defense Industry: Implications for Russian Ecomic Development*, „Bonn International Center of Conversion” 1995, February, s. 20–22; W. Marciniak, *Rozgrabione...*, s. 232–234; A. L. Osipian, *The...*, s. 61; R. Medvedev, *Post-Soviet...*, s. 55–62.

i 9%) i Białorusi (3% i 1%)⁹⁵. Ponadto, Andriej Kozyriew podkreśla, iż WPK był „trudny do reformowania”⁹⁶.

Kompleks militarno-przemysłowy Rosji odczuł szczególnie stratę ważnych składników, która „negatywnie” wpłynęła na jego funkcjonowanie. Zalicza się do nich przede wszystkim⁹⁷:

1. Zakłady produkcyjne i ośrodki naukowo-badawcze na terytorium Ukrainy, a szczególnie:

a) ciężki przemysł stoczniowy – około 22% potencjału byłego ZSRR – w tym stocznie w Nikołajewie i Chersoniu;

b) biura konstrukcyjne zajmujące się opracowywaniem techniki raketowej i systemów kierowania nimi oraz przedsiębiorstwa produkujące komponenty do pocisków balistycznych znajdujące się w Kijowie, Charkowie, Dniepropietrowsku, Pawłogradzie, Zaporozżu, Kerczu. Na Ukrainie wytwarzano najnowocześniejsze, w tym ciężkie ICBM MIRV;

c) lotniczy naukowo-techniczny kompleks „Antonov”;

d) zakład Małyszewa w Charkowie – produkcja sprzętu pancernego;

e) zakłady przemysłu elektronicznego;

f) zakłady remontowe uzbrojenia i sprzętu wojskowego.

2. Przedsiębiorstwa zbrojeniowe rozmieszczone na obszarze Białorusi, w tym:

a) przemysł elektrotechniczny i optyczno-badawczy – szczególnie zakłady zajmujące się produkcją urządzeń do systemów raketowo-kosmicznych oraz komponentów do badań kosmicznych;

b) Mińskie Zakłady Ciągników Kołowych – brak odpowiednika w Rosji – dostarczające podwozia kołowe, stanowiące podstawę dla mobilnych międzykontynentalnych wyrzutni pocisków balistycznych SS-25/-27;

c) zakłady remontowe uzbrojenia i sprzętu wojskowego;

⁹⁵ A. Szutow, *Etapy...*, s. 178; M. J. Costigan, W. C. Martel, *Our...*, s. 461, 465; K. R. Gonchar, Y. N. Kuznetsov, A. Ozhegov, *Conversion...*, s. 15–16, 22, 26–27; M. Gierasiew, W. Surikow, *Krizis...*, s. 20; M. Chęciński, *Przemysł zbrojeniowy jako czynnik polityki wewnętrznej i zagranicznej Federacji Rosyjskiej*, Polska Fundacja Spraw Międzynarodowych, Warszawa 1997, s. 6; P. Wieczorek, *Rosyjski przemysł obrony w latach dziewięćdziesiątych*, „Polityka Wschodnia” 1995, nr 1–2, s. 118; B. Kuzyk, *Oborono...*, s. 59–61, 195–198; *Wojennaja rieforma: Woorużemnyje Sily Rossijskoj Fiedieracyi*, G. A. Ziuganow (red.), Moskwa 1998, s. 67; J. Cooper, *The Soviet Defence Industry: Conversion and Reform*, London 1991, s. 21; A. Kennaway, *The...*, s. 3–4; W. Sieriebriannikow, *Diemilitaracyja...*, s. 36; R. Faramazian, *Konwersija rossijskiego WPK: mirochozajstwiennoje izmierienije*, „Mirowaja ekonomika i międzunarodnyje odnoszenija” 1997, nr 10, s. 43; S. Bieleń, *Tożsamość...*, s. 211; T. Kapuśniak, *Ukraina...*, s. 70.

⁹⁶ A. Kozyriew, *Demokratyczna...*, s. 15–16.

⁹⁷ *Ibid.*, s. 68–69; I. Topolski, *Sila...*, s. 61–65; idem, *Pozycja militarna Ukrainy...*, s. 172–175; idem, *Pozycja militarna Białorusi...*, s. 172–173; idem, *Stosunki białorusko-rosyjskie*, [w:] *Białoruś w stosunkach międzynarodowych*, I. Topolski (red.), Lublin 2009, s. 191; idem, *Instrumenty...*, s. 432–434; M. De Andreis, F. Caloger, *The...*, s. 54–55; M. A. Molchanov, *Political...*, s. 236.

3. Ośrodki naukowo-badawcze i przemysłowe w pozostałych republikach poradzieckich:

- a) na terytorium Kazachstanu: kosmodrom doświadczalny Bajkonur – badania techniki kosmicznej i raketowych pocisków strategicznych;
- b) kopalnie uranu w poradzieckich republikach środkowoazjatyckich;
- c) ośrodki naukowe zajmujące się przygotowaniem techniki raketowej i systemów kierowania w Kazachstanie, Kirgistanie i republikach nadbałtyckich.

W konsekwencji część przedsiębiorstw WPK Rosji w celu kontynuacji „swojej działalności” była zmuszona do kooperacji ze swoimi odpowiednikami z republik poradzieckich. Problem stanowiło też przeprowadzenie konwersji całego kompleksu wojskowo-przemysłowego Federacji Rosyjskiej, co było wynikiem zakończenia wyścigu zbrojeń między dwoma supermocarstwami. Podstawowy cel zakładał przekształcenie i dostosowanie WPK do zmieniających się zadań sił zbrojnych oraz do możliwości ekonomicznych państwa – był bardzo rozbudowany w stosunku do ówczesnych potrzeb struktur siłowych Rosji. Przedsiębiorstwa przemysłu zbrojeniowego miały także „dostosować się do zasad gospodarki rynkowej”⁹⁸. Ponadto, wraz z rozpadem kompleksu wojskowo-przemysłowego Związku Radzieckiego doszło do powstania narodowych przemysłów zbrojeniowych, a Ukraina i w mniejszym stopniu Białoruś stały się jednymi z konkurentów Federacji Rosyjskiej na światowym rynku uzbrojenia⁹⁹.

Rosja w porównaniu do pozostałych republik odziedziczyła bardziej złożone problemy gospodarcze, co przełożyło się na przyjęte „działania naprawcze”. Realne zagrożenie powstania kryzysu gospodarczego spowodowało, że w październiku 1991 r. Borys Jelcyń podjął decyzję o przeprowadzeniu reform rynkowych. Program zaproponowany przez wicepremiera Jegora Gajdara¹⁰⁰ zakładał, że Rosja jest odrębnym państwem i „prowadzi własną politykę gospodarczą”. W praktyce oznaczało to „pominięcie” innych republik związkowych. „Radikalna reforma rynkowa” w Federacji Rosyjskiej miała przyczynić się do „rozwiązania kryzysu władzy”, który powstał w wyniku „rozpadu imperium partii komunistycznej”, a nie do naprawy gospodarki państwa. Gospodarka Rosji znalazła się w stanie „przejściowym” – już nie „centralnie planowana”, ale jeszcze nie „w pełni rynkowa”¹⁰¹.

⁹⁸ Konwersja kompleksu wojskowo-przemysłowego Federacji Rosyjskiej, zob.: I. Topolski, *Sila...*, s. 66–75; W. Marciniak, *Rozgrabione...*, s. 232–234; A. Kozyriew, *Demokratyczna...*, s. 63–65.

⁹⁹ Zob.: *TIV of arms exports from the top 50 largest exporters, 1992–2011*, URL <http://armstrade.sipri.org/armstrade/html/export_toplist.php>, [dostęp: 09.06.2012].

¹⁰⁰ Założenia i realizacja reformy gospodarczej przygotowanej przez wicepremiera Jegora Gajdara, zob.: W. Marciniak, *Rozgrabione...*, s. 205–262; R. Medvedev, *Post-Soviet...*, s. 19–22; A. Jach, „*Terapia szokowa*” *Jegora Gajdara jako model transformacji gospodarczej Federacji Rosyjskiej w latach 1992–1993*, [w:] *Dwie dekady transformacji w Europie Środkowej i Wschodniej 1989–2009*, A. Stępień-Kuczyńska, M. Potz, M. Słowikowski (red.), Toruń 2011, s. 199–213.

¹⁰¹ R. Crockatt, *Koniec...*, s. 140; W. Szczetinin, *Integracja Rosji w mirowuju ekonomiku*, [w:] *Wnieszniaja politika i diplomatija Rossijskoj Fiedieracyi. Uczebnik*, s. 151; S. Bieleń, *Toż-*

W okresie schyłkowym Związku Radzieckiego miały miejsce specyficzne przemiany własnościowe, które były prowadzone później w Federacji Rosyjskiej. Jednocześnie doszło do „przekształcenia” „ministerstw energetycznych” w koncerny – m.in. na bazie Ministerstwa Przemysłu Gazowego ZSRR powstał „Gazprom”. Włodzimierz Marciniak taką formę przemian nazywa „wschodnią prywatyzacją”. Bardziej krytyczne stanowisko prezentuje Siergiej Tkaczenko, który zachodzące procesy prywatyzacji określa „rozkradaniem ogólnonarodowej własności”. Zaznacza jednocześnie, że wówczas nie istniały „prawne – legalne modele prywatyzacji”. W tym okresie wyłoniła się „nowa warstwa właścicieli”, stając się jedną z grup interesów, tj. oligarchowie¹⁰². Według Borysa Jelcyna, w roku 1994 sektor prywatny wytwarzał około 62% PKB Rosji¹⁰³. W późniejszym okresie Anatolij Czubajs ocenia, że na część niepubliczną przypadało 75% PKB państwa. W roku 1999 ponad 74% przedsiębiorstw zostało sprywatyzowanych, w tym 88,7% zakładów przemysłowych¹⁰⁴.

Procesy prywatyzacji oraz transformacji gospodarczej w latach 90. XX wieku wpłynęły m.in. na „utrwalenie” w Rosji pewnych negatywnych zjawisk, z których część pojawiła się wcześniej w ZSRR. Do najważniejszych zalicza się powstanie dużej „szarej strefy” i zorganizowanej przestępczości¹⁰⁵, korupcji, bezrobocia, wysokiej inflacji, znacznego rozwarstwienia społeczeństwa i spadku „jakości życia mieszkańców” – ubożenie społeczeństwa. W roku 1994

samość..., s. 183–193; W. Marciniak, *Rozgrabione...*, s. 121–125, 212–262; A. Sołżenicyn, *Rosja...*, s. 16–18; B. Durka, *Budowa...*, s. 101–106; A. Skrzypek, *Smuta...*, s. 36–45; B. Durka, *10...*, s. 350–355; A. Åslund, *Russia's...*, s. 90–137; Ch. Wolf, T. Lang, *Russia's...*, s. 1–5.

¹⁰² Procesy prywatyzacji w Rosji oraz wyłonienie się „grupy oligarchów jako nowej warstwy właścicieli”, zob.: W. Marciniak, *Rozgrabione...*, s. 72–89, 205–212, 352–370; R. Sakwa, *Putin...*, s. 243–255; A. Åslund, *Russia's...*, s. 107–111, 157–187; B. Kagarlitsky, *Russia under Yeltsin and Putin: neo-liberal autocracy*, London–Sterling 2002, s. 26–41; D. Satter, *Darkness...*, s. 34–44; S. Fortescue, *Russia's...*, s. 1 i nast.; J. M. Ostrow, G. A. Satarov, I. M. Khakamada, *The...*, s. 59–69; P. Kozarzewskij, J. Rakowa, *Priwatyziacija i riestrukturizacija priedpriatij w stranach SNG*, „Studia i Analizy CASE” 2005, nr 305, s. 9 i nast.; P. Rutland, *The...*, s. 162–178; S. Pirani, *Change...*, s. 16–35; R. Medvedev, *Post-Soviet...*, s. 86–96, 145–153, 169–200; S. Tkaczenko, *Informacyonnaja...*, s. 122–133; A. Rokicka, *Próby reform gospodarki rosyjskiej 1991–1994*, [w:] *Szkice o Rosji*, A. Stępień-Kuczyńska, J. Adamowski (red.), Łódź–Warszawa 2000, s. 92–97; A. Jach, „Terapia...”, s. 207–211; A. Wierzbicki, „*Nowi Rosjanie*” w *odborze zewnętrznym*, [w:] *Wizerunki międzynarodowe Rosji*, S. Bieliń (red.), Warszawa 2011, s. 279–293.

¹⁰³ *Posłanije Priezidenta Rossii Borisa Jelcyna Fiedieralnomu Sobraniju RF: »O diejstwiennosti gosudarstwiennoj vlasti w Rossii« 1995 god*, URL <http://www.intelros.ru/2007/02/05...rossii_1995_god.html>, [dostęp: 18.07.2012].

¹⁰⁴ S. Tkaczenko, *Informacyonnaja...*, s. 129–130.

¹⁰⁵ Problem korupcji oraz „szarej strefy gospodarczej” w państwach WNP, zob.: A. L. Osipian, *The...*, s. 85 i nast.; D. Satter, *Darkness...*, s. 34–197; L. Shelley, *Crime, Organized Crime, and Corruption*, [w:] *After Putin's Russia: past imperfect, future uncertain*, Fourth Edition, S. K. Wegren, D. R. Herspring (red.), Lanham–Boulder–New York–Toronto–Plymouth 2010, s. 183–195; S. Pirani, *Change...*, s. 36–38.

Wiktor Czernomyrdin wskazywał, że około 51 mln osób żyło poniżej poziomu ubóstwa. Kolejna kwestia dotyczyła „szarej strefy”, która w latach 1989–1995 wzrosła w ZSRR/Federacji z 12% do 41,6% PKB. Odrębny problem stanowiło „zacieranie granicy pomiędzy aparatem państwowym a światem biznesu”. Istniała także korupcja na wysokich szczeblach władzy¹⁰⁶.

Przedstawione powyżej problemy przełożyły się na duży spadek wielkości PKB Federacji w 1992 r. w porównaniu ze Związkiem Radzieckim. Premier Władimir Putin w wystąpieniu pt. *Rosja na styku tysiącleci* w grudniu 1999 r. wskazywał, iż w latach 90. XX wieku PKB Federacji zmniejszył się prawie 2-krotnie. W byłych republikach poradzieckich wskaźnik ten także uległ spadkowi średnio o około 50%. Natomiast przy uwzględnieniu wartości realnej PKB Federacji zmalał o około 43%¹⁰⁷.

Według Władimira Putina, w latach 90. XX wieku zmianie uległa struktura gospodarki Rosji. W porównaniu z ZSRR, Federacja stała się państwem w większym stopniu zależnym od zasobów mineralnych. Spowodowało to przewartościowanie struktury całego przemysłu. Kluczowe miejsce zajęły branże: paliwowa, elektroenergetyczna, hutnictwo żelaza i stali oraz metali nieżelaznych. Przypadało na nie około 15–25% PKB, 30–50% całej produkcji przemysłowej i ponad 70–84% eksportu. Według danych niezależnych źródeł, w okresie 2003–2005 sektor naftowo-gazowy wytwarzał około 24,7–37,2% PKB, co stanowiło 56% dochodów budżetu państwa i 60% eksportu. Sytuacja ta oznacza, iż gospodarka Rosji stała się zależna od eksportu, a przez to od „wahań” światowych

¹⁰⁶ S. Bieleń, *Tożsamość...*, s. 187–193; W. Marciniak, *Rozgrabione...*, s. 80–86, 113–115, 255–262, 300–313, 397–434; A. Mitrofanowa, T. Awdiejewa, W. Cykało, *Bor'ba s ugrozami bieзопасnosti w razlicznych oblastiach*, [w:] *Wnieszniaja politika i diplomatija Rossijskoj Fiedieracyi. Uczebnik*, s. 120–127; S. Horner, J. Swarbrooke, *International Cases in Tourism Management*, Amsterdam–Boston–Heidelberg–London–New York–Oxford–Paris–San Diego–San Francisco–Singapore–Sydney–Tokyo 2004, s. 137–138; A. Solżenicyn, *Rosja...*, s. 17–21, 38–41; T. Wites, *Rosja...*, s. 77; M. Raś, *Miejsce...*, s. 215; R. Sakwa, *Putin...*, s. 243–265; A. L. Osipian, *The...*, s. 107–117; B. Kagarlitsky, *Russia...*, s. 133; Ch. Wolf, T. Lang, *Russia's...*, s. 13–14; D. Satter, *Darkness...*, s. 34 i nast.; S. Fortescue, *Russia's...*, s. 1 i nast.; H-H. Schröder, *What Kind of Political Regime Does Russia Have?*, [w:] *Politics and the Ruling Group in Putin's Russia*, S. White, New York 2008, s. 19–22; R. Medvedev, *Post-Soviet...*, s. 20–30; M. A. Molchanov, *Political...*, s. 151–156; S. Tkaczenko, *Informacyonnaja...*, s. 69–72, 122–142; W. Czernomyrdin, *Wriemia...*, s. 170–175, 192–213; D. Kotijew, *Gruppy intieriesow kak politiceskij institut*, [w:] *Regiony Euro-py: uwarunkowania, wyzwania i perspektywy rozwoju*, A. Stępień-Kuczyńska, K. Dośpiał-Borysiak, R. Łoś (red.), Toruń 2009, s. 299–305; A. Stępień-Kuczyńska, *Rosja:...*, s. 33–37; W. Paniuszkin, M. Zygar, *Gazprom...*, s. 14 i nast.; E. Wyciszkievicz, *Rosyjski...*, s. 10–22.

¹⁰⁷ W. Putin, *Rossija na rubieże tysiaczletij*, „Niezawisimaja gazieta”, 30 grudnia 1999, URL <<http://www.ng.ru/printed/3681>>, [dostęp: 25.07.2012]; R. Grinbiereg, *Racyonalnoje powiedienije Rossii na postsowieckom prostranstwie* [w:] *Rossija i Centralnaja Jewropa w nowych geopoliticeskich riealnostiach. Sbornik statiej uczastnikow V miezdunarodnoj naucznoj konfierencyi Moskwa, 29–30 maja 2003 goda*, L. Szyszelińska (red.), Moskwa 2006, s. 20–21; A. Borisow, *Rossijsko...*, s. 114; D. Trienin, *Post-imperium...*, s. 106–108, 220–222.

cen na surowce naturalne, szczególnie energetyczne. Jednocześnie nastąpił duży spadek wytwórczości w przemyśle: maszynowym i obróbki metali, chemicznym, lekkim i spożywczym. Ograniczenie produkcji przemysłowej w Rosji wpłynęło, z jednej strony, na zmniejszenie eksportu, a przez to na utratę wielu tradycyjnych rynków zbytu na towary przetworzone. Druga negatywna kwestia dotyczyła trudności w zaspokajaniu podaży wewnętrznej, co wznagało import. Pojawiły się także inne istotne problemy, w tym m.in. niski poziom inwestycji oraz słaba innowacyjność i konkurencyjność produkcji, „niedorozwój” wolnego rynku. Kwestie te określano jako „spadek” po ZSRR i „rezultat błędnych reform” w Rosji po roku 1991¹⁰⁸. Bardzo krytyczne stanowisko w tej sprawie przedstawiał Siergiej Tkaczenko, twierdząc, że straty, które poniosła gospodarka Federacji w wyniku przeprowadzenia w latach 90. XX wieku „reform rynkowych”, „przewyższały 11-krotnie” szkody spowodowane walkami z najeźdźcą hitlerowskim w okresie Wielkiej Wojny Ojczyźnianej¹⁰⁹.

Jednym z problemów, przed którym znalazły się Federacja Rosyjska oraz Ukraina i Białoruś, pozostaje kwestia przewyciężenia skutków awarii elektrowni atomowej w Czarnobylu z 1986 r. W praktyce bezpieczeństwo ekologiczne przekłada się na „wzrost” jakości życia mieszkańców Rosji¹¹⁰.

¹⁰⁸ W. Putin, *Rossija...*; *Postłanije Priezidenta Rossii Władimira Putina Fiedieralnemu Sobraniju RF: 2000 god*, URL <http://www.intelros.ru/2007/01/17/...putina_federalnomu_sobraniju_rf_2000_god.html>, [dostęp: 17.07.2012]; *Postłanije Priezidenta Rossii Władimira Putina Fiedieralnemu Sobraniju RF: 2001 god*, URL <http://www.intelros.ru/2007/01/17/...putina_federalnomu_sobraniju_rf_2001_god.html>, [dostęp: 17.07.2012]; W. Marciniak, *Rozgrabione...*, s. 236–240; W. Szczetinin, *Integracja...*, s. 150–151; A. Bykow, *Postsowieckoje...*, s. 61–64; R. Grinberg, *Racyonalnoje...*, s. 20–21; A. Borisow, *Rossijsko...*, s. 114; S. Bieleń, *Tożsamość...*, s. 188–195; I. Rodionowa, *Stan...*, s. 41–42; A. Wozżenikow, *Nacyonalnaja...*, s. 214; L. Szewcowa, *Rosja przed nowym cyklem politycznym: paradoksy stabilności i petro-state*, [w:] *Imperium Putina*, W. Konończuk (red.), Warszawa 2007, s. 19–25; M. Tarnawski, *Polityka zagraniczna Rosji – kontynuacja, ewolucja czy rewolucja?*, [w:] *Polityka zagraniczna Federacji Rosyjskiej. Wybrane aspekty stosunków z Polską, Ukrainą i Białorusią*, L. Zyblikiewicz, M. Czajkowski, P. Bajor (red.), Kraków 2010, s. 80–81; I. Krastew, M. Leonard, *Widmo Europy wielobiegunowej*, Londyn–Warszawa 2011, s. 50; T. Ekiert, *Znaczenie...*, s. 121–123, 129–133; M. Raś, *Miejsce...*, s. 209; B. Durka, *10...*, s. 350–370; R. Antczak, *Uwarunkowania...*, s. 70–71; D. Trienin, *Post-imperium...*, s. 106–108, 220–222; R. Saka, *Putin...*, s. 240–243, 317–328; B. Kagarlitsky, *Russia...*, s. 3; Ch. Wolf, T. Lang, *Russia's...*, s. XII–XIII, 13–21, 30–36; D. Bochkarev, *Russian...*, s. 2 i nast.; S. Pirani, *Change...*, s. 50–61; M. A. Molchanov, *Political...*, s. 153–154; A. Stępień-Kuczyńska, *Rosja...*, s. 37–58.

¹⁰⁹ S. Tkaczenko, *Informacyonnaja...*, s. 47–48.

¹¹⁰ Bezpieczeństwo ekologiczne Federacji Rosyjskiej, zob.: A. Mitrofanowa, T. Awdiejewa, W. Cykało, *Bor'ba...*, s. 137–143.

2.4. Uwarunkowania społeczno-kulturalne

W Federacji Rosyjskiej przypisuje się duże znaczenie tradycji oraz historii narodu i państwa¹¹¹. Ruś Kijowska, która w dużym stopniu obejmowała terytorium dzisiejszej Ukrainy i Białorusi, jest traktowana przez Rosjan jako kolebka i centrum państwowości oraz chrześcijaństwa i kultury starej Rusi–Rosji. Kwestia ta odnosi się do trzech współczesnych narodów Słowian wschodnich – Rosjan, Ukraińców i Białorusinów. Chrystianizacja Rusi rozpoczęła się w Kijowie – gdzie narodziła się Rosyjska Cerkiew Prawosławna – a później rozciągnęła na całą Ruś–Rosję. Co więcej, Federacja Rosyjska uważa się za spadkobierczynię Rusi Kijowskiej. Jednak paradoksalnie, odwołując się do jej tradycji, Ukraina jest „bardziej rosyjska niż sama Rosja”¹¹². Rosjanie traktują Kijów jako pierwszą stolicę i kolebkę Rosji. Kijów w potocznym myśleniu – w odczuciu elit i części społeczeństwa – pozostaje „matką miast rosyjskich”. W porównaniu z Kijowem, Moskwa ma „status” miasta peryferyjnego. Rosjanie pochodzą z Rusi Kijowskiej i Białorusi. Dokonał się jednak podział Rusinów na Rosjan (Wielkorosów), Białorusinów (Białorusów) i Ukraińców (Małorusów). Wschodni Słowianie są określani jako wspólni przodkowie Rosjan, Ukraińców i Białorusinów. Uwzględniając kwestie historyczne, z punktu widzenia Rosjan, tereny dzisiejszej Ukrainy oraz Białorusi stanowią część ziem ruskich. Przejmowanie zaś kontroli nad tym obszarem w XVII i XVIII wieku przedstawiano jako proces „jednoczenia” Rusi przez Moskwę/Rosję. W praktyce było to „wypełnianie” idei jedności terytorialnej dawnej Rusi – „świętej Rusi”. Parcie na zachód wiązało się także z realizacją celu, który zakładał wejście Rosji do Europy¹¹³.

¹¹¹ Tożsamość cywilizacyjno-kulturowa Rosji, zob.: A. Czarnocki, *Cywilizacyjno-kulturowa tożsamość Rosji*, [w:] *Federacja Rosyjska w stosunkach międzynarodowych*, A. Czarnocki, I. Topolski (red.), Lublin 2006, s. 26–39; *Między Europą a Azją: idea Rosji-Eurazji*, S. Grzybowski (red.), Toruń 1998, s. 9 i nast.; A. Chodubski, *Odrębność dziedzictwa kulturowo-cywilizacyjnego Rosji*, [w:] *Drogi i bezdroża ku demokracji. Przemiany polityczne w Europie postkomunistycznej*, R. Bäcker, J. Marszałek-Kawa (red.), Toruń 2005, s. 182–195; A. W. Lipatow, *Współczesna kultura polityczna Rosji a tradycja*, [w:] *ibid.*, s. 196–203.

¹¹² Nikołaj Trubieckoj uważa, że cechą wspólną Rusi Kijowskiej i Rosji była tylko nazwa „Ruś”, gdyż ze względu na położenie geograficzne oraz kwestie gospodarczo-polityczne były to dwa różne państwa, między którymi nie istniała historyczna kontynuacja, zob.: N. Nartow, W. Nartow, *Geopolitika...*, s. 136–137.

¹¹³ J. Krasuski, *Europa między Rosją i światem Islamu*, Toruń 2005, s. 38–41, 69–71; D. Beauvois, *Spory historyków (Francja, Rosja, Polska) wokół Ukrainy–Rusi*, [w:] *Historia Europy Środkowo-Wschodniej*, t. 2, J. Kłoczowski (red.), Lublin 2000, s. 32–52; I. Krawczenko, *Osobowości...*, s. 11–18; F. Gołębski, *Geokulturowe założenia stosunków między Rosją a Zachodem*, „*Studia Politolologiczne*” 2000, vol. 4, s. 96–97; A. Nowak, *Między Europą i Azją: orientacje geopolityczne w historii myśli rosyjskiej* [w:] *Cywilizacja europejska. Wykłady i eseje*, M. Koźmiński (red.), Warszawa 2005, s. 343–360; S. Bieleń, *Tożsamość...*, s. 125–128; W. Musatow, *Rossija i Wostocznaja Jewropa: swiaz' wriemien*, Moskwa 2008, s. 216; A. Wassierman, *Rossija, wkluczaja Ukrainu. Jedinstwo ili gibel*, Moskwa 2010, s. 94–96, 305–307; J. E. Stern, *Moscow Meltdown. Can Russia Survive?*, „*International Security*” 1994, vol. 18, nr 4, s. 42–43; A. Czarnocki, *Cywilizacyjno...*, s. 28–39;

Inaczej problem ten postrzega Jurij Afanasjew – zadając w tej kwestii podstawowe pytanie: „Czy Ruś Kijowska jest kolebką Rosji?”. Odpowiadając na nie, podkreśla, że Ruś Kijowska stanowi kolebkę nie tylko Rosji, ale także innych państw. Ziemie Rusi Kijowskiej znajdują się obecnie poza granicami Federacji Rosyjskiej, a geograficznie są położone w państwach¹¹⁴ „bliskiej zagranicy”¹¹⁵.

Mimo zróżnicowania na Ruś–Rosję Wielką, Małą i Białą, istniało poczucie przynależności do wspólnego narodu rosyjskiego, który został podzielony granicami państw sąsiadujących. Wspólnotę narodową oprócz języka rosyjskiego podtrzymywała Rosyjska Cerkiew Prawosławna. Pojawiały się także głosy, które określały język ukraiński, jako południoworosyjski (południowo-zachodniej Rosji) – regionalny dialekt rosyjskiego¹¹⁶.

W wyniku rozpadu ZSRR doszło także do „upadku rosyjskiego imperium kulturalnego”¹¹⁷. Federacja Rosyjska pod koniec XX wieku „znalazła się w głębokim kryzysie”. W tej sytuacji doszło do „dużego przewartościowania” w myśleniu społeczeństwa, gdyż Imperium „pielęgnowane przez pięć wieków” upadło. Po drugie ideologia, w którą wierzono przez 70 lat, doprowadziła do „zubożenia” państwa i jego mieszkańców. Natomiast przywódcy do tej pory „uwielbiani” zostali „detrzonizowani i zdyskredytowani”. W zaistniałej sytuacji społeczeństwo bardzo potrzebowało nowych wartości i wzorców. Jednocześnie pojawił się w Rosji „dziki kapitalizm” ze wszystkimi jego wadami. W konsekwencji elity polityczne „poszukiwały nowych idei i bohaterów” i postępując zgodnie z utartą tradycją, znalazły nowego przywódcę w osobie Władimira Putina, którego porównywano z Piotrem Wielkim. Negatywnej ocenie podlegała także realizacja w Rosji polityki liberalnej, która doprowadziła do „zachwiania tradycyjnych zasad”. Stanowiło to zagrożenie dla „żywności całej rosyjskiej cywi-

A. de Lazari, *Czy...*, s. 89; D. Trienin, *Post-imperium...*, s. 44–48, 135; R. Szporluk, *Russia...*, s. 47–56, 266–269, 368–388; T. R. McCray, *Russia...*, s. 25–28; M. A. Molchanov, *Political...*, s. 60–62, 108–113; S. Żylcow, *Ukraina...*, s. 5–12; P. Timofiejuk, *Mit nacjonalistów rosyjskich*, [w:] *Narody i nacjonalizm w Federacji Rosyjskiej*, P. Timofiejuk, A. Wierzbicki, E. Zieliński (red.), Warszawa 2004, s. 49–55; A. Wierzbicki, *Rosja i wspólnota słowiańska w XXI wieku*, [w:] *ibid.*, s. 87–96; idem, *Procesy...*, s. 185–186; A. Skrzypek, *Perspektywy Rosji na arenie międzynarodowej*, [w:] *Szki-ce o Rosji*, A. Stępień-Kuczyńska, J. Adamowski (red.), Łódź–Warszawa 2000, s. 10–13; A. Curanović, *Czynnik religijny w polityce zagranicznej Federacji Rosyjskiej*, Warszawa 2010, s. 48–52, 201–202, 231–232; K. Ignatowicz, *Dziedzictwo historyczne jako wyznaczniki postrzegania współczesnej Rosji*, [w:] *Wizerunki międzynarodowe Rosji*, S. Bieleń (red.), Warszawa 2011, s. 38–61.

¹¹⁴ Według ministra spraw zagranicznych Federacji Rosyjskiej Siergieja Ławrowa, termin „bliska zagranica” jest nieformalnie stosowany do określenia „nowego otoczenia politycznego Rosji” – republik byłego ZSRR, zob.: *Stenogramma wystupienija na zasiedanii Biuro i Postojannoj komisii Parłamentskoj Assamblei Sowietu Jewropy (PASJe)*, [w:] S. Ławrow, *Mieźdu...*, s. 608.

¹¹⁵ J. Afanasjew, *Groźna Rosja*, Warszawa 2005, s. 86–87.

¹¹⁶ A. Wassierman, *Rossija...*, s. 95–100; S. Żylcow, *Ukraina...*, s. 251–253.

¹¹⁷ S. Boym, *Common places: mythologies of everyday life in Russia*, Cambridge–Massachusetts–London 1995, s. 217–225.

lizacji¹¹⁸. Ponadto, po rozpadzie Związku Radzieckiego „Rosjanie nie przeszli stadium samoidentyfikacji narodowej”, a jedynie pozostali „największą częścią dawnej wspólnoty – narodu radzieckiego¹¹⁹”.

Po rozpadzie ZSRR na obszarze poradzieckim utrwaleniu uległy negatywne tendencje istniejące w okresie przedwojennym, tj. szybki wzrost umieralności oraz skrócenie długości wieku mieszkańców. Wynikały one w znacznym stopniu ze zmniejszenia jakości życia i pogorszenia stanu zdrowia ludności. Zjawiskom tym towarzyszył także w przypadku Federacji – jak również Ukrainy, Białorusi i Mołdawii – ujemny przyrost demograficzny. Dodatkowo, sytuację komplikowało zróżnicowanie państwa pod względem struktury narodowościowej¹²⁰. Należy zwrócić uwagę na coraz bardziej niekorzystne proporcje pomiędzy etnicznymi Rosjanami a ludnością nierosyjską, przede wszystkim muzułmańską. Sytuacji tej nie rekompensowała migracja Rosjan z innych republik poradzieckich. W okresie pierwszej kadencji prezydenta Borysa Jelcyna w latach 1992–1996 liczba mieszkańców państwa uległa zmniejszeniu o około 3,4 mln¹²¹.

Tendencje dotyczące spadku populacji w Federacji Rosyjskiej utrzymywały się także w XXI wieku. Władimir Putin w *Orędziach o stanie państwa prezydenta Rosji do Zgromadzenia Federalnego* z lat 2000 i 2006 powiedział, że każdego roku liczba mieszkańców państwa zmniejsza się o 750 i 700 tys. osób. Szacuje się, że Federacja traci rocznie prawie 1 mln mieszkańców – 0,4% populacji. W dorocznych wystąpieniach – *Orędzie o stanie państwa* w okresie 2000–2011 – prezydenci Władimir Putin i Dmitrij Miedwiediew podnosili

¹¹⁸ S. V. Shekshnia, S. M. Puffer, D. J. McCarthy, *Cultural mythology and global leadership in Russia*, [w:] *Cultural Mythology and Global Leadership*, E. H. Kessler, D. J. Wong-Mingji (red.), Cheltenham–Northampton 2009, s. 332; S. Tkaczenko, *Informacyonnaja...*, s. 84–85.

¹¹⁹ S. Bielkowskij, *Impierija...*, s. 41–42.

¹²⁰ Specyfika problemów narodowościowych w Rosji, zob.: P. Timofiejuk, A. Wierzbicki, *Polityka narodowościowa Federacji Rosyjskiej*, [w:] *Narody i nacjonalizm w Federacji Rosyjskiej*, P. Timofiejuk, A. Wierzbicki, E. Zieliński (red.), Warszawa 2004, s. 11–45; A. Wierzbicki, *Procesy...*, s. 193–202.

¹²¹ A. Wozżenikow, *Nacyonalnaja...*, s. 214, 239–248; T. Wites, *Rosja...*, s. 56–60; G. Tkaczenko, *Mif o gołodomorie – izobrietienije manipulatorow soznaniem*, [w:] *Bandierizacja Ukrainy – główna ugroza dla Rossii*, J. Kozłow (red.), Moskwa 2008, s. 441–442; S. Bieleń, *Postimperializm...*, s. 255; D. Trienin, *Post-imperium...*, s. 241–248, 263–264; B. Kagarlitsky, *Russia...*, s. 3; T. Heleniak, *Russia's Population Perils*, [w:] *After Putin's Russia: past imperfect, future uncertain*, Fourth Edition, S. K. Wegren, D. R. Herspring (red.), Lanham–Boulder–New York–Toronto–Plymouth 2010, s. 133–153; S. Pirani, *Change...*, s. 39–41, 133–137; R. Medvedev, *Post-Soviet...*, s. 161–168; J. Mankoff, *Russian...*, s. 38; S. Tkaczenko, *Informacyonnaja...*, s. 120–121; A. Wierzbicki, *Rosja...*, s. 98–100; A. Sołżenicyn, *Rosja...*, s. 68–70; A. Skrzypek, *Perspektywy rozwoju Federacji Rosyjskiej do roku 2025*, [w:] *Rosja, refleksje o transformacji*, S. Bieleń, A. Skrzypek (red.), Warszawa 2010, s. 268; W. Baluk, *Asymetria w stosunkach Federacji Rosyjskiej z państwami obszaru WNP*, [w:] *Rosja w okresie prezydentury Władimira Putina*, A. Stępień-Kuczyńska, S. Bieleń (red.), Łódź–Warszawa–Toruń 2008, s. 307–308; Ł. Leszczenko, *Status prawny cudzoziemców w Federacji Rosyjskiej, na Ukrainie i Białorusi*, [w:] *Drogi i bezdroża ku demokracji. Przemiany polityczne w Europie postkomunistycznej*, R. Bäcker, J. Marszałek-Kawa (red.), Toruń 2005, s. 237–239.

także kwestię spadku demograficznego i pogorszenia stanu zdrowia obywateli państwa. Władimir Putin twierdził, iż w ciągu 10 lat – od rozpadu ZSRR – do Rosji przybyło około 7 mln osób, co „złagodziło” skalę zmniejszenia się populacji¹²².

Rozpad ZSRR na płaszczyźnie społeczno-kulturowej spowodował pojawienie się problemów, do których zalicza się¹²³:

a) „pogorszenie” sytuacji – statusu – mniejszości rosyjskiej zamieszkałej w republikach poradzieckich, a także obywateli Federacji Rosyjskiej, w tym na Ukrainie i w Mołdawii; pojawiły się różne formy przejawów dyskryminacji, m.in. niechęć ze strony urzędników, szykany;

b) ograniczenie zakresu stosowania języka rosyjskiego (stał się „językiem obcym”) oraz kwestia jego statusu w państwach Wspólnoty, w tym m.in. na Ukrainie i w Mołdawii;

c) nowe podejście do „interpretacji” historii.

Istotny problem w przestrzeni poradzieckiej dotyczył „uregulowania” kwestii mniejszości narodowych, w tym etnicznych Rosjan¹²⁴ i ludności rosyjskojęzycznej. Po rozpadzie ZSRR na terytorium Federacji Rosyjskiej pozostało

¹²² *Posłanije Priezidenta Rossii Władimira Putina Fiedieralnemu Sobraniju RF: 2000...; Posłanije Priezidenta Rossii Władimira Putina Fiedieralnemu Sobraniju RF: 2001...; Posłanije Priezidenta Rossii Władimira Putina Fiedieralnemu Sobraniju RF: 2002 god*, URL <http://www.intelros.ru/2007/02/05...putina_federalnomu_sobraniju_rf_2002_god.html>, [dostęp: 17.07.2012]; *Posłanije Priezidenta Rossii Władimira Putina Fiedieralnemu Sobraniju RF: 2003 god*, URL <http://www.intelros.ru/2007/02/05...putina_federalnomu_sobraniju_rf_2003_god.html>, [dostęp: 17.07.2012]; *Posłanije Priezidenta Rossii Władimira Putina Fiedieralnemu Sobraniju RF: 2004 god*, URL <http://www.intelros.ru/2007/02/05...putina_federalnomu_sobraniju_rf_2004_god.html>, [dostęp: 17.07.2012]; *Posłanije Priezidenta Rossii Władimira Putina Fiedieralnemu Sobraniju RF: 2005...; Posłanije Priezidenta Rossii Władimira Putina Fiedieralnemu Sobraniju RF: 2006 god*, URL <http://www.intelros.ru/2007/02/05...putina_federalnomu_sobraniju_rf_2006_god.html>, [dostęp: 17.07.2012]; *Posłanije Priezidenta Rossii Władimira Putina Fiedieralnemu Sobraniju RF: 2007...; Posłanije Priezidenta Rossii Dmitrija Miedwediewa Fiedieralnemu Sobraniju Rossijskoj Fiedieracyi: 2008 god*, URL <http://www.intelros.ru/strategy/gos_rf/psl_prezident_medvedeva...html>, [dostęp: 17.07.2012]; *Posłanije Priezidenta Rossii Dmitrija Miedwediewa Fiedieralnemu Sobraniju Rossijskoj Fiedieracyi: 2009 god*, URL <http://www.intelros.ru/strategy/gos_rf/psl_prezident_medvedeva...html>, [dostęp: 17.07.2012]; *Posłanije Priezidenta Rossii Dmitrija Miedwediewa Fiedieralnemu Sobraniju Rossijskoj Fiedieracyi: 2010 god*, URL <http://www.intelros.ru/strategy/gos_rf/psl_prezident_medvedeva...html>, [dostęp: 17.07.2012]; *Posłanije Priezidenta Rossii Dmitrija Miedwediewa Fiedieralnemu Sobraniju Rossijskoj Fiedieracyi: 2011 god*, URL <http://www.intelros.ru/strategy/gos_rf/psl_prezident_medvedeva...html>, [dostęp: 17.07.2012]; A. Skrzypek, *Perspektywy rozwoju...*, s. 268; T. R. McCray, *Russia...*, s. 46.

¹²³ A. Kozyriew, *Demokratyczna...*, s. 82–84; A. Mitrofanowa, T. Awdiejewa, W. Cykało, *Bor'ba...*, s. 127–132; A. Sołżenicyn, *Rosja...*, s. 42–45; W. Pirożenko, *Ukraina: wzglad na Rossiju w kontieksie scenarijew ukraińskiej nacyonalnoj idienticznosti*, [w:] *Rossija i Ukraina: etnopoliticeskije aspekty wzaimodiejstwija: Sbornik statiej*, I. Snieżkowa, L. Ostapienko (red.), Moskwa 2007, s. 80–82; M. A. Molchanov, *Political...*, s. 52–55, 212–213.

¹²⁴ Określenie pojęć: „ruszkij” (etniczny Rosjanin) oraz „rossijskij” (obywatel Rosji), zob.: A. Wierzbicki, *Ruszkij...*, s. 141–184; idem, *Procesy...*, s. 150–151; A. de Lazari, *Polskaja i russkaja*

około 50–52% jego ludności¹²⁵. Poza obszarem własnych republik tytularnych mieszkało ponad 60–70 mln obywateli państwa – *de facto* mniejszości narodowe w innych republikach związkowych – z tego około 25% stanowili Rosjanie. Pewne kontrowersje dotyczą określenia liczby etnicznych Rosjan, którzy po rozpadzie Związku Radzieckiego znaleźli się poza granicami Federacji. Dysproporcje wahają się w przedziale od 20 do 30 mln osób zaliczanych do diaspory rosyjskiej, ale najczęściej są szacowane na poziomie 23–26 mln. Większość autorów jednak, w tym także Andriej Kozyriew, uważa, iż realny poziom to 25 mln rodaków mieszkających w przestrzeni poradzieckiej. Poza granicami państwa znalazło się ponad 17% Rosjan osiadłych na obszarze byłego ZSRR. W przestrzeni poradzieckiej mieszkała także ludność rosyjskojęzyczna¹²⁶, która liczyła około 36,5 mln osób¹²⁷.

Diaspora rosyjska i ludność rosyjskojęzyczna w okresie ZSRR miały uprzywilejowany status w państwie, co przekładało się na wysoką pozycję społeczno-ekonomiczną w poszczególnych republikach związkowych. W nowych niepodległych państwach doszło do znacznej zmiany położenia narodów tytularnych i mniejszości narodowych, jednocześnie doprowadziło to do powstania wielu „zadrażnień” o podłożu etnicznym. Andriej Kozyriew podkreśla, że Rosjanie z narodu „tytularnego”, stali się „mniejszością narodową”. W Federacji Rosyjskiej procesy podążały w kierunku „budowy” samoświadomości rosyjskiej, która miała zastąpić funkcjonującą w okresie ZSRR wspólnotę: „naród radziecki”. Natomiast w znacznym stopniu na Ukrainie i w Mołdawii – ale także w różnym stopniu w innych państwach poradzieckich – zainicjowano działania, mające na celu wzmocnienie świadomości narodowej i roli narodów tytularnych

dusza – wzaimnoje wosprijatije, [w:] *Dusza polska i rosyjska. Spojrzenie współczesne*, A. de Laziari, R. Bäcker, Łódź 2003, s. 10–14.

¹²⁵ A. Wozżenikow, *Nacyonalnaja...*, s. 215; A. Czech, *Międzynarodowa...*, s. 88; D. Trienin, *Post-imperium...*, s. 242.

¹²⁶ Monika Nizioł-Celewicz do ludności rosyjskojęzycznej zalicza „etnicznych Rosjan oraz nietnicznych Rosjan, którzy uznawali język rosyjski za swój narodowy”, zob.: M. Nizioł-Celewicz, *Polityka...*, s. 153.

¹²⁷ Y. Gaidar, *Collapse...*, s. XIII, 175–176; R. Szporluk, *Russia...*, s. 303–307, 339–342; A. Kozyriew, *Demokratyczna...*, s. 47, 82; A. Szutow, *Etapy...*, s. 171–172; A. Bykow, *Postsowietckoje...*, s. 60–61; A. Sołżenicyn, *Rosja...*, s. 25–28, 41–47, 51; *Rossija i Centralno-Wostocznaja...*, s. 42; *Encyclopedia of Linguistics*, vol. 2, M-Z, P. Strazny (red.), New York–Oxon 2005, s. 1000; O. Wołkogonowa, J. Gambiejewa, *Russkije w Krymu: politizacija etnicznosti*, [w:] *Rossija i Ukraina: etnopoliticeskije aspekty wzaimodiejstwija. Sbornik statiej*, I. Snieżkowa, L. Ostapienko (red.), Moskwa 2007, s. 299–300; T. Wites, *Rosja...*, s. 62; L. Szyszelińska, *Rossija i Centralnaja...*, s. 56; B. Choriew, *Żywnosposobnoje...*, s. 140–145; A. Wozżenikow, *Nacyonalnaja...*, s. 240–243; S. Bieleń, *Tożsamość...*, s. 229–230; A. Wierzbicki, *Russkij...*, s. 141–184; A. Włodkowska, *Polityka Federacji Rosyjskiej wobec...*, s. 130; M. Nizioł-Celewicz, *Polityka...*, s. 150–153; D. Trienin, *Post-imperium...*, s. 96–106, 248–250; B. Dave, *Kazakhstan...*, s. 52–95, 118–135; T. R. McCray, *Russia...*, s. 4–5, 46.

w państwie. Ukraina zaczęła sama określać się jako państwo niezależne od Rosji. Część autorów rosyjskich uważa, iż kwestie te przekładały się na pogorszenie statusu, obniżenie pozycji społeczno-ekonomicznej i jakości życia diaspory rosyjskiej. Rosjanie i ludność rosyjskojęzyczna w wielu przypadkach byli „objęci znacznie surowszymi zasadami” niż ludność miejscowa – w części republiki obie grupy stały się „cudzoziemcami” lub „odszczepieńcami”¹²⁸. „Etniczna konsolidacja narodów” po rozpadzie ZSRR stała się „wspólną tendencją”. W tym czasie do swojej ojczyzny powróciła również znaczna część Ukraińców i Białorusinów¹²⁹.

Na terytorium samej Ukrainy pozostało 10–12 mln Rosjan, co stanowiło około 22–23,1% ogółu społeczeństwa. Na Ukrainie mieszkała także ludność rosyjskojęzyczna – w USRR co trzecie małżeństwo było mieszane: rosyjsko-ukraińskie. W stosunku do etnicznych Ukraińców o orientacji prorosyjskiej – stanowiących dużą część społeczeństwa – używano określeń „rosyjskojęzyczni” lub „rosyjskokulturowi” obywatele Ukrainy. Na Białorusi natomiast etniczni Rosjanie stanowili 13,2% (1,34 mln osób) ogółu społeczeństwa, a w Mołdawii – 13% (około 560 tys.). Duże skupiska Rosjan i ludności rosyjskojęzycznej znalazły się także w Kazachstanie i w pozostałych państwach Azji Centralnej. Na terytorium Ukrainy i Kazachstanu całe regiony były zamieszkane przez Rosjan i ludność rosyjskojęzyczną. Ponadto, występowały także enklawy takie jak Nadniestrze, Krym oraz północno-wschodnia część Estonii. Dodatkowo na ten problem nakładała się kwestia „nierosyjskich” mniejszości narodowych, które znalazły się poza granicami „własnego państwa”. Sytuacja ta była wynikiem przyjętych w okresie Związku Radzieckiego „sztucznych” granic między republikami związkowymi, które miały charakter administracyjny i nie uwzględniały kwestii etnicznych oraz faktu „zasiedlania–kolonizacji” przez władze „nowych ziem”. W konsekwencji skutkowało to powstawaniem zadrażnień o podłożu etnicznym i separatystycznym, które przybierały charakter sporów, a w najostrzejszej formie prowadziły do wybuchu konfliktów zbrojnych – m.in. w Naddniestrzu. W późniejszym okresie liczebność diaspory rosyjskiej w przestrzeni poradzieckiej uległa dalszemu zmniejszeniu. Dmitrij Trienin ocenia, że w 2000 r. w byłych republikach związkowych pozostało około 17 mln osób. Z szacunków natomiast Moniki Nizioł-Celewicz wynika, że w 2003 r. w państwach Wspólnoty miesz-

¹²⁸ L. Ostapienko, *Russkije priedprinimatieli w Ukrainie: swoi ili cuzużyje*, [w:] *Rossija i Ukraina: etnopoliticeskije aspekty wzaimodiejstwija: Sbornik statiej*, I. Snieżkowa, L. Ostapienko (red.), Moskwa 2007, s. 216–258; D. Trienin, *Post-imperium...*, s. 96–106; B. Dave, *Kazakhstan...*, s. 96–117, 135–160; Y. Gaidar, *Collapse...*, s. XIII; T. R. McCray, *Russia...*, s. 4–5, 46; M. A. Molchanov, *Political...*, s. 47–56; A. Kozyriew, *Demokratyczna...*, s. 82–84; J. Czabanuk, *Stierieotipy russkich i ukraincew w priedstawlenijach ukrainskoj i russkoj molodieży*, [w:] *Rossija i Ukraina: etnopoliticeskije aspekty wzaimodiejstwija: Sbornik statiej*, I. Snieżkowa, L. Ostapienko (red.), Moskwa 2007, s. 206–207.

¹²⁹ D. Trienin, *Post-imperium...*, s. 249.

kało nie więcej niż 19,5 mln Rosjan. Rozbieżności te mogą być spowodowane m.in. „samoidentyfikacją swojej przynależności do diaspory rosyjskiej w przestrzeni poradzieckiej”. Największy spadek liczby ludności rosyjskiej zamieszkałej na terytorium innych republik poradzieckich wystąpił na Ukrainie – w ciągu 12 lat aż o 26,6%. Według danych ze spisu powszechnego z 2002 r., Rosjanie stanowili tylko 17,3% społeczeństwa¹³⁰. Zdecydowanie od prezentowanych powyżej szacunków odbiegają wyniki przedstawione przez Mikhaila A. Molchanova, według którego, w okresie 1989–1997 diaspora rosyjska na Ukrainie uległa zmniejszeniu z 22% do 11% ogółu społeczeństwa. W pozostałych państwach Europy Wschodniej liczebność Rosjan wahała się odpowiednio: na Białorusi od 11,3–11,4% (1,14 mln osób w 1999 r.) do 11% (1,1 mln osób – 2003 r.), zaś w Mołdawii od 14% (600 tys. – 2003 r.) do 5,9% (2004 r.). Dla porównania w Kazachstanie do 2000 r. diaspora rosyjska zmniejszyła się o około 17%¹³¹.

Przedstawione powyżej zmiany, które dokonały się w republikach poradzieckich, wpłynęły na migrację części etnicznych Rosjan do ojczyzny. „Masowy exodus” zaskoczył władze federalne i lokalne, które nie były do niego przygotowane. Jednocześnie na „powracających rodaków” patrzono nieprzychylnie i traktowano ich jako niechcianych, co, w pewnym stopniu wynikało z sytuacji gospodarczej państwa. Aleksander Sołżenicyn krytycznie przedstawia stanowisko ówczesnych władz Federacji, pisząc, iż „kierownictwo państwowe uważało masowy powrót rosyjskich uchodźców za klęskę dla Rosji: przy ogólnej ruinie gospodarczej, gdzie znaleźć dla nich pracę, mieszkanie?”¹³². W kwestii poziomu migracji z państw poradzieckich do Federacji, w tym także dotyczących etnicznych Rosjan, występują rozbieżności. Po rozpadzie ZSRR rozpoczęła się

¹³⁰ Monika Nizioł-Celewicz wskazuje, iż w 2003 r. na Ukrainie mieszkało około 11 mln etnicznych Rosjan, ale według spisu powszechnego z 2002 r., „do rosyjskiego pochodzenia przyznało się tylko 7,8 mln osób”. Andrzej Szeptycki podaje, że w 2001 r. diaspora rosyjska na Ukrainie liczyła 8,33 mln osób, zob.: M. Nizioł-Celewicz, *Polityka...*, s. 151; A. Szeptycki, *Stosunki między Ukrainą i Republiką Białoruś: uwarunkowania, stan, perspektywy*, „Materiały Studialne PISM/ PISM Research Papers” 2006, nr 1, s. 11.

¹³¹ A. Szutow, *Etapy...*, s. 171–172; W. Worobjew, S. Żylcow, *Rossija i Ukraina...*, s. 225; A. Sołżenicyn, *Rosja...*, s. 41–47, 51; *Rossija i Centralno-Wostocznaja...*, s. 42; O. Wołkogonowa, J. Gambiejewa, *Russkije...*, s. 299–301; T. Wites, *Rosja...*, s. 62; L. Szyszczelina, *Rossija i Centralnaja...*, s. 56; B. Choriew, *Żytniesposobnoje...*, s. 140–145; A. Wozżenikow, *Nacyonalnaja...*, s. 240–243; O. Suszko, *Integracja europejska Ukrainy i odpowiedź Rosji*, [w:] *Ukraina: jak żyć z Rosją? Rosja: jak żyć z Ukrainą? Stosunki ukraińsko-rosyjskie w 2006 roku i w najbliższej przyszłości*, W. Konończuk (red.), Warszawa 2006, s. 39; S. Bieleń, *Tożsamość...*, s. 229–230; A. Wierzbicki, *Russkij...*, s. 141–184; A. Włodkowska, *Polityka Federacji Rosyjskiej wobec...*, s. 130; G. Gromadzki, *Stosunki...*, s. 44–45; M. A. Molchanov, *Political...*, s. 214; M. Nizioł-Celewicz, *Polityka...*, s. 150–153; D. Trienin, *Post-imperium...*, s. 96–106, 248–250, 263–264; R. Szporluk, *Russia...*, s. 303–307, 339–342; B. Dave, *Kazakhstan...*, s. 52–95, 118–135; Y. Gaidar, *Collapse...*, s. 175–176; P. Gilbert, *Cultural Identity and Political Ethics*, Edinburgh 2010, s. 108; A. Szeptycki, *Stosunki...*, s. 11.

¹³² A. Sołżenicyn, *Rosja...*, s. 45–50.

migracja do Rosji z nowo powstałych państw, która wyniosła 6 mln osób, z tego 70% stanowili etniczni Rosjanie. Jednocześnie oceniano, że jeszcze około 4 mln etnicznych Rosjan mieszkających na obszarze Wspólnoty może powrócić do ojczyzny¹³³. W latach 1989–2002 do Federacji Rosyjskiej przybyło około 11 mln osób, a wyemigrowało z niej 5 mln ludzi – Rosja stała się trzecim po USA i RFN „celem migracji”¹³⁴. Natomiast według oficjalnych danych, w latach 90. XX wieku do Federacji Rosyjskiej przybyło 6,9 mln osób, zaś wyjechało z niej 3,6 mln obywateli, a w okresie 2000–2006 odpowiednio 1,4 mln i co najmniej 600 tys.¹³⁵. W latach 1992–1997 powróciło z Ukrainy do Federacji około 1,13 mln Rosjan¹³⁶. Dodatkowo po rozpadzie ZSRR pojawił się także problem migracji zarobkowej mieszkańców republik poradzieckich do Rosji¹³⁷.

Zdaniem Dyrektora Centrum Analitycznego Jurija Lewady w Moskwie – Lwa Gudkowa, dla Rosjan Ukraina nie jest zagranicą. Traktują oni Ukraińców, nie patrząc na suwerenność państwa i na inne polityczne uwarunkowania, jako bardzo bliski Rosji „bratni naród”. Podobnie uważa Mikhail A. Molchanov, wskazując, iż w polityce narodowościowej ZSRR postrzegano Ukraińców jako „młodszych braci lub niższych rangą partnerów” Rosjan¹³⁸.

Jednym z ważnych problemów, który zaistniał na płaszczyźnie społeczno-kulturowej, była tzw. kwestia historyczna. Dmitrij Trienin określił to „zjawisko” jako „nacionalizację” historii przez republiki poradzieckie po rozpadzie ZSRR. We wszystkich nowo powstałych państwach, „rozpoczęło się kształtowanie nowych priorytetów historycznych”. Ponadto, na potrzeby bieżącej polityki, w tym także zagranicznej, elity władzy „podporządkowywały się przeszłości”. Stosowanie takiego podejścia było celowe, gdyż odwoływanie się do wcześniejszych wydarzeń historycznych i narodowych umożliwiało zrzucenie z siebie winy przez rządzących za nieumiejętność poradzenia sobie z istniejącymi problemami w państwie. W tej sytuacji Federacja Rosyjska jako kontynuatorka ZSRR musiała zmierzyć się z „interpretacją pewnych wydarzeń historycznych w XX wieku”. Szczególnie dotyczyły one II wojny światowej i okresu po jej zakończeniu, w którym część republik poradzieckich i byłe państwa socjalistyczne dokonały „redefinicji” roli i polityki Związku Radzieckiego. ZSRR został przedstawiony nie jako „wyzwoliciel” i „sojusznik”, jak oficjalnie określa się w Rosji, ale jako „okupant”. Ponadto, pojawiły się również

¹³³ D. Trienin, *Post-imperium...*, s. 248–251.

¹³⁴ T. R. McCray, *Russia...*, s. 46–47.

¹³⁵ S. Pirani, *Change...*, s. 136.

¹³⁶ M. A. Molchanov, *Political...*, s. 214.

¹³⁷ A. Szutow, *Etapy...*, s. 183–184.

¹³⁸ F. Memches, *Studzy i wrogowie imperium. Rosyjskie rozmowy o końcu historii*, Kraków 2008, s. 219–224; M. A. Molchanov, *Political...*, s. 38–41.

kwestie oceny wcześniejszych wydarzeń, sięgających czasów Rusi Kijowskiej, Państwa Moskiewskiego i Imperium Rosyjskiego, a także miejsc pamięci¹³⁹.

Po rozpadzie Związku Radzieckiego pozycja Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej w Federacji uległa przewartościowaniu, co przełożyło się na wzrost jej znaczenia w państwie. Szczególne miejsce zajęła w kwestiach dotyczących sfery wartości i moralności¹⁴⁰. Ponadto, po roku 1989 w Rosji doszło do odrodzenia życia religijnego. Liczba osób identyfikujących się z Rosyjską Cerkwią Prawosławną wzrosła. Zaczęły powstawać różne organizacje wyznaniowe. Należy wskazać także na „szczególną rolę prawosławia w formowaniu tożsamości narodowej Rosjan”. W nowej sytuacji międzynarodowej RCP musiała zmierzyć się również z problemem „utrzymania swojego »terytorium kanonicznego«¹⁴¹.

Po rozpadzie ZSRR pojawił się problem „sukcesji” dóbr intelektualnych. Zaistniała niejasna sytuacja dotycząca ochrony własności przemysłowej w Rosji i w innych republikach poradzieckich. Wynikało to z faktu, iż w na obszarze WNP zostały anulowane akty prawne byłego Związku Radzieckiego, które dotyczyły prawnej ochrony wynalazków, wzorców patentowych oraz znaków towarowych, co spowodowało powstanie skomplikowanej sytuacji odnośnie do działalności naukowo-badawczej i wprowadzania nowych technologii krajowych i zagranicznych. W późniejszym okresie starano się te problemy rozwiązać przez podpisanie 9 września 1994 r. *Konwencji o patencie eurazjatyckim (Eurazjatycka Konwencja Patentowa)*¹⁴².

¹³⁹ A. Mitrofanowa, T. Awdiejewa, W. Cykało, *Bor'ba...*, s. 143–147; A. Sołżenicyn, *Rosja...*, s. 51–52; A. Wojcechowski, G. Tkaczenko, *»Oranżewyje« – nositeli nieofaszyzma*, [w:] *Bandierizacyja Ukrainy – główna ugroza dla Rossii*, J. Kozłow (red.), Moskwa 2008, s. 371–382; J. Kozłow, *»Galiczina – nie Ukraina, galicyjskije nacjonalisty – nie ukraińcy«*, [w:] *ibid.*, s. 383–397; G. Tkaczenko, *Mif...*, s. 440–442; D. Trienin, *Post-imperium...*, s. 294–295; I. Snieżkowa, *Obraz Rosji i Ukrainy w przedstawieniach ruskiej i ukraińskiej młodzieży*, [w:] *Rossija i Ukraina: etnopolityczeskije aspekty wzaimodiejstwija: Sbornik statiej*, I. Snieżkowa, L. Ostapienko (red.), Moskwa 2007, s. 120–126; T. Guzienkowa, *Obraz Rossii w ukraińskom istoriczieskom obrazowanii*, [w:] *ibid.*, s. 127.

¹⁴⁰ S. P. Ramet, *The way we were – and should be again? European Orthodox Churches and the „dyllic past”*, [w:] *Religion in an Expanding Europe*, T. A. Byrnes, P. J. Katzenstein (red.), Cambridge–New York–Melbourne–Madrid–Cape Town–Singapore–São Paulo 2006, s. 148–175; T. Szyszlak, *Stosunki państwa z Kościołami (zjednoczeniami religijnymi) we współczesnej Rosji*, [w:] *Wybrane problemy badań wschodnich*, Z. Winnicki, W. Bałuk, G. Tokarz (red.), Wrocław 2007, s. 157–163.

¹⁴¹ D. Trienin, *Post-imperium...*, s. 298–299; A. Stępień-Kuczyńska, *Religie i organizacje wyznaniowe w nowej Rosji*, [w:] *Szkice o Rosji*, A. Stępień-Kuczyńska, J. Adamowski (red.), Łódź–Warszawa 2000, s. 149–160; H. Kowalska-Stus, *Miejsce prawosławia w transformacji ustrojowej, kulturowej i światopoglądowej współczesnej Rosji*, [w:] *Rosja między imperium a mocarstwem nowoczesnym*, A. Dudek, R. Mazur (red.), Toruń 2010, s. 289–304; A. Wierzbicki, *Nacjonalizm cywilizacyjno-polityczny w etnopolityce Rosji*, [w:] *ibid.*, 317–323; A. Curanović, *Czynnik...*, s. 107–110.

¹⁴² Ochrona własności intelektualnej w państwach WNP, zob.: L. Łukaszkuk, *Dobra intelektualne. Problemy międzynarodowej ochrony*, Warszawa 2009, s. 195–204.

* * *

W okresie schyłkowym ZSRR elity polityczne RFSRR koncentrowały się na ograniczaniu wpływów i znaczenia centrum. Jednocześnie budowanie relacji z pozostałymi republikami związkowymi schodziło na drugi plan. Sytuacja uległa zmianie dopiero, gdy władza prezydenta Michaiła Gorbaczowa coraz bardziej stawała się iluzoryczna i fasadowa. W nowej rzeczywistości międzynarodowej już Federacja Rosyjska musiała przejść od relacji wewnątrzpaństwowych do międzypaństwowych z nowo powstałymi państwami, w tym z Ukrainą, Białorusią i Mołdawią.

Państwa Europy Wschodniej zajmują ważne miejsce w przestrzeni polityki Federacji Rosyjskiej. Obszar dawnej Rusi Kijowskiej jest traktowany jako kolebka państwowości i chrześcijaństwa Rosji. W państwach Europy Wschodniej Federacja Rosyjska posiada żywotnie ważne interesy, które wpływają również na bezpieczeństwo państwa. Wśród trzech państw na pierwszy plan wysuwa się jednak Ukraina.

Biorąc pod uwagę znaczenie państw obszaru WNP w polityce Rosji, należy podkreślić, że i pod tym względem na plan pierwszy wysuwa się Ukraina. Potwierdzają to również słowa prezydenta Borysa Jelcyna, który po podpisaniu w maju 1997 r. *Traktatu o przyjaźni, współpracy i partnerstwie między Federacją Rosyjską i Ukrainą* powiedział, że utrzymanie stosunków z Ukrainą stanowi priorytet wśród priorytetów Rosji. „Szczególne miejsce” Ukrainy w polityce Federacji Rosyjskiej wynika z bardzo bliskich powiązań duchowych, kulturalnych i językowych obu narodów, braterstwa słowiańskiego oraz wspólnej tradycji i tysiącletniej historii, poczynwszy od Rusi Kijowskiej. Wraz z Ukrainą Federacja „utraciła ważną część swoich tradycji historycznych” – „utrata duszy ukraińskiej, spowoduje, że Rosja przestanie być Rosją, którą znamy i w praktyce będzie musiała na nowo odbudować swoją tożsamość od podstaw”. Ponadto, decydowały o tym także względy gospodarcze, liczna diaspora rosyjska, więzy rodzinne. Ukraina jest dla Rosji ważna nie tylko w wymiarze regionalnym, ale również globalnym. Ukraina jako największy satelita może stanowić zagrożenie dla stabilności układu–centrum Federacji. Ważny problem stanowi historyczny podział Ukrainy na Zachodnią i Wschodnią, który ma swoje odzwierciedlenie w postrzeganiu Rosji i Rosjan przez mieszkańców obu części państwa¹⁴³. Rangę Ukrainy

¹⁴³ I. Klimin, *Rossija...*, s. 21–22, 450–455; A. Kozyriew, *Demokratyczna...*, s. 149–150; W. Bujanow, *Nacyonalnyje...*, s. 251–253; *Koncepcyja wnieszej politiki Rossijskoj Fiedieracyi*, „Diplomaticzeskij wiestnik”, janwar’ 1993, Spieczalnyj wypusk, s. 7; *Zalożenia polityki zagranicznej Federacji Rosyjskiej*, „Eurazja” 1994, nr 5–6 (aneks), s. 9; A. Zagorskij, *Rossija...*, s. 108; D. Macenow, *Intieresy i bezopasnost’ Rossii w postsowietskiju epochu*, „Mirowaja ekonomika i mieźdunarodnyje otnoszenija” 1992, nr 4, s. 24; S. Żylcow, W. Worobjew, A. Szutow, *Ewolucyja polityki Rossii na postsowietskom prostranstwie. Uczebnoje posobije*, Moskwa 2010, s. 5 i nast.; S. Żylcow, *Ukraina...*, s. 80–81; S. Bieleń, *Tożsamość...*, s. 125–129; *Rossija i Centralno-Wostoczna...*,

w polityce Federacji określają Zbigniew Brzeziński i Jerzy Pomianowski. Uważają, że odbudowa przez Rosję Imperium natrafiła na istotną przeszkodę, którą stanowi Ukraina, ze względu na jej potencjał państwowy oraz niezależność. W praktyce, „bez Ukrainy nie ma Imperium”. Natomiast Rosja prowadzi działania w celu „odzyskiwania” Ukrainy¹⁴⁴.

Do pozostałych państw poradzieckich, które w polityce Federacji zajmują ważne miejsce, najczęściej zalicza się Białoruś oraz Kazachstan – znaczenie innych republik związkowych jest mniejsze. W przypadku Białorusi decydowały o tym także kwestie gospodarcze, położenie geopolityczne, umacnianie bezpieczeństwa militarnego – „przedpole” odgradzające centralne regiony Rosji od wpływów Zachodu, możliwość rozerwania bałtycko-czarnomorskiego łuku, obejmującego państwa potencjalnie nieprzyjazne Federacji¹⁴⁵. W porównaniu z Ukrainą i Białorusią, Mołdawii nie wymienia się jako państwa priorytetowego czy nawet ważnego w polityce Rosji. Nasuwa się wniosek, że ma ona drugorzędne znaczenie. Rola Mołdawii w polityce Rosji jest nieporównywalna z rolą Ukrainy i Białorusi. Do najważniejszych kwestii zalicza jednak konflikt w Naddniestrzu, aspiracje Rumunii oraz możliwość tranzytu surowców energetycznych¹⁴⁶.

s. 39–40; S. Kołczin, *Rossija – bliźniej zarubieże: wzaimootnoszenija, intieresy, celi politiki*, „Mirowaja ekonomika i międunarodnyje odnoszenija” 1995, nr 4, s. 54–55; M. A. Molchanov, *Political...*, s. 246; A. Nowak, *Od imperium do imperium. Spojrzenie na historię Europy Wschodniej*, Kraków 2004, s. 298.

¹⁴⁴ Z. Brzeziński, *Wielka...*, s. 46–47, 92–95; J. Pomianowski, *Na wschód od Zachodu. Jak żyć z Rosją?*, Warszawa 2004, s. 62–63, 88–94, 154–155, 168–169; A. Bykow, *Postsowieckoje...*, s. 140; A. Sawicka, *Rosja wobec „pomarańczowej rewolucji” na Ukrainie*, [w:] *Polityka zagraniczna Federacji Rosyjskiej. Wybrane aspekty stosunków z Polską, Ukrainą i Białorusią*, L. Zyblikiewicz, M. Czajkowski, P. Bajor (red.), Kraków 2010, s. 206–208; R. Szporluk, *Russia...*, s. 331; J. D.P. Moroney, *EU-Ukrainian Relations: Prospects and Possibilities*, [w:] *European Security & Post-Soviet Space: Integration or Isolation?*, G. P. Herd (red.), „Conflict Studies Research Centre” 2000, December, s. 106–107.

¹⁴⁵ A. Kozyriew, *Demokratyczna...*, s. 149–150; W. Bujanow, *Nacyonalnyje...*, s. 251–253; A. Zagorski, *Rossija...*, s. 108; S. Żylcow, W. Worobjew, A. Szutow, *Ewolucyja...*, s. 5 i nast.; S. Bieleń, *Tożsamość...*, s. 125–129; *Rossija i Centralno-Wostoczna...*, s. 39–40; A. Szurubowicz, *JewrAzES i Sojuznoje Gosudarstwo Rossii i Bielorusii w mieniajuszczejsia geopoliticeskoj situacyi*, [w:] *Rossija i Centralnaja Jewropa w nowych geopoliticeskich rialnostiach. Sbornik statiej uczastnikow V międunarodnoj naucznoj konfierencyi Moskwa, 29–30 maja 2003 goda*, L. Szyszelina (red.), Moskwa 2006, s. 290–291; M. Raś, *Ewolucyja...*, s. 24.

¹⁴⁶ D. Trienin, *Post-imperium...*, s. 160–161.

ROZDZIAŁ 3

Koncepcje polityki Federacji Rosyjskiej wobec państw Europy Wschodniej

Przestrzeń Wspólnoty Niepodległych Państw, której częścią są państwa Europy Wschodniej, jest jednym z najważniejszych priorytetów w polityce zagranicznej Federacji Rosyjskiej. Obszar ten stanowi „strefę szczególnych i wyłącznych wpływów” Rosji, w której zostały skupione żywotnie ważne interesy w sferze gospodarczej, obronnej, bezpieczeństwa, kulturowej, ochrony praw mniejszości rosyjskiej. Ich zapewnienie ma duże znaczenie dla bezpieczeństwa narodowego Rosji. Andriej Kozyriew uważał, iż Federacja powinna zachować na obszarze poradzieckim „wyjątkową i uprzywilejowaną” pozycję, a jednocześnie „negował hasła” propagujące „całkowite oderwanie republik poradzieckich” od niej. Zdaniem Siergieja Ławrowa, termin „żywotne interesy” nie dawał prawa do stosowania nacisków wobec sąsiadów, ale wiązał się przede wszystkim z uszanowaniem uzasadnionych obaw dotyczących problemów bezpieczeństwa, rozwoju gospodarczego, praw człowieka, przestrzegania standardów i zobowiązań międzynarodowych¹.

¹ A. Kozyriew, *Demokratyczna transformacja*, Warszawa 1995, s. 34 i nast.; *Wnieszniaja politika Rossii na rubieżu XXI wieku: problemy formirowanija, ewolucyi i prijemstwienności*, [w:] I. Iwanow, *Wnieszniaja politika Rossii i mir. Statji i wystupienija*, Moskwa 2001, s. 45; S. Ławrow, *Miedu proszłym i buduszczim. Rossijskaja diplomacija w mienajuszczemsia mirie*, Moskwa 2011, s. 15 i nast.; S. Kołczin, *Rossija – bliźnieje zarubieżje: wzaimootnoszenija, intieriesy, celi politiki*, „Mirowaja ekonomika i międunarodnyje odnoszenija” 1995, nr 4, s. 48–50, 56; A. Cygankow, *Wnieszniaja politika Rossii ot Gorbaczewa do Putina: Formirowanije nacyonalnogo intieriesa*, Moskwa 2008, s. 107–108; W. Bujanow, *Nacyonalnyje intieriesy i wnieszniepoliticeskaja strategija Rossii w usłowijach globalizacji*, [w:] *Międunarodnyje odnoszenija i wnieszniepoliticeskaja diejatielność Rossii*, S. Proskurin (red.), Moskwa 2004, s. 251–253; W. Baranowski, *Rossija i jejo bliżajszeje okrużenije: konflikty i usilija po ich uringulirowaniju*, „Mirowaja ekonomika i międunarodnyje odnoszenija” 1996, nr 1, s. 46–47; A. Szutow, *Etapy stanowlenija i razwitija SNG*, [w:] *Wnieszniaja politika i diplomacija Rossijskoj Fiedieracyi. Uczebnik*, A. Panow (red.), Moskwa 2010, s. 194–196; S. Bieliń, *Tożsamość międzynarodowa Federacji Rosyjskiej*, Warszawa 2006, s. 64–71, 232–234; A. Arbatow, *Rossija: nacyonalnaja biezopasnost’ w 90-je gody*, „Mirowaja ekonomika i międunarodnyje odnoszenija” 1994, nr 7, s. 9–11; idem, *Nacyonalnaja idieja i nacyonalnaja biezopasnost’*, „Mirowaja ekonomika i międunarodnyje odnoszenija” 1998, nr 5, s. 17–21; **W. M. Ro-**

Według Andrieja Kozyriewa, po upadku ZSRR ważne problemy, które pojawiły się w polityce zagranicznej Rosji, łączyły się z „zachowaniem ścisłych powiązań z republikami poradzieckimi”, co wymagało „pełnego” poszanowania ich suwerenności państwowej. Do najważniejszych kwestii zaliczał:

- a) utrzymanie strategicznej równowagi jądrowej;
- b) przeciwdziałanie gwałtownemu zrywaniu powiązań ekonomicznych z nowo powstałymi państwami;
- c) niedopuszczenie do rozprzestrzeniania się istniejących ognisk konfliktów zbrojnych na obszarze poradzieckim².

W niniejszej części pracy zostaną scharakteryzowane interesy Federacji Rosyjskiej w państwach Europy Wschodniej. Drugi podrozdział obejmuje zagadnienie dotyczące koncepcji środowisk politycznych i naukowych wobec Białorusi, Ukrainy i Mołdawii. W punkcie tym zostaną zbadane poglądy zarówno przedstawicieli partii politycznych, placówek naukowych, jak też ośrodków eksperckich. Trzeci podrozdział obejmuje analizę koncepcji władz federalnych dotyczących państw Europy Wschodniej, ujętych zarówno w oficjalnych dokumentach, jak i w wystąpieniach najważniejszych polityków w państwie, przede wszystkim pełniących funkcje prezydenta Federacji Rosyjskiej oraz premiera i ministra spraw zagranicznych.

3.1. Interesy Federacji Rosyjskiej w państwach Europy Wschodniej

Według Walerija Bujanowa, termin „interesy narodowe” oznacza „całość kształt zrównoważonych interesów jednostki, społeczeństwa i państwa, które dotyczą płaszczyzny ekonomicznej, polityki wewnętrznej, społecznej, międzynarodowej, informacyjnej, wojskowej, ochrony pogranicza, ekologicznej i innych”. Starannie wyznaczone interesy narodowe mogą stać się rdzeniem, który będzie podstawą kształtowania polityki wewnętrznej i zagranicznej, konsolidowania społeczeństwa oraz określenia kierunku rozwoju państwa. Jednocześnie interesy narodowe i państwowe nie stanowią równorzędnej kategorii. Szersze

daczyn, *Nacyonalnyje intieresy Rossii i ich zaszcizita w pogranicznym prostranstwie*, „Prawo i bie-zopasnost” 2003, nr 3–4 (8–9), URL <http://dpr.ru/pravo/pravo_6_13.htm>, [dostęp: 04.12.2011]; A. Zagorskij, *Rossija i SNG*, [w:] *Wnieszniaja politika Rossijskoj Fiedieracyi 1992–1999. Uczebno-je posobije*, A. Torkunow, A. Mielwil, M. Narinskij (red.), Moskwa 2000, s. 97–98; M. Nizioł-Celewicz, *Polityka Federacji Rosyjskiej wobec obszaru Wspólnoty Niepodległych Państw*, [w:] *Federacja Rosyjska w stosunkach międzynarodowych*, A. Czarnocki, I. Topolski (red.), Lublin 2006, s. 139–141; J. Mankoff, *Russian Foreign Policy: The Return of Great Power Politics*, Lanham–Boulder–New York–Toronto–Plymouth 2009, s. 27; M. A. Molchanov, *Political Culture and National Identity in Russian-Ukrainian Relations*, College Station, TX: Texas A & M University Press, 2002, s. 216–218, 261–263; M. Raś, *Ewolucja polityki zagranicznej Rosji wobec Stanów Zjednoczonych i Europy Zachodniej w latach 1991–2001*, Warszawa 2005, s. 21–23.

² A. Kozyriew, *Demokratyczna...*, s. 144–145.

znaczenie ma termin „interes narodowy”. Ponadto, interesy narodowe Rosji na przestrzeni wieków ulegały zmianom. Jedne funkcjonowały przez stulecia i głęboko zakorzeniły się w duchu narodu. Inne przeżyły okres tworzenia, wzlotu i zniknęły, zaś jeszcze inne znajdują się dopiero w fazie formułowania³.

Stanisław Bieleń podobnie definiuje interes narodowy⁴ Rosji, jako „możliwość zaspokojenia rozmaitych potrzeb jednostki, społeczeństwa i państwa”. Natomiast „w przypadku wielonarodowej Rosji liczy się jednak prymat interesu zbiorowego Federacji nad interesami grupowymi czy partykularnymi”. Jednocześnie „interes państwa stanowi prymat interesu zbiorowego i w przypadku kolizji z oczekiwaniami części składowych, orzeka zawsze na korzyść zbiorowości”⁵.

Natomiast zdaniem Kamałudina Gadżyjewa, interesy narodowe stanowią kategorię abstrakcyjną i subiektywną, której parametry są wyznaczone przez mapę świata i system wartości panujących w danym społeczeństwie i państwie. Ponadto, państwa starają się usprawiedliwić swoje działania na arenie międzynarodowej, w tym również prowadzone wojny, własnymi interesami narodowymi. Interesy narodowe to wyrażanie i uświadamianie sobie potrzeb państwa, motywacja jego istnienia i działalności. Kamałudin Gadżyjew zaznacza, iż pojęcia „interes narodowy” i „interes państwowy” należy traktować jeśli nie jako synonimy, to z całą pewnością jako blisko powiązane i wzajemnie uzupełniające się terminy. Interesy narodowe są alfą i omegą strategii polityki zagranicznej każdego państwa. W takim rozumieniu państwa nie mają przyjaciół i wrogów, ale mają interesy, z którymi w zgodzie wybierają przyjaciół i wrogów. Ponadto, przy opracowywaniu warstwy koncepcyjnej interes narodowy każdego państwa powinien uwzględniać to, iż inne państwa także mają swoje podstawowe interesy. Nieprawdziwe jest natomiast stwierdzenie, iż „interesy narodowe wybranego państwa kończą się tam, gdzie zaczynają interesy innego lub innych państw”⁶.

Istotny problem badawczy stanowi klasyfikacja interesów narodowych Federacji Rosyjskiej. Walerij Bujanow wymienia osiem sposobów wyodrębnienia kategorii interesu narodowego, tj. według⁷:

- a) hierarchii ważności: żywotnie ważne, zasadnicze, główne oraz drugorzędne, zmienne, koniunkturalne;
- b) podmiotu wspólnych stosunków: indywidualne, społeczeństwa, państwa, a także partii, grup społecznych, grup etnicznych (etnosów) itp.;

³ W. Bujanow, *Nacyonalnyje...*, s. 234–237, 245–247.

⁴ Definicja pojęcia „interesy narodowe”, zob.: S. Bieleń, *Polityka w stosunkach międzynarodowych*, Warszawa 2010, s. 73–85.

⁵ Idem, *Tożsamość międzynarodowa Federacji Rosyjskiej*, Warszawa 2006, s. 34–35; idem, *Polityka...*, s. 75.

⁶ K. Gadżyjew, *Geopoliticeskoje gorizonty Rossii: kontury nowogo miroporiadka*, Moskwa 2011, s. 141–152; idem, *Geopolitika. Uczebnik*, Moskwa 2011, s. 228–235.

⁷ W. Bujanow, *Nacyonalnyje...*, s. 238–239.

c) płaszczyzny działania: ekonomiczne, polityczne, społeczne, duchowe, obronne, informacyjne i inne;

d) znaczenia podstawowej idei: imperialne, hegemonistyczne, obronne, wielkomocarstwowe itp.;

e) charakteru wpływu na rozwój społeczny: progresywne, rewolucyjne, konserwatywne, reakcyjne. Uwzględniając stopień wspólnotowości–zbiorowości: indywidualne, grupowe, korporacyjne, klasowe, społeczeństwa, ogólnoludzkie;

f) okresu działania: krótkookresowe, średniookresowe, długookresowe;

g) obszaru działania: globalne, regionalne, subregionalne, wewnątrzpaństwowe;

h) sfery działania: polityka wewnętrzna, polityka zagraniczna.

Kamałudin Gadżyjew, uwzględniając podejście realistyczne, na podstawie kryterium znaczenia i wpływów na arenie międzynarodowej wyodrębnia interesy żywotnie ważne (główne) i drugorzędne, stałe i zmienne, długookresowe i koniunkturalne⁸.

Do żywotnie ważnych interesów państwa zalicza się zachowanie i obronę niezależności i integralności terytorialnej, niepodległości i bezpieczeństwa narodu⁹. Są to interesy, bez których zapewnienia państwo nie może liczyć na rozwój w długim okresie. W takim rozumieniu należą do nich: pozycja i rola państwa w systemie stosunków międzynarodowych, prestiż i względny potencjał militarny, sposób obrony własnej suwerenności i zapewnienia bezpieczeństwa swoich sojuszników¹⁰. Żywotnie ważne interesy nie mogą być przedmiotem handlu i ustępstw, należy je chronić za wszelką cenę. Jednocześnie interesy drugorzędne są zmienne w czasie i podlegające kompromisowi¹¹. Ponadto, kategoria żywotnie ważnych interesów jest utożsamiana z terminem „priorytety”, który występuje w oficjalnych dokumentach.

Zdaniem Andrieja Cygankowa, po rozpadzie ZSRR interesy, a przez to i polityka Federacji na obszarze Wspólnoty ulegały zmianom. Jedną z przyczyn było przewartościowanie stanowiska elit władzy Rosji wobec tego problemu, co miało swoje odzwierciedlenie w proponowanych założeniach koncepcyjnych. Ponadto, polityka Federacji wobec republik poradzieckich była także określana przez pryzmat znaczenia w danym okresie WNP dla jej żywotnie ważnych interesów ekonomicznych, geopolitycznych i bezpieczeństwa. W wyniku przemian systemowych miały miejsce trzy fazy transformacji obszaru Wspólnoty:

a) „bliska zagranica” Rosji (pierwsza faza, grudzień 1991 r.–wrzesień 1994 r.);

b) „przestrzeń poradziecka” (druga faza, połowa 1994 r.–1998 r.);

⁸ K. Gadżyjew, *Gieopoliticeskoje...*, s. 150–152; idem, *Gieopolitika...*, s. 236–237.

⁹ W. Bujanow, *Nacyonalnyje...*, s. 239.

¹⁰ K. Gadżyjew, *Gieopoliticeskoje...*, s. 151–152; idem, *Gieopolitika...*, s. 236–237.

¹¹ W. Bujanow, *Nacyonalnyje...*, s. 239.

c) „przestrzeń rywalizacji międzynarodowej” na płaszczyźnie militarnej, geopolitycznej i ekonomicznej (trzecia faza, po 1998 r.)¹².

Polityka zagraniczna Federacji po rozpadzie ZSRR charakteryzowała się ukierunkowaniem na współpracę z Zachodem, przy jednoczesnym „ograniczeniu” w przestrzeni poradzieckiej – także w państwach Europy Wschodniej. W tym okresie Ukraina odgrywała „znikomą” rolę w polityce zagranicznej Federacji. Zupełnie nie dostrzegano „kwestii ukraińskiej”, a w „oddalaniu się” Ukrainy nie widziano podstaw do niepokoju. Wręcz przeciwnie, „stratę Ukrainy” uznano za „pożądaną”, sądzono bowiem, że dzięki temu zaistniała możliwość skupienia zasobów i pełnego zainteresowania na problemach wewnętrznych. Stopniowo jednak dostrzeżono „kluczowe znaczenie” Ukrainy w polityce Rosji. Sytuacja ta wiązała się również z przesunięciem przez Rosję w 1993 r. ciężaru swojej polityki zagranicznej na państwa „bliskiej zagranicy”. Jednocześnie skromne zasoby „wymusiły” ograniczenie działań tylko do republik poradzieckich, które przez wzajemne powiązania wpływały także na sytuację w samej Federacji. W konsekwencji doszło do sformułowania rosyjskiej „doktryny Monroe”, według której obszar poradziecki stał się dla Rosji wyłączną strefą wpływów¹³.

Andriej Kozyriew podkreśla, że w nowej sytuacji międzynarodowej przed Rosją pojawił się „wybór” pomiędzy imperium a wielkim mocarstwem demokratycznym, co wiązało się z „doborem” odpowiednich interesów narodowych. Dylemat dotyczący odbudowy mocarstwowej pozycji Rosji występował także w późniejszym okresie. W tej sytuacji elity władzy miały problemy z określeniem charakteru polityki wewnętrznej i zagranicznej państwa. Kwestia ta przekładała się także na określenie przez Federację swoich żywotnych interesów. Zasadniczy problem dotyczył wyboru priorytetów pomiędzy poprawą

¹² Zob.: Ch. Thorun, *Explaining change in Russian foreign policy: the role of ideas in post-Soviet Russia's conduct towards the West*, New York 2009, s. 28–50; A. Cygankow, *Wnieszniaja...*, s. 142–143, 190–192, 231–234, 241–251; H. Timmierman, *Processy diezintegracyi i rieorganizacyi SNG*, „Mirowaja ekonomika i mieźdunarodnyje odnoszenija” 1998, nr 12, s. 42; S. Żylcow, W. Worobjew, A. Szutow, *Ewolucyja polityki Rossii na postsowieckom prostranstwie. Uczebnoje posobieje*, Moskwa 2010, s. 49–52; A. Szutow, *Etapy...*, s. 194–196; *Rossija i Centralno-Wostocznanaja Jewropa: transformacyi w konce XX–nacziale XXI wieka. W 2 tomach*, t. 1, *Prieobrazowanija*, S. Glinkina, I. Orlik (red.), Moskwa 2005, s. 306–310.

¹³ *Wnieszniaja politika Rossii na rubieże XXI wieka: problemy...*, s. 10–11; S. Kołczin, *Rossija...*, s. 48–50, 56; W. Baranowski, *Rossija i jejo...*, s. 46–47; S. Bieleń, *Tożsamość...*, s. 64–71, 232–234; A. Arbatow, *Rossija: nacyonalnaja biezopasnost' w 90-je gody*, „Mirowaja ekonomika i mieźdunarodnyje odnoszenija”, s. 9–11; idem, *Nacyonalnaja idieja i nacyonalnaja biezopasnost'*, „Mirowaja ekonomika i mieźdunarodnyje odnoszenija” 1998, nr 5, s. 17–21; H. Timmierman, *Processy...*, s. 42; A. Zagorski, *Rossija...*, s. 97–98; M. Nizioł-Celewicz, *Polityka...*, s. 140–141; J. Manhoff, *Russian...*, s. 27; M. A. Molchanov, *Political...*, s. 98–110, 216–218, 261–263; M. Raś, *Ewolucyja...*, s. 21–23; I. Topolski, *Region Wspólnoty Niepodległych Państw w stosunkach rosyjsko-amerykańskich*, „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej” 2008, nr 6, s. 104–105.

jakości życia mieszkańców a polityką ekspansywną. Natomiast trudności Rosji w odcięciu się od swojej przeszłości imperialnej uzasadniano tym, iż było to imperium kontynentalne, bez wyraźnego geograficznego rozgraniczenia pomiędzy metropolią a „koloniami”¹⁴.

W literaturze rosyjskiej pewne wątpliwości budzi kwestia, czy Federacja posiada „wyraźnie zdefiniowane” interesy, co przekłada się na sformułowanie „spójnej” koncepcji polityki wobec obszaru WNP. Podnoszono przede wszystkim kwestię braku jasnej lub efektywnej strategii w stosunku do republik poradzieckich. Władimir Bondarienko podkreśla, że uwzględniając rzeczywistą sytuację, a nie istniejące dokumenty, należy stwierdzić, iż Federacja nie miała jednolitej koncepcji polityki wobec „bliskiej zagranicy”. Natomiast generał pułkownik Leonid Iwaszow (Prezes Akademii Problemów Geopolitycznych) uważa, że Rosja na obszarze WNP prowadziła – a w zasadzie starała się prowadzić – działania chaotyczne, bez jakiegokolwiek strategii czy nawet planu. Podobne stanowisko prezentował Anders Åslund, który wskazywał, iż Federacja proponowała „koncepcje” nieprzystające do „rzeczywistej sytuacji na obszarze Wspólnoty”. Ponadto, Rosji brakowało wizji, jak ma wyglądać jej polityka wobec Ukrainy, Białorusi czy Mołdawii. Problem dotyczył także zastosowania odpowiednich środków do realizacji przyjętych założeń koncepcyjnych. ZSRR wykorzystywał dwa najważniejsze instrumenty polityki zagranicznej, tj. ideologię i siłę militarną. W nowej sytuacji międzynarodowej Federacja do zachowania swoich wpływów na obszarze Wspólnoty musiała „sięgnąć” po inne „dostępne” środki, w tym energetyczne¹⁵.

¹⁴ Zob.: A. Kozryew, *Demokratyczna...*, s. 34 i nast.; S. Bieleń, *Tożsamość...*, s. 11; idem, *Postimperializm – neoimperializm – transimperializm: próba oceny rosyjskiej polityki zagranicznej*, [w:] Rosja, *refleksje o transformacji*, S. Bieleń, A. Skrzypek (red.), Warszawa 2010, s. 255; idem, *Oblicza imperializmu rosyjskiego*, [w:] *Rosja między imperium a mocarstwem nowoczesnym*, A. Dudek, R. Mazur (red.), Toruń 2010, s. 28–37; idem, *Rosja w poszukiwaniu demokratycznej tożsamości*, [w:] *Szkice o Rosji*, A. Stępień-Kuczyńska, J. Adamowski (red.), Łódź–Warszawa 2000, s. 22–25; T. Łoś-Nowak, *Federacja Rosyjska i ład międzynarodowy*, [w:] *Na gruzach Imperium... W stronę nowego ładu międzynarodowego i społeczno-politycznego w regionie Europy Środkowej i Wschodniej*, A. Stępień-Kuczyńska, Michał Słowikowski (red.), Łódź 2012, s. 103–132; D. Bochkarev, *Russian Energy Policy During President Putin's Tenure: Trends and Strategies*, London 2006, s. 1; W. Rodkiewicz, *Rosja i jej sąsiedzi – postimperialny syndrom*, [w:] *Rosja i jej sąsiedzi*, G. Przebinda (kierownik naukowy programu), Kraków 2000, s. 12–14; A. Stępień-Kuczyńska, *Rosja: ku Europie. Z problematyki stosunków rosyjsko-unijnych*, Toruń 2007, s. 224.

¹⁵ *Obszczejewropejskij process i politika Rossii*, „Mirowaja ekonomika i międzunarodnyje otnoszenija” 1994, nr 7, s. 111–112; A. Michajlenko, *Rossija i SNG: kak żyt' dalsze?*, „Mirowaja ekonomika i międzunarodnyje otnoszenija” 1997, nr 10, s. 122–123; A. Bykow, *Postsowieckoje prostranstwo: strategii intiegracyi i nowyje wyzowy globalizacyi*, Sankt-Petersburg 2009, s. 176–178; *Rossija i Centralno-Wostocznaja...*, s. 40–41; W. Bondarienko, *Nowyje sosiedi Jewrosozuza: geopoliticheskie pierspektivy Bielorusii*, [w:] *Rossija i Centralnaja Jewropa w nowych geopoliticheskich realnostiach. Sbornik statiej uczastnikow V międzunarodnoj naucznoj konfierencyi Moskwa, 29–30 maja 2003 goda*, L. Szyszelińska (red.), Moskwa 2006, s. 303; L. Iwaszow, *Geopoliticheskoje gorizonty Rossii*, „Międzunarodnaja żyzn” 2007, nr 5, URL <<http://www.mezhizn.com>>

Określenie interesów narodowych Federacji Rosyjskiej w państwach Europy Wschodniej wymaga odpowiedzi na zasadnicze pytanie: dlaczego Rosji zależy na Europie Wschodniej? Jednocześnie w przypadku definiowania przez Federację żywotnie ważnych interesów występuje pewien dysonans między warstwą deklaracji a realizacją. Gdyż, to co jest głoszone nie jest wykonywane, natomiast realizowane są kwestie, których się nie przedstawia¹⁶.

Należy zastanowić się nad przyczynami utrudniającymi „wypracowanie skutecznej” koncepcji polityki Rosji wobec całego obszaru WNP, co ma także bardzo duże znaczenie w kontekście państw Europy Wschodniej. Zalicza się do nich sześć najważniejszych kwestii¹⁷:

ru...813.htm>, [dostęp: 23.09.2009]; I. Klimin, *Rossija i Ukraina: trudnyj put'k wzaimoponimaniju (1990–2009)*, Sankt-Petersburg 2009, s. 160; A. Åslund, *Russia's Capitalist Revolution: Why Market Reform Succeeded and Democracy Failed*, Washington 2007, s. 181; A. Arbatow, *Rossija: nacyonalnaja bezopasnost' w 90-je gody*, „Mirowaja ekonomika i międzunarodnyje odnoszenija”, s. 11–15; idem, *Nacyonalnaja idieja i nacyonalnaja bezopasnost'*, „Mirowaja ekonomika i międzunarodnyje odnoszenija” 1998, nr 6, s. 12; W. Babienko, *Ukraina – Rossija (1991–2010 gg.): Czeriez protivostojanije k sotrudniczewstwu?: Analiticzeskij obzor*, Moskwa 2010, s. 75; J. Nikuliczew, *Rossija w Sodrużestwie Niezawisimych Gosudarstw: mieżdu «obszczim proszłym» i nowoj istoriczeskaj roľju*, [w:] *Międzunarodnyje odnoszenija i wnieszniepoliticheskaja diejatielnos' Rossii*, S. Proskurin (red.), Moskwa 2004, s. 387; D. Bochkarev, *Russian...*, s. 1.

¹⁶ Priorytety w polityce Federacji Rosyjskiej wobec państw Europy Wschodniej, zob.: s. 139–140, 163–164.

¹⁷ *Konstytucja Federacji Rosyjskiej przyjęta w ogólnonarodowym referendum w dniu 12 grudnia 1993 r.*, [w:] *Konstytucja Rosji*, tłum. A. Kubik, wstęp A. Bosiacki, Warszawa 2000; s. 63–81; A. Kozyriew, *Demokratyczna...*, s. 9 i nast.; Z. Brzeziński, *Wielka szachownica: główne cele polityki amerykańskiej*, Warszawa 1998, s. 88–123; idem, *Wybór. Dominacja czy przywództwo*, Kraków 2004, s. 116–126; N. Zagladin, M. Muntian, *Niekotoryje aspekty nowogo gieostrategiczeskogo położenija Rossii*, „Mirowaja ekonomika i międzunarodnyje odnoszenija” 1993, nr 7, s. 6, 12, 17–19, 37–39; J. Bogatyriewa, *Rosja – Europa: problemy i perspektywy współdziałania*, „Studia Politologiczne” 2000, vol. 4, s. 92–95; A. Arbatow, *Nacyonalnaja idieja i nacyonalnaja bezopasnost'*, „Mirowaja ekonomika i międzunarodnyje odnoszenija” 1998, nr 5, s. 17–21; idem, *Rossija: nacyonalnaja bezopasnost' w 90-je gody*, „Mirowaja ekonomika i międzunarodnyje odnoszenija”, s. 9–15; T. Parchalina, *Gieopoliticheskije prognozy i Rossija*, „Mirowaja ekonomika i międzunarodnyje odnoszenija” 1996, nr 1, s. 39; S. Czebanow, *Rossija w Jewropie: nowyje wyzowy bezopasnosti*, „Mirowaja ekonomika i międzunarodnyje odnoszenija” 1995, nr 1, s. 46; S. Żylcow, W. Worobjew, A. Szutow, *Ewolucyja...*, s. 49–52, 141–154; W. Worobjew, S. Żylcow, *Rossija i Bieloruszija*, [w:] *Wnieszniaja politika i diptomatija Rossijskoj Fiedieracyi. Uczebnik*, A. Panow (red.), Moskwa 2010, s. 212–217; J. Nikuliczew, *Rossija...*, s. 375–377; A. Szutow, *Etapy...*, s. 194–196; A. Suzdalczew, *Postsowieckoe prostranstwo: uchodiaszczaja rialnost'*, [w:] *Mir wokrug Rossii: 2017. Kontury niedalekiego buduszczoego*, S. Karaganow (red.), Moskwa 2007, s. 122, 126; R. Sakwa, *Putin Russia's choice*, Second Edition, London–New York 2008, s. 293–298; J. Kozokin, *Osnownyje priorytety wnieszniej politiki Rossii (1992–1999)*, [w:] *Wnieszniaja politika Rossijskoj Fiedieracyi 1992–1999. Uczebnoje posobije*, A. Torkunow, A. Mielwil, M. Narinskij (red.), Moskwa 2000, s. 41–49; J. Mankoff, *Russian...*, s. 53–58; J. Godin, *Bieloruszija – eto „Briestkajaja kriepest” sowriemiennoj Rossii*, Moskwa 2008, s. 126–137; A. Stępień-Kuczyńska, M. Słowikowski, *Unia...*, s. 101 i nast.; A. Stępień-Kuczyńska, *Priorytety Putina*, [w:] *Rosja w okresie prezydentury Władimira Putina*, A. Stępień-Kuczyńska, S. Bieleń (red.), Łódź–Warszawa–Toruń 2008, s. 13–20; eadem, *Rosja...*, s. 9–32; M. Broda, *Putinowskie antidotum*, [w:] *Rosja w okresie prezydentury Władimira*

1. Stosunki Rosji z państwami poradzieckimi stanowią ważny element rywalizacji w polityce wewnętrznej. Część autorów sytuację tę przedstawia jako „wypracowywanie” konsensusu w polityce zagranicznej i bezpieczeństwa państwa. Szczególnie było to widoczne w pierwszej połowie lat 90. XX wieku. W konsekwencji pewne działania podejmowane przez władze bardziej były podyktowane względami koniunkturalnymi bieżącej polityki wewnętrznej i „wołą” opinii publicznej niż realnymi interesami strategicznymi państwa. Powodowało to, iż formułowane priorytety miały charakter ogólny i nieprecyzyjny.

2. „Płynny *de facto* zakres kompetencji” pomiędzy organami władzy państwowej w różnych okresach – głównie związany z osobami, które pełniły najważniejsze funkcje, tj. prezydent, premier i minister spraw zagranicznych, a także „układu sił” i znaczenia parlamentu – Rada Najwyższa, a później Zgromadzenie Federalne (Duma Państwowa i Rada Federacji). Dodatkowo, pewną rolę w zakresie „kształtowania” polityki zagranicznej „próbują” odgrywać „alternatywne” ośrodki, w tym m.in. Rada Bezpieczeństwa FR, Ministerstwo Obrony i inne struktury siłowe, Ministerstwo Gospodarki, Ministerstwo Współpracy Gospodarczej z Zagranicą oraz kompleks paliwowo-energetyczny i wojskowo-przemysłowy. Problem ten w znacznym stopniu przekładał się – szczególnie w latach 90. XX wieku – na trudności w „wypracowaniu” wspólnych interesów oraz zbliżonej linii polityki zagranicznej państwa na poziomie wszystkich ministerstw, co wiązało się z jej koordynacją¹⁸.

Putina, s. 35–59; A. R. Bartnicki, *Mechanizmy władzy i gry politycznej w Rosji po 1991 roku*, [w:] *Regiony Europy: uwarunkowania, wyzwania i perspektywy rozwoju*, A. Stępień-Kuczyńska, K. Dośpiał-Borysiak, R. Łoś (red.), Toruń 2009, s. 261–278; A. Czajowski, *Opozycja polityczna w mentalności rosyjskiej*, [w:] *Na gruzach Imperium... W stronę nowego ładu międzynarodowego i społeczno-politycznego w regionie Europy Środkowej i Wschodniej*, A. Stępień-Kuczyńska, Michał Słowikowski (red.), Łódź 2012, s. 301–327; E. Zieliński, *System konstytucyjny Federacji Rosyjskiej*, Warszawa 2005, s. 51–79; W. Paniuszkin, M. Zygar, *Gazprom: rosyjska broń*, Warszawa 2008, s. 29 i nast.; W. Baluk, *Polityka zagraniczna i bezpieczeństwa (podstawy instytucjonalno-prawne)*, [w:] *Europa Wschodnia – dekada transformacji. Rosja*, B. J. Albin, W. Baluk (red.), Wrocław 2003, s. 105–126; A. Cygankow, *Wnieszniaja...*, s. 11–12; O. Wołkogonowa, J. Gambiejewa, *Russkije w Krymu: polityczność etniczności*, [w:] *Rossija i Ukraina: etnopoliticeskije aspekty wzajemodiejstwija. Sbornik statej*, I. Snieżkowa, L. Ostapienko (red.), Moskwa 2007, s. 299; A. Zagorskij, *Rossija...*, s. 110–112; S. Proskurin, *Principy wniesniepoliticeskoj diejatielnosti Rossii*, [w:] *Mieżdunarodnyje odnoszenija i wniesniepoliticeskaja diejatielnost' Rossii*, S. Proskurin (red.), Moskwa 2004, s. 355, 369–370.

¹⁸ Należy zaznaczyć, że minister Siergiej Ławrow podczas konferencji prasowej 17 marca 2004 r. na pytanie: Czy istnieje odrębna struktura zajmująca się relacjami z państwami WNP? odpowiedział, że zajmuje się tym Ministerstwo Spraw Zagranicznych Rosji. Ponadto, w trakcie spotkania z członkami Rady ds. Stosunków Międzynarodowych 24 września 2008 r. w Nowym Jorku w odpowiedzi na pytanie: Kto prowadzi politykę zagraniczną Rosji: prezydent czy premier? zaznaczył, że zgodnie z konstytucją określa ją prezydent Dmitrij Miedwiediew, zob.: *Stienogramma wystupienija i otwiotow na woprosy rossijskich i zarubieżnych SMI na priess-konferiency w Pries-s-centrie MID Rossii, Moskwa, 17 marta 2004*, [w:] S. Ławrow, *Mieźdu...*, s. 167–168; *Stienogramma otwiotow na woprosy w chodie wstriecci s czlenami Sowietu po mieźdunarodnym odnoszenijam, Nju-Jork, 24 sientjabria 2008 goda*, [w:] *ibid.*, s. 408.

3. Ścisłe powiązania pomiędzy polityką zagraniczną Rosji i jej relacjami z Zachodem – szczególnie jest to widoczne w przypadku państw Europy Wschodniej. Przestrzeń pomiędzy Federacją a UE i NATO – traktowana jako „przedmiot rywalizacji” – stanowi strefę „żywotnych interesów” i ważną część strategii i działań Rosji wobec Zachodu.

4. Duże zróżnicowanie republik poradzieckich utrudnia wypracowanie spójnej i jednolitej koncepcji polityki, gdyż poszczególne państwa wymagają „osobnego” podejścia. Specyfika i odrębność problemów, które występują w byłych republikach, „wymuszają” na Federacji „indywidualne” określanie własnych, często kontrastujących ze sobą interesów.

5. Złożoność relacji Rosji z państwami poradzieckimi sprawia, że różne powiązania między narodami, rozwijane przez stulecia w ramach wspólnego państwa, nie sprowadzają się wyłącznie do poziomu międzypaństwowego – wykraczają poza zakres polityki zagranicznej. Nie dotyczą także tylko relacji dwustronnych czy nawet w ramach samej Europy Wschodniej, ale są również postrzegane w znacznie szerszym kontekście regionalnym czy też globalnym, a tym samym wynikają z „przyjętych” „żywotnie” ważnych interesów regionalnych i globalnych tendencji.

6. Dychotomia polityki na obszarze poradzieckim, wynikająca z trudności „określenia” interesów narodowych dotyczy dylematu „wyboru” lub też „wypośrodkowania” strategii, między podejściem demokratycznym, na zasadach pełnej równoprawnej współpracy i partnerstwa, a imperialnym, tj. pojawienie się resentymentów związanych z odbudową wielkiego mocarstwa.

3.2. Państwa Europy Wschodniej w koncepcjach środowisk politycznych i naukowych

Heinz Timmerman uważa, że w latach 90. XX wieku, mimo zróżnicowania, elity polityczne w Rosji były nastawione na reanimację WNP. Za takim stanowiskiem przemawiały trzy argumenty:

- a) samo istnienie Wspólnoty stanowiło dla Federacji Rosyjskiej sukces;
- b) rozwiązanie WNP mogło zostać w Rosji odebrane jako powtórny rozpad Imperium Rosyjskiego;
- c) WNP jako instrument, mimo iż „skromny”, jednak umożliwił Rosji podejmowanie procesów integracyjnych i wpływanie na państwa poradzieckie, szczególnie na Ukrainę¹⁹.

Do głównym priorytetów w koncepcjach środowisk politycznych i naukowych wobec Białorusi, Ukrainy i Mołdawii zalicza się:

¹⁹ H. Timmierman, *Processy...*, s. 42–44.

1. Procesy integracyjne na obszarze Wspólnoty.
2. Zapewnienie bezpieczeństwa państwa.
3. Powstrzymanie obecności i wpływów państw Zachodu.
4. Wpływy polityczne w państwach Europy Wschodniej.
5. Ochronę mniejszości rosyjskiej i ludności rosyjskojęzycznej.
6. Obecność gospodarczą – współpraca ekonomiczna.
7. Instrumenty energetyczne.
8. Obecność wojskową.
9. Status języka rosyjskiego i popularyzacja kultury rosyjskiej.
10. Udział w uregulowaniu sporów i konfliktów zbrojnych.

1. Procesy integracyjne na obszarze Wspólnoty wyróżnia zróżnicowane podejście do istoty problemu – wizji zjednoczenia. Ponadto, w pewnym stopniu integrację utożsamia się z opcją „odbudowy imperium”. Główne sprzeczności dotyczą przede wszystkim określenia:

a) zakresu przestrzennego – integracja regionalna (cały obszar WNP), subregionalna lub tylko z wąską grupą wybranych państw;

b) stopnia integracji – pełna, realna, głęboka czy powierzchowna, „na papierze”, płytka;

c) płaszczyzny integracji – na wielu płaszczyznach lub tylko na jednej wybranej;

d) miejsca Federacji Rosyjskiej w „nowej strukturze integracyjnej” – pomiędzy rolą integratora–przywódcy a (równoprawnego) partnera.

Federacja Rosyjska w procesach integracji przestrzeni poradzieckiej posiada pewne atuty, do których Aleksandr Michajlenko (doktor nauk historycznych) zalicza wspólne pochodzenie, wielowiekowe współżycie na ziemi rosyjskiej, kształtowanie wspólnej kultury, tradycji, życia duchowego. Ponadto, wpisują się one w realizację jednego z celów strategicznych, który zakłada powrót Rosji na arenę międzynarodową w charakterze wielkiego mocarstwa, co wiąże się z odbudową statusu mocarstwowego²⁰.

Należy zaznaczyć, iż pewien wpływ na procesy integracji w przestrzeni poradzieckiej wywierają także dysproporcje pomiędzy potencjałem Rosji a pozostałych republik. Siergiej Karaganow uważa, że w pierwszej połowie lat 90. XX wieku ze względu na te różnice nie było możliwości kształtowania w sposób obiektywny całkowicie równoprawnych powiązań. Ruslan Grinberg podkreśla, że bardzo często Rosję obwiniano za różne problemy, paradoksalnie nie z powodu „prowadzonych przez nią złych działań lub ich zaniechania, ale dlatego, że jest wielka”. W tej sytuacji Federacji przypadła do wypełnienia rola centrum–metropolii w przestrzeni poradzieckiej. W pierwszym wariantcie wzajemne relacje mogły przybrać formę głębokiej reintegracji ekonomicznej z formalnym zachowaniem niezależności państw. Drugi zaś – określany jako model

²⁰ A. Michajlenko, *Rossija...*, s. 120–124.

latynoamerykański – zakładał, iż słabsze gospodarczo państwa pozostaną w orbitie wpływów geopolitycznych centrum, dla którego miały spełniać rolę dostawcy taniej siły roboczej oraz towarów²¹.

Zdaniem J. Borko (Instytut Europy RAN), Rosja była skazana na rolę lidera w przestrzeni poradzieckiej, co wywoływało pewne sprzeczności. Lubow Szyszelińska uważa, iż Wspólnota nie będzie funkcjonowała do czasu przywrócenia „przysługujących” Rosji praw, wynikających z istniejącej sytuacji geopolitycznej, co oznaczało zaakceptowanie jej znaczenia jako „przywódcy” w przestrzeni poradzieckiej. Z jednej strony, aktywność groziła odrodzeniem się tendencji imperialnych, z drugiej natomiast – bierność mogła prowadzić do destabilizacji sytuacji w regionie. Część elit politycznych w Rosji opowiadała się za prowadzeniem na obszarze Wspólnoty polityki o charakterze neo-imperialnym. Podejście takie wpływało jednak negatywnie na same procesy integracyjne w przestrzeni poradzieckiej, gdyż z jednej strony, wywoływało nieufność państw WNP wobec Federacji – z powodu „zagrożenia” ekspansją. Z drugiej zaś, próby realizacji przez Rosję „przymusowej reintegracji obszaru poradzieckiego” „popychały” byłe republiki do zbliżenia z NATO, włącznie z aspiracjami do członkostwa. Szczególnie sytuacja ta dotyczyła Ukrainy oraz Mołdawii. W związku z powyższym Paweł Iwanow (kandydat nauk ekonomicznych), Boris Chałosza (akademik Akademii Nauk Wojskowych RAN), Aleksiej Arbatow (doktor nauk historycznych, Dyrektor Centrum Prognoz Geopolitycznych i Wojskowych) i Siergiej Proskurin (doktor nauk politycznych, profesor) negatywnie oceniają politykę ukierunkowaną na odtworzenie byłego ZSRR²².

Wypracowanie koncepcji integracji jest także uzależnione od stanowiska, jakie w tej kwestii zajmowały państwa Europy Wschodniej. Zdaniem Siergieja Żylcowa (doktor nauk politycznych, Akademia Dyplomatyczna MSZ Rosji) i Walerija Worobjewa (kandydat nauk politycznych, Akademia Dyplomatyczna MSZ Rosji), Białoruś w przeciwieństwie do Ukrainy i Mołdawii uczestniczy

²¹ R. Grinberg, *Racyonalnoje powiedienije Rossii na postsowieckom prostranstwie*, [w:] *Rossija i Centralnaja Jewropa w nowych geopoliticeskich rialnostiach. Sbornik statiej uczastnikow V miedzunarodnoj naucznoj konfieriencyi Moskwa, 29–30 maja 2003 goda*, L. Szyszelińska (red.), Moskwa 2006, s. 20–21; S. Czebanow, *Rossija...*, s. 48; S. Kołczin, *Rossija...*, s. 55; B. Żelczow, *Grazdansko-wojennyje odnoszenija i modiernizacija Rossii*, „*Mirowaja ekonomika i miedzunarodnyje odnoszenija*” 1995, nr 7, s. 77–78; A. Bykow, *Postsowieckoje...*, s. 161–189.

²² Zob.: L. Szyszelińska, *Rossija i Centralnaja Jewropa w nowych geopoliticeskich rialnostiach*, [w:] *Rossija i Centralnaja Jewropa w nowych geopoliticeskich rialnostiach. Sbornik statiej uczastnikow miedzunarodnoj naucznoj konfieriencyi prochodiwszej w Moskwi 27–30 janwarja 1995 goda*, eadem (red.), Moskwa 1995, s. 45–46; S. Czebanow, *Rossija...*, s. 45–46; A. Wożżenikow, *Nacyonalnaja biezopasnost’ Rossii: mietodologija kompleksnogo issledowanija i politika obiespieczienija*, Moskwa 2002, s. 218–219; P. Iwanow, B. Chałosza, *NATO i intieresy nacyonalnoj biezopasnosti Rossii*, „*Mirowaja ekonomika i miedzunarodnyje odnoszenija*” 1997, nr 8, s. 24–30; A. Arbatow, *Rossija: nacyonalnaja biezopasnost’ w 90-je gody**, „*Mirowaja ekonomika i miedzunarodnyje odnoszenija*” 1994, nr 8–9, s. 6–7; S. Proskurin, *Princypy...*, s. 355.

w wielo- i dwustronnych procesach integracyjnych na obszarze WNP. W przypadku jednak „braku przemyślanej strategii” Federacji wobec Białorusi, może ona „podążyć ukraińską ścieżką”. Aleksiej Arbatow uważa, że Mołdawia nie chce i z dużym prawdopodobieństwem nie będzie uczestniczyła w procesach (re)integracji z Rosją. W pełni jednoznacznie swojego stanowiska nie przedstawiła natomiast Ukraina. Andriej Suzdalcew (docent, Narodowy Uniwersytet Badawczy „Wyższa Szkoła Ekonomiczna”) podkreśla, iż w dającej się przewidzieć perspektywie Ukraina nie zostanie strategicznym sojusznikiem Federacji. Co więcej, może uczestniczyć w dwóch projektach geopolitycznych równocześnie – rosyjskim i antyrosyjskim. Zdaniem Siergieja Markowskiego (doradca Prezydenta Rosji, dyrektor Instytutu Badań Politycznych, deputowany do Dumy Państwowej), Federacja prowadzi politykę dywersyfikacji stosunków z republikami poradzieckimi. W przypadku Białorusi dąży do zbudowania związku państw, zaś z Ukrainą zamierza tworzyć wspólnotę gospodarczą. Wiktor Mironienko (Kierownik Centrum Unii Europejskiej i Europy Wschodniej Instytutu Europy RAN) zaznacza, iż dla Rosji Ukraina odgrywa ważną rolę w realizacji projektów geopolitycznych, natomiast Rosja dla Ukrainy ma znaczenie ekonomiczne. Zróżnicowane podejście republik poradzieckich do idei zjednoczenia spowodowało pojawienie się propozycji przyjęcia strategii zakładającej wzmacnianie procesów integracyjnych z tymi państwami WNP, które je podtrzymywały i chciały w nich uczestniczyć²³.

Procesy integracyjne zakładające głębokie zjednoczenie przy „bardzo aktywnej roli” Rosji obejmują „odbudowę” lub „utworzenie” nowego podmiotu w przestrzeni poradzieckiej. Zdaniem szefa Komunistycznej Partii Federacji Rosyjskiej Giennadija Ziuganowa, „głównym celem geostrategii Rosji powinna stać się budowa eurazjatyckiego państwa w granicach byłego ZSRR”²⁴. Przewodniczący Liberalno-Demokratycznej Partii Rosji Władimir Żyrinowski opowiadał się za dobrowolnym zjednoczeniem republik poradzieckich w ramach państwa, którego podstawową część powinno stanowić etniczne państwo rosyjskie. W jego składzie koniecznie miały znaleźć się również Białoruś i Ukraina. Zaznaczał, iż mimo zróżnicowania poziomu integracji, na całym terytorium poradzieckim powinna istnieć Federacja Rosyjska. Jewgienij Bażanow (profesor, Akademia Dyplomatyczna MSZ Rosji) wskazuje, że w pierwszej połowie lat 90.

²³ S. Żylcow, W. Worobjew, A. Szutow, *Ewolucja...*, s. 141–154; W. Worobjew, S. Żylcow, *Rossija i Bielorusija...*, s. 212–217; A. Arbatow, *Rossija: nacyonalnaja biezopasnost’ w 90-je gody**..., s. 5; F. Memches, *Studzy i wrogowie imperium. Rosyjskie rozmowy o końcu historii*, Kraków 2008, s. 91–99; W. Babienko, *Ukraina...*, s. 70; W. Kotlar, J. Bielobrow, *Woprosy wojennoj biezopasnosti*, [w:] *Wnieszniaja politika i diplomatiija Rossijskoj Fiedieracyi. Uczebnik*, A. Panow (red.), Moskwa 2010, s. 97; A. Suzdalcew, *Postsowietskoje...*, s. 132–134; S. Czebanow, *Rossija...*, s. 48; S. Kołczin, *Rossija...*, s. 55.

²⁴ J. Potulski, *Współczesne kierunki rosyjskiej myśli geopolitycznej. Między nauką, ideologicznym dyskursem a praktyką*, Gdańsk 2010, s. 120–124; S. Bieleń, *Tożsamość...*, s. 180.

XX wieku Władimir Żyrinowski optował za powrotem (Rosji) do granic Imperium Rosyjskiego z roku 1900²⁵.

Natomiast Aleksander Sołżenicyn odrzuca odbudowę przyszłego państwa w granicach byłego ZSRR. Uważa za najlepszą propozycję zjednoczenie trzech republik słowiańskich: Rosji, Białorusi i Ukrainy oraz Kazachstanu w ramach jednego państwa federacyjnego. Za takim rozwiązaniem przemawia argumentacja, iż zarówno naród rosyjski jak i ukraiński „nie byłyby rozczłonkowane”. Ponadto, negatywnie odnosi się do idei integracji Wspólnoty. Proponuje wycofanie się z tego projektu i skupienie na budowie silnego państwa. Zbliżone stanowisko prezentuje w połowie lat 90. XX wieku Lubow Szyszelińska, podkreślając, że reintegracja powinna obejmować terytorium Federacji Rosyjskiej, Białorusi oraz rosyjskie obwody Ukrainy i Kazachstanu²⁶.

Według Igora Panarina (profesor Akademii Dyplomatycznej przy MSZ FR i członek Rosyjskiej Akademii Nauk Wojskowych), Rosja powinna skoncentrować się na „odtworzeniu” swojego imperium przez reintegrację przestrzeni poradzieckiej. Proponuje budowę na wzór UE ponadnarodowej organizacji – Rusi Eurazjatyckiej, o charakterze gospodarczym, w której państwa członkowskie tworzyłyby przestrzeń wolnocłową, zapewniającą swobodny przepływ towarów i preferencyjne ceny surowców energetycznych. W takim ujęciu proces integracji eurazjatyckiej miał objąć przestrzeń poradziecką – w pierwszej fazie Rosję, Białoruś, Kazachstan, w drugiej Ukrainę, a następnie inne republiki, zaś w dalszej przyszłości także państwa Europy Środkowo-Wschodniej²⁷.

Jurij Łużkow (były mer Moskwy) wysuwa propozycję integracji wokół Rosji dużej części świata, w tym głównie obszaru poradzieckiego. Jego podstawę stanowiłby Związek Eurazjatycki, który w pierwszym okresie powinien obejmować Federację, Białoruś i Kazachstan²⁸. Procesy integracji z innej perspektywy przedstawia Roj Miedwiediew (profesor, historyk i publicysta), podkreślając, że zjednoczenie Rosji z Białorusią i Kazachstanem jest tylko „kwestią czasu”. Jednocześnie uważa, iż reintegracja „nieuchronnie obejmie także inne republiki poradzieckie”²⁹.

Od wyżej przedstawionych propozycji odbiega zaproponowana przez Artura Ustiana (kandydat nauk politycznych) koncepcja budowy bloku sojusz-

²⁵ R. Bäcker, *Rosyjskie myślenie polityczne za czasów prezydenta Putina*, Toruń 2007, s. 121–123; idem, *Współczesne rosyjskie myślenie imperialne*, [w:] *Rosja między imperium a mocarstwem nowoczesnym*, A. Dudek, R. Mazur (red.), Toruń 2010, s. 61; J. Bażanow, *Mnogowiektornaja, sbałansirowannaja politika Rossii w mirowych dielach*, [w:] *Wnieszniaja politika i diplomatiija Rossijskoj Fiedieracyi. Uczebnik*, A. Panow (red.), Moskwa 2010, s. 30–31.

²⁶ A. Sołżenicyn, *Rosja w zapaści*, Warszawa 1999, s. 27–29; L. Szyszelińska, *Rossija i Centralnaja...*, s. 56–57.

²⁷ F. Memches, *Sludzy...*, s. 136–140.

²⁸ R. Bäcker, *Rosyjskie...*, s. 84–85.

²⁹ R. Medvedev, *Post-Soviet Russia: a journey through the Yeltsin era*, New York 2000, s. 273.

niczego z Iranem. W takim rozumieniu, Sojusz „neobizantyjski” zakładał współpracę z Iranem i innymi państwami arabskimi w celu utworzenia „geopolitycznego okna” dla przymierza z „prawosławną” Etiopią. Ponadto, w jego skład miały także wejść inne państwa prawosławne, włącznie z Ukrainą, Białorusią i Mołdawią³⁰.

Bardziej ogólny charakter procesów integracji ujęto w programie przedwyborczym partii Jedna Rosja w roku 2003. Zgodnie z jego założeniami, celem polityki Federacji wobec państw WNP było utworzenie „pasa przyjaźni”, określonego jako kolejny etap rozwoju procesów integracji³¹. Andriej Cygankow także wskazuje na potrzebę integracji państw na obszarze poradzieckim pod kontrolą Rosji, z jednoczesnym tworzeniem sojuszy – budową wspólnych przestrzeni politycznych, gospodarczych i wojskowych³².

Odrębny problem stanowiły kwestie dotyczące „udoskonalenia” i rozwijania procesów integracyjnych na poziomie WNP jako organizacji. Rosja powinna skoncentrować się na sformułowaniu koncepcji zakładającej umacnianie Wspólnoty i stopniowe przekształcanie jej ze związku politycznego w strukturę integracyjną³³. Znacznie pełniejszą propozycję „poprawienia” strategii integracji Federacji na obszarze WNP w celu „ożywienia” tej struktury przedstawia zespół pod kierunkiem Swietłany Glinkiny (doktor nauk ekonomicznych, profesor) i Igora Orlika (doktor nauk ekonomicznych, profesor). W perspektywie długookresowej wymaga to przeprowadzenia niezbędnej korekty zadań i metod polityki Rosji. Autorzy zaznaczają, iż należy „uwzględnić obiektywne tendencje rozwoju i określić bardzo realne cele”. Ponadto, za zasadne uznano wzmocnienie obecności gospodarczej Federacji we wszystkich państwach Wspólnoty przez eksport kapitału, technologii oraz współpracy społecznej, które zakładały podtrzymywanie tendencji integracyjnych. Uważano, iż należy zmienić podstawowe założenia i „odejść od przestarzałej i zacofanej koncepcji »bliskiej zagranicy«, a uwzględnić realną sytuację w regionie, potencjał i powiązania państw WNP oraz fakt, iż „Rosja nie jest jedynym i najsilniejszym graczem gospodarczym”. W konsekwencji autorzy uważają, że Federacja powinna realizować „dwie” wzajemnie się uzupełniające strategie na obszarze Wspólnoty:

a) „strategia integracji” – ma na celu utworzenie regionalnej organizacji gospodarczej o charakterze międzypaństwowym, zrzeszającej zainteresowane państwa na czele z Rosją. Jednak jako najbardziej pożądany model wskazywano zbudowanie „prawdziwego” państwa federacyjnego lub konfederacji

³⁰ J. Potulski, *Współczesne...*, s. 179–181.

³¹ R. Bäcker, *Rosyjskie...*, s. 65–66.

³² A. Cygankow, *Wnieszniaja...*, s. 117–124, 137–141, 154–161; S. Kołczin, *Rossija...*, s. 49–50, 55; F. Memches, *Studzy...*, s. 68–77; A. Nowak, *Od imperium do imperium. Spojrzenie na historię Europy Wschodniej*, Kraków 2004, s. 252–253; J. Potulski, *Współczesne...*, s. 126–131; R. Bäcker, *Rosyjskie...*, s. 212–214.

³³ A. Michajlenko, *Rossija...*, s. 121–124.

integrujących się państw WNP, będących w ścisłym sojuszu politycznym i gospodarczym. Uwzględniając płaszczyznę ekonomiczną, opcja ta zakładała powstanie unii celnej oraz unii walutowej państw WNP – jako „nowej strefy rublowej na podstawie waluty narodowej Rosji”. W tym okresie w praktyce strategia ta mogła być realizowana w przestrzeni poradzieckiej tylko przez dwie struktury, tj.: Eurazjatycką Wspólnotę Gospodarczą (EaWG) i Organizację Układu o Bezpieczeństwie Zbiorowym (OUBZ);

b) „strategia współpracy gospodarczej” – zakłada znaczną aktywizację powiązań gospodarczych o charakterze dwustronnym i wielostronnym oraz na różnych poziomach (państwo – biznes – regiony). W tym przypadku Rosja powinna ją stosować wobec tych państw Wspólnoty, które „z różnych względów nie były gotowe do porozumienia integracyjnego”³⁴.

Stopniowo, mimo deklaracji, znaczenie WNP ulegało zmniejszeniu, a priorytet Rosji, przesunął się na powiązania dwustronne oraz struktury subregionalne, w tym EaWG, a przez pewien okres także WPG³⁵. Aleksandr Bykow (profesor, Instytut Ekonomiki RAN) proponuje zmianę podejścia Rosji na bardziej pragmatyczne i podaje jako przykład funkcjonowanie Unii Europejskiej, gdzie państwa silne pomagają słabszym, co przyczynia się do umacniania samej organizacji. Zaznacza, że „czysto platoniczna miłość występuje tylko w literaturze, ale nie w relacjach międzynarodowych”. Strategia Rosji jako najsilniejszego państwa Wspólnoty, powinna opierać się na założeniu, że udzielanie pomocy – tylko w formie jawnej – musi pociągać za sobą konkretne działania na podstawie dokładnie określonych porozumień. W związku z tym, w przypadku republik poradzieckich, które dążą do realnego sojuszu z Federacją, z jednej strony, konieczne jest przyjęcie klarownych dwustronnych zobowiązań. Z drugiej zaś – udzielanie pomocy powinno wiązać się z przyznaniem ulg i preferencji w celu ustanowienia współpracy wzajemnej³⁶.

Trzeci podejście wiąże się z realizacją procesów integracyjnych w wybranej płaszczyźnie, zazwyczaj bezpieczeństwa lub gospodarczej³⁷. Duże znaczenie Federacja przypisywała umacnianiu powiązań wojskowo-politycznych z państwami sojuszniczymi. Jednym ze sposobów realizacji założeń strategii

³⁴ *Rossija i Centralno-Wostocznaja...*, s. 350–355.

³⁵ I. Kobrinska, *Model stosunków rosyjsko-ukraińskich i ich przyszłość*, [w:] *Ukraina: jak żyć z Rosją? Rosja: jak żyć z Ukrainą? Stosunki ukraińsko-rosyjskie w 2006 roku i w najbliższej przyszłości*, W. Konończuk (red.), Warszawa 2006, s. 42, URL <<http://www.batory.org.pl/doc/ukraina-rosja.pdf>>, [dostęp: 12.03.2011]; L. Wardomskij, *O regionalnom sotrudnicestwie na postsowieckom prostranstwie*, [w:] *Rossija i Centralnaja Jewropa w nowych gieopoliticeskich rialnostiach. Sbornik statiej uczasznikow V mieźdunarodnoj naucznoj konfieriencyi Moskwa, 29–30 maja 2003 goda*, L. Szyszelińska (red.), Moskwa 2006, s. 235–238.

³⁶ A. Bykow, *Postsowieckoje...*, s. 161–189.

³⁷ W pewnym stopniu wiąże się z funkcjonowaniem na płaszczyźnie gospodarczej EaWG lub WPG.

było utworzenie OUBZ na bazie *Traktatu o bezpieczeństwie zbiorowym*. Zdaniem Walerija Bujanowa (doktor nauk filozoficznych), W. Anienkowa, O. Iwanowa, W. Krugłowa i F. Moisiejewa, do priorytetów polityki zagranicznej należało wypełnianie zobowiązań sojuszniczych oraz przekształcenie OUBZ w efektywną wojskowo-polityczną organizację, mającą duży wpływ na stabilizację sytuacji w regionie. Znacznie dalej w prezentacji swoich poglądów posuwa się Andriej Cygankow, który uważa, iż OUBZ powinna zostać ukształtowana na wzór wschodnioeuropejskiego Układu Warszawskiego z okresu „zimnej wojny”. W stosunku do dawnego UW zakłada pewną modyfikację przez uzupełnienie OUBZ o wspólny sztab sił zbrojnych, a także pisemne zobowiązania w celu reagowania na agresję przeciwko jakiemukolwiek członkowi organizacji³⁸.

Odtworzenie wspólnej przestrzeni gospodarczej stanowi jeden z kluczowych interesów polityki zagranicznej Federacji Rosyjskiej. Jako ważny krok w tym kierunku wymienia się powstanie Eurazjatyckiej Wspólnoty Gospodarczej oraz Wspólnej Przestrzeni Gospodarczej. Dla Rosji podstawowym projektem integracyjnym na płaszczyźnie gospodarczej powinno być skupienie się na wszechstronnym umacnianiu EaWG, ponieważ stanowi alternatywę dla WNP. Ponadto, struktura ta stała się ważnym środkiem do umacniania pozycji geopolitycznej Rosji w regionie³⁹. Michaił Leontiew (publicysta państwowej telewizji ORT), przedstawia inne podejście, zgodnie z którym rosyjskiemu rublowi (RUB) miała przypaść najistotniejsza rola jako środka integracji przestrzeni poradzieckiej. Uważa, że taki projekt doprowadziłby do realnego zjednoczenia w porównaniu z różnymi przedsięwzięciami politycznymi⁴⁰.

Procesy integracyjne są także prowadzone w relacjach dwustronnych. Szczególne miejsce w polityce Federacji zajmowały działania o charakterze zjednoczeniowym w relacjach z Białorusią. Według Aleksieja Arbatowa, w interesie Rosji i Białorusi w pierwszej połowie lat 90. XX wieku leżała wspólna reintegracja w ramach „przyszłego” Państwa Federacyjnego. Jednak każde z państw postrzegało ją inaczej. Ponadto, ze względu na zróżnicowanie systemów politycznych, w celu uniknięcia zadrażnień, autor ten proponuje jako

³⁸ A. Cygankow, *Wnieszniaja...*, s. 183–184; W. Bujanow, *Nacyonalnyje...*, s. 251–253; W. Anienkow, O. Iwanow, W. Krugłow, F. Moisiejew, *Wojennaja sila w mieżdunarodnych otnoszenijach: uczebnoje posobie*, Moskwa 2011, s. 150.

³⁹ S. Żylcow, W. Worobjew, A. Szutow, *Ewolucyja...*, s. 47–50; W. Bujanow, *Nacyonalnyje...*, s. 251–253; F. Memches, *Sludzy...*, s. 68–77; A. Nowak, *Od...*, s. 252–253; J. Potulski, *Współczesne...*, s. 126–131; R. Bäcker, *Rosyjskie...*, s. 212–214; A. Cygankow, *Wnieszniaja...*, s. 183–184; A. Szurubowicz, *JewrAzES i Sojuznoje Gosudarstwo Rossii i Bielorusssii w mieniajuszczeszja gieopoliticesknoj situaciji*, [w:] *Rossija i Centralnaja Jewropa w nowych gieopoliticeskich rialno-stiach. Sbornik statiej uczastnikow V mieżdunarodnoj naucznoj konfierenciyi Moskwa, 29–30 maja 2003 goda*, L. Szyszelińska (red.), Moskwa 2006, s. 288–290; L. Wardomskij, *O riegionalnom...*, s. 240–242.

⁴⁰ F. Memches, *Sludzy...*, s. 151–155.

optymalne rozwiązanie skoordynowanie reform demokratycznych w obu państwach, które miało przyczynić się do dalszej ich reintegracji. Aleksander Sołżenicyn także popiera połączenie Białorusi z Federacją w ramach wspólnego związku, uważając, iż byłaby to „kontynuacja historycznej tradycji wschodniosłowiańskiej”. Jednocześnie negatywnie odnosi się do różnych przejawów krytyki tego projektu w samej Rosji. W późniejszym okresie większość autorów rosyjskich za priorytet Rosji na płaszczyźnie politycznej uznawało budowę i rozwój Państwa Związkowego oraz dalsze pogłębianie integracji. W jego ramach ważne miejsce zajmowało utworzenie unii gospodarczej z Białorusią jako przyszłej potencjalnej „lokomotywy” procesów integracyjnych na obszarze poradzieckim. Ponadto, Rosja podnosiła kwestię utworzenia unii celnej. Zdaniem Aleksieja Szurubowicza (Instytut Międzynarodowych Badań Ekonomicznych i Politycznych Rosyjskiej Akademii Nauk), integracja z Białorusią w ramach Państwa Związkowego przyczynia się do umacniania wojskowo-politycznej pozycji Rosji w Europie⁴¹.

Aleksandr Zabiejworota (prorektor Rosyjskiego Państwowego Uniwersytetu Handlowo-Ekonomicznego) wśród problemów, które wpływały na proces integracji Rosji i Białorusi w ramach Państwa Związkowego, wskazuje jeden najważniejszy. Zaznacza, że elity władzy w obu państwach nie odpowiedziały na podstawowe pytanie: „Jak ma wyglądać przyszłe państwo – unitarne, federacja, konfederacja – oraz miejsce i zakres suwerenności Białorusi?”⁴².

Pewna „namiastka” procesów integracyjnych występowała w relacjach rosyjsko-ukraińskich. Aleksiej Arbatow uważa, iż Rosja w swych działaniach w połowie lat 90. XX wieku powinna konsekwentnie rozwijać równoprawne stosunki dwustronne poprzez promowanie różnych inicjatyw, połączonych z bezwarunkowym uznaniem suwerenności Ukrainy. Podkreśla, że w przyszłości strategia ta może przyczynić się do ustanowienia szczególnych relacji, podobnych

⁴¹ *Rossija i Centralno-Wostocznaja...*, s. 353–354; N. Maszerowa, *Rol i miesto processa Sozdanija Sojuznogo Gosudarstwa Bielarusi i Rossii w nowych geopolityczeskich usłowijach*, [w:] *Rossija i Centralnaja Jewropa w nowych geopolityczeskich rialnostiach. Sbornik statiej uczastnikow V międzynarodnoj naucznoj konfieriencyi Moskwa, 29–30 maja 2003 goda*, L. Szyszelińska (red.), Moskwa 2006, s. 262–263; J. Godin, *Rossija i Bielorusija na puti k jedineniju. Problemy ekonomičeskij biezopasnosti sojuznogo gosudarstwa*, Moskwa 2001, s. 78–87; A. Sotnikow, *Sojuznoje Gosudarstwo w otrazhenii Wsiemirnoj Torgowoj Organizaciji*, [w:] *Rossija i Centralnaja Jewropa w nowych geopolityczeskich rialnostiach. Sbornik statiej uczastnikow V międzynarodnoj naucznoj konfieriencyi Moskwa, 29–30 maja 2003 goda*, L. Szyszelińska (red.), Moskwa 2006, s. 270–276; A. Arbatow, *Rossija: nacyonalnaja biezopasnost' w 90-je gody**..., s. 7–8; S. Żyłcow, W. Worobjew, A. Szutow, *Ewolucyjna...*, s. 141–154; W. Worobjew, S. Żyłcow, *Rossija i Bielorusija...*, s. 212–217; S. Kołczin, *Rossija...*, s. 49–50, 55; A. Sołżenicyn, *Rosja...*, s. 55; J. Piwowar, *Postsowietskoje prostranstwo: al'tiernatiwy intiegracyi. Istoričeskij oczerk*, Sankt-Petersburg 2008, s. 62; A. Szurubowicz, *JewrAzES...*, s. 290–291.

⁴² A. Zabiejworota, *Intiegracyja Rossii i Bielarusi: problemy i pierspektiwy*, [w:] *Rossija i Centralnaja Jewropa w nowych geopolityczeskich rialnostiach. Sbornik statiej uczastnikow V międzynarodnoj naucznoj konfieriencyi Moskwa, 29–30 maja 2003 goda*, L. Szyszelińska (red.), Moskwa 2006, s. 278–285.

do amerykańsko-kanadyjskich. Według Aleksieja Arbatowa, „oba państwa były nierozłączne, a im słabiej Federacja narzuca się i naciska na Ukrainę, tym szybciej i mocniej tworzą się wspólne powiązania i układy”⁴³. Poglądów tych nie podziela Iwan Klimin (profesor katedry stosunków międzynarodowych Państwowego Uniwersytetu Politechnicznego w Sanka-Petersburgu), jednak zaznacza, iż w przyszłości mogą pojawić się mężowie stanu pokroju Bohdana Chmielnickiego i Aleksieja Michajłowicza Romanowa, którzy „kierując się interesami narodowymi i mocnym wsparciem własnych narodów, mogą podjąć realne działania w celu ścisłej integracji dwóch państw we wszystkich płaszczyznach, tj. wojskowo-politycznej, społeczno-ekonomicznej i kulturalnej”⁴⁴.

Procesy integracji na obszarze Wspólnoty miały także w elitach politycznych Rosji swoich przeciwników. Należeli do nich liberalni politycy oraz prozachodni reformatorzy, dla których działania te były sprzeczne z rzeczywistymi interesami ekonomicznymi Federacji. Sprzeciwiali się oni próbom wciągnięcia Ukrainy i Białorusi w bardzo bliskie relacje, subsydiowania dostaw nośników energii i darowania im długu wobec Rosji. W ich rozumieniu, dla Rosji integracja była bardzo kosztowna. Inny powód wskazuje Jegor Gajdar, podkreślając, iż Sojusz Sił Prawicowych był przeciwny integracji Rosji z Białorusią, m.in. ze względu na komplikacje związane z powstaniem nowej struktury oraz autorytarny reżim Alaksandra Łukaszenki. W dokumencie przyjętym przez Radę ds. Polityki Zagranicznej i Obronnej, pt. *Strategia dla Rosji: Sygnał dla Prezydenta – 2000*, opracowanym przy współudziale m.in. wiceministra spraw zagranicznych Anatolija Adamiszyna i zastępcy Komitetu Dumy ds. WNP Konstantina Zatulina, postulowano zmianę samej koncepcji integracji, czyli odejście od budowania jej na zasadzie od góry do dołu. W zamian proponowano wspieranie różnych rynków poszczególnych towarów i usług, tworzenie międzypaństwowych grup finansowo-przemysłowych czy też wymianę długu na posiadaną własność. Cel podstawowy zakładał odejście od „pseudointegracji na rachunek Rosji” i zachowanie „twardej ochrony interesów ekonomicznych państwa”⁴⁵.

Do przyczyn utrudniających reintegrację przestrzeni WNP, zalicza się⁴⁶:

- a) duże zróżnicowanie systemów politycznych i gospodarczych państw poradzieckich, brak tradycji demokratycznych, przewaga ideologii narodowej w budowie państwowości;
- b) „upraszczanie obrazu dotyczącego przesłanek, instrumentów oraz okresu reintegracji przestrzeni poradzieckiej”;
- c) wyższą efektywność narodowego protekcjonizmu w porównaniu ze wspólnotowym;

⁴³ A. Arbatow, *Rossija: nacyonalnaja biezopasnost' w 90-je gody**..., s. 6–7.

⁴⁴ I. Klimin, *Rossija...*, s. 450–455.

⁴⁵ A. Cygankow, *Wnieszniaja...*, s. 180–181; S. Kołczin, *Rossija...*, s. 55; P. Desai, *Conversations on Russia: reform from Yeltsin to Putin*, New York 2006, s. 104.

⁴⁶ *Rossija i Centralno-Wostocznaja...*, s. 34–35.

- d) obawy części państw WNP przed imperialną polityką Rosji i utratą suwerenności;
- e) ograniczenie potencjału ekonomicznego, który znacznie zmniejszył materialną podstawę reintegracji;
- f) przyjęcie różnych modeli reform gospodarczych lub brak harmonizacji w ich przeprowadzaniu;
- g) przeciwdziałanie zachodzącym procesom reintegracji przez Zachód, międzynarodowe instytucje finansowe oraz duże korporacje transnarodowe;
- h) wybranie modelu integracji, który nie odpowiada rzeczywistej sytuacji w przestrzeni poradzieckiej;
- i) brak gotowości Rosji do pełnienia roli „lokomotywy integracji” i dawcy pomocy dla pozostałych państw poradzieckich.

Lubow Szyszczelina wymienia tylko jedną „prawdopodobną” przyczynę utrudniającą w połowie lat 90. XX wieku reintegrację obszaru poradzieckiego – elity władzy republik poradzieckich, włącznie z administracją prezydenta Rosji oraz istniejącą „pseudostrukturą” WNP⁴⁷. Jurij Szyszczkow wskazuje na inny problem. Państwa WNP, włącznie z Rosją, miały charakter rolniczo-surowcowy, a w ich eksporcie dominowały surowce naturalne oraz półprodukty. Jurij Szyszczkow uważa, że w tej sytuacji republiki poradzieckie stanowiły dla siebie konkurencję ze względu na „zbliżony asortyment oferowanych produktów”, co raczej nie sprzyjało podejmowaniu procesów integracyjnych⁴⁸.

2. Zapewnienie bezpieczeństwa państwa. Rozpad ZSRR negatywnie wpłynął na zapewnienie możliwości obronnych Federacji. Dmitrij Macenow (politolog, konsultant Rosyjskiego Komitetu Ekspertyz Społecznych) za główny cel Rosji w tym okresie uważał utworzenie czterostronnego systemu bezpieczeństwa zbiorowego, tzw. kwartetu jądrowego, skupiającego Federację, Białoruś, Ukrainę i Kazachstan. Do najważniejszych priorytetów wojskowo-strategicznych Rosji zaliczano: a) zapewnienie wspólnej międzyrepublikańskiej – bardziej rosyjskiej – kontroli nad bronią jądrową na obszarze poradzieckim; b) niedopuszczenie do „przejęcia” przez inne republiki nowych technologii i strategicznych systemów uzbrojenia; c) zapewnienie bezpieczeństwa regionalnego; d) ochronę granic państwa, a także granic zewnętrznych WNP⁴⁹. Walerij Mańiłow (były pierwszy zastępca Szefa Sztabu Generalnego Sił Zbrojnych FR)

⁴⁷ L. Szyszczelina, *Rossija i Centralnaja...*, s. 56–57.

⁴⁸ J. Szyszczkow, *Nieintiegrirujemoje Sodružestwo: paradoks ili zakonomiernost’?*, [w:] *Rossija i Centralnaja Jewropa w nowych geopoliticeskich rialnostiach. Sbornik statiej uczastnikow V miedzunarodnoj naucznoj konfierencyi Moskwa, 29–30 maja 2003 goda*, L. Szyszczelina (red.), Moskwa 2006, s. 247–259.

⁴⁹ D. Macenow, *Intieriesy i biezopasnost’ Rossii w postsowietskiju epochu*, „Mirowaja ekonomika i miedzunarodnyje otnoszenija” 1992, nr 4, s. 22–23, 28–29; S. Kołczin, *Rossija...*, s. 50–55; W. Worobjew, *ODKB kak instrument obiespieczienija biezopasnosti*, [w:] *Wnieszniaja politika i diplomatija Rossijskoj Fiedieracyi. Uczebnik*, A. Panow (red.), Moskwa 2010, s. 199.

za jeden z najważniejszych interesów narodowych uważa utworzenie nowego systemu, który byłby w stanie zapewnić bezpieczeństwo Rosji w szerszym kontekście. Swoim zakresem miał obejmować kilka płaszczyzn, tj. wojskową, społeczno-polityczną, ekonomiczną i ekologiczną⁵⁰.

Jedną z proponowanych opcji zapewnienia bezpieczeństwa Rosji było tworzenie tzw. „szarej strefy bezpieczeństwa”. Z jednej strony, według Aleksieja Arbatowa, Federacja odwołując się do historii Imperium Rosyjskiego, obawiała się otoczenia i izolacji przez „nieprzyjazne” państwa poradzieckie. Z drugiej strony natomiast, Liberalno-Demokratyczna Partia Rosji wysuwała propozycję stworzenia „strefy buforowej” na bazie „bliskiej zagranicy” oraz odbudowy potęgi militarnej do obrony przed wrogimi siłami, które dążyły do okrążenia i zniszczenia Rosji. Zbliżony pogląd przedstawia Anatolij Szutow (profesor, Akademia Dyplomatyczna MSZ Rosji); zgodnie z jego założeniami państwa WNP miały tworzyć strefę buforową na granicach Rosji, a także służyć jako ważny czynnik zapewniający jej bezpieczeństwo. Natomiast Aleksandr Michajlenko proponuje budowę strefy przyjaznych państw wzdłuż granic Federacji. Szerzej problem ten postrzega A. Wachramiejew, twierdząc, iż Rosja na kierunku europejskim powinna przeciwdziałać sytuacji, w której republiki poradzieckie mogłyby się stać nową wersją „kordonu sanitarnego”. Jednocześnie proponuje przekształcenie ich w unikalny pomost między Wschodem i Zachodem Europy. Ze względu na złożoną sytuację w przestrzeni poradzieckiej postuluje rozwój wszechstronnych powiązań Rosji z Ukrainą, Mołdawią i Białorusią⁵¹.

„Ewentualna” destabilizacja sytuacji na Ukrainie i w Kazachstanie w latach 90. XX wieku mogła stanowić bardzo duże zagrożenie dla bezpieczeństwa Rosji. Dlatego w tym przypadku za priorytet Federacji należało uznać niedopuszczenie do rozpadu Ukrainy. Jednocześnie za mało realny uważano sojusz wojskowy z Ukrainą lub przyjęcie przez Rosję zobowiązań dotyczących zapewnienia jej bezpieczeństwa. Wynikało to ze stałych obaw Ukrainy o to, że Federacja dąży do odbudowy mocarstwa oraz braku realnego wspólnego wroga. Ponadto, stosowanie wobec Ukrainy różnych form nacisku mogło prowadzić do powstania wariantu bośniackiego i zagrozić kluczowym interesom bezpieczeństwa Federacji, w tym m.in. destabilizacji sytuacji społeczno-politycznej w państwie, groźby secesji Krymu i wschodnich obwodów, aż po zaangażowanie wojskowe Rosji⁵².

⁵⁰ W. Maniłow, *Biezopasnost' w epochu partnerstwa*, Moskwa 1999, s. 57–87.

⁵¹ A. Arbatow, *Nacyonalnaja ideja i nacyonalnaja bezopasnost'*, „Mirowaja ekonomika i mieźdunarodnyje odnoszenija” 1998, nr 5, s. 17–21; J. Potulski, *Współczesne...*, s. 120–124; S. Bieleń, *Tożsamość...*, s. 180; S. Żylcow, W. Worobjew, A. Szutow, *Ewolucyja...*, s. 49–52; A. Szutow, *Etapy...*, s. 194–196; A. Michajlenko, *Rossija...*, s. 121–122; *Obszcziejewropiejiskij process...*, s. 117; A. Sołżenicyn, *Rosja...*, s. 29–31.

⁵² A. Arbatow, *Nacyonalnaja ideja i nacyonalnaja bezopasnost'*, „Mirowaja ekonomika i mieźdunarodnyje odnoszenija” 1998, nr 5, s. 17–21; idem, *Rossija: nacyonalnaja bezopasnost' w 90-je gody**..., s. 6–7.

Ze strony Mołdawii nie ma żadnego zagrożenia dla bezpieczeństwa Rosji, jeśli tylko Federacja swoją własną polityką nie popchnie jej do sojuszu wojskowego z innymi państwami, a przede wszystkim do członkostwa w NATO⁵³. Do priorytetów w polityce Rosji wobec Białorusi należało rozwijanie kooperacji, związanej ze wspólną ochroną granic, oraz jednolitego systemu obrony przeciwlotniczej na kierunku zachodnim⁵⁴. Kwestie te miały znacznie zwiększyć bezpieczeństwo narodowe Federacji.

3. Powstrzymywanie obecności i wpływów państw Zachodu. Charakter relacji pomiędzy Federacją a Zachodem w znacznym stopniu wpływa na funkcjonowanie Ukrainy, Białorusi i Mołdawii. Zaniepokojenie i obawy Rosji wywołuje zaangażowanie Stanów Zjednoczonych Ameryki oraz państw NATO i UE w przestrzeni poradzieckiej, w tym również poprzez różne programy i organizacje pozarządowe. Federacja negatywnie odbiera także rozmaite sposoby współpracy militarnej, szczególnie związane z „jakakolwiek” formą obecności wojskowej Sojuszu w państwach Europy Wschodniej. Działania te są odbierane jako dążenia do szybkiego wyprowadzenia spod wpływów Rosji republik poradzieckich, a szczególnie Ukrainy. Samo rozszerzenie Sojuszu Północnoatlantyckiego i Unii o państwa Wspólnoty postrzegano jako duże potencjalne zagrożenie dla interesów narodowych Federacji⁵⁵. Ponadto, pojawienie się UE i NATO na niezabezpieczonych granicach państwa jest odbierane jako wyzwanie dla bezpieczeństwa i integralności Rosji. Aleksander Sołżenicyn także negatywnie odnosi się do różnych form zaangażowania USA na Ukrainie, a szczególnie popierania antyrosyjskich działań⁵⁶.

⁵³ Idem, *Rossija: nacyonalnaja biezopasnost' w 90-je gody**..., s. 5.

⁵⁴ S. Żylcow, W. Worobjew, A. Szutow, *Ewolucyja...*, s. 141–154; W. Worobjew, S. Żylcow, *Rossija i Bieloruszija...*, s. 212–217.

⁵⁵ Według Aleksandra Bykowa, Rosja oficjalnie deklarowała, że rozszerzenie Unii o państwa Wspólnoty nie stanowi zagrożenia dla jej interesów, zob.: A. Bykow, *Postsowieckoje...*, s. 52–53.

⁵⁶ S. Żylcow, W. Worobjew, A. Szutow, *Ewolucyja...*, s. 49–52; A. Szutow, *Etapy...*, s. 194–196; W. Bujanow, *Nacyonalnyje...*, s. 251–253; F. Memches, *Słudzy...*, s. 151–152; D. Macenow, *Intieriesy...*, s. 24–25; P. Iwanow, B. Chałosza, *NATO...*, s. 17–18; W. Babienko, *Ukraina...*, s. 5; N. Nartow, W. Nartow, *Gieopolitika*, Moskwa 2007, s. 198; A. Sołżenicyn, *Rosja...*, s. 22–24, 52–53; S. Proskurin, *Pryncypy...*, s. 359; *Rossija i Centralno-Wostocznaja...*, s. 314–315; A. Suzdalcew, *Postsowieckoje...*, s. 126–130; A. Szurubowicz, *JewrAzES...*, s. 290–295; W. Bondarienko, *Nowyje...*, s. 302–315; *Bandierzycyja Ukrainy – główna ugroza dla Rossii*, J. Kozłow (red.), Moskwa 2008, s. 5–7; I. Snieżkowa, *Antinawatowskije protiesty fieodosijcew wiesna – leto 2006 g.*, [w:] *Rossija i Ukraina: etnopoliticeskije aspiekty wzaimodiejstwija. Sbornik statiej*, I. Snieżkowa, L. Ostapienko (red.), Moskwa 2007, s. 276–293; A. Wozżenikow, *Nacyonalnaja...*, s. 214–215, 327–328, 333–335; W. Baranowski, *Rossija i formirowanije nowoj jewropiejskoj architiekтуры*, [w:] *Wnieszniaja politika Rosijskoj Fiedieracyi 1992–1999. Uczebnoje posobije*, A. Torkunow, A. Mielwil, M. Narinskij (red.), Moskwa 2000, s. 150–153, 160–166; T. Jurjewa, *Rossija i NATO*, [w:] *ibid.*, s. 198–201; A. Moszes, *Powstanie postimperialnej Rosji i perspektywy odzyskania wpływów na obszarze poradzieckim*, [w:] *Imperium Putina*, W. Konończuk (red.), Warszawa 2007, s. 131–133; A. Bykow, *Postsowieckoje...*, s. 52–53.

Do najbardziej drażliwych problemów, sprzecznych z interesami narodowymi Rosji, zalicza się⁵⁷:

a) reorientację polityki zagranicznej państw Wspólnoty – „przyciąganie” i umacnianie opcji euroatlantyckiej, m.in. na Ukrainie i w Mołdawii;

b) możliwość przystąpienia Ukrainy i Gruzji do Sojuszu Północnoatlantyckiego – podkreślano, że interes władz Ukrainy był sprzeczny z wolą społeczeństwa i obejmował pogarszanie stosunków z Rosją na rzecz zacieśnienia współpracy z NATO. Ponadto, rozszerzenie NATO o państwa poradzieckie „stosowno” jako środek „nacisku” na Federację;

c) zaangażowanie Zachodu w „kolorowe rewolucje” w państwach poradzieckich w celu zmiany rządzących reżimów – przykład Ukrainy;

d) budowę elementów tarczy antyrakietowej w pobliżu granic Rosji;

e) wzrost wpływów geoeconomicznych państw Zachodu w republikach poradzieckich;

f) obawa, że Europejska Polityka Sąsiedztwa i Partnerstwo Wschodnie, skierowane m.in. do Ukrainy, Białorusi, Mołdawii, jako główny cel UE zakładały „utworzenie strefy buforowej między Wielką Europą a Rosją”;

g) możliwość pojawienia się potencjalnych trudności w dostępie do rynków państw poradzieckich po przystąpieniu do UE;

h) możliwość powstania „nowej linii podziałów” w Europie.

Największy problem związany z powstrzymaniem obecności i wpływów państw Zachodu na obszarze WNP stanowi ewentualne przystąpienie Ukrainy do NATO. Irina Kobrinska podkreśla, że sytuacja ta może doprowadzić do pogorszenia relacji między Federacją a Zachodem – w mniejszym stopniu w perspektywie długookresowej, ale raczej w stopniu poważnym. Jednocześnie, starania Ukrainy o członkostwo w NATO wpłyną na zapaść wzajemnych relacji, gdyż władze tego państwa zaczną podnosić kwestię „zagrożenia rosyjskiego” oraz „stać w opozycji wobec Federacji”. Problem ten szerzej rozwija Aleksiej Arbatow, który uważa, że agresja zbrojna NATO na Rosję jest stosunkowo mało prawdopodobna, jednak rozszerzenie Sojuszu do jej granic, szczególnie o Ukrainę, może doprowadzić do wielu negatywnych następstw, w tym:

a) nowe granice mogą stać się stałą „strefą przemocy” i działań niezgodnych z prawem;

b) w Rosji i na Ukrainie pojawi się syndrom podzielonego narodu;

⁵⁷ W. Babienko, *Ukraina...*, s. 5; A. Cygankow, *Wnieszniaja...*, s. 117–124, 137–143, 154–161, 181–188, 202–203, 237–238; W. Musatow, *Rossija i Wostocznaja Jewropa: swiaz' wriemien*, Moskwa 2008, s. 12; W. Kotlar, J. Bielobrow, *Woprosy...*, s. 90–92; W. Baranowskij, *Rossija i jejo...*, s. 46–47; I. Klimin, *Rossija...*, s. 28–29, 450–455; F. Memches, *Sludzy...*, s. 167; *Rossija i Centralno-Wostocznaja...*, s. 306–310; A. Sołżenicyn, *Rosja...*, s. 23–24; K. Zatulín, *Europejskie mity o Ukrainie*, [w:] *Ukraina: jak żyć z Rosją? Rosja: jak żyć z Ukrainą? Stosunki ukraińsko-rosyjskie w 2006 roku i w najbliższej przyszłości*, W. Konończuk (red.), Warszawa 2006, s. 52; A. Bykow, *Postsowietskoje...*, s. 52–53.

c) nastąpi szybkie pogorszenie relacji ekonomicznych, społecznych i wojskowo-technicznych z Ukrainą oraz powstaną komplikacje z tranzytem przez jej terytorium;

d) Rosja straci wiele ważnych obiektów wojskowych, m.in. bazę Floty Czarnomorskiej, powstaną duże „wrażliwe miejsca” w systemie obrony;

e) Rosja zostanie popchnięta do tworzenia bloku antyamerykańskiego;

f) nastąpi wzrost antyzachodnich, szowinistycznych i autorytarnych nastrojów w Rosji;

g) dojdzie do wstrzymania reformy wojskowej i powrotu armii rosyjskiej do rozwiązań z okresu „zimnej wojny”, czyli przygotowywania się do konfliktu zbrojnego w Europie;

h) zaistnieje możliwość destabilizacji politycznej na Ukrainie, bliskiej rozłamowi, oraz użycia przemocy, która może wciągnąć Rosję i Zachód w bezpośrednią konfrontację⁵⁸.

Kwestia przystąpienia Ukrainy do NATO pojawia się natychmiast w sytuacjach zaostrzania się relacji pomiędzy Federacją a Zachodem lub gdy umocnienie wojskowo-politycznych powiązań Ukrainy z Rosją koliduje z euroatlantycką opcją tego państwa. W sytuacji gdy Ukraina rzeczywiście wstąpi do NATO, dla Federacji będzie to „straszny cios”, a dla Rosjan – szok psychologiczny⁵⁹.

Inaczej problem ten postrzega Dmitrij Trienin, który uważa, że decydencki kierujący Rosją na wiosnę 2008 r. nie bali się rozszerzenia NATO i instalacji tarczy antyrakietowej. W ich rozumieniu działania te były jednak sprzeczne z interesami Federacji Rosyjskiej. Dlatego Rosja powinna się temu sprzeciwiać i blokować to, co jest możliwe. Podkreśla, że jeśli nawet Ukraina wejdzie do UE, dla Federacji nie powinno to stanowić problemu. Pojawi się on dopiero w przypadku członkostwa w NATO, gdyż Rosjanie uważają, że główna i podstawowa funkcja Sojuszu, jaką było powstrzymywanie ZSRR, przetrwała koniec „zimnej wojny”. W ich oczach NATO istnieje po to, by przeciwstawić się Federacji. Przystąpienie Ukrainy do Sojuszu może doprowadzić do zaostrzenia sytuacji wewnętrznej w tym państwie. Wówczas Ukraina stałaby się „przedmiotem” oddziaływania państw Zachodu i Rosji, wspierających swoich zwolenników⁶⁰.

Jednym ze strategicznych interesów jest neutralizacja europejskiego komponentu NATO i zachowania przestrzeni poradzieckiej w orbicie wpływów Federacji⁶¹. W celu niedopuszczenia do integracji Ukrainy ze strukturami

⁵⁸ A. Arbatow, *Wojna i politika*, [w:] *Rossija vs Jewropa. Protiwostojanije ili sojuz?*, S. Karaganow, I. Jurgiens (red.), Moskwa 2009, s. 203–204; I. Kobrinska, *Model...*, s. 47.

⁵⁹ F. Memches, *Śludzy...*, s. 108–111; W. Babienko, *Ukraina...*, s. 37.

⁶⁰ F. Memches, *Śludzy...*, s. 183–189.

⁶¹ S. Żylcow, W. Worobjew, A. Szutow, *Ewolucyja...*, s. 162; S. Żylcow, *Eniergieticzeskij faktor wo wniesznjej politieke Rossii*, [w:] *Wnieszniaja politika i diptomatija Rossijskoj Fiedieracyi. Uczebnik*, A. Panow (red.), Moskwa 2010, s. 165.

euroatlantyckimi powinny zostać zastosowane rozszerzone preferencje ekonomiczne⁶². Zdecydowanie odmienne stanowisko zakłada, iż Rosja powinna dążyć do zbliżenia z NATO, gdyż to przyczyni się do ograniczenia problemów z Ukrainą i Gruzją. Stosunki z tymi dwoma państwami będą bardzo dobre i zniknie wzajemna nieufność, gdy Federacja Rosyjska stanie się demokratyczna. Możliwość przystąpienia Ukrainy i Gruzji do Sojuszu jest suwerenną decyzją tych państw⁶³.

4. Wpływy polityczne w państwach Europy Wschodniej. Jednym z podstawowych problemów polityki Białorusi, Ukrainy i Mołdawii pozostawała legitymizacja władzy, co wiązało się z rywalizacją tak frakcji wewnętrznych, jak i sił zewnętrznych. Jednocześnie zróżnicowanie społeczeństwa ukraińskiego, mołdawskiego i w pewnym stopniu także białoruskiego pod względem językowym, ideologicznym oraz rozwoju cywilizacyjnego przekłada się na realizację polityki zagranicznej⁶⁴. Kwestia ta daje także Rosji możliwość oddziaływania w różnym zakresie.

Interes narodowy Federacji wymaga, aby republiki poradzieckie prowadziły przyjazną lub w skrajnym przypadku neutralną politykę zagraniczną. Takie mu rozwiązaniu sprzyja promowanie polityki wciągania ich do struktur integracyjnych. Rosja powinna „kreować” sytuację w taki sposób, aby w jej bezpośrednim otoczeniu funkcjonowały przyjazne reżimy lub w małym stopniu takie, którymi nie będą rządzili liderzy o antyrosyjskich poglądach politycznych. Pozytywnie ocenia się przywódców państw Europy Wschodniej, którzy uchodzą za zwolenników bliskich i przyjacielskich relacji z Rosją lub ich poprawy. Zaliczono do nich mimo pewnych zastrzeżeń Alaksandra Łukaszenkę, Leonida Kuczmę czy też Wiktora Janukowycza. Paradoksalnie, w tym gronie raczej nie wymienia się przywódców Mołdawii. Ponadto, „poparcie” Federacji uzyskują także siły polityczne o wyraźnie prorosyjskiej orientacji, przede wszystkim na Ukrainie i w Mołdawii⁶⁵. Istota problemu dotyczy wybrania odpowiednich instrumentów do realizacji przyjętych założeń wobec państw Europy Wschodniej. Rosja jako pewną „zachętę” może zaoferować państwom WNP sojusz wojskowy, włącznie z „nuklearnym parasolem ochronnym”, a także dostawy tanich surowców, przede wszystkim energetycznych, w zamian za częściową lojalność polityczną oraz współpracę związaną z rosyjską diasporą mieszkającą na ich terytorium⁶⁶.

W przypadku Ukrainy Aleksiej Arbatow postuluje prowadzenie polityki „akceptującej” jej niezależność i integralność terytorialną, stymulowanie czynników wpływających na umacniania pozycji umiarkowanych liderów w Kijowie. Inaczej

⁶² I. Klimin, *Rossija...*, s. 151–152.

⁶³ F. Memches, *Śludzy...*, s. 197–198.

⁶⁴ A. Suzdalcew, *Postsowietskoje...*, s. 124.

⁶⁵ A. Michajlenko, *Rossija...*, s. 120, 123–124; W. Baranowski, *Rossija i jejo...*, s. 46–47; W. Babienko, *Ukraina...*, s. 77.

⁶⁶ A. Michajlenko, *Rossija...*, s. 120, 123–124.

problem ten przedstawia Iwan Klimin, według którego relacje dwustronne nie zawsze należały do przyjacielskich i miały charakter tymczasowy i koniunkturalny. Aleksander Dugin zaś uważa, że po wojnie z Gruzją, w sierpniu 2008 r., w interesie Federacji leżało, aby Ukraina odeszła od współpracy z Zachodem i integracji z NATO, a realizowała koncepcję polityki z okresu prezydentury Leonida Kuczmy, tj. równowagi między Rosją i Europą. Ponadto, był on także zwolennikiem odsunięcia od władzy Wiktora Juszczenki i zastąpienia go politykiem mniej prozachodnim lub bardziej prorosyjskim⁶⁷. Zdaniem Wasilija Babienkowa, objęcie urzędu prezydenta przez Wiktora Janukowycza stanowiło unikalną szansą do rozwoju wzajemnych stosunków. Doszło do przewartościowania stanowiska Ukrainy wobec Zachodu, gdyż miejsce „członkostwa” zajęła współpraca i partnerstwo z NATO i UE. Zaistniała także dobra sytuacja do ostatecznego rozwiązania na zasadach obustronnie korzystnych wielu istniejących jeszcze problemów. Podkreśla, iż koncepcja dalszego rozwijania stosunków dwustronnych powinna wiązać się z rozszerzeniem współpracy handlowo-ekonomicznej i wojskowo-technicznej, co jednak wymaga aktywnego udziału Ukrainy w: WPG, EaWG, OUBZ, Unii Celnej i w innych organizacjach WNP⁶⁸. Jednym z celów polityki Federacji wobec Mołdawii, według Aleksieja Arbatowa, było zapewnienie neutralności tego państwa albo w wariantcie minimalnym ograniczenie i oddalenie możliwości członkostwa w UE lub innej organizacji subregionalnej w Europie Wschodniej⁶⁹.

5. Ochrona mniejszości rosyjskiej i ludności rosyjskojęzycznej. Zapewnienie praw etnicznych Rosjan mieszkających na obszarze poradzieckim i identyfikujących się z Federacją stanowi ważny priorytet w dziedzinie etniczno-politycznej państwa. Aleksiej Arbatow uważa, że los diaspory rosyjskiej stanowi jeden z żywotnych interesów polityki zagranicznej. Ochrona jej praw jest zaś „świętym obowiązkiem” wszystkich Rosjan, a szczególnie elit władzy. Kwestia ta została także rozszerzona o przedstawicieli narodów Rosji oraz ludność, która język rosyjski traktuje jako swój własny lub funkcjonuje jako dwujęzyczna. Sytuacja ta powoduje, że Federacja jest zobowiązana do reagowania na polityczne i kulturalne postulaty diaspory rosyjskiej i ludności rosyjskojęzycznej. Ponadto, problemy związane z naruszaniem ich praw i interesów, w tym m.in. przejawów dyskryminacji, przekładają się na relacje Federacji z byłymi republikami. Celem Rosji na obszarze poradzieckim jest odbudowa cywilizacji prawosławno-słowiańskiej i wspólnej euroazjatyckiej przestrzeni cywilizacyjnej⁷⁰.

⁶⁷ A. Arbatow, *Rossija: nacyonalnaja biezopasnost' w 90-je gody**..., s. 6–7; I. Klimin, *Rossija...*, s. 450–455; F. Memches, *Studzy...*, s. 225–230.

⁶⁸ W. Babienko, *Ukraina...*, s. 77.

⁶⁹ A. Arbatow, *Rossija: nacyonalnaja biezopasnost' w 90-je gody**..., s. 5.

⁷⁰ Idem, *Rossija: nacyonalnaja biezopasnost' w 90-je gody*, „Mirowaja ekonomika i międzynarodnyje otnoszenija”, s. 11–15; A. Cygankow, *Wnieszniaja...*, s. 117–124, 137–148, 154–161; S. Kolczin, *Rossija...*, s. 49–54; D. Macenow, *Intieriesy...*, s. 22–23, 28–29; W. Baranowskij, *Rossija i jejo...*, s. 46–47; L. Iwaszow, *Gieopoliticeskoje...*

Kwestia dotycząca ochrony diaspory rosyjskiej nie występowała w praktyce na Białorusi. Natomiast problem statusu narodowo-kulturalnego etnicznych Rosjan i ludności rosyjskojęzycznej Naddniestrza pojawił się po rozpadzie ZSRR w Mołdawii. W późniejszym okresie kwestia ta zaistniała również na Ukrainie, przede wszystkim na Krymie. Iwan Klimin jako swego rodzaju ochronę ludności rosyjskojęzycznej proponuje wprowadzenie podwójnego obywatelstwa na Ukrainie⁷¹.

Problem ochrony ludności rosyjskojęzycznej w państwach poradzieckich z innej perspektywy przedstawia J. Borko. Uważa, że należy „uświadomić” politykom w Rosji, iż podnoszenie tej kwestii nieuchronnie doprowadzi w byłych republikach do intensyfikacji nastrojów antyrosyjskich, a w samej Federacji do wzrostu nacjonalizmu⁷².

6. Obecność gospodarcza – współpraca ekonomiczna. W nowej sytuacji międzynarodowej pojawiła się kwestia określenia modelu i mechanizmów współpracy ekonomicznej Rosji z innymi państwami poradzieckimi, a także przyjęcia odpowiednich rozwiązań prawnych. W tej sytuacji jednym z istotnych problemów dla Federacji było „zachowanie tradycyjnych rynków zbytu dla własnych niekonkurencyjnych towarów”. Do najważniejszych celów gospodarczych Rosji wobec państw Wspólnoty zalicza się⁷³:

- a) kontrolę nad ważnymi obiektami gospodarczymi o strategicznym znaczeniu i nad infrastrukturą transportową;
- b) wykorzystanie szlaków komunikacyjnych i transportowych – swobodny tranzyt rosyjskich towarów i ładunków, w tym także drogą morską;
- c) zachowanie ważnych rynków zbytu – rozwijanie wymiany handlowej na poziomie regionalnym (WNP), subregionalnym (EaWG) i dwustronnym (szczególnie w ramach Państwa Związkowego);
- d) kooperację przedsiębiorstw;
- e) pozyskiwanie taniej siły roboczej;
- f) wykorzystanie surowców naturalnych potrzebnych Rosji;
- g) walkę z „szarą strefą” – „przemyt” różnych towarów prowadzony przez przezroczyście granice z państwami WNP.

⁷¹ D. Macenow, *Intieriesy...*, s. 24; S. Kołczin, *Rossija...*, s. 50–54; I. Klimin, *Rossija...*, s. 16–29, 45–47, 450–455; W. Worobjew, S. Żylcow, *Rossija i Ukraina*, [w:] *Wnieszniaja politika i diplomatija Rossijskoj Fiedieracyi. Uczebnik*, A. Panow (red.), Moskwa 2010, s. 225–233; O. Wołkogenowa, J. Gambiejewa, *Russkije...*, s. 299.

⁷² S. Czebanow, *Rossija...*, s. 45–46.

⁷³ A. Cygankow, *Wnieszniaja...*, s. 117–124, 137–141, 154–161, 181–184; D. Macenow, *Intieriesy...*, s. 22–23, 28–29; A. Michajlenko, *Rossija...*, s. 120, 123–124; S. Żylcow, W. Worobjew, A. Szutow, *Ewolucyja...*, s. 49–52; A. Szutow, *Etapy...*, s. 194–196; J. Szyszkow, *Nieintegrirujemoje...*, s. 246; O. Markowa, *Wnieszniaja torgowla Rossii i jeje riegulirowanije*, [w:] *Mieżdunarodnyje ekonomiczeskije otnoszenija: Uczebnik dla wyzow*, J. F. Żukow (red.), Moskwa 2000, s. 53–54.

Bardzo istotna kwestia dotyczy ograniczenia wpływu polityki – odpolitycznienia – na współpracę gospodarczą przede wszystkim z państwami Wspólnoty. „Ekonomizacja” relacji Rosji z Białorusią i Ukrainą, a tym samym proces racjonalizacji wymaga, aby we wzajemnych stosunkach jak największą rolę odgrywały realne interesy, a nie emocje i mity⁷⁴.

Według Dmitrija Trienina, realizacja interesów gospodarczych Federacji na obszarze Wspólnoty stała się podstawą przedstawionej we wrześniu 2003 r. koncepcji „liberalnego imperium”. Anatolij Czubajs – główny pomysłodawca – wzywa w niej koncerny energetyczne, od naftowo-gazowych po zajmujące się produkcją energii elektrycznej, aby dążyły do zdobycia „hegemonii w gospodarkach byłych republik”. Ponadto, w celu przebudowy przestrzeni poradzieckiej w „imperium nowego typu” autor proponuje wykorzystanie korporacji transportowych i infrastruktury⁷⁵.

Uwzględniając priorytety gospodarcze Rosji, należy stwierdzić, że Ukraina zajmuje wśród państw Europy Wschodniej najważniejszą pozycję. Po rozpadzie ZSRR w interesie obu państw leżało znalezienie takiej jej formy, która miała przeciwdziałać „konfrontacji” oraz zachować między stronami równowagę sił. Do najważniejszych priorytetów w polityce Federacji wobec Ukrainy na płaszczyźnie gospodarczej zalicza się:

- a) tranzyt rosyjskich towarów i ładunków;
- b) wykorzystanie ukraińskich portów morskich nad Morzem Czarnym, przez które przepływa znaczny strumień eksportu i importu;
- c) kwestię przyznania gospodarce ukraińskiej klauzuli najwyższego uprzywilejowania bez straty dla interesów gospodarczych Rosji;
- d) ważny rynek zbytu i partner handlowy;
- e) współpracę zakładów przemysłowych, wynikającą także z uzależnienia Rosji od dostaw z Ukrainy;
- f) pozyskiwanie taniej siły roboczej dla rosyjskich przedsiębiorstw;
- g) modernizację gospodarki państwa⁷⁶.

Morze Czarne zajmuje kluczowe miejsce w prowadzeniu handlu morskiego Rosji. Kwestia ta wiąże się z zachowaniem swobodnego wyjścia z Morza Azowskiego na Morze Czarne przez Cieśninę Kerczeńską. Znaczenie Morza Czarnego dla rozwoju gospodarczego Rosji jest ważne, gdyż przez system wewnętrznych kanałów rzecznych i Morze Azowskie jest ono powiązane z północną i południową częścią państwa. Stanowi także korzystne wyjście podmiotów

⁷⁴ I. Noskova, Intiegracyonnyje processy w mirowoj ekonomikie, [w:] *Mieżdunarodnyje ekonomičeskije otnoszenija: Učebnik dla wyzow*, J. F. Żukow (red.), Moskwa 2000, s. 205; F. Memches, *Študy...*, s. 91–99.

⁷⁵ D. Trienin, *Post-imperium: jewrazijskaja istorija*, Moskwa 2012, s. 207.

⁷⁶ D. Macenow, *Intieriesy...*, s. 24; W. Worobjew, S. Żylcow, *Rossija i Ukraina...*, s. 127–140, 226–229, 233; S. Kołczin, *Rossija...*, s. 54–55; F. Memches, *Študy...*, s. 108–111; W. Babienco, *Ukraina...*, s. 53–54.

Federacji na rynki państw śródziemnomorskich. Dla realizacji interesów narodowych Rosji – co wiązało się z zachowaniem pozycji mocarstwa morskiego oraz przeciwdziałania izolacji państwa na Morzu Czarnym – jest ważna dzierżawa na podstawie trwałych umów międzypaństwowych infrastruktury portowej na Ukrainie, a także rozbudowa portów na własnym terytorium⁷⁷.

Do problemów „drażliwych” na płaszczyźnie ekonomicznej w relacjach rosyjsko-ukraińskich zalicza się:

- a) wypełnianie przyjętych porozumień – mimo że podpisano ich dużo, większość z nich w praktyce nie funkcjonuje z winy władz obu państw;
- b) występowanie okresowych „wojen handlowo-gazowych”;
- c) stosowanie przez Federację Rosyjską różnego rodzaju ulg i subsydiowania gospodarki Ukrainy na rachunek rosyjskich podatników⁷⁸.

Znacznie mniejszą wagę przywiązuje się w Rosji do Białorusi. Politykę Rosji wobec tego państwa na płaszczyźnie ekonomicznej należy skupić na współpracy gospodarczej⁷⁹.

Interesy ekonomiczne Federacji bywały także sprzeczne z jej potrzebami geopolitycznymi i strategicznymi. Dobry przykład stanowiła współpraca gospodarcza z Białorusią, którą ostro krytykowano ze względu na duże obciążenie finansowe dla Rosji. Z punktu widzenia interesów strategicznych przynosiła jednak wiele profitów, w tym wyjście w kierunku zachodnim, dostęp do nowych rynków zbytu, stabilność na zachodnich rubieżach Federacji. Ponadto, pewne problemy bezpośrednio nieodnoszące się do płaszczyzny ekonomicznej miały swoje następstwa dla gospodarki Rosji, m.in. „uniknięto po części” budowy infrastruktury granicznej i utrzymania personelu celnego⁸⁰.

7. Instrumenty energetyczne mają duże znaczenie w polityce zagranicznej Federacji. W tym zakresie do strategicznych celów Rosji wobec państw Europy Wschodniej zalicza się:

- a) dostawy surowców energetycznych;
- b) swobodny tranzyt ropy naftowej i gazu ziemnego do Europy Zachodniej i Południowo-Wschodniej;
- c) blokowanie rozwoju niekontrolowanych połączeń energetycznych.

Rosja stara się wykorzystywać uzależnienie państw Europy Wschodniej od dostawy surowców energetycznych jako jeden ze środków oddziaływania, m.in. przez podnoszenie cen, zgodnie z zasadą – preferencyjne stawki gazu ziemnego i ropy naftowej w zamian za „lojalność polityczną”. W okresie prezydentury

⁷⁷ S. Żylcow, W. Worobjew, A. Szutow, *Ewolucja...*, s. 104–108; I. Klimin, *Rossija...*, s. 28–29, 131–133; A. Wozżenikow, *Nacyonalnaja...*, s. 215–216.

⁷⁸ I. Klimin, *Rossija...*, s. 450–455.

⁷⁹ S. Żylcow, W. Worobjew, A. Szutow, *Ewolucja...*, s. 141–154; W. Worobjew, S. Żylcow, *Rossija i Bielorusija...*, s. 212–217.

⁸⁰ S. Kołczin, *Rossija...*, s. 50–54.

Władimira Putina Rosja „uprawiała” „dyplomację surowcową” – przede wszystkim gazową. Ropa naftowa i gaz ziemny stały się bardzo ważnymi instrumentami polityki zagranicznej Federacji. Zachowanie przez „Gazprom” pozycji ważnego i solidnego (pewnego) dostawcy gazu ziemnego do państw Europy Zachodniej i Południowo-Wschodniej stanowi jeden z priorytetów polityki państwa. Istotną kwestią w tym zakresie stanowi „ograniczenie uzależnienia” od państw tranzytowych, głównie Ukrainy i Białorusi, oraz przeciwdziałanie nagannym sytuacjom, tj. prowadzeniu bezprawnego obrotu – kradzieży – „przesyłanymi” surowcami energetycznymi. Dywersyfikacja dostaw surowców energetycznych wiązała się z budową alternatywnych gazociągów przez Morze Bałtyckie i Morze Czarne. Ponadto, Rosja obawia się tworzenia sieci ropo- i gazociągów, które omijałyby jej terytorium i stanowiłyby dla niej konkurencję. Strategia Federacji obejmuje blokowanie rozwoju niekontrolowanych przez nią połączeń energetycznych. Jednocześnie Rosja stara się także forsować rozwój istniejących i budowę nowych rurociągów znajdujących się pod jej kontrolą⁸¹. Inne podejście proponuje Aleksiej Arbatow, odradzając manipulowanie nośnikami energii i spekulowanie na temat państwowej niewypłacalności Ukrainy⁸².

8. Obecność wojskowa. Problem ten w każdym z państw Europy Wschodniej dotyczy innych kwestii. Białoruś nie dążyła do wycofania wojsk rosyjskich ze swojego terytorium, w przeciwieństwie do Ukrainy i Mołdawii⁸³.

Najważniejsze zagadnienie w relacjach rosyjsko-ukraińskich dotyczyło stacjonowania Floty Czarnomorskiej Federacji (FCz FR, dalej Flota) na terytorium Ukrainy, co wiązało się z określeniem jej statusu i możliwości bazowania. Za najbardziej złożoną i najtrudniejszą kwestię uznawano jednak określenie statusu Sewastopola – głównej bazy Floty. Przeważały poglądy, iż ochrona bezpieczeństwa i interesów narodowych Federacji w basenie Morza Czarnego wymaga utrzymania wystarczającego potencjału Floty oraz wykorzystania istniejącej infrastruktury. Problem ten był ściśle powiązany z kwestią przynależności Krymu. Wskazywano, że bez Krymu i Floty dojdzie do utraty przez Federację ważnej pozycji w regionie Morza Czarnego. Zdaniem Siergieja Kołczina, mimo iż problem dotyczący Floty Czarnomorskiej odnosił się do płaszczyzny obronnej i bezpieczeństwa,

⁸¹ S. Żylcow, W. Worobjew, A. Szutow, *Ewolucja...*, s. 49–52, 155–162; S. Żylcow, *Energetyczny...*, s. 159–165; A. Szutow, *Etapy...*, s. 194–196; A. Cygankow, *Wniesznija...*, s. 184–186, 231–234; S. Kołczin, *Rossija...*, s. 54–55; W. Worobjew, S. Żylcow, *Rossija i Ukraina...*, s. 127–140, 226–229, 233; A. Suzdalcow, *Postsowietskoje...*, s. 132–134; L. Szewcowa, *Rosja przed nowym cyklem politycznym: paradoksy stabilności i petro-state*, [w:] *Imperium Putina*, W. Konończuk (red.), Warszawa 2007, s. 22–25; D. Trienin, *Post-imperium...*, s. 228–234.

⁸² A. Arbatow, *Rossija: nacyonalnaja biezopasnost' w 90-je gody**..., s. 6–7.

⁸³ Idem, *Nacyonalnaja idieja i nacyonalnaja biezopasnost'*, „Mirowaja ekonomika i miedzynarodnyje otnoszenija” 1998, nr 6, s. 10–11; A. Cygankow, *Wniesznija...*, s. 117–124, 137–141, 154–161; S. Kołczin, *Rossija...*, s. 50–54; S. Żylcow, W. Worobjew, A. Szutow, *Ewolucja...*, s. 141–154; W. Worobjew, S. Żylcow, *Rossija i Bielorusija...*, s. 212–217.

to miał on bardziej kontekst polityczny niż wojskowy. W interesie Rosji leżała możliwość wykorzystania bazy w Sewastopolu w okresie nie mniejszym niż 50 lat⁸⁴. Kwestię obecności wojskowej Rosji na Ukrainie należy postrzegać w szerszym znaczeniu. Zapewnienie funkcjonowania systemu bezpieczeństwa Federacji Rosyjskiej wymaga nie tylko bazowania Floty w Sewastopolu, ale także wykorzystania systemów wczesnego ostrzegania przed atakiem rakietowym – „Bieriegowo” na Zakarpaciu i „Nikołajew” na Krymie⁸⁵. Odmienne stanowisko zakładało radykalne zmniejszenie potencjału Floty Czarnomorskiej, co mogło doprowadzić do wyeliminowania „większości związanych z tą kwestią problemów” w latach 90. XX wieku. Również w relacjach z Mołdawią postuluje się wycofanie wojsk rosyjskich i rozwiązanie problemów etnicznych dotyczących Naddniestrza i Gagauzji. Działania te miały przyczynić się do ustanowienia przez Rosję normalnych relacji gospodarczych, handlowych i politycznych z tym państwem⁸⁶.

9. Status języka rosyjskiego i popularyzacja kultury rosyjskiej. Problem ten nie występuje w stosunkach z Białorusią, gdzie język rosyjski funkcjonuje na równi z białoruskim. W relacjach zaś z Ukrainą i Mołdawią pojawiały się kontrowersje w tej kwestii. W przypadku Ukrainy podnoszony jest problem jego statusu. Iwan Klimin oraz Nikołaj Nartow i Władimir Nartow (geopolityk, nurt eurazjatycki) proponują uznanie języka rosyjskiego za drugi język oficjalny lub państwowy. Za sprzeczne z interesami narodowymi Rosji w relacjach z Ukrainą uważano także wprowadzenie procesu ukrajinizacji i asymilacji milionów Rosjan i ludności rosyjskojęzycznej. Aleksander Sołżenicyn sugeruje rozwijanie „intensywnej wymiany kulturalnej” z Ukrainą, obejmującej promocję języka rosyjskiego i kultury rosyjskiej⁸⁷.

10. Udział w uregulowaniu sporów i konfliktów zbrojnych. Problem ten dotyczy Mołdawii i w pewnym stopniu Ukrainy. Według Siergieja Żyłcowa, „quasi-imperialny genotyp” dał o sobie znać także na Ukrainie w relacjach z Krymem oraz w Mołdawii wobec Naddniestrza i Gagauzji. W relacjach rosyjsko-ukraińskich na pierwszy plan wysuwają się kwestie związane z rozwiązaniem sporów terytorialnych. Ukraina w granicach z 1991 r. nigdy nie istniała, zaś obszar, który w 1654 r. na podstawie ugody perejasławskiej „przyłączył” Bohdan Chmielnicki do Rusi Moskiewskiej, był pięciokrotnie mniejszy. Ziemie rosyjskie, tj. Ługańsk i Donbas (włączone w latach 20. XX wieku) oraz Krym (1954 r.) nie należały

⁸⁴ B. Makiejew, *Problemy Czernomorskogo flota*, „Mirowaja ekonomika i mieždunarodnyje otnoszenija” 1993, nr 8, s. 46–57; D. Macenow, *Intieriesy...*, s. 24; W. Baranowski, *Rossija i jejo...*, s. 41; I. Klimin, *Rossija...*, s. 12–29, 45–47, 450–455; S. Kołczin, *Rossija...*, s. 54–55.

⁸⁵ W. Worobjew, S. Żyłcow, *Rossija i Ukraina...*, s. 127–140, 226–229, 233.

⁸⁶ A. Arbatow, *Rossija: nacyonalnaja biezopasnost' w 90-je gody**..., s. 5–7.

⁸⁷ S. Żyłcow, W. Worobjew, A. Szutow, *Ewolucyjna...*, s. 141–154; W. Worobjew, S. Żyłcow, *Rossija i Bielorusija...*, s. 212–217; I. Klimin, *Rossija...*, s. 25–29, 450–455; N. Nartow, W. Nartow, *Gieopolitika...*, s. 198–209, 240–241; A. Sołżenicyn, *Rosja...*, s. 25–28, 41–55.

wcześniej do Ukrainy. Do czasów rządów Włodzimierza Lenina „nigdy Ukrainą nie były dwa obwody donieckie, cały południowy pas Nowej Rosji (Melitopol–Chersoń–Odessa) oraz Krym wraz z Sewastopolem”. Szczególnie złożona była kwestia Krymu, który określano jako „historyczne terytorium Rosji”. Drugi problem dotyczył formalnego uregulowania przebiegu wspólnej granicy⁸⁸. W roku 1654, gdy Ukraina została poddana jurysdykcji Rosji, posiadała około 10% obecnego terytorium. Od tego czasu do Ukrainy (Małorosji) zostały włączone Obwody: Charkowski, Doniecki, Sumski, Ługański, a także Noworosja (obszar położony na północ od Morza Czarnego), Galicja i Krym⁸⁹.

Kwestia dotycząca sposobów uregulowania sporów terytorialnych w relacjach między Rosją a Ukrainą jest dosyć skomplikowana i wywołuje różnorodne emocje. Część środowisk w Rosji negatywnie odebrała podpisanie w 1997 r. *Traktatu o przyjaźni, współpracy i partnerstwie* jako wyrzeczenie się własnych interesów narodowych i ustępstwa terytorialne wobec Ukrainy w zamian za otrzymanie części okrętów Floty Czarnomorskiej i możliwości użytkowania bazy w Sewastopolu. Jeden z podstawowych zarzutów dotyczył potwierdzenia integralności terytorialnej Ukrainy – zgodnie z jej strategicznymi interesami i wbrew priorytetom Federacji. Paradoksalnie, na początku lat 90. XX wieku sądzono, że Federacja powinna wspierać Ukrainę w sporach terytorialnych z Mołdawią oraz ówczesną Czecho-Słowacją, co miało przeciwdziałać podziałowi ziem ukraińskich. W przypadku takiego sojuszu, Rosja mogła stać się jedną z trwałych gwarancji integralności terytorialnej Ukrainy⁹⁰.

Według Dmitrija Trienina, w sytuacji gdy po okresie „rewolucji pomarańczowej” na Ukrainie wpływy i obecność Zachodu osiągnęły „apogeum” oraz pojawiła się aspiracja republik poradzieckich do członkostwa w NATO, w części nie tylko kręgów naukowych rozważano – teoretycznie – „polityczne zagospodarowanie” północnego wybrzeża Morza Czarnego. Projekt ten zakłada „oderwanie” terytorium od Krymu po Odessę i „przekształcenie go w przyjazne Federacji państwo buforowe Noworosję”. Ponadto, Naddniestrze miało zostać zjednoczone lub wchłonięte przez nowe państwo. Natomiast pozostałą część Mołdawii mogłaby anektować w przyszłości Rumunia. Jednocześnie Dmitrij Trienin wskazuje, że na Krymie może dojść do zastosowania „casusu Kosowa”

⁸⁸ I. Klimin, *Rossija...*, s. 12–33, 45–47, 450–455; W. Baranowski, *Rossija i jejo...*, s. 41; D. Macenow, *Intieriesy...*, s. 24; B. Makiejew, *Problemy...*, s. 46–57; S. Kołczin, *Rossija...*, s. 54–55; A. Solżenicyn, *Rosja...*, s. 52–55; W. M. Rodaczyn, *Nacyonalnyje...*; O. Wołkogonowa, J. Gambiejewa, *Russkije...*, s. 302–305; S. Żylcow, *Nieokonczenaja pjesa dla «oranżewoj» Ukrainy. Po sledam sobytij*, Moskwa 2005, s. 26–33.

⁸⁹ A. Wojcechowski, G. Tkaczenko, *«Oranżewyje» – nositeli nieofaszyzma*, [w:] *Bandierizacyja Ukrainy – główna ugroza dla Rossii*, J. Kozłow (red.), Moskwa 2008, s. 379–381.

⁹⁰ D. Macenow, *Intieriesy...*, s. 24; I. Klimin, *Rossija...*, s. 12–28, 45–47; A. Arbatow, *Nacyonalnaja idieja i nacyonalnaja bezopasnost'*, „Mirowaja ekonomika i międunarodnyje otnoszenija” 1998, nr 6, s. 11.

w przypadku zaostrzenia sytuacji. Zaznacza, że takiemu rozwiązaniu sprzyja stacjonowanie sił morskich Federacji, co może ułatwić rozmaite prowokacje⁹¹.

Na wiosnę 2007 r. przedstawiciele konserwatywnego myślenia o polityce zagranicznej radzili elitom władzy w Rosji rozszerzenie wspierania separatyzmów, m.in. w Mołdawii i na Ukrainie. Proponowano w tym celu „zastosowanie” środków ekonomicznych, politycznych i w razie konieczności wojskowych, które miały powstrzymać wpływy USA⁹².

Na przeciwnym biegunie należy przedstawić stanowisko Aleksieja Arbatowa i Siergieja Kołczina, którzy w połowie lat 90. XX wieku „odradzali” wykorzystywanie jako formy nacisku kwestii Krymu i podziałów pomiędzy Ukrainą Wschodnią i Zachodnią. Popieranie tendencji separatystycznych mogło prowadzić do powstania analogicznych procesów na terytorium samej Federacji. Ponadto, regiony z przewagą ludności rosyjskiej nie należały do strefy interesów gospodarczych Rosji. Donbas, Ukraina Wschodnia i Południowa, nasycone przedsiębiorstwami, które nie były zdolne do konkurowania ze sobą oraz na rynkach międzynarodowych, stanowiły strefę potencjalnego bezrobocia. Dlatego Federacja w żaden sposób nie powinna być zainteresowana rozpadem Ukrainy i przyjęciem na swoje utrzymanie tych regionów⁹³. Po uregulowaniu konfliktu zbrojnego, Rosja usiłowała kontrolować i wpływać na politykę zagraniczną i wewnętrzną Mołdawii przy pomocy Naddniestrza⁹⁴.

3.3. Państwa Europy Wschodniej w koncepcjach władz federalnych

Scharakteryzowanie oficjalnych koncepcji polityki Federacji Rosyjskiej wobec państw Europy Wschodniej wywołuje pewne trudności. Do najważniejszych można zaliczyć następujące problemy:

a) Rosja nie „przedstawiła oficjalnie” odrębnego dokumentu, w którym została sformułowana strategia lub nawet jej założenia poświęcone tylko Białorusi, Ukrainy i Mołdawii;

b) w polityce zagranicznej Rosji nie wyróżnia się „Europy Wschodniej” jako samodzielnego i w pełni odrębnego regionu – stanowi część obszaru Wspólnoty;

c) w oficjalnych dokumentach, m.in. w *Koncepcjach polityki zagranicznej*, *Koncepcjach bezpieczeństwa narodowego*, *Strategii bezpieczeństwa narodowego*, *Doktrynach wojennych* tylko „marginalnie i sporadycznie” wymienia się Ukrainę, Białoruś i Mołdawię w różnych kontekstach – przede wszystkim

⁹¹ D. Trienin, *Post-imperium...*, s. 146–147; F. Memches, *Studzy...*, s. 183–189.

⁹² A. Cygankow, *Wniesniaja...*, s. 252–258.

⁹³ A. Arbatow, *Rossija: nacyonalnaja bezopasnost' w 90-je gody**..., s. 6–7; S. Kołczin, *Rossija...*, s. 54–55.

⁹⁴ D. Macenow, *Intieriesy...*, s. 24.

przez pryzmat: polityki wobec obszaru WNP oraz transatlantyckiego, a także w mniejszym stopniu problemów globalnych;

d) priorytety lub zadania w polityce Rosji, przedstawione w oficjalnych dokumentach, mimo iż bezpośrednio nie wymieniały trzech państw Europy Wschodniej, jednak odnosiły się do nich w różnym zakresie.

Odrębny problem stanowią deklaracje i poglądy decydentów Federacji Rosyjskiej wobec państw Europy Wschodniej, wyrażane także w postaci „luźnych sformułowań”. Kolejna kwestia wiąże się z definiowaniem priorytetów oraz celów Rosji wobec poszczególnych państw w ramach relacji dwustronnych.

W niniejszej pracy zostaną przedstawione priorytety w polityce Rosji wobec Ukrainy, Białorusi i Mołdawii na podstawie przede wszystkim oficjalnych dokumentów o charakterze uniwersalnym, do których zalicza się:

- a) *Koncepcje polityki zagranicznej FR* (z roku: 1992, 2000, 2008);
- b) *Koncepcje bezpieczeństwa narodowego FR* (1997, 2000) i *Strategię bezpieczeństwa narodowego FR do roku 2020* (2009);
- c) *Doktryny wojenne FR* (1993, 2000, 2010).

Do drugiej grupy należą dokumenty odnoszące się do wybranych płaszczyzn:

- a) *Koncepcja regulowania procesów migracyjnych w FR* (2003);
- b) *Doktryna bezpieczeństwa informacyjnego FR* (2000);
- c) *Koncepcja polityki FR w dziedzinie międzynarodowej współpracy naukowo-technicznej* (2000);
- d) *Koncepcja polityki narodowościowej FR* (1996);
- e) *Koncepcja udziału FR w rozwoju pomocy międzynarodowej* (2007);
- f) *Doktryna morska FR w okresie do 2020 roku* (2001);
- g) Załącznik nr 1 do *Koncepcji polityki zagranicznej FR – Podstawowe kierunki polityki FR w dziedzinie międzynarodowej współpracy kulturalno-społecznej* (dalej Załącznik nr 1 do *Koncepcji polityki zagranicznej FR*, 2010);
- h) *Strategia energetyczna Rosji do roku 2030* (2009).

Trzecią grupę stanowią doroczne *Orędzia o stanie państwa Prezydenta Federacji Rosyjskiej do Zgromadzenia Federalnego*. W latach 1994–2011, jak już wcześniej zaznaczono, były one wygłaszane przez prezydentów: Borysa Jelcy-na, Władimira Putina i Dmitrija Miedwiediewa.

Pewne priorytety i strategie działania zostały także zawarte w ustawie federalnej *O obywatelstwie* (2002). Ponadto, szczegółowe rozwiązania na poziomie regionalnym ujęto w *Strategicznym kursie Rosji wobec państw–uczestników Wspólnoty Niepodległych Państw* (1995). Odrębną grupę stanowią deklaracje najważniejszych przedstawicieli władz Federacji, tj. sprawujących urząd prezydenta, premiera oraz ministra spraw zagranicznych.

W pracy świadomie pominięto przedstawienie interesów i celów co do polityki wewnętrznej oraz niemających „przełożenia” na relacje Rosji z Ukrainą, Białorusią i Mołdawią. Skupiono się tylko na tych, które są związane z polityką

Federacji Rosyjskiej wobec trzech państw Europy Wschodniej. Do priorytetów w relacjach Rosji z Białorusią, Ukrainą i Mołdawią zalicza się:

1. Zapewnienie bezpieczeństwa państwa i utrzymanie stabilności w regionach sąsiadujących.
2. Pomoc i ochronę praw mniejszości rosyjskiej i obywateli Federacji Rosyjskiej w państwach poradzieckich.
3. Kształtowanie pozytywnego wizerunku Federacji Rosyjskiej oraz popularyzację języka rosyjskiego i kultury narodów Rosji.
4. Współpracę naukowo-techniczną i kulturalną.
5. Powstrzymanie obecności państw Zachodu na obszarze WNP.
6. Procesy integracyjne na obszarze WNP.
7. Obecność wojskową poza granicami państwa.
8. Migracje ludności z państw WNP do Rosji.
9. Rozwój współpracy gospodarczej.

1. Zapewnienie bezpieczeństwa państwa i utrzymanie stabilności w regionach sąsiadujących. Kwestia ta stanowi najważniejszy priorytet Federacji Rosyjskiej i należy ją postrzegać w szerszym rozumieniu, tak jak to zostało ujęte w *Koncepcji polityki zagranicznej FR* z roku 1992. Zapewnienie bezpieczeństwa Rosji dotyczy wszystkich wymiarów i wiąże się z zachowaniem suwerenności i integralności terytorialnej oraz utrzymaniem nienaruszalności granic państwa, oraz z przeciwdziałaniem agresji zbrojnej o różnym natężeniu, również z użyciem broni jądrowej, zarówno wobec samej Federacji, jak i jej sojuszników. Zachowanie bezpieczeństwa militarnego państwa wymaga także efektywnej współpracy Federacji z innymi państwami WNP. Problem ten należy rozszerzyć o kwestie związane ze wspólną i scentralizowaną kontrolą nad bronią jądrową po rozpadzie ZSRR. Borys Jelcyn w dorocznym *Orędziu o stanie państwa* z 24 lutego 1994 r. wymienił jako istotne kwestie dotyczące wzmocnienia reżimu kontroli broni masowego rażenia oraz międzynarodowego handlu bronią i nowoczesnymi technologiami wojskowymi⁹⁵. W tym też okresie Andriej

⁹⁵ Zob.: *Koncepcja wniezionej polityki Rossijskiej Fiedieracyi. Diekabr' 1992 g.*, [w:] *Wniezionej politika i bezopasnost' sowriemiennoj Rossii. 1991–2002. Chriestomatija w czetyriech tomach*, t. 4, *Dokumienty*, T. Szakleina (red.), Moskwa 2002, s. 22–27; *Koncepcja nacyonalnoj bezopasnosti Rossijskiej Fiedieracyi. 17 diekabria 1997 g.*, [w:] *ibid.*, s. 51–74; *Koncepcja nacyonalnoj bezopasnosti Rossijskiej Fiedieracyi. 10 janwaria 2000 g.*, [w:] *ibid.*, s. 75–90; *Wojennaja doktrina Rossijskiej Fiedieracyi. 21 aprjela 2000 g.*, [w:] *ibid.*, s. 90–109; *Koncepcja wniezionej polityki Rossijskiej Fiedieracyi. 28 ijunia 2000 g.*, [w:] *ibid.*, s. 109–121; *Koncepcja wniezionej polityki Rossijskiej Fiedieracyi*, „Diplomaticzeskij wiestnik”, spieczalnyj wypusk, janwar' 1993, s. 5–8; *Zalożenia polityki zagranicznej Federacji Rosyjskiej*, „Eurazja” 1994, nr 5–6 (aneks), s. 7–10; *Koncepcja wniezionej polityki Rossijskiej Fiedieracyi. Utwierzdiena Priezidentom Rossijskiej Fiedieracyi D. A. Miedwediewym 12 ijula 2008 g.*, URL <<http://www.mid.ru/ns-osndoc.nsf/0e9272befa3420974...Document>>, [dostęp: 27.10.2009]; *Koncepcja nacyonalnoj bezopasnosti Rossijskiej Fiedieracyi (utw. Ukazom Priezidenta RF ot 17 diekabria 1997 g. N 1300)*, URL <<http://text.document.kremlin.ru/SESSION/PILOT/doc...>>, [dostęp: 24.06.2011]; *Koncepcja nacyonalnoj*

Kozyriew wskazywał, iż Federacja powinna umacniać własne bezpieczeństwo poprzez „ograniczenie liczby potencjalnych wrogów”, a nie „rozbudowę” środków walki. Odrzucał kształtowanie bezpieczeństwa na podstawie „strefy wyłącznych wpływów” oraz „pasów buforowych”. Jednocześnie proponował tworzenie „stref integracji gospodarczej” oraz „przekształcenie Federacji w atrakcyjnego partnera współpracy ekonomicznej”. Andriej Kozyriew deklarował, iż „zapewnienie bezpieczeństwa Rosji i jej sąsiadów w ramach Wspólnoty”, wymaga „zachowania wspólnej przestrzeni obronnej”⁹⁶.

Utrzymanie stabilności w przestrzeni poradzieckiej obejmuje dwa zasadnicze zagadnienia. Pierwsze dotyczy kształtowania dobrosąsiedzkich relacji na granicach Federacji. Drugie zaś wiąże się z udzielaniem przez Rosję pomocy w celu uregulowania istniejących i zapobiegania tworzeniu się nowych ognisk napięć i konfliktów w sąsiadujących z nią obszarach oraz ochrony granicy zewnętrznej Wspólnoty. Realizacja tych punktów zakłada jako jeden ze sposobów rozmieszczenie w „miejscach zapalnych” sił pokojowych, m.in. na podstawie mandatu WNP. Jednocześnie podkreśla się, że należy aktywnie wspierać polityczne metody rozwiązywania konfliktów zbrojnych. Zaangażowanie Federacji w ich „wygaszanie” Borys Jelcyn „usprawiedliwił” tym, iż poza Rosją nikt nie chciał wziąć na siebie odpowiedzialności za prowadzenie operacji pokojowych na obszarze poradzieckim. Ponadto, prezydent Rosji zaznaczał, że były one prowadzone „na prośbę zainteresowanych państw” i na podstawie przyjętych porozumień międzynarodowych. Andriej Kozyriew wskazywał także, iż „Rosja jest skazana na odgrywanie szczególnej roli” w celu utrzymania pokoju i stabilności na tym obszarze. Minister Igor Iwanow podczas wystąpienia na 53. i 54. Sesji Zgromadzenia Ogólnego ONZ w Nowym Jorku, 22 września 1998 r. oraz 21 września 1999 r., wymienił jako jeden z priorytetów Rosji uregulowanie konfliktów na obszarze Wspólnoty, w tym m.in. w Nadniestrzu, ale tylko za pomocą środków politycznych. Również Siergiej Ławrow wskazywał na potrzebę zapewnienia bezpieczeństwa i stabilności obszaru WNP oraz rozwiązania konfliktów na obszarze WNP (wystąpienie w Radzie Federacji FR 28 stycznia 2009 r.

*biezopasnosti Rossijskoj Fiedieracyi (utw. Ukazom Priezidenta RF ot 17 diekabria 1997 g. N 1300) (w ried. Ukaza Priezidenta RF ot 10 janwarja 2000 g. N 24), URL <<http://text.document.kremlin.ru/SESSION/PILOT/doc...>>, [dostęp: 24.06.2011]; *Strategija nacyonalnoj bezopasnosti Rossijskoj Fiedieracyi do 2020 goda*, URL <<http://www.mid.ru/ns-osndoc.nsf/0e92...Document>>, [dostęp: 23.09.2009]; *Wojennaja doktrina Rossijskoj Fiedieracyi. 5 fiewrala 2010 goda*, URL <<http://www.mid.ru/bdomp/ns-osndoc.nsf/e2f289be...Document>>, [dostęp: 15.02.2010]; *Priloženija: Wojennaja doktrina Rossijskoj Fiedieracyi*, [w:] W. Annienkow, O. Iwanow, W. Krugłow, F. Moisiejew, *Wojennaja sila w mieżdunarodnych odnoszenijach: uczebnoje posobije*, Moskwa 2011, s. 432–453; *Postlanije Priezidenta Rossii Borisa Jelcyna Fiedieralnomu Sobraniju RF: «Ob ukrieplenii Rossijskogo Gosudarstwa» 1994 god*, URL <http://www.intelros.ru/2007/02/04...federalnomu_sobranij_rf_1994_god.html>, [dostęp: 18.07.2012].*

⁹⁶ A. Kozyriew, *Demokratyczna...*, s. 44–45.

nt. *Priorytetów polityki zagranicznej Rosji*). Jednocześnie zaznaczył, że Rosja będzie się starała wykorzystywać wszelkie możliwe pokojowe mechanizmy do ich uregulowania. Zapewnienie bezpieczeństwa Federacji Rosyjskiej wiązało się również z przyjęciem w latach 90. XX wieku rozwiązań w celu wspólnej ochrony granicy zewnętrznej byłego ZSRR – kwestia ta została poruszona przez prezydenta Borysa Jelcyna 16 lutego 1995 r. w dorocznym *Orędziu o stanie państwa*. W okresie późniejszym koncentrowano się na rozbudowie infrastruktury granicznej, szczególnie na granicach z Ukrainą, Gruzją, Azerbejdżanem i Kazachstanem⁹⁷.

Siergiej Ławrow m.in. podczas wystąpień w MGIMO z okazji inauguracji nowego roku akademickiego w latach 2007 i 2008, użył sformułowania „czerwona linia”, które odnosiło się do powstania realnego zagrożenia dla bezpieczeństwa narodowego Federacji lub istniejącego porządku prawnomiędzynarodowego. Zapowiedział, iż mimo faktu, że polityka zagraniczna Rosji nie jest konfrontacyjna, jednak w tych sytuacjach zareaguje w obronie swoich pozycji. Do „drażliwych” problemów zaliczył m.in. budowę przez USA systemu obrony przeciwrakietowej w Europie, rozszerzenie NATO oraz „impas” dotyczący kwestii CFE⁹⁸.

⁹⁷ *Koncepcja wniezionej polityki Rosyjskiej Fiedieracyi*, „Diplomaticzeskij wiestnik”..., s. 5–8; *Założenia polityki zagranicznej Federacji...*, s. 7–10; *Koncepcja wniezionej polityki Rosyjskiej Fiedieracyi. Utwierdziona Priezidientom Rossijskiej Fiedieracyi D. A. Miedwediewym...*; *Wojennaja doktrina Rossijskiej Fiedieracyi. 5 fiewrała 2010 goda...*; *Posłanije Priezidenta Rossii Borysa Jelcyna Fiedieralnemu Sobraniju RF: «Ob...; Posłanije Priezidenta Rossii Borysa Jelcyna Fiedieralnemu Sobraniju RF: «O diejstwiennosti gosudarstwiennoj vlasti w Rossii» 1995 god*, URL <http://www.intelros.ru/2007/02/05...gosudarstvennoj_vlasti_v_rossii_1995_god.html>, [dostęp: 18.07.2012]; *Posłanije Priezidenta Rossii Borysa Jelcyna Fiedieralnemu Sobraniju RF: «Porjadok wo vlasti – porjadok w stranie» 1997 god*, URL <http://www.intelros.ru/2007/02/05...ok_v_strane_1997_god.html>, [dostęp: 18.07.2012]; *Koncepcja wniezionej polityki Rosyjskiej Fiedieracyi. Diekabr' 1992 g.*, [w:] *Wnieszniaja...*, s. 22–27; *Koncepcja nacjonalnoj bezopasnosti Rosyjskiej Fiedieracyi. 17 diekabria 1997 g.*, [w:] *ibid.*, s. 51–74; *Koncepcja nacjonalnoj bezopasnosti Rosyjskiej Fiedieracyi. 10 janwaria 2000 g.*, [w:] *ibid.*, s. 75–90; *Wojennaja doktrina Rosyjskiej Fiedieracyi. 21 apriela 2000 g.*, [w:] *ibid.*, s. 90–109; *Koncepcja wniezionej polityki Rosyjskiej Fiedieracyi. 28 ijunia 2000 g.*, [w:] *ibid.*, s. 109–121; A. Kozyriew, *Demokratyczna...*, s. 94; *Wystuplenije na 53-j siessii Gienieralnoj Assamblei OON. Nju-Jork. 22 sientiabria 1998 g.*, [w:] I. Iwanow, *Wnieszniaja...*, s. 61; *Wystuplenije na 54-j siessii Gienieralnoj Assamblei OON. Nju-Jork. 21 sientiabria 1999 g.*, [w:] *ibid.*, s. 73; *Wystuplenije na Wsiemirnom kongriessie ruskij priessy. Moskwa. 22 ijunia 1999 g.*, [w:] *ibid.*, s. 294–295; *«Priorityety wniezionej polityki Rossii na sowriemennom etapie»* (Stienogramma wystuplenija na «prawitielstwiennom czasie» w Sowietie Fiedieracyi Fiedieralnogo Sobranija Rosyjskiej Fiedieracyi, 28 janwaria 2009 goda), [w:] S. Ławrow, *Mieźdu...*, s. 144; *Stienogramma wystuplenija na Mieźdunarodnom ekonomiczeskom forumie gosudarstw-uczastnikow SNG «Nowyje inicjatywy w God priedsiedatielstwa Rossii w SNG», Moskwa, 5 marta 2010 goda*, [w:] *ibid.*, s. 707–708.

⁹⁸ *«Wnieszniaja polityka Rossii: nowyj etap»* (Statja, opublikowanaja w «Diplomaticzeskom jeżegodniku» za 2007 god), [w:] S. Ławrow, *Mieźdu...*, s. 63; *Wystuplenije w MGIMO(U) po sluczaju naczala nowego uczebnogo goda, 3 sientiabria 2007 goda*, [w:] S. Ławrow, *Mieźdu...*, s. 282–288.

2. Pomoc i ochronę praw mniejszości rosyjskiej i obywateli Federacji Rosyjskiej w państwach poradzieckich należy rozumieć w szerszym znaczeniu. Zasadne wydaje się połączenie w tym samym punkcie kwestii diaspory rosyjskiej i obywateli Rosji. Ustawa federalna *O obywatelstwie Federacji Rosyjskiej* z roku 2002, w rozdziale I, artykule 6, reguluje kwestie podwójnego obywatelstwa. Zgodnie z jej postanowieniami, mieszkańcy Rosji mający także obywatelstwo innego państwa są traktowani przez władze tylko jako obywatele Federacji Rosyjskiej, z wyjątkiem sytuacji przewidzianych w porozumieniach międzynarodowych lub w prawie federalnym. Ponadto, otrzymanie przez mieszkańca Rosji obywatelstwa innego państwa nie pociąga za sobą utraty obywatelstwa Federacji⁹⁹. W *Konceptcjach polityki zagranicznej* (2000, 2008) zapisano, iż wsparcie dla mniejszości rosyjskiej i obywateli Rosji w państwach poradzieckich wiąże się z ochroną ich praw i interesów, a także z udzielaniem im niezbędnej pomocy. Andriej Kozyriew w celu „obrony” Rosjan poza granicami Federacji „akceptował”, gdy będzie to konieczne, „użycie ostrych środków”, w tym sankcji ekonomicznych – wyłączając ingerencję w kwestie suwerenności i integralności terytorialnej – wobec innych państw Wspólnoty, m.in. także w związku z sytuacją w Naddniestrzu. W *Konceptcji bezpieczeństwa narodowego* z 2000 r. w ramach wspierania rodaków dopuszcza się także możliwość użycia środków politycznych, ekonomicznych i innych. Zmianą jakościową w tym przypadku było przyjęcie w *Doktrynie wojennej* z 2010 r. zapisu o możliwości użycia sił zbrojnych do ochrony własnych obywateli, przebywających poza granicami państwa, w sytuacji gdy wobec nich dojdzie do aktów przemocy. Wówczas armia i inne struktury siłowe mogą prowadzić różne operacje wojskowe poza granicami Rosji. Ponadto zaznaczono, że faktyczny stosunek do przestrzegania praw obywateli Rosji i mniejszości rosyjskiej na obszarze poradzieckim oficjalnie jest traktowany jako jedno z podstawowych kryteriów kształtowania polityki Rosji wobec poszczególnych państw Wspólnoty¹⁰⁰.

⁹⁹ *Zakon „O graźdanstwie Rossijskoj Fiedieracyi”*, URL <<http://www.mid.ru/bdomp/ns-osndoc.nsf/e2f289bea62097f9c3257...Document>>, [dostęp: 21.06.2011].

¹⁰⁰ *Konceptycja nacyonalnoj biezopasnosti Rossijskoj Fiedieracyi. 17 diekabria 1997 g.*, [w:] *Wnieszniaja...*, s. 51–74; *Konceptycja nacyonalnoj biezopasnosti Rossijskoj Fiedieracyi. 10 janwaria 2000 g.*, [w:] *ibid.*, s. 75–90; *Konceptycja wnieszniej politiki Rossijskoj Fiedieracyi. 28 ijunia 2000 g.*, [w:] *ibid.*, s. 109–121; *Konceptycja wnieszniej politiki Rossijskoj Fiedieracyi. Utwierżdiena Priezidientom Rossijskoj Fiedieracyi D. A. Miedwediewym...*; *Priloženija: Wojennaja doktrina Rossijskoj Fiedieracyi*, [w:] W. Annienkow, O. Iwanow, W. Krugłow, F. Moisiejew, *Wojennaja...*, s. 432–453; *Doktrina informacyjonnoj biezopasnosti Rossijskoj Fiedieracyi*, URL <<http://www.mid.ru/bdomp/ns-osndoc.nsf/e2f289bea62097f9c32578...Document>>, [dostęp: 21.06.2011]; *Priloženije № 1 k Konceptyi wnieszniej politiki Rossijskoj Fiedieracyi. Osnownyje Naprawlenija politiki Rossijskoj Fiedieracyi w sferie międunarodnogo kulturno-gumanitarnogo sotrudnicestwa (Utwierżdieno Priezidientom Rossijskoj Fiedieracyi D. A. Miedwediewym 18 diekabria 2010 goda)*, URL <<http://www.mid.ru/bdomp/ns-osndoc.nsf/e2f289...Document>>, [dostęp: 21.06.2011]; A. Kozyriew, *Demokratyčna...*, s. 82–84.

W dorocznych *Orędziach o stanie państwa* w latach 1994 i 1995 Borys Jelcyn wskazywał, iż w stosunkach z republikami poradzieckimi bardzo ważne miejsce powinna zajmować kwestia Rosjan mieszkających poza granicami państwa. Zapewnienie interesów rodaków na obszarze byłego ZSRR, należało przeprowadzić przez przyjmowanie odpowiednich norm prawa międzynarodowego w ramach WNP oraz KBWE. Problem ten wiązał się z przestrzeganiem standardów dotyczących ochrony praw człowieka i mniejszości narodowych. Do inicjatywy Federacji wobec innych państw Wspólnoty zaliczał m.in. przyjęcie deklaracji dotyczącej zobowiązań międzynarodowych w dziedzinie ochrony praw człowieka i podstawowych wolności oraz powołania Komisji Praw Człowieka. Za następny krok Borys Jelcyn w 1994 r. uznał podpisanie odpowiedniej konwencji dotyczącej mniejszości, w tym m.in. narodowych i językowych oraz Konwencji WNP o prawach człowieka¹⁰¹. Andriej Kozyriew zaznaczał, że Federacja „ponosiła prawną i moralną odpowiedzialność za losy własnych obywateli i rodaków” mieszkających poza granicami państwa. Jednocześnie należało dążyć do tego, aby Rosjanie żyjący w republikach poradzieckich otrzymali normalne obywatelstwo, a ich prawa zostały zrównane z prawami ludności miejscowej – w ramach przeciwdziałania dyskryminacji. Andriej Kozyriew był także zwolennikiem przyjęcia rozwiązań prawnych w samej Rosji, które umożliwiałyby rodakom mieszkającym poza granicami państwa otrzymanie obywatelstwa Federacji lub posiadanie podwójnego obywatelstwa¹⁰². Igor Iwanow podczas wystąpienia na Ogólnoświatowym Kongresie Rosyjskiej Prasy w Moskwie, 22 czerwca 1999 r., mówił, iż ochrona praw i interesów etnicznych Rosjan na obszarze byłego ZSRR stanowi istotny i trwały punkt zainteresowania polityki zagranicznej państwa¹⁰³.

Oficjalną politykę państwa dotyczącą kwestii ochrony praw i interesów obywateli Federacji i etnicznych Rosjan mieszkających poza granicami państwa prezentował w swoich wystąpieniach również prezydent Władimir Putin. W *Orędziu o stanie państwa* z roku 2001 wskazywał, iż Rosjanie muszą mieć pewność, że otrzymają wsparcie: „Rosja ich nie porzuci, gdy znajdą się w ciężkiej sytuacji”. Prezydent Federacji podkreślił, że nie można kogoś dyskryminować ze względu na posiadany paszport, a dyplomaci rosyjscy w takich sytuacjach powinni służyć aktywną pomocą¹⁰⁴. W *Orędziu o stanie państwa* z 2007 r. Władimir Putin mówił o potrzebie zwiększenia efektywności współpracy z diasporą rosyjską mieszkającą poza granicami państwa oraz większego

¹⁰¹ *Posłanije Priezidenta Rossii Borisa Jelcyna Fiedieralnemu Sobraniju RF: «Ob...; Posłanije Priezidenta Rossii Borisa Jelcyna Fiedieralnemu Sobraniju RF: «O diejstwiennosti...*

¹⁰² A. Kozyriew, *Demokratyczna...*, s. 47, 82–84, 88, 250.

¹⁰³ *Wystupenije na Wsiemirnom kongriessie russkoj priessy...*, s. 295.

¹⁰⁴ *Posłanije Priezidenta Rossii Władimira Putina Fiedieralnemu Sobraniju RF: 2001 god*, URL <http://www.intelros.ru/2007/01/17...putina_federalnomu_sobraniju_rf_2001_god.html>, [dostęp: 17.07.2012].

wykorzystania już istniejących form współdziałania na poziomie wspólnot obywatelskich¹⁰⁵.

Inną formą wsparcia, ujętą w *Koncepcji polityki narodowościowej* FR oraz *Koncepcji regulowania procesów migracyjnych w FR*, jest udzielanie, szczególnie etnicznym Rosjanom, pomocy materialnej i kulturalnej. Przewiduje się także utrzymywanie i rozwijanie więzi mniejszości rosyjskiej z Rosją. Jeden ze sposobów realizacji tych założeń zakłada zawieranie umów i porozumień na temat zapewnienia prawa mniejszościom narodowym – szczególnie rosyjskiej – w innych państwach poradzieckich. Ponadto, ujemny przyrost naturalny „wymusił” oficjalne poparcie ze strony władz dla programu dobrowolnej migracji i powrotu rodaków do Federacji. W tym celu wspiera się także politykę stwarzania dogodnych warunków dla młodzieży, wywodzącej się z diaspory rosyjskiej mieszkającej w państwach WNP, do zdobywania wykształcenia w Rosji, a później przesiedlenia się i zamieszkania na stałe¹⁰⁶.

Igor Iwanow proponował wsparcie finansowe dla rodaków mieszkających w innych państwach Wspólnoty i republikach nadbałtyckich m.in. przez:

a) pomoc dla szkół rosyjskojęzycznych w formie zakupu, dostawy i dystrybucji podręczników, literatury pięknej i naukowej, a także szkolenie w Rosji nauczycieli w celu podniesienia ich kwalifikacji;

b) ochronę i rozwijanie języka rosyjskiego i rosyjskojęzycznej przestrzeni kulturalno-informacyjnej. Jako inną formę wymieniał wsparcie dla rosyjskojęzycznej prasy wydawanej w republikach poradzieckich, z zastrzeżeniem niemieszania się w sprawy wewnętrzne nowo powstałych państw. Jednocześnie uważał, iż podstawę prawną powinny stanowić umowy międzynarodowe. Na poziomie regionalnym służyć temu miały prace nad *Koncepcją przestrzeni informacyjnej WNP* oraz już działająca Międzynarodowa Kompania Radiowo-Telewizyjna „Mir”. W ramach relacji bilateralnych były to umowy międzyrządowe dotyczące m.in. współpracy w sferze informacyjnej, programów radiowo-telewizyjnych oraz statusu korespondentów. Igor Iwanow wskazywał także na takie problemy, jak ograniczanie programów radiowych i telewizyjnych nadawanych w języku rosyjskim oraz wydawanie czasopism i książek w państwach WNP¹⁰⁷.

3. Kształtowanie pozytywnego wizerunku Federacji Rosyjskiej oraz popularyzacja języka rosyjskiego i kultury narodów Rosji. Priorytet ten został przedstawiony w *Koncepcji polityki zagranicznej* z 2000 r. i uległ rozwinięciu

¹⁰⁵ *Posłanije Priezidenta Rossii Władimira Putina Fiedieralnemu Sobraniju RF: 2007 god*, URL <http://www.intelros.ru/2007/04/27..._sobraniju_rossijskoj_federacii_2007_g.html>, [dostęp: 17.07.2012].

¹⁰⁶ *Koncepcyja gosudarstwiennoj nacyonalnoj politiki Rossijskoj Fiedieracyi*, URL <<http://www.mid.ru/bdomp/ns-osndoc.nsf/e2f2...Document>>, [dostęp: 21.06.2011]; *Koncepcyja riegulirowanija migracyonnych processow w Rossijskoj Fiedieracyi*, URL <<http://www.mid.ru/bdomp/ns-osndoc.nsf/e2f289be...Document>>, [dostęp: 21.06.2011].

¹⁰⁷ *Wystuplenije na Wsiemirnom kongriessie russkoj priessy...*, s. 295–296.

w dokumencie z 2008 roku. Zakłada wspieranie kroków, które mają na celu kształtowanie pozytywnego wizerunku Rosji w świecie. *Koncepcja polityki zagranicznej* z 2000 r. przewidywała prowadzenie działań umożliwiających utrzymanie wspólnego dziedzictwa kulturowego z państwami Wspólnoty. Kwestia ta została nieco inaczej określona w *Koncepcji polityki zagranicznej* z 2008 r., w której deklarowano rozwój współpracy między członkami WNP w celu zachowania i rozwoju wspólnej spuścizny cywilizacyjno-kulturowej¹⁰⁸. W *Oreździu o stanie państwa*, wygłoszonym 26 kwietnia 2007 r., Władimir Putin nazywał język rosyjski – językiem historycznego braterstwa narodów, faktycznym językiem komunikacji międzynarodowej oraz „żywą przestrzenią wielomilionowej wspólnoty rosyjskiej” – rozumianej w szerszym znaczeniu niż Rosja. Prezydent zaznaczył, że język rosyjski jako „wspólny dorobek wielu narodów nigdy nie stanie się językiem nienawiści, wrogości, ksenofobii czy też nacjonalizmu”. Władimir Putin uznawał za konieczną realizację propozycji rosyjskich językoznawców, która zakładała utworzenie narodowej fundacji języka rosyjskiego. W swoich działaniach poza granicami Rosji fundacja ta miała się koncentrować głównie na wspieraniu programów nauczania języka rosyjskiego w państwach „bliskiej” i „dalekiej zagranicy” oraz powszechnej popularyzacji języka i literatury rosyjskiej¹⁰⁹.

Problem statusu języka rosyjskiego na obszarze poradzieckim został ujęty w *Doktrynie bezpieczeństwa informacyjnego Federacji Rosyjskiej* oraz w Załączniku nr 1 do *Koncepcji polityki zagranicznej Federacji Rosyjskiej*. W dokumentach tych zaznaczono, że zapewnienie bezpieczeństwa informacyjnego Rosji wymaga, aby język rosyjski stał się językiem komunikacji międzypaństwowej narodów zamieszkujących na obszarze WNP. Przewidywano, że powinien on pełnić również rolę kluczowego instrumentu integracji państw w ramach Wspólnoty. Ważne miejsce w popularyzacji języka i kultury rosyjskiej poza granicami państwa przypadło Fundacji „Ruskij Mir”¹¹⁰.

Do priorytetów polityki Federacji Rosyjskiej w sferze międzynarodowej współpracy kulturalno-społecznej – związanych z obecnością kulturą Rosji – zaliczano: a) dalsze kształtowanie wspólnej przestrzeni kulturalnej, informacyjnej i naukowej; b) zachowanie dawnych duchowych powiązań z narodami zamieszkującymi na obszarze Wspólnoty; c) wszechstronny rozwój powiązań z państwami WNP według nowych demokratycznych zasad; d) poszukiwanie bardziej elastycznych i efektywnych form współpracy; e) umocnienie

¹⁰⁸ *Koncepcyja wnieszennej politiki Rossijskoj Fiedieracyi*, URL <<http://www.scrf.gov.ru/Documents...2000/07-10.html>>, [dostęp: 13.02.2001]; *Koncepcyja wnieszennej politiki Rossijskoj Fiedieracyi. Utwierżdiena Priezidientom Rossijskoj Fiedieracyi D. A. Miedwiediewym...*

¹⁰⁹ *Posłanije Priezidenta Rossii Władimira Putina Fiedieralnomu Sobraniju RF: 2007...*

¹¹⁰ *Doktrina informacjonnoj biezopasnosti Rossijskoj Fiedieracyi. 9 sentjabria 2000 g.*, [w:] *Wnieszniaja politika i biezopasnost' sowriemiennoj Rossii. 1991–2002. Chriestomatija w czetyriech tomach*, t. 4..., s. 122–152; *Priloženije № 1 k Koncepcyji wnieszennej politiki Rossijskoj Fiedieracyi...*

ukształtowanej historycznie pozycji języka rosyjskiego. Rosja także w sposób aktywny stara się popierać współdziałanie państw WNP na płaszczyźnie kulturalno-społecznej w celu zachowania i rozwoju wspólnej spuścizny kulturalno-cywilizacyjnej. Ważną część działalności w celu zwiększenia rosyjskiej obecności kulturalnej w państwach WNP obejmuje współpraca ze stowarzyszeniami rodaków¹¹¹.

Andriej Kozyriew w roku 1994 pisał o promowaniu kultury Rosji, co wymagało realizacji dwóch zadań. Pierwsze, obejmowało „przekształcanie” zarówno MSZ jak i ambasad w „punkty oparcia dla kultury rosyjskiej”, które w każdej chwili powinny udzielić jej wsparcia i pomocy. Punkt ten był bardzo istotny do „przywrócenia więzi z rosyjską diasporą twórczą poza granicami państwa”. Drugie zadanie miało koncentrować się na przeciwdziałaniu izolacji inteligencji rosyjskojęzycznej w państwach „bliskiej zagranicy”. Ponadto, za ważny problem uważał „zachowanie i rozszerzanie jednolitej rosyjskiej przestrzeni kulturowej”. Do kwestii tej w pewnym stopniu nawiązywał także Siergiej Ławrow, podkreślając „potrzebę kontynuacji tradycji” wykorzystania kultury narodowej w służbie dyplomatycznej. Minister wskazywał, iż „MSZ zawsze było najbardziej kulturowym resortem Rosji, w którym rozwijała się działalność twórcza w różnych dziedzinach nauki i kultury”. Zaznaczał, że przede wszystkim na tej płaszczyźnie kształtował się międzynarodowy wizerunek Rosji¹¹².

Siergiej Ławrow podczas wystąpień w trakcie Ogólnoświatowej Konferencji Rodaków (Moskwa, 31 października 2008 r.) i drugiego Zgromadzenia „Ruskiego Miru” (Moskwa, 3 listopada 2008 r.) określił prowadzenie aktywnej działalności informacyjnej w celu ochrony i umocnienia pozycji języka rosyjskiego i kultury rosyjskiej na świecie jednym z priorytetów działalności dyplomacji Rosji. Wskazywał na zaangażowanie regionów federalnych, deputowanych Zgromadzenia Federalnego oraz Fundacji „Ruskij Mir” w rozwijaniu współpracy z rodakami oraz w promowaniu języka i kultury rosyjskiej. Ponadto, Siergiej Ławrow podkreślał, iż MSZ Rosji prowadzi działania w celu wspierania języka rosyjskiego przez przyjęcie niezbędnych środków do prawno-traktatowego uregulowania jego pozycji w republikach poradzieckich i ochrony praw językowych zamieszkujących tam rodaków. Ministerstwo zajmuje się także pełną koordynacją działań wszystkich rosyjskich uczestników międzynarodowej wymiany kulturalnej, związanej z rozpowszechnianiem języka rosyjskiego na świecie. Wspiera także zagraniczne rosyjskojęzyczne środki masowego przekazu oraz stara się umocnić pozycję języka rosyjskiego w organizacjach międzynarodowych¹¹³.

¹¹¹ *Doktrina informacyjnej bezpieczeństwa Federacji Rosyjskiej. 9 sierpnia 2000...*, s. 122–152; *Prilożenie № 1 k koncepcji wniezionej polityki Federacji Rosyjskiej...*

¹¹² A. Kozyriew, *Demokratyczna...*, s. 262; *Wystąpienie w Moskowskim gosudarstwiennom institute międzynarodowych stosunków (Uniwersytet) MID Rosji po służaju naczala nowego uczenego goda, 1 sierpnia 2004 goda*, [w:] S. Ławrow, *Mieźdu...*, s. 263.

¹¹³ *Stienogramma wystupienija na Wsiemirnom konfieriencyi sootieczestwiennikow, Moskwa,*

4. Współpraca naukowo-techniczna i kulturalna. W *Koncepcji polityki zagranicznej* z roku 1992 zaznaczono, iż Federacji przychodzi prowadzić działania w celu zachowania i rozwoju współpracy naukowo-technicznej i kulturalnej. Jednocześnie dysponując dużym potencjałem naukowo-technicznym, Rosja powinna stać się ośrodkiem przyciągającym inne państwa Wspólnoty¹¹⁴. Problematyka ta została szerzej określona w *Koncepcji polityki FR w dziedzinie międzynarodowej współpracy naukowo-technicznej*. Priorytetowym kierunkiem polityki w tej sferze jest opracowanie międzypaństwowych programów współdziałania w obszarze nauk podstawowych i stosowanych, a także utworzenie międzynarodowych organizacji i centrów naukowych z udziałem państw WNP. Szczególną uwagę zwracano przy tym na rekonstrukcję istniejących w byłym ZSRR kooperacyjnych powiązań z uwzględnieniem współczesnych realiów, a także na zachowanie i rozwój placówek naukowych, wspólne wykorzystanie unikalnych obiektów i ośrodków badawczych. W *Orędziu o stanie państwa* z 2007 r. Władimir Putin proponował zaproszenie pozostałych członków WNP do udziału w ważnych i unikalnych projektach, związanych z rozwojem nanotechnologii. Do priorytetów Rosji w tej kwestii wobec państw poradzieckich zaliczono:

- a) budowę wspólnej przestrzeni naukowo-technologicznej w ramach WNP;
- b) rozwój relacji dwustronnych w dziedzinie nauki i techniki;
- c) ożywienie międzypaństwowej wymiany informacji naukowo-technicznej;
- d) wszechstronne poparcie procesów kształtowania wspólnej przestrzeni naukowo-technologicznej Rosji i Białorusi¹¹⁵.

Natomiast w Załączniku nr 1 do *Koncepcji polityki zagranicznej Federacji Rosyjskiej* do priorytetów zalicza się¹¹⁶:

- a) stałe utrwalenie roli Rosji jak głównego centrum naukowego Wspólnoty;
- b) rozszerzenie przyznawania stypendiów państwowych młodzieży z innych państw WNP w celu dalszego kształcenia się w placówkach oświatowych w Rosji;

31 oktiabria 2008 goda, [w:] S. Ławrow, *Mieżdu...*, s. 835–837; *Wystuplenije na wtorej Assambleje Russkogo mira*, Moskwa, 3 nojabria 2008 goda, [w:] *ibid.*, s. 837–838; *Stienogramma wystupljenija na wstrieče z členami Wsiemirnogo Koordinacyonnogo sowieta sootieczestwiennikow*, Moskwa, 30 marta 2009 goda, [w:] *ibid.*, s. 839; «Sozidatielnyj potencjal Russkogo mira» (Statja, opublikowanaja w «Rossijskoj gazietie», 30 nojabria 2009 goda), [w:] *ibid.*, s. 839–843.

¹¹⁴ *Koncepcyja wniesznjej politiki Rossijskoj Fiedieracyi*, „Diplomatičeskij wiestnik”, s. 6–8; *Koncepcyja wniesznjej politiki Rossijskoj Fiedieracyi. Diekabr’1992 g.*, [w:] *Wnieszniaja...*, s. 22–27; *Založenija polityki zagranicznej Federacji...*, s. 8–10.

¹¹⁵ *Koncepcyja gosudarstwiennoj politiki Rossijskoj Fiedieracyi w oblasti mieždunarodno-go nauczno-tiechničeskogo sotrudničestwa*, URL <<http://www.mid.ru/bdomp/ns-osndoc.nsf/e2f289bea62097...Document>>, [dostęp: 21.06.2011]; *Posłanije Priezidenta Rossii Władimira Putina Fiedieralnomu Sobraniju RF: 2007...*

¹¹⁶ *Priloženije № 1 k Koncepcyji wniesznjej politiki Rossijskoj Fiedieracyi...*

c) udzielanie wsparcia dla działalności rosyjskich instytucji naukowych w państwach Wspólnoty.

Władimir Putin w *Orędziu o stanie państwa*, wygłoszonym 18 kwietnia 2002 r., wskazywał potencjalne możliwości integracji na płaszczyźnie społecznej, przede wszystkim w zakresie rozwoju współpracy naukowej i oświatowej. Proponował dalsze zwiększenie liczby studentów z państw WNP kształcących się w Rosji, „przynajmniej do poziomu 1% ogólnej liczby osób, za których naukę płaci państwo rosyjskie”. W roku 2007 prezydent wysunął propozycję wymiany naukowej i młodzieży. Natomiast w *Orędziach o stanie państwa* z lat 2006 i 2007 Władimir Putin wskazywał na potrzebę wyodrębnienia i umacniania wspólnej przestrzeni społecznej w ramach Wspólnoty. Zaznaczył, iż do bogatych przesłanek historycznych i ludzkich doszły socjalno-ekonomiczne¹¹⁷.

Rozwój współpracy kulturalnej wiązał się również z podejmowaniem przez Federację Rosyjską działań, które miały na celu:

a) prezentowanie największych osiągnięć kultury rosyjskiej w innych państwach, w tym muzycznych, różnych sztuk teatralnych, twórczości narodów Rosji, cyrku i estrady;

b) upamiętnianie dawnych relacji i powiązań Rosji z innymi państwami, tj. dbanie o różne obiekty związane z kulturą i przeszłością historyczną oraz życiem jej wybitnych obywateli. Szczególną wagę przywiązuje się do opieki nad mogiłami żołnierzy rosyjskich i pomników symbolizujących chwałę rosyjskiego oręża poza granicami państwa;

c) organizację „dni kultury Rosji” w innych państwach;

d) wymianę artystyczną, w tym prezentowanie rosyjskiego malarstwa klasycznego i nowoczesnego oraz rzemiosła artystycznego;

e) współpracę naukową i techniczną, obejmującą wymianę kadry naukowej i młodzieży, wspólne przygotowywanie projektów, świadczenie usług edukacyjnych dla obcokrajowców;

f) prowadzenie „polityki historycznej”, która wiąże się ze wspólnym przygotowywaniem podręczników i „przeciwdziałanie fałszowaniu historii”;

g) rozszerzanie kontaktów pomiędzy muzeami, bibliotekami i archiwami, co miało przyczynić się do rozwijania dalszej współpracy;

h) prezentowanie osiągnięć kinematografii rosyjskiej;

i) wykorzystanie środków masowego przekazu do popularyzacji języka i kultury rosyjskiej oraz promowania pozytywnego wizerunku państwa w świecie;

¹¹⁷ *Posłanije Priezidenta Rossii Władimira Putina Fiedieralnomu Sobraniju RF: 2002 god*, URL <http://www.intelros.ru/2007/02/05...putina_federalnomu_sobraniju_rf_2002_god.html>, [dostęp: 17.07.2012]; *Posłanije Priezidenta Rossii Władimira Putina Fiedieralnomu Sobraniju RF: 2006 god*, URL <http://www.intelros.ru/2007/02/05...putina_federalnomu_sobraniju_rf_2006_god.html>, [dostęp: 17.07.2012]; *Posłanije Priezidenta Rossii Władimira Putina Fiedieralnomu Sobraniju RF: 2007...*

- j) współpracę w dziedzinie kultury fizycznej i sportu;
- k) rozwijanie wymiany turystycznej¹¹⁸.

5. Powstrzymanie obecności państw Zachodu na obszarze Wspólnoty. Obawy Federacji budzi możliwość umacniania wpływów przez państwa trzecie na obszarze poradzieckim. Po pierwsze, kwestia ta stanowi wyzwanie i zagrożenie dla bezpieczeństwa państwa oraz jego interesów ekonomicznych. Po drugie, wiąże się z różnymi formami, także czasowymi, obecności wojskowo-politycznej Zachodu w państwach graniczących z Federacją. W związku z tym założono, że działania Rosji powinny koncentrować się na przeciwdziałaniu temu zjawisku. Ponadto, Federacja zajmuje negatywne stanowisko wobec rozszerzenia Sojuszu Północnoatlantyckiego na wschód, przede wszystkim o Ukrainę i Gruzję. Inny problem, który Rosja źle odbiera, dotyczy rozbudowy infrastruktury wojskowej NATO w pobliżu jej granic. Po trzecie, Federacja Rosyjska postrzega zagrożenie dla własnego bezpieczeństwa informacyjnego w dziedzinie nauki i techniki ze strony państw Zachodu. Przyjmuje się, iż prowadzone przez NATO, UE lub USA działania mają na celu dalsze niszczenie:

- a) odziedziczonej w spadku po ZSRR wspólnej przestrzeni naukowo-technicznej państw Wspólnoty, co ma doprowadzić do przeorientowania ich powiązań naukowo-technicznych na prozachodnie;
- b) najbardziej perspektywicznych samodzielnych zespołów naukowych na obszarze WNP¹¹⁹.

Igor Iwanow określał działania Stanów Zjednoczonych Ameryki i Sojuszu Północnoatlantyckiego na przełomie XX i XXI wieku, ukierunkowane na zbliżenie struktur NATO do granic Federacji, że stanowiły „jawne ignorowanie interesów narodowych Rosji”, były poważnym sygnałem ostrzegawczym¹²⁰.

Prezydent Władimir Putin podczas spotkania z ambasadorami rosyjskimi w lipcu 2004 r. stwierdził, że Federacja Rosyjska nie ma monopolu na obszarze Wspólnoty. Państwa WNP miały suwerenne prawo kształtowania swojej polityki

¹¹⁸ *Priloženije № 1 k koncepciji wniesznej politiki Rossijskoj Fiedieracyi...*

¹¹⁹ *Koncepcija wniesznej politiki Rossijskoj Fiedieracyi. Diekabr' 1992 g.*, [w:] *Wniesz-niaja...*, s. 19–50; *Koncepcija nacyonalnoj bezopasnosti Rossijskoj Fiedieracyi. 17 dieka-bria 1997 g.*, [w:] *ibid.*, s. 51–74; *Koncepcija nacyonalnoj bezopasnosti Rossijskoj Fiediera-cyi. 10 janwaria 2000 g.*, [w:] *ibid.*, s. 75–90; *Koncepcija wniesznej politiki Rossijskoj Fiede-racyi. 28 ijunia 2000 g.*, [w:] *ibid.*, s. 109–121; *Koncepcija wniesznej politiki Rossijskoj Fie-dieracyi*, „Diplomaticzeskij wiestnik”, s. 6–8; *Założenia polityki zagranicznej Federacji...*, s. 8–10; *Doktrina informacyjnojj bezopasnosti Rossijskoj...*; *Stratigiczeskij kurs Rossii s gosudar-stwami-uczastnikami Sodružestwa Niezawisimych Gosudarstw*, URL <<http://www.mid.ru/bdomp/ns-osndoc.nsf/e2f289bea62097f9c325787a0034...Document>>, [dostęp: 23.10.2009]; *Koncepcy-ja wniesznej politiki Rossijskoj Fiedieracyi*, „Mieżdunarodnaja żyźń” 2008, nr 8–9, URL <http://www.mezhizn.ru/sodnom200889_20.htm>, [dostęp: 23.09.2009]; *Wojennaja doktrina Rossijskoj Fiedieracyi. 5 fiewrala 2010 goda...*

¹²⁰ *Wnieszniaja politika Rossii na rubieże XXI wieka: problemy formirowanija, ewolucyi...*, s. 10–11.

zagranicznej zgodnie z własnymi interesami narodowymi. Siergiej Ławrow wskazywał, iż w tym przypadku inne państwa lub grupa państw nie powinny dążyć do dominacji w tej przestrzeni. Ponadto, postawienie republik poradzieckich przed pozornym wyborem „albo z Zachodem, albo z Rosją” wydaje się nie-naturalne, niebezpieczne i nieodpowiedzialne. Siergiej Ławrow był także przeciwny tworzeniu linii podziału w Europie¹²¹.

Dmitrij Miedwiediew w *Orędziu o stanie państwa*, wygłoszonym 5 listopada 2008 r., powiedział, iż rosyjsko-gruziński konflikt zbrojny z sierpnia tegoż roku „został wykorzystany do wprowadzenia okrętów wojennych NATO na Morze Czarne”. Ponadto, prezydent do problemów, które pojawiły się przed Federacją, zaliczył m.in. lokowanie baz wojskowych w pobliżu jej granic oraz „niekontrolowane rozszerzenie NATO”¹²².

6. Procesy integracyjne na obszarze Wspólnoty. Zdaniem Andrieja Kozyriewa, utworzenie WNP stanowiło „przebudowę przestrzeni poradzieckiej na nowych, dobrowolnych zasadach”. Uważał, iż podejście to łączyło w sobie dwie powiązane ze sobą części polityki Rosji, tj.: „uznanie suwerenności i niepodległości republik poradzieckich”, oraz potrzebę ścisłej współpracy państw w ramach Wspólnoty, ze względu na istniejące współzależności gospodarcze, polityczne i społeczno-kulturalne. Według zaś Siergieja Ławrowa, uprzywilejowane relacje Federacji z innymi państwami w ramach Wspólnoty są budowane na podstawie kilkusetletniej tradycji wspólnej historii, życia gospodarczego i kulturalnego, ścisłych powiązań międzyludzkich. Andriej Kozyriew w roku 1994 „dopuszczał” możliwość tworzenia WNP etapami o zróżnicowanej prędkości, przy dobrowolnym udziale w procesach integracyjnych zainteresowanych i „realnie przygotowanych” państw. Uważał także, iż dla Wspólnoty nie było „rozsądnej alternatywy” zarówno w gospodarce, jak i w polityce. Wskazywał, że procesy integracyjne w ramach WNP powinny wykorzystywać doświadczenia międzynarodowe, w tym szczególnie UE¹²³.

Strategiczny kurs Rosji wobec państw–uczestników Wspólnoty Niepodległych Państw jako główny cel polityki Federacji w regionie wskazuje utworzenie zintegrowanego związku państw o charakterze ekonomicznym i politycznym,

¹²¹ «*Diemokratija, mieżdunarodnoje uprawlenie i buduszczeje miroustrojstwo*» (Statja, opublikowanaja w żurnale «Rossija w globalnoj politiki», № 6, 2004 god), [w:] S. Ławrow, *Mieźdu...*, s. 17; «*Wnieszniaja politika Rossii: nowyj etap*» (Statja, opublikowanaja w «Diplomaticzeskom jeżegodnikie» za 2007 god..., s. 59–60; «*Wnieszniaja politika Rossii – wkład w ukrieplenije mieżdunarodnoj biezopasnosti i stabilnosti*» (Statja, opublikowanaja w «Diplomaticzeskom jeżegodnikie» za 2010 god), [w:] S. Ławrow, *Mieźdu...*, s. 115–116.

¹²² *Poslanije Priezidenta Rossii Dmitrija Miedwiediewa Fiedieralnomu Sobraniju Rossijskoj Fiedieracyi: 2008 god*, URL <http://www.intelros.ru/strategy/gos_rf/psl_prezident_medvedeva...html>, [dostęp: 17.07.2012].

¹²³ A. Kozyriew, *Demokratyczna...*, s. 48, 144–149; «*Prioritiety wnieszniej politiki Rossii na sowriemiennom etapie*» (Stienogramma wystuplenija na «prawitielstwiennom czasie» w Sowietie Fiedieracyi Fiedieralnego Sobranija Rossijskoj Fiedieracyi, 28 janwaria 2009 goda...), s. 144.

odgrywającego ważną rolę w stosunkach międzynarodowych. Jednym z podstawowych priorytetów Rosji wobec państw WNP – Siergiej Ławrow przedstawił go jako „bezdyskusyjny” – było wzmacnianie procesów integracyjnych. Federacja w celu ich realizacji skupiała się na rozwijaniu współpracy dwustronnej i wielostronnej z państwami Wspólnoty. W latach 90. XX wieku – szczególnie w pierwszej połowie – założenia koncepcyjne koncentrowały się na wspieraniu reintegracji z państwami poradzieckimi na płaszczyźnie politycznej, ekonomicznej, społecznej i militarnej. Do współpracy w tym okresie starano się wciągać wszystkie państwa WNP. Borys Jelcyn przedstawiał także własne inicjatywy, dotyczące m.in. utworzenia strefy wolnego handlu i unii celnej oraz wspólnego rynku WNP. W roku 1999 prezydent podkreślał, iż „podniesienie potencjału integracyjnego Wspólnoty w ogromnym stopniu będzie uzależnione od sukcesów utworzenia unii celnej i wspólnej przestrzeni gospodarczej”. Jednocześnie zaznaczał, że w ramach WNP nie powstały polityczne i ekonomiczne mechanizmy zapewniające korzystne warunki do współpracy. W tym celu postulował wprowadzenie zasady równości: „Wszyscy jesteśmy równi, a wśród nas nie ma ani starszych, ani młodszych braci”. Borys Jelcyn proponował także ożywianie na podstawie umów o charakterze prawnym bezpośrednich powiązań i współpracy regionów Rosji z ich odpowiednikami w innych państwach WNP. Igor Iwanow wskazywał, iż podtrzymywanie przez Rosję różnorodnej kooperacji miało przyczynić się do rozwijania ściślejszych form integracji z zainteresowanymi państwami Wspólnoty¹²⁴.

W *Koncepcji polityki zagranicznej* z roku 2000 „sankcjonowano” możliwość „integracji wielu prędkości”, prowadzonej na poziomach: regionalnym, subregionalnym i dwustronnym. W dokumencie tym umacnianie i promowanie na różnych płaszczyznach procesów integracyjnych na obszarze WNP określono jako podstawowy cel Federacji, zapewniający także realizację jej żywotnych interesów. W *Orędziu o stanie państwa*, przedstawionym 3 kwietnia 2001 r., Władimir Putin stwierdził, iż Rosja pozostaje jądrem procesów integracyjnych w regionie, a trwający wzrost gospodarczy otworzył przed nią nowe możliwości¹²⁵. Mimo iż

¹²⁴ *Postanije Priezidenta Rossii Borisa Jelcyna Fiedieralnomu Sobraniju RF: «Rossija na rubieżach epoch» 1999 god*, URL <http://www.intelros.ru/2007/02/05...sobraniju_rf_rossija_na_rubezhe_jepokh_1999_god.html>, [dostęp: 17.07.2012]; *«Rossijskaja diplomacija w mieniajuszczemisia mirie»* (Statja, opublikowanaja w «Fiedieralnom sprawocznikie», tom № 23, 2010 god), [w:] S. Ławrow, *Mieźdu...*, s. 110; *Stienogramma wystuplenija na Mieźdunarodnom ekonomičeskom forumie gosudarstw-uczastnikow SNG «Nowyje inicjatywy w God priedsedatielstwa Rossii w SNG»*, Moskwa, 5 marta 2010 goda..., s. 706; *Wnieszniaja politika Rossii na rubieżach XXI wieka: problemy formirovanija, ewolucyi...*, s. 45; *Wnieszniaja politika Rossii na sowriemiennom etapie*, [w:] I. Iwanow, *Wnieszniaja...*, s. 103; *Rossija i mir na rubieżach tysiaczeletij*, [w:] *ibid.*, s. 146; *Wystuplenije na Wsiemirnom kongriessie russkoj priessy...*, s. 293.

¹²⁵ *Koncepcija nacyonalnoj bezopasnosti Rossijskoj Fiedieracyi. 17 diekabria 1997 g.*, [w:] *Wnieszniaja...*, s. 51–74; *Koncepcija nacyonalnoj bezopasnosti Rossijskoj Fiedieracyi. 10 janwarja 2000 g.*, [w:] *ibid.*, s. 75–90; *Koncepcija wnieszniej politiki Rossijskoj Fiedieracyi. 28 ijunja 2000 g.*, [w:] *ibid.*, s. 109–121; *Koncepcija wnieszniej politiki Rossijskoj Fiedieracyi. Utwierźdiena*

na obszarze Wspólnoty występuje wiele procesów integracyjnych, jednak w oficjalnych dokumentach i deklaracjach najważniejszych polityków wymienia się tylko kilka, z punktu widzenia Federacji najważniejszych. Obejmują one tworzenie wspólnych przestrzeni politycznych, gospodarczych i bezpieczeństwa.

Na poziomie regionalnym procesy integracyjne są rozwijane w ramach WNP. Rosja dąży do zapewnienia wszechstronnej współpracy i zjednoczenia Wspólnoty jako organizacji. Ma to na celu rozwój potencjału regionalnego, a także koordynowanie działań państw poradzieckich. Igor Iwanow podkreślał, że Rosja powinna dążyć do przekształcenia WNP we wpływową organizację regionalną, pobudzającą rozwój, współpracę i przyjacielskie stosunki na obszarze poradzieckim. Jednocześnie zaznaczał, iż procesy integracyjne nie stanowiły najważniejszego celu, gdyż było nim ustanowienie efektywnej współpracy gospodarczej. Władimir Putin w *Orędziu o stanie państwa*, z 2002 r., określił WNP jako „realny czynnik stabilności na znacznej części świata, wpływowi związek państw z szerokim kręgiem zadań i interesów”. Natomiast w 2004 r. wskazywał, że Wspólnota może skutecznie funkcjonować dla obywateli państw członkowskich poprzez zapewnienie maksymalnej otwartości gospodarek, usunięcie barier w wymianie handlowej i przepływie informacji, podejmowanie inicjatyw społecznych i biznesowych oraz zwykłych kontaktów międzyludzkich. W *Orędziu o stanie państwa*, z 2006 r., prezydent deklarował, że w interesie Rosji jest podejmowanie działań w celu reformy Wspólnoty. Władimir Putin zaznaczył także, iż WNP przyczyniła się do ustanowienia bez większych problemów relacji partnerskich między nowo powstałymi państwami. Ponadto, Wspólnota, zdaniem prezydenta, odegrała dużą rolę w powstrzymaniu regionalnych konfliktów na obszarze poradzieckim. Władimir Putin podkreślał, że doświadczenia zdobyte w ramach WNP przyczyniły się do powstania innych struktur integracyjnych, wśród których wymienił Państwo Związkowe, EaWG, WPG i OUBZ¹²⁶. Siergiej

Priezidentom Rossijskoj Fiedieracyi D. A. Miedwiediewym...; Strategija nacyonalnoj bezopasnosti Rossijskoj...; Koncepcija gosudarstwiennoj nacyonalnoj politiki Rossijskoj...; Koncepcija uczastija Rossijskoj Fiedieracyi w sodiejstwii miezdunarodnomu razwitiu, URL <<http://www.mid.ru/bdomp/ns-osndoc.nsf/e2f289bea62097f9c325787...Document>>, [dostęp: 21.06.2011]; *Strategiczeskij kurs Rossii s gosudarstwami-uczastnikami Sodruzestwa...; Poslanije Priezidenta Rossii Borisa Jelcyna Fiedieralnomu Sobraniju RF: «Ob...; Poslanije Priezidenta Rossii Borisa Jelcyna Fiedieralnomu Sobraniju RF: «O diejstwienności...; Poslanije Priezidenta Rossii Borisa Jelcyna Fiedieralnomu Sobraniju RF: «Rossija za kotoruju my w otwietie» 1996 god*, URL <http://www.intelros.ru/2007/02/05...sobraniju_rf_rossija_zh_kotoruju_my_v_otvete_1996_god.html>, [dostęp: 18.07.2012]; *Poslanije Priezidenta Rossii Władimira Putina Fiedieralnomu Sobraniju RF: 2001...*

¹²⁶ *Koncepcija nacyonalnoj bezopasnosti Rossijskoj Fiedieracyi. 17 diekabria 1997 g.*, [w:] *Wnieszniaja...*, s. 51–74; *Koncepcija nacyonalnoj bezopasnosti Rossijskoj Fiedieracyi. 10 janwaria 2000 g.*, [w:] *ibid.*, s. 75–90; *Wojennaja doktrina Rossijskoj Fiedieracyi. 21 apriela 2000 g.*, [w:] *ibid.*, s. 90–109; *Koncepcija wnieszniej politiki Rossijskoj Fiedieracyi. 28 ijunia 2000 g.*, [w:] *ibid.*, s. 109–121; *Wnieszniaja politika Rossii na rubieże XXI wieka: problemy formirowanija, ewolucyi...*, s. 45; *Wnieszniaja politika Rossii na sowriemiennom etapie...*, s. 103; *Wystuplenije na Wsiemirnom kongriessie russkoj priessy...*, s. 293; *Poslanije Priezidenta Rossii Władimira Putina Fiedie-*

Ławrow w roku 2005 uznał za jedno z „kluczowych zadań” dyplomacji Rosji rozwój i doskonalenie WNP¹²⁷.

Do struktur subregionalnych zaliczano procesy prowadzące do powstania EaWG oraz WPG i OUBZ. Władimir Putin podkreślał, iż podpisanie *Traktatu o utworzeniu Eurazjatyckiej Wspólnoty Gospodarczej* oznaczało tylko pierwszy znaczący krok dla Federacji, która była gotowa podążać dalej w tym kierunku. Powyższe struktury uzupełniało na poziomie dwustronnym Państwo Związkowe. W *Orędziu o stanie państwa*, wygłoszonym 26 maja 2004 r., Władimir Putin powiedział, iż „priorytetem państwa pozostają wysiłki w celu pogłębiania integracji na obszarze Wspólnoty, w tym w ramach Wspólnej Przestrzeni Gospodarczej i EaWG, co stanowi także jeden z warunków stabilności regionalnej i międzynarodowej”. W późniejszym okresie kwestie zjednoczeniowe „ulegały pewnym modyfikacjom”. Prezydent Federacji Rosyjskiej w *Orędziu o stanie państwa*, z 2007 r., wskazał, iż Rosja powinna podejmować inicjatywy w celu rozwijania procesów integracji ekonomicznej na obszarze WNP, a także w szerszym zakresie, obejmującym całą przestrzeń eurazjatycką¹²⁸. Siergiej Ławrow podkreślił, że rozwijanie przez Rosję procesów integracyjnych oraz różnych form współpracy w regionie Wspólnoty miało na celu podwyższenie poziomu stabilności, a także umocnienie powiązań i współzależności, m.in. gospodarczych i kulturalno-cywilizacyjnych pomiędzy państwami poradzieckimi¹²⁹.

Federacja Rosyjska przywiązywała dużą wagę do wspólnego porozumienia z Białorusią, Kazachstanem i Kirgistanem o pogłębianiu integracji ekonomicznej i społecznej, które w okresie późniejszym zostało przekształcone w EaWG. Od chwili jej powstania Rosja starała się umacniać tę strukturę, gdyż miała ona stanowić jądro integracji gospodarczej, a także instrument wspierający realizację dużych projektów przede wszystkim o zasięgu regionalnym, związanych m.in. z budową infrastruktury hydroenergetycznej i przemysłowej. Władimir Putin w *Orędziu o stanie państwa*, z 16 maja 2003 r., mówił o pogłębianiu współpracy w ramach EaWG w celu podniesienia efektywności jej działania. Siergiej

ralnomu Sobraniju RF: 2001...; Posłanije Priezidenta Rossii Władimira Putina Fiedieralnomu Sobraniju RF: 2002...; Posłanije Priezidenta Rossii Władimira Putina Fiedieralnomu Sobraniju RF: 2004 god, URL <http://www.intelros.ru/2007/02/05..putina_federalnomu_sobraniju_rf_2004_god.html>, [dostęp: 17.07.2012]; *Posłanije Priezidenta Rossii Władimira Putina Fiedieralnomu Sobraniju RF: 2006...*

¹²⁷ «Wnieszniepoliticheskije itogi 2005 goda: razmyslenija i wywody» (Statja, opublikowanaja w «Diplomaticzeskom jeżegodnikie» za 2005 god), [w:] S. Ławrow, *Mieżdu...*, s. 190.

¹²⁸ *Posłanije Priezidenta Rossii Władimira Putina Fiedieralnomu Sobraniju RF: 2001...; Posłanije Priezidenta Rossii Władimira Putina Fiedieralnomu Sobraniju RF: 2004...; Posłanije Priezidenta Rossii Władimira Putina Fiedieralnomu Sobraniju RF: 2007...*

¹²⁹ «Drugaja Rossija: wyzow ili nowyje wozmożnosti partnerstwa?» (Statja, opublikowanaja w gazetach «Kommiersant» i «Uoll Strit Dżornal» 1 apriela 2004 god), [w:] S. Ławrow, *Mieżdu...*, s. 15; «Nastojaszczjeje i buduszczjeje globalnoj politiki: wzglad iz Moskwy» (Statja, opublikowanaja w żurnale «Rossija w globalnoj politike», № 2, 2007 god), [w:] *ibid.*, s. 48.

Ławrow w 2005 r. za jądro procesów integracji uznał EaWG, jednocześnie zaznaczył, że należy jak najszybciej rozpocząć „kształtowanie” wspólnych taryf celnych oraz rozszerzyć zakres współpracy członków EaWG w kwestiach walutowo-finansowych, celnych i innych. W roku 2007 Władimir Putin wskazywał na dalsze wzmacnianie procesów integracyjnych tej struktury. Natomiast Dmitrij Miedwiediew w *Orędziu o stanie państwa*, z 2008 r., także nazwał EaWG „jądrem integracji”, oprócz Państwa Związkowego¹³⁰.

Organizacja Układu o Bezpieczeństwie Zbiorowym stanowi kluczowy instrument utrzymania stabilności i zapewnienia bezpieczeństwa na obszarze Wspólnoty. Została powołana do przeciwstawiania się regionalnym wyzwaniom i zagrożeniom o charakterze militarno-politycznym i wojskowo-strategicznym, łącznie z walką z nielegalnym handlem narkotykami. W założeniu struktura ta powinna także wykazywać zdolność dostosowania się do zmieniającej się sytuacji międzynarodowej. Ponadto, OUBZ spełnia, z jednej strony, funkcję systemu bezpieczeństwa zbiorowego, a jej zadaniem jest rozwijanie współpracy w sferze bezpieczeństwa międzynarodowego w ramach Wspólnoty. Z drugiej zaś strony, OUBZ odgrywa rolę sojuszu wojskowego, w którym wszelkie działania zbrojne wobec Rosji lub jej sojuszników będą traktowane jako agresja i pociągną za sobą „adekwatną” odpowiedź. Władimir Putin w *Orędziu o stanie państwa* z 2003 r. uznał utworzenie OUBZ za słuszną decyzję, gdyż w pobliżu granic państw członkowskich pojawiły się realne zagrożenia w postaci terroryzmu, zorganizowanej przestępczości transnarodowej i narkobiznesu. Zaznaczył, że Rosja wspólnie z innymi państwami członkowskimi zobowiązała się do utrzymania stabilności i bezpieczeństwa na dużej części przestrzeni poradzieckiej. W *Orędziu o stanie państwa* z 2008 r. Dmitrij Miedwiediew mówił o dalszym wzmacnianiu zakresu i głębokości współpracy na płaszczyźnie polityczno-wojskowej w ramach OUBZ. W roku 2011 natomiast prezydent Rosji wskazał jako jeden z najważniejszych priorytetów polityki państwa umocnienie relacji sojuszniczych w ramach OUBZ, szczególnie

¹³⁰ *Koncepcja nacyonalnoj bezopasnosti Rossijskoj Fiedieracyi. 17 diekabria 1997 g.*, [w:] *Wniesniaja...*, s. 51–74; *Koncepcja nacyonalnoj bezopasnosti Rossijskoj Fiedieracyi. 10 janwaria 2000 g.*, [w:] *ibid.*, s. 75–90; *Wojennaja doktrina Rossijskoj Fiedieracyi. 21 aprielia 2000 g.*, [w:] *ibid.*, s. 90–109; *Koncepcja wnieszniej politiki Rossijskoj Fiedieracyi. 28 ijunia 2000 g.*, [w:] *ibid.*, s. 109–121; *Koncepcja wnieszniej politiki Rossijskoj Fiedieracyi. Utwierdziena Priezidentom Rossijskoj Fiedieracyi D. A. Miedwiediewym...*; *Strategija nacyonalnoj bezopasnosti Rossijskoj...*; *Koncepcja gosudarstwiennoj nacyonalnoj politiki Rossijskoj...*; *Koncepcja uczastija Rossijskoj Fiedieracyi w sodiejstwi...*; *Poslanije Priezidenta Rossii Władimira Putina Fiedieralnomu Sobraniju RF: 2003 god.*, URL <http://www.intelros.ru/2007/02/05...putina_federalnomu_sobraniju_rf_2003_god.html>, [dostęp: 17.07.2012]; *Poslanije Priezidenta Rossii Władimira Putina Fiedieralnomu Sobraniju RF: 2007...*; *Poslanije Priezidenta Rossii Dmitrija Miedwiediewa Fiedieralnomu Sobraniju Rossijskoj Fiedieracyi: 2008...*; «*Wniesniaja politika Rossii: nowyj etap...*, s. 59; «*Wniesniepoliticheskie itogi 2005 goda: razmyszlenija i wywody...*, s. 190–191.

w przypadku sytuacji kryzysowych, włącznie z użyciem Kolektywnych Sił Reagowania Operacyjnego¹³¹.

OUBZ stanowi „kluczowy mechanizm zapewnienia bezpieczeństwa zbiorowego i stabilności w przestrzeni poradzieckiej”. Za istotną kwestię uznał także prowadzenie działań w celu przekształcenia tegoż związku wojskowo-politycznego w pełnoprawną organizację regionalną, zajmującą się reagowaniem na cały zakres wyzwań i zagrożeń w obszarze jej odpowiedzialności¹³².

W okresie 2008–2009 Siergiej Ławrow podkreślał w swoich wystąpieniach (m.in. w Radzie Federacji FR 28 stycznia 2009 r. nt. *Priorytetów polityki zagranicznej Rosji*), iż należy „skoncentrować się” na „przyspieszeniu procesów integracyjnych w przestrzeni poradzieckiej, udoskonaleniu struktury organizacyjnej Wspólnoty, efektywnym współdziałaniu w ramach jądra integracyjnego WNP, tj. EaWG i OUBZ, wspieraniu szybszego kształtowania Unii Celnej z udziałem Rosji, Białorusi i Kazachstanu”. Ponadto, do instrumentów zwiększenia efektywności polityki Federacji na obszarze poradzieckim zaliczył powołaną przy MSZ Rosji Federalną Agencję ds. WNP, rodaków mieszkających poza granicami państwa oraz międzynarodowej współpracy humanitarnej (dalej Federalna Agencja ds. WNP)¹³³. W roku 2010 Siergiej Ławrow za „lokomotywy” integracji uznał Unię Celną, (nową) Wspólną Przestrzeń Gospodarczą, EaWG i OUBZ. W trakcie wystąpienia w Dumie Państwowej 19 maja 2010 r. minister wskazywał, iż Federacja przywiązuje szczególną wagę do tworzenia Państwa Związkowego oraz „centrum integracyjnego”, skupiającego Rosję, Białoruś i Kazachstan,

¹³¹ *Koncepcja nacyonalnoj biezopasnosti Rossijskoj Fiedieracyi. 17 diekabria 1997 g.*, [w:] *Wnieszniaja...*, s. 51–74; *Koncepcja nacyonalnoj biezopasnosti Rossijskoj Fiedieracyi. 10 janwarja 2000 g.*, [w:] *ibid.*, s. 75–90; *Wojennaja doktrina Rossijskoj Fiedieracyi. 21 aprielja 2000 g.*, [w:] *ibid.*, s. 90–109; *Koncepcja wnieszniej politiki Rossijskoj Fiedieracyi. 28 tjunia 2000 g.*, [w:] *ibid.*, s. 109–121; *Koncepcja wnieszniej politiki Rossijskoj Fiedieracyi. Utwierżdiena Priezidentom Rossijskoj Fiedieracyi D. A. Miedwediewym...*; *Stratiegija nacyonalnoj biezopasnosti Rossijskoj...*; *Koncepcja gosudarstwiennoj nacyonalnoj politiki Rossijskoj...*; *Priloženija: Wojennaja doktrina Rossijskoj Fiedieracyi*, [w:] W. Annienkow, O. Iwanow, W. Krugłow, F. Moisiejew, *Wojennaja...*, s. 432–453; *Poslanije Priezidenta Rossii Władimira Putina Fiedieralnomu Sobraniju RF: 2003...*; *Poslanije Priezidenta Rossii Dmitrija Miedwediewa Fiedieralnomu Sobraniju Rossijskoj Fiedieracyi: 2008...*; *Poslanije Priezidenta Rossii Dmitrija Miedwediewa Fiedieralnomu Sobraniju Rossijskoj Fiedieracyi: 2011 god*, URL <http://www.intelros.ru/strategy/gos_rf/psl_prezident_medvedeva...html>, [dostęp: 17.07.2012].

¹³² *«Wnieszniaja politika Rossii: nowyj etap...»*, s. 59–60; *«Wnieszniaja politika Rossii – wkład w ukieplenije międunarodnoj biezopasnosti i stabilnosti...»*, s. 115; *Stienogramma wystuplenija w MGIMO(U) po sluczaju naczala nowogo uczebnogo goda, 1 sientabria 2006 goda*, [w:] S. Ławrow, *Mieźdu...*, s. 276.

¹³³ *«Priorityty wnieszniej politiki Rossii na sowriemiennom etapie...»*, s. 144; *Stienogramma wstupitelnogo słowa na priess-konfienci, poswiaszczennoj wnieszniepoliticeskim itogam 2008 goda, 16 janwarja 2009 goda*, [w:] S. Ławrow, *Mieźdu...*, s. 211; *Stienogramma wystuplenija na Międunarodnom ekonomiczeskom forumie gosudarstw-uczastnikow SNG «Nowyje inicjatiwy w God priedsiedatelstwa Rossii w SNG...»*, s. 708.

a także do kształtowania wspólnej przestrzeni gospodarczej, które są rozwijane w ramach EaWG. Ponadto, mówił również o umocnieniu OUBZ¹³⁴.

W relacjach dwustronnych szczególne miejsce zajmuje Państwo Związkowe. Procesy integracyjne w relacjach rosyjsko-białoruskich mają swój początek w połowie lat 90. XX wieku. Borys Jelcyn w *Orędziu o stanie państwa* z roku 1994 podniósł kwestię wprowadzenia unii walutowej między Federacją i Białorusią, a w późniejszym okresie, rozwijania dwustronnych inicjatyw o charakterze zjednoczeniowym. W roku 1997 prezydent wymienił jako jeden z najważniejszych kierunków polityki państwa integrację rosyjsko-białoruską, która miała się przyczynić do odbudowy wspólnoty narodów Rosji i Białorusi na płaszczyźnie ekonomicznej, politycznej, duchowej, kulturalnej i ludzkiej. Stanowisko to zostało potwierdzone w *Koncepcji bezpieczeństwa narodowego FR*, z roku 1997, w której wśród priorytetów znalazło się m.in. nawiązywanie dobrej współpracy w ramach Związku Białorusi i Rosji. Struktura ta powinna służyć umacnianiu stosunków rosyjsko-białoruskich. Natomiast w *Orędziu o stanie państwa*, z 10 marca 1999 r., prezydent nazwał podpisanie *Deklaracji o dalszym jednoczeniu Rosji i Białorusi* „zasadniczym przełomem w procesach integracyjnych”. Uważał, iż sojusz rosyjsko-białoruski to nie tylko tworzenie wspólnego systemu ekonomicznego i prawnego obu państw. Za najważniejsze uznał możliwość powstania ścisłych relacji międzyludzkich i odbudowę dawnych powiązań gospodarczych. Igor Iwanow podkreślał, iż pierwszoplanowym celem Federacji było umacnianie i rozwijanie integracji dwóch suwerennych państw w ramach Związku Białorusi i Rosji. Pewne specyficzne trudności związane z procesami zjednoczeniowymi wskazał Władimir Putin w *Orędziu o stanie państwa* z roku 2007. Prezydent podkreślił otwartość Federacji na każdą formę i model integracji w ramach Państwa Związkowego. Zakres i głębokość zjednoczenia uzależniał natomiast od gotowości do tego procesu „przyjaciół z Białorusi”. Władimir Putin uważał, że nie należy nikogo ponaglać, a także podkreślił gotowość Rosji do „szczerzej dyskusji z Białorusią na temat powstałych problemów”. Za nienaruszalne jednak ważne dziedziny w stosunkach dwustronnych uznał gospodarkę, transport, ochronę socjalną, służbę zdrowia i współpracę społeczną. Władimir Putin wskazywał również potrzebę zapewnienia interesów narodowych obu państw. W *Koncepcji polityki zagranicznej*, z 2008 r., jest mowa o stworzeniu efektywnych warunków do budowy Państwa Związkowego przez stopniowe kształtowanie stosunków rosyjsko-

¹³⁴ «Tiekuszczij momient w mieźdunarodnych dielach i zadaczi rossijskoj diplomatii» (Stienogramma wystuplenija w ramkach «prawitielstwienno go czasa» w Gosudarstwiennoj Dumie Fiedieralnogo Sobranija Rossijskoj Fiedieracyi, 19 maja 2010 goda), [w:] S. Ławrow, *Mieźdu...*, s. 152, *Stienogramma wystuplenija na Mieźdunarodnom ekonomiczeskom forumie gosudarstw-uczastnikow SNG «Nowyje inicjatiwy w God priedsedatielstwa Rossii w SNG...*, s. 710; «Ob itogach priedsedatielstwa Rossii w Sodruzestwie Niezawisimych Gosudarstw...», s. 722.

-białoruskich na zasadach rynkowych w procesie formowania wspólnej przestrzeni gospodarczej¹³⁵.

Inny charakter przybierała polityka Rosji wobec Ukrainy. Andriej Kozyriew jako cel strategiczny Federacji wobec Ukrainy wskazywał „rozwój wszechstronnej, wzajemnie korzystnej współpracy oraz utrzymanie przyjacielskich relacji z bliskim Rosjanom narodem słowiańskim”. Prezydent Borys Jelcyn w dorocznych *Orędziach o stanie państwa*, z lat 1994–1996, przedstawiał jako cel strategiczny umacnianie „ważnych problemów”, które pozytywnie wpływały na stosunki dwustronne. Natomiast w *Orędziu o stanie państwa*, z 6 marca 1997 r., mówił o ustanowieniu stabilnych i w pełni dobrosąsiedzkich stosunków z Ukrainą. W roku 1999 Borys Jelcyn wskazywał, iż Rosja w relacjach z Ukrainą powinna kierować się zasadą ustanowienia „partnerstwa strategicznego”. Ratyfikacja zaś „Wielkiego Traktatu” miała stanowić dodatkowy impuls w umacnianiu stosunków dwustronnych na różnych płaszczyznach. Podstawowy interes polityki Rosji w stosunku do Ukrainy obejmował dążenie do pogłębiania „partnerstwa strategicznego”¹³⁶.

Kolejny problem dotyczy tworzenia Unii Celnej, strefy wolnego handlu oraz Wspólnej Przestrzeni Gospodarczej – początki sięgają lat 90. XX wieku – zaliczanych do procesów integracyjnych, których założenia ulegały zmianom. Siergiej Ławrow podkreślał, że w latach 2009–2010 doszło do podjęcie przez Rosję inicjatyw, które przyczyniły się do rozpoczęcia formowania w ramach EaWG Unii Celnej z udziałem Rosji, Białorusi i Kazachstanu. Utworzenie w roku 2010 Unii Celnej oraz przyjęcie umowy o powstaniu Wspólnej Przestrzeni Gospodarczej, a także Unii Eurazjatyckiej miało przełomowe znaczenie¹³⁷. Koncepcje

¹³⁵ *Koncepcja nacyonalnoj biezopasnosti Rossijskoj Fiedieracyi. 17 diekabria 1997 g.*, [w:] *Wnieszniaja...*, s. 51–74; *Koncepcja nacyonalnoj biezopasnosti Rossijskoj Fiedieracyi. 10 janwarja 2000 g.*, [w:] *ibid.*, s. 75–90; *Wojennaja doktrina Rossijskoj Fiedieracyi. 21 apriela 2000 g.*, [w:] *ibid.*, s. 90–109; *Koncepcja wnieszniej politiki Rossijskoj Fiedieracyi. 28 ijunia 2000 g.*, [w:] *ibid.*, s. 109–121; *Koncepcja wnieszniej politiki Rossijskoj Fiedieracyi. Utwierżdiena Priezidentom Rossijskoj Fiedieracyi D. A. Miedwiediewym...*; *Poslanije Priezidenta Rossii Borisa Jelcyna Fiedieralnomu Sobraniju RF: «Ob...»; Poslanije Priezidenta Rossii Borisa Jelcyna Fiedieralnomu Sobraniju RF: «O diejstwiennosti...»; Poslanije Priezidenta Rossii Borisa Jelcyna Fiedieralnomu Sobraniju RF: «Poriadok...»; Poslanije Priezidenta Rossii Borisa Jelcyna Fiedieralnomu Sobraniju RF: «Rossija na...»; Poslanije Priezidenta Rossii Władimira Putina Fiedieralnomu Sobraniju RF: 2007...; *Wystuplenie na Wsiemirnom kongriessie ruskogo priessy...*, s. 294.*

¹³⁶ *Poslanije Priezidenta Rossii Borisa Jelcyna Fiedieralnomu Sobraniju RF: «Ob...»; Poslanije Priezidenta Rossii Borisa Jelcyna Fiedieralnomu Sobraniju RF: «O diejstwiennosti...»; Poslanije Priezidenta Rossii Borisa Jelcyna Fiedieralnomu Sobraniju RF: «Poriadok...»; Poslanije Priezidenta Rossii Borisa Jelcyna Fiedieralnomu Sobraniju RF: «Rossija na...»; A. Kozyriew, *Demokratyczna...*, s. 150; *Wnieszniaja politika Rossii na sowriemiennom etapie...*, s. 103.*

¹³⁷ *«Miedzunarodnyje odnoszenija w nowoj sistiemie koordinat»* (Statja, opublikowanaja w «Rossijskoj gazietie», 8 sientjabria 2009 goda), [w:] S. Ławrow, *Mieźdu...*, s. 90; *«Wnieszniaja politika Rossii – wkład w ukriepienie miedzunarodnoj biezopasnosti i stabilnosti...»*, s. 115; *Wstupitelnoje slowo na priess-konfierenci po itogam diejatielnosti rossijskoj diplomatii w 2010 godu, 13 janwarja 2011 goda*, [w:] S. Ławrow, *Mieźdu...*, s. 230.

tworzenia Unii Celnej, strefy wolnego handlu i WPG zostały przedstawione przez prezydenta Dmitrija Miedwediewa i premiera Władimira Putina na przełomie lat 2010–2011.

W *Orędziu o stanie państwa*, z 2010 r., zostały poruszone problemy: utworzenia Unii Celnej, budowy WPG w ramach EaWG, a także o akceptowaniu nowoczesnych form integracji oraz koncepcji efektywnej współpracy gospodarczej. Ostateczny cel polityki Rosji zakładał utworzenie Wspólnej Przestrzeni Gospodarczej na całym obszarze Eurazji, od Arktyki po Ocean Spokojny. W *Orędziu o stanie państwa*, z 2011 r., uznano za „bezwzględny priorytet” na najbliższe lata stymulowanie procesów integracyjnych i umacnianie współpracy z najbliższymi partnerami. Do osiągnięć procesów integracyjnych na obszarze poradzieckim zaliczono powstanie Unii Celnej, i podpisanie w ramach WNP *Porozumienia o strefie wolnego handlu*. Wskazywano także na dalszą kontynuację integracji ekonomicznej – utworzenie Wspólnej Przestrzeni Gospodarczej. W jej ramach swobodny przepływ towarów ulegał rozszerzeniu o kapitał, usługi i siłę roboczą. Główny cel tego przedsięwzięcia zakłada utworzenie do roku 2015 Eurazjatyckiej Unii Gospodarczej (EaUG, Unia Eurazjatycka), która jak podkreśla Dmitrij Miedwediew, „pod wieloma względami określi przyszłość państw członkowskich”. Wskazywano również na otwartość Eurazjatyckiej Unii Gospodarczej dla nowych członków, przede wszystkim dla państw EaWG i WNP. Według Dmitrija Miedwediewa, Unia Eurazjatycka to w przyszłości pomost łączący Europę z regionem Azji i Pacyfiku, a także z wpływowym ośrodkiem siły i pożądanym partnerem w gospodarce światowej. Jednocześnie istniała potrzeba „wykorzystania” ogromnego potencjału Unii Celnej i Wspólnej Przestrzeni Gospodarczej¹³⁸.

Władimir Putin przedstawił „rosyjską wizję” integracji w artykule pt. *Nowe projekty integracyjne dla Eurazji – przyszłość, która rodzi się dzisiaj*, opublikowanym w gazecie „Izwestia” 3 października 2011 roku. Koncepcja ta została „uzupełniona” przez premiera Rosji podczas spotkania z członkami międzynarodowego klubu dyskusyjnego „Wałdaj” (11 listopada 2011 r.) oraz w wystąpieniu na zjeździe partii Jedna Rosja (27 listopada 2011 r.). Władimir Putin wskazywał na zróżnicowanie procesów integracyjnych, które prowadzono na kilku poziomach i w różnym tempie. W praktyce podkreślił dwa zasadnicze problemy. Pierwsza kwestia wiązała się z utworzeniem Unii Celnej i Wspólnej Przestrzeni Gospodarczej, które miały stanowić podstawę do formowania „późniejszej” Eurazjatyckiej Unii Gospodarczej, skupiającej Rosję, Białoruś i Kazachstan. W odpowiedzi na „poważną transformację światowej gospodarki i pojawienie się

¹³⁸ *Posłanije Priezidenta Rossii Dmitrija Miedwediewa Fiedieralnomu Sobraniju Rossijskoj Fiedieracyi: 2010 god*, URL <http://www.intelros.ru/strategy/gos_rf/psl_prezident_medvedeva...html>, [dostęp: 17.07.2012]; *Posłanije Priezidenta Rossii Dmitrija Miedwediewa Fiedieralnomu Sobraniju Rossijskoj Fiedieracyi: 2011...*

nowych wpływowych ośrodków geopolitycznych powstał projekt integracji, który za swój priorytet przyjął utworzenie w najbliższym czasie Unii Eurazjatyckiej¹³⁹. Unia Eurazjatycka miała w pełni odpowiadać współczesnym potrzebom nowymi możliwościami, które zaistniały przed mieszkańcami, biznesem, handlem, inwestycjami, współpracą kulturalną i naukową. Struktura ta powinna także charakteryzować się posiadaniem mocnych gwarancji stabilności i spokoju na dużej części przestrzeni eurazjatyckiej. Drugi problem koncentrował się na „przyszłości” funkcjonowania samej WNP. Przy kształtowaniu EaUG należy wykorzystać wieloletnie doświadczenia – pokazać dobrą i złą stronę integracji – w ramach Unii, związane z „przechodzeniem” od EWWiS do „pełnowartościowej UE”, WNP oraz innych organizacji regionalnych. Podejście to pozwoliłoby na szybsze utworzenie nowej, bardziej efektywnej i pozbawionej niedociągnięć struktury¹³⁹.

W pewnym stopniu tworzenie Unii Eurazjatyckiej jest zbliżone do genezy UE, w tym odbudowa zniszczonej po wojnie gospodarki i uregulowanie kwestii najważniejszego wówczas nośnika energii – węgla (powołanie EWWiS). Republiki poradzieckie znalazły się w bardzo zbliżonym położeniu, gdyż ich gospodarki funkcjonowały w ramach centralnego planowania i izolacji od reszty świata. Dodatkowo były one w trudnej sytuacji, połączonej z niekonkurencyjnością wobec gospodarek innych państw. Ponadto, państwa poradzieckie miały w przypadku integracji pewną przewagę, wynikającą z wcześniejszego funkcjonowania w ramach jednego systemu gospodarczego, tj. wspólne: sieci kolejowe i drogowe, system energetyczny, reguły rządzenia. Za najważniejszą kwestię premier uznał to, że odrębne części tegoż systemu wzajemnie się uzupełniały i tworzyły duże współzależności – szczególnie w przypadku systemu energetycznego. Podejmowanie przez Federację procesów integracyjnych na obszarze poradzieckim było podyktowane zwiększeniem możliwości sprostania konkurencji na różnych płaszczyznach¹⁴⁰.

Koncepcja budowy Eurazjatyckiej Unii Gospodarczej opiera się na stopniowym rozwijaniu procesów integracyjnych. Pierwszy etap obejmował powstanie Unii Celnej. Drugi krok Władimir Putin nazwał „przełomowym wydarzeniem historycznym dla wszystkich państw obszaru poradzieckiego”, tj. utworzenie Wspólnej Przestrzeni Gospodarczej. W ramach WPG – Rosji, Białorusi

¹³⁹ W. Putin, *Nowyj intiegracyonnyj projekt dla Jewrazii – buduszczeje, kotoroje roždajet-sia siegodnija*, „Izwestia”, 3 października 2011, URL <<http://izvestia.ru/news/502761>>, [dostęp: 31.07.2012]; *Wstriezca Priedsiedatiela Prawitielstwa RF Władimira Putina s czlenami międunarodnogo diskussionnogo kluba «Waldaj» 11 nojabria 2011 g. Stienogramma naczała wstriecki*, URL <<http://www.intelros.ru...putin-vstretilsya-s-chlenami-mezhdunarodnogo-diskussionnogo-kluba-valday.html>>, [dostęp: 17.07.2012]; *Stienogramma wystupienija Priedsiedatiela Prawitielstwa RF Władimira Putina na sjezdie Wsierossijskoj političeskoj partii «Jedinaja Rossija» 27 nojabria 2011 g.*, URL <<http://www.intelros.ru...putina-na-sezde-vserssiyskoj-politicheskoy-partii-edinajarossija-27-nojabrya-2011-g.html>>, [dostęp: 17.07.2012].

¹⁴⁰ *Wstriezca Priedsiedatiela Prawitielstwa RF Władimira Putina s czlenami międunarodnogo...*

i Kazachstanu – ma powstać rynek obejmujący ponad 165 mln konsumentów ze wspólnym systemem prawnym oraz swobodnym przepływem kapitału, usług i siły roboczej. Trzeci etap ma na celu integrację na wyższym poziomie i utworzenie w formie „potężnego ponadnarodowego związku” Unii Eurazjatyckiej poprzez stopniowe połączenie Unii Celnej i WPG. W praktyce realizacja tego założenia wymaga zacieśniania koordynacji polityki gospodarczej i walutowej, aż do powstania „pełnowartościowej unii gospodarczej”. Władimir Putin zapewnił, że EaUG w żaden sposób nie prowadzi do odtworzenia ZSRR, lecz dąży do powstania ścisłej integracji opartej na nowych wartościach i zasadach. Sama Unia Eurazjatycka ma stać się jednym z ważnych „biegunów” w stosunkach międzynarodowych¹⁴¹ oraz „pomostem” łączącym Europę z regionem Azji i Pacyfiku. EaUG powinna zostać najdalej idącym centrum procesów integracyjnych, do którego mogą przystąpić inne państwa, przede wszystkim republiki poradzieckie. Członkostwo w Unii Eurazjatyckiej jest suwerenną decyzją każdego państwa, a Federacja nie będzie naciskała w tej kwestii¹⁴².

Inny poziom integracji stanowi współpraca w ramach WNP. Mimo wielu niedoskonałości i istniejących problemów, utworzenie Wspólnoty pozwoliło zachować wiele więzi kulturowo-cywilizacyjnych, łączących narody byłego ZSRR, a także utrzymać powiązania gospodarcze i produkcyjne. Jednocześnie WNP stało się „niezastąpionym mechanizmem”, na forum którego „istniała możliwość wypracowania konsensusu” i przyjęcia wspólnej propozycji dotyczącej istotnych kwestii. Ponadto, Rosja zamierzała wraz z innymi członkami podejmować aktywne działania w celu poprawienia funkcjonowania organów WNP. Priorytet działalności samej Wspólnoty miał się zaś koncentrować przede wszystkim na płaszczyźnie ekonomicznej, w tym liberalizacji wymiany handlowej (*Umowa o strefie wolnego handlu*), pogłębianiu powiązań produkcyjnych, a także na inicjowaniu wspólnych programów w dziedzinie energetyki, transportu, zaawansowanych technologii oraz rozwoju społecznego. Siergiej Ławrow w trakcie wystąpienia w Radzie Federacji FR, 28 stycznia 2009 r., nt. *Priorytety polityki zagranicznej Rosji*, stwierdził, że WNP „otrzymała nowe tchnienie” po przyjęciu w 2008 r. strategii rozwoju gospodarczego Wspólnoty do roku 2020¹⁴³. Wśród priorytetów polityki zagranicznej minister wymienił zakończenie w 2010 r. prac nad *Traktatem o utworzeniu wielostronnej strefy wolnego handlu we Wspólnocie*, który miał zastąpić obowiązujące *Porozumienie* z roku 1994. Drugie główne zadanie, w okresie przewodnictwa Rosji we Wspólnocie, miało koncentrować się na rozwijaniu współpracy w kwestiach handlowo-gospodarczych, naukowo-technicznych i innowacyjności¹⁴⁴.

¹⁴¹ W założeniu, oprócz Unii Europejskiej największa struktura integracyjna w Europie.

¹⁴² W. Putin, *Nowyj...*

¹⁴³ *Ibidem*; «*Priorytety wniezionej polityki Rossii na sowremiennoe etapie...*», s. 144.

¹⁴⁴ «*Tiekuszcij moment w mieżdunarodnych dielach i zadaczi rossijskoj diptomatii...*», s. 152; «*Problemy mieżdunarodno-prawowego obiespieczienija prioritietnych naprawlenij wniezionej po-*

Unia Eurazjatycka i WNP będą dwoma odrębnymi, wzajemnie uzupełniającymi się organizacjami, z jasno określonym miejscem i rolą na obszarze poradzieckim. Ponadto, w regionie tym dalej miały funkcjonować inne struktury, do których zaliczył EaWG, OUBZ i Państwo Związkowe Białorusi i Rosji¹⁴⁵.

W roku 2010 próby tworzenia – w tym okresie – na obszarze WNP „sztucznych geopolitycznych projektów”, które „nie uwzględniały specyfiki regionu, jego tradycji, wspólnego dziedzictwa duchowego i historycznego narodów”, były niemożliwe do „realizacji”. Jednocześnie, Federacja miała „konsekwentnie prowadzić” na zasadzie wzajemnego uprzywilejowania stosunki z państwami Wspólnoty, głównie z najbliższymi partnerami strategicznymi, tj. członkami Unii Celnej, WPG, EaWG i OUBZ. Rosja na obszarze poradzieckim w swojej polityce kieruje się „pragmatyzmem” i „zasadami rynkowymi”. Siergiej Ławrow zaznaczył, że tworzenie Unii Celnej, WPG i Unii Eurazjatyckiej raczej nie stanowi podstawy do pojawienia się tezy o „rosyjskim imperializmie”¹⁴⁶.

Rozwijanie współpracy pomiędzy podmiotami federalnymi z regionami przygranicznymi w innych państwach Wspólnoty może stanowić bezpośrednią i skuteczną drogę do umacniania procesów integracyjnych w ramach WNP. Działania takie wynikają z powiązań produkcyjnych, wspólnej bazy surowcowej i naukowo-technicznej dużej liczby przedsiębiorstw w samej Federacji oraz w pozostałych państwach Wspólnoty¹⁴⁷.

7. Obecność wojskowa poza granicami państwa na podstawie porozumień międzynarodowych jest jednym z ważnych priorytetów, które wpływają na zapewnienie bezpieczeństwa narodowego Federacji, szczególnie w niektórych ważnych regionach świata. Andriej Kozyriew wskazywał na możliwość stacjonowania wojsk Rosji w przestrzeni poradzieckiej na podstawie ogólnie przyjętych zasad międzynarodowych. Pewne kwestie szczegółowe zostały zawarte w *Doktrynie wojennej* z roku 2010. W dokumencie tym wymieniono dwa główne priorytety kooperacji wojskowo-politycznej Rosji z Białorusią, tj. koordynację współpracy związanej z rozwojem narodowych sił zbrojnych i możliwość wykorzystania infrastruktury militarnej. Druga kwestia wiąże się z utrzymaniem odpowiednich środków w celu zachowania potencjału obronnego Państwa Związkowego, zgodnie z założeniami *Doktryny wojennej Państwa Związkowego*¹⁴⁸. W *Doktrynie*

litiki» (Stenogramma wystąpienia w ramach «prawitielstwiennogo czasa» w Sowiecie Fiedieracyi Fiedieralnogo Sobranija Rossijskoj Fiedieracyi, 13 maja 2010 goda), [w:] S. Ławrow, *Mieźdu...*, s. 157.

¹⁴⁵ W. Putin, *Nowyj...*

¹⁴⁶ «*Wnieszniaja politika Rossii – wkład w ukrieplenije mieźdunarodnoj biezopasnosti i stabilnosti...*, s. 116.

¹⁴⁷ A. Kozyriew, *Demokratyczna...*, s. 265.

¹⁴⁸ *Ibid.*, s. 66–67, 147–148; *Koncepcyja nacyonalnoj biezopasnosti Rossijskoj Fiedieracyi. 17 diekabria 1997 g.*, [w:] *Wnieszniaja...*, s. 51–74; *Koncepcyja nacyonalnoj biezopasnosti Rossijskoj Fiedieracyi. 10 janwaria 2000 g.*, [w:] *ibid.*, s. 75–90; *Wojennaja doktrina Rossijskoj Fiedieracyi. 21 apriela*

morskiej FR w okresie do 2020 roku wskazano zaś potrzebę doskonalenia podstawy prawnej funkcjonowania Floty Czarnomorskiej na terytorium Ukrainy, a także zachowania miasta Sewastopol jako jej głównej bazy. Kwestię uregulowania statusu FCzFR poruszał także Borys Jelcyn w *Orędziu o stanie państwa z roku 1997*¹⁴⁹.

8. Migracja ludności z państw Wspólnoty do Rosji. W pierwszej połowie lat 90. XX wieku wskazywano na potrzebę prowadzenia przez Federację „aktywnej polityki demograficznej”, mającej na celu stworzenie godnych warunków życia rodakom, którzy zdecydowaliby się na „powrót” do Rosji z państw „blińskiej zagranicy”¹⁵⁰. W *Koncepcji regulowania procesów migracyjnych w Federacji Rosyjskiej* zaznaczono, iż ujemny przyrost naturalny w Rosji przekłada się na gospodarkę państwa, która potrzebuje dopływu dodatkowych pracowników, tj. legalnych imigrantów w pierwszej kolejności z państw Wspólnoty. Kwestia ta wpływa także na zapewnienie stabilnego rozwoju społeczno-ekonomicznego i demograficznego oraz bezpieczeństwa narodowego Rosji. Drugi problem dotyczy nielegalnej migracji zarobkowej do Rosji z innych państw, w tym przede wszystkim z WNP¹⁵¹.

Władimir Putin w *Orędziu o stanie państwa* w latach 2005–2006 poruszał problem prowadzenia efektywnej polityki migracyjnej państwa, która miała przyczynić się do wzrostu demograficznego. Za jej priorytet uznawano stosowanie działań w celu przyciągnięcia rodaków do osiedlania się na terytorium Federacji. Druga kwestia dotyczyła popierania legalnej migracji spoza diaspory rosyjskiej. W interesie państwa leży „pozyskanie” wykwalifikowanych, wykształconych i przestrzegających prawa osób, które „przybywając” do Rosji, „powinny z dużym szacunkiem odnosić się do kultury i tradycji narodowych Federacji”. Co więcej, prezydent uważał, że emigrantom należało stworzyć warunki do uzyskania obywatelstwa rosyjskiego¹⁵².

W *Orędziu o stanie państwa*, z 2008 r., wskazywano na potrzebę udoskonalenia mechanizmu regulowania migracji zewnętrznej. Zaznaczano, że konieczne jest przyjęcie rozwiązań prawnych odpowiadających potrzebom państwa i skali samej migracji. Sam proces ubiegania się imigrantów – w większości

2000 g., [w:] *ibid.*, s. 90–109; Priloženija: *Wojennaja doktrina Rossijskoj Fiedieracyi*, [w:] W. Annienkow, O. Iwanow, W. Krugłow, F. Moisiejew, *Wojennaja...*, s. 432–453.

¹⁴⁹ *Morskaja doktrina Rossijskoj Fiedieracyi na period do 2020 goda*, URL <<http://www.mid.ru/bdomp/ns-osndoc.nsf/e2f289bea62097f9c32...Document>>, [dostęp: 21.06.2011]; *Posłanije Priezidenta Rossii Borisa Jelcyna Fiedieralnemu Sobraniju RF: «Porjadok...*

¹⁵⁰ A. Kozyriew, *Demokratyczna...*, s. 31.

¹⁵¹ *Koncepcija riegulirowanija migracyonnych processow w Rossijskoj...*

¹⁵² *Posłanije Priezidenta Rossii Władimira Putina Fiedieralnemu Sobraniju RF: 2003...; Posłanije Priezidenta Rossii Władimira Putina Fiedieralnemu Sobraniju RF: 2005 god*, URL <http://www.intelros.ru/2007/02/05...putina_federalnomu_sobraniju_rf_2005_god.html>, [dostęp: 17.07.2012]; *Posłanije Priezidenta Rossii Władimira Putina Fiedieralnemu Sobraniju RF: 2006...*

pochodzących z republik poradzieckich – o uzyskanie obywatelstwa Federacji uważano za pozytywny. Jego otrzymanie proponowano uzależnić od pełnej integracji ze społeczeństwem rosyjskim oraz od przestrzegania jego kultury i tradycji. Istotne było także zachowanie równowagi na rynku pracy i interesów obywateli Federacji¹⁵³.

Ponadto, w ramach Wspólnej Przestrzeni Gospodarczej Rosji, Białorusi i Kazachstanu zakładano wprowadzenie wolnego przepływu siły roboczej. Realizacja tego zamierzenia, jak podkreślał Władimir Putin, wymagała przyjęcia wspólnej polityki wizowej i migracyjnej, a później otwarcia granic wewnętrznych. Zniesienie kontroli granicznej pociągało za sobą eliminację barier regulujących politykę migracyjną, włącznie z „limitami zatrudnienia”. Każdy obywatel państwa–członka WPG powinien otrzymać możliwość samodzielnego decydowania bez jakichkolwiek ograniczeń prawno-administracyjnych o miejscu swojego zamieszkania, nauki i pracy. Władimir Putin, porównując to rozwiązanie do zasad z okresu ZSRR, w którym istniał obowiązek meldunkowy, stwierdził, iż wcześniej – na tym obszarze – takiej swobody przemieszczania się nie było i podkreślił, że jest zwolennikiem współpracy koncernów rosyjskich z przedsiębiorcami–rodakami mieszkającymi przede wszystkim w państwach „bliskiej zagranicy”¹⁵⁴.

9. Rozwój współpracy gospodarczej. Rozwój przyszłych stosunków rosyjsko-ukraińskich w dużym stopniu był uzależniony od rozwiązania zasadniczych problemów, do których zaliczano uzdrowienie współpracy handlowo-gospodarczej. Na tę kooperację wpływają trudności wynikające ze zróżnicowania „tempa i zakresu reform ekonomicznych, a także poziomu gospodarczej samodzielności regionów obu państw”. Andriej Kozyriew proponował w celu intensyfikacji relacji ekonomicznych promowanie przez władze obu państw bezpośredniej współpracy gospodarczej pomiędzy obwodami i przedsiębiorstwami w tworzeniu wspólnych grup przemysłowo-finansowych i w rozwoju kooperacji przygranicznej. Ponadto, był zwolennikiem współpracy koncernów rosyjskich z przedsiębiorcami–rodakami mieszkającymi przede wszystkim w państwach „bliskiej zagranicy”. Również Igor Iwanow podkreślał, że bardzo duże znaczenie przywiązuje się do kooperacji z państwami WNP. Jednocześnie podawał za przykład dobrze funkcjonującą współpracę obwodów przygranicznych Rosji, Ukrainy i Białorusi¹⁵⁵.

¹⁵³ *Posłanije Priezidenta Rossii Dmitrija Miedwediewa Fiedieralnemu Sobraniju Rossijskoj Fiedieracyi: 2008...*

¹⁵⁴ W. Putin, *Nowyj...*

¹⁵⁵ A. Kozyriew, *Demokratyczna...*, s. 124, 150; *Wystuplenije na zasiedanii Konsultatiwnogo sowieta subjektow Rossijskoj Fiedieracyi po mieżdunarodnym i wniesznieekonomiczeskim swiaziam pri MID Rossii. Moskwa. 26 maja 1999 g., [w:] I. Iwanow, Wnieszniaja...*, s. 269.

Kwestie dotyczące rozwijania współpracy handlowo-ekonomicznej z innymi państwami WNP zostały przedstawione w *Koncepcji polityki zagranicznej* z 2008 roku. Zaznaczono, że należy ją prowadzić na równoprawnych zasadach rynkowych. *Strategiczny kurs Rosji wobec państw–uczestników Wspólnoty Niepodległych Państw* przewiduje, iż rozwój wymiany handlowej powinien służyć do stabilizowania sytuacji gospodarczej w regionie, a także poszczególnych państw, włączając samą Rosję¹⁵⁶. W *Orędziu o stanie państwa*, z 1999 r. Borys Jelcyń mówił m.in., iż należy przyjąć możliwy do zaakceptowania dla wszystkich sposób uregulowania długów państw Wspólnoty wobec Federacji. Zaznaczył, że przykład Białorusi w tym względzie nie może służyć za szablon, gdyż do każdej z republik poradzieckich powinno się stosować indywidualne podejście, bez naciskania na nie¹⁵⁷.

W *Orędziu o stanie państwa* z 2002 r. zaznaczono, że duże znaczenie dla gospodarki państwa oraz dalszego zacieśniania integracji ma współpraca w zakresie infrastruktury, transportu i energetyki¹⁵⁸. Natomiast w *Orędziu o stanie państwa* z 2009 r. wspomniano m.in. o potrzebie pomocy rosyjskim koncernom poza granicami państwa. Za jeden z priorytetów polityki zagranicznej uznano pozyskanie przez Rosję nowych technologii. W *Orędziu o stanie państwa*, z 2010 r., wymieniono wśród państw, z którymi możliwa była współpraca dotycząca rozwijania innowacyjnych technologii, m.in. Ukrainę, a z republik poradzieckich także Kazachstan¹⁵⁹.

Siergiej Ławrow podczas wystąpienia w Los Angeles, 23 września 2006 r., powiedział, że Rosja chce „budować” relacje z państwami WNP na „trzeźwym rachunku ekonomicznym”, który jest trwalszy od politycznych powiązań – przewaga interesów gospodarczych. Wzajemne relacje powinny także, według niego, cechować się przejrzystością, otwartością i zrozumieniem¹⁶⁰.

Rozwiązania przyjęte w ramach Unii Celnej i Wspólnej Przestrzeni Gospodarczej, zakładające utworzenie jednolitego rynku, miały otworzyć wiele nowych możliwości przed światem biznesu. Jedno z założeń dotyczy wprowadzenia ujednoliconych standardów i norm dotyczących towarów i usług, które mają być w przeważającej części zgodne z europejskimi. Zakładano, że każde

¹⁵⁶ *Koncepcja wniezionej polityki Rosyjskiej Federacji. Utwierdzona Prezydentem Rosyjskiej Federacji D. A. Miedwiediewym...; Strategia nacyjonalnoy bezopasnosti Rosyjskiej...; Strategiczny kurs Rosji s gosudarstwami-uczastnikami Sodruzestwa...*

¹⁵⁷ *Posłanije Priezidenta Rossii Borisa Jelcyna Fiedieralnomu Sobraniju RF: «Rossija na...*

¹⁵⁸ *Posłanije Priezidenta Rossii Władimira Putina Fiedieralnomu Sobraniju RF: 2002...*

¹⁵⁹ *Posłanije Priezidenta Rossii Dmitrija Miedwiediewa Fiedieralnomu Sobraniju Rosyjskiej Federacji: 2009 god*, URL <http://www.intelros.ru/strategy/gos_rf/psl_prezident_medvedeva...html>, [dostęp: 17.07.2012]; *Posłanije Priezidenta Rossii Dmitrija Miedwiediewa Fiedieralnomu Sobraniju Rosyjskiej Federacji: 2010...*

¹⁶⁰ *Wystuplenie w Sowietie po miezdunarodnym odnoszenijam Los-Andzelesa, Los-Andzeles, 25 sentjabria 2006 goda*, [w:] S. Ławrow, *Miezdun...*, s. 348.

z przedsiębiorstw rosyjskich, białoruskich i kazachskich będzie mogło na obszarze całej WPG korzystać ze „wszystkich uprawnień producentów krajowych, włącznie z możliwością uczestnictwa w zamówieniach państwowych”. Ponadto, zostaną stworzone warunki do tego, żeby każdy przedsiębiorca miał prawo wyboru, w którym z państw chce zarejestrować swoją firmę, prowadzić działalność oraz zgłaszać towary do odprawy celnej. Wysuwano propozycję uproszczenie rozwiązań prawnych, twierdząc, iż wystarczą w tej kwestii dwa podstawowe dokumenty, tj. *Kodeks Celny* i *Umowa kodyfikacyjna* dotycząca Unii Celnej i WPG. Jednocześnie za celowe uznawano pełną instytucjonalizację obu struktur i tworzenie ponadnarodowych stałych organów – charakteryzujących się spójnością, profesjonalizmem i efektywnością wraz z przyznaniem im znacznych uprawnień. W kontekście tworzenia Unii Celnej oraz relacji Rosji z Białorusią mówiono również o „potencjalnej możliwości” wykorzystania RUB w charakterze waluty rezerwowej¹⁶¹.

O „nowym” podejściu Rosji do kwestii energetycznych na obszarze poradzieckim Siergiej Ławrow pisał w artykule pt. *Rosja w polityce globalnej*, opublikowanym 3 marca 2006 roku. Zaznaczył, że wprowadzenie cen rynkowych na dostawy gazu było równoznaczne z końcem „starej, nostalgicznej” Wspólnoty i zarazem stało się początkiem prowadzenia rzeczywistej, korzystnej dla wszystkich polityki, przy jednoczesnej „akceptacji” pełnej suwerenności republiki poradzieckich. W późniejszym okresie podkreślał, że w związku z problemami dotyczącymi cen na dostawy gazu dla Ukrainy, Białorusi i innych państw WNP, Rosja „musiała” przekonać Zachód o braku jakichkolwiek aspiracji imperialnych. Federacja stara się natomiast kształtować ze swoimi sąsiadami „normalne relacje, zgodnie z zasadami rynkowymi”¹⁶².

Założenia polityki energetycznej państwa zostały przedstawione w *Strategii energetycznej Rosji do roku 2030*, zatwierdzonej dekretem nr 1715-r. przez Rząd Federacji 13 listopada 2009 roku. W dokumencie tym zaznaczono, iż do interesów narodowych Rosji w tej dziedzinie zalicza się „utrzymanie stabilnych relacji z tradycyjnymi odbiorcami surowców energetycznych” oraz pozyskiwanie nowych rynków zbytu. Za jeden z priorytetów polityki energetycznej Federacji uznano dywersyfikację przesyłu surowców energetycznych, co wiąże się z budową nowych sieci rurociągów. Główny cel określony w strategii zakłada zwiększenie bezpieczeństwa dostaw oraz przesyłu gazu ziemnego i ropy naftowej do Europy – obniżenie ryzyka tranzytu w kierunku zachodnim. W praktyce

¹⁶¹ W. Putin, *Nowyj...*; *Stenogramma otwiotow na woprosy Ministra inostrannyh diel Ros-sii S. W. Ławrowa w Fondie Karniegi, Waszyngton, 7 maja 2009 goda*, [w:] S. Ławrow, *Mieźdu...*, s. 459.

¹⁶² «*Rossija w globalnoj politiki*» (Statja, opublikowanaja w gazietie «*Moskowskije nowosti*» 3 marta 2006 goda), [w:] S. Ławrow, *Mieźdu...*, s. 32–33; «*Nastojaszceje i buduszceje globalnoj politiki: wzglad iz Moskwy...*», s. 48.

ma to osłabić uzależnienie Rosji w kwestii transportu surowców energetycznych przez terytorium innych państw. W *Strategii energetycznej* za jeden z istotnych problemów uznano „wysokie ryzyko tranzytowe eksportu gazu ziemnego do Europy”. Do najważniejszych projektów, które miały „uniezależnić” Rosję od państw trzecich, zaliczono rozwój i/lub budowę:

a) gazociągów: „Północny Potok”, „Południowy Potok”, „Błękitny Potok”, a także „Jamał-Europa”;

b) ropociągów: „Burgas-Aleksandropolis”, „Północ”, „Południe” i drugiej nitki „Bałtyckiego Systemu Transportowego”;

c) terminalu naftowego w Primorsku i Ust-Ługa¹⁶³.

W przypadku budowy nowych sieci rurociągów, w *Strategii energetycznej* za priorytet uznano gazociąg „Północny Potok”. Jednocześnie dużą wagę przywiązywano do powstania „Południowego Potoku”, którym zamierzano dostarczać gaz do Europy Południowo-Wschodniej¹⁶⁴. Wiktor Czernomyrdin oraz Jewgienij Biełogłazow i Piotr Katieriniczew nazwali „Gazprom” „dobrem narodowym Rosji”, a także koncernem, który „stoi na straży interesów narodowych Federacji”¹⁶⁵.

* * *

Pewne kwestie istniejące w polityce Federacji wobec państw Europy Wschodniej stanowią także ważną część polityki wewnętrznej. Z jednej strony, wywołują największe kontrowersje i zainteresowanie, zaś z drugiej, są wykorzystywane jako temat zastępczy wobec realnych problemów wewnętrznych oraz „straszak” w celu mobilizacji poparcia społecznego. Zalicza się do nich przede wszystkim:

a) kwestię rozszerzenia NATO o państwa poradzieckie, w tym szczególnie o Ukrainę;

b) zaangażowanie państw Zachodu na obszarze Europy Wschodniej;

c) ochronę praw i interesów etnicznych Rosjan mieszkających w państwach poradzieckich, a szczególnie wobec różnych przejawów ich dyskryminacji.

Koncepcje polityki Federacji Rosyjskiej wobec państw Europy Wschodniej wykraczają poza omawiany obszar i stanowią część strategii w wymiarze regionalnym (przestrzeń poradziecka), transatlantyckim (organizacje europejskie) i globalnym. W największym stopniu jest to widoczne w polityce Rosji w stosunku do Ukrainy, która ma szczególne znaczenie dla realizacji żywotnych

¹⁶³ *Energy Strategy of Russia for the period up to 2030*, Moscow 2010, s. 55–83; *Energiitieczeskaja strategija Rossii na period do 2030 goda*, URL <<http://www.sro-ess.ru...pdf>>, [dostęp: 27.07.2012].

¹⁶⁴ *Energiitieczeskaja strategija...*; *Energy Strategy...*, s. 55–83.

¹⁶⁵ W. Czernomyrdin, *Wriemia wybrało nas*, Moskwa 2011, s. 209–213.

interesów państwa, w tym także poza obszarem Wspólnoty¹⁶⁶. Kwestie te odgrywają jednak mniejszą rolę w polityce wobec Białorusi i przede wszystkim Mołdawii.

Państwa Europy Wschodniej w koncepcjach władz Federacji są przedstawiane w szerszym kontekście jako część obszaru poradzieckiego lub relacji z państwami Zachodu. Zróżnicowanie Ukrainy, Białorusi i Mołdawii powoduje, że pewne problemy nie odnoszą się do wszystkich państw. Przykładowo, priorytet dotyczący pomocy i ochrony praw diaspory rosyjskiej mieszkającej w przestrzeni poradzieckiej nie występuje w przypadku Białorusi. Natomiast Mołdawia unika udziału w procesach integracyjnych na obszarze Wspólnoty. Uwzględniając kwestię miejsca państw Europy Wschodniej w koncepcjach środowisk politycznych i naukowych, należy podkreślić, że istnieje tu pewne rozdwojenie. Na jednym biegunie występuje opcja uznania pełnej niezależności byłych republik, zaś na drugim, zachowanie szczególnej odpowiedzialności Rosji za całą przestrzeń poradziecką. Ponadto, uwzględniając koncepcje ośrodka decyzyjnego Federacji Rosyjskiej wobec Białorusi, Ukrainy i Mołdawii, trzeba zaznaczyć, że występuje w tym zakresie pewne przewartościowanie. Rosja stara się zaakceptować niepodległość trzech państw Europy Wschodniej, przy jednoczesnym zachowaniu wpływów, stosuje zatem podejście pragmatyczne.

Koncepcje polityki Rosji wobec państw Europy Wschodniej w pełni oddaje zasada oksymoronu – „partnerstwo imperialne”. Z jednej strony, obszar ten jest traktowany, jako „przestrzeń pomiędzy” Federacją Rosyjską a Unią Europejską i przedmiot wzajemnej rywalizacji. Z drugiej zaś, w interesie Rosji leży „normalizowanie” relacji z trzema państwami Europy Wschodniej, co oznacza także wyrzeczenie się odtworzenia Imperium w „dawnej formie”, przy jednoczesnych działaniach w celu zachowania wpływów na Ukrainie, w Białorusi i Mołdawii.

¹⁶⁶ W. Babienko, *Ukraina...*, s. 6; A. Arbatow, *Rossija: nacyonalnaja bezopasnost' w 90-je gody**..., s. 6–7; A. Włodkowska, *Polityka Federacji Rosyjskiej wobec Wspólnoty Niepodległych Państw*, [w:] *Polityka zagraniczna Rosji*, S. Bieleń, M. Raś (red.), Warszawa 2008, s. 127.

ROZDZIAŁ 4

Działania Federacji Rosyjskiej wobec państw Europy Wschodniej na płaszczyźnie polityczno-militarnej

Federacja Rosyjska, w swoich działaniach nie dąży „do ekspansji wojennej lub zaboru terytorialnego”, ale zabiega o to aby „utrzymać” realne wpływy w przestrzeni poradzieckiej, w tym szczególnie w państwach Europy Wschodniej. Rosja nie czyni starań w sprawie odbudowy Związku Radzieckiego i nie ma „aspiracji terytorialnych” w stosunku do innych państw Wspólnoty. W porównaniu z ZSRR, Federacja jest także daleka od „wskazywania” republikom poradzieckim „odpowiedniego” systemu politycznego. Celem priorytetowym Rosji wobec państw Europy Wschodniej pozostaje zapewnienie istotnych wpływów i obecności przede wszystkim w strategicznych sektorach gospodarki. Anders Åslund uważa natomiast, że problem polityki Rosji w przestrzeni poradzieckiej dotyczy nie tyle neoimperializmu, ile bezstronności i braku szacunku dla innych¹.

Według Nicu Popescu i Andrew Wilsona, do najskuteczniejszych „środków nacisku” Rosji wobec państw Europy Wschodniej o charakterze polityczno-militarnym zalicza się²:

1. W stosunku do Białorusi:
 - a) wsparcie dla Alaksandra Łukaszenki.
2. W stosunku do Ukrainy:
 - a) wykorzystanie podziałów między regionami;
 - b) obecność Floty Czarnomorskiej na Krymie;
 - c) prorosyjskie ugrupowania polityczne.

¹ S. Bieleń, *Postimperializm – neoimperializm – transimperializm: próba oceny rosyjskiej polityki zagranicznej*, [w:] *Rosja, refleksje o transformacji*, S. Bieleń, A. Skrzypek (red.), Warszawa 2010, s. 241–242; I. Krastew, M. Leonard, *Widmo Europy wielobiegunowej*, Londyn–Warszawa 2011, s. 53–54; A. Åslund, *Russia's Capitalist Revolution: Why Market Reform Succeeded and Democracy Failed*, Washington 2007, s. 268.

² N. Popescu, A. Wilson, *Polityka Unii Europejskiej i Rosji wobec wspólnych sąsiadów*, Londyn–Warszawa 2010, s. 80–81; *idem*, *The Limits of Enlargement-lite: European and Russian Power in the Troubled Neighbourhood*, London 2009, s. 49.

3. W stosunku do Mołdawii:

- a) prorosyjskie ugrupowania polityczne;
- b) obecność wojskowa w Naddniestrzu.

Jeden z najważniejszych priorytetów, zapewnienie bezpieczeństwa państwa, nabrał nowego znaczenia w polityce Federacji Rosyjskiej wobec państw Europy Wschodniej po uregulowaniu sukcesji potencjału jądrowego byłego ZSRR. Jednocześnie kwestie z nim związane wchodzą w zakres: budowy wspólnych przestrzeni politycznych i bezpieczeństwa, powstrzymania obecności państw zachodnimi, co wiąże się z rywalizacją z Zachodem, udziału w wygaszaniu i rozwiązywaniu sporów i konfliktów, a także utrzymania obecności wojskowej. Ważne miejsce w działaniach Rosji zajmuje również kwestia walki o wpływy polityczne w państwach Europy Wschodniej.

4.1. Budowa wspólnych przestrzeni politycznych i bezpieczeństwa

Procesy integracyjne na płaszczyźnie polityczno-militarnej, zachodzące na obszarze poradzieckim, wiążą się z budową wspólnych przestrzeni politycznych i bezpieczeństwa. Do mechanizmów integracji politycznej (i wojskowej) zalicza się Wspólnotę Niepodległych Państw, Państwo Związkowe Rosji i Białorusi oraz Organizację Układu o Bezpieczeństwie Zbiorowym³. Uwzględniając zakresy: podmiotowy (państwa i aktorzy niepaństwowi), funkcjonalno-strukturalny (stopień zinstytucjonalizowania i charakter działań) oraz przedmiotowy (płaszczyzny współpracy), można wyróżnić trzy poziomy budowy przez Rosję wspólnych przestrzeni politycznych i bezpieczeństwa z udziałem państw Europy Wschodniej:

- a) wielostronny,
- b) dwustronny,
- c) „sub”państwowy.

1. W przypadku pierwszego poziomu także występuje zróżnicowanie, gdyż WNP jako jedna, wspólna dla byłych republik struktura⁴, jest „uniwersalną” organizacją regionalną i skupia wszystkie państwa Europy Wschodniej.

³ J. Piwowar, *Postsowietskoje prostranstwo: al'tiernatiwy intiegracyi. Istoriceskij oczerk*, Sankt-Petersburg 2008, s. 34–83.

⁴ Problemy dotyczące genezy samej organizacji Wspólnoty Niepodległych Państw, a także jej instytucjonalizacji i funkcjonowania świadomie pominięto, ponieważ w polskiej literaturze przedmiotu istnieją opracowania na ten temat, zob.: Cz. Mojsiewicz, *Wspólnota Niepodległych Państw*, Poznań 2000, s. 9–20; M. A., Piotrowski, *Wspólnota Niepodległych Państw*, [w:] *Europejskie struktury współpracy. Informator*, wydanie drugie zaktualizowane, S. Parzymies (red.), Warszawa 2000, s. 171–188; R. Mazur, *Formy integracyjne i współpracy państw w przestrzeni postradzieckiej*, [w:] *Organizacje w stosunkach międzynarodowych. Istota – mechanizmy działania – zasięg*, T. Łoś-Nowak (red.), Wrocław 2004, s. 222–243; I. Topolski, *Region Wspólnoty Niepodległych Państw*, [w:] *Regiony w stosunkach międzynarodowych*, I. Topolski, H. Dumala, A. Dumala (red.), Lublin 2009, s. 107–110.

Natomiast OUBZ koncentruje się na kwestiach bezpieczeństwa i należy do niego tylko Białoruś.

Wspólnotę Niepodległych Państw w pierwotnym kształcie tworzyły Rosja, Ukraina i Białoruś, określane mianem „Sojuszu Słowiańskiego”, zaś umacniała bardziej bliskość kulturowa i etniczna. Początkowo WNP – „sztuczny twór elit politycznych” oraz „struktura sukcesyjna ZSRR” – w swoich działaniach „sprzyjała” utrzymaniu stabilności politycznej w okresie powstawania nowych niepodległych podmiotów i „przeprowadzenia pokojowego rozpadu państwa”. Wspólnota stanowiła pewnego rodzaju „wentyl” bezpieczeństwa. W pierwotnym założeniu WNP miała sprzyjać zachowaniu „dawnych” powiązań – głównie ekonomicznych – oraz ukształtowaniu wzajemnych relacji pomiędzy republikami poradzieckimi. Należy podkreślić, że do połowy 1993 r. Rosja w tej sprawie wykazywała mniejsze zainteresowanie w porównaniu z innymi republikami, a szczególnie z Białorusią. Druga kwestia wiązała się z odbudową pozycji Rosji na obszarze byłego ZSRR. W tym celu, od połowy 1993 r., Federacja starała się przekształcić Wspólnotę ze środka „cywilizowanego rozwoju” w instrument integrowania przestrzeni poradzieckiej. Jednocześnie od początku powstania WNP zaistniały różnice dotyczące określenia kierunku jej działalności, przede wszystkim między Federacją a Ukrainą. Ponadto, część republik poradzieckich traktowała WNP jako „magiczną różdżkę”, która miała „umożliwić im rozwiązanie problemów gospodarczych”, zgodnie z zasadą – pomoc ze strony Rosji w zamian za „adekwatną” lojalność polityczną⁵.

Procesy integracyjne w przestrzeni poradzieckiej „rządziły się” pewną prawidłowością. Po pierwsze, bez udziału Rosji nie było możliwe powołanie struktury o charakterze integracyjnym, sama zaś Federacja nie była w stanie „zbudować pełnowartościowej” WNP z pominięciem Ukrainy⁶.

⁵ J. Piwowar, *Postsowieckoje...*, s. 38–39; D. Trienin, *Post-imperium: jewrazijskaja istorija*, Moskwa 2012, s. 297–298; A. Szutow, *Etapy stanowlenija i razwittija SNG*, [w:] *Wnieszniaja politika i diplomatija Rossijskoj Fiedieracyi. Uczebnik*, A. Panow (red.), Moskwa 2010, s. 179, 183; S. Bieleń, *Tożsamość międzynarodowa Federacji Rosyjskiej*, Warszawa 2006, s. 240; R. Zięba, *Institucjonalizacja bezpieczeństwa europejskiego: koncepcje – struktury – funkcjonowanie*, Warszawa 2004, s. 232; A. Stępień-Kuczyńska, *Rosja: ku Europie. Z problematyki stosunków rosyjsko-unijnych*, Toruń 2007, s. 219; A. Włodkowska, *Polityka Federacji Rosyjskiej na obszarze WNP*, Toruń 2006, s. 134–135; P. Kost, *Stanowisko Ukrainy wobec rosyjskiej koncepcji integracji obszaru poradzieckiego*, [w:] *Polityka zagraniczna Federacji Rosyjskiej. Wybrane aspekty stosunków z Polską, Ukrainą i Białorusią*, L. Zyblikiewicz, M. Czajkowski, P. Bajor (red.), Kraków 2010, s. 216–218; B. Kagarlitsky, *Russia under Yeltsin and Putin: neo-liberal autocracy*, London–Sterling 2002, s. 91; J. Mankoff, *Russian Foreign Policy: The Return of Great Power Politics*, Lanham–Boulder–New York–Toronto–Plymouth 2009, s. 261–270; W. Rodkiewicz, *Rosja i jej sąsiedzi – postimperialny syndrom*, [w:] *Rosja i jej sąsiedzi*, G. Przebinda (kierownik naukowy programu), Kraków 2000, s. 18–19; M. A. Molchanov, *Political Culture and National Identity in Russian-Ukrainian Relations*, College Station, TX: Texas A & M University Press, 2002, s. 261–265.

⁶ B. Kagarlitsky, *Russia...*, s. 91; Z. Brzeziński, *Wielka szachownica: główne cele polityki amerykańskiej*, Warszawa 1998, s. 114.

Po drugie, problem stanowi podejście państw Europy Wschodniej do procesów integracji w ramach Wspólnoty. W tej kwestii Ukraina i Mołdawia ograniczały swoje uczestnictwo w różnych inicjatywach. Jedną z przyczyn takiego stanu jest niepodpisanie Statutu WNP przez Ukrainę, która *de iure* nie jest państwem członkowskim⁷. Jednocześnie Ukraina zajmuje szczególną pozycję we Wspólnocie. Wiaczesław Worobjew i Siergiej Żylcow uważają, iż jako tzw. „państwo-uczestnik” była jednym z głównych hamulcowych procesów integracyjnych na obszarze poradzieckim. Przede wszystkim władze Ukrainy koncentrowały się na „monitorowaniu” zachodzących w ramach WNP wydarzeń, ingerowaniu w proces decyzyjny najwyższych organów, forsowaniu „własnych propozycji” oraz niedopuszczeniu do umocnienia samej organizacji. Andrzej Szeptycki działania te nazywa „sabotowaniem rozwoju WNP”. W Rosji uznawano Ukrainę za „najbardziej uciążliwego członka” i państwo odgrywające negatywną rolę we Wspólnocie. Stanowisko Ukrainy zaś wynikało głównie z obaw przed dominacją Federacji, która w celu „równoważenia tego zagrożenia” dążyła do „zacieśniania relacji z Zachodem”. Na przeciwległym biegunie znajdowała się Białoruś, zainteresowana szeroką współpracą w ramach WNP, mającą przyczynić się do konsolidacji przestrzeni poradzieckiej⁸.

Po trzecie, współpraca w ramach WNP przybrała dość „oryginalną” formę. Na forum Wspólnoty przywódcy republik poradzieckich okazywali szacunek Borysowi Jelcynowi, oczekując w zamian korzyści materialnych. W konsekwencji prezydent Rosji w ramach „wdzięczności” oferował im wysokie i realne ulgi na eksportowane surowce energetyczne. Borys Jelcyn postrzegał te państwa jako dawne prowincje „Wielkiej Rosji”. Dopiero Władimir Putin diametralnie przewartościował podejście do tej kwestii. Przede wszystkim republiki poradzieckie zaczęto traktować jako odrębne państwa, których nie należy ponownie jednoczyć z Rosją, gdyż było to niemożliwe i niepotrzebne. Ponadto, priorytety polityki państwa w przestrzeni poradzieckiej miały koncentrować się na zapewnieniu realizacji interesów Federacji⁹.

⁷ Oficjalne stanowisko przedstawione na stronie internetowej Komitetu Wykonawczego Wspólnoty Niepodległych Państw, zob.: *Sodruzhestwo Nezawisimych Gosudarstw*, URL <<http://cis.minsk.by/page.php?id=174>>, [dostęp: 31.07.2012].

⁸ A. Szutow, *Etapy...*, s. 180–184; W. Worobjew, S. Żylcow, *Rossija i Ukraina*, [w:] *Wniesznia-ja politika i diptomatija Rossijskoj Fiedieracyi. Uczebnik*, A. Panow (red.), Moskwa 2010, s. 230–233; P. Kost, *Stanowisko...*, s. 217–218; A. Szeptycki, *Stosunki między Ukrainą i Republiką Białoruś: uwarunkowania, stan, perspektywy*, „Materiały Studialne PISM/ PISM Research Papers” 2006, nr 1, s. 15; A. Stępień-Kuczyńska, M. Słowikowski, *Unia Europejska a państwa Europy Wschodniej*, Warszawa 2008, s. 103; R. Sakwa, *Putin Russia's choice. Second Edition*, London–New York 2008, s. 295; idem, *Political Leadership*, [w:] *After Putin's Russia: past imperfect, future uncertain*, Fourth Edition, S. K. Wegren, D. R. Herspring (red.), Lanham–Boulder–New York–Toronto–Plymouth 2010, s. 29.

⁹ D. Trienin, *Post-imperium...*, s. 129–130.

Celem Rosji było zbudowanie „prawdziwej” organizacji integracyjnej pod swoim przywództwem. WNP miała głównie służyć jako „mechanizm utrzymania dominującej pozycji w przestrzeni poradzieckiej”, tj. „dźwignia reintegracji”. Ponadto, Federacja traktowała działania integracyjne w ramach Wspólnoty jako sposób zachowania powiązań kulturalnych i językowych z innymi państwami poradzieckimi. Rosja dążyła do powstania takiej struktury WNP, w której odgrywałaby najważniejszą rolę. W tej sytuacji pozostałe republiki poradzieckie miały się integrować wokół Federacji, co „sprzyjało nierównoprawnemu członkostwu” w organizacji. Dla porównania, Ukraina preferowała „luźne stowarzyszenie”. Rozbieżność w podejściu do procesów integracji oraz sprzeczności pomiędzy częścią państw spowodowały, iż WNP stała się strukturą amorficzną i „martwą” w sensie organizacyjnym. W konsekwencji władze Federacji zaczęły traktować Wspólnotę jako „polityczny klub”, na którego forum istniała możliwość poruszenia ważnych problemów dotyczących tegoż obszaru. Rosji nie udało się „narzucić” WNP szerokich celów o charakterze politycznym, gospodarczym i militarnym. Słaba rola integracyjna Federacji wynikała z faktu, że Wspólnota pozostała „wspólnotą na papierze, gdyż nie realizowano znacznej części podpisanych porozumień”¹⁰.

Porażka „koncepcji” wielostronnej współpracy w ramach Wspólnoty oraz jej wysokie koszty skłoniły Rosję do przyjęcia nowych „alternatywnych” inicjatyw i „promowania” procesów zjednoczeniowych w „węższym gronie”, w tym dwustronnych. Procesy te miały „koncentrować” się na tzw. rdzeniu, tj. Federacji, Białorusi, Kazachstanie i Ukrainie. W konsekwencji doszło do współpracy w ramach mniejszych, ale bardziej wyspecjalizowanych organizacji, w tym

¹⁰ S. Bieleń, *Tożsamość...*, s. 240–248; idem, *Identyfikacja Rosji w stosunkach międzynarodowych*, [w:] *Polityka zagraniczna Rosji*, S. Bieleń, M. Raś (red.), Warszawa 2008, s. 37; idem, *Post-imperializm...*, s. 254; idem, *Oblicza imperializmu rosyjskiego*, [w:] *Rosja między imperium a mocarstwem nowoczesnym*, A. Dudek, R. Mazur (red.), Toruń 2010, s. 32–33; R. Zięba, *Instytucjonalizacja...*, s. 232; A. Włodkowska, *Polityka Federacji Rosyjskiej na...*, s. 136–140; eadem, *Polityka Federacji Rosyjskiej wobec Wspólnoty Niepodległych Państw*, [w:] *Polityka zagraniczna Rosji*, S. Bieleń, M. Raś (red.), Warszawa 2008, s. 126, 134–136; J. Godin, *Bielorussija – eto „Briestkajaja kriepest” sowniennoj Rossii*, Moskwa 2008, s. 35–37; M. Tarnawski, *Polityka zagraniczna Rosji – kontynuacja, ewolucja czy rewolucja?*, [w:] *Polityka zagraniczna Federacji Rosyjskiej. Wybrane aspekty stosunków z Polską, Ukrainą i Białorusią*, L. Zyblikiewicz, M. Czajkowski, P. Bajor (red.), Kraków 2010, s. 88; K. Piątkowski, *Sojusze polityczne Federacji Rosyjskiej jako istotny element strategii mocarstwowej*, [w:] *ibid.*, s. 101–102; P. Kost, *Stanowisko...*, s. 217–218; R. Sakwa, *Putin...*, s. 297–298; O. Vigonsky, *Ukraina w poszukiwaniu algorytmu między Rosją i Zachodem*, [w:] *Ukraina między Rosją a Zachodem*, M. Zamarlik (red.), Kraków 2001, s. 41–50; K. Malak, *Struktury integracyjne i współpracy na obszarze WNP*, [w:] *Dwadzieścia lat transformacji w regionie Europy Środkowo-Wschodniej i Południowej*, A. Stępień-Kuczyńska, M. Słowikowski (red.), Łódź–Toruń 2010, s. 62–66; W. Rodkiewicz, *Rosja...*, s. 15; M. Nizioł-Celewicz, *Polityka Federacji Rosyjskiej wobec obszaru Wspólnoty Niepodległych Państw*, [w:] *Federacja Rosyjska w stosunkach międzynarodowych*, A. Czarnocki, I. Topolski (red.), Lublin 2006, s. 135; G. Bogielski, *Polityka wobec WNP*, [w:] *Europa Wschodnia – dekada transformacji. Rosja*, B. J. Albin, W. Baluk (red.), Wrocław 2003, s. 187–189.

m.in.: OUBZ, Państwo Związkowe, czy też instytucji o charakterze gospodarczym – EaWG i WPG. Dodatkowo do dalszej „marginalizacji” i „ograniczenia” działalności WNP przyczyniły się „kolorowe rewolucje” w Gruzji (listopad 2003) i na Ukrainie (przełom 2004/2005) oraz zaangażowanie Zachodu¹¹. Pod koniec 2003 r. Federacja dążyła do wciągnięcia Ukrainy do realizacji projektów polityczno-gospodarczych. Rosja w celu „zapewnienia sobie lojalności Ukrainy” była gotowa do ponoszenia kosztów na poziomie około 1 mld USD w skali roku¹².

Organizacja Układu o Bezpieczeństwie Zbiorowym. Dezintegracja istniejącej struktury obronnej oraz pojawienie się nowych zagrożeń i wyzwań „zmusiły” republiki poradzieckie do przeciwdziałania tym problemom. W zaistniałej sytuacji geopolitycznej za najbardziej sensowne rozwiązanie uchodziło utworzenie sojuszu wojskowo-politycznego na bazie sił zbrojnych i infrastruktury byłego ZSRR. Ze względu na posiadany potencjał militarny i ekonomiczny, znaczenie polityczne oraz położenie geostrategiczne najważniejsza rola w tej strukturze miała przypaść Rosji. Realizacja takiej opcji umożliwiała zachowanie ścisłych powiązań militarno-politycznych z republikami poradzieckimi, a także rozwijanie procesów integracyjnych w wyniku aktywnej kooperacji w sferze wojskowo-technicznej. Współpracę w tym zakresie w całości odrzuciła jednak Mołdawia, która nie była zainteresowana budową kolektywnego bezpieczeństwa, na co znaczny wpływ miał konflikt w Naddniestrzu. Ukraina zaś przyjęła „pośrednie stanowisko”, gdyż kontynuowała kooperację wojskową, przy jednoczesnym „odrzućeniu” członkostwa w organizacji militarno-politycznej pod przywództwem Rosji. Ponadto, elity władzy na Ukrainie i w Mołdawii podkreślały, że sojusz wojskowy z Federacją może utrudnić członkostwo ich państw w NATO i Unii Europejskiej. Pełną współpracę, mimo początkowego sceptycyzmu, w tworzeniu wspólnych struktur bezpieczeństwa wykażała Białoruś. Należy podkreślić, iż zakres integracji wojskowo-politycznej

¹¹ S. Bieleń, *Tożsamość...*, s. 240–248; D. Trienin, *Post-imperium...*, s. 214–215; W. Rodkiewicz, *Rosja...*, s. 20; M. Nizioł-Celewicz, *Polityka...*, s. 135–139, 146–147; A. Stępień-Kuczyńska, M. Słowikowski, *Procesy integracyjne i dezintegracyjne na obszarze Wspólnoty Niepodległych Państw*, [w:] *Na gruzach Imperium... W stronę nowego ładu międzynarodowego i społeczno-politycznego w regionie Europy Środkowej i Wschodniej*, A. Stępień-Kuczyńska, Michał Słowikowski (red.), Łódź 2012, s. 136–139; Z. Brzeziński, *Wielka...*, s. 109–110; A. Tsygankov, *Russia's Foreign Policy*, [w:] *After Putin's Russia: past imperfect, future uncertain*, Fourth Edition, S. K. Wegren, D. R. Herspring (red.), Lanham–Boulder–New York–Toronto–Plymouth 2010, s. 234–235; R. Sakwa, *Putin...*, s. 277–278; M. Raś, *Miejsce Rosji w Europie*, [w:] *Rosja, refleksje o transformacji*, S. Bieleń, A. Skrzypek (red.), Warszawa 2010, s. 221; V. Chalys, *Ukraina i Rosja stan obecny i perspektywy stosunków dwustronnych*, [w:] *Ukraina między Rosją a Zachodem*, M. Zamarlik (red.), Kraków 2001, s. 26–29; A. Eberhardt, *Gra pozorów. Stosunki rosyjsko-białoruskie 1991–2008*, Warszawa 2008, s. 196–199.

¹² M. Bodio, *Stosunki między Unią Europejską a Federacją Rosyjską: (stan i perspektywy rozwoju)*, Warszawa 2005, s. 66.

w ramach systemu bezpieczeństwa zbiorowego, a później OUBZ był w bardzo dużym stopniu wprost proporcjonalny do charakteru i poziomu współpracy wojskowo-technicznej¹³.

15 maja 1992 r. podpisano w Taszkencie *Układ o Bezpieczeństwie Zbiorowym* (nazywany traktatem taszkienckim). Tworzenie systemu bezpieczeństwa zbiorowego przez Rosję miało na celu wypełnienie luki, która powstała po rozpadzie ZSRR. W późniejszym okresie działania Rosji koncentrowały się na formowaniu „odpowiednika” Sojuszu Północnoatlantyckiego w przestrzeni poradzieckiej. Zakończyły się one podpisaniem 14 maja 2002 r. w Moskwie porozumienia o „przekształceniu” Układu o Bezpieczeństwie Zbiorowym w Organizację Układu o Bezpieczeństwie Zbiorowym, co pociągało za sobą jej instytucjonalizację. Proces ten miał na celu „pobudzenie” kooperacji militarnej państw członkowskich. OUBZ stała się pierwszym związkiem polityczno-militarnym w przestrzeni poradzieckiej. W początkowym okresie swojego działania, w latach 2002–2007 OUBZ koncentrowała się na zwiększeniu efektywności współdziałania, m.in. w zakresie tworzenia mechanizmów współpracy wojskowo-technicznej, szkolenia kadr oraz doskonalenia systemu dowodzenia wspólnymi kontyngentami. Powołano także struktury wojskowe¹⁴, w tym Zjednoczony Sztab OUBZ¹⁵. Jednocześnie w celu podniesienia efektywności procesów integracyjnych na obszarze Wspólnoty prowadzono współpracę w ramach różnych organizacji, w tym przede wszystkim pomiędzy OUBZ a EaWG i Państwem Związkowym¹⁶. Podczas szczytu w Mińsku, 23–24 czerwca 2007 r., podjęto decyzję odnośnie do przekształcenia OUBZ w organizację uniwersalną. W spektrum zainteresowania tej struktury znalazły się także kwestie polityczne i ekonomiczne. Federacja dąży do utworzenia „Unii-bis” w przestrzeni poradzieckiej, m.in. poprzez OUBZ na płaszczyźnie polityczno-militarnej¹⁷.

¹³ J. Piwowar, *Postsowietskoje...*, s. 48–49, 73–75; A. Szutow, *Etapy...*, s. 179, 191; W. Worobjew, *ODKB kak instrument obiesieczienija biezopasnosti*, [w:] *Wnieszniaja politika i diplomatiya Rossijskoj Fiedieracyi. Uczebnik*, A. Panow (red.), Moskwa 2010, s. 197; D. Trienin, *Post-imperium...*, s. 130–131.

¹⁴ Tworzenie struktur wojskowych w ramach OUBZ, zob.: J. Piwowar, *Postsowietskoje...*, s. 79–83; A. Szutow, *Etapy...*, s. 191.

¹⁵ J. Piwowar, *Postsowietskoje...*, s. 74–80; A. Szutow, *Etapy...*, s. 191; W. Worobjew, *ODKB...*, s. 197–200; R. Zięba, *Instytucjonalizacja...*, s. 232–233, 238–239; A. Włodkowska, *Polityka Federacji Rosyjskiej na...*, s. 140–141; eadem, *Polityka Federacji Rosyjskiej wobec...*, s. 136–137; M. Papla, *Białoruś: protektorat Rosji, pogranicze Europy czy stworzeń geopolityczny Europy Środkowo-Wschodniej*, [w:] *Polityka zagraniczna Federacji Rosyjskiej. Wybrane aspekty stosunków z Polską, Ukrainą i Białorusią*, L. Zyblikiewicz, M. Czajkowski, P. Bajor (red.), Kraków 2010, s. 246–247; M. Raś, A. Włodkowska, *Bezpieczeństwo obszaru WNP*, [w:] *Bezpieczeństwo międzynarodowe po zimnej wojnie*, R. Zięba (red.), Warszawa 2008, s. 348–353; K. Malak, *Struktury...*, s. 71–75.

¹⁶ J. Piwowar, *Postsowietskoje...*, s. 81–83.

¹⁷ K. Malak, *Struktury...*, s. 73–75; M. Raś, *Federacja Rosyjska wobec Unii Europejskiej – rywalizacja i współpraca*, [w:] *Rosja między imperium a mocarstwem nowoczesnym*, A. Dudek, R. Mazur (red.), Toruń 2010, s. 246; idem, *Putinowska Rosja wobec integracji europejskiej*, [w:] *Ro-*

W ramach OUBZ funkcjonuje Wschodnioeuropejski Region Bezpieczeństwa Zbiorowego, który swoim zasięgiem obejmuje Morze Bałtyckie, Obwód Kaliningradzki, Białoruś i obszar graniczących z nią podmiotów Federacji (Moskiewski Okręg Wojskowy). W jego ramach na podstawie podpisanego 25 grudnia 2002 r. *Porozumienia o wspólnym zabezpieczeniu zaplecza Regionalnego Zgrupowania Wojsk Sił Zbrojnych Białorusi i Sił Zbrojnych Rosji* powołano regionalne zgrupowanie wojsk. Ugrupowanie to tworzą rozmieszczone na obszarze Moskiewskiego Okręgu Wojskowego i terytorium Białorusi jednostki armii rosyjskiej i białoruskiej, a także wojska wewnątrz i ochrony pogranicza oraz Flota Bałtycka. Ponadto, 3 lutego 2009 r. Rosja i Białoruś podpisały porozumienie o utworzeniu Regionalnego Systemu Obrony Powietrznej. W późniejszym okresie doszło do powstania, na jego podstawie, Wspólnego Regionalnego Systemu Obrony Powietrznej (Państwa Związkowego). W praktyce przestrzeń obronna w Rosji i na Białorusi są ze sobą zintegrowane¹⁸.

2. Budowa wspólnej przestrzeni politycznej na poziomie dwustronnym obejmuje Państwo Związkowe Rosji i Białorusi, które swoim zakresem rozciąga się także na płaszczyznę gospodarczą i bezpieczeństwa. Zacieśnianiu kooperacji między Federacją i Białorusią sprzyjały istniejące uwarunkowania społeczno-historyczne. Zaliczano do nich przede wszystkim poparcie społeczeństwa i władz Białorusi, a także istniejące współzależności gospodarcze (uzależnienie od Rosji) i kontakty o charakterze personalnym i rodzinnym. Dodatkowo procesy integracyjne wzmacniała bliskość kulturowa i duchowa obu narodów. Natomiast Anders Åslund wskazywał, iż na początku 1994 r. Federacja i Białoruś wyrażały zainteresowanie integracją, która miała przybrać formę federacji¹⁹.

W połowie lat 90. XX wieku na wstępnym etapie tworzenia (przyszłego) Państwa Związkowego procesy integracyjne przeważały nad „złożonymi relacjami gospodarczymi”. Pewną podstawę do dalszego zjednoczenia stanowiło zawarcie 21 lutego 1995 r. *Traktatu o przyjaźni, dobrosąsiedztwie i współpracy między Federacją Rosyjską i Republiką Białoruś*. Symbolicznego znaczenia nabrało usunięcie słup granicznego w białoruskiej miejscowości Rieczka. Wydarzenie to „pokazało”, iż granica między Federacją a Republiką Białoruś „przestała istnieć”. Natomiast podpisanie w Moskwie 2 kwietnia 1996 r., przez prezydentów Borysa

sja w okresie prezydentury Władimira Putina, A. Stępień-Kuczyńska, S. Bieleń (red.), Łódź–Warszawa–Toruń 2008, s. 259–260.

¹⁸ I. Topolski, *Stosunki białorusko-rosyjskie*, [w:] *Białoruś w stosunkach międzynarodowych*, I. Topolski (red.), Lublin 2009, s. 185–188; J. Godin, *Rossija i Bielorusija na puti k jedineniju. Problemy ekonomiceskoj biezopasnosti sojuznogo gosudarstwa*, Moskwa 2001, s. 98–99; J. Piwo-war, *Postsowietskoje...*, s. 82; A. Stępień-Kuczyńska, M. Słowikowski, *Unia...*, s. 165.

¹⁹ J. Godin, *Rossija...* s. 48–51; idem, *Bielorusija...*, s. 31, 52–63; J. Gordziejew, *Stosunki białorusko-rosyjskie (1991–2008)*, [w:] *Polityka zagraniczna Federacji Rosyjskiej. Wybrane aspekty stosunków z Polską, Ukrainą i Białorusią*, L. Zyblikiewicz, M. Czajkowski, P. Bajor (red.), Kraków 2010, s. 232; R. Sakwa, *Putin...*, s. 297–298; A. Kozyriew, *Demokratyczna transformacja*, Warszawa 1995, s. 152; A. Åslund, *Russia ś...*, s. 154, 181.

Jelcyna i Alaksandra Łukaszenki *Układu o Stowarzyszeniu Białorusi i Rosji* dało początek procesom integracyjnym obu państw. Kolejny etap budowy Państwa Związkowego wiązał się z zawarciem 2 kwietnia 1997 r. w Moskwie przez prezydentów obu państw *Układu o Związku Białorusi i Rosji*. Działania miały koncentrować się na powołaniu organów, określeniu funkcji i zadań przyszłej struktury²⁰.

Dmitrij Trienin podkreśla, że gdyby w tym okresie Federacja zdecydowała się na zjednoczenie, doszłoby do niego. Realizacji tego projektu sprzyjały trzy kwestie:

- a) brak wyraźnie określonej tożsamości narodowej Białorusi;
- b) zdecydowana przewaga ludności rosyjskojęzycznej;
- c) przychyłność prezydenta Alaksandra Łukaszenki, który chciał zająć miejsce Borysa Jelcyna na Kremlu. Rozwiązanie to odrzuciły jednak elity polityczne w Rosji, zainteresowane „zachowaniem pełnej” władzy i kontroli nad zasobami, a nie „pozyskiwaniem nowego terytorium”. W marcu 1997 r. ówczesny wicepremier Anatolij Czubajns sprzeciwił się już „przygotowanej do podpisania umowy o zjednoczeniu Federacji i Białorusi”. Przewidywała ona powołanie czteroosobowej Rady Państwa (prezydent i przewodniczący parlamentu) jako najważniejszego organu władzy podejmującego decyzje obowiązujące w obu państwach. Według Anatolija Czubajnsa, biorąc pod uwagę, że szefem Dumy Państwowej był komunista Giennadij Sieliezniov, można przypuszczać, że faktycznie na czele Związku Białorusi i Rosji stanąłby Alaksandr Łukaszenka²¹.

Do kolejnego pogłębiania procesów integracyjnych przyczyniło się podpisanie 25 grudnia 1998 r. *Deklaracji o dalszym jednoczeniu Rosji i Białorusi*, a także *Traktat między Republiką Białorusi i Federacją Rosyjską o równych prawach obywateli*, *Porozumienie o stworzeniu równych warunków dla podmiotów gospodarczych*. W samej Deklaracji przedstawiono zasady, na których miało się opierać przyszłe Państwo Związkowe. Ostatecznie 8 grudnia 1999 r. został podpisany *Traktat o utworzeniu Państwa Związkowego*, a także *Program działań Republiki Białorusi i Federacji Rosyjskiej w celu realizacji jego założeń*. Wymiany dokumentów ratyfikacyjnych dokonano 26 stycznia 2000 roku, co oznaczało wejście w życie Traktatu i formalne powstanie Państwa Związkowego²².

²⁰ J. Piwowar, *Postsowieckie...*, s. 57–62; I. Topolski, *Stosunki białorusko-...*, s. 179–181; J. Godin, *Rossija...* s. 63–66; W. Worobjew, S. Żyłcow, *Rossija i Bielorussija*, [w:] *Wnieszniaja politika i diplomatija Rossijskoj Fiedieracyi. Uczebnik*, A. Panow (red.), Moskwa 2010, s. 212–213; J. Gordziejew, *Stosunki...*, s. 231–232; M. Papla, *Białoruś...*, s. 244–245; D. Trienin, *Post-imperium...*, s. 79; A. Skrzypek, *Smuta końca XX wieku*, [w:] *Federacja Rosyjska 1991–2001*, J. Adamowski, A. Skrzypek (red.), Warszawa 2002, s. 65; A. Stępień-Kuczyńska, *Rosja...*, s. 237–238; A. Eberhardt, *Gra...*, s. 39–47.

²¹ D. Trienin, *Post-imperium...*, s. 79–80, 129; W. Paniuszkin, M. Zygar, *Gazprom: rosyjska broń*, Warszawa 2008, s. 163–167.

²² J. Piwowar, *Postsowieckie...*, s. 60–64; J. Godin, *Rossija...* s. 69–73; I. Topolski, *Stosunki białorusko-...*, s. 179–181; W. Baluk, *Polityka zagraniczna i bezpieczeństwo*, [w:] *Europa Wschodnia – dekada transformacji. Białoruś*, B. Albin, W. Baluk (red.), Wrocław 2004, s. 286–296;

W okresie prezydentury Borysa Jelcyna przywiązywano dużą wagę do zjednoczenia z Białorusią, przede wszystkim ze względów prestiżowych i potrzeb polityki wewnętrznej, gdyż nawet „papierowa integracja” budowała „wizerunek Rosji jako silnego i atrakcyjnego państwa”. Ponadto, przemawiały za tym także kwestie geopolityczne, ekonomiczne i wojskowe²³.

Rosja i Białoruś wyróżniały się w tym czasie na obszarze Wspólnoty pod względem „zakresu” procesów integracyjnych. Państwo Związkowe, jako „swobodny modelem eksperymentalny”, powinno stanowić wzorzec zjednoczenia republik poradzieckich. Jednocześnie w ramach realizacji tego projektu pojawiły się tendencje dośrodkowe i odśrodkowe, co sprawiło, że stał się on „sprzeczny i niejednoznaczny”. Zaisniała sytuacja spowodowała, że w praktyce struktura ta znalazła się w fazie „ciągłej budowy”²⁴.

Na procesy integracyjne w ramach Państwa Związkowego wpływały: zróżnicowanie poziomu przeprowadzanych reform demokratycznych i ekonomicznych oraz kwestie zapewnienia niezależności i suwerenności każdego z państw. W konsekwencji Rosja i Białoruś różniły się pod względem systemu politycznego i społeczno-gospodarczego oraz struktury terytorialnej. W związku z tym „integracja obu państw miała charakter prognostyczno-poszukiwawczy”, jednocześnie wymagając odpowiedniej podstawy teoretycznej, a także „wypracowania na jej bazie odpowiedniego zrównoważonego modelu”²⁵.

Utworzenie Państwa Związkowego, miało charakter czysto polityczny, a w zasadzie nawet personalny. Wprawdzie doprowadziło do powstania „na papierze” wspólnej przestrzeni celnej, jednak „nie sprzyjało budowie” federacji czy też nawet konfederacji obu państw. Ponadto, Rosja i Białoruś zdecydowanie różniły się w kwestiach dotyczących wyboru koncepcji rozwoju przyszłego Państwa Związkowego. Propozycja wysunięta przez Alaksandra Łukaszenkę zakładała przyznanie Białorusi (3% potencjału gospodarczego Rosji)²⁶ praw: weta, zachowania suwerenności i integralności terytorialnej oraz tworzenia ponadnarodowych organów o bliżej nieokreślonych zadaniach. Przypominała raczej koncepcję ścisłej współpracy gospodarczej z jednoczesnym zachowaniem własnej niezawisłości państwowej. Władimir Putin 10 czerwca 2002 r. odrzucił

A. Eberhardt, *Gra...*, s. 39–66; W. Worobjew, S. Żylcow, *Rossija i Bieloruszija...*, s. 213; S. Ausianik, *Zagadnienie równoprawności w stosunkach między Białorusią a Rosją*, [w:] *Rosja i jej sąsiedzi*, G. Przebinda (kierownik naukowy programu), Kraków 2000, s. 31–32.

²³ A. Stępień-Kuczyńska, M. Słowikowski, *Unia...*, s. 163–164; J. Gordziejew, *Stosunki...*, s. 232; M. Papla, *Białoruś...*, s. 239–243.

²⁴ J. Piwowar, *Postsowieckoje...*, s. 56–57, 70–71; J. Godin, *Rossija...* s. 48–49; A. Szutow, *Etapy...*, s. 188.

²⁵ J. Godin, *Rossija...* s. 48–51; idem, *Bieloruszija...*, s. 31, 52–63; J. Piwowar, *Postsowieckoje...*, s. 56–57, 70.

²⁶ Porównanie potencjału Rosji i Białorusi, zob.: I. Topolski, *Relacje polityczno-gospodarcze między Białorusią a Rosją w latach 2000–2008*, [w:] *Polsko-białoruskie związki kulturowe, literackie i językowe*, S. Kawalou, R. Radzik, M. Sajewicz (red.), Lublin 2010, s. 163–165.

ten projekt, twierdząc, iż „integracja” nie powinna „szkodzić interesom gospodarczym Rosji”. Federacja Rosyjska żywiła obawy związane z oddaniem Białorusi kontroli nad polityką gospodarczą i monetarną w ramach wspólnego państwa, a także „nie chciała płacić” za integrację obu państw²⁷.

W roku 2003 Władimir Putin przedstawił propozycję funkcjonowania Państwa Związkowego. Zakładała ona zjednoczenie na wzór niemiecki z roku 1990. Propozycja inkorporacji sześciu obwodów białoruskich²⁸ w formie nowych podmiotów federalnych Rosji, oznaczała „upadek Białorusi”. Uzupełnienie projektu stanowił tzw. wariant bawarski, zgodnie z którym Białoruś funkcjonowałaby jako podmiot Federacji i posiadała pewne własne prawa. Koncepcja ta zakładała tworzenie Państwa Związkowego w formie „zjednoczenia polityczno-państwowego”, z dominującą rolą Rosji. Rozwiązanie to ze względów politycznych i psychologicznych było nie do zaakceptowania dla przedstawicieli władz Białorusi, włącznie z „głównym integratorem” Alaksandrem Łukaszenką. „Przez 12 lat białoruskie elity polityczne poznały smak własnej państwowości wraz z towarzyszącymi jej dobrami”. Kwestia ta przełożyła się „negatywnie” zarówno na rozwój przyszłych procesów integracyjnych w ramach Państwa Związkowego, jak i na relacje rosyjsko-białoruskie. Prezydent Alaksandr Łukaszenka stracił „zapał” do dalszego jednoczenia i był usatysfakcjonowany pozorną integracją, przy zachowaniu niezależności państw²⁹.

W późniejszym okresie Rosja nieco złagodziła stanowisko i starała się znaleźć inne rozwiązania, które zabezpieczyłyby w równie wysokim stopniu interesy narodowe Federacji, z zachowaniem dwóch samodzielnych podmiotów. Państwo Związkowe powtarza drogę, którą przeszła WNP jak organizacja. Część przyjętych dokumentów ma charakter ogólny i nie określono w nich zasad przyszłego zjednoczenia, ponadto nie są one w pełni ratyfikowane i realizowane. Nasuwa się pytanie, czy rzeczywiście Rosja i Białoruś tworzą Państwo Związkowe, ponieważ faktycznie nie przystąpiły do wypełniania przyjętego programu jego budowy. Najważniejszych założeń, związanych z powstaniem wspólnej przestrzeni gospodarczej, nie udało się zrealizować, w tym utworzenia najprostszej formy integracji gospodarczej – strefy wolnego handlu. Drugi ważny problem, który znajduje się „w trakcie realizacji”, dotyczy utworzenia systemu wspólnych organów, włącznie z określeniem ich kompetencji i odpowiedzialności za podejmowane decyzje. Jednocześnie kwestia ta ma bezpośrednie przełożenie na

²⁷ D. Trienin, *Post-imperium...*, s. 66, 79–80, 218–219; J. Gordziejew, *Stosunki...*, s. 232; M. Papla, *Białoruś...*, s. 239–243; R. Sakwa, *Putin...*, s. 297–298.

²⁸ Zdaniem Adama Eberhardta, propozycja Federacji Rosyjskiej zakładała inkorporację do Rosji siedmiu obwodów Białorusi jako odrębnych jednostek administracyjnych, tj. podmiotów federalnych, zob.: A. Eberhardt, *Gra...*, s. 70–71.

²⁹ D. Trienin, *Post-imperium...*, s. 79–80; J. Piwowar, *Postsowieckoje...*, s. 72; A. Ossowska, *Współpraca gospodarcza Białorusi z Rosją oraz innymi państwami WNP*, [w:] *Europa Wschodnia – dekada transformacji*. Białoruś, B. J. Albin, W. Baluk (red.), Wrocław 2004, s. 175.

określenie charakteru przyszłego Państwa Związkowego oraz „wzajemnych relacji” pomiędzy Rosją i Białorusią³⁰.

Na charakter i tempo rosyjsko-białoruskich procesów integracyjnych wpływa rozwój sytuacji społeczno-politycznej w obu państwach. W Rosji pojawiał się jako „temat zastępczy”, gdy należało podjąć trudne decyzje, zaś na Białorusi – w okresie przeprowadzania wyborów. Dodatkowo na tę kwestię wpłynęło zdecydowane stanowisko Federacji wobec procesu przyszłego zjednoczenia. W konsekwencji Alaksandr Łukaszenka zaczął „wykorzystywać” Państwo Związkowe do „pozyskiwania” pomocy w celu utrzymania reżimu, zaś Rosja starała się ją ograniczać. Stopniowo struktura ta stawała się martwa, a w późniejszym okresie „uległa przekształceniu w fikcję”. W styczniu 2007 r. Federacja przerwała dostawy gazu ziemnego dla Białorusi, co „wskazywało” na zakończenie realizacji idei zjednoczeniowych. *De facto*, likwidacja Państwa Związkowego sprawiła, że Białoruś z sojusznika Rosji stała się jej twardym oponentem³¹.

Jurij Godin w roku 2008 nazwał procesy integracyjne w ramach Państwa Związkowego „quasi-integracją” i separacją. Swego rodzaju „markowanie integracji” przez prezydenta Alaksandra Łukaszenkę zostało zakończone postawieniem przez Rosję alternatywy: „albo integracja w jedno państwo, albo nowe relacje z Białorusią” – już nie sojusznikiem, tylko normalnym państwem. Richard Sakwa zaś uważa, iż „zjednoczenie” Rosji i Białorusi jest „mało prawdopodobne”, gdy przywódcami obu państw będą Władimir Putin i Alaksandr Łukaszenka. Siergiej Ławrow w czerwcu 2010 r. wskazywał, że chociaż Państwo Związkowe posiadało odpowiednie mechanizmy, to nie było możliwości przewidzenia, jak ono będzie funkcjonowało w przyszłości. Zdaniem tego autora, duży wpływ na dalszą integrację będzie odgrywała Unia Celna i „tworząca się” WPG. Oznacza to przełożenie przez Rosję preferencji na współpracę i integrację gospodarczą w przestrzeni poradzieckiej³².

³⁰ I. Topolski, *Stosunki białorusko-...*, s. 180–181; A. Eberhardt, *Gra...*, s. 69–80; J. Piwowar, *Postsowietskoje...*, s. 56–72, 82–83; O. Markowa, *Wnieszniaja torgowla Rossii i jeje riegulirowanije*, [w:] *Mieżdunarodnyje ekonomiczeskije odnoszenija: Uczebnik dla wyzow*, J. F. Żukow (red.), Moskwa 2000, s. 53–54.

³¹ J. Piwowar, *Postsowietskoje...*, s. 68; S. Bielkowskij, *Impierija Władimira Putina*, Moskwa 2007, s. 128, 166–167; J. Mankoff, *Russian...*, s. 244; D. Trienin, *Post-imperium...*, s. 66, 79–80, 218–219; J. Gordziejew, *Stosunki...*, s. 232; M. Papla, *Białoruś...*, s. 239–243; N. Maszerowa, *Rol i miesto processa Sozdania Sojuznogo Gosudarstwa Bielarusi i Rossii w nowych gieopoliticeskich usłowijach*, [w:] *Rossija i Centralnaja Jewropa w nowych gieopoliticeskich riealnostiach. Sbornik statiej uczastnikow V mieżdunarodnoj naucznoj konfieriencyi Moskwa, 29–30 maja 2003 goda*, L. Szyszelińska (red.), Moskwa 2006, s. 262–263.

³² J. Godin, *Bielorussija...*, s. 128–134; R. Sakwa, *Putin...*, s. 298; «Nielzia skazat', czto NATO predstavljajet dla nas ugrozu» (Intierwju, opublikowannoje w gazetie «Kommiersant» 11 ijunia 2010 goda), [w:] S. Ławrow, *Mieźdu proszłym i buduszczim. Rossijskaja diplomatija w mieniajuszczemsia mirie*, Moskwa 2011, s. 548.

3. Poziom „sub”państwowy dotyczy „specyficznej” kwestii budowy wspólnej przestrzeni politycznej z Krymem oraz swego rodzaju połączenie przestrzeni polityczno-wojskowej z Naddniestrzem. Przestrzenie te nie mają charakteru zinstytucjonalizowanego i znajdują się *in statu nascendi*. Ponadto, „przekłada się” to na integralność terytorialną własnego państwa. Rosja wykazywała aktywność polityczną na Krymie „poprzez Flotę Czarnomorską”. Działania w tym zakresie prowadziły, a w zasadzie pośredniczyły w nich służby pomocnicze Floty, które „sponsorowały” prorosyjskie ugrupowania polityczne i organizacje pozarządowe na półwyspie. Prezydent Autonomicznej Republiki Krymu Jurij Mieszkow zamierzał wprowadzić na jej obszarze strefę rublową, czas moskiewski i zawrzeć z Federacją Rosyjską sojusz wojskowo-polityczny. Rosja rozwijała także z Naddniestrzańską Republiką Mołdawską współpracę wojskowo-polityczną³³.

4.2. Walka o wpływy polityczne w państwach Europy Wschodniej

Federacja Rosyjska po rozpadzie ZSRR zachowała silne, ale zarazem „zróżnicowane” wpływy w europejskich państwach WNP. W przypadku Mołdawii Rosja starała się oddziaływać przez wspieranie separatystów w Naddniestrzu. Natomiast autorytarny reżim Alaksandra Łukaszenki był uzależniony od pomocy dyplomatycznej i gospodarczej Rosji ze względu na nieprzychylnie relacje z Zachodem. Trzecie państwo, Ukraina, było najbardziej skomplikowanym przypadkiem „pogranicza” pomiędzy Rosją a Europą. Jednocześnie same relacje rosyjsko-ukraińskie, które określano jako „ambiwalentne”, nawet w „najbardziej sprzyjających okresach nie były łatwe”. Dodatkowo sytuację komplikował podział społeczeństwa³⁴ na część prozachodnią i prorosyjską, co przekładało się także na dwie opcje polityki zagranicznej państwa, w których Rosja stanowiła „punkt odniesienia”. Ukraina prowadziła politykę „balansowania między Zachodem a Rosją”. Jednocześnie wysyłała sygnały o „rozwijaniu współpracy i przyjaźni” zarówno Federacji, jak i państwom Zachodu. Koncepcja wielo- i dwukierowości zakładała „utrzymywanie dobrych relacji z Zachodem i Rosją”³⁵.

³³ N. Popescu, A. Wilson, *Polityka...*, s. 70; iidem, *The...*, s. 41; S. Żylcow, *Ukraina: 20 let puti k niezawisimosti*, Moskwa 2012, s. 92–94; M. Kosienkowski, *Naddniestrzańska Republika Mołdawska. Determinanty przetrwania*, Toruń 2010, s. 93–97, 107–108.

³⁴ Sytuacja wewnętrzna na Ukrainie po „rewolucji pomarańczowej” oraz różnica pomiędzy Ukrainą Wschodnią i Zachodnią, zob.: S. Żylcow, *Nieokonczenaja pjesa dla «oranzewoj» Ukrainy. Po sledam sobytij*, Moskwa 2005, s. 5 i nast.; A. Kozłowska, *Ukraińskie paradoksy. Rzeczywistość polityczna Ukrainy w latach 2004–2008 – w poszukiwaniu przyczyn niestabilności*, „Analiza Fundacji Batorego”, Warszawa 2008, czerwiec, URL <<http://www.batory.org.pl...pdf>>, [dostęp: 12.03.2011].

³⁵ J. Mankoff, *Russian...*, s. 246–247, 268–273; Y. Prystupa, *Wewnętrzne i zewnętrzne uwarunkowania polityki zagranicznej Ukrainy w latach 1999–2007*, [w:] *Badania wschodnie. Polityka wewnętrzna i międzynarodowa*, W. Baluk, Z. Winnicki (red.), Wrocław 2008, s. 289–300.

Federacja dążyła do zachowania *status quo* w państwach Europy Wschodniej, co wiązało się także z promowaniem idei „suwerennej demokracji”. W swoich działaniach Rosja starała się umacniać wpływy przez „łagodną” i „kontrolowaną” „destabilizację” tych republik, połączoną także z „zamrożeniem” występujących w nich problemów wewnętrznych. Natomiast wobec najważniejszego państwa – Ukrainy – Federacja była zainteresowana w opóźnianiu procesów demokratycznych oraz zachowaniu „rządów opartych na układach oligarchicznych i korupcji”. Jednocześnie, w połowie lat 90. XX wieku zaniechała nieefektywnej metody „kija i marchewki” na rzecz „nieformalnych mechanizmów”, w tym przede wszystkim tworzenia lobby prorosyjskiego pośród elit politycznych i ekonomicznych na Ukrainie. Pojawiały się także wątpliwości, czy Rosja posiadała odpowiednie instrumenty do aktywnego oddziaływania na państwa Europy Wschodniej³⁶.

Wpływy polityczne w państwach Europy Wschodniej Federacja starała się osiągnąć przez wykorzystanie różnych form oddziaływania. Zalicza się do nich:

- a) wsparcie „prorosyjskich” reżimów – połączone z szeroką pomocą gospodarczą;
- b) popieranie „prorosyjskich” ugrupowań;
- c) stymulowanie postaw politycznych etnicznych Rosjan i ludności rosyjskojęzycznej.

Pierwsze dwie formy odnoszą się do utrzymywania ścisłych powiązań pomiędzy kręgami politycznymi i biznesem w Rosji a elitami władzy na Ukrainie

V. Kononenko, *Boundaries of Sovereignty, Frontiers of Integration: Rethinking "Conflict" between Russia and the EU*, [w:] *Russia's European choice*, T. Hopf (red.), New York 2008, s. 206–207; M. A. Molchanov, *Political...*, s. 59–60; T. Olszański, *Ostatnie wydarzenia na Ukrainie a jej polityka zagraniczna*, [w:] *Ukraina między Rosją a Zachodem*, M. Zamarlik (red.), Kraków 2001, s. 9–14; R. Sakwa, *Political...*, s. 29; I. Krastew, M. Leonard, *Widmo...*, s. 26; V. Chaly, *Ukraina...*, s. 34–35; O. Vignosky, *Ukraina...*, s. 40; A. Wierzbicki, *Rosja i wspólnota słowiańska w XXI wieku*, [w:] *Narody i nacjonalizm w Federacji Rosyjskiej*, P. Timofiejuk, A. Wierzbicki, E. Zieliński (red.), Warszawa 2004, s. 95–96; M. Raś, *Ewolucja polityki zagranicznej Rosji wobec Stanów Zjednoczonych i Europy Zachodniej w latach 1991–2001*, Warszawa 2005, s. 24–25; A. Stępień-Kuczyńska, M. Słowikowski, *Unia...*, s. 101–111; A. Kozłowska, *Zewnętrzny wymiar ukraińskiego rozdroża – geopolityczne znaczenie Ukrainy oraz koncepcje ukraińskiej polityki zagranicznej*, [w:] *Wybrane problemy badań wschodnich*, Z. Winnicki, W. Baluk, G. Tokarz (red.), Wrocław 2007, s. 215–242; L. Szyszelińska, *Rossija i Centralna Jęwropa w nowych gieopolityczeskich rieżalnościach*, [w:] *Rossija i Centralna Jęwropa w nowych gieopolityczeskich rieżalnościach. Sbornik statiej uczastników mieżdunarodnoj nauucznoj konfieriencyi prochodiwszej w Moskwiie 27–30 janwaria 1995 goda*, L. Szyszelińska (red.), Moskwa 1995, s. 59; S. Żylcow, *Ukraina...*, s. 88–90; A. Kozyriew, *Demokratyczna...*, s. 152.

³⁶ S. Bieleń, *Postimperializm...*, s. 256–257; idem, *Oblicza...*, s. 34; M. Raś, *Miejsce...*, s. 220; idem, *Transformacja ładu mieżdznarodowego na obszarze poradzieckim*, [w:] *Dwie dekady transformacji w Europie Środkowej i Wschodniej 1989–2009*, A. Stępień-Kuczyńska, M. Potz, M. Słowikowski (red.), Toruń 2011, s. 73; idem, *Ewolucja...*, s. 24–25; A. Kozłowska, *Zewnętrzny...*, s. 229; A. Włodkowska, *Polityka Federacji Rosyjskiej wobec...*, s. 148; Y. Prystupa, *Wewnętrzne...*, s. 274; A. Moszes, *Powstanie postimperialnej Rosji i perspektywy odzyskania wpływów na obszarze poradzieckim*, [w:] *Imperium Putina*, W. Konończuk (red.), Warszawa 2007, s. 131–139.

i w Białorusi. Natomiast w przypadku Mołdawii dominowały konkretne interesy, a nie osoby lub partie rządzące³⁷.

1. Wsparcie „prorosyjskich” reżimów wraz z ich legitymizacją na arenie międzynarodowej stanowi jeden ze sposobów wywierania wpływów politycznych w państwach Europy Wschodniej. Forma ta charakteryzuje się stałym zaangażowaniem i jest połączona z pomocą gospodarczą. Sytuacja taka występuje w stosunku do Białorusi. Federacja jest jedynym ważnym państwem, które udziela wsparcia reżimowi kierowanemu przez prezydenta Alaksandra Łukaszenkę. Oznacza to legitymizację jego funkcjonowania w stosunkach międzynarodowych. Izolacja na arenie międzynarodowej Białorusi wynika z autorytarnego systemu sprawowania władzy oraz przyjętej ordynacji wyborczej. Rosja uznaje władze Białorusi za legalne i występuje w roli ich orędownika wobec opinii międzynarodowej, szczególnie na forum ONZ, OBWE, Rady Europy, UE. „Protektorat” Federacji pozwala na utrzymanie przez Alaksandra Łukaszenkę „dominującej” pozycji w polityce wewnętrznej. „Wsparcie” Rosji jest również widoczne w przypadku różnych sytuacji kryzysowych oraz w okresie wyborów prezydenckich i parlamentarnych. Jednocześnie przedstawiciele Rosji zaakceptowali jako zgodne z prawem wyniki wyborów na Białorusi³⁸.

Należy podkreślić, że po roku 2003 Białoruś zaczęła stopniowo oddalać się od Rosji, a nawet stawała się coraz bardziej niezależna *de iure* oraz *de facto* na płaszczyźnie politycznej. Pod koniec pierwszego dziesięciolecia XXI wieku Alaksandr Łukaszenka pozwalał sobie na prowadzenie retoryki, a później polityki antyrosyjskiej, przy jednoczesnych próbach ocieplania relacji z Zachodem. Dodatkowo irytację Rosji powodował brak uznania Abchazji i Osetii Południowej, mimo złożonych obietnic, a także udzielenie schronienia obalonemu prezydentowi Kirgistanu Kurarmanbekowi Bakijewowi. Paradoksalnie, pomimo tych zadrażnień, Federacja nie dążyła do „usunięcia Łukaszenki”. W interesie Rosji leżało zachowanie *status quo* w relacjach z Białorusią, gdyż próby zastąpienia obecnego prezydenta politykiem bardziej skłonny do współpracy z Federacją lub zawieszenie praktyk pośredniego i bezpośredniego subsydiowania może przynieść więcej strat niż korzyści. Wynika to głównie z obaw przed pojawieniem się polityka o radykalnych poglądach antyrosyjskich. Jednocześnie „następca” Alaksandra Łukaszenki nie będzie obciążony „grzechem autorytaryzmu” i może stać się atrakcyjnym partnerem dla Zachodu. Rosja stara się korygować politykę Alaksandra Łukaszenki przez sankcje ekonomiczne. Mają one na celu raczej przejęcie atrakcyjnych aktywów gospodarczych i zakończenie praktyk bezkarnego „pasożytowania” na Federacji niż obalenie prezyden-

³⁷ M. Raś, *Ewolucja...*, s. 24–25; D. Trienin, *Post-imperium...*, s. 161.

³⁸ R. Sakwa, *Political...*, s. 29; A. Stępień-Kuczyńska, M. Słowikowski, *Unia...*, s. 168–171; I. Topolski, *Stosunki białorusko...*, s. 183–184; D. Trienin, *Post-imperium...*, s. 79–80; A. Kozyriew, *Demokratyczna...*, s. 152; W. Paniuszkin, M. Zygare, *Gazprom...*, s. 166–179.

ta Białorusi³⁹. Reasumując, należy stwierdzić, że udzielanie pomocy reżimowi Alaksandra Łukaszenki przez Rosję jest podyktowane utrzymaniem i umacnianiem na Białorusi wpływów politycznych i gospodarczych, które mają zagwarantować prowadzenie prorosyjskiej polityki zagranicznej.

Do ostrych napięć doszło, gdy Alaksandr Łukaszenka zaczął publicznie komentować sytuację wewnętrzną w Federacji. W odpowiedzi elity władzy na czele z Władimirem Putinem rozpoczęły „kampanię przeciwko prezydentowi Białorusi”. „Konflikt–sprzeczka” pomiędzy premierem Władimirem Putinem a prezydentem Alaksandrem Łukaszenką doprowadził w roku 2009 do „wzajemnego obrzucania się błotem” na oczach opinii publicznej. Sytuacja ta w pewnym stopniu wynikała z psucia się wzajemnych relacji dwustronnych. W konsekwencji Rosja po raz pierwszy od roku 1996 nie poparła Alaksandra Łukaszenki w wyborach prezydenckich w grudniu 2010 r. Był on wręcz określany jako „niepewny partner”, a nawet „przestępca kryminalny”. Mimo to opozycja nie odniosła sukcesu, zaś Rosji po wyborach ponownie przyszło współpracować z Alaksandrem Łukaszenką i z jego rządem. Federacja znalazła się w „dość niezręcznej sytuacji”. Jednocześnie straciła środki wpływu na Białoruś, która nie poddawała się naciskom i poszukiwała nowych partnerów. Paradoksalnie do poprawy wzajemnych relacji przyczynił się sam Alaksandr Łukaszenka polityką represji wobec opozycji po wyborach w roku 2010. Ta „irracjonalna polityka” wynikała z pogarszającej się sytuacji gospodarczej Białorusi, w dużym stopniu uzależnionej finansowo od Rosji. Skutkiem tego konfliktu było także „opóźnienie” formowania Unii Celnej Rosji, Białorusi i Kazachstanu⁴⁰.

2. Popieranie „prorosyjskich” ugrupowań ma ograniczony charakter w porównaniu z pierwszą formą. Przede wszystkim stopień zaangażowania jest znacznie skromniejszy, gdyż nie obejmuje legitymizacji na arenie międzynarodowej. W wielu sytuacjach nie ma ona cech stałego zaangażowania, bardziej można mówić o doraźnym czy też krótkookresowym, a także zakres pomocy gospodarczej jest węższy lub nie występuje. Zazwyczaj dotyczy udzielania poparcia podczas wyborów prezydenckich i parlamentarnych. Sytuacja ta występowała przede wszystkim na Ukrainie. Jednak tym razem zaistniały dwa wyjątki, które znacznie wykraczają poza ramy „poparcia prorosyjskich ugrupowań”, gdyż zakres „samej pomocy” był bardzo szeroki, ale nie „w pełni” mieszczą się w granicach „wsparcia prorosyjskich reżimów” – są raczej doraźne lub krótkotrwałe.

³⁹ A. Stępień-Kuczyńska, M. Słowikowski, *Unia...*, s. 168–171; I. Topolski, *Stosunki białorusko...*, s. 183–184; D. Trienin, *Post-imperium...*, s. 79–80, 159–160; A. Kozyriew, *Demokratyczna...*, s. 152; W. Paniuszkin, M. Zygar, *Gazprom...*, s. 166–179.

⁴⁰ D. Trienin, *Post-imperium...*, s. 159–161; A. Åslund, *Why Doesn't Russia Join the WTO?*, „The Washington Quarterly” 2010, vol. 33, nr 2, s. 60.

Federacja Rosyjska, mimo iż Leonid Kuczma nie prowadził „w pełni prorosyjskiej” polityki⁴¹, udzieliła mu w okresie pierwszej kadencji Władimira Putina wsparcia. Pozycja prezydenta Ukrainy w tym czasie, zarówno w państwie jak i na arenie międzynarodowej, uległa dużemu osłabieniu. Korupcja i różne skandale, związane m.in. ze sprzedażą systemów radarowych typu *Kolczuga* do Iraku, śmierć dziennikarza Georgija Gongadze i tzw. afera taśmowa Melnyczenki, przyczyniły się do spadku popularności Leonida Kuczmy na Ukrainie, a także do izolacji przez Zachód. W tej sytuacji, z jednej strony, Rosja starała się „legitymizować” Leonida Kucznię w relacjach międzynarodowych i „umacniać jego pozycję w państwie”. Z drugiej natomiast próbowała wykorzystać „międzynarodową izolację” jego osoby przez Zachód przez wciągnięcie Ukrainy do różnych form współpracy⁴². Do zacieśniania powiązań między elitami dwóch państw przyczynił się Wiktor Czernomyrdin, który od roku 2001 przez 8 lat sprawował funkcję ambasadora Rosji na Ukrainie. W tym okresie utrzymywał „przyjacielskie” relacje z prezydentem Leonidem Kucznią. Stał się on „jedną z wpływowych figur w polityce ukraińskiej”, również większość obywateli Ukrainy „uznawało go za swojego”⁴³.

Druga wyjątkowa sytuacja zaistniała podczas wyborów prezydenckich na Ukrainie w roku 2004. Trafnie ich specyfikę określa Dmitrij Trienin, twierdząc, że wyglądało to nie na wybory w sąsiednim państwie, ale raczej na „bitwę o Ukrainę”. Władimir Putin „osobiście” wsparł popieranego przez Leonida Kucznię urzędującego premiera Wiktora Janukowycza. Najważniejsze obawy prezydenta Rosji budziła możliwość zwycięstwa kandydata prozachodniej opozycji i powtórzenia się wariantu gruzińskiego. W tej sytuacji zasadniczy problem dotyczył utrzymania Ukrainy w sferze wpływów Federacji. Rosja, aby zagwarantować wybór Wiktora Janukowycza na urząd prezydenta Ukrainy, przeznaczyła na ten cel znaczne środki finansowe, polityczne, administracyjne i ludzkie. Jednocześnie starano się „różnymi dostępnymi metodami” przeciwdziałać zwycięstwu Wiktora Juszczenki. Kandydat opozycji próbowano otruć substancją „prawdopodobnie” powstałą w Rosji. Do najważniejszych form pomocy dla „prorosyjskiego” kandydata zalicza się:

- a) oficjalne wizyty Władimira Putina w celu „promowania” Wiktora Janukowycza, m.in. wspólne pojawienie się na defiladzie wojskowej;
- b) wsparcie finansowe;
- c) oddelegowanie zespołu konsultantów, w tym Gleba Pawłowskiego („nieoficjalny” doradca Władimira Putina), którzy mieli odpowiadać za kształtowanie wizerunku Wiktora Janukowycza;

⁴¹ Specyfika polityki prezydenta Leonida Kuczmy wobec Rosji, zob.: M. A. Molchanov, *Political...*, s. 238; S. Żylcow, *Ukraina...*, s. 88–90.

⁴² J. Mankoff, *Russian...*, s. 247–248; Y. Prystupa, *Wewnętrzne...*, s. 286; T. Kapuśniak, *Ukraina jako obszar wpływów międzynarodowych po zimnej wojnie*, Warszawa–Lublin 2008, s. 126–128.

⁴³ W. Czernomyrdin, *Wriemia wybrało nas*, Moskwa 2011, s. 144, 213; A. Åslund, *Russia-ś...*, s. 229.

d) przedstawianie w „bardzo pozytywnym świetle i komplementowanie” w programach telewizji rosyjskiej – powszechnie odbieranych na terytorium Ukrainy – kandydatury Wiktora Janukowycza, przy jednoczesnym „szkalowaniu” oponenta. Ponadto, Wiktor Juszczenko był określany jako polityk „antyrosyjski”;

e) przyznanie znacznych korzyści handlowych Ukrainie jako wsparcie dla „obozu władzy”⁴⁴.

Paradoksalnie Władimir Putin „zignorował fakt”, że to właśnie Wiktor Juszczenko w okresie pełnienia funkcji premiera „wypracował mocne powiązania” gospodarcze i polityczne z Federacją. Eksperci w Rosji i na Zachodzie uważali, że Wiktor Janukowycz w „uczciwych wyborach” nie miał wielkich szans na zwycięstwo. Jednocześnie „nikt nie chciał się przeciwstawić Władimirowi Putinowi”. Borys Niemcow zaznaczył, iż przeciwni Juszczenko propagandyści na Kremlu uważali, że przez żonę Amerykankę „miał” powiązania ze służbami specjalnymi Stanów Zjednoczonych – U.S. Secret Service⁴⁵.

W konsekwencji zwycięstwo Wiktora Juszczenki „zdezorientowało” elity władzy w Federacji, a sam Władimir Putin „zapłacił” za prowadzenie „agresywnej” kampanii „spadkiem popularności”. Główne obawy decydentów rosyjskich wywoływały szczególnie dwie kwestie. Po pierwsze, utrata „ściślych” powiązań przez elity polityczne i biznes w Rosji z elitami rządzącymi na Ukrainie. Po drugie, możliwość ożywienia sił prodemokratycznych w samej Federacji, dla której Ukraina mogła stać się wzorcem demokracji. Dodatkowo obawiano się wybuchu „niepożądanego” zjawiska „kolorowej rewolucji” na Białorusi. Jednocześnie o przeprowadzenie „pomarańczowej rewolucji” oskarżono Zachód, co miało usprawiedliwić „porażkę” Władimira Putina⁴⁶. Wydarzenia na Ukrainie wywarły duży wpływ na politykę Rosji. Federacja (i sam Władimir Putin) wyciągnęła lekcję, czego przykładem było m.in. położenie nacisku na „ekonomizację” polityki także wobec Ukrainy⁴⁷.

⁴⁴ Zob.: N. Popescu, A. Wilson, *Polityka...*, s. 61; iidem, *The...*, s. 36; W. Paniuszkin, M. Zygar, *Gazprom...*, s. 184–187; Y. Prystupa, *Wewnętrzne...*, s. 286–287; R. Sakwa, *Putin...*, s. 297; idem, *Political...*, s. 29; S. Żylcow, *Nieokonczenaja...*, s. 61–62, 80–82; J. Mankoff, *Russian...*, s. 248–250; D. Trienin, *Post-imperium...*, s. 132–138; A. Åslund, *Russia's...*, s. 265–266; Ch. J. Shields, *Vladimir Putin*, New York 2007, s. 95; T. Kapuśniak, *Ukraina...*, s. 129–147.

⁴⁵ W. Paniuszkin, M. Zygar, *Gazprom...*, s. 184–187; A. Åslund, *Russia's...*, s. 265–266; Ch. J. Shields, *Vladimir...*, s. 95; P. Desai, *Conversations on Russia: reform from Yeltsin to Putin*, New York 2006, s. 148; R. Sakwa, *Putin...*, s. 297; idem, *Political...*, s. 29.

⁴⁶ W. Paniuszkin, M. Zygar, *Gazprom...*, s. 184–187; Ch. J. Shields, *Vladimir...*, s. 95; D. Trienin, *Post-imperium...*, s. 112, 132–138; J. Mankoff, *Russian...*, s. 124–125; A. Åslund, *Russia's...*, s. 248, 266; Ch. Thorun, *Explaining change in Russian foreign policy: the role of ideas in post-Soviet Russia's conduct towards the West*, New York 2009, s. 78; S. Bieliń, *Powrót Rosji do gry wielkomocarstwowej*, [w:] *Rosja w okresie prezydentury Władimira Putina*, A. Stępień-Kuczyńska, S. Bieliń (red.), Łódź–Warszawa–Toruń 2008, s. 244; S. Żylcow, *Nieokonczenaja...*, s. 244–245; A. Tsygankov, *Russia's...*, s. 224–225; S. Bielkowskij, *Impierija...*, s. 101–102, 231–233; A. Stępień-Kuczyńska, M. Słowikowski, *Unia...*, s. 164–165; T. Kapuśniak, *Ukraina...*, s. 147–152.

⁴⁷ S. Bielkowskij, *Impierija...*, s. 239–246; R. Sakwa, *Putin...*, s. 295.

Mimo poparcia i pomocy udzielonej Wiktorowi Janukowyczowi w okresie kampanii wyborczej w 2004 r. przez Władimira Putina, nigdy nie zakładano odtworzenia imperium lub włączenia Ukrainy w skład Rosji. Oznaczało to, że Federacja nie dążyła do integracji z Ukrainą, jak wcześniej m.in. z Białorusią – państwem, w którym także sfalszowano wyniki wyborów⁴⁸.

Popieranie „prorosyjskich” ugrupowań na Ukrainie wiązało się ze wspieraniem m.in. w wyborach prezydenckich w roku 1999 Leonida Kuczmy. Kampanię prezydencką prowadzili także rosyjscy konsultanci, w tym Gleb Pawłowski. Natomiast po wydarzeniach „pomarańczowej rewolucji” w wyborach parlamentarnych w marcu 2006 r. na Ukrainie Federacja oficjalnie nie poparła żadnego ugrupowania. Jednak elity polityczne i media wspierały Partię Regionów, zaś rosyjskie partie polityczne i różne ośrodki wpływu udzielały poparcia swoim partnerom na Ukrainie. Przykładowo, Jedna Rosja wspierała Partię Regionów, Komunistyczna Partia FR – Komunistyczną Partię Ukrainy, a Partia Ojczyzna angażowała się po stronie Socjalistycznej Partii Ukrainy. Ponadto, środki masowego przekazu w Rosji rozpowszechniały informacje nieprzychylnie o Naszej Ukrainie Wiktora Juszczenki. Podczas wyborów prezydenckich w roku 2010 Rosja nie wskazała „własnego faworyta” z dwójki kandydatów Janukowycz–Tymoszenko. Dawano tylko do zrozumienia, że Wiktor Juszczenko nie powinien pełnić urzędu prezydenta. W tym okresie partia Jedna Rosja współpracowała z Partią Regionów popierającą Wiktora Janukowycza, zaś premier Władimir Putin „naprawiał mosty” z Julią Tymoszenko⁴⁹.

Po dojściu do władzy prezydenta Wiktora Janukowycza w dobrym kierunku, z punktu widzenia Rosji, zaczęły rozwijać się relacje rosyjsko-ukraińskie. Pozwoliło to w krótkim czasie rozwiązać najtrudniejsze kwestie, tj. stacjonowanie Floty Czarnomorskiej na Krymie oraz cen gazu ziemnego, które w okresie prezydentury Wiktora Juszczenki „utknęły w martwym punkcie”⁵⁰.

Optymizmu tego nie podzielał Siergiej Żyłcow, który uważał, iż „elastyczność” władz Ukrainy dotyczyła gospodarczej strony współpracy z Federacją, w tym przede wszystkim obniżenia cen na dostawy gazu ziemnego. Podejście to było podyktowane trudną sytuacją wewnętrzną, gdyż „nowy” rząd stanął przed dylematem – albo wprowadzenie niepopularnych rozwiązań i utrata elektoratu,

⁴⁸ A. Cygankow, *Wnieszniaja politika Rossii ot Gorbaczewa do Putina: Formirowanije nacyonalnogo intieriesa*, Moskwa 2008, s. 190–192.

⁴⁹ D. Trienin, *Post-imperium...*, s. 137–138; T. Kapuśniak, *Ukraina...*, s. 123–124, 156–163.

⁵⁰ «*Tiekuszcziej momient w mieżdunarodnych dielach i zadaczi rossijskoj diptomatii*» (Stienogramma wystuplenija w ramach «prawitielstwienno go czasu» w Gosudarstwiennoj Dumie Fiedieralnogo Sobranija Rossijskoj Fiedieracyi, 19 maja 2010 goda), [w:] S. Ławrow, *Mieżd...*, s. 152; «*Ob itogach priedsiedatielstwa Rossii w Sodružestwie Niezawisimych Gosudarstw*» (Stienogramma wystuplenija w Sowiecie Fiedieracyi Fiedieralnogo Sobranija Rossijskoj Fiedieracyi w ramach «prawitielstwienno go czasu», Moskwa, 24 diekabria 2010 goda), [w:] *ibid.*, s. 718, 726–727; D. Trienin, *Post-imperium...*, s. 137–138.

albo porozumienie z Rosją. Jednak „wahadło polityki Ukrainy na krótko przechyliło się w kierunku Rosji”. Gotowość do ścisłej kooperacji w „wybranych” działach gospodarki nie oznaczała rozwijania „pełnej” współpracy z Federacją, gdyż za swój priorytetowy kierunek Ukraina uznawała Europę⁵¹.

3. Stymulowanie postaw politycznych diaspory rosyjskiej i ludności rosyjskojęzycznej w państwach Europy Wschodniej. Problem ten dotyczył przede wszystkim Ukrainy i w mniejszym stopniu Mołdawii. Kwestia ta wiąże się z udzieleniem poparcia „preferowanym” przez Federację „siłom politycznym w państwie”. Ważne znaczenie w wyborach na Ukrainie odgrywał prorosyjski wschód, na który przypadało około 45–55% głosów. Kandydaci, którzy chcieli wygrać wybory, musieli „uwzględnić ich znaczenie”. W roku 1994 Leonid Kuczma zwyciężył, deklarując w swojej kampanii wyborczej m.in. „partnerstwo strategiczne” z Rosją oraz to, że język rosyjski stanie się drugim językiem państwowym. W ten sposób pozyskał wyborców ze wschodnich i południowych regionów państwa⁵².

Pewnym przykładem stymulowania postaw politycznych jest popieranie działalności separatystycznej. Do „rozdwojenia” Ukrainy na część wschodnią i zachodnią doszło po przejęciu władzy przez demokratyczno-nacjonalistyczny obóz na czele z prezydentem Wiktoorem Juszczenko. Jeszcze bardziej uwidoczniły się „istniejące” dotychczas dwa wektory polityki zagranicznej państwa. Orientacja prorosyjska dominowała w rosyjskojęzycznych wschodnich uprzemysłowionych prowincjach oraz na Krymie, zaś prozachodnia na ukraińskojęzycznym zachodzie. W tym przypadku nakładało się na siebie kilka podziałów, oprócz językowego, także polityczny, gospodarczy i społeczny⁵³.

Stanowiło to wyzwanie dla jedności państwa, ponieważ strona przegrana, Wschód i Południe, podjęła pewne kroki o charakterze separatystycznym. Jednocześnie doszło do powstania napięć w stosunkach rosyjsko-ukraińskich, co natychmiast przełożyło się na kwestię Krymu i przede wszystkim Sewastopola. W Rosji pojawiły się propozycje „federalizacji” Ukrainy. „Działania” te władze ukraińskie uważały za prowadzące do „rozbicia integralności państwa”. Starania zaś Ukrainy o członkostwo w NATO „zachęciły” Rosję do popierania na Krymie ruchów o charakterze niepodległościowym. Pojawienie się obietnicy przyjęcia do Sojuszu Ukrainy i Gruzji po szczycie w Bukareszcie oraz po konflikcie gruzińskim w roku 2008 spowodowało „nagły wybuch nowych nastrojów separatystycznych”. Gdy w roku 2009 kwestia członkostwa Ukrainy w NATO zeszała na dalszy plan, uległy one złagodzeniu. Przejęcie władzy przez Partię Regionów i wybór na urząd prezydenta Wiktora Janukowycza spowodowało całkowite „wyciszenie” problemu „federalizacji” Ukrainy. Paradoksalnie, prorosyjska koalicja

⁵¹ S. Żylcow, *Ukraina...*, s. 315–316, 319–321.

⁵² M. Raś, *Miejsce...*, s. 219–220; idem, *Transformacja...*, s. 73; M. A. Molchanov, *Political...*, s. 227–228; A. Kozyriew, *Demokratyczna...*, s. 152.

⁵³ J. Mankoff, *Russian...*, s. 244, 250–251; M. A. Molchanov, *Political...*, s. 178–179, 239–243.

doprowadziła do „zaostrenia kontroli nad Krymem” i osłabiła ukierunkowane na Rosję ruchy separatystyczne⁵⁴. Innym przykładem było popieranie przez Federację w celu wywarcia presji na władze Ukrainy protestów ludności przeciwko „obecności” NATO na Krymie na wiosnę 2006 roku. W ich wyniku odwołano zaplanowane z udziałem jednostek Ukrainy i Sojuszu Północnoatlantyckiego wspólne ćwiczenia morskie *Sea Breeze*⁵⁵.

Rosja w praktyce nie miała w Mołdawii „potencjalnego kandydata”, który mógłby „w pełni gwarantować jej interesy”. Nawet prezydent Władimir Woronin, generał rosyjskiej milicji, a później lider Komunistycznej Partii Mołdawii, początkowo sojusznik Federacji, stopniowo stał się politykiem prozachodnim. Ostatecznie jako jeden z najważniejszych „graczy na scenie politycznej” prowadził wobec Rosji politykę pragmatyczną. W pewnym stopniu kwestia ta „mogła” wynikać z „dylematu” elit politycznych Mołdawii, które miały problem wynikający z panującego w ich szeregach rozdrożnienia, związanego z odpowiedzią na zasadnicze pytanie: „Pozostać małym, ale suwerennym państwem, czy stać się prowincją Rumunii?”. Rosja demonstrowała również wobec władz Mołdawii swoje niezadowolenie z powodu prozachodniego kierunku polityki zagranicznej. Federacja „chciała” także, aby partie radykalnej lewicy w Mołdawii – wspierane do tej pory przez Rosję – „zrezygnowały” lub „udzieliły poparcia rządzącej partii komunistycznej⁵⁶.

Jednym ze sposobów nacisku na Mołdawię jest utrzymywanie przez Rosję politycznego parasola ochronnego nad Naddniestrzańską Republiką Mołdawii. Rosja jest także „rzecznikiem NRM” na arenie międzynarodowej, w tym m.in. „domaga się” „poszanowania interesów” Naddniestrza w procesie uregulowania konfliktu. Bezpośrednia pomoc Federacji dla Naddniestrza o charakterze politycznym wiązała się z oficjalnymi spotkaniami wysokich rangą przedstawicieli władz Rosji i NRM, zarówno w Moskwie jak i w Tyraspolu. Co jest istotne, Igora Smirnowa zaczęto nazywać prezydentem, a szefów dyplomacji Naddniestrza – ministrami spraw zagranicznych. Przedstawiciele Rosji zaznaczali również „równoprawny status NRM i Mołdawii”, m.in. w kontekście współpracy dwustronnej na różnych płaszczyznach, ale także w kwestii uregulowania konfliktu w Naddniestrzu. Rosja stara się „zachować” „korzystne” dla NRM warunki uregulowania konfliktu tylko środkami pokojowymi. Federacja „akceptuje” także na arenie międzynarodowej referendum w Naddniestrzu z 17 września 2006 r. w sprawie jego statusu, w którym większość uczestników opowiedziała się za niepodległością⁵⁷.

⁵⁴ D. Trienin, *Post-imperium...*, s. 79, 91–92, 102, 136–138, 158–159; N. Popescu, A. Wilson, *Polityka...*, s. 70; *idem*, *The...*, s. 41.

⁵⁵ Ch. Thorun, *Explaining...*, s. 75–77.

⁵⁶ M. Raś, *Ewolucja...*, s. 24–25; D. Trienin, *Post-imperium...*, s. 81–82, 146–147, 161; N. Popescu, A. Wilson, *Polityka...*, s. 61; *idem*, *The...*, s. 36.

⁵⁷ D. Trienin, *Post-imperium...*, s. 92, 102–103; A. Stępień-Kuczyńska, M. Słowikowski, *Unia...*, s. 216–218; M. Kosienkowski, *Naddniestrzańska...*, s. 93–97, 107–108.

Duże znaczenie w relacjach między Rosją i Białorusią odgrywa rozwinięta współpraca na poziomie międzyregionalnym. Wiąże się ona ze współdziałaniem regionów Federacji z regionami na Białorusi. Do najważniejszych partnerów Republiki Białoruś zalicza się miasto Moskwę, Obwód Tiumeński, Sankt-Petersburg i Obwód Moskiewski. W późniejszym okresie doszło do dalszego „umocnienia” powiązań między podmiotami Federacji Rosyjskiej a Białorusią, przeważnie z „inicjatywy” prezydenta Alaksandra Łukaszenki. Relacje te obejmowały także współpracę kulturalną i naukowo-techniczną⁵⁸.

Dodatkowe powiązania tworzyły się przy współpracy podmiotów Federacji Rosyjskiej z państwami Europy Wschodniej oraz z jednostkami administracyjno-terytorialnymi położonymi na ich terytorium. Zakres współdziałania obejmował:

1. Podpisywanie umów dwustronnych, obejmujących współpracę handlowo-gospodarczą, produkcyjno-techniczną, kulturalną, naukowo-techniczną, turystyczną. Odrębny problem dotyczył kooperacji wielostronnej, w tym m.in. Porozumienia o współpracy obwodów stołecznych Państw WNP – z udziałem Obwodów: Moskiewskiego, Kijowskiego i Mińskiego. Druga kwestia obejmowała współdziałanie w ramach Rady Szeów Regionów Przygranicznych, tj. podmiotów: w Rosji – biełgorodzkiego, briańskiego, woroneskiego, kurskiego, rostowskiego, tulskiego, Kraju Krasnodarskiego; na Ukrainie – donieckiego, ługańskiego, sumskiego, charkowskiego, czernihowskiego, zaporoskiego, połtawskiego, m. Sewastopola, Autonomicznej Republiki Krymu; dodatkowo z Białorusi – homelskiego i mohylowskiego.

2. Ustanowienie przedstawicielstw podmiotów Federacji w państwach Europy Wschodniej:

- a) na Ukrainie – Republika Buriacji, Republika Sacha (Jakucja), Republika Mari El (w Obwodzie Kijowskim), Jamało-Nieniecki Okręg Autonomiczny;
- b) na Białorusi – Kraj Ałtajski, Obwód Orłowski;
- c) w Mołdawii – Republika Mari El.

3. Uczestnictwo w działalności organizacji międzynarodowych⁵⁹.

Odrębną kwestię stanowią oficjalne spotkania szefów i delegacji podmiotów Federacji z przedstawicielami organów władzy państwowej lub jednostek administracyjno-terytorialnych Ukrainy, Białorusi i Mołdawii. Dodatkowo

⁵⁸ J. Godin, *Rossija...* s. 109–118; A. Stępień-Kuczyńska, *Rosja...*, s. 237.

⁵⁹ Współpraca zagraniczna podmiotów Federacji Rosyjskiej, m.in. z państwami Europy Wschodniej oraz z jednostkami administracyjno-terytorialnymi położonymi na ich terytorium, zob.: J. Rychlik, *Współpraca zagraniczna podmiotów Federacji Rosyjskiej*, [w:] *Rosja, refleksje o transformacji*, S. Bieleń, A. Skrzypek (red.), Warszawa 2010, s. 196–206; *Protokol o wniesieniu zmian w Soglaszenije między Prawicielstwom Rossijskoj Fiedieracy i Prawicielstwom Ukrainy o so-trudnicestwie prigranicznych oblastiej Rossijskoj Fiedieracy i Ukrainy ot 27 janwarja 1995 goda*, [w:] *Rossija – Ukraina 1990–2000: Dokumenty i materiały: Kniga 2: 1996–2000*, Moskwa 2001, s. 173–174.

należy uwzględnić nieformalne kontakty międzynarodowe, w tym różnego rodzaju konferencje, seminaria, wyjazdy nieoficjalne, działalność w międzynarodowych organizacjach pozarządowych, m.in. w Kraju Krasnodarskim zorganizowano w okresie od 20 do 24 października 1999 r. Dni Kultury Białorusi⁶⁰.

Istniała także współpraca rosyjskich i ukraińskich regionów przygranicznych. Jednocześnie w przypadku wschodnich obwodów Ukrainy, ich interesy gospodarcze nie zawsze pokrywały się z preferencjami władz, szczególnie po „pomarańczowej rewolucji”⁶¹.

4.3. Rywalizacja z Zachodem

Po rozpadzie ZSRR Federacja stopniowo zaczęła traktować Białoruś, Ukrainę i Mołdawię jako strefę buforową oddzielającą ją od rozszerzających się struktur NATO i UE. W konsekwencji państwa Europy Wschodniej stały się „przestrzenią rywalizacji” pomiędzy Rosją a Zachodem. Sukcesywnie przybierała na sile „walka o wpływy” między Federacją a USA i UE, było to szczególnie widoczne na Ukrainie. Powstanie niezależnej Ukrainy doprowadziło do sytuacji, w której stała się ona „konkurentem” Rosji w relacjach z Zachodem. Jednocześnie sama Ukraina mogła realnie oddzielić Federację od państw Europy⁶².

⁶⁰ J. Rychlik, *Współpraca...*, s. 203–206; *Chronika rossijsko-ukraïnskich odnoszenij*, [w:] *Rosija – Ukraina 1990–2000: Dokumenty i materiały: Kniga 2...*, s. 406–410, 416–417.

⁶¹ V. Kononenko, *Boundaries...*, s. 206–207.

⁶² «Wozwratka k «chołodnoj wojnie» nie budiet» (Statja, opublikowannaja w gazietie «Izwiestija» 10 fiewrała 2005 goda), [w:] S. Ławrow, *Mieźdu...*, s. 321–324; *Tiezisy wystuplenija w Stenfordskom uniwersitietie, San-Francysko, 20 sientjabria 2005 goda*, [w:] *ibid.*, s. 332–340; *Wystuplenije w Sowietie po mieźdunarodnym odnoszenijam Los-Andzelesa, Los-Andzeles, 25 sientjabria 2006 goda*, [w:] *ibid.*, s. 346–353; «Odnaj «chołodnoj wojny» bylo wpolnie dostatoczno» (Statja, opublikowannaja w gazietie «Waszyngton Post» / SSZA/ 25 fiewrała 2007 goda), [w:] *ibid.*, s. 353–355; *Stienogramma wystuplenija i otwietow na woprosy na sieminarie po sluczaju 200-letija ustanowlenija dipotnoszenij mieźdu Rossijej i SSZA w Moskowskom centrie Karniegi, Moskwa, 21 ijunija 2007 goda*, [w:] *ibid.*, s. 362–372; «Sdierżywanije Rossii: nazad w buduszczeje?» (Statja, opublikowannaja w żurnale «Rossija w globalnoj politiki», awgust 2007 goda, pierwonaaczalno priednaznaczałas’ dla publikacyi w żurnale «Forin Affiers», odnako nie była tam opublikowana iz-za tego, czto żurnał wydwinił riedakcyionnyje triebowanija, kotoryje awtor szceł nieprijemlemymi), [w:] *ibid.*, s. 373–384; *Stienogramma wystuplenija na «Miurdalewskich cztienijach», Zieniewa, 12 fiewrała 2008 goda*, [w:] *ibid.*, s. 384–394; «Sammity w Bucharieście i So-czi: czto dalsze?» (Statja, opublikowannaja w żurnale «Profil» 21 apriała 2008 goda), [w:] *ibid.*, s. 394–399; *Stienogramma otwietow na woprosy w chodie wstrieczi s czenami Sowietu po mieźdunarodnym odnoszenijam, Nju-Jork, 24 sientjabria 2008 goda*, [w:] *ibid.*, s. 399–410; «Licom k licu s Amierikoj: mieźdu niekonfrontacyjej i konwiergiencyej» (Statja, opublikowannaja w żurnale «Profil» № 38, oktiabr’ 2008 goda), [w:] *ibid.*, s. 410–422; «Otwietstwiennost’ Rossii w mirowoj politiki» (Wystuplenije na otkrytii mieźdunarodnoj konfierencyi Biergiedorfskogo foruma, Moskwa, 25 oktiabria 2008 goda), [w:] *ibid.*, s. 427–435; *Wystuplenije i otwiety na woprosy na «Briussiel-skom forumie 2009», Briussiel, 21 marta 2009 goda*, [w:] *ibid.*, s.440–450; *Stienogramma otwietow na woprosy Ministra inostrannyh diel Rossii S. W. Ławrowa w Fondie Karniegi, Waszyngton,*

W nowej rzeczywistości międzynarodowej USA, z jednej strony, udzielały pomocy gospodarczej, aby przyczynić się do budowy demokratycznej i stabilnej, ale nie imperialnej Rosji. Z drugiej, wspierały jednocześnie pozostałe republiki poradzieckie w celu zwiększenia ich niezależności, potrzebnej do skutecznej obrony przed „działaniami” Federacji⁶³. Stany Zjednoczone starały się „ograniczać” procesy integracyjne na obszarze WNP różnymi środkami, do których zaliczano:

- a) rozszerzenie NATO na wschód do granicy WNP, a także przyjęcie w poczet jego członków państw byłego ZSRR oraz budowę w nich baz wojskowych;
- b) próby zdobycia wpływów w państwach, na których terenie znajdują się bogate złoża surowców naturalnych – w tym energetycznych – oraz mających ważne znaczenie geostrategiczne;
- c) tworzenie „samodzielnych” struktur integracyjnych bez udziału Federacji i o charakterze antyrosyjskim⁶⁴.

Zdaniem Jurija Godina, USA i Europa nie były zainteresowane zbliżeniem Rosji z Białorusią i Ukrainą. Państwa NATO i UE „próbowały zablokować Federację Rosyjską od zachodu”⁶⁵.

7 maja 2009 goda, [w:] *ibid.*, s. 456–467; «Krizis w otnoszenijach s Zapadom: kakoj krizis?» (Statja, opublikowanaja w żurnale «Itogi» 18 maja 2009 goda), [w:] *ibid.*, s. 468–474; «Kak okonczatielno zawiersyt' chołodnuju wojnu?» (Statja, opublikowanaja w żurnale «Mieżdunarodnaja żyzn'», maj 2009 goda), [w:] *ibid.*, s. 474–482; *Stienogramma wstupitielnogo słowa i otwiewow na woprosy SMI na priess-konfieriencyi po itogam nieoficyalnogo zasiedanija Sowjeta Rossija–NATO na urownie ministrow inostrannych diel na o. Korfu, 27 ijunia 2009 goda*, [w:] *ibid.*, s. 490–493; *Stienogramma wystupienija i otwiewow na woprosy SMI po itogam zasiedanija Sowjeta Rossija–NATO w Briusiele, 4 diekabria 2009 goda*, [w:] *ibid.*, s. 505–511; *Stienogramma wystupienija na 46-j Miunchienskoj konfieriencyi po woprosam politiki biezopasnosti, 6 fiewrala 2010 goda*, [w:] *ibid.*, s. 512–516; «Jewro-Atlantika: rawnaja biezopasnost' dla wsiech» (Połnyj tiewkst statji, opublikowanaj w żurnale «Diefans Nasonal» /Francyja/ w sokraszczennom widie, maj 2010 goda), [w:] *ibid.*, s. 525–538; «Nielzia skazat', czto NATO predstavljajet dla nas ugrozu»..., s. 538–548; *Intierwju amierikanskomu tiewlewieduszczemu Czarli Rouzu, Nju-Jork, 22 sientjabria 2010 goda*, [w:] *ibid.*, s. 566–576; *Stienogramma wystupienija i otwiewow na woprosy SMI w chodie sowmiesnoj priess-konfieriencyi po itogam pieriegoworow s Gienieralnym siekrietariem NATO A. Fogom Rasmussienom, Moskwa, 3 nojabria 2010 goda*, [w:] *ibid.*, s. 576–580; «W odnoj lodkie» (Statja, opublikowanaja w żurnale «Itogi» 15 nojabria 2010 goda), [w:] *ibid.*, s. 580–586; S. Bieleń, *Postimperializm...*, s. 263; idem, *Oblicza...*, s. 36; Y. Prystupa, *Wewnętrzne...*, s. 269; J. Mankoff, *Russian...*, s. 27, 125–126, 241–243; Z. Brzeziński, *Wielka...*, s. 72–73; J. Godin, *Rossija...*, s. 50–51; A. Szutow, *Etapy...*, s. 185; A. Stępień-Kuczyńska, M. Słowikowski, *Procesy...*, s. 170–171; M. Raś, *Ewolucja...*, s. 14.

⁶³ Z. Brzeziński, *Wielka...*, s. 50–52, 88, 119; I. Topolski, *Region Wspólnoty Niepodległych Państw w stosunkach rosyjsko-amerykańskich*, „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej” 2008, nr 6, s. 104.

⁶⁴ A. Szutow, *Etapy...*, s. 185.

⁶⁵ J. Godin, *Rossija...*, s. 190; S. Tkaczenko, *Informacyonnaja wojna protiv Rossii*, Sankt-Petersburg 2011, s. 170–171; R. Paradowski, *Eurazjatyckie Imperium Rosji. Studium idei*, wydanie II, Warszawa 2003, s. 204.

Siergiej Ławrow wskazuje, że w przestrzeni poradzieckiej nie występowały „trudne” problemy, które mogłyby spowodować konfrontację między Federacją a Zachodem. Zaznacza, że należy tylko szanować wzajemne interesy – współpraca na równoprawnych zasadach. Rosja „odrzucała” politykę stawiania państw WNP przed „pozornym” wyborem „albo z Zachodem, albo z Rosją”. Federacja „uznała suwerenne prawo” republik poradzieckich do prowadzenia przez nie własnej polityki zagranicznej. Oznaczało to, iż każde państwo ma prawo wyboru sposobu zapewnienia własnego bezpieczeństwa, także w ramach sojuszu polityczno-militarnego. Rosja pozostawia dla siebie uzasadnione prawo do rozwijania „historycznych powiązań o charakterze gospodarczym, kulturalnym i ludzkim oraz wspierania procesów integracyjnych w regionie”. Jednocześnie samo rozszerzenie NATO o państwa WNP traktowano w Rosji jako naruszenie jej interesów. Federacja negatywnie odnosi się do ewentualnych prób jej „wyparcia” przez USA z państw „bliskiej zagranicy”⁶⁶.

Celem Federacji na obszarze Wspólnoty jest prowadzenie niezależnej od Zachodu polityki. Ponadto, elity władzy „dążą” do tego, aby Sojusz Północnoatlantycki i Unia współpracowały z Rosją i stworzonymi przez nią strukturami integracyjnymi, a nie z każdą z republik poradzieckich oddzielnie. Podejście takie oznacza, iż Federacja Rosyjska „preferuje” i dąży do podejmowania decyzji z Zachodem, które dotyczą Ukrainy, Białorusi i Mołdawii bez udziału samych zainteresowanych państw⁶⁷.

1. Rozszerzenie NATO o państwa Europy Wschodniej. W odpowiedzi na aktywność Sojuszu decydenci w Rosji zadawali pytanie: „Dlaczego NATO przybliża się do granic Rosji, jeśli Układ Warszawski został rozwiązany?”. Szukano przede wszystkim wytłumaczenia dla tej decyzji. Wskazywano, że może to być tylko „polityczna pomyłka”. W skrajnych przypadkach zaś „wielki zamysł”

⁶⁶ «*Nastojaszczje i buduszczeje globalnoj politiki: wzglad iz Moskwy*» (Statja, opublikowanaja w żurnale «Rossija w globalnoj politiki», № 2, 2007 god), [w:] S. Ławrow, *Mieźdu...*, s. 48; «*Rossija i mir w XXI wiekie*» (Statja, opublikowanaja w żurnale «Rossija w globalnoj politiki», № 4, 2008 god), [w:] *ibid.*, s. 74; «*Wnieszniaja politika Rossii i nowoje kaczestwo gieopoliticeskoj situaciji*» (Statja, opublikowanaja w «Diplomaticzeskom jeżegodnikie» za 2008 god), [w:] *ibid.*, s. 215–220; *Stienogramma wystuplenija i otwietow na woprosy na sieminarie po sluczaju 200-letija...*, s. 366–367; «*Sdierżywanije Rossii: nazad w buduszczeje?*»..., s. 379–388; «*Sammity w Buchariestie i Soczi: cztodalsze?*...», s. 395; *Stienogramma otwietow na woprosy w chodie wstriecci s czlenami Sowietu po mieźdunarodnym odnoszenijam, Nju-Jork, 24 sientiabria 2008 goda...*, s. 401–403; «*Licom k licu s Amierikoj: mieźdu niekonfrontacyjej i konwiergencyjnej...*», s. 418–422; *Wystuplenije i otwiety na woprosy na «Brusselskom forumie 2009», Briussiel, 21 marta 2009 goda...*, s. 440–450; *Stienogramma otwietow na woprosy Ministra inostrannyh diel Rossii S. W. Ławrowa w Fondie Karniegi, Waszyngton, 7 maja 2009 goda...*, s. 466–467; «*Krizis w odnoszenijach s Zapadom: kakoj krizis...*», s. 479; *Intierwju amierikanskomu tielewieduszczemu Czarli Rouzu, Nju-Jork, 22 sientiabria 2010 goda...*, s. 574; A. Bryc, *Stosunki Federacji Rosyjskiej z Sojuszem Północnoatlantyckim*, [w:] *Polityka zagraniczna Rosji*, S. Bieleń, M. Raś (red.), Warszawa 2008, s. 80; S. Bieleń, *Powrót...*, s. 243–245.

⁶⁷ M. Raś, *Federacja...*, s. 246; J. Mankoff, *Russian...*, s. 251–252.

w celu okrążenia i izolacji Rosji. Władimir Putin w kwietniu 2008 r. podczas szczytu Sojuszu Północnoatlantyckiego powiedział, iż pojawienie się u granic Rosji potężnego bloku militarnego stanowi „bezpośrednie zagrożenie dla państwa”. Uważał, iż „twierdzenie, że ten proces nie jest skierowany przeciwko Federacji, było mało zadowalające, gdyż bezpieczeństwo narodowe nie opiera się na obietnicach”⁶⁸.

Heinz Timmerman zwraca uwagę na inny kontekst istniejącej sytuacji. Wskazuje, że w ocenie Rosji i Białorusi, NATO stanowi potencjalne zagrożenie. Zarazem jednak część państw członkowskich Wspólnoty postrzega Sojusz jako ważnego partnera, który może przyczynić się do zwiększenia ich bezpieczeństwa. Jednocześnie z ich punktu widzenia pożądanym był wzrost działań mających na celu ściślejszą współpracę z Paktem w celu obrony przed Federacją⁶⁹.

Początkowo obawy Rosji budziła możliwość rozszerzania w pewnej perspektywie Sojuszu na wschód o państwa należące do tej pory do kulturowo-cywilizacyjnego obszaru Rosji. Opór decydentów rosyjskich wobec rozszerzenia NATO w tym kierunku wiązał się z niepokojem, że sytuacja ta doprowadzi do budowy nowego „kordonu sanitarnego” i izolowania Federacji Rosyjskiej. Działania te były postrzegane zarówno przez elity polityczne, jak i przez społeczeństwo rosyjskie jako chęć okrążenia Rosji przez wojska USA i Sojuszu. Zaniepokojenie Federacji wywoływało również podkreślanie przez Zachód niepodległości i samodzielności Ukrainy i Białorusi⁷⁰.

W późniejszym okresie stanowisko Federacji uległo wyraźnemu usztywnieniu. Rosja zdecydowanie sprzeciwiała się rozszerzeniu NATO o Ukrainę i Gruzję, państwa położone w strefie jej żywotnych interesów. Federacja deklaruje, że nie zamierzała ustępować przed Zachodem i będzie twardo „broniła swoich pozycji”. Jednocześnie przywódcy Rosji jasno dają do zrozumienia, że nie

⁶⁸ «Nastojaszczije i buduszczije globalnoj politiki: wzglad iz Moskwy...», s. 48; «Odnaj «chłodnoj wojny» było wpolnie dostatočno...», s. 354; Stienogramma wystuplenija i otwietow na woprosy na sieminarie po słuczaju 200-letija..., s. 366–367; «Sdierżywanije Rossii: nazad w buduszczije?»..., 379–381; Wystuplenije i otwiety na woprosy na «Briussielskom forumie 2009», Briussiel, 21 marta 2009 goda..., s. 440–450; Stienogramma otwietow na woprosy Ministra inostrannyh dieł Rossii S. W. Ławrowa w Fondie Karniegi, Waszyngton, 7 maja 2009 goda..., s. 466–467; A. Arbatow, *Nacyonalnaja idieja i nacyonalnaja biezopasnost’*, „Mirowaja ekonomika i międzunarodnyje otnoszenija” 1998, nr 6, s. 9–10; A. Tsygankov, *Russia’s...*, s. 225, 230–231, 235–236.

⁶⁹ H. Timmierman, *Processy diezintiegracyi i rieorganizacyi SNG*, „Mirowaja ekonomika i międzunarodnyje otnoszenija” 1998, nr 12, s. 41.

⁷⁰ J. Pomianowski, *Na wschód od Zachodu. Jak żyć z Rosją?*, Warszawa 2004, s. 120–121; A. Cygankow, *Wnieszniaja...*, s. 114, 125–126, 166–167; M. Stuermer, *Putin i odrodzenie Rosji*, Wrocław 2010, s. 109–111, 180–181; J. Łysenko, *Rossija – strany Zakawkazja i Centralnoj Azii*, [w:] *Wnieszniaja politika i diplomacija Rossijskoj Fiedieracyi. Uczebnik*, A. Panow (red.), Moskwa 2010, s. 234–237; A. Riabow, *Wspólnota czy rozchodzenie się? Analiza porównawcza transformacji politycznej Rosji i Ukrainy: kluczowe aspekty*, [w:] *Ukraina: jak żyć z Rosją? Rosja: jak żyć z Ukrainą? Stosunki ukraińsko-rosyjskie w 2006 roku i w najbliższej przyszłości*, W. Konończuk (red.), Warszawa 2006, s. 9–10, URL <<http://www.batory.org.pl/doc/ukraina-rosja.pdf>>, [dostęp: 12.03.2011].

zaakceptują członkostwa tych państw w Sojuszu Północnoatlantyckim. Największe kontrowersje w relacjach Federacji z Zachodem budzi kwestia Ukrainy. Według Rosjan, Ukraina „nigdy nie powinna stać się członkiem NATO”⁷¹. Sprzeciw wobec przystąpienia Ukrainy i Gruzji do NATO Federacja uzasadniała „zagrożeniem dla własnych fundamentalnych interesów w sferze bezpieczeństwa”, a nie próbą ograniczania suwerenności tych państw⁷².

Siergiej Ławrow podczas konferencji prasowej po posiedzeniu Rady Rosja–NATO w Brukseli, 4 grudnia 2009 r., zaznaczył, iż Rosja w relacjach z NATO jest przeciwna „tworzeniu nowych linii podziału w Europie” oraz prowadzeniu polityki opartej na wzajemnej konfrontacji. Podkreślił, że rozszerzenie Sojuszu o nowych członków doprowadzi do komplikacji we wzajemnej współpracy, a także w żaden sposób nie przyczyni się do umocnienia bezpieczeństwa regionalnego i globalnego⁷³.

Dmitrij Trienin przedstawia argumenty, które wysuwali przedstawiciele elit władzy oraz eksperci w Rosji przeciwko członkostwu Ukrainy w Sojuszu Północnoatlantyckim⁷⁴:

a) naruszenie granicy „historycznej przestrzeni” – kolebka państwowości Rosji stanie się antyrosyjskim przyczółkiem dla Zachodu;

b) Ukraina zwróci się przeciwko Rosji – Zachód i NATO przekształcą Ukrainę we wroga Federacji siły – podobne do Polski. Wskazywano, iż elity ukraińskie kierowały się „kompleksem Mazepy”;

c) Ukraina doprowadzi do „zerwania” powiązań z Rosyjską Cerkwią Prawosławną i nastąpi realizacja długofalowego projektu „odłączenia się” Ukraińskiej Cerkwi Prawosławnej od zwierzchnictwa Patriarchatu Moskiewskiego i stworzenia własnej narodowej cerkwi prawosławnej. Sytuacja ta spowoduje zmianę tożsamości kulturowej Ukrainy;

d) granica rosyjsko-ukraińska może stać się linią podziałów podobną do okresu „zimnej wojny”, zamiast istniejącej od stuleci „tylko” na mapie, dojdzie do powstania „prawdziwej” granicy. Rosja zostanie zmuszona do rozbudowy

⁷¹ D. Trienin, *Post-imperium...*, s. 55–57, 134–138, 154–156; S. Bieleń, *Powrót...*, s. 243–245; Ch. Thorun, *Explaining...*, s. 54, 75–77; M. A. Molchanov, *Political...*, s. 245–249; M. Stuermer, *Putin...*, s. 212–213; J. Godin, *Bielorussija...*, s. 42–43, 71–73; J. Mankoff, *Russian...*, s. 97–100, 118, 123, 145–155, 163–165, 247; S. Pirani, *Change in Putin's Russia. Power, Money and People*, New York 2010, s. 84; V. Chaly, *Ukraina...*, s. 26–27, 34–35; M. Tarnawski, *Polityka...*, s. 90; I. Krastew, M. Leonard, *Widmo...*, s. 23–24, 48, 54–55; I. Topolski, *Region Wspólnoty Niepodległych Państw w stosunkach...*, s. 107–110; S. Żylcow, *Ukraina...*, s. 57; J. Piwowar, *Postsowieckie...*, s. 83; A. Tsygankov, *Russia's...*, s. 225, 230–231, 235–236.

⁷² R. Sakwa, *Political...*, s. 29.

⁷³ «Krizis w otnoszenijach s Zapadom: kakoj krizis...», s. 472–473; *Stienogramma wystuplenija i otwietow na woprosy SMI po itogam zasiedanija Sowiet Rossija–NATO w Briussiele, 4 diekabria 2009 goda...*, s. 511; «Jewro-Atlantika: rawnaja biezopasnost' dla wsiech...», s. 536; «Nielzia skazat', cztzo NATO predstavljajet dla nas ugrozu...», s. 542.

⁷⁴ D. Trienin, *Post-imperium...*, s. 134–135; A. Bryc, *Stosunki...*, s. 80.

infrastruktury militarnej na nowych rubieżach, włącznie z rozmieszczeniem znacznych sił zbrojnych;

e) Rosja doprowadzi do przerwania powiązań z przemysłem zbrojeniowym Ukrainy, a przez to do zakończenia realizacji wielu wspólnych projektów przez kompleksy wojskowo-przemysłowe obu państw;

f) Siły Zbrojne USA wyprą Rosję z basenu Morza Czarnego, Flota Czarnomorska zostanie wycofana z Krymu, a na terytorium Ukrainy dojdzie do rozmieszczenia jednostek armii Stanów Zjednoczonych, włącznie z okrętami VI Floty. W tej sytuacji Rosja może dla swoich rakiet nuklearnych wybrać cele położone na Ukrainie.

Należy także podkreślić, że w samej Federacji kwestia rozszerzenia NATO budziła duże kontrowersje w polityce wewnętrznej. W marcu 2008 r. około 74% mieszkańców uważało, iż przystąpienie Ukrainy do Sojuszu zagraża bezpieczeństwu narodowemu Rosji. Problem ten był podnoszony szczególnie w kręgach komunistycznych i nacjonalistycznych⁷⁵.

Ponadto, pojawiły się także poglądy, że przystąpienie Ukrainy do Sojuszu Północnoatlantyckiego doprowadzi do⁷⁶:

a) zakończenia ostatecznego oderwania się Ukrainy od Rosji;

b) podziału państwa, nastąpi secesja wschodnich i południowych regionów kulturowo bliższych Rosji;

c) „irracjonalnego” działania Rosji, włącznie z „odstąpieniem” od przestrzegania postanowień „Wielkiego Traktatu” oraz „próbą oderwania” Krymu;

d) negatywnego wpływu na bezpieczeństwo w Europie;

e) zerwania przez Ukrainę zobowiązań dotyczących wykorzystania bazy w Sewastopolu i stacjonowania Floty Czarnomorskiej na Krymie;

f) „rozerwania” strefy bezpieczeństwa Rosji na obszarze Wspólnoty.

Rosja starała się także wykorzystać stanowisko społeczeństwa Ukrainy wobec integracji z NATO. Siergiej Ławrow podkreśla, że władze ukraińskie dążyły do członkostwa w Sojuszu Północnoatlantyckim wbrew woli własnego narodu. Dla ekipy Wiktora Juszczenki był to większy problem niż sprzeciw Rosji. W badaniach różnych ośrodków socjologicznych, do roku 2004 około 25–33% mieszkańców państwa opowiadało się za przystąpieniem do Sojuszu Północnoatlantyckiego. 59% Ukraińców nie popierało członkostwa w NATO. Siergiej Ławrow w trakcie „Forum brukselskiego 2009” – 21 marca 2009 r. – powiedział, że tylko 18% mieszkańców państwa popierało członkostwo w Sojuszu Północnoatlantyckim⁷⁷.

⁷⁵ A. Tsygankov, *Russia's...*, s. 225, 230–231, 235–236; A. Stępień-Kuczyńska, *Rosja...*, s. 153, 170.

⁷⁶ S. Żylcow, *Ukraina...*, s. 300; D. Trienin, *Post-imperium...*, s. 78–79; M. A. Molchanov, *Political...*, s. 275; Ch. Thorun, *Explaining...*, s. 75–77; J. Mankoff, *Russian...*, s. 123–124; A. Bryc, *Stosunki...*, s. 80.

⁷⁷ «*Odnoj «chłodnoj wojny» bylo wpolnie dostatočno...*, s. 354; *Stienogramma wystupieni-*

Decyzja o „ewentualnym” rozszerzeniu NATO o państwa poradzieckie narusza gwarancje wcześniej dane Federacji. W zamian za wycofanie wojsk z (byłej) Europy Wschodniej, ZSRR/Rosja otrzymała zapewnienia, że Sojusz nie zostanie rozszerzony lub tylko proces ten obejmie państwa posocjalistyczne. W konsekwencji późniejszych wydarzeń zostały złamane wcześniejsze obietnice przywódców Zachodu. Działania w celu rozszerzania NATO „usprawiedliwiano” potrzebą „rozszerzania demokracji” – pewnego rodzaju „przepustką” do „klubu państw demokratycznych”, zaproponowanego republikom poradzieckim. Zachód wykorzystywał w tej polityce „demokratyzację” jako instrument. Natomiast w roku 2008 uznał „dalsze rozszerzenie Sojuszu Północnoatlantyckiego na wschód nie tylko za problem Rosji, ale także całej polityki euroatlantyckiej”. Uzasadniał to tym, iż „nowi członkowie wniosą ze sobą do Paktu swoją „obumarłą” ideologię konfrontacji, co przywróci NATO jego dawne stanowisko”. Podkreślał, że „państwa te po prostu spóźniły się ze wstąpieniem do starego NATO”⁷⁸.

W połowie pierwszego dziesięciolecia XXI wieku elity władzy w Rosji zdały sobie sprawę z tego, iż w kwestii rozszerzenia NATO o państwa WNP „po-brzękiwanie szabelką tak jak w latach 90. XX wieku” jest nieskuteczne. W tej sytuacji pozostała zmiana taktyki, co wiązało się z „prowadzeniem nacisku” na same państwa aspirujące do Sojuszu⁷⁹. Władimir Putin we wrześniu 2005 r. w trakcie wizyt w państwach Europy Zachodniej „chciał rozmawiać” o Ukrainie „bez niej”, co miało pokazać, iż w tym państwie doszło do polaryzacji sceny politycznej i destabilizacji sytuacji wewnętrznej⁸⁰.

Podczas szczytu NATO w Bukareszcie Władimir Putin oświadczył przywódcom państw Sojuszu, że Ukraina „nie jest nawet państwem” i może dojść do przerwania jej istnienia. Wypowiedź prezydenta Rosji miała „podkreślić kruchość jedności państwa, a także niezdolność Ukrainy do przeżycia poważnej

ja i odpowiedzi na pytania na seminarium po okazji 200-lecia..., s. 366–367; «Sdierżywanije Rossii: nazad w buduszczeje?»..., s. 379–381; Wystuplenie i odpowiedzi na pytania na «Briussielskom forumie 2009», Briussiel, 21 marta 2009 goda..., s. 440–450; Stienogramma odpowiedzi na pytania Ministra inostrannykh diel Rossii S. W. Lawrowa w Fondie Karniegi, Waszyngton, 7 maja 2009 goda..., s. 466–467; Stienogramma intierwju glawnomu riedaktoru radiostancyi «Echo Moskwy» A. A. Wieniediktowu, Moskwa, 14 awgusta 2008 goda, [w:] S. Lawrow, *Mieźdu...*, s. 653–654; Ch. Thorun, *Explaining...*, s. 75–77; D. Trienin, *Post-imperium...*, s. 136–138; N. Popescu, A. Wilson, *Polityka...*, s. 50–52; idem, *The...*, s. 2–19; S. Żyłcow, *Nieokonczenaja...*, s. 39; idem, *Ukraina...*, s. 129; K. Zatuliu, *Europejskie mity o Ukrainie*, [w:] *Ukraina: jak żyć z Rosją? Rosja: jak żyć z Ukrainą? Stosunki ukraińsko-rosyjskie w 2006 roku i w najbliższej przyszłości*, W. Konończuk (red.), Warszawa 2006, s. 52.

⁷⁸ «Nastojaszczeye i buduszczeje globalnoj politiki: wzglad iz Moskwy...», s. 48; Stienogramma wystuplenija i odpowiedzi na pytania na seminarium po okazji 200-lecia..., s. 366–367; «Sdierżywanije Rossii: nazad w buduszczeje?»..., s. 379–381; «Licom k licu s Amierikoj: mieźdu niekonfrontacyjej i konwiergiencyjej...», s. 421; Wystuplenie i odpowiedzi na pytania na «Briussielskom forumie 2009», Briussiel, 21 marta 2009 goda..., s. 440–450; Stienogramma odpowiedzi na pytania Ministra inostrannykh diel Rossii S. W. Lawrowa w Fondie Karniegi, Waszyngton, 7 maja 2009 goda..., s. 466–467.

⁷⁹ Ch. Thorun, *Explaining...*, s. 75–78.

⁸⁰ J. Mankoff, *Russian...*, s. 251–252.

próby”. Jednocześnie Federacja „opowiadała się” za zachowaniem integralności terytorialnej – jedności – Ukrainy, w sytuacji gdy ta pozostanie państwem neutralnym⁸¹.

2. Zaangażowanie Unii Europejskiej w państwach Europy Wschodniej. Drugim podmiotem, którego poczynania są obserwowane w Federacji, jest Unia Europejska. Według Gleba Pawłowskiego, UE budzi w Rosji obawy, ponieważ jej przywódcy nie określają, gdzie zakończy się proces rozszerzania. Autor uważa, że państwo czy też podmiot, który nie potrafi „wskazać” swoich ostatecznych granic, zawsze wywołuje niepokój innych państw i wpływa na ich politykę bezpieczeństwa. Sytuacja ta powoduje, że Federacja jest nieufna i obawia się o dalszy rozwój wydarzeń. Rozszerzenie UE wpływa negatywnie także na interesy Rosji w państwach Europy Wschodniej. Ponadto, Federacja obawia się „marginalizacji” i zepchnięcia na peryferia w wyniku „ekspansji Unii na wschód”. Dodatkowo nakładają się na to także proeuropejskie aspiracje, m.in. Ukrainy⁸².

Zaangażowanie UE na Ukrainie, Białorusi i w Mołdawii, w tym również w ramach Partnerstwa Wschodniego, stanowi wyzwanie dla polityki i obecności Federacji w tych państwach. Elity władzy w Rosji postrzegają prowadzone przez Unię działania jako zagrożenie interesów narodowych, w tym zagrożenie dla bezpieczeństwa państwa oraz podłoże sytuacji kryzysowych o charakterze politycznym. Szczególnie Federacja była zaniepokojona aktywnością polityczną na Ukrainie i Białorusi. Zasadniczy problem dotyczy m.in. „zacieśniania współpracy” w zakresie: liberalizacji polityki wizowej, kwestii udziału w rozwiązaniu konfliktu w Naddniestrzu, pomocy finansowej głównie dla Ukrainy i Mołdawii, promowania wartości demokratycznych, w tym także koncepcji „Białoruś bez Łukaszenki”. Rosja wychodziła z założenia, iż inicjatywy samej Unii, a także poszczególnych państw członkowskich, nie powinny wpływać negatywnie na procesy integracyjne w przestrzeni poradzieckiej⁸³.

⁸¹ *Wystupienie Władimira Putina na sammitie NATO (Bucharest, 4 kwietnia 2008 года)*, URL <<http://www.unian.net/news/247139-vyistuplenie-vladimira-putina-na-sammite-nato-buharest-4-aprelya-2008-goda.html>>, [dostęp: 28.07.2012]; D. Trienin, *Post-imperium...*, s. 79.

⁸² F. Memches, *Śludzy i wrogowie imperium. Rosyjskie rozmowy o końcu historii*, Kraków 2008, s. 55–57; A. Bykow, *Postsowieckie prostranstwo: strategii integracji i nowy wyzowy globalizacji*, Sankt-Petersburg 2009, s. 52–53; A. Jermolajew, *Ukraina i Rosja: dysonans rozwoju a poszukiwania kompromisu*, [w:] *Ukraina: jak żyć z Rosją? Rosja: jak żyć z Ukrainą? Stosunki ukraińsko-rosyjskie w 2006 roku i w najbliższej przyszłości*, W. Konończuk (red.), Warszawa 2006, s. 14–17; O. Suszko, *Integracja europejska Ukrainy i odpowiedź Rosji*, [w:] *Ukraina: jak żyć z Rosją? Rosja: jak żyć z Ukrainą? Stosunki ukraińsko-rosyjskie w 2006 roku i w najbliższej przyszłości*, W. Konończuk (red.), Warszawa 2006, s. 36–40; R. Sakwa, *Putin...*, s. 272–274.

⁸³ N. Popescu, A. Wilson, *Polityka...*, s. 19–25, 49–65; idem, *The...*, s. 5–9, 27–38; I. Krastew, M. Leonard, *Widmo...*, s. 28–32, 41–45, 51–55; A. Stępień-Kuczyńska, M. Słowikowski, *Unia...*, s. 38–40, 82–90, 111 i nast.; M. Raś, *Miejsce...*, s. 221; idem, *Europejska polityka Federacji Rosyjskiej*, [w:] *Polityka zagraniczna Rosji*, S. Bieleń, M. Raś (red.), Warszawa 2008, s. 118–120; idem, *Ewolucja...*, s. 24; idem, *Transformacja...*, s. 71–79; A. Stępień-Kuczyńska, *Rosja...*, s. 68, 163.

Siergiej Ławrow podczas „Forum brukselskiego 2009” określił Partnerstwo Wschodnie mianem „straszenia naciskami”, w tym także Białorusi. Zastanawiał się, czym ono jest – groźbą, szantażem czy „demokracją w działaniu”. Uważał, że Partnerstwo Wschodnie powstało po to, aby wpływać na kierunek polityki zagranicznej państw Wspólnoty. Projekt ten, jego zdaniem, miał służyć tworzeniu przez UE stref wpływu w przestrzeni poradzieckiej. Ponadto Siergiej Ławrow wskazał, że Rosja nie sprzeciwia się temu, aby jej sąsiedzi mieli dobre stosunki z UE lub współpracowali ze strukturami europejskimi. Jednocześnie zaznacza, że od wielu lat Federacja „stara się przekonać” Unię, iż „izolacja Białorusi to pomyłka”⁸⁴. W relacjach zaś z Radą Europy Siergiej Ławrow proponował rozwiązanie tego problemu poprzez dialog, wciąganie Białorusi, ale nie izolację. Negatywnie wypowiedział się na temat stosowania przez tę organizację sankcji personalnych w stosunku do przedstawicieli władz Białorusi, m.in. na przykładzie potraktowania przewodniczącego parlamentu Białorusi; z tej przyczyny nie mógł on wziąć udziału w działalności Zgromadzenia Parlamentarnego Rady Europy, na które został zaproszony⁸⁵.

Państwa Europy Wschodniej stanowią także pole rywalizacji między Federacją a Unią Europejską. Do przyczyn napięć politycznych pomiędzy Rosją a UE zaliczano⁸⁶:

- a) zaangażowanie Federacji w zamrożonym konflikcie w Naddniestrzu;
- b) nadmierną ingerencję państw UE w sprawy wewnętrzne, m.in. Ukrainy i Mołdawii;
- c) dążenie do rozszerzenia Unii na Wschód;
- d) zaangażowanie państw UE na Ukrainie, w tym poparcie „pomarańczowej” rewolucji;
- e) wspieranie aspiracji państw poradzieckich do integracji ze strukturami Zachodu;
- f) poparcie Federacji dla reżimu na Białorusi;
- g) „wojnę gazową” z Ukrainą w roku 2006, która dotknęła odbiorców z Europy oraz wprowadzenie zakazu importu artykułów spożywczych z Mołdawii.

Reasumując, należy stwierdzić, że Rosja była bardzo zaniepokojona rosnącymi wpływami Stanów Zjednoczonych Ameryki i UE na Ukrainie, które

⁸⁴ *Wystupienie i odpowiedzi na wprosy na «Bruusselskom forumie 2009», Brussel, 21 marta 2009 goda...*, s. 448–449; *Stienogramma wystupienija na Międzunarodnom ekonomiczeskom forumie gosudarstw-uczastnikow SNG «Nowyje inicjatywy w God predsedatelstwa Rossii w SNG», Moskwa, 5 marta 2010 goda*, [w:] S. Ławrow, *Mieźdu...*, s. 707.

⁸⁵ *Stienogramma wystupienija na zasiedanii Biuro i Postojannoju komissii Parlamientskoj Asamblei Sowietu Jewropy (PASJe), Moskwa, 29 maja 2006 goda*, [w:] S. Ławrow, *Mieźdu...* s. 608.

⁸⁶ M. Bodio, *Stosunki...*, s. 48–49, 94–97, 170–171; J. Mankoff, *Russian...*, s. 123–124; S. Medvedev, *The Stalemate in EU-Russia Relations: Between “Sovereignty” and “Europeanization”*, [w:] *Russia’s European choice*, T. Hopf (red.), New York 2008, s. 215; A. Stępień-Kuczyńska, *Rosja...*, s. 164; M. Raś, *Federacja...*, s. 249–250; idem, *Transformacja...*, s. 75–77.

koncentrowały się na udzielaniu „pomocy w usamodzielnianiu się” od Federacji. Stanowczą reakcją władz Rosji wobec USA i całego Zachodu wywołały wydarzenia na Ukrainie na przełomie lat 2004–2005. Stany Zjednoczone i inne państwa UE poparły kandydata opozycji w wyborach prezydenckich. „Pomarańczowa rewolucja” i zwycięstwo Wiktora Juszczenki były „dotkliwą prestiżową porażką” Rosji. Siergiej Ławrow negatywnie ocenił zaangażowanie państw Zachodu. Działania USA i UE określono jako antyrosyjskie i naruszające żywotne interesy Federacji⁸⁷. Zaniepokojenie Rosji wywoływała także współpraca Mołdawii z NATO, w tym o charakterze wojskowym⁸⁸. Elity władzy (w Rosji) obawiały się, że USA będą dążyły do „osadzenia” prozachodnich rządów w państwach mających „strategiczne” znaczenie dla zapewnienia bezpieczeństwa Federacji, w tym głównie na Ukrainie. Federacja negatywnie odnosiła się do tzw. „kolorowych rewolucji” na obszarze poradzieckim, w tym do „pomarańczowej rewolucji”. O ich inspirację Rosja oskarżała Zachód, a głównie USA. Ponadto, Federacja odbierała aktywność Zachodu jako próbę „dezintegracji Wspólnoty” i „rugowanie jej politycznych i gospodarczych wpływów w poszczególnych republikach poradzieckich”. Siergiej Ławrow podczas spotkania z członkami Rady ds. Stosunków Międzynarodowych 24 września 2008 r. w Nowym Jorku na pytanie: Czy „kolorowe rewolucje” są odczuwalnym zagrożeniem?, odpowiedział, że nie. Jednocześnie wydarzenia na Ukrainie i w Gruzji nazwał „przewrotem państwowym”⁸⁹.

USA i państwa Europy Zachodniej promowały różne inicjatywy, które zakładały „oderwanie” od Rosji państw poradzieckich, w tym Ukrainy i Mołdawii,

⁸⁷ I. Topolski, *Region Wspólnoty Niepodległych Państw w stosunkach...*, s. 107–110; Z. Brzeziński, *Wielka...*, s. 104; idem, *Wybór. Dominacja czy przywództwo*, Kraków 2004, s. 116–117; J. Mankoff, *Russian...*, s. 97–100, 118, 123, 145–155, 163–165, 247–250; S. Pirani, *Change...*, s. 84; M. Kaczmarski, *Polityka Federacji Rosyjskiej wobec Stanów Zjednoczonych Ameryki*, [w:] *Polityka zagraniczna Rosji*, S. Bieleń, M. Raś (red.), Warszawa 2008, s. 58–59, 63–64; A. Åslund, *Russia's...*, s. 268; S. Żylcow, *Nieokonczeni...*, s. 84–102; idem, *Ukraina...*, s. 188–193; «*Diemokratija, międzynarodnoje uprawlenie i buduszczeje miroustrojstwo*» (Statja, opublikowana w żurnale «Rossija w globalnoj politiki», № 6, 2004 god), [w:] S. Ławrow, *Mieжду...*, s. 22–23; A. Stępień-Kuczyńska, *Rosja...*, s. 164.

⁸⁸ N. Belicer, *Nowi wyklyky rehionalnij bezpeci jak naslidok wyznannia RF derżawnogo suwerenitetu separatystyckich rehioniw Hruzji – Pivdennoji Osetiji ta Abchaziji*, [w:] *Prydnistrows'ka problema: Poglad z Ukrainy*, S. Herasymczuk (red.), Kijów 2009, s. 203–209; N. Belitser, *Recognition by Russia of South Ossetia's and Abkhazia's independence: new risks and challenges for Transnistrian conflict settlement*, [w:] *Transnistrian problem: a view from Ukraine*, S. Gerasymchuk (red.), Kijów 2009, s. 141–145, URL <http://www.irf.ua/files/eng/text_eng.pdf>, [dostęp: 27.07.2012].

⁸⁹ J. Mankoff, *Russian...*, s. 123–124; A. Włodkowska, *Polityka Federacji Rosyjskiej wobec...*, s. 145–151; M. Raś, A. Włodkowska, *Bezpieczeństwo...*, s. 353–357; D. Trienin, *Post-imperium...*, s. 112–113, 133; R. Bäcker, *Współczesne rosyjskie myślenie imperialne*, [w:] *Rosja między imperium a mocarstwem nowoczesnym*, A. Dudek, R. Mazur (red.), Toruń 2010, s. 61–62; *Stenogramma otwiotow na woprosy w chodie wstriecci s czlenami Sowietu po międzynarodnym odnoszenijam, Nju-Jork, 24 sientabria 2008 goda...*, s. 403.

oraz „wciągnięcie” ich do swojej strefy „oddziaływania”. Prowadzone przez Zachód działania miały charakter antyrosyjski. Na Ukrainie procesy te nasiliły się po objęciu władzy przez Wiktora Juszczenkę. Utworzenie GUAM [(Gruzja, Ukraina, Azerbejdżan, Mołdawia) – później struktura ta została przekształcona w Organizację na rzecz Demokracji i Rozwoju Gospodarczego – GUAM] z pomocą Zachodu miało na celu zmianę kierunku polityki zagranicznej oraz „uniezależnianie się” państw członkowskich, w tym głównie Ukrainy, od Rosji. Druga kwestia wiązała się z osłabieniem pozycji Federacji w regionie⁹⁰.

4.4. Wygaszanie i rozwiązywanie sporów i konfliktów

W tej części pracy pominięto Białoruś, która jako jedyne państwo Europy Wschodniej nie ma zagrożenia integralności terytorialnej⁹¹. Problem ten występuje w Mołdawii i w mniejszym stopniu na Ukrainie.

1. Konflikt w Naddniestrzu. 1 marca 1992 r. wybuchła wojna domowa pomiędzy Naddniestrzem a Mołdawią. Siły separatystów otrzymały wsparcie ochotników z Rosji i Ukrainy. Jednocześnie stopniowo wzrastało zaangażowanie jednostek 14. Armii po stronie secesjonistów, poczynając od nieoficjalnego przekazywania sprzętu wojskowego, poprzez „dezercję” i przyłączanie się żołnierzy rosyjskich do walczących sił NRM. Dodatkowo „sytuację zaogniła” wizyta wiceprezydenta Rosji Aleksandra Ruckiego w Naddniestrzu 6 kwietnia 1992 r. Władze Mołdawii oceniły jego zachowanie jako „nieodpowiedzialne”, przypominające ingerencję. Dalsza eskalacja konfliktu doprowadziła 19 czerwca 1992 r. do konfrontacji między jednostkami rosyjskimi i mołdawskimi⁹² podczas walk o miasto Bendery. Oddziały rosyjskie wsparły otwarcie separatystów przeciwko armii Mołdawii. Również nowy dowódca 14. Armii generał Aleksander Lebiedz „zasugerował”, że wszelkie próby odzyskania siłą Naddniestrza przez Mołdawię mogą spowodować zaangażowanie całości stacjonujących wojsk rosyjskich. Oznaczało to bezpośrednie wsparcie ludności Naddniestrza oraz „gotowość” interwencji wojskowej Rosji w Mołdawii. W tej sytuacji Mołdawia, nie mogąc pozwolić sobie na otwartą konfrontację z 14. Armią, przystąpiła na porozumienie o przerwaniu ognia, które zawarto 7 lipca 1992 r.⁹³

⁹⁰ S. Żylcow, *Nieokonczenianna...*, s. 237–246; J. Mankoff, *Russian...*, s. 247–248; A. Szutow, *Etapy...*, s. 191–193; A. Włodkowska, *Polityka Federacji Rosyjskiej wobec...*, s. 150.

⁹¹ D. Trienin, *Post-imperium...*, s. 79, 87.

⁹² Według Macieja Kuczyńskiego, do pierwszych starć jednostek 14. Armii z wojskami Mołdawii doszło już 19 maja 1992 r., zob.: M. Kuczyński, *Krwawiąca Europa. Konflikty zbrojne i punkty zapalne w latach 1990–2000. Tło historyczne i stan obecny*, Warszawa 2001, s. 76.

⁹³ I. Topolski, *Sila militarna w polityce zagranicznej Federacji Rosyjskiej*, Lublin 2004, s. 182–183; A. Kozyriew, *Demokratyczna...*, s. 247; B. Jełcyn, *Notatki prezydenta*, Warszawa 1995, s. 234.

Następstwem tych wydarzeń było podpisanie przez prezydentów Rosji i Mołdawii – Borysa Jelcyna i Mircei Snegura 21 lipca 1992 r. porozumienia o zakończeniu walk, co umożliwiło ustanowienie strefy bezpieczeństwa. Trójstronne siły pokojowe (Rosja, Mołdawia, Naddniestrzańska Republika Mołdawska) rozpoczęły swoją działalność w ramach operacji pokojowej 29 lipca 1992 r. – jednostki rosyjskie wydzielono ze składu 14. Armii. Sporadyczne walki w rejonie konfliktu trwały jeszcze do 26 sierpnia 1992 r. Spokój w Naddniestrzu został osiągnięty dopiero we wrześniu 1992 r.⁹⁴

W następstwie żmudnych negocjacji, podczas których Mołdawia postulowała bezzwłoczne wycofanie wojsk rosyjskich, zaś Rosja wskazywała na potrzebę synchronizacji tego procesu z ustaleniem „specjalnego statusu politycznego” Naddniestrzańskiej Republiki Mołdawskiej, osiągnięto kompromis. Stopniowo państwa nawiązywały współpracę, co przyczyniło się do ratyfikacji 8 kwietnia 1994 r. przez parlament Mołdawii porozumienia o członkostwie we Wspólnocie. Kolejny krok obejmował podpisanie przez premierów obu państw 21 października 1994 r. porozumienia dotyczącego statusu prawnego wojsk Rosji na terytorium mołdawskim i warunków ich wycofania. Przewidywało ono wyprowadzenie jednostek rosyjskich z terytorium Mołdawii w ciągu trzech lat od dnia wejścia w życie. Zaznaczono także, iż wyjście armii Rosji powinno być realizowane równoległe z politycznym uregulowaniem konfliktu i określeniem odrębnego statusu Naddniestrza. W dokumencie znalazł się zapis, iż wojska rosyjskie w okresie czasowego przebywania na terytorium Mołdawii nie zostaną wykorzystane w żadnym przypadku do rozwiązania konfliktu wewnętrznego, a także do prowadzenia działań bojowych przeciwko innym państwom⁹⁵.

W przyjętym porozumieniu nie udało się rozwiązać wszystkich kwestii. Duże komplikacje wywoływał proces wyprowadzenia 14. Armii, ponieważ 60–80% jej personelu pochodziło z Mołdawii. Ponadto, w późniejszym okresie także w Grupie Operacyjnej Wojsk Rosyjskich⁹⁶ (GOWR) służyli lokalni mieszkańcy. Drugim ważnym problemem było wycofanie uzbrojenia, sprzętu i innych środków, które znajdowały się w dyspozycji wojsk rosyjskich. W maju 1995 r. oceniano, iż w magazynach znajdowało się około 58467 ton „techniki wojskowej”. Generał Aleksander Lebiedź wyrażał obawy przed utratą kontroli nad tym arsenałem i jego „ewentualnymi” negatywnymi skutkami. Jednocześnie liderzy Naddniestrza prosili o pozostawienie uzbrojenia i wyposażenia w „składach” po wycofaniu 14. Armii. Trzecia kwestia dotyczyła zaangażowania wojsk stacjonujących na tym obszarze w operację pokojową. W tym okresie minister obrony

⁹⁴ I. Topolski, *Sila...*, s. 191.

⁹⁵ *Ibid.*, s. 191–192.

⁹⁶ W lecie 1995 r. 14. Armia została przekształcona w Grupę Operacyjną Wojsk Rosyjskich w Naddniestrzu.

generał Paweł Graczow podkreślał potrzebę pozostawienia w Naddniestrzu mobilnych sił na poziomie około 3,5 tys. żołnierzy⁹⁷.

Konflikt pomiędzy Mołdawią a Naddniestrzańską Republiką Mołdawską wyróżniał się pewną specyfiką. Od początku kryzysu Federacja była „protektorem” Naddniestrza, przy jednoczesnym własnym pośrednim, a w ostatniej fazie bezpośrednim zaangażowaniu militarnym – została wciągnięta w konflikt pomiędzy Mołdawią a Naddniestrzem. W późniejszym okresie Rosja pełniła w tym konflikcie kolejno trzy role: mediatora, „twórcy porozumienia” oraz gwaranta jego wykonania. Jednocześnie po zakończeniu walk zbrojnych Federacja ograniczyła swoje działania do udzielania nieformalnej pomocy politycznej i wojskowej, m.in. przez szkolenie, dostawy uzbrojenia i sprzętu wojskowego separatystom z Naddniestrza⁹⁸. NRM stanowi ważny strategicznie punkt, który Rosja określa jako „drugi Kaliningrad”. Obszar ten zapewnia możliwość oddziaływania na Europę Południowo-Wschodnią i Region Czarnomorski. Natomiast nierozwiązany konflikt w Naddniestrzu umożliwia wpływ na Ukrainę⁹⁹.

Po ustanowieniu trójstronnych sił pokojowych w NRM konflikt uległ „zamrożeniu”, ale nie został w pełni uregulowany. Naddniestrzańska Republika Mołdawaska uzyskała wszystkie atrybuty suwerennego państwa. Federacja Rosyjska powstrzymywała się jednak od oficjalnego uznania republiki, a swoją politykę koncentrowała na wsparciu polityczno-militarnym i pomocy materialnej dla Naddniestrza. Stanowisko to nie uległo także zmianie po wojnie z Gruzją w sierpniu 2008 r. Inny problem, na który wskazywali przedstawiciele Rosji, dotyczył dużego poziomu korupcji w Naddniestrzu, szerzącej się również wśród władz republiki NRM¹⁰⁰.

Rosja wysuwa własne propozycje uregulowania konfliktu w Naddniestrzu, m.in. Memorandum Primakowa, Memorandum Kozaka. Na uwagę zasługuje projekt porozumienia o powołaniu federacji Mołdawii z roku 2003 – plan Dmitrija Kozaka. Nie został on jednak przyjęty, gdyż prezydent Władimir Woronin po konsultacjach z państwami Zachodu „sprzeciwił się” usankcjonowaniu obecności wojskowej Rosji. Propozycja ta zakładała możliwość stacjonowania wojsk rosyjskich do roku 2020. W konsekwencji przez następne 5 lat „proces pokojowy” był wyraźnie słabszy¹⁰¹. Według Nicu Popescu i Andrew Wilsona, Rosja starała się „odsunąć” Unię Europejską od udziału w uregulowaniu

⁹⁷ I. Topolski, *Sila...*, s. 192.

⁹⁸ M. Raś, *Miejsce...*, s. 219; A. Włodkowska, *Polityka Federacji Rosyjskiej wobec...*, s. 138–142; M. Nizioł-Celewicz, *Polityka...*, s. 148; D. Trienin, *Post-imperium...*, s. 146–147.

⁹⁹ I. Topolski, *Sila...*, s. 182–183; A. Włodkowska, *Polityka Federacji Rosyjskiej wobec...*, s. 141–142; W. Rodkiewicz, *Rosja...*, s. 18–19; M. Kosienkowski, *Naddniestrzańska...*, s. 111–117.

¹⁰⁰ D. Trienin, *Post-imperium...*, s. 81–82; M. Kosienkowski, *Naddniestrzańska...*, s. 63–64; I. Topolski, *Sila...*, s. 192–193.

¹⁰¹ D. Trienin, *Post-imperium...*, s. 146–147; A. Stepień-Kuczyńska, M. Słowikowski, *Unia...*, s. 206–217; M. Kosienkowski, *Naddniestrzańska...*, s. 59–61, 119–124; I. Topolski, *Sila...*, s. 192–193.

konfliktu w Naddniestrzu. Zamiast uzgodnionej wcześniej formuły – istnieje od 2005 r. – „5+2” (Mołdawia i Naddniestrzańska Republika Mołdawska oraz Rosja, Ukraina i OBWE w roli mediatorów, a także Unia i Stany Zjednoczone Ameryki jako obserwatorzy), został „narzucony” model 2+1 (Mołdawia, Naddniestrze oraz Federacja w roli mediatora)¹⁰².

Siergiej Ławrow w trakcie wystąpienia w Dumie Państwowej 2 kwietnia 2008 r. nt. Kosowa poruszył także temat konfliktu w Naddniestrzu, podkreślając, że odbudowę procesu negocjacyjnego na pełną skalę może umożliwić wyrzeczenie się politycznych lub administracyjnych „środków nacisku”, które powstrzymują rozwój stosunków handlowych w Naddniestrzu, wypracowanie międzynarodowych gwarancji swobodnej realizacji jego zagranicznej działalności gospodarczej na podstawie istniejących porozumień. Wskazywał, iż „za pomocą wypracowanych »rozwiązań« strony mogą i powinny bezpośrednio doprowadzić do rozwiązania konfliktu, odbudować zaufanie i współpracować. Federacja jest gotowa to wesprzeć”¹⁰³.

Proces pokojowy został „uruchomiony” ponownie jesienią 2008 r. – po wojnie pięciodniowej z Gruzją. W roku 2009 Federacja starała się prowadzić proces uregulowania konfliktu w ramach rozmów trójstronnych, na podstawie Memorandum Kozaka. Jego „przyjęcie” „pozwalało zachować” Mołdawię w strefie wpływów Federacji. Rozwiązanie tej kwestii utrudniał jednak kryzys polityczny w Mołdawii. Nowy impuls pojawił się w roku 2009, gdy Partia Komunistyczna Władimira Woronina utraciła władzę. Naddniestrze nie było „w pełni przekonane” do uczestnictwa w forum „5+2”. Aktywny udział władz NRM w uregulowaniu konfliktu z Mołdawią był wynikiem „nacisków” ze strony Federacji¹⁰⁴. Ponadto, od początku konfliktu w Naddniestrzu swoje zaangażowanie w jego rozstrzygnięcie stara się zaznaczyć Ukraina. Inny problem dotyczył uregulowania granicy ukraińsko-mołdawskiej¹⁰⁵.

¹⁰² N. Popescu, A. Wilson, *Polityka...*, s. 69; iidem, *The...*, s. 40–41; A. Stępień-Kuczyńska, M. Słowikowski, *Unia...*, s. 209–212.

¹⁰³ «O razvitii situaciji wokrug Kosowo i naszych podchodach k uregulirowaniju regionalnych konfliktow w Jewropie» (Stienogramma wystuplenija w ramach «prawitielstwiennogo czasu» w Gosudarstwiennoj Dumie Fiedieralnogo Sobranija Rossijskoj Fiedieracyi, 2 apruela 2008 goda), [w:] S. Ławrow, *Mieźdu...*, s. 137–138.

¹⁰⁴ D. Trienin, *Post-imperium...*, s. 146–147; A. Stępień-Kuczyńska, M. Słowikowski, *Unia...*, s. 206–217; A. Curanović, *Czynnik religijny w polityce zagranicznej Federacji Rosyjskiej*, Warszawa 2010, s. 271; J. Dowhopoł, *Proces prydnistrows'koho wreholuwannia na tli politycznych podij 2009 roku u Kyszyneu j Tyraspoli*, [w:] *Prydnistrows'ka problema: Poglad z Ukrainy*, S. Herasymczuk (red.), Kijów 2009, s. 121–145; Y. Dovgopol, *2009: The Development of the Process of Transnistrian Settlement on the Background of the Political Events in Chisinau and Tiraspol*, [w:] *Transnistrian problem: a view from Ukraine*, S. Gerasymchuk (red.), Kijów 2009, s. 78–95, URL <http://www.irf.ua/files/eng/text_eng.pdf>, [dostęp: 27.07.2012]; M. Kosienkowski, *Naddniestrzańska...*, s. 59–61, 119–124.

¹⁰⁵ Z. Żmin'ko, *Rol Ukrainy w jakosti uczasnyka perehowornoho procecu szczodo wreholuwannia Prydnistrows'koho konfliktu (format «5+2»)*, [w:] *Prydnistrows'ka problema: Poglad*

Federacja Rosyjska wykorzystywała zamrożony konflikt w Naddniestrzu oraz pośrednio „kwestię krymską” jako jeden ze środków do „zahamowania” prozachodnich aspiracji, w tym szczególnie utrudniających członkostwo w NATO. Rosja zaproponowała Mołdawii „transakcję związaną” – w zamian za neutralność i „nieprzystępowanie do NATO”, miała zostać zachowana integralność terytorialna państwa. W takim przypadku mogłoby dojść do intensyfikacji „procesu negocjacyjnego” w celu „inkorporacji” Naddniestrza przez Mołdawię. Podobna propozycja, tj. integralność terytorialna w zamian za neutralność, może zostać przedstawiona m.in. Ukrainie. Jednocześnie, gdy kwestia członkostwa w Sojuszu Północnoatlantyckim oddalała się, pojawiała się „dobra wola” Rosji do dalszej współpracy i zniknął „problem Naddniestrza i Krymu”¹⁰⁶.

2. Problem Krymu jest dość skomplikowany. Po rozpadzie ZSRR większość Rosjan, niezależnie od orientacji politycznej, uważała Krym za jedyne „własne” terytorium, znajdujące się poza granicami państwa. Borys Jelcyn w tym okresie „świadomie” nie poruszał kwestii Krymu, gdyż obawiał się, że w tej sytuacji Ukraina może „odmówić zwrotu” broni jądrowej rozmieszczonej na jej terytorium, co stanowiło priorytet bezpieczeństwa państwa. Problem „odziedziczony” po ZSRR, który dotyczył jednocześnie Krymu, miasta Sewastopola i Floty Czarnomorskiej, był dodatkowo „podsycany” przez kręgi nacjonalistyczno-patriotyczne w obu państwach. Wiceprezydent Aleksander Ruckoj podczas wizyty na półwyspie 4 kwietnia 1992 r. podważył przynależność Krymu do Ukrainy, mówiąc, że o jego statusie powinni zdecydować sami mieszkańcy w referendum. Sytuacja ta, jak zauważył Andriej Kozyriew, niemal doprowadziła do konfliktu na Krymie. Ponadto, w okresie 1992–1993 Rada Najwyższa Federacji Rosyjskiej podejmowała deklaracje dotyczące „statusu” Krymu. Przewodniczący parlamentu Rusłan Chasbułatow podważył „legalność przynależności półwyspu do Ukrainy”. Szczególnie należy podkreślić przyjętą 9 lipca 1993 r. uchwałę *O statusie Miasta Sewastopol*, w której „wskazywano”, iż Rosja kontynuuje jurysdykcję prawną nad miastem, główną bazą Floty Czarnomorskiej. Argumentowano, że miasto nie zostało w 1954 r. przekazane USRR wraz z Krymem. Rada Najwyższa postanowienie to uznała za bezprawne. Natomiast sam Borys Jelcyn określił decyzję parlamentu jako „niezbyt trafną”. Jednocześnie prezydent Rosji

z *Ukrainy*, S. Herasymczuk (red.), Kijów 2009, s. 111–120; Z. Zhminko, *Role of Ukraine as a Participant of the Negotiation Process on Settlement of the Transnistrian Conflict ("5+2" Format)*, [w:] *Transnistrian problem: a view from Ukraine*, S. Gerasymchuk (red.), Kijów 2009, s. 71–77, URL <http://www.irf.ua/files/eng/text_eng.pdf>, [dostęp: 27.07.2012]; M. Kosienkowski, *Naddniestrzańska...*, s. 131–141; J. Matijczyk, *Pytannia režymu ukrajins'ko-moldows'kogo kordonu*, [w:] *Prydnistrows'ka problema: Poglad z Ukrainy*, S. Herasymczuk (red.), Kijów 2009, s. 84–91; Y. Matychyk, *The Issue of Ukrainian-Moldovan border*, [w:] *Transnistrian problem: a view from Ukraine*, S. Gerasymchuk (red.), Kijów 2009, s. 48–50, URL <http://www.irf.ua/files/eng/text_eng.pdf>, [dostęp: 27.07.2012].

¹⁰⁶ A. Tsygankov, *Russia* §..., s. 236; D. Trienin, *Post-imperium...*, s. 146–147.

wskazał, iż nie popiera działań Ukrainy od początku 1992 r., które miały na celu przejęcie Floty Czarnomorskiej. Część autorów uważa, iż Borys Jelcyn nie wyraził sprzeciwu – *demarche* – wobec stanowiska Rady Najwyższej. Natomiast Leonid Krawczuk „krok ten” nazywał „jawną ingerencją w politykę wewnętrzną Ukrainy” oraz wyzwaniem dla „jedności państwa”. Dmitrij Trienin za „bardzo niebezpieczny moment” dla integralności terytorialnej Ukrainy uznaje wybór na początku 1994 r. na stanowisko prezydenta Republiki Krym przedstawiciela prorosyjskiego ruchu o charakterze niepodległościowo-separatystycznym. Rozwiązanie w październiku 1993 r. przez Borysa Jelcyna Rady Najwyższej oraz rozpoczęcie w grudniu 1994 r. interwencji w Czeczenii „odsunęło” jednak kwestię Krymu na dalszy plan¹⁰⁷.

Konsekwencją działań Federacji było zniesienie przez Ukrainę w 1995 r. stanowiska prezydenta Republiki Krym¹⁰⁸. W roku 1996 obniżono zaś status republiki do poziomu autonomii. W późniejszym okresie prezydent Leonid Kuczma przyznał, że „gdyby nie zasadnicze stanowisko Borysa Jelcyna dotyczące Krymu w okresie 1993–1994, między Rosją a Ukrainą mogłoby dojść do wojny”¹⁰⁹. „Kwestia krymska” powracała wraz z kolejnymi wyborami parlamentarnymi. W roku 1996 Duma Państwowa w odezwie do Rady Najwyższej Ukrainy podważyła przynależność miasta Sewastopol do tego państwa, gdyż w okresie ZSRR miało ono status specjalny. Jednocześnie MSZ Rosji „odciął się od działalności Dumy”. W grudniu 1996 r. w Sewastopolu zorganizowano – przy wsparciu dowódcy Floty Czarnomorskiej Rosji – manifestacje części mieszkańców miasta o orientacji prorosyjskiej, którzy żądali „przeprowadzenia referendum w sprawie jego przynależności”. Również gubernator Kraju Krasnojarskiego Aleksander Lebiedź i mer Moskwy Jurij Łużkow uważali, iż Krym oraz Sewastopol prawnie należą do Rosji, a także sprzeciwiali się podpisaniu porozumienia, w którym potwierdzano, że miasto należy do Ukrainy. 78% Rosjan „zgodzało się” z Jurijem Łużkowem w tym, że Sewastopol powinien należeć do Federacji Rosyjskiej, zaś 7% – że do Ukrainy. Pewien stan napięcia na Ukrainie wywoływała sytuacja na Krymie, połączona z obecnością wojskową Rosji¹¹⁰.

¹⁰⁷ M. A. Molchanov, *Political...*, s. 211–219, 252–253; A. Kozyriew, *Demokratyczna...*, s. 150–151, 247; B. Jelcyn, *Notatki...*, s. 234, 250–251; P. Andrusieczko, *Problem Krymu w relacjach rosyjsko-ukraińskich (1991–1995)*, [w:] *Rosja między imperium a mocarstwem nowoczesnym*, A. Dudek, R. Mazur (red.), Toruń 2010, s. 215–224; D. Trienin, *Post-imperium...*, s. 77–78; R. Szporluk, *Russia, Ukraine, and the Breakup of the Soviet Union*, Stanford 2000, s. 333.

¹⁰⁸ Konflikt o władzę polityczną w kierownictwie Autonomicznej Republiki Krymu, zob.: S. Żylcow, *Ukraina...*, s. 92–94.

¹⁰⁹ D. Trienin, *Post-imperium...*, s. 77–78; M. A. Molchanov, *Political...*, s. 211–215; P. Andrusieczko, *Problem...*, s. 217–224.

¹¹⁰ W. Baluk, *Koncepcje polityki narodowościowej Ukrainy. Tradycje i współczesność*, Wrocław 2002, s. 220; J. Rychlik, *Współpraca...*, s. 203–206; *Chronika rosyjsko-ukraińskich stosunków*, [w:] *Rossija – Ukraina 1990–2000: Dokumenty i materiały: Księga 2...*, s. 406–410, 416–417;

W art. 2. *Traktatu o przyjaźni, współpracy i partnerstwie między Federacją Rosyjską a Ukrainą*, podpisanym 31 maja 1997 r., potwierdzono integralność terytorialną i wzajemne uznanie istniejących granic. Rosja wykorzystywała jednak jego ratyfikację jako środek nacisku na Ukrainę, m.in. w kwestii Floty Czarnomorskiej. Przyjęte rozwiązanie potwierdzało przynależność Krymu do Ukrainy. Jednocześnie nie została uregulowana kwestia granicy rosyjsko-ukraińskiej, w tym dotycząca statusu prawnego Morza Azowskiego i Cieśniny Kerczeńskiej oraz rozgraniczenia szelfu kontynentalnego i wyłącznej morskiej strefy ekonomicznej¹¹¹. W późniejszym okresie dochodziło do zadrażnień, m.in. wynikł spór o wyspę Tuzła w Cieśninie Kerczeńskiej – pod koniec 2003 r. Rosja rozpoczęła budowę grobli mającej połączyć wyspę z Krajem Krasnodarskim. Federacja „świadomie” odkładała rozwiązanie kwestii granicy rosyjsko-ukraińskiej, gdyż był to jeden z instrumentów oddziaływania na Ukrainę. Ewentualna integracja ze strukturami Zachodu, w tym z UE, wymaga „uregulowania, wzmocnienia i zabezpieczenia granicy wschodniej”¹¹². Siergiej Ławrow podczas wystąpienia w Radzie Federacji 24 grudnia 2010 r. uznał za konieczne zajęcie się problemem demarkacji Morza Azowskiego i Morza Czarnego oraz wykorzystania Cieśniny Kerczeńskiej. Porozumienie o demarkacji granicy rosyjsko-ukraińskiej zostało podpisane podczas wizyty prezydenta Dmitrija Miedwiediewa na Ukrainie 17–18 maja 2010 roku¹¹³.

3. Wojna rosyjsko-gruzińska w okresie 7–12 sierpnia 2008 r. W konflikcie bezpośrednio uczestniczyła część okrętów wojennych Floty Czarnomorskiej, bazujących na Krymie. Jednostki te wypłynęły z portu w Sewastopolu przy sprzeciwie władz Ukrainy. W konsekwencji zaangażowanie Floty w działania militarne

A. Sergunin, *Russian Foreign-Policy Decision Making on Europe*, [w:] *Russia's European choice*, T. Hopf (red.), New York 2008, s. 79; N. Popescu, A. Wilson, *Polityka...*, s. 70; iidem, *The...*, s. 41; M. A. Molchanov, *Political...*, s. 219, 249–261.

¹¹¹ *Protokół zasiedania dielegacyj Rossijskoj Fiedieracyi i Ukrainy po opriedieleniju prawnogo statusa Azowskogo moria i Kierczenskogo proliwa i razgraniczeniju kontinentalnogo szelfa i iskluczitielnoj (morskoj) ekonomiceskoj zony w Czernom morie*, [w:] *Rossija – Ukraina 1990–2000: Dokumenty i materiały: Kniga 2...*, s. 70–73; *Dogowor o družbie, sotrudnicestwie i partnerstwie mieźdu Rossijskoj Fiedieracyjej i Ukrainoj*, [w:] *ibid.*, s. 145–157; *Protokół wtorego zasiedania dielegacyj Rossijskoj Fiedieracyi i Ukrainy po obszudieniju projektow dogoworow mieźdu Rossijskoj Fiedieracyjej i Ukrainoj o prawomom statusie Azowskogo moria i sudochodstwie w jego akwatorii, o prawomom statusie Kierczenskogo proliwa i razgraniczeniu kontinentalnogo szelfa i iskluczitielnoj (morskoj) ekonomiceskoj zony w Czernom morie*, [w:] *ibid.*, s. 168–169; *Zajawlenije o dogoworno-prawomom oformleniu rossijsko-ukrainskoj gosudarstwiennoj granicy*, [w:] *ibid.*, s. 170–171; *Postanowlenije Gosudarstwiennoj Dumi Fiedieralnogo Sobranija Rossijskoj Fiedieracyi ob obrazowanii Rossijskoj czasti Azowskoj mieźparlamentskoj komissii*, [w:] *ibid.*, s. 202–203; M. A. Molchanov, *Political...*, s. 216–218, 259–261.

¹¹² D. Trienin, *Post-imperium...*, s. 78; Y. Prystupa, *Wewnętrzne...*, s. 283–284; V. Chaly, *Ukraina...*, s. 28; V. Kononenko, *Boundaries...*, s. 203–207.

¹¹³ *«Ob itogach priedsedatelstwa Rossii w Sodruzestwie Niezawisimych Gosudarstw...*, s. 726–727; S. Żyłcow, *Ukraina...*, s. 314–315.

spowodowało „mimowolne” wciągnięcie Ukrainy w konflikt rosyjsko-gruziński. Reakcję prezydenta Ukrainy wywołało przeniesienie przez Rosję walk na terytorium gruzińskie i zajęcie znacznej jego części. W rezultacie doszło do eskalacji napięcia w relacjach rosyjsko-ukraińskich. Wiktor Juszczenko zdecydowanie sprzeciwił się inwazji Rosji na Gruzję i udzielił jej wsparcia politycznego. Prezydent Ukrainy wydał także dekret dotyczący przemieszczania się okrętów rosyjskich, w którym wprowadził zakaz powrotu jednostek Floty Czarnomorskiej do swoich baz na Krymie – po zakończeniu „kampanii gruzińskiej” – „bez jego osobistej zgody”. Według autorów rosyjskich, dokument ten podpisano z naruszeniem prawa międzynarodowego. Kolejnym krokiem było wprowadzenie przez ministra obrony Ukrainy „zarządzenia”, aby Flota Czarnomorska, przekraczając granice państwowe, „wypełniała formularze nowego typu”. Działania elit władzy Ukrainy traktowano jako zastosowanie jednostronnego nacisku na Flotę Czarnomorską oraz „prowokowanie” Rosji. Jednocześnie sam konflikt wywołał duże obawy, że w Rosji może powstać projekt skierowany przeciwko integralności terytorialnej Ukrainy. Dotyczyły one „możliwości oderwania” Krymu i jego aneksji przez Federację. Stanowisko Ukrainy w czasie konfliktu gruzińskiego wynikało z dwóch kwestii: po pierwsze, prezydenci Wiktor Juszczenko i Michaił Saakaszwili byli bliskimi przyjaciółmi, po drugie, chodziło o szeroko rozwiniętą współpracę. W latach 2005–2008 Ukraina dostarczyła Gruzji uzbrojenie o wartości około 2,5 mld USD, w tym nowoczesne systemy obrony powietrznej oraz broń ofensywną. Wysłano także ukraińskich doradców wojskowych¹¹⁴.

Siergiej Ławrow w wywiadzie dla stacji radiowej „Echo Moskwy” 14 sierpnia 2008 r. ocenił „stanowisko Wiktora Juszczenki w czasie konfliktu gruzińskiego”. Uważał, że podjęte przez prezydenta Ukrainy kroki, w tym szczególnie dotyczące Floty Czarnomorskiej, miały antyrosyjski charakter. Wskazał, że Wiktor Juszczenko poprzez dekrety próbował w sposób jednostronny „zmienić” treść porozumienia o bazowaniu Floty Rosji na terytorium Ukrainy. Zaznaczył, że działania te były zaskoczeniem, gdyż prezydent Ukrainy o swoich „pomysłach”, a później o zamiarze podjęcia określonych kroków nie poinformował władz Federacji. Zdaniem Siergieja Ławrowa, na całą kwestię wpłynęła sytuacja związana z walką wewnątrzpolityczną między wiodącymi siłami na Ukrainie¹¹⁵.

Siergiej Ławrow 24 września 2008 r. w Nowym Jorku podkreślił, iż konflikt gruziński należy postrzegać tylko jako „obronę rosyjskich obywateli i narodów Południowej Osetii i Abchazji”. Jednocześnie zaprzeczył, że Rosja w swoich działaniach kierowała się podejściem geopolitycznym, które miało na celu

¹¹⁴ D. Trienin, *Post-imperium...*, s. 117–118; I. Topolski, *Flota Czarnomorska jako instrument polityki zagranicznej Federacji Rosyjskiej*, „Stosunki Międzynarodowe International Relations” 2010, t. 42, nr 3–4, s. 167; P. Andrusieczko, *Problem...*, s. 223–224; S. Żylcow, *Ukraina...*, s. 298–299; I. Bierkut, R. Wasiliszyn, *Brat*, Kijów 2009, s. 75–79, 86 i nast.; J. Mankoff, *Russian...*, s. 252.

¹¹⁵ *Stenogramma intierwu gławnomu riedaktorowi radiostancyi «Echo Moskwy» A. A. Wieniediktowu, Moskwa, 14 awgusta 2008 goda...*, s. 653–654.

odbudowę ZSRR i zabór Krymu¹¹⁶. Wojnę rosyjsko-gruzińską w sierpniu 2008 r. i zajęcie części terytorium Gruzji należy traktować jako „przypomnienie” państwom Zachodu, iż wkroczyły w obszar „ważny dla bezpieczeństwa” Rosji. Ponadto, działania te miały „obniżyć” aspiracje przywódców Ukrainy i Gruzji do członkostwa w NATO. W konsekwencji problem ten zaczęto „postrzegać” w kontekście „zapewnienia bezpieczeństwa”, głównie przed ewentualnymi zagrożeniami ze strony Rosji, którym Ukraina „samodzielnie” nie będzie się mogła przeciwstawić¹¹⁷.

4.5. Obecność wojskowa i współpraca militarna

Federacja Rosyjska, mimo rozpadu jednolitego systemu obronnego byłego Związku Radzieckiego i powstania armii narodowych, zachowała swoją obecność militarną w państwach Europy Wschodniej jako jeden z instrumentów wywierania nacisków i kontroli byłych republik. *De facto* władze Białorusi, Ukrainy i Mołdawii w tej sytuacji „zostały pozbawione” pełnej suwerenności, co przyczyniało się także do pewnych ograniczeń w swobodnym prowadzeniu polityki zagranicznej. Wpływ ten miał charakter bezpośredni lub pośredni. W pierwszym przypadku „uniemożliwiał przejęcie pełnej kontroli nad całością własnego terytorium”. Druga sytuacja wiązała się zaś ze „zmniejszeniem możliwości działania w zakresie polityki zagranicznej, w tym także kwestii przystąpienia do NATO”. Jednocześnie, każde z trzech państw Europy Wschodniej inaczej traktuje stacjonowanie wojsk rosyjskich na swoim terytorium. Białoruś zdecydowanie popiera obecność militarną Rosji, którą postrzega jako „środek umacniania własnego bezpieczeństwa”. Współpraca militarna w szerokim znaczeniu pomiędzy Federacją i Białorusią w porównaniu do płaszczyzny politycznej i gospodarczej układała się dość dobrze. Wręcz sprawia wrażenie, że jest „oderwana” od problemów politycznych i gospodarczych. Mołdawia ma wobec obecności wojskowej Rosji „bardziej mieszane uczucia”, co wiąże się z konfliktem w Nadniestrzu i rozmieszczonymi na tym obszarze wojskami rosyjskimi. Natomiast w przypadku Ukrainy występują napięcia dotyczące Floty Czarnomorskiej Federacji stacjonującej na Krymie¹¹⁸.

¹¹⁶ *Stenogramma otwiotow na woprosy w chodie wstriecki s czlenami Sowietu po miezdunarodnym odnoszenijam, Nju-Jork, 24 sientiabria 2008 goda...*, s. 408.

¹¹⁷ J. Mankoff, *Russian...*, s. 164–165, 243; I. Bierkut, R. Wasiliszyn, *Brat...*, s. 9 i nast.

¹¹⁸ N. Popescu, A. Wilson, *Polityka...*, s. 17–18, 68–69; *idem*, *The...*, s. 4–5, 39–40; A. Bryc, *Koncepcje bezpieczeństwa Federacji Rosyjskiej*, [w:] *Bezpieczeństwo międzynarodowe po zimnej wojnie*, R. Zięba (red.), Warszawa 2008, s. 79–80; A. Stępień-Kuczyńska, M. Słowikowski, *Unia...*, s. 165; I. Topolski, *Instrumenty militarne Federacji Rosyjskiej na obszarze Wspólnoty Niepodległych Państw*, [w:] *Rosja między imperium a mocarstwem nowoczesnym*, A. Dudek, R. Mazur (red.), Toruń 2010, s. 431–435.

Należy podkreślić, iż Siergiej Ławrow wskazywał, że wystąpienie na 61. sesji Zgromadzenia Parlamentarnego Rady Europy w Strasburgu 29 kwietnia 2010 r. – Rosja nie pozostawiła swoich wojsk na terytorium innych państw w sprzeczności z prawem międzynarodowym. Jednocześnie zaznaczył, iż poza granicami Federacji bazy rosyjskie były lokowane na podstawie podpisanych z suwerennymi państwami porozumień międzynarodowych¹¹⁹.

1. Obecność wojskowa na Białorusi. Federacja Rosyjska wykorzystuje dwa obiekty militarne położone na terytorium Białorusi. Należy podkreślić, że stanowią one własność Białorusi, ale znajdują się w wyłącznej kompetencji Rosji. Oba mają duże znaczenie strategiczne dla Sił Zbrojnych Federacji. Pierwszy obiekt, określany nazwą „Węzeł Baranowicze”, to stacja radiolokacyjna położona w miejscowości Gancewicz (48 km od Baranowicz), należąca do rosyjskiego systemu wczesnego ostrzegania o ataku raketowym. Umowa o dzierżawie bazy na okres 25 lat została podpisana 6 stycznia 1995 roku. W porozumieniu zapisano, że za użytkowanie stacji, dzierżawę ziemi oraz korzystanie z systemów łączności Białoruś nie będzie pobierała od Rosji jakichkolwiek podatków i opłat. W zamian Białoruś bezpłatnie wykorzystuje poligon przeciwlotniczy „Aszułyk”. Stacja należąca do Wojsk Kosmicznych FR osiągnęła pełną gotowość bojową w październiku 2003 r. „Węzeł Baranowicze” ma duże znaczenie strategiczne, gdyż jego zadaniem jest wykrywanie pocisków balistycznych i obiektów kosmicznych „przeciwnika”, kontrola Północnego Atlantyku i Morza Norweskiego – rejonów patrolowania atomowych okrętów podwodnych z raketami balistycznymi USA i NATO. Ponadto, stacja pokryła około 85% „wyłomu” w systemie wczesnego ostrzegania Rosji o ataku raketowym z kierunku zachodniego i północno-zachodniego, który powstał po likwidacji w 1998 r. stacji radarowej w Skrundzie (Łotwa). Powierzchnia bazy zajmuje ponad 200 ha, a jej funkcjonowanie zapewnia 2 tys. żołnierzy rosyjskich oraz miejscowy personel cywilny (około 200 osób)¹²⁰.

Duże znaczenie ma także drugi obiekt, tj. 43. Węzeł Łączności Marynarki Wojennej Rosji „Wilejka”. Obiekt został wdzierżawiony na okres 25 lat przez Federację na podstawie umowy z Białorusią z 1994 r. na takich samych warunkach, jak „Węzeł Baranowicze”. Białoruś przeznaczala co roku na jego funkcjonowanie około 200 mln USD. Zadaniem kompleksu „Wilejka” jest zapewnienie łączności pomiędzy Sztabem Generalnym Marynarki Wojennej Federacji

¹¹⁹ *Stenogramma otwiotow na woprosy parlamentarijew posle wystuplenija na wiesienniej czasti 61-j siessii PASJe, Strasburg, 29 apruela 2010 goda*, [w:] S. Ławrow, *Mieźdu...*, s. 658.

¹²⁰ I. Topolski, *Stosunki białorusko-...*, s. 188; idem, *Instrumenty...*, s. 432–433; A. Eberhardt, *Gra...*, s. 204–210; Z. Lachowski, *Foreign Military Bases in Eurasia*, „SIPRI Policy Paper”, June 2007, nr 18, s. 46, 62, URL <<http://books.sipri.org/files/pp/sipripp18.pdf>>, [dostęp: 22.10.2007]; T. Kurek, *Polityka obronna*, [w:] *Europa Wschodnia – dekada transformacji. Białoruś*, B. J. Albin, W. Baluk (red.), Wrocław 2004, s. 326–328; S. Ausiannik, *Zagadnienie...*, s. 31.

a atomowymi okrętami podwodnymi, pełniącymi dyżury bojowe na Oceanach – Atlantyckim, Indyjskim i na części Spokojnego. Powierzchnia całego kompleksu wynosi około 600–650 ha, a jej funkcjonowanie zapewnia 350 marynarzy z Rosji oraz wynajęci do ochrony pracownicy cywilni z Białorusi¹²¹. Ponadto, Siły Zbrojne Rosji wykorzystują infrastrukturę znajdującą się na terytorium białoruskim, w tym m.in. lotniska przygotowane do przyjęcia samolotów strategicznych¹²².

2. Obecność wojskowa na Ukrainie wiąże się z rozmieszczeniem sił morskich w bazie w Sewastopolu i w innych miejscowościach na Półwyspie Krymskim. Dodatkowo Rosja korzystała z dwóch stacji radarowych wczesnego ostrzegania położonych pod Sewastopolem i Mukaczewem¹²³. Zasadnicza kwestia związana z obecnością wojskową Federacji na Ukrainie obejmuje stacjonowanie Floty Czarnomorskiej na Krymie oraz wykorzystanie przez nią istniejącej infrastruktury. Sam problem jest skomplikowany i wyróżnia się pewną „specyfiką”, gdyż przede wszystkim dotyczy dwóch zagadnień, tj. porozumień regulujących przebywanie Floty na terytorium Ukrainy oraz jej znaczenia politycznego – jako instrumentu oddziaływania. Paradoksalnie na drugim planie znajdują się kwestie związane z jej potencjałem bojowym.

Zasadne wydaje się przedstawienie najważniejszych porozumień dotyczących uregulowania przebywania sił morskich Rosji na terytorium Ukrainy. W pierwszej połowie lat 90. XX wieku Andriej Kozyriew podkreślał konieczność uregulowania skomplikowanego „problemu” Floty Czarnomorskiej. Uważał, iż Federacja powinna zachować na Morzu Czarnym flotę zdolną do „godnej obrony interesów państwa w tym regionie”. Ostatecznie 28 maja 1997 r. premierzy Federacji i Ukrainy podpisali – Rosja ratyfikowała je 18 czerwca 1999 r. – trzy porozumienia dotyczące podziału Floty Czarnomorskiej¹²⁴, statusu rosyjskiej floty

¹²¹ I. Topolski, *Stosunki białorusko-...*, s. 188–189; idem, *Instrumenty...*, s. 433; Z. Lachowski, *Foreign...*, s. 46, 62; A. Eberhardt, *Gra...*, s. 204–210; S. Ausiannik, *Zagadnienie...*, s. 31.

¹²² I. Topolski, *Stosunki białorusko-...*, s. 189–190.

¹²³ Idem, *Pozycja militarna Ukrainy*, [w:] *Ukraina w stosunkach międzynarodowych*, M. Pietraś, T. Kapuśniak (red.), Lublin 2007, s. 163.

¹²⁴ Wcześniejsze porozumienia związane z ustanowieniem kontroli oraz podziałem potencjału i infrastruktury oraz uregulowaniem statusu Floty Czarnomorskiej byłego ZSRR, zob.: *Ukaz Priezidenta Rossijskiej Fiedieracyi o pieriechodzie pod jurisdikcyju Rossijskiej Fiedieracyi Czernomorskogo flota*, [w:] *Rossija – Ukraina 1990–2000: Dokumenty i materiały*: Kniga 1: 1990–1995, Moskwa 2001, s. 57; *Ukaz Priezidenta Rossijskiej Fiedieracyi o Gosudarstwiennoj dielegacyi Rossijskiej Fiedieracyi dla pieriegoworow o Czernomorskome flote*, [w:] *ibid.*, s. 58–59; *Ukaz Priezidenta Ukrainy o dielegacyi Ukrainy na pieriegowory s Rossijskiej Fiedieracyjej*, [w:] *ibid.*, s. 60; *Soglaszenije miezdu Rossijskiej Fiedieracyjej i Ukrainoj o dalniejszem razwitii miezgosudarstwiennych otnoszenij*, [w:] *ibid.*, s. 83–86; *Soglaszenije miezdu Rossijskiej Fiedieracyjej i Ukrainoj o princypach formirowanija WMF Rossii i WMS Ukrainy na baze Czernomorskogo flota bywszego SSSR*, [w:] *ibid.*, s. 91–94; *Soglaszenije miezdu Rossijskiej Fiedieracyjej i Ukrainoj o wojenno-morskoj simwolike Czernomorskogo flota na pieriechodnyj pieriod*, [w:] *ibid.*, s. 103–105; *Rieszenije Priezidenta*

na terytorium Ukrainy i redukcji zadłużenia ukraińskiego za dostawę nośników energii. Porozumienia owe przewidują, że Sewastopol jest główną bazą Floty Czarnomorskiej FR i został wydzierżawiony na 20 lat z możliwością automatycznego przedłużenia na kolejne 5 lat, jeśli nie będzie sprzeciwu stron. Rosyjskiej flocie pozwolono zachować również sześć obiektów na terytorium Ukrainy. W sumie, dzierżawione obiekty zajmują 185 km². Rosja otrzymała prawo do trzech zatok w Sewastopolu. Federacja zobowiązała się do nierozmieszczania we Flocie Czarnomorskiej broni nuklearnej oraz przestrzegania prawa ukraińskiego i niemieszania się w sprawy wewnętrzne. Uzgodniono, że dług Ukrainy zostanie zmniejszony w 1998 r. jako rekompensata za przekazanie części okrętów Rosji. Roczny koszt dzierżawy ustalono na 97,75 mln USD. Późniejsze porozumienia regulowały istniejące problemy. Problem „stacjonowania Floty Czarnomorskiej na Krymie” powrócił po objęciu urzędu prezydenta przez Wiktora Juszczenkę. „Pomarańczowa ekipa” podjęła starania w celu wycofania Floty z terytorium państwa. Stanowisko Ukrainy wywołało reakcję w elitach władzy Rosji, m.in. ówczesnego wicepremiera Siergieja Iwanowa i ministra obrony Anatolija Sierdiukowa. Deklarowano gotowość „renegocjacji” porozumienia, ale tylko w celu jego dalszego przedłużenia. W zamian proponowano Ukrainie m.in. korzystniejsze warunki finansowe, rozwój infrastruktury społecznej, współpracę w ramach kompleksu wojskowo-przemysłowego, przemysłu stoczniowego¹²⁵. Andriej Kokoszyn (były Sekretarz Rady Bezpieczeństwa Federacji Rosyjskiej)

Rossijskoj Fiedieracyi i Priezidenta Ukrainy o naznaczenii Komandujuszczego Czernomorskim flotom, [w:] *ibid.*, s. 183; *Soglaszenije mieźdu Rossijskoj Fiedieracyjej i Ukrainoj o nieotložnych mierach po formirowaniju Wojenno-Morskogo Flota Rossii i Wojenno-Morskich Sił Ukrainy na baze Czernomorskogo flota*, [w:] *ibid.*, s. 203–205; *Kommiunikie o wstrieche Priezidentow Rossii i Ukrainy*, [w:] *ibid.*, s. 206; *Soglaszenije mieźdu Rossijskoj Fiedieracyjej i Ukrainoj o poetapnom uriegulirowanii problem Czernomorskogo flota*, [w:] *ibid.*, s. 323–324; *Zajawlenije priess-centra WMS Ukrainy*, [w:] *ibid.*, s. 343; *Postanowlenije Sowjeta Fiedieracyi Fiedieralnogo Sobranija Rossijskoj Fiedieracyi o Czernomorskom flotie*, [w:] *ibid.*, s. 366–367; *Obraszczenije Sowjeta Fiedieracyi Fiedieralnogo Sobranija Rossijskoj Fiedieracyi k Priezidentu Rossijskoj Fiedieracyi i Priezidentu Ukrainy*, [w:] *ibid.*, s. 367–368; *Soglaszenije mieźdu Rossijskoj Fiedieracyjej i Ukrainoj po Czernomorskemu flotu*, [w:] *ibid.*, s. 438–440.

¹²⁵ Porozumienia dotyczące podziału i uregulowania statusu Floty Czarnomorskiej, zob.: *Soglaszenije mieźdu Rossijskoj Fiedieracyjej i Ukrainoj o statusie i usłowijach priebywanija Czernomorskogo flota Rossijskoj Fiedieracyi na tierritorii Ukrainy*, [w:] *ibid.*, Kniha 2, s. 125–133; *Soglaszenije mieźdu Rossijskoj Fiedieracyjej i Ukrainoj o paramietrach razdiela Czernomorskogo flota*, [w:] *ibid.*, s. 134–137; *Soglaszenije mieźdu Prawitielstwom Rossijskoj Fiedieracyi i Prawitielstwom Ukrainy o wzaimorasczetach, swiazannyh s razdielom Czernomorskogo flota i priebywaniem Czernomorskogo flota Rossijskoj Fiedieracyi na tierritorii Ukrainy*, [w:] *ibid.*, s. 138–141; *Protokol o dopolnitelnych mierach po wypolnieniju soglaszenij po Czernomorskemu flotu*, [w:] *ibid.*, s. 141–142; *Sowmiestnoje zajawlenije Priezidentow Rossijskoj Fiedieracyi i Ukrainy w swiazi s uregulowanijem problemy Czernomorskogo flota*, [w:] *ibid.*, s. 161–162; *Ukaz Priezidenta Rossijskoj Fiedieracyi B.N. Jelcyna «O wojenno-morskoj simwolike Czernomorskogo flota»*, [w:] *ibid.*, s. 165–166; *Položenije o Podkomisii po woprosam funkcyonirowanija Czernomorskogo flota Rossijskoj Fiedieracyi i jego priebywanija*

wysuwał propozycję bezterminowej dzierżawy portu w Sewastopolu na takich samych zasadach, jakie obowiązują amerykańską bazę w zatoce Guantánamo¹²⁶.

na terytorii Ukrainy Smieszannoj Rossijsko-Ukrainskoj komissii po sotrudnicestwu, [w:] *ibid.*, s. 244–246; *Zakon Ukrainy «O ratyfikacji Soglaszenija między Rossijskoj Fiedieracyj i Ukrainoj o statusie i usłowijach nachożdzenija Czernomorskogo flota Rossijskoj Fiedieracyi na terytorii Ukrainy, Soglaszenije między Rossijskoj Fiedieracyj i Ukrainoj o paramietrach razdiela Czernomorskogo flota i Soglaszenije między Prawitielstwom Rossijskoj Fiedieracyi i Prawitielstwom Ukrainy o wzaimnych rasczetach, swiazannyh s razdielom Czernomorskogo flota i nachożdzenijem Czernomorskogo flota Rossijskoj Fiedieracyi na terytorii Ukrainy»*, [w:] *ibid.*, s. 307; *Postanowlenije Gosudarstwiennoj Dumy Fiedieralnogo Sobranija Rossijskoj Fiedieracyi «O Fiedieralnom zakonie «O ratyfikacji Soglaszenija między Rossijskoj Fiedieracyj i Ukrainoj o paramietrach razdiela Czernomorskogo flota»*, [w:] *ibid.*, s. 312; *Postanowlenije Gosudarstwiennoj Dumy Fiedieralnogo Sobranija Rossijskoj Fiedieracyi «O Fiedieralnom zakonie «O ratyfikacji Soglaszenija między Rossijskoj Fiedieracyj i Ukrainoj o statusie i usłowijach priebywanija Czernomorskogo flota Rossijskoj Fiedieracyi na terytorii Ukrainy»*, [w:] *ibid.*, s. 313; *Postanowlenije Gosudarstwiennoj Dumy Fiedieralnogo Sobranija Rossijskoj Fiedieracyi «O Fiedieralnom zakonie «O ratyfikacji Soglaszenija między Prawitielstwom Rossijskoj Fiedieracyi i Prawitielstwom Ukrainy o wzaimorasczetach, swiazannyh s razdielom Czernomorskogo flota i priebywaniem Czernomorskogo flota Rossijskoj Fiedieracyi na terytorii Ukrainy»*, [w:] *ibid.*, s. 313–314; *Postanowlenije Sowieta Fiedieracyi Fiedieralnogo Sobranija Rossijskoj Fiedieracyi «O Fiedieralnom zakonie «O ratyfikacji Soglaszenija między Rossijskoj Fiedieracyj i Ukrainoj o paramietrach razdiela Czernomorskogo flota»*, [w:] *ibid.*, s. 314; *Postanowlenije Sowieta Fiedieracyi Fiedieralnogo Sobranija Rossijskoj Fiedieracyi «O Fiedieralnom zakonie «O ratyfikacji Soglaszenija między Rossijskoj Fiedieracyj i Ukrainoj o statusie i usłowijach priebywanija Czernomorskogo flota Rossijskoj Fiedieracyi na terytorii Ukrainy»*, [w:] *ibid.*, s. 315; *Postanowlenije Sowieta Fiedieracyi Fiedieralnogo Sobranija Rossijskoj Fiedieracyi «O Fiedieralnom zakonie «O ratyfikacji Soglaszenija między Prawitielstwom Rossijskoj Fiedieracyi i Prawitielstwom Ukrainy o wzaimorasczetach, swiazannyh s razdielom Czernomorskogo flota i priebywaniem Czernomorskogo flota Rossijskoj Fiedieracyi na terytorii Ukrainy»*, [w:] *ibid.*, s. 315–316; *Soglaszenije między Prawitielstwom Rossijskoj Fiedieracyi i Kabinetom Ministrow Ukrainy ob uczastii Rossijskoj Fiedieracyi w razwitiu socyalno-ekonomiczeskoj sfery g. Siewastopola i drugich nasielennyh punktow, w kotorych distlocyrujutsia wojskije formirowanija Czernomorskogo flota Rossijskoj Fiedieracyi na terytorii Ukrainy*, [w:] *ibid.*, s. 350–352; *Soglaszenije między Prawitielstwom Rossijskoj Fiedieracyi i Kabinetom Ministrow Ukrainy o wzaimnom priznanii praw i riegulirowanii odnoszenij sobstwiennosti Czernomorskogo flota Rossijskoj Fiedieracyi na žyliszcznyj fond i objekty socyalno-bytowego naznaczenija w miestach distlokacyi jego wojskich formirowanij na terytorii Ukrainy*, [w:] *ibid.*, s. 355–358; *Soglaszenije między Prawitielstwom Rossijskoj Fiedieracyi i Kabinetom Ministrow Ukrainy o poriadkie ispolzowanija poligonow bojowej podgotowki Wojenno-Morskich Sił Ukrainy wojskimi formirowanijami Czernomorskogo flota Rossijskoj Fiedieracyi*, [w:] *ibid.*, s. 358–361; *Soglaszenije między Prawitielstwom Rossijskoj Fiedieracyi i Kabinetom Ministrow Ukrainy o poriadkie ispolzowanija Czernomorskim flotom Rossijskoj Fiedieracyi radioczastotnogo riesursa (spiektra) na terytorii Ukrainy*, [w:] *ibid.*, s. 361–365; *Soglaszenije między Ministierstwom oborony Rossijskoj Fiedieracyi i Ministierstwom oborony Ukrainy o rasczetach za wypolnienije raboty i okazannyje usługi na sowmjestno ispolzujemyh objektach*, [w:] *ibid.*, s. 366–367; *Soglaszenije między Ministierstwom oborony Rossijskoj Fiedieracyi i Ministierstwom oborony Ukrainy o poriadkie ispolzowanija 830 posta swiazi i rietranslacyi w g. Jalta (Ukraina) i 1001 punkta wysokoczastotnoj swiazi w p. Pribriežnoje Sudakskogo rajona Ukrainy*, [w:] *ibid.*, s. 367–369; I. Topolski, *Siła...*, s. 206; idem, *Flota...*, s. 161–162; A. Kozyriew, *Demokratyczna...*, s. 73; M. A. Molchanov, *Political...*, s. 232–233; Z. Lachowski, *Foreign...*, s. 60–62.

¹²⁶ N. Popescu, A. Wilson, *Polityka...*, s. 70; idem, *The...*, s. 41.

Ponownie „kwestia obecności militarnej Rosji na półwyspie” zaistniała 21 kwietnia 2010 r., gdy prezydenci Dmitrij Miedwiediew i Wiktor Janukowycz podpisali w Charkowie porozumienie¹²⁷ o przedłużeniu okresu bazowania Floty Czarnomorskiej na Krymie do roku 2042, z opcją o kolejne 5 lat. W zamian za możliwość stacjonowania okrętów w bazie w Sewastopolu, Federacja zaproponowała Ukrainie zniżkę za dostawy gazu ziemnego¹²⁸. Ponadto, minister obrony i dowódca Marynarki Wojennej Rosji zadeklarowali pomoc Floty Czarnomorskiej w rozwoju infrastruktury socjalno-ekonomicznej Sewastopola i Krymu. Swoim zakresem miała ona objąć budowę mieszkań, dokonywanie zamówień w lokalnych przedsiębiorstwach, otwarcie na Krymie filii rosyjskich wyższych uczelni. Działania te miały poprawić warunki bytowe zarówno marynarzy Floty, jak i mieszkańców półwyspu, a także zapewnić miejsca pracy setkom obywateli Ukrainy¹²⁹.

Przyjęcie takiego rozwiązania problemu należy traktować jako „specyficzny” pakiet militarno-ekonomiczny. Poza obecnością wojskową, wiązał się również z zaangażowaniem biznesu rosyjskiego na Ukrainie, a szczególnie w sektorze energetyki jądrowej, przemysłu lotniczego, elektrowni wodnych oraz sieci przesyłowych gazu. Federacja za możliwość bazowania Floty na Krymie i wykorzystanie infrastruktury militarnej zaproponowała Ukrainie korzyści ekonomiczne, które w ciągu 25 lat oceniano na poziomie prawie 40 mld USD. Wołodmyr Łytwin (przewodniczący Rady Najwyższej Ukrainy) szacował je w granicach około 1,2 mld USD rocznie. W Rosji pojawiły się jednak głosy, iż podpisane porozumienie jest zbyt kosztowne i niepotrzebne z militarne punktu widzenia¹³⁰.

Rosja przywiązuje duże znaczenie do możliwości stacjonowania sił morskich na Krymie, m.in. ze względu na długoletnią obecność i wpływy w basenie Morza Czarnego. Zdecydowanie dominowały w tym przypadku kwestie polityczne, gdyż Flota Czarnomorska nie miała większego znaczenia militarne dla Federacji. Paradoksalnie stanowi ona swego rodzaju „wskaźnik” stanu relacji rosyjsko-ukraińskich. W praktyce Flota Czarnomorska jest dla Rosji jednym ze „środków nacisku” na Ukrainę, który wykorzystuje do osłabiania suwerenności tego państwa głównie przez wspieranie i sponsorowanie prorosyjskich

¹²⁷ Porozumienie zostało ratyfikowane 27 kwietnia 2010 r. przez parlamenty obu państw. Duma Państwowa przyjęła je jednogłośnie, zaś w Radzie Najwyższej Ukrainy doszło do ostrego sprzeciwu opozycji.

¹²⁸ Obniżka cen gazu zgodnie z porozumieniem z 21 kwietnia 2010 r., zob.: rozdział 5.3. *Wykorzystanie instrumentów energetycznych*.

¹²⁹ A. Górski, P. Wołowski, *Flota za gaz – Ukraina wiąże się z Rosją*, „Tydzień na Wschodzie OSW” 2010, nr 16, URL <<http://www.osw.waw.pl...flota-za-gaz-ukraina-wiaze-sie-z-rosja>>, [dostęp: 12.05.2010]; I. Topolski, *Flota...*, s. 162; «*Problemy międzynarodno-prawowego obiespieczenia priorytetnych naprawienj wnieszniej politiki*» (Stenogramma wystupienija w ramach «prawitielstwiennoogo czasa» w Sowietie Fiedieracyi Fiedieralnogo Sobranija Rossijskoj Fiedieracyi, 13 maja 2010 goda), [w:] S. Ławrow, *Mieźdu...*, s. 157.

¹³⁰ I. Topolski, *Flota...*, s. 162–163; D. Trienin, *Post-imperium...*, s. 137–138; S. Bieleń, *Post-imperializm...*, s. 242–243; S. Żyłcow, *Ukraina...*, s. 314–315.

organizacji na półwyspie, w tym także radykalnych, oraz „aluzje”, szczególnie w okresie prezydentury Wiktora Juszczenki, że sama Flota nie zostanie wycofana po upływie okresu dzierżawy w roku 2017. Ponadto, obecność militarna Rosji na Krymie ma na celu „przeszkodzenie” w dążeniu Ukrainy do członkostwa w NATO. Inna kwestia wiąże się z „potencjalnym destabilizującym” wpływem Floty Czarnomorskiej na sytuację na półwyspie oraz ze „zdolnością” do zachowania suwerenności Ukrainy na tym obszarze. Szczególne znaczenie przywiązuje się do miasta Sewastopol, które jest jedną z ważniejszych baz poza granicami oraz „symbolem niezniszczalnym dla wroga”. W bazie tej znajduje się również Dowództwo Floty Czarnomorskiej Federacji¹³¹.

Potencjał uderzeniowy Floty Czarnomorskiej Rosji do roku 2010 ulegał stopniowemu zmniejszaniu, a w zasadzie „degradacji”. Na przełomie lat 2009–2010 pozostało w służbie około 40 jednostek bojowych, z których większość stacjonowała w bazie w Sewastopolu. W dużej części były to okręty stare. Zgodnie z założeniami elit władzy i dowódców wojskowych, od roku 2010 rozpoczęto projekt modernizacji Floty Czarnomorskiej, który ma na celu włączenie do jej składu nowoczesnych jednostek¹³².

3. Obecność wojskowa w Mołdawii – Naddniestrzu – przede wszystkim ma znaczenie polityczne, a w przypadku NRM także wojskowe. Federacja wykorzystuje stacjonowanie wojsk rosyjskich na obszarze Naddniestrzańskiej Republiki Mołdawii do wywierania wpływu na Mołdawię. Obecność militarna ma na celu zagwarantowanie neutralności Mołdawii (zdystansowanie się od współpracy z NATO), zgody na przedłużanie mandatu wojsk rosyjskich w ramach sił pokojowych oraz wpływów gospodarczych. Wojska Rosji stacjonujące w Naddniestrzu stanowią bezpośrednie wsparcie dla NRM, a jednocześnie „odstrasza” Mołdawię od dokonania „potencjalnego ataku”. Obecność wojskowa pełni także funkcję zabezpieczenia Floty Czarnomorskiej na Krymie. Ponadto, prawdopodobnie GOWR „dozbraja” siły zbrojne NRM. Jednocześnie ważnym zadaniem wojsk rosyjskich stacjonujących w Naddniestrzu jest ochrona składów z bronią. Władze Mołdawii w negocjacjach z przedstawicielami Rosji poruszały kwestię ewentualnego zagrożenia związanego z przemytem broni w Naddniestrzu. W tej sytuacji dowódca GOWR generał Boris Siergiejew, po przeprowadzonej w październiku 2006 r. kontroli, m.in. z Ministerstwa Obrony Rosji, zapewnił, że składy są dobrze zabezpieczone i nie ma braków. Zaznaczył zarazem, iż w arsenałach GOWR nadal pozostawało około 21,5 tys. ton broni i amunicji, które zostaną wycofane „dopiero” po ostatecznym uregulowaniu konfliktu

¹³¹ S. Bieleń, *Tożsamość...*, s. 224; idem, *Postimperializm...*, s. 242–243; I. Topolski, *Flota...*, s. 163; N. Popescu, A. Wilson, *Polityka...*, s. 75–76, 91; iidem, *The...*, s. 45, 57; J. Mankoff, *Russian...*, s. 244–245; M. A. Molchanov, *Political...*, s. 256–261; D. Trienin, *Post-imperium...*, s. 137–138; S. Żyłcow, *Ukraina...*, s. 314–315; P. Andrusieczko, *Problem...*, s. 223–224.

¹³² Potencjał Floty Czarnomorskiej Federacji Rosyjskiej, zob.: I. Topolski, *Flota...*, s. 157–161.

w Naddniestrzu i przyjęciu odpowiedniego rozwiązania politycznego. W tej kwestii obowiązywała zasada: wycofanie wojsk Rosji po całkowitym uregulowaniu konfliktu¹³³.

Uwzględniając samą obecność wojskową Rosji w Naddniestrzu, należy podkreślić, że jest ona symboliczna. GOWR liczy około 1500 żołnierzy, łącznie z 500 wojskowymi w ramach sił pokojowych. Na swoim wyposażeniu ma do dyspozycji bojowe wozy opancerzone i śmigłowce. Jej główna baza znajduje się w Tyraspolu¹³⁴.

4. Ważny problem stanowi współpraca militarna i wojskowo-techniczna Rosji z państwami Europy Wschodniej. Federacja Rosyjska przywiązywała dużą wagę do kooperacji przemysłów zbrojeniowych oraz prowadzenia prac naukowo-badawczych. W przypadku Białorusi, kompleks wojskowo-przemysłowy (WPK) „został” zintegrowany z rosyjskim, a blisko 70% produkcji zakładów zbrojeniowych jest przeznaczony na potrzeby Rosji. Federacja przywiązuje dużą wagę do zacieśniania współpracy w ramach WPK jako jednego z elementów umacniania sojuszu obronnego. Współpraca jest związana z produkcją i modernizacją uzbrojenia oraz pracami naukowo-badawczymi nad nowymi typami, szczególnie w przypadku przedsiębiorstw i ośrodków, które nie miały odpowiedników w Rosji. Ponadto, część firm z Białorusi pełni rolę podwykonawców dla koncernów z Rosji. Szczególnym przypadkiem są Mińskie Zakłady Ciągników Kołowych, które dostarczają podwozia kołowe MZKT-79221, stanowiące podstawę mobilnych systemów międzykontynentalnych pocisków balistycznych SS-27, w założeniu mają one stanowić trzon naziemnego komponentu triady nuklearnej. W tym przypadku Federacja jest całkowicie uzależniona od Białorusi, gdyż nie może utworzyć nowych jednostek i podtrzymać gotowości operacyjnej już istniejących. Prawdopodobnie Białoruś „pośredniczyła” w handlu techniką wojskową produkowaną w Rosji do niestabilnych miejsc, aby ta mogła uniknąć krytyki ze strony Zachodu. Rosyjsko-białoruska współpraca wojskowa obejmuje również modernizację obiektów militarnych na terytorium Białorusi, a także przeprowadzanie wspólnych manewrów i ćwiczeń wojskowych na terytorium obu państw. Białoruś wykorzystuje też poligony

¹³³ M. Kosienkowski, *Naddniestrzańska...*, s. 100–106, 111–117; M. Nizioł-Celewicz, *Polityka...*, s. 147–148; *Polityka bez strategii. Bezpieczeństwo Europy Środkowo-Wschodniej i Polski w perspektywie ładu globalnego*, A. Z. Kamiński (red.), Warszawa 2008, s. 91; A. Stępień-Kuczyńska, M. Słowikowski, *Unia...*, s. 217–219; S. Herasymczuk, *Pytania newrehulowanosti statusu zbrojnych formuwan' ta ozbrojen' u Prydnistrows'komu regionu Mołdowy*, [w:] *Prydnistrows'ka problema: Poglad z Ukrainy*, S. Herasymczuk (red.), Kijów 2009, s. 183–193; S. Gerasymchuk, *A Problem of Unsettled Status of Military Formations and Arsenals in the Transnistrian Region of Moldova*, [w:] *Transnistrian problem: a view from Ukraine*, S. Gerasymchuk (red.), Kijów 2009, s. 126–133, URL <http://www.irf.ua/files/eng/text_eng.pdf>, [dostęp: 27.07.2012]; Ch. Thorun, *Explaining...*, s. 76.

¹³⁴ D. Trienin, *Post-imperium...*, s. 114; I. Topolski, *Instrumenty...*, s. 434–435.

znajdujące się w Federacji. Ponadto, w akademiach i szkołach wojskowych w Rosji kształcą się oficerowie i specjaliści z Sił Zbrojnych Białorusi¹³⁵.

Kooperacja wojskowo-techniczna Federacji Rosyjskiej z Ukrainą i Mołdawią opierała się głównie na porozumieniach międzyrządowych, które obejmowały współpracę w zakresie¹³⁶:

- a) przygotowania, produkcji, dostaw i eksploatacji sprzętu wojskowego;
- b) dwustronnych działań w celu ochrony wspólnej granicy;
- c) współdziałania struktur siłowych Federacji (m.in. Federalnej Służby Bezpieczeństwa, Federalnej Agencji Rządowej Łączności i Informacji);
- d) koordynacji działań dotyczących walki z terroryzmem, handlem narkotykami, kontrabandą i nielegalnym przemytem towarów i ludzi.

Dobrze rozwijała się współpraca przemysłów zbrojeniowych Rosji i Ukrainy. Federacja w celu zapewnienia funkcjonowania własnego WPK była zainteresowana rozwijaniem powiązań przemysłowych z Ukrainą, które miały za zadanie ochronę jej potencjału naukowo-przemysłowego w wysoko zaawansowanych sektorach przemysłu zbrojeniowego. Sytuacja ta wynikała z faktu, iż 33 przedsiębiorstwa na Ukrainie miały pozycję monopolistyczną w dostawie 3200 różnych produktów dla zakładów zbrojeniowych w Rosji. Ponadto, znaczna część techniki wojskowej w Rosji pochodziła z Ukrainy. Przemysł obronny na Ukrainie był zaś w około 40% powiązany z WPK Rosji. Współpraca zbrojeniowa obejmowała swoim zakresem około 300 przedsiębiorstw ukraińskich i co najmniej 100 firm WPK, które otrzymywały różne podzespoły i elementy produkowane na Ukrainie. Szczególny nacisk kładziono na kooperację w branży lotniczo-kosmicznej oraz związanej z produkcją systemów optyczno-elektronicznych, które nie miały odpowiedników w Federacji. W trakcie wizyty prezydenta Dmitrija Miedwediewa na Ukrainie, 17–18 maja 2010 r. podpisano porozumienie o rozwijaniu systemu nawigacji satelitarnej GŁONASS¹³⁷. Należy także podkreślić, że Ukraina jest dla Rosji realnym konkurentem na rynku uzbrojenia.

Pewnym ewenementem jest „współpraca” wojskowo-techniczna Rosji z kompleksem wojskowo-przemysłowym Naddniestrza, w którym produkuje się m.in. broń strzelecką, systemy artyleryjskie, w tym moździerz, wieloprowadnicowe wyrzutnie raketowe typu *Grad*, oraz raketowe systemy przeciwlotnicze i granatniki przeciwpancerne. Ponadto, zgodnie z porozumieniem podpisanym w 1998 r. przez premiera Wiktora Czernomyrdina i przywódcę NRM Igora

¹³⁵ A. Stępień-Kuczyńska, M. Słowikowski, *Unia...*, s. 165; I. Topolski, *Stosunki białorusko-...*, s. 190–191; idem, *Instrumenty...*, s. 428; A. Eberhardt, *Gra...*, s. 216–219; J. Piwowar, *Postsowieckoje...*, s. 80; J. Godin, *Rossija...*, s. 98–99; idem, *Bielorussija...*, s. 64–67.

¹³⁶ J. Piwowar, *Postsowieckoje...*, s. 48–49.

¹³⁷ M. A. Molchanov, *Political...*, s. 183–184; S. Żyłcow, *Ukraina...*, s. 315; I. Topolski, *Sila...*, s. 207–208; J. Godin, *Bielorussija...*, s. 64–67; V. Chały, *Ukraina...*, s. 36–38; A. Stępień-Kuczyńska, *Rosja...*, s. 235.

Smirnowa, Federacja i Naddniestrze „dzieliły się zyskami ze sprzedaży około 40 tys. ton uzbrojenia”, które znajdowało się w składach na obszarze NRM. Pojawiły się przypuszczenia, iż broń produkowana oraz znajdująca się w magazynach w Naddniestrzu była eksportowana przy „nieoficjalnym” wsparciu z Rosji¹³⁸.

* * *

Działania Federacji Rosyjskiej wobec państw Europy Wschodniej na płaszczyźnie polityczno-militarnej koncentrują się na zachowaniu wpływów. Rosji nie udało się zbudować „realnej” wspólnej przestrzeni politycznej lub bezpieczeństwa, która skupiałaby wszystkie państwa Europy Wschodniej. Mimo że Ukraina, Białoruś i Mołdawia są członkami Wspólnoty Niepodległych Państw, to struktura ta pod względem funkcjonowania przypomina raczej „dryfowanie” niż prawdziwe działanie. Jednocześnie, w krótko- i średnioterminowej perspektywie raczej do takiej sytuacji nie dojdzie.

Federacja Rosyjska stara się oddziaływać na poszczególne państwa Europy Wschodniej różnymi środkami o charakterze polityczno-militarnym. Jednak w przypadku każdej z trzech republik poradzieckich są one zróżnicowane. Rosja stosuje wobec Białorusi przede wszystkim dwa instrumenty. Pierwszy obejmuje wsparcie, włącznie z legitymizacją na arenie międzynarodowej w celu utrzymania reżimu kierowanego przez Alaksandra Łukaszenkę. Drugi dotyczy obecności wojskowej Rosji, która ma charakter „pozytywny” – w percepcji państwa przyjmującego. Jednocześnie nie występują lub odgrywają „drugorzędną” rolę kwestie związane z obecnością Zachodu czy „problemy” związane z zagrożeniami dla integralności terytorialnej.

Zdecydowanie inaczej przedstawiają się relacje z Ukrainą. Federacja jako instrument oddziaływania wykorzystuje poparcie dla ugrupowań i polityków zaliczanych do „prorosyjskich”. Dodatkowo sytuację utrudnia to, iż Ukraina stanowi „przestrzeń rywalizacji” pomiędzy Federacją a Zachodem. Ponadto, Rosja wykorzystuje jako „środek nacisku” także „rozdwojenie” Ukrainy na część Wschodnią i Zachodnią. Dodatkowym „specyficznym” problemem pozostaje Krym wraz ze stacjonującą w bazach na półwyspie Flotą Czarnomorską Federacji Rosyjskiej. Obecność wojskową Rosji na terytorium Ukrainy należy postrzegać w sensie „negatywnym” – jako przeciwdziałanie aspiracjom prozachodnim władz tego państwa, w tym głównie do członkostwa w Sojuszu Północnoatlantyckim.

W stosunku do Mołdawii w „arsenale” instrumentów oddziaływania Federacji dominuje przede wszystkim jeden – nieuregulowana sytuacja Naddniestrza,

¹³⁸ S. Herasymczuk, *Pytania...*, s. 190–192; S. Gerasymchuk, *A Problem...*, s. 131–133; J. Solak, *Moldawia – republika na trzy pęknięta. Historyczno-społeczny, militarny i geopolityczny wymiar „zamrożonego konfliktu” o Naddniestrze*, Toruń 2009, s. 68–70.

połączona z obecnością wojskową. Ponadto, Federacja stara się „samodzielnie” rozwiązać konflikt na tym obszarze i „wypchnąć” z niego Zachód.

Należy podkreślić, że nazywanie zarówno Alaksandra Łukaszenki, jak i Leonida Kuczmy oraz Wiktora Janukowycza politykami „prorosyjskimi” jest nieco „przesadzone”. W rzeczywistości byli lub są nimi tylko z „nazwy”, a w praktyce bardziej trafne są dla nich określenia: „neutralni (pragmatycznie) prorosyjsko”, „zorientowani na Rosję”, „nieantyrosyjscy”. Pewien wyjątek stanowi Mołdawia, której elity stoją przed dylematem wyboru: „suwerenność czy integracja z Rumunią”. Reasumując, należy stwierdzić, że Rosja stara się, aby w państwach Europy Wschodniej władzę sprawowały elity „co najmniej neutralne” a jednocześnie nieantyrosyjskie i nieprozachodnie.

ROZDZIAŁ 5

Działania Federacji Rosyjskiej wobec państw Europy Wschodniej na płaszczyźnie ekonomicznej

W nowej sytuacji międzynarodowej, po „demontażu” struktur gospodarczych byłego ZSRR, Federacja Rosyjska dążyła do zachowania uprzywilejowanej pozycji na obszarze poradzieckim, co wiązało się z utrzymaniem ścisłych powiązań – zależności – ekonomicznych. Osiągnięcie tego celu było możliwe „w ramach” wspólnej przestrzeni gospodarczej, a także wspólnego systemu monetarnego. „Wspólna przestrzeń gospodarcza” na obszarze byłego Związku Radzieckiego rzeczywiście istniała i kwestii tej nie mogli ignorować przywódcy innych republik poradzieckich. Współpraca, co więcej, „pewna doza integracji” stały się potrzebą ekonomiczną. W tej sytuacji kształtowanie struktur w ramach Wspólnoty należało uznać za normalne oraz pożądane, ponieważ przeciwdziało przerwaniu istniejących powiązań kooperacyjnych, łączących przedsiębiorstwa. Wysiłki te miały „ograniczyć skutki” spowodowane „przez rozpad polityczny ZSRR”¹. Rosja w celu „(od)budowy” wspólnej przestrzeni gospodarczej i utrzymania wpływów w państwach Europy Wschodniej starała się także wykorzystać różne instrumenty. Nicu Popescu i Andrew Wilson do najskuteczniejszych „środków nacisku” ekonomicznego Federacji na trzy republiki zaliczają²:

1. W stosunku do Białorusi:
 - a) znacząca, jednak stale malejąca pomoc finansowa;
 - b) pożyczki stabilizacyjne;
 - c) konieczność zachowania przez Białoruś statusu „kraju tranzytowego”.
2. W stosunku do Ukrainy:
 - a) dostawy i tranzyt gazu ziemnego;

¹ M. Nizioł-Celewicz, *Polityka Federacji Rosyjskiej wobec obszaru Wspólnoty Niepodległych Państw*, [w:] *Federacja Rosyjska w stosunkach międzynarodowych*, A. Czarnocki, I. Topolski (red.), Lublin 2006, s. 141–142; Z. Brzeziński, *Wielka szachownica: główne cele polityki amerykańskiej*, Warszawa 1998, 106–107.

² N. Popescu, A. Wilson, *Polityka Unii Europejskiej i Rosji wobec wspólnych sąsiadów*, Londyn–Warszawa 2010, s. 80–81; iidem, *The Limits of Enlargement-lite: European and Russian Power in the Troubled Neighbourhood*, London 2009, s. 49.

b) sankcje – branża chemiczna i spożywcza.

3. W stosunku do Mołdawii:

a) sankcje gospodarcze;

b) dostawy gazu ziemnego;

c) zadłużenie Naddniestrza za dostawy gazu ziemnego.

W tej części pracy zostaną przedstawione problemy związane z budową wspólnej przestrzeni gospodarczej z udziałem trzech państw Europy Wschodniej. Istotne miejsce zajmuje również współpraca ekonomiczna Rosji z Ukrainą, Białorusią i w Mołdawii. Kolejne zagadnienie obejmuje wykorzystanie przez Federację instrumentów energetycznych wobec trzech republik poradzieckich. Kwestia ta została świadomie wyodrębniona, gdyż stanowi dla Rosji istotny i „samodzielny” środek wpływu. Co więcej, problemy energetyczne „zdominowały” działania Federacji Rosyjskiej wobec państw Europy Wschodniej na płaszczyźnie ekonomicznej.

5.1. Budowa wspólnej przestrzeni gospodarczej

Federacja Rosyjska w początkowym okresie po rozpadzie ZSRR starała się budować wspólną przestrzeń gospodarczą na bazie Wspólnoty. Kwestia ta stanowiła jeden z priorytetów polityki Rosji wobec republik poradzieckich. Jednocześnie Federacja miała odgrywać pierwszoplanową rolę w „przyszłej” wspólnej przestrzeni gospodarczej WNP. Znacznym utrudnieniem w realizacji tego projektu było stanowisko innych państw członkowskich Wspólnoty. W praktyce zdecydowanej większości porozumień przyjętych w ramach tej organizacji, zwłaszcza związanych z procesami integracji gospodarczej, nie wypełniano. Dmitrij Trienin uważa, iż na płaszczyźnie ekonomicznej Rosja nie była dla państw Wspólnoty „atrakcyjnym” partnerem do podejmowania procesów integracyjnych. Za główne przyczyny utrudniające zbliżenie gospodarcze republik poradzieckich uznano przede wszystkim duże zróżnicowanie pod względem stopnia zaawansowania przeprowadzanych reform gospodarczych oraz dysproporcje potencjałów pomiędzy Rosją i pozostałymi państwami. Kwestie te powodowały wiele rozbieżności, w tym związanych z określeniem interesów ekonomicznych w ramach WNP. Trzeci problem dotyczył zadłużenia republik byłego ZSRR wobec Federacji. Dobrze specyfikę kooperacji gospodarczej w przestrzeni poradzieckiej oddał prezydent Białorusi. Alaksandr Łukaszenka w czerwcu 1998 r., w trakcie drugiego Petersburskiego Międzynarodowego Forum Gospodarczego, „porównał” stan współpracy ekonomicznej państw w ramach WNP do „struktury amorficznej”³.

³ I. Noskova, *Integracyonnyje processy w mirowoj ekonomike*, [w:] *Mieżdunarodnyje ekonomičeskije otnoszenija: Učebnik dla wyzow*, J. F. Żukow (red.), Moskwa 2000, s. 206–207; K. Malak, *Struktury integracyjne i współpracy na obszarze WNP*, [w:] *Dwadzieścia lat transformacji w regionie Europy Środkowo-Wschodniej i Południowej*, A. Stępień-Kuczyńska, M. Słowi-

Nieudane próby (od)budowy wspólnej przestrzeni gospodarczej w ramach WNP wpłynęły na zmianę podejścia Rosji. Federacja przeszła do formowania nowej struktury z udziałem tylko części republik poradzieckich, a szczególnie Ukrainy i Białorusi. Rosja stara się formować nie jedną, ale kilka wspólnych przestrzeni gospodarczych, do których należą: EaWG; WPG; Unia Celna (Rosji, Białorusi i Kazachstan) oraz (nowa) WPG, które mają ostatecznie doprowadzić do powstania Eurazjatyckiej Unii Gospodarczej (Unia Eurazjatycka). Odrębny problem wiąże się z próbami powołania jednolitej przestrzeni gospodarczej z Białorusią – w ramach Państwa Związkowego. Wszystkie wymienione powyżej procesy wyróżniało wzajemne przenikanie. Ponadto, znajdowały się one – stan z połowy 2012 r. – w fazie „stałej budowy”. Jednocześnie należy dodać, iż Rosja starała się „kształtować” także dość specyficzne przestrzenie gospodarcze z Naddniestrzem oraz Krymem.

1. Eurazjatycka Wspólnota Gospodarcza, postrzegana przez elity władzy w Rosji jako „jądro integracji” w przestrzeni poradzieckiej, swoim początkiem sięga połowy lat 90. XX wieku⁴. 6 stycznia 1995 r. Rosja i Białoruś podpisały *Porozumienie o Unii Celnej*. Zgodnie z art. 1. punkt 2 tegoż Porozumienia, Unię Celną określono jako „ekonomiczny związek państw”. Budowa tej struktury obejmowała dwa etapy, tj. utworzenie strefy wolnego handlu oraz wspólnego obszaru celnego. Do Porozumienia później przystąpiły Kazachstan (20 stycznia 1995 r.) i Kirgistan (29 marca 1996 r.)⁵. Następnie cztery państwa podpisały 29 marca 1996 r. *Traktat o pogłębieniu integracji w sferze gospodarczej i humanitarnej*. W roku 1997 działania tej struktury koncentrowały się na przyjęciu rozwiązań usprawniających jej funkcjonowanie. 22 października 1997 r. Rosja, Białoruś, Kazachstan i Kirgistan zaakceptowały *Porozumienie o wspólnych środkach pozataryfowych do kształtowania Unii Celnej*. Przyjęcie do Unii

kowski (red.), Łódź–Toruń 2010, s. 63–65; A. Stępień-Kuczyńska, *Rosja: ku Europie. Z problematyki stosunków rosyjsko-unijnych*, Toruń 2007, s. 226–227; A. Stępień-Kuczyńska, M. Słowikowski, *Procesy integracyjne i dezintegracyjne na obszarze Wspólnoty Niepodległych Państw*, [w:] *Na gruzach Imperium... W stronę nowego ładu międzynarodowego i społeczno-politycznego w regionie Europy Środkowej i Wschodniej*, A. Stępień-Kuczyńska, Michał Słowikowski (red.), Łódź 2012, s. 164–166; W. Baluk, *Asymetria w stosunkach Federacji Rosyjskiej z państwami obszaru WNP*, [w:] *Rosja w okresie prezydentury Władimira Putina*, A. Stępień-Kuczyńska, S. Bieleń (red.), Łódź–Warszawa–Toruń 2008, s. 305–323; D. Trienin, *Post-imperium: jewrazijskaja istorija*, Moskwa 2012, s. 215; A. Włodkowska, *Polityka Federacji Rosyjskiej wobec Wspólnoty Niepodległych Państw*, [w:] *Polityka zagraniczna Rosji*, S. Bieleń, M. Raś (red.), Warszawa 2008, s. 137.

⁴ Olga Markowa i Alicja Stępień-Kuczyńska wskazywały, iż początki procesów integracyjnych były prowadzone jeszcze w latach 1992–1993, zob.: O. Markowa, *Wnieszniaja torgowla Roszii i jeje riegulirowanije*, [w:] *Miedzunarodnyje ekonomiceskije odnoszenija: Uczebnik dla wyzow*, J. F. Żukow (red.), Moskwa 2000, s. 53–55; A. Stępień-Kuczyńska, *Rosja...*, s. 225–226.

⁵ Ze względu na rozbieżności, przyjęto daty według EaWG, zob.: *Miedzunarodnyje dogowory, diejstwujuszczije w ramkach Jewrazijskiego ekonomiceskiego soobsczesstwa*, URL <<http://www.ipaurasec.org/evra/?data=interdocs>>, [dostęp: 23.03.2008].

Celnej 26 lutego 1999 r. Tadżykistanu zbiegło się z podpisaniem – przez pięć państw – *Traktatu o Unii celnej i Wspólnej przestrzeni gospodarczej*. Działania tej struktury miały koncentrować się m.in. na uproszczeniu procedur kontroli celnej, rozwijaniu aktywnej kooperacji handlowo-gospodarczej, przyjęciu rozwiązań prawnych. Podstawowym zadaniem związku było utworzenie wspólnej przestrzeni gospodarczej⁶.

23 maja 2000 r., podczas spotkania w Mińsku, prezydent Władimir Putin wysunął propozycję utworzenia pełnowartościowej międzypaństwowej organizacji gospodarczej, wraz z odpowiednią strukturą. Inicjatywa ta miała na celu podniesienie efektywności współpracy. Ostatecznie 10 października 2000 r. w Astanie prezydenci: Rosji, Białorusi, Kazachstanu, Kirgistanu i Tadżykistanu przyjęli *Traktat o utworzeniu Eurazjatyckiej Wspólnoty Gospodarczej*. W praktyce doszło do przekształcenia Unii Celnej w EaWG, z jednoczesnym rozszerzeniem zakresu dotychczasowej współpracy. W ramach EaWG przewidywano utworzenie strefy wolnego handlu, unii celnej (w pierwszym etapie z udziałem Rosji, Białorusi i Kazachstanu). Pewnym niedostatkiem EaWG była jednak jej stosunkowo nie najwyższa efektywność, ze względu m.in. na preferowanie przez część członków wymiany handlowej z państwami spoza EaWG, przedkładanie własnych interesów nad interesy całej organizacji, nieliczenie się z partnerami, stosowanie barier handlowych. Należy także dodać, iż w maju 2002 r. status obserwatora w EaWG przyznano Ukrainie i Mołdawii, a w kwietniu 2003 r. Armenii, zaś 25 stycznia 2006 r. do organizacji przystąpił Uzbekistan. Eurazjatycka Wspólnota Gospodarcza posiada także rozbudowaną strukturą organizacyjną⁷. Najważniejsze znaczenie ekonomiczne w organizacji odgrywa Rosja⁸.

⁶ Priłożenija: *Soglaszenije o Tamożennom sojuzie mieżdu Rossijskoj Federacyjej i Rjespublikoj Bielarus' 6 janwarja 1995 goda*, [w:] J. Piwowar, *Postsowietskoje prostranstwo: al'tiernatiwy in'tiegracyi. Istoriceskij oczerk*, Sankt-Petersburg 2008, s. 227–234; Priłożenija: *Soglaszenije o jedynych mierach nietarifnogo riegulirowanija pri formirowanii Tamożennogo sojuza 22 oktiabria 1997 goda*, [w:] J. Piwowar, *Postsowietskoje...*, s. 234–240; I. Topolski, *Region Wspólnoty Niepodległych Państw*, [w:] *Regiony w stosunkach międzynarodowych*, I. Topolski, H. Dumała, A. Dumała (red.), Lublin 2009, s. 111–112; idem, *Działania Federacji Rosyjskiej w regionie*, [w:] *Region Azji Centralnej jako obszar wpływów międzynarodowych*, B. Bojarczyk, A. Ziętek (red.), Lublin 2008, s. 97–98; J. Piwowar, *Postsowietskoje...*, s. 85–87; O. Markowa, *Wnieszniaja...*, s. 53–55, 71; I. Noskowa, *In'tiegracyonnyje...*, s. 206–207; A. Ossowska, *Współpraca gospodarcza Białorusi z Rosją oraz innymi państwami WNP*, [w:] *Europa Wschodnia – dekada transformacji. Białoruś*, B. J. Albin, W. Baluk (red.), Wrocław 2004, s. 171–173; A. Włodkowska, *Polityka Federacji Rosyjskiej wobec...*, s. 137; A. Stępień-Kuczyńska, *Rosja...*, s. 226–227.

⁷ Struktura organizacyjna EaWG, zob.: J. Piwowar, *Postsowietskoje...*, s. 88–94.

⁸ Priłożenija: *Dogowor ob uczieżdienii Jewrazijskogo ekonomiczeskogo soobsczestwa 10 oktiabria 2000 goda*, [w:] J. Piwowar, *Postsowietskoje...*, s. 240–250; *ibid.*, s. 87–104; I. Topolski, *Region Wspólnoty Niepodległych Państw*, [w:] *Regiony...*, s. 112; idem, *Działania...*, s. 97–98; idem, *Postsowietskoje...*, s. 87–104; A. Włodkowska, *Polityka Federacji Rosyjskiej wobec...*, s. 137–138; R. Sakwa, *Putin Russia's choice*, Second Edition, London–New York 2008, s. 296; A. Åslund, *Russia's Capitalist Revolution: Why Market Reform Succeeded and Democracy Failed*, Washington

Federacja dąży do utworzenia „Unii-bis” w przestrzeni poradzieckiej, m.in. poprzez EaWG na płaszczyźnie gospodarczej⁹.

2. 23 lutego 2003 r. prezydenci: Federacji Rosyjskiej, Białorusi, Kazachstanu i Ukrainy podjęli decyzję o utworzeniu Wspólnej Przestrzeni Gospodarczej. Powołano także grupę do przygotowania treści przyszłego dokumentu. Ostatecznie podczas szczytu WNP w Jałcie, 19 września 2003 r., Rosja, Białoruś, Kazachstan i Ukraina podpisały *Porozumienie o utworzeniu WPG*. Siergiej Ławrow ocenił, iż dało to podstawy do utworzenia nowego efektywnego związku integracyjnego. Należy zastanowić się nad przyczynami powstania tej struktury, gdyż minister spraw zagranicznych Rosji wskazał, iż cele i zadania WPG i EaWG w znacznym stopniu pokrywały się. W roku 2003 Federacja dążyła do „pozyskania” Ukrainy do udziału w tym projekcie – zaproszenie do integracji w ramach WPG. Natomiast zdaniem Dmitrija Trienina, Rosja „naciskała” na Ukrainę, aby wraz z Białorusią i Kazachstanem utworzyła wspólną przestrzeń gospodarczą. Oznaczało to, że idea budowy Wspólnej Przestrzeni Gospodarczej zaproponowana przez Rosję miała za zadanie „wciągnięcie” Ukrainy do wspólnych procesów integracyjnych, w których uczestniczyli jej „dwaj najbliżsi sojusznicy”. Formowanie WPG bez Ukrainy było nieracjonalne i miało się z celem, gdyż Federacja, Białoruś i Kazachstan pogłębiały wówczas współpracę w ramach innych struktur, w tym m.in. EaWG. W rzeczywistości, zdaniem wielu autorów, w założeniu struktura ta miała doprowadzić do silnych powiązań Ukrainy z Rosją, aby całkowicie uniemożliwić lub znacznie przeszkodzić w integracji tego państwa z Unią Europejską. Reasumując, trzeba podkreślić, że „projekt WPG” powstał tylko po to, żeby „wciągnąć do współpracy” Ukrainę¹⁰.

Budowa przez Rosję Wspólnej Przestrzeni Gospodarczej miała dwa cele – minimalny i maksymalny. Pierwszy zakładał pokazanie „sygnału” państwom

2007, s. 181; K. Malak, *Struktury...*, s. 62–68; A. Stepień-Kuczyńska, *Rosja...*, s. 226–227; «*Wnieszniąja politika Rossii: nowyj etap*» (Statja, opublikowanaja w «Diplomaticzeskom jeżegodniku» za 2007 god), [w:] S. Ławrow, *Mieźdu proszłym i buduszczim. Rossijskaja diplomatija w mieniajuszczemsia mirie*, Moskwa 2011, s. 59.

⁹ M. Raś, *Miejsce Rosji w Europie*, [w:] *Rosja, refleksje o transformacji*, S. Bieliń, A. Skrzypek (red.), Warszawa 2010, s. 220; idem, *Federacja Rosyjska wobec Unii Europejskiej – rywalizacja i współpraca*, [w:] *Rosja między imperium a mocarstwem nowoczesnym*, A. Dudek, R. Mazur (red.), Toruń 2010, s. 246.

¹⁰ J. Piwowar, *Postsowieckie...*, s. 104–112; S. Żylcow, *Ukraina: 20 let puti k niezawisimosti*, Moskwa 2012, s. 129–130; «*Wnieszniepoliticeskije itogi 2005 goda: razmyslenija i wywody*» (Statja, opublikowanaja w «Diplomaticzeskom jeżegodniku» za 2005 god), [w:] S. Ławrow, *Mieźdu...*, s. 191; A. Włodkowska, *Polityka Federacji Rosyjskiej wobec...*, s. 138; R. Sakwa, *Putin...*, s. 296–297; A. Åslund, *Russia's...*, s. 224–225; A. Szeptycki, *Stosunki między Ukrainą i Republiką Białoruś: uwarunkowania, stan, perspektywy*, „Materiały Studialne PISM/ PISM Research Papers” 2006, nr 1, s. 15; M. Emerson, *The Prospect of Deep Free Trade between the European Union and Ukraine*, Brussels 2006, s. 12–13, 55–58; M. Bodio, *Stosunki między Unią Europejską a Federacją Rosyjską: (stan i perspektywy rozwoju)*, Warszawa 2005, s. 66; D. Trienin, *Post-imperium...*, s. 130, 216.

Zachodu, iż w przypadku Ukrainy nie należy liczyć na konsekwentną politykę zorientowaną na integrację z UE, gdyż samo podpisanie porozumienia o utworzeniu WPG jest sprzeczne z proeuropejskimi deklaracjami ówczesnych władz na czele z Leonidem Kuczmą. Drugi cel miał o wiele większe znaczenie, ponieważ struktura ta miała „zapewnić” zabezpieczenie przed integracją Ukrainy z Unią Europejską. W praktyce przystąpienie Ukrainy do unii celnej z Rosją, Białorusią i Kazachstanem w ramach Wspólnej Przestrzeni Gospodarczej – wykraczającej poza zakres strefy wolnego handlu – może negatywnie wpłynąć na przyjęcie i funkcjonowanie porozumienia o wolnym handlu z Unią. Kwestia ta postawiła Ukrainę przed dylematem wyboru: „zacieśnianie” bliskiej współpracy z UE czy pogłębianie integracji z republikami poradzieckimi, przede wszystkim w ramach WPG. Członkostwo Ukrainy w tej strukturze oznaczało „bardzo duże komplikacje” we współpracy z UE¹¹.

Wspólna Przestrzeń Gospodarcza w założeniu miała stworzyć „zintegrowany obszar celny” państw członkowskich, co powinno zapewnić swobodny przepływ towarów, usług, kapitału i siły roboczej, a także wspólnego handlu zagranicznego, uzgodnionej polityki podatkowej oraz walutowo-finansowej i kredytowej. Jednocześnie struktura ta uwzględniała także zróżnicowanie jej członków pod względem poziomu i szybkości integracji. Pierwszy etap tworzenia WPG zakładał zapewnienie warunków do swobodnego importu towarów z państw członkowskich, sformowanie założeń unii celnej i wspólnego obszaru konkurencji, realizację środków w celu harmonizacji narodowych systemów prawnych. Drugi obejmował zakończenie formowania strefy wolnego handlu bez wyjątków i ograniczeń, prowadzenie uzgodnionej polityki konkurencyjnej, stworzenie unii celnej ze wspólnymi taryfami celnymi. Trzeci etap zakładał zakończenie tworzenia wspólnej przestrzeni gospodarczej, zapewnienie pełnej swobody przepływu towarów, usług, kapitału i siły roboczej¹².

Uwzględniając funkcjonowanie Wspólnej Przestrzeni Gospodarczej, Ukraina była zainteresowana „tylko” powstaniem strefy wolnego handlu, a nie uczestnictwem w organach ponadnarodowych – priorytetem był kierunek „europejski”. Siergiej Ławrow wskazuje, iż trzy państwa, tj. Federacja, Białoruś i Kazachstan, dążyły do „dalszego pogłębiania integracji”. Natomiast Ukraina „wyznaczała zakres swojego udziału w WPG”, stosując podejście o zróżnicowanym stopniu

¹¹ O. Suszko, *Integracja europejska Ukrainy i odpowiedź Rosji*, [w:] *Ukraina: jak żyć z Rosją? Rosja: jak żyć z Ukrainą? Stosunki ukraińsko-rosyjskie w 2006 roku i w najbliższej przyszłości*, W. Konończuk (red.), Warszawa 2006, s. 37–40, URL <<http://www.batory.org.pl/doc/ukraina-rosja.pdf>>, [dostęp: 12.03.2011]; A. Włodkowska, *Polityka Federacji Rosyjskiej wobec...*, s. 138; R. Salkwa, *Putin...*, s. 296–297; A. Åslund, *Russia's...*, s. 224–225; A. Szeptycki, *Stosunki między...*, s. 15; I. Kobouta, V. Zhygadło, T. Luzhanska, *Ukraine's second year in WTO: trends in foreign trade in goods, and analysis of compliance with commitments*, Kyiv 2010, s. 56–58, 75.

¹² «*Wniesniepoliticeskije itogi 2005 goda: razmyslenija i wywody...*, s. 191; I. Topolski, *Region Wspólnoty Niepodległych Państw*, [w:] *Regiony...*, s. 112–113.

i szybkości zjednoczenia. Zwycięstwo w wyborach prezydenckich w roku 2005 prozachodniego obozu „pomarańczowej rewolucji”, przekreśliło przystąpienie Ukrainy do unii celnej w ramach WPG. W praktyce Wiktor Juszczenko „zaniechał” ściślejszej realizacji tego projektu. Siergiej Ławrow mówi o poszanowaniu „stanowiska Ukrainy”, gdyż państwo to nie było przygotowane do realizacji przyjętego projektu. Zaznacza, że „nie można w nieskończoność czekać, kiedy będzie do tego gotowa”. Jednocześnie w Rosji działania Ukrainy określano jako hamowanie funkcjonowania tej struktury. Zdaniem Dmitrija Trienina, po „rewolucji pomarańczowej” prezydent Wiktor Juszczenko „zaniechał” ściślejszej realizacji tego projektu. Sytuacja nie uległa zmianie po wyborach w roku 2010, gdyż Wiktor Janukowycz także nie dążył do uczestnictwa Ukrainy w WPG. Ukraina, niezależnie od opcji rządzącej, nie jest zainteresowana integracją gospodarczą z Rosją. W praktyce WPG nie działa, a realizacja przyjętych w jej ramach założeń stała się raczej teoretyczna, gdyż zarówno funkcjonowanie, jak i sama struktura bez Ukrainy traci na znaczeniu¹³. Paradoksalnie, jeszcze podczas wystąpienia w MGIMO z okazji rozpoczęcia nowego roku akademickiego, 1 września 2006 r., Siergiej Ławrow uważał, iż na płaszczyźnie gospodarczej rozwój EaWG i WPG jest potrzebny do przyspieszenia procesów integracyjnych¹⁴.

3. Unia Celna Rosji, Białorusi i Kazachstanu – Wspólna Przestrzeń Gospodarcza – Eurazjatycka Unia Gospodarcza (Unia Eurazjatycka). Zdaniem Siergieja Ławrowa, podczas Szczytu WNP w Duszanbe, w październiku 2007 r., doszło na poziomie szefów państw do spotkania Rady Międzypaństwowej EaWG, w trakcie którego przyjęto m.in. porozumienia będące częścią podstawy prawnej „przyszłej” Unii Celnej Rosji, Białorusi i Kazachstanu, ale otwartej także na inne państwa EaWG. W połowie 2009 r. Władimir Putin przyspieszył „tworzenie” Unii Celnej Rosji, Białorusi i Kazachstanu. Dmitrij Trienin uważa, iż (nowa) Unia Celna stanowi swego rodzaju praktyczny mechanizm, który w przyszłości może stać się „podstawą rzeczywistej integracji gospodarczej”, a nie „jakąś” strefą wpływów. Co jest istotne, mimo wysiłków ze strony Federacji, po wyborach prezydenckich w roku 2010 nie udało się „przekonać” „prorosyjskich” przywódców Ukrainy na czele z prezydentem Wiktorem Janukowyczem do przystąpienia do tej struktury. W przypadku Mołdawii, polityka Rosji napotkała także trudności, co wiązało się z powstaniem koalicji pod nazwą „Sojusz na rzecz integracji europejskiej”. Dodatkowo w tym czasie do-

¹³ M. Emerson, *The...*, s. 12–13, 55–58; «*Wnieszniepoliticheskie itogi 2005 goda: razmyszlenija i wywody...*», s. 191; I. Topolski, *Region Wspólnoty Niepodległych Państw*, [w:] *Regiony...*, s. 112–113; D. Trienin, *Post-imperium...*, s. 130, 216; P. Kozłowski, *Obszar poradziecki w oficjalnych strategiach Federacji Rosyjskiej i Rady ds. Polityki Zagranicznej i Obronnej*, [w:] *Wybrane problemy badań wschodnich*, Z. Winnicki, W. Baluk, G. Tokarz (red.), Wrocław 2007, s. 266.

¹⁴ *Stienogramma wystupienija w MGIMO(U) po sluczaju naczala nowogo uczebno go goda, 1 sientiabria 2006 goda*, [w:] S. Ławrow, *Mieźdu...*, s. 276.

szło do pogorszenia relacji rosyjsko-białoruskich¹⁵. Realizacja tego projektu będzie możliwa, gdy Federacja stanie się motorem „zjednoczenia”, co oznacza pełnienie roli „dawcy pomocy”. Kolejna propozycja Władimira Putina o „tworzeniu” Unii Eurazjatyckiej, już nie wskazywała jednak, że Rosja będzie wypełniała takie zadanie¹⁶. Siergiej Ławrow podkreśla, iż udało się przejść do kolejnego etapu integracji w ramach „trójki” WPG przez przyjęcie przez szefów państw w grudniu 2010 r. w Moskwie porozumień międzynarodowych, tworzących podstawę prawną tej struktury. Miały one wejść w życie od 1 stycznia 2012 roku. Szczyt ten powinien „przyczynić się” do rozwoju ściślejszej integracji, zbliżenia gospodarek jej członków w celu przyspieszenia społeczno-ekonomicznego postępu trzech państw i dobrobytu ich narodów. Rozwój Unii Celnej i WPG jest wykorzystywany przez państwa członkowskie do tworzenia Eurazjatyckiej Unii Gospodarczej w celu zapewnienia harmonizacji, wzajemnie uzupełniającej się i korzystnej współpracy z innymi państwami, z międzynarodowymi organizacjami gospodarczymi, z możliwością utworzenia wspólnej przestrzeni ekonomicznej¹⁷.

Grupa państw, które „deklarują integrację” z Federacją Rosyjską na płaszczyźnie ekonomicznej, kształtuje się wokół Unii Celnej Rosji, Białorusi i Kazachstanu powstałej w 2010 r. Organizacja ta miała skupiać rynek liczący 165 mln ludzi. Schemat ten jest realizowany po raz drugi – powstanie struktury o tej samej nazwie, rozszerzonej później o Kirgistan i Tadżykistan, a następnie przekształconej w EaWG¹⁸.

Rosja, z jednej strony, koncentrowała się do zbudowania ważnej regionalnej organizacji ekonomicznej, pod własnym przywództwem na obszarze Wspólnoty. Z drugiej, Federacja dąży do zdobycia dominacji w przestrzeni gospodarczej pomiędzy UE a Azją Wschodnią. W tym celu Władimir Putin wysunął w październiku 2011 r. projekt Unii Eurazjatyckiej¹⁹.

Dmitrij Miedwiediew w *Orędziu o stanie państwa* z 2011 r. dobrze ocenił Unię Celną. Prezydent Federacji Rosyjskiej powiedział, że usunięcie barier i wprowadzenie wolnego rynku w handlu wzajemnym państw członkowskich wpłynęło na zwiększenie o około 20% sprzedaży towarów produkowanych w Rosji. Ponadto, o 1/3 wzrosła wymiana handlowa w ramach samej Unii Celnej. Do innych pozytywnych zjawisk prezydent Rosji zaliczył kształtowanie

¹⁵ Pogorszenie relacji pomiędzy Rosją a Białorusią, zob.: rozdział 4.2. *Wpływy polityczne Federacji Rosyjskiej w państwach Europy Wschodniej*.

¹⁶ D. Trienin, *Post-imperium...*, s. 66, 156–157; «*Wnieszniaja politika Rossii: nowyj etap...*», s. 59.

¹⁷ «*Wnieszniaja politika Rossii – wkład w ukreplenije mieżdunarodnoj bezopasnosti i stabilnosti*» (Statja, opublikowanaja w «*Diplomatycznym jeżegodniku*» za 2010 god), [w:] S. Ławrow, *Mieźdu...*, s. 115.

¹⁸ D. Trienin, *Post-imperium...*, s. 216–217.

¹⁹ *Ibid.*, s. 206.

się wspólnego środowiska konkurencyjnego, powstanie nowych miejsc pracy oraz lepsze wykorzystanie potencjału transportowego²⁰. Pewien drażliwy dla Rosji problem porusza natomiast Dmitrij Trienin. Uważa, iż działanie Unii Celnej wywołało niezadowolenie Federacji, gdyż znalazła się na pozycji „młodszego partnera” Białorusi i Kazachstanu. Oba państwa starały się wykorzystać swoje położenie jako krajów tranzytowych. Ponadto, co także miało duże znaczenie, w Rosji były najostrzejsze przepisy celne²¹.

4. Wprowadzenie wspólnej waluty i centrum emisyjnego w ramach Państwa Związkowego było jednym z założeń, które miały na celu utworzenie wspólnej przestrzeni gospodarczej Rosji i Białorusi. Co jest istotne, realizacja tego projektu doprowadziłaby do sytuacji, w której procesy integracyjne obu państw „stałyby się nieodwracalne”. Kwestia ta budziła jednak pewne kontrowersje, dotyczące przede wszystkim tego, kto będzie odpowiedzialny za emisję wspólnej waluty oraz jaka to będzie waluta. Bank Centralny Federacji Rosyjskiej zdecydowanie podtrzymywał stanowisko o istnieniu jednego centrum emisyjnego pieniądza. Władze Białorusi chciały natomiast uzyskać możliwość „drukowania części rubli”. W trakcie spotkania premierów Rosji i Białorusi w sierpniu 2000 r. zaakceptowano postanowienie, że wspólną walutą będzie RUB. Kolejnym krokiem było uzgodnienie przez Centralny Bank Rosji i Narodowy Bank Białorusi, 13 czerwca 2003 r., porozumienia odnoszącego się do funkcjonowania centrum administracji bankowej Państwa Związkowego. Zgodnie z jego postanowieniami tylko Centralny Bank Rosji mógł prowadzić politykę walutową i emitować nową walutę, a także podejmować decyzje dotyczące stabilności RUB. Ponadto, kwestia dotycząca wprowadzenia RUB jako wspólnej waluty i ustanowienia jednego centrum emisyjnego była podejmowana także podczas kolejnych spotkań prezydentów Federacji i Białorusi. Rosja dążyła do przyjęcia RUB jako wspólnej waluty, gdyż przyczyniłoby się to do utworzenia wspólnej przestrzeni gospodarczej i dalszego pogłębienia procesów integracyjnych. Prezydent Alaksandr Łukaszenka przez cały czas podchodził sceptycznie do tego projektu i starał się opóźnić datę wprowadzenia wspólnej waluty, by w ostateczności zrezygnować. Należy dodać, iż zdaniem przedstawicieli Banku Centralnego Rosji, banki obu państw były technicznie przygotowane do utworzenia unii monetarnej. W konsekwencji z przyczyn politycznych – obawy Alaksandra Łukaszenki, że Rosji zostanie przekazana część suwerenności państwa – zaniechano i „zamrożono” działania w celu utworzenia unii monetarnej Rosji i Białorusi²².

²⁰ *Posłanije Priezidenta Rossii Dmitrija Miedwediewa Fiedieralnomu Sobraniju Rossijskoj Fiedieracyi: 2011 god*, URL <http://www.intelros.ru/strategy/gos_rf/psl_prezident_medvedeva...html>, [dostęp: 17.07.2012].

²¹ D. Trienin, *Post-imperium...*, s. 217.

²² Zob.: J. Godin, *Rossija i Bieloruszija na puti k jedineniju. Problemy ekonomiceskoj bezopasnosti sojuznogo gosudarstwa*, Moskwa 2001, s. 103–108; idem, *Bieloruszija – eto „Briestszkaja kriepest” sowriemiennoj Rossii*, Moskwa 2008, s. 124–125; I. Topolski, *Relacje polityczno-gospo-*

Pewną namiastką wspólnej przestrzeni gospodarczej jest współpraca Rosji z Krymem. Lokalna gospodarka Krymu, w tym przede wszystkim część położona wokół Sewastopola, jest w bardzo dużym stopniu powiązana ze stacjonującą w bazie Flotą Czarnomorską Rosji i uzależniona od niej. Występuje duże uzależnienie Krymu od inwestycji z Federacji, bez których półwysep byłby „niezagospodarowany”²³. Sytuacja ta była również widoczna przy okazji porozumienia o przedłużeniu stacjonowania Floty Czarnomorskiej w Sewastopolu w kwietniu 2010 r. Ponadto, znacząca obecność ekonomiczna, a także tworzenie ścisłych powiązań Rosji i NRM przyczyniły się do powstania pewnego rodzaju przestrzeni gospodarczej²⁴.

5.2. Współpraca ekonomiczna

Współpraca ekonomiczna stanowi ważną i złożoną część polityki Federacji Rosyjskiej wobec państw Europy Wschodniej. Rosja przywiązuje dużą wagę do kooperacji gospodarczej z Ukrainą i Białorusią, w mniejszym zaś stopniu z Mołdawią. Jednym z priorytetowych działań Federacji na płaszczyźnie gospodarczej wobec państw Europy Wschodniej pozostaje kształtowanie dobrych warunków rozwoju dla „rosyjskiego biznesu”. Ponadto, Rosja posiada w sferze ekonomicznej pewną przewagę wobec Zachodu. W istniejących na obszarze poradzieckim warunkach rosyjskie podmioty gospodarcze „lepiej funkcjonują” od konkurencji²⁵. Współpraca ekonomiczna Federacji z państwami Europy Wschodniej koncentrowała się przede wszystkim na wymianie handlowej, natomiast obecność gospodarcza czy też tworzenie grup przemysłowo-finansowych wiązały się z inwestycjami koncernów rosyjskich. Inną kwestię stanowiła pomoc finansowa ze strony Rosji oraz migracja zarobkowa z państw Europy Wschodniej.

Federacja Rosyjska wykorzystywała współpracę gospodarczą także do celów politycznych. Rosja, aby „zmusić” państwa Europy Wschodniej do „prowadzenia polityki bardziej prorosyjskiej”, stosowała również „twarde” środki ekonomiczne, w tym naciski i szantaż gospodarczy. Do instrumentów wpływu

darcze między Białorusią a Rosją w latach 2000–2008, [w:] *Polsko-białoruskie związki kulturowe, literackie i językowe*, S. Kawalou, R. Radzik, M. Sajewicz (red.), Lublin 2010, s. 170–172.

²³ N. Popescu, A. Wilson, *Polityka...*, s. 24–25, 70; *idem*, *The...*, s. 9, 41; D. Trienin, *Postimperium...*, s. 207, 212.

²⁴ M. Kosienkowski, *Naddniestrzańska Republika Mołdawska. Determinanty przetrwania*, Toruń 2010, s. 49–51, 87, 97–100; J. Solak, *Mołdawia – republika na trzy pęknięta. Historyczno-społeczny, militarny i geopolityczny wymiar „zamrożonego konfliktu” o Naddniestrze*, Toruń 2009, s. 64–66; A. Stępień-Kuczyńska, M. Słowikowski, *Unia Europejska a państwa Europy Wschodniej*, Warszawa 2008, s. 218–219; N. Popescu, A. Wilson, *Polityka...*, s. 56–57, 70; *idem*, *The...*, s. 32–33.

²⁵ I. Krastew, M. Leonard, *Widmo Europy wielobiegunowej*, Londyn–Warszawa 2011, s. 54; M. Raś, *Miejsce...*, s. 220.

o charakterze gospodarczym, stosowanych przez Federację wobec Ukrainy, Białorusi i Mołdawii, zalicza się:

- a) przejmowanie infrastruktury;
- b) wykorzystania nośników energii²⁶;
- c) sankcje handlowe – zakaz importu pewnych towarów;
- d) blokadę handlową²⁷.

W ramach współpracy ekonomicznej ważne miejsce zajmuje wymiana handlowa Rosji z państwami Europy Wschodniej. Wiąże się w dużym stopniu z istniejącymi współzależnościami gospodarczymi, szczególnie pomiędzy Federacją a Ukrainą i Białorusią, równocześnie największymi partnerami handlowymi na obszarze Wspólnoty. Z jednej strony, dwa państwa Europy Wschodniej są istotnymi odbiorcami eksportu Rosji, w tym głównie surowców naturalnych. Z drugiej zaś, Federacja stanowi ważny rynek zbytu towarów dla Ukrainy i Białorusi. Co więcej, w przypadku drugiego państwa, część zakładów przemysłowych jest nastawiona na produkcję dla odbiorców w Rosji. Eksport z Białorusi do Federacji stanowił około 35–50% całości – w skrajnym przypadku podawano nawet 70%. Skala uzależnienia od gospodarki Federacji była bardzo duża, a sam prezydent Alaksandr Łukaszenka oceniał ją na poziomie 85%. Podobna sytuacja występowała w przypadku Ukrainy. Prezydent Leonid Kuczma wskazywał, iż około 60% gospodarki państwa było uzależnione od współpracy z Rosją. Paradoksalnie, także dwa – antyrosyjskie – zachodnie obwody, Lwowski i Iwano-Frankowski, w znacznym stopniu „opierały się” na wymianie handlowej z Federacją. W konsekwencji, ze względu na istniejące współzależności ekonomiczne, niepodległa Ukraina nie dążyła do pełnego zerwania powiązań z Rosją. W pewnym stopniu podejście to ukazywało „dwoistość” władz tego państwa, gdyż kooperacja ekonomiczna „odbiegała” od relacji politycznych²⁸. Uzależnienie Białorusi i w mniejszym stopniu Ukrainy powoduje, że pewne negatywne procesy ekonomiczne zachodzące w Rosji wpływają także ujemnie na gospodarkę

²⁶ Instrumenty energetyczne zob.: podrozdział 5.3. *Wykorzystanie instrumentów energetycznych*.

²⁷ N. Popescu, A. Wilson, *Polityka...*, s. 73–76; iidem, *The...*, s. 43–45; M. Raś, *Miejsce...*, s. 219; idem, *Transformacja ładu międzynarodowego na obszarze poradzieckim*, [w:] *Dwie dekadety transformacji w Europie Środkowej i Wschodniej 1989–2009*, A. Stępień-Kuczyńska, M. Potz, M. Słowikowski (red.), Toruń 2011, s. 73; A. Włodkowska, *Polityka Federacji Rosyjskiej wobec...*, s. 144; M. Raś, A. Włodkowska, *Bezpieczeństwo obszaru WNP*, [w:] *Bezpieczeństwo międzynarodowe po zimnej wojnie*, R. Zięba (red.), Warszawa 2008, s. 358; D. Trienin, *Post-imperium...*, s. 210; W. Baluk, *Asymetria...*, s. 314.

²⁸ J. Godin, *Rossija...*, s. 53–54, 168–179; idem, *Bielorussija...*, s. 58–61, 64–67; A. Ossowska, *Współpraca...*, s. 174–175; M. A. Molchanov, *Political Culture and National Identity in Russian-Ukrainian Relations*, College Station, TX: Texas A & M University Press, 2002, s. 235; I. Topolski, *Relacje...*, s. 175–176; D. Trienin, *Post-imperium...*, s. 209; S. Żylcow, *Ukraina...*, s. 79–80; I. Klimin, *Rossija i Ukraina: trudnyj put' k wzaimoponimaniju (1990–2009)*, Sankt-Petersburg 2009, s. 236–240.

obu państw Europy Wschodniej. Przykładem zaistnienia takiej sytuacji był kryzys gospodarczy w Federacji w latach 1997–1998²⁹.

24 czerwca 1993 r. Rosja i Ukraina podpisały pięć dokumentów dotyczących rozwoju współpracy ekonomicznej, w tym *Porozumienie o wolnym handlu*, a także Protokół do tegoż porozumienia. Postanowieniami zostały objęte wszystkie towary z wyłączeniem cukru, wyrobów tytoniowych, spirytusu, słodyczy. Jednocześnie rosyjsko-ukraiński handel stałą został uregulowany w ramach odrębnych kontyngentów, określających wielkość eksportu stali z Ukrainy do Rosji. W późniejszym okresie na uwagę zasługują: *Traktat między Federacją Rosyjską i Ukrainą o współpracy ekonomicznej w latach 1998–2007*, a także *Program współpracy ekonomicznej na lata 1998–2007*, podpisane 27 lutego 1998 roku. Zgodnie z ich postanowieniami, podstawowy cel obejmował rozwijanie dwustronnej współpracy gospodarczej³⁰. W interesie Rosji było utrzymanie stabilności ekonomicznej Ukrainy, zaś upadek gospodarki w tym państwie oznaczał jednocześnie katastrofę dla Federacji³¹.

Federacja Rosyjska eksportowała na Ukrainę głównie nośniki energii (77% w roku 1998, 58% – 2001), różnego rodzaju maszyny i urządzenia, produkty chemiczne i metalurgiczne. Rosja zaś importowała przede wszystkim maszyny, towary przetworzone, metale i wyroby metalurgiczne, produkty chemiczne oraz artykuły spożywcze. Oznaczało to, że Federacja stanowiła dla Ukrainy ważny rynek zbytu głównie wyrobów z metali żelaznych, walcowanych wyrobów stalowych i rur, maszyn elektrycznych, obrabiarek i wyposażenia, artykułów spożywczych i produkcji przemysłu chemicznego. Należy podkreślić, iż w eksporcie Federacji dominowały surowce, a tylko niewielką część stanowiły produkty przetworzone, w tym zaawansowane technologicznie. Import obejmował znacznie więcej gotowych wyrobów. W przypadku Rosji struktura eksportu nie zmieniła się także w późniejszym okresie – ponad 50% stanowiły surowce. Natomiast na Ukrainie około 55% całości produkcji przypadło na import różnego rodzaju maszyn i urządzeń. Stopniowo znaczenie Ukrainy jako partnera gospodarczego Federacji uległo zmniejszeniu. Jednocześnie także pozycja Rosji

²⁹ J. Piwowar, *Postsowieckie...*, s. 51.

³⁰ *Soglaszenije miezdu Prawitielstwom Rossijskoj Fiedieracyj i Prawitielstwom Ukrainy o swobodnoj torgowle*, [w:] *Rossija – Ukraina 1990–2000: Dokumenty i materialy*: Kniga 1: 1990–1995, Moskwa 2001, s. 218–224; *Dogowor miezdu Rossijskoj Fiedieracyjej i Ukrainoj ob ekonomiceskom sotrudnicestwie na 1998–2007 gody*, [w:] *ibid.*, Kniga 2, s. 212–214; *Programma ekonomiceskogo sotrudnicestwa miezdu Rossijskoj Fiedieracyjej i Ukrainoj na 1998–2007 gody*, [w:] *ibid.*, s. 214–224; M. Emerson, *The...*, s. 56; I. Kobouta, V. Zhygadło, T. Luzhanska, *Ukraine's...*, s. 56; I. Klimin, *Rossija...*, s. 238–241; W. Babienko, *Ukraina – Rossija (1991–2010 gg.)*: *Czeriez protivostojanije k sotrudnicestwu?: Analiticeskij obzor*, Moskwa 2010, s. 23.

³¹ Y. Prystupa, *Wewnėtrzne i zewnėtrzne uwarunkowania polityki zagranicznej Ukrainy w latach 1999–2007*, [w:] *Badania wschodnie. Polityka wewnėtrzna i miėdzynarodowa*, W. Baluk, Z. Winnicki (red.), Wrocław 2008, s. 276.

w wymianie handlowej z Ukrainą słabła. Do najważniejszych przyczyn tego zjawiska zaliczano m.in.: rozwój współpracy ekonomicznej z innymi partnerami, poziom reform rynkowych w obu państwach oraz istniejące bariery biurokratyczne oraz celne³². Należy zaznaczyć, że pewnym wyjątkiem dotyczącym działań Rosji wobec Ukrainy na płaszczyźnie ekonomicznej były kwestie energetyczne, które nadal odgrywały dużą rolę.

Federacja Rosyjska jest najważniejszym partnerem handlowym Białorusi, zaś Białoruś jest dla Rosji tylko jednym z ważnych kooperantów w przestrzeni poradzieckiej. W eksporcie Federacji na Białoruś dominowały przede wszystkim surowce energetyczne i paliwa, a także metale żelazne i kolorowe oraz ich wyroby, maszyny, urządzenia i środki transportu. Inaczej przedstawiała się struktura importu z Białorusi, który obejmował głównie maszyny, urządzenia i środki transportu, oraz artykuły spożywcze i rolnicze. Jednocześnie Rosja była jednym z najważniejszych odbiorców, m.in. samochodów ciężarowych (69–90% całości eksportu Białorusi), telewizorów (około 91%), lodówek i zamrażarek (80–82,4%), produktów spożywczych (87%) – w tym szczególnie mięsa i wyrobów mięsnych (99,6%), mleka i wyrobów mlecznych (96,3%) oraz cukru (95,2%)³³. Należy podkreślić, że we współpracy handlowej przede wszystkim w latach 90. XX wieku przeważała wymiana barterowa. W zamian za dostawy surowców, w tym energetycznych oraz innych produktów z Federacji, Białoruś, a także jej przedsiębiorstwa „płaciły” gotowymi wyrobami. W latach 90. XX wieku Białoruś³⁴, wypełniając wobec Rosji zobowiązania z okresu Związku Radzieckiego, dużo traciła³⁵. Struktura eksportu Białorusi prowadziła do jej uzależnienia od rynku zbytu w Rosji.

Specyficzny przykład stanowiła współpraca ekonomiczna Rosji z Naddniestrzem. Kooperacja gospodarcza Federacji z Naddniestrzańską Republiką Mołdawii była podyktowana kwestiami politycznymi. Współdziałanie Rosji pod względem ekonomicznym nie było korzystne, jednak przede wszystkim miało na celu zachowanie interesów w regionie. Ponadto, Federacja „kupowała znaczną część produkowanych w NRM wyrobów”³⁶.

W relacjach przede wszystkim pomiędzy Rosją a Ukrainą oraz Białorusią dochodziło do konfliktów, gdyż każda ze stron dążyła do ochrony własne-

³² M. A. Molchanov, *Political...*, s. 236–239; V. Chaly, *Ukraina i Rosja stan obecny i perspektywy stosunków dwustronnych*, [w:] *Ukraina między Rosją a Zachodem*, M. Zamarlik (red.), Kraków 2001, s. 30–33; M. Emerson, *The...*, s. 33–36; I. Klimin, *Rossija...*, s. 242–249; W. Babienko, *Ukraina...*, s. 54–57.

³³ I. Topolski, *Relacje...*, s. 175–177; A. Stępień-Kuczyńska, *Rosja...*, s. 238.

³⁴ Realizacja przez Białoruś umów wobec Rosji, zawartych w okresie ZSRR, oraz ich „specyfika”, zob.: S. Ausiannik, *Zagadnienie równoprawności w stosunkach między Białorusią a Rosją*, [w:] *Rosja i jej sąsiedzi*, G. Przebinda (kierownik naukowy programu), Kraków 2000, s. 36–37, 40.

³⁵ A. Ossowska, *Współpraca...*, s. 174–175.

³⁶ M. Kosienkowski, *Naddniestrzańska...*, s. 49.

go rynku wewnętrznego³⁷. Federacja wobec trzech państw Europy Wschodniej stosowała różne środki nacisku ekonomicznego. Z jednej strony, działania te miały za zadanie zapewnienie interesów gospodarczych. Z drugiej – Rosja wykorzystywała instrumenty ekonomiczne do osiągnięcia celów politycznych. Jednym ze sposobów nacisku było wprowadzenie zakazu importu produktów spożywczych. Choć oficjalnie decydowały o tym kwestie „czysto sanitarne” oraz „podejrzenie” o fałszerstwo certyfikatów jakości, to miały one „podłoże polityczne”³⁸. W przypadku każdego z trzech państw Europy Wschodniej dotyczyły one jednak diametralnie różnych problemów.

„Odrzucenie” przez Mołdawię rosyjskiej propozycji uregulowania konfliktu w Naddniestrzu i zmiana kierunku polityki na prozachodnią w roku 2004, „uruchomiły instrumenty nacisku”. Skutkowało to wprowadzeniem przez Federację embarga na import mięsa (kwiecień 2005 r.), produktów roślinnych (maj 2005 r.) oraz wina (marzec 2006 r.). Zostało ono zniesione w 2007 r., co było wynikiem normalizacji przez Mołdawię relacji z Rosją. Ponadto, Federacja także wobec Naddniestrza zastosowała „środek nacisku” przez podanie w „wątpliwość jakości koniaku naddniestrzańskiego”. Nerozwiązany konflikt w Naddniestrzu wpływał na prowadzenie działalności gospodarczej i biznesowej na tym obszarze³⁹.

Federacja Rosyjska w grudniu 2005 r. wprowadziła cła antydumpingowe na niektóre rodzaje rur stalowych wytwarzanych na Ukrainie, a także zakaz importu ukraińskiego mięsa do Rosji. Działania te postrzegano jako próbę „nacisku” na władze pod kierownictwem prezydenta Wiktora Juszczenki⁴⁰.

Innym ze sposobów wywierania wpływu, szczególnie na Białoruś i Ukrainę, było wprowadzanie limitów na określone produkty. Rosja stosowała wobec Białorusi ograniczenia importu, m.in. mięsa i produktów mięsnych, mleka i wyrobów mlecznych oraz cukru. W przypadku Ukrainy, wiązało się to z wprowadzaniem limitów na import wyrobów spirytusowych i cukru. Jednocześnie celem działań Federacji było także „eliminowanie” obostrzeń dla własnych towarów na rynkach państw Europy Wschodniej oraz otwarcie ich na wyroby rosyjskie⁴¹.

Federacja Rosyjska udzielała również „wsparcia ekonomicznego” w postaci różnych preferencji i przywilejów. Andriej Kozyriew podkreślał, że Rosja w celu przewyciężenia trudności gospodarczych w latach 1992–1993 udzielała

³⁷ D. Trienin, *Post-imperium...*, s. 210.

³⁸ M. Raś, *Miejsce...*, s. 219; idem, *Transformacja...*, s. 73; A. Włodkowska, *Polityka Federacji Rosyjskiej wobec...*, s. 144; M. Raś, A. Włodkowska, *Bezpieczeństwo...*, s. 358.

³⁹ D. Trienin, *Post-imperium...*, s. 210; A. Stępień-Kuczyńska, M. Słowikowski, *Unia...*, s. 216; M. Kosienkowski, *Naddniestrzańska...*, s. 108–109; A. Åslund, *Russia's...*, s. 268.

⁴⁰ T. Szulc, *Rola Gazpromu w polityce wewnętrznej i międzynarodowej za prezydentury Władimira Putina*, [w:] *Rosja między imperium a mocarstwem nowoczesnym*, A. Dudek, R. Mazur (red.), Toruń 2010, s. 416.

⁴¹ O. Markowa, *Wnieszniaja...*, s. 69; W. Baluk, *Asymetria...*, s. 314; I. Topolski, *Relacje...*, s. 177.

Ukrainie pomocy w postaci cen preferencyjnych na surowce energetyczne. Władimir Putin wskazywał, że Federacja tylko w handlu z Ukrainą każdego roku traciła 800 mln USD. Natomiast „przywileje” dla Ukrainy oceniano w skali rocznej na poziomie około 2–3 mld USD. Ponadto, Federacja udzielała pomocy finansowej Białorusi w formie kredytów przeznaczonych na podtrzymanie bilansu płatniczego i stabilizację kursu rubla białoruskiego (BYR). Uzupełniało je stosowanie cen preferencyjnych na surowce energetyczne⁴². Szczególnym przypadkiem była NRM, która otrzymywała pomoc finansową od Federacji, przede wszystkim poprzez kredyty i pożyczki – w pewnym stopniu bezzwrotne lub spłacane udziałami w przedsiębiorstwach Naddniestrza – oraz dotacje i subwencje. Miały one na celu stabilizowanie gospodarki *quasi*-państwa i stanowiły ważny składnik jego budżetu. Należy także dodać, iż w pewnych sytuacjach Federacja wstrzymywała swoje wsparcie. Do takiej sytuacji doszło w roku 2006, co doprowadziło do kryzysu budżetowego w NRM. Na początku 2007 r. została wstrzymana pomoc finansowa dla Naddniestrza. Rosja finansowała również dodatki do rent i emerytur⁴³. Do form bezpośredniego wsparcia na płaszczyźnie gospodarczej należało przekazywanie pomocy finansowej, dostarczanie gazu i „otrzymywanie tylko części zapłaty”, inwestycje w gospodarkę NRM poprzez jej prywatyzację, a przez to stabilizowanie kondycji przedsiębiorstw. Kolejną formą pomocy było „wspieranie handlu zagranicznego Naddniestrza oraz przekazywanie pomocy materialnej, m.in. lekarstw i żywności”⁴⁴. Zdecydowanie dominowało jednak wsparcie w formie dotacji i subwencji na sprzedaż surowców energetycznych do państw Europy Wschodniej.

Istotny problem wiązał się z uzależnieniem Rosji od infrastruktury transportowo-komunikacyjnej państw Europy Wschodniej, gdyż kwestia ta bezpośrednio „przekładała się na dochody eksportowe” państwa. Przez terytorium Ukrainy przechodziło około 40 mln ton towarów rosyjskich rocznie, a przez porty czarnomorskie dalsze 20 mln ton. Przez obszar Białorusi Rosja przesyłała około 70% eksportu towarów do państw UE⁴⁵. Ponadto, przez terytorium Mołdawii i Naddniestrza, ale także Ukrainy biegną ważne szlaki komunikacyjne, zarówno drogowe jak i kolejowe, z Europy Północnej do Europy Południowo-Wschodniej: Helsinki–Sankt-Petersburg–Moskwa–Kijów–Kiszyniów–Bukareszt–Alexandroupolis czy też druga odnoga szlaku do Odessy⁴⁶.

⁴² A. Kozyriew, *Demokratyczna transformacja*, Warszawa 1995, s. 150; J. Godin, *Bieloruszja...*, s. 43–44, 64–67; D. Trienin, *Post-imperium...*, s. 212; A. Ossowska, *Współpraca...*, s. 174; «Krizis w otnoszenijach s Zapadom: kakoj krizis?» (Statja, opublikowanaja w żurnale «Itogi» 18 maja 2009 goda), [w:] S. Ławrow, *Mieżdu...*, s. 468.

⁴³ M. Kosienkowski, *Naddniestrzańska...*, s. 50–51, 87; J. Solak, *Moldawia...*, s. 66.

⁴⁴ M. Kosienkowski, *Naddniestrzańska...*, s. 97–100.

⁴⁵ M. A. Molchanov, *Political...*, s. 236–237; A. Stępień-Kuczyńska, *Rosja...*, s. 235; J. Godin, *Rosszja...*, s. 50; idem, *Bieloruszja...*, s. 61.

⁴⁶ M. Kosienkowski, *Naddniestrzańska...*, s. 116–119.

Przez Naddniestrze przechodzą trzy międzynarodowe drogi (Odessa–Brześć, Kiszyniów–Wołgograd, Tyraspol–Winnica), dwie magistrale kolejowe i trzy międzynarodowe gazociągi⁴⁷.

Kolejny problem dotyczył migracji zarobkowej z państw Europy Wschodniej do Federacji. Spadek demograficzny w Rosji bezpośrednio przełożył się na zmniejszenie liczby osób zdolnych do pracy, ów trend nasilił się szczególnie po roku 2006. Deficyt ten jest w dużym stopniu widoczny w przemyśle, m.in. w branży włókienniczej, metalurgicznej, drzewnej. Przeciwdziałanie temu zjawisku „wymagało” m.in. „przyciągnięcia” pracowników z innych państw. Eksperti oceniają, iż Rosja potrzebowała co najmniej 15 mln zagranicznych robotników, w tym także wysoko wykwalifikowanych. W tej sytuacji państwa WNP stanowiły dla Federacji „naturalny rezerwuar rosyjskojęzycznej siły roboczej”. Jednocześnie Rosja była postrzegana jako atrakcyjny rynek pracy dla migrantów przybywających z innych republik poradzieckich, a ich liczebność oceniano na poziomie co najmniej kilku milionów, w tym największą grupę stanowili Ukraińcy. Wielkość migracji zarobkowej w Rosji w różnym okresie szacowano na poziomie około 1–2 mln osób, co mogło stanowić nawet 40% całości migracji zarobkowej z Ukrainy. Dla porównania blisko 3 mln pracowało w państwach UE. Zdecydowana większość Ukraińców pochodziła przede wszystkim ze wschodnich i południowych regionów państwa (około 53% migracji zarobkowej przypadało na Rosję). Wskaźnik ten był niższy dla obwodów centralnych (45%) i zachodnich (35%). Oficjalne dane wskazywały jednak, iż zarejestrowane było blisko 245 tys. pracowników pochodzących z Ukrainy. Ponadto, migracja zarobkowa w Federacji obejmowała około 250–700 tys. Białorusinów (w państwach UE pracowało 60–70 tys. osób) oraz 344–350 tys. Mołdawian (350–500 tys., co mogło stanowić w pewnych okresach nawet 60% całości osób pracujących poza granicami państwa). W przypadku Mołdawii, emigracja zarobkowa do Federacji miała duże znaczenie ekonomiczne. Przekazy pieniężne robotników pracujących w Rosji w roku 2008 stanowiły około 1/3 PKB państwa mołdawskiego⁴⁸.

Istotnym problemem pozostaje kwestia inwestycji w państwach Europy Wschodniej. Federacja Rosyjska dążyła do zaznaczenia swojej obecności w formie nabycia aktywów w strategicznych sektorach gospodarek państw poradzieckich, do których zaliczano branżę energetyczną, przemysł zbrojeniowy, technikę nuklearną oraz lotniczo-kosmiczną. W pewnym zakresie państwa Europy Wschodniej są uzależnione od inwestycji i współpracy z Rosją. Jednocześnie część przemysłu Ukrainy, w tym przede wszystkim lotniczy, energetyki jądrowe

⁴⁷ J. Solak, *Mołdawia...*, s. 72.

⁴⁸ D. Trienin, *Post-imperium...*, s. 213–214, 247–248, 252–253; S. Pirani, *Change in Putin's Russia. Power, Money and People*, New York 2010, s. 136; S. Żylcow, *Ukraina...*, s. 79–80; I. Krastew, M. Leonard, *Widmo...*, s. 54; N. Popescu, A. Wilson, *Polityka...*, s. 58–59; *iidem*, *The...*, s. 33–34; J. Konieczna, *Unia i Rosja. O planach migracyjnych Ukraińców*, Warszawa 2004, s. 1–10, URL <http://www.batory.org.pl/doc/Unia_Rosja.pdf>, [dostęp: 12.03.2011].

wej i stoczniowy, była zależna od kooperacji z firmami z Federacji. W okresie sprawowania stanowiska premiera przez Julię Tymoszenko doszło do „utrudniania funkcjonowania” przedsiębiorstw z kapitałem rosyjskim. Paradoksalnie, podejście do tej kwestii nie zmieniło się wraz z objęciem władzy przez „prorosyjską” Partię Regionów, która biznes z Rosji postrzegała jako swego konkurenta. Na Ukrainie obawiano się koncernów rosyjskich, gdyż uważano, że może za nimi stać „Kreml”. Natomiast na Białorusi, mimo iż państwo to było uzależnione od Rosji, Alaksandr Łukaszenka starał się, aby wielki rosyjski biznes nie uzyskał kontroli nad gospodarką państwa, m.in. w wyniku prywatyzacji. Prezydent Białorusi hamował działalność przedsiębiorstw rosyjskich m.in. na drodze regulacji administracyjnych czy też utrudnienia w procesach prywatyzacji⁴⁹.

Federacja stara się pogłębiać obecność gospodarczą w Naddniestrzu. W wyniku procesów prywatyzacji w większości przedsiębiorstw NRM udziały posiadały koncerny z Rosji. Co jest istotne, przejęcia przez firmy z Rosji akcji zakładów w Naddniestrzu wywoływały sprzeciw Mołdawii, która traktowała je jako nielegalne. Koncern „Rosyjska Sieć Telewizyjna i Radiowa” RTRS w wyniku prywatyzacji zakupił 100% akcji Naddniestrzańskiego Centrum Radiowo-Telewizyjnego⁵⁰.

Koncerny z Federacji były na Ukrainie m.in. udziałowcami w czterech rafineriach, w tym również akcjonariuszami strategicznymi. Ponadto, Syberyjskie Aluminium w drodze przetargu prywatyzacyjnego „przejęło” Mikołajewskie Zakłady Glinokrzemianów. Kapitał z Rosji kontrolował także Zaporoski Kombinat Aluminiowy, Spółkę „Ukraińskie Radiosystemy”, a także banki i firmy ubezpieczeniowe. W roku 2004 kapitał z Rosji kontrolował na Ukrainie około 83% akcji sektora przetwarzania ropy naftowej, 67% związanych z produkcją metali kolorowych (w tym 90% aluminium), 36% sprywatyzowanych kompanii energetycznych, 33% całkowitej produkcji maszyn i sektora bankowego, 20% przemysłu stalowego i porównywalną wielkość przemysłu gazowego. Ponadto, firmy z Federacji kontrolują około 30% rynku produktów mlecznych na Ukrainie oraz blisko 50% rynku reklamy telewizyjnej i telefonii komórkowej⁵¹.

Rosja stara się także przejąć lub kontrolować na Białorusi kluczowe – strategiczne – gałęzie gospodarki, do których zalicza się sektor naftowo-gazowy i sieci rurociągów. Koncerny z Federacji są zaangażowane w branże telekomunikacyjnej, przemyśle samochodowym, budowy aparatury, zakładach zbrojeniowych i sektorze bankowym. Na terytorium Białorusi z około 4 tys. przedsiębiorstw z udziałem kapitału zagranicznego około 25% przypada na firmy rosyjskie.

⁴⁹ R. Sakwa, *Putin...*, s. 297–298; A. Ossowska, *Współpraca...*, s. 175; D. Trienin, *Post-imperium...*, s. 207–212, 226–227.

⁵⁰ A. Stępień-Kuczyńska, M. Słowikowski, *Unia...*, s. 218–219; M. Kosienkowski, *Naddniestrzańska...*, s. 51; J. Solak, *Mołdawia...*, s. 64–65.

⁵¹ M. Nizioł-Celewicz, *Polityka...*, s. 144; W. Babienko, *Ukraina...*, s. 54–56.

Do najważniejszych projektów realizowanych na Białorusi przez przedsiębiorstwa z Rosji zalicza się gazociąg „Jamał-Europa”, modernizację rafinerii w Mozyrzcu oraz budowę sieci telefonii komórkowej „Mobil’nyje TieleSistiemy-Biełorussija” („MTS-Biełorussija”)⁵². Współpraca gospodarcza Rosji i Białorusi obejmowała tworzenie międzypaństwowych grup finansowo-przemysłowych, w tym m.in. „BiełRusAwto”, a także realizację wspólnych programów, na przykład budowy samochodów z silnikami diesla⁵³. Ponadto, bank rosyjski Sberbank udzielił przedsiębiorstwu Biełkalij, zgodnie z podpisaną 18 listopada 2011 r. umową, kredyt w wysokości 1 mld USD. Pożyczka została udzielona pod zastaw udziałów jednego z przedsiębiorstw na Białorusi⁵⁴.

Jednym z ważnych przejawów integracji w ramach WNP jest działalność grup przemysłowo-finansowych. Mają one raczej charakter holdingów, tworzonych przez struktury przemysłowo-handlowe, banki, ośrodki naukowe, kompanie ubezpieczeniowe. Zalicza się do nich m.in. „sybirskie Aluminium”, składające się z przedsiębiorstw związanych z produkcją aluminium w Rosji, na Ukrainie oraz w Kazachstanie. „Słowiański papier” skupiał 11 przedsiębiorstw z Rosji, Ukrainy i Białorusi, które realizują wspólne projekty na sumę 1 mld USD. Konsorcjum przemysłowo-finansowe „Granit”, specjalizujące się w zakresie radiotechniki, w tym dla wojska, obejmuje Rosję, Ukrainę oraz Armenię, Gruzję i Kazachstan. Liczba tych grup wynosiła ponad 100, a na obszarze Wspólnoty tworzono jeszcze inne⁵⁵.

Siergiej Ławrow w lecie 2007 r. oraz jesienią 2008 r. wskazywał, iż Rosja rezygnowała z upolityczniania relacji handlowo-gospodarczych, przechodząc na zasady rynkowe. Jednocześnie zaznaczył, że podejście to zostało odebrane w sposób dwójaki. W samej Rosji pojawiły się głosy, że stanowisko takie prowadzi do „odpychania” od siebie republik poradzieckich, które następnie były „przyciągane” przez inne ważne państwa. Poza granicami państwa zaś takie podejście uznawano za przejaw „dyktatury” Federacji⁵⁶.

⁵² Zob.: I. Topolski, *Relacje...*, s. 177–178; idem, *Stosunki białorusko-rosyjskie*, [w:] *Białorus w stosunkach międzynarodowych*, I. Topolski (red.), Lublin 2009, s. 198–199; *Inwestycje zagraniczne na Białorusi w 2007 roku*, URL <<http://wphi.by/pl/news/newsid87/>>, [dostęp: 04.05.2008]; *Białorus. Przewodnik dla przedsiębiorców*, wydanie szóste rozszerzone, Warszawa, sierpień 2006, s. 135–137, URL <<http://www.unido.pl/files/pdf/bilorus2006.pdf>>, [dostęp: 03.05.2008]; T. Szulc, *Rola...*, s. 418.

⁵³ J. Godin, *Rossija...*, s. 94–98.

⁵⁴ K. Kłyński, *Alaksandr Łukaszenka godzi się na przełomowe ustępstwa wobec Rosji*, „Tydzień na Wschodzie OSW” 2011, nr 38, URL <<http://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/tydzien-na-wschodzie/2011-11-30...wo>>, [dostęp: 30.06.2012].

⁵⁵ A. Stepień-Kuczyńska, *Rosja...*, s. 236–237.

⁵⁶ *Stienogramma wystupienija i otwietow na woprosy na sieminarie po sluczaju 200-letija ustanowlenija dipotnoszenij mieźdu Rossijej i SSZA w Moskowskom centrie Karniegi, Moskwa, 21 ijunia 2007 goda*, [w:] S. Ławrow, *Mieźdu...*, s. 366–367; «*Sdierżywanije Rossii: nazad w buduszczeje?*» (Statja, opublikowanana w żurnale «Rossija w globalnoj politiki», awgust 2007 goda, pierwonaczalno priednaznaczałas’ dla publikacyi w żurnale «Forin Affiers», odnako nie była tam opublikowana

Ciekawą propozycję przedstawił Siergiej Ławrow w trakcie wystąpienia w Radzie Federacji na temat bilansu przewodnictwa Rosji w WNP 24 grudnia 2010 roku. Wskazał na możliwość realizacji projektu utworzenia w Moskwie, na podstawie Ogólnorosyjskiego Centrum Wystawowego, stale działającego pawilonu państw WNP, na warunkach korzystnej długoterminowej dzierżawy. Podkreślił, że odpowiednie porozumienia zostały już podpisane z Białorusią i Kirgistanem, a w fazie uzgodnień znalazły się umowy m.in. z Ukrainą i Mołdawią⁵⁷. Inny ważny problem, który wpływał na zakres współpracy ekonomicznej Rosji z państwami Europy Wschodniej, wiązał się z obowiązującymi w UE oraz Rosji różnymi standardami i normami⁵⁸.

5.3. Wykorzystanie instrumentów energetycznych

Do instrumentów energetycznych stosowanych przez Federację Rosyjską wobec państw Europy Wschodniej zalicza się:

- a) ograniczenie lub odcięcie dostaw energii elektrycznej, ropy naftowej, gazu ziemnego – w przypadku zadłużenia państwa odbiorcy;
- b) wprowadzanie limitów sprzedaży surowców energetycznych po cenach preferencyjnych;
- c) stopniowe zwiększanie wysokości cen za dostawy nośników energii, szczególnie gazu ziemnego;
- d) stosowanie preferencyjnych cen sprzedaży surowców energetycznych w formie dotacji;
- e) budowę nowych rurociągów omijających państwa tranzytowe;
- f) utworzenie przez koncern rosyjski i miejscowego operatora gazociągów spółki, posiadającej monopol na tranzyt oraz import gazu z Rosji⁵⁹.

iz-za tego, czto żurnał wydwinuł riedakcyionnyje triebowanija, kotoryje awtor szceł nieprijemlemy-mi), [w:] *ibid.*, s. 380; «*Otwietstwiennoś Rossii w mirowoj politiki*» (Wystupienije na otkrytii międzunarodnoj konfieriencyi Biergiedorfskogo foruma, Moskwa, 25 oktiabria 2008 goda), [w:] *ibid.*, s. 430.

⁵⁷ «*Ob itogach priedsedatielstwa Rossii w Sodružestwie Niezawisimych Gosudarstw*» (Stienogramma wystupienija w Sowietie Fiedieracyi Fiedieralnogo Sobranija Rossijskoj Fiedieracyi w ramach «prawitielstwiennoego czasa», Moskwa, 24 diekabria 2010 goda), [w:] S. Ławrow, *Mieźdu...*, s. 720.

⁵⁸ M. Emerson, *The...*, s. 12–13, 57–58.

⁵⁹ S. Bieleń, *Postimperializm – neoimperializm – transimperializm: próba oceny rosyjskiej polityki zagranicznej*, [w:] *Rosja, refleksje o transformacji*, S. Bieleń, A. Skrzypek (red.), Warszawa 2010, s. 255; M. Raś, *Miejsce...*, s. 219; idem, *Transformacja...*, s. 72–73; M. Raś, A. Włodkowska, *Bezpieczeństwo...*, s. 358; A. Włodkowska, *Polityka Federacji Rosyjskiej wobec...*, s. 143; A. Szeptycki, *Stosunki pomiędzy Federacją Rosyjską i Ukrainą w sektorze gazowym*, [w:] *Geopolityka rurociągów. Współzależność energetyczna a stosunki między państwowe na obszarze postsowieckim*, E. Wyciszkievicz (red.), Warszawa 2008, s. 100–102; T. Szulc, *Rola...*, s. 412–413; M. Nizioł-Celewicz, *Polityka...*, s. 142–143.

Federacja w połowie pierwszego dziesięciolecia XXI wieku, zmieniła strategię prowadzenia własnej polityki energetycznej w przestrzeni poradzieckiej. W okresie prezydentury Władimira Putina, przede wszystkim podczas drugiej kadencji, Rosja zaczęła „wykorzystywać” lub raczej „odkryła na nowo” ropę naftową i gaz ziemny jako środki swojej polityki zagranicznej. Stosowanie instrumentów energetycznych wskazywało bardziej na słabość niż na siłę Federacji. Działania te przejawiały się poprzez rozwijanie sieci rurociągów biegnących w różnych kierunkach, podnoszenie państwom WNP uzależnionym od dostaw gazu i ropy naftowej cen za dostarczane nośniki energii oraz próby przejęcia kontroli nad infrastrukturą rurociągów położonych na terytorium republik poradzieckich. Prezydent Władimir Putin podczas szczytu WNP, który odbył się w Kazaniu w sierpniu 2005 r., zaznaczył, iż należy zakończyć sprzedaż surowca nielojalnym reżimom po cenach preferencyjnych i przejść do stawek światowych. W praktyce republiki poradzieckie, w tym państwa Europy Wschodniej zostały przez Rosję postawione przed wyborem: „lojalność albo niezależność, co przekładało się odpowiednio na »preferencyjne« lub wysokie ceny zakupu gazu”. W konsekwencji w okresie drugiej kadencji Władimira Putina Rosja znacznie ograniczyła „dotacje” dla republik poradzieckich, które dążyły do „uniezależnienia się”, w tym od Ukrainy⁶⁰. Problem ten był także powiązany z kwestiami o charakterze ekonomicznym. Jako jeden z powodów podwyżek cen gazu ziemnego, m.in. dla państw Europy Wschodniej, wymienia się wzrost cen tego surowca w Europie. Na przełomie lat 2005–2006 „Gazprom” przeprowadził „kampanię informacyjną”, która miała na celu przygotowanie państw WNP do wzrostu ceny dostarczanego gazu. Działania te ruszyły po przyjęciu 9 grudnia 2005 r. przez Dumę Państwową ustawy federalnej, dotyczącej liberalizacji rynku akcji „Gazpromu”⁶¹.

1. Poziom uzależnienia państw Europy Wschodniej od dostaw surowców energetycznych z Rosji. Federacja Rosyjska wykorzystuje duże uzależnienie państw Europy Wschodniej w zakresie dostaw nośników energii, a szczególnie gazu ziemnego i ropy naftowej. Jednocześnie w przypadku Ukrainy i Białorusi, zależność od importu surowców energetycznych z Rosji wynikała, z jednej strony, z dotowania dostaw zasobów naturalnych, zaś z drugiej stanowiła spadek z okresu ZSRR. Ponadto, gospodarki obu państw należały do energochłonnych. Dodatkowo w przypadku Białorusi niewielka produkcja własna nośników energii i ograniczone złoża surowców energetycznych znajdujących

⁶⁰ A. Tsygankov, *Russia's Foreign Policy*, [w:] *After Putin's Russia: past imperfect, future uncertain*, Fourth Edition, S. K. Wegren, D. R. Herspring (red.), Lanham–Boulder–New York–Toronto–Plymouth 2010, s. 234; J. Mankoff, *Russian Foreign Policy: The Return of Great Power Politics*, Lanham–Boulder–New York–Toronto–Plymouth 2009, s. 24–25, 254; D. Bochkarev, *Russian Energy Policy During President Putin's Tenure: Trends and Strategies*, London 2006, s. 32; R. Sakwa, *Putin...*, s. 298; A. Åslund, *Russia's...*, s. 267–268; S. Pirani, *Change...*, s. 85–86.

⁶¹ Zob.: J. Godin, *Bielorussija...*, s. 158–160; S. Pirani, *Change...*, s. 85–86.

się na terytorium państwa, wymuszały import. Ukraina również pokrywa tylko pewną część zapotrzebowania na ropę naftową i gaz ziemny na bazie własnej produkcji. W praktyce Rosja jest najważniejszą dostawcą ropy naftowej i gazu ziemnego i posiada prawie monopol na dostawę tych surowców. W przypadku Ukrainy, Federacja pokrywa około 70–75% rocznego zapotrzebowania gazu ziemnego Ukrainy⁶² i 80% ropy naftowej oraz 100% dostaw paliwa do elektrowni jądrowych. Białoruś zaś importuje z Rosji gaz ziemny (100% zużycia wewnętrznego), ropę naftową (80–90%), węgiel kamienny i energię elektryczną. Stanowi to około 98% całości zakupu surowców energetycznych i 85–87% zużywanej w państwie energii. W przypadku Mołdawii, także występuje wysokie uzależnienie od importu surowców energetycznych. ŁUKoil wspólnie z firmami z Azerbejdżanu, Kazachstanu, Turkmenistanu dostarcza do Mołdawii około 80% gazu i 40% ropy naftowej. W konsekwencji sytuacja ta powoduje, że Federacja wykorzystuje dostawy nośników energii jako instrument nacisku na państwa Europy Wschodniej⁶³.

2. Ważne miejsce w polityce Rosji na płaszczyźnie ekonomicznej zajmuje utrzymanie monopolu lub kontroli nad infrastrukturą sieci rurociągów. Działania te mają na celu zapewnienie warunków do „swobodnego” tranzytu surowców energetycznych przez terytorium państw Europy Wschodniej do odbiorców w Europie Zachodniej i Południowo-Wschodniej. W tej sytuacji jednym z najważniejszych priorytetów jest przejście lub zachowanie kontroli nad infrastrukturą sieci przesyłowych gazu ziemnego i ropy naftowej na Ukrainie i w Bia-

⁶² Rosja była największym dostawcą gazu na Ukrainę w latach 1993–2001, a od roku 2002 jej miejsce zajął Turkmenistan. Jednak surowiec jest przesyłany tranzytem przez terytorium Federacji, a jego ostateczna cena jest uzależniona od uzgodnień rosyjsko-ukraińskich, zob.: A. Szeptycki, *Stosunki pomiędzy...*, s. 101–102.

⁶³ J. Godin, *Rossija...*, s. 44; idem, *Bielorussija...*, s. 39–40, 140–142; M. A. Molchanov, *Political...*, s. 235–236; A. Górka, *Praktyka ukraińsko-rosyjskich stosunków energetycznych*, [w:] *ibid.*, s. 33–35; V. Chaly, *Ukraina...*, s. 33–34; S. Horner, J. Swarbrooke, *International Cases in Tourism Management*, Amsterdam–Boston–Heidelberg–London–New York–Oxford–Paris–San Diego–San Francisco–Singapore–Sydney–Tokyo 2004, s. 137–146; W. Miłow, *Rosja i Ukraina – wzajemna zależność*, [w:] *Ukraina: jak żyć z Rosją? Rosja: jak żyć z Ukrainą? Stosunki ukraińsko-rosyjskie w 2006 roku i w najbliższej przyszłości*, W. Konończuk (red.), Warszawa 2006, s. 25–28; O. Witer, *Poszukiwanie równowagi interesów narodowych jako lekcja z ukraińsko-rosyjskiego kryzysu gazowego*, [w:] *ibid.*, s. 29–32; S. Pirani, *Change...*, s. 85–86; T. Kapuśniak, *Pozycja ekonomiczna Ukrainy*, [w:] *Ukraina w stosunkach międzynarodowych*, M. Pietraś, T. Kapuśniak (red.), Lublin 2007, s. 137–139; A. Eberhardt, *Problematyka energetyczna w stosunkach Federacji Rosyjskiej i Republiki Białoruś*, [w:] *Geopolityka rurociągów. Współzależność energetyczna a stosunki międzypaństwowe na obszarze postsowieckim*, E. Wyciszkiwicz (red.), Warszawa 2008, s. 59–62, 72–75; idem, *Gra pozorów. Stosunki rosyjsko-białoruskie 1991–2008*, Warszawa 2008, s. 143–147; T. Szulc, *Rola...*, s. 416–417; I. Topolski, *Relacje...*, s. 172–173; idem, *Stosunki białorusko-...*, s. 192–193; M. Emerson, *The...*, s. 36; M. Raś, A. Włodkowska, *Bezpieczeństwo...*, s. 359; N. Popescu, A. Wilson, *Polityka...*, s. 56–57; idem, *The...*, s. 32–33; A. Szeptycki, *Stosunki pomiędzy...*, s. 100–102; S. Tkaczenko, *Informacyjna wojna protiv Roszii*, Sankt-Petersburg 2011, s. 178; A. Stepien-Kuczyńska, *Rosja...*, s. 236.

łorusi oraz w znacznie mniejszym stopniu w Mołdawii⁶⁴. Należy podkreślić, iż priorytetowi temu w znacznym stopniu są podporządkowane pozostałe instrumenty energetyczne.

Federacja Rosyjska po rozpadzie ZSRR przesyłała do roku 1999 do odbiorców w Europie przez terytorium Ukrainy około 90–95% gazu ziemnego. W roku 1994 „Gazprom” podjął decyzję o budowie – prace rozpoczęto w 1996 r. – gazociągu „Jamał-Europa”, przebiegającego przez Białoruś. Kwestia ta zbiegła się z wyborem na urząd prezydenta Alaksandra Łukaszenki. Realizacja tego projektu wynikała raczej z kwestii czysto ekonomicznych, głównie ze względu na zadłużenie Ukrainy wobec koncernu. Jednocześnie należy wskazać, że w tym okresie pomiędzy Rosją a Ukrainą dochodziło do zadrażnień. W tej sytuacji „Gazprom” dążył do dywersyfikacji szlaków tranzytu gazu, co miało prowadzić do uniezależnienia od tego państwa, tj. posiadania możliwości „zakręcenia na jakiś czas kurka niewypłacalnemu sąsiadowi bez naruszenia kontraktów europejskich”. Rosja miała większe „zaufanie” do Białorusi niż do Ukrainy. Kierownictwo „Gazpromu” dokładnie nie przeanalizowało sytuacji, w której Alaksandr Łukaszenka „dostanie nagle magistralę gazową jako polityczną kartę przetargową”⁶⁵.

W wyniku realizacji gazociągu jamalskiego, doszło do pewnej dywersyfikacji tranzytu gazu ziemnego do odbiorców w Europie Zachodniej. Rosja przez terytorium Ukrainy przesyłała w kierunku zachodnim i południowym 70–80% tranzytu gazu, co stanowiło około 120–141 mld m³ surowca, przy zdolnościach przesyłowych na poziomie 170 mld m³. W ramach rozliczeń za tranzyt gazu ziemnego przez swoje terytorium Ukraina otrzymywała zapłatę w „naturze”, w postaci dostaw na poziomie około 23–32 mld m³ tego surowca. „Gazprom” „płacił” Ukrainie za tranzyt gazu ziemnego przez jej terytorium 15% „przesyланego surowca”. Wielkość ta znacznie odbiega od przedstawionych powyżej danych. Ponadto, przez terytorium Ukrainy przesyłano znaczną część ropy naftowej – około 45–90%. Drugie państwo, Białoruś jest również dla Rosji ważnym krajem tranzytowym. Do odbiorców w UE przechodzą przez państwo białoruskie trzy nitki gazowe i trzy naftowe. Federacja przesyła przez to terytorium około 20–30% gazu w kierunku zachodnim (w tym 90% do Niemiec) – 33 mld m³. Jednocześnie tranzyt obejmuje ropę naftową – w latach 90. XX wieku przesyłano około 60% eksportowanego surowca. Ponadto, przez terytorium

⁶⁴ S. Horner, J. Swarbrooke, *International...*, s. 137–146; W. Miłow, *Rosja...*, s. 25–28; O. Witer, *Poszukiwanie...*, s. 29–32; A. Górską, *Praktyka...*, s. 33–35; S. Pirani, *Change...*, s. 85–86; V. Chaly, *Ukraina...*, s. 33–34; M. Nizioł-Celewicz, *Polityka...*, s. 142; I. Krastew, M. Leonard, *Widmo...*, s. 53–54; A. Włodkowska, *Polityka Federacji Rosyjskiej wobec...*, s. 142–143; J. Mankoff, *Russian...*, s. 178–179, 252.

⁶⁵ D. Trienin, *Post-imperium...*, s. 225–226; I. Klimin, *Rossija...*, s. 236–238; A. Szeptycki, *Stosunki pomiędzy...*, s. 102–104; W. Paniuszkin, M. Zygar, *Gazprom: rosyjska broń*, Warszawa 2008, s. 161–167.

Mołdawii i Naddniestrza przechodzi gazociąg, którym „Gazprom” przesyłał na Bałkany i do Turcji 22–25 mld m³ gazu rocznie (15% eksportu)⁶⁶.

„Gazprom”, wykorzystując pozycję monopolisty w dostawach gazu ziemnego na Ukrainę, Białoruś i do Mołdawii, starał się przejąć położoną na ich terytorium infrastrukturę sieci gazociągów. Federacja w okresie 2002–2003 podpisała wstępne porozumienia z Ukrainą i Białorusią, dotyczące utworzenia konsorcjum „Gazpromu” ze spółkami państwowymi Bieltransgaz i Naftohaz Ukrainy, które były właścicielami i operatorami infrastruktury gazowej. Celem prowadzonych przez koncern działań była kontrola wszystkich tras tranzytu surowców energetycznych do Europy Zachodniej i Południowo-Wschodniej – zapewnienie dostaw dla odbiorców europejskich. Jednocześnie w przypadku każdego z trzech państw kwestia ta była zróżnicowana. Najważniejsze znaczenie przypisywano przejściu lub zdobyciu kontroli nad infrastrukturą gazociągów na Ukrainie o długości około 36 tys. km. „Gazprom” w celu „ograniczenia” lub „wyeliminowania” stosowania instrumentów energetycznych przez Ukrainę, tj. niepłacenie za dostawy, możliwość podniesienia opłat tranzytowych, „nieuzasadniony” pobór gazu, dążył do przejścia kontroli nad rurociągami i podziemnymi zbiornikami. Federacja stosowała „naciski” gazowe, aby zmusić władze ukraińskie do rozmów na ten temat. Sytuacja ta była szczególnie widoczna podczas kryzysu „gazowego”, zakończony w styczniu 2006 roku. Jednym ze sposobów uzyskania kontroli nad infrastrukturą energetyczną były konsorcja międzynarodowe, tworzone również z udziałem kapitału i firm z Zachodu. W konsekwencji 2 lutego 2007 r. Rada Najwyższa Ukrainy przyjęła ustawę zabraniającą „wywłaszczania, reorganizacji, leasingu, dzierżawy, sprzedaży koncesyjnej, prywatyzacji własności przedsiębiorstw transportujących gaz”. Ostatecznie Rosji nie udało się przejąć kontroli nad systemem gazociągów znajdującym się na terytorium Ukrainy⁶⁷. Inaczej sytuacja wyglądała w przypadku przemysłu związanego z przerobem

⁶⁶ I. Klimin, *Rossija...*, s. 236–238; W. Baluk, *Asymetria...*, s. 320; M. A. Molchanov, *Political...*, s. 236–237; I. Topolski, *Stosunki białorusko-...*, s. 195–196; M. Emerson, *The...*, s. 95, 190; T. Szulc, *Rola...*, s. 415; J. Godin, *Bielorussija...*, s. 142; idem, *Rossija...*, s. 50; J. Mankoff, *Russian...*, s. 178–179, 252; S. Pirani, *Change...*, s. 85–86; A. Wozżenikow, *Nacyonalnaja biezopasnost' Rossii: metodologija kompleksnogo issledowanija i politika obiespieczenija*, Moskwa 2002, s. 216–218; I. Kobrińska, *Model stosunków rosyjsko-ukraińskich i ich przyszłość*, [w:] *Ukraina: jak żyć z Rosją? Rosja: jak żyć z Ukrainą? Stosunki ukraińsko-rosyjskie w 2006 roku i w najbliższej przyszłości*, W. Konończuk (red.), Warszawa 2006, s. 44; T. Ekiert, *Znaczenie sektora surowcowo-energetycznego dla gospodarki rosyjskiej i światowego bilansu energetycznego*, [w:] *Rosja, refleksje o transformacji*, S. Bieleń, A. Skrzypek (red.), Warszawa 2010, s. 123–128; M. Raś, *Miejsce...*, s. 221–222; A. Włodkowska, *Polityka Federacji Rosyjskiej wobec...*, s. 128–129; A. Szeptycki, *Stosunki pomiędzy...*, s. 100–104, 118; A. Stępień-Kuczyńska, *Rosja...*, s. 121, 238; A. Stępień-Kuczyńska, M. Słowikowski, *Procesy...*, s. 150–151; M. Kosienkowski, *Naddniestrzańska...*, s. 116–119; D. Trienin, *Post-imperium...*, s. 222–225.

⁶⁷ M. Emerson, *The...*, s. 191; I. Klimin, *Rossija...*, s. 237; T. Szulc, *Rola...*, s. 415–416; A. Szeptycki, *Stosunki pomiędzy...*, s. 114–119, 133–134; D. Bochkarev, *Russian...*, s. 32; M. Nizioł-Celewicz, *Polityka...*, s. 143; D. Trienin, *Post-imperium...*, s. 226–227.

ropy naftowej. Cztery z sześciu rafinerii na Ukrainie, tj. Chersoń, Łysyczańsk, Odessa i Kremenczuk w pełni lub częściowo kontrolują koncerny z Rosji⁶⁸. Należy także dodać, iż Federacja w pierwszym kwartale 2000 r. zmniejszyła dostawy ropy naftowej dla rafinerii na Ukrainie o 30–40%, co wpłynęło na ich produkcję⁶⁹.

Inaczej sytuacja ta wyglądała w przypadku Białorusi, która w zamian za możliwość zakupu gazu ziemnego po preferencyjnych cenach po długotrwałych „unikach” ostatecznie zgodziła się na sprzedaż „Gazpromowi” akcji „Bieltransgazu” – monopolisty zajmującego się obsługą systemu gazociągów. Działania Rosji zakończyły się przyjęciem wstępnego porozumienia 31 grudnia 2006 r., a 18 maja 2007 r. podpisano umowę, zgodnie z którą koncern za 2,5 mld USD w latach 2007–2010 nabył 50% akcji „Bieltransgazu”. 25 listopada 2011 r. podpisano porozumienie, na mocy którego „Gazprom” stał się właścicielem spółki, przejmując pozostałe 50% akcji. W przypadku trzeciego państwa, koncern w zamian za niskie ceny dostaw gazu ziemnego „otrzymał” sieć gazociągów oraz przechodzący przez terytorium Mołdawii główny rurociąg, którym eksportowano ten surowiec do państw Europy⁷⁰.

Uzależnienie od tranzytu zmusiło Rosję do dywersyfikacji i poszukiwania nowych szlaków transportu surowców energetycznych. Jednym z najważniejszych celów „polityki energetycznej” Federacji stała się budowa sieci rurociągów – „nitka północna i południowa”, które doprowadziłyby do dywersyfikacji przesyłu gazu ziemnego przede wszystkim przez terytorium Ukrainy i Białorusi. Z tego też powodu Rosja prowadziła działania przeciw powstawaniu „konkurencyjnych” rurociągów. Rozpoczęcie przez „Gazprom” budowy gazociągów – „Północny Potok” („Nord Stream” – udział niemieckich firm E.ON/Ruhrgas i BASF) o przepustowości 55 mld m³ gazu i „Południowy Potok” („South Stream” – włoska ENI) o możliwościach przesyłu 30 mld m³ miało ograniczyć uzależnienie od Ukrainy i Białorusi jako państw tranzytowych. Podstawowy cel realizacji obu projektów zakładał zapewnienie bezpieczeństwa dostaw gazu do odbiorców w Europie Zachodniej i Południowo-Wschodniej. W tej sytuacji o wiele ważniejsze były kwestie polityczne od ekonomicznych, tj. posiadanie realnego środka nacisku na Ukrainę i Białoruś. W przypadku zapewnienia gwarancji bezpieczeństwa tranzytu gazu przez terytorium obu państw, gazociąg północny nie byłby potrzebny. Działania Rosji zakładały „uniezależnienie” się od „niepewnych” państw tranzytowych, a w konsekwencji „swobodne i samodzielne dysponowanie”

⁶⁸ A. Szeptycki, *Stosunki pomiędzy...*, s. 100.

⁶⁹ Y. Prystupa, *Wewnętrzne...*, s. 273.

⁷⁰ A. Eberhardt, *Problematyka...*, s. 90–93; idem, *Gra...*, s. 166–190; I. Topolski, *Relacje...*, s. 173; T. Szulc, *Rola...*, s. 416–418; A. Tsygankov, *Russia ś...*, s. 235; S. Pirani, *Change...*, s. 85–86; D. Trienin, *Post-imperium...*, s. 226–228; A. Stepien-Kuczyńska, M. Słowikowski, *Unia...*, s. 166; K. Kłysiński, *Alaksandr...*

trasami przesyłu surowca. Projekty te, oprócz kwestii ekonomicznych, miały także charakter polityczny, poprzez zmniejszenie znaczenia państw tranzytowych. Jeffrey Mankoff nazywa oba gazociągi mające połączyć bezpośrednio Rosję z odbiorcami w Europie Zachodniej „bajpasami”⁷¹.

3. Groźba wstrzymania dostaw gazu ziemnego do państw Europy Wschodniej była stosowana przez Federację zazwyczaj w dwóch przypadkach: tj. do wyegzekwowania długu oraz w tzw. sporach cenowych. Rosja starała się wykorzystywać jako środek nacisku zadłużenie państw Europy Wschodniej, powstałe w wyniku niepłacenia za dostawy surowców energetycznych, w tym przede wszystkim gazu ziemnego. Posługiwano się w tym celu groźbą wstrzymania dostaw surowca. Każde z trzech państw Europy Wschodniej było jednak postrzegane inaczej w tej kwestii. Najbardziej skomplikowana sytuacja występowała w przypadku Ukrainy. Mimo gróźb, Federacja „ustępowała”, gdyż do zapewnienia swobodnego tranzytu gazu i ropy naftowej, „niezbędna” była „pomoc” Ukrainy – bez kradzieży i opóźniania przesyłu. W praktyce zatem Federacja „tolerowała” brak uregulowania długu „gazowego” i dalej dostarczała surowiec. Co więcej, „pobłażliwie podchodzono do kradzieży gazu przesyłanego do Europy”. W okresie prezydentury Władimira Putina kwestia uregulowania długu Ukrainy za dostawy gazu ziemnego z Federacji uległa zaostrzeniu i stała się jedną z głównych przeszkód utrudniających „poprawę wzajemnych relacji”⁷². Rosja dopuszczała również możliwość spłaty zadłużenia poprzez dostawy produkcji lub „przejęcie” majątku przedsiębiorstw. W tym przypadku proponowano formę „akcje za długi surowcowe”, co wiązało się z uzyskaniem kontroli nad strategicznymi, z punktu widzenia Federacji, przedsiębiorstwami⁷³.

Duże opóźnienia w regulowaniu opłat przez trzy republiki poradzieckie za import gazu zaczęły narastać od lat 90. XX wieku. W roku 1996 zaległości Ukrainy za otrzymywany z Rosji gaz ziemny wynosiły około 900 mln USD. Inaczej w tym okresie przedstawiała się sytuacja dotycząca Białorusi, której „analogiczny” dług oceniano na poziomie 700 mln USD. Zadłużenie to zostało umorzone w czasie, gdy gazociąg „Jamał-Europa” znajdował się w decydującej

⁷¹ A. Wozzenikow, *Nacyonalnaja...*, s. 216–218; I. Kobrinska, *Model...*, s. 44; T. Ekiert, *Znaczenie...*, s. 123–128; M. Raś, *Miejsce...*, s. 221–222; idem, *Transformacja...*, s. 79; A. Włodkowska, *Polityka Federacji Rosyjskiej wobec...*, s. 128–129; M. Nizioł-Celewicz, *Polityka...*, s. 144; T. Szulc, *Rola...*, s. 418; D. Trienin, *Post-imperium...*, s. 228–234; A. Eberhardt, *Problematyka...*, s. 66–71; idem, *Gra...*, s. 154–162; A. Tsygankov, *Russia's...*, s. 228–229; Z. Brzeziński, *Wielka...*, s. 140; D. Bochkarev, *Russian...*, s. 27–28; A. Åslund, *Russia's...*, s. 267–268; M. Emerson, *The...*, s. 191; W. Paniuszkin, M. Zygar, *Gazprom...*, s. 243–255; M. Stuermer, *Putin i odrodzenie Rosji*, Wrocław 2010, s. 53; A. Stępień-Kuczyńska, *Rosja...*, s. 121; A. Stępień-Kuczyńska, M. Słowikowski, *Procesy...*, s. 150–151; J. Mankoff, *Russian...*, s. 157, 177–178, 252.

⁷² S. Pirani, *Change...*, s. 85–86; M. A. Molchanov, *Political...*, s. 236–237; J. Mankoff, *Russian...*, s. 252.

⁷³ M. Nizioł-Celewicz, *Polityka...*, s. 142–143.

fazie budowy. Do specyficznej sytuacji doszło w lutym 1997 r., gdy Alaksandr Łukaszenka ostro skrytykował prezesa „Gazpromu” Rema Wiachiriewa za to, że miał „czelność” upomnieć się o uregulowanie przez Białoruś długu wobec koncernu, wynoszącego 250 mln USD. Ponadto, podkreślił, iż on także „kontroluje” gazociąg. Szczególna sytuacja występowała w przypadku Mołdawii. Chociaż zadłużenie Naddniestrza wobec „Gazpromu” wzrosło z 96,9 mln USD (2005 r.) do 1,187 mld USD (początek 2007 r.), to koncern nie przerwał dostaw. W późniejszym okresie „zaległości” Mołdawii, które „powstały” w wyniku dostaw gazu ziemnego dla Naddniestrza, wynosiły ponad 2 mld USD. Zobowiązania te wynikały z tego, iż Mołdawia, deklarując integralność terytorialną, „przyjmowała te płatności” wobec „Gazpromu”. Koncern natomiast starał się przejmować w zamian za długi wynikające z dostaw gazu ziemnego udziały w przedsiębiorstwach zarządzających infrastrukturą gazociągów także w Mołdawii i na Białorusi. W ten sposób „Gazprom” otrzymał akcje m.in. przedsiębiorstw energetycznych w Naddniestrzu⁷⁴.

Andriej Kozyriew przedstawia wzajemne współzależności Rosji i Ukrainy na przykładzie „kryzysu gazowego”, który zaistniał w marcu 1994 r. „Gazprom” ograniczył dostawy gazu ziemnego na Ukrainę ze względu na duże zadłużenie tego państwa. Próby utrzymania produkcji przemysłowej spowodowały zmniejszenie przez Ukrainę dostaw energii elektrycznej do Mołdawii. W konsekwencji została pozbawiona zasilania stacja kompresorów na gazociągu przesyłającym surowiec do Turcji, która „odczuła zakłócenie dostaw gazu”⁷⁵.

Relacje rosyjsko-ukraińskie uległy komplikacji w wyniku „niesankcjonowanego poboru” gazu przesyłanego tranzytem rurociągami przez terytorium Ukrainy na Zachód, przy „biernej postawie władz tego państwa”, które nie mogły albo nie chciały przerwać istniejącego proceduru. W okresie od stycznia do lutego 2001 r. straty „Gazpromu” szacowano na około 180 mln USD, tj. w granicach 4,8 mln USD dziennie. Federacja oskarżała Ukrainę o kradzież około 150–200 mln m³ gazu dziennie. Szacunki te wydają się jednak przesadzone. Kwestia ta przyczyniła się do rozpoczęcia wcześniejszych „wojen gazowych”. Zaistniała sytuacja spowodowała, że w marcu 2001 r. „Gazprom” skierował skargę w tej sprawie do Międzynarodowego Trybunału Arbitrażowego⁷⁶. Jednocześnie Ukraina przyznała się do „nielegalnego” pobierania około 2,5–3 mld m³ gazu rocznie pod koniec lat 90. XX wieku, zaś Rosja podawała poziom 10 mld m³. Sytuacja ta negatywnie wpływała na wiarygodność Ukrainy

⁷⁴ D. Trienin, *Post-imperium...*, s. 212, 225–228; A. Szeptycki, *Stosunki pomiędzy...*, s. 110–111; S. Pirani, *Change...*, s. 85–86; W. Paniuszkin, M. Zygar, *Gazprom...*, s. 161–167; J. Solak, *Mołdawia...*, s. 64–65.

⁷⁵ S. Pirani, *Change...*, s. 85–86; A. Kozyriew, *Demokratyczna...*, s. 150.

⁷⁶ M. A. Molchanov, *Political...*, s. 238; S. Żylcow, *Ukraina...*, s. 101–102; V. Chaly, *Ukraina...*, s. 26–27.

jako państwa tranzytowego i dawała Federacji argument do budowy nowych alternatywnych tras⁷⁷.

4. Wsparcie finansowe dla państw Europy Wschodniej przez stosowanie preferencyjnych cen sprzedaży surowców energetycznych. W latach 90. XX wieku Rosja „dotowała” inne państwa Wspólnoty, w tym szczególnie Ukrainę i Białoruś, przez sprzedaż ropy naftowej i gazu ziemnego po cenach preferencyjnych. W późniejszym okresie, głównie ze względu na kryzys gospodarczy w latach 1997–1998 oraz pragmatyczne podejście i ekonomizację polityki Federacji poprzez wprowadzenie cen rynkowych na nośniki energii, m.in. wobec Ukrainy, Białorusi i Mołdawii, różne formy wsparcia ulegały ograniczeniu. Stawki preferencyjne przyznawano państwom „utrzymującym bliskie relacje z Rosją”. Natomiast wobec republik, które „dystansowały się od Federacji”, stosowano wyższe ceny na surowce energetyczne. Rosja poprzez wykorzystywanie preferencyjnych cen na dostawy gazu ziemnego dążyła do „wciągnięcia” Ukrainy do współpracy w przestrzeni poradzieckiej. Pewne rozbieżności wywołuje oszacowanie wielkości samych dotacji. Andriej Kozyriew wskazuje, że w okresie 1992–1993 Ukraina otrzymała ponad 130 mld m³ gazu oraz około 50 mln ton ropy naftowej po cenach preferencyjnych. Mikhail A. Molchanov ocenia wysokość dotacji energetycznych Rosji, które w ciągu dziesięciu lat (1991–2001) otrzymała Ukraina, na poziomie 12,6 mld USD. Zdaniem Andrzeja Szeptyckiego, w latach 1992–1996 korzyści finansowe z tytułu dostaw taniego gazu z Rosji wyniosły około 12,5 mld USD – blisko 1,3% PKB Ukrainy. 31 stycznia 2006 r. Władimir Putin twierdzi, iż przez okres ostatnich 15 lat dotacje dla Ukrainy wynosiły rocznie około 3–5 mld USD. Dmitrij Trienin zaś rzeczywiste „ulgi” za dostawy gazu ziemnego i ropy naftowej dla Ukrainy i Białorusi w okresie 2000–I-połowa 2009 ocenia na 52 mld USD. Ponadto, Federacja w 2000 r. w celu pozyskania Ukrainy do swoich projektów integracyjnych zniosła VAT na eksport ropy naftowej do tego państwa⁷⁸.

„Pomoc gospodarcza” Rosji dla Białorusi wiązała się z preferencyjnymi cenami (1,5 do 3 razy niższa od odbiorców w Europie) dostaw gazu ziemnego (stanowiły nawet do 20% PKB państwa) oraz ropy naftowej. Przy cenie gazu na poziomie około 47 USD za 1 tys. m³ Rosja subsydiowała gospodarkę Białorusi w wysokości 2,5 mld USD rocznie – do 1 stycznia 2007 r. Ustępstwa Rosji w ramach rozwiązania kryzysu gazowego i naftowego w relacjach z Białorusią, dotyczącego pozostawienia korzystnych cen dostaw gazu ziemnego i ropy naftowej, stanowiły „pomoc gospodarczą” o wartości 5,8 mld USD w roku 2007.

⁷⁷ A. Szeptycki, *Stosunki pomiędzy...*, s. 112–113.

⁷⁸ A. Kozyriew, *Demokratyczna...*, s. 150; M. A. Molchanov, *Political...*, s. 236–237; D. Trienin, *Post-imperium...*, s. 221, 227–228; A. Szeptycki, *Stosunki pomiędzy...*, s. 108–110; R. Sakwa, *Putin...*, s. 277, 295; A. Tsygankov, *Russia ś...*, s. 234–235; A. Włodkowska, *Polityka Federacji Rosyjskiej wobec...*, s. 143; Y. Prystupa, *Wewnętrzne...*, s. 275.

W tym 3,3 mld USD przypadło na preferencyjne, poniżej światowych, ceny dostaw gazu, zaś 2,5 mld USD na zmniejszenie ceł eksportowych na ropę naftową. Nie był to „czysty altruizm” ze strony Rosji, gdyż „pomoc gospodarcza” „odzwierciedlała” „znaczenie Białorusi w systemie bezpieczeństwa Federacji Rosyjskiej”. Dmitrij Trienin podkreśla, że mimo dużej „redukcji pomocy gospodarczej”, spowodowanej wzrostem cen gazu i ograniczeniem sprzedaży taniej ropy nadal po roku 2010 znajdowała się ona na poziomie około 2 mld USD rocznie⁷⁹.

5. Stopniowe zwiększanie wysokości cen za dostawy gazu ziemnego. Do czasu „pomarańczowej rewolucji” dostawy gazu na Ukrainę miały charakter bardzo „skomplikowanych, niejasnych i tajemniczych” powiązań „Gazpromu”, dodatkowo „podszytych” skandalami i korupcją. Sytuacja ta wiązała się także z firmami pośredniczącymi w dostawach gazu na Ukrainę, m.in. „Omranija” przemianowana na „Iterę”, której miejsce zajęła spółka „EuralTransGas” (węgierska spółka, 2002 r.), a później „RosUkrEnergo” (zarejestrowana w Szwajcarii w 2004 r., 50% akcji „Gazprom”, 50% Raiffeisen Investment). Należy podkreślić, że po wyborach parlamentarnych jesienią 2007 r. Julia Tymoszenko zapowiedziała pozbycie się pośrednika w handlu gazem – „RosUkrEnergo”. W odpowiedzi „Gazprom”⁸⁰ oświadczył, że Ukraina ma „ogromny nieuregulowany dług za gaz”. Władimir Putin nazwał sprzedaż gazu ziemnego na Ukrainę w latach 1991–2006 „szachrajstwem”. „Gazprom” oraz holding „RosUkrEnergo” są na Ukrainie instrumentami „rozgrywania interesów” Rosji⁸¹.

Rosja po rozpadzie ZSRR stanęła przed istotnym problemem, który dotyczył określenia stawek dostarczanego gazu, m.in. do państw Europy Wschodniej, gdyż w Związku Radzieckim nie ustalono cen rynkowych. 20 sierpnia 1992 r. Federacja i Ukraina podpisały dwa międzyrządowe porozumienia. Należało do nich *Porozumienie dotyczące dostaw gazu ziemnego i tranzytu gazu przez terytorium Ukrainy*, w którym określono poziom dostaw surowca dla Ukrainy oraz Mołdawii. W drugim zaś *Porozumieniu o cenach gazu ziemnego i wartości usług jego przesyłu* ustalono (art. 3), że cena gazu ziemnego do 17 maja 1992 r. miała wynosić 333 ruble za 1 tys. m³, zaś po 17 maja 2048 rubli za 1 tys. m³, co także wynikało ze zmiany stawek na wewnętrznym rynku w Rosji. Federacja argumentowała, iż po opuszczeniu strefy rublowej Ukraina powinna płacić tak jak inne państwa WNP w USD. Władze Ukrainy odebrały ten krok za „groźbę

⁷⁹ D. Trienin, *Post-imperium...*, s. 226–227; J. Godin, *Bielorussija...*, s. 150–152, 160–162; A. Stępień-Kuczyńska, M. Słowikowski, *Unia...*, s. 166.

⁸⁰ Zmiany personalne w „Gazpromie” oraz znaczenie „pośredników” w eksporcie gazu na Ukrainę, zob.: A. Åslund, *Russia’s...*, s. 229–230; A. Szeptycki, *Stosunki pomiędzy...*, s. 106–108.

⁸¹ Kwestia pośrednictwa dostaw gazu z Turkmenistanu, a później z pozostałych państw Azji Centralnej na Ukrainę, zob.: W. Paniuszkin, M. Zygar, *Gazprom...*, s. 187–205; A. Szeptycki, *Stosunki pomiędzy...*, s. 106–108, 120–121; T. Szulc, *Rola...*, s. 414; D. Bochkarev, *Russian...*, s. 32; D. Trienin, *Post-imperium...*, s. 221; S. Bieleń, *Postimperializm...*, s. 256–257; A. Åslund, *Russia’s...*, s. 142, 229–230; J. Piwowar, *Postsowieckie...*, s. 52; J. Mankoff, *Russian...*, s. 252–253.

wojny ekonomicznej”, jednak mimo to przystały na „złożoną” propozycję. 24 czerwca 1993 r. podpisano *Porozumienie o cenach gazu ziemnego i taryf jego przesyłu*, w którym określono stawki na poziomie 15 600 rubli za 1 tys. m³ do 1 czerwca 1993 r. Cena od 1 czerwca 1993 r. miała wynosić 42 000 rubli za 1 tys. m³, aby do 1 grudnia 1993 r. docelowo osiągnąć poziom 80 USD. Obniżka stawki do 50 USD za 1 tys. m³ nastąpiła w roku 1994. W późniejszym okresie cena gazu dostarczanego z Rosji na Ukrainę za 1 tys. m³ znajdowała się na poziomie 50–80 USD⁸². Ponadto, w czerwcu 2004 r. Rosja i Ukraina przyjęły umowę, w której ustalono stawkę za gaz na poziomie 50 USD za 1 tys. m³. Stanowiło to „wsparcie” Federacji w kampanii wyborczej w celu umożliwienia zwycięstwa Wiktora Janukowycza⁸³.

1 stycznia 2005 r. Turkmenistan bez zapowiedzi, naruszając kontrakt, wstrzymał dostawy gazu, przesyłanego tranzytem przez terytorium Rosji na Ukrainę. „Gazprom” oświadczył wówczas, że nie będzie pokrywał niedoborów Ukrainy własnym surowcem. Zdarzenie to odebrano na Ukrainie jako odwet za zwycięstwo Wiktora Juszczenki. Jednak szybko, w ciągu kilku dni, przywrócono dostawy⁸⁴.

Negocjacje dotyczące ustalenia „nowej” ceny na gaz pomiędzy „Gazpromem” a władzami Ukrainy rozpoczęły się w czerwcu 2005 r. Jednak jeszcze w kwietniu 2005 r. prezydent Wiktor Juszczenko podczas wizyty prezydenta Władimira Putina wysunął propozycję zakończenia rozliczeń za zasadach barterowych i przejścia na finansowe. Był to dla Rosji „prezent”. Paradoksalnie Federacja dążyła do „wyeliminowania tego problemu”. Zaistniała sytuacja budziła „zaniepokojenie” Rosji, która obawiała się, że Ukraina może czerpać dodatkowe zyski z reeksportu. Drugi problem wiązał się ze stopniowym ograniczaniem przez Federację od roku 2005 „subwencji” na dostawy gazu dla Ukrainy. Wstępne stanowisko „Gazpromu” zakładało podwyżkę do poziomu 90–110 USD od 2006 roku. Jednocześnie wraz z upływem czasu i zbliżania się Nowego Roku koncern podwyższał stawkę, najpierw na 130 USD i 160 USD, a następnie Władimir Putin wymienił kwotę 230 USD za 1 tys. m³. Spór gazowy między Rosją a Ukrainą przerodził się „stopniowo” w kryzys. Ponadto, Rosja „ostrzegła” swoich kontrahentów o możliwości przerwania dostaw gazu. 1 stycznia 2006 r. „Gazprom” ograniczył dostawy surowca dla Ukrainy. Ostatecznie w wyniku

⁸² *Soglaszenije mieżdu Prawitielstwom Rossijskoj Fiedieracyi i Prawitielstwom Ukrainy o postawkach prirodnogo gaza i tranzitie gaza czeriez tierritoriju Ukrainy*, [w:] *Rossija – Ukraina 1990–2000: Dokumenty i materiały*: Kniga 1..., s. 98–101; *Soglaszenije mieżdu Prawitielstwom Rossijskoj Fiedieracyi i Prawitielstwom Ukrainy o cenie na gaz prirodnij i stoimosti uslug po jego transportirowkie*, [w:] *ibid.*, s. 101–103; *Soglaszenije mieżdu Prawitielstwom Rossijskoj Fiedieracyi i Prawitielstwom Ukrainy o cenach na gaz prirodnij i tarifach po jego transportirowkie*, [w:] *ibid.*, s. 231–233; A. Szeptycki, *Stosunki pomiędzy...*, s. 108–110.

⁸³ *Ibid.*, s. 124.

⁸⁴ W. Paniuszkin, M. Zygar, *Gazprom...*, s. 187.

podjętych (3 stycznia 2006 r.) negocjacji, zawarto 4 stycznia 2006 r. kompromis – oznaczało to zakończenie „wojny gazowej”. Zgodnie z jego postanowieniami, pośrednik „RosUkrEnergo” miał kupować gaz od „Gazpromu” po 230 USD, a sprzedawać Ukrainie po 95 USD za 1 tys. m³. Jednak w celu „rekompensowania strat firma ta dostawała prawo do eksportu surowca z Rosji i Azji Centralnej do Europy po cenach rynkowych”. W konsekwencji, przyjęto „rozsądną cenowo umowę”. Julia Tymoszenko określiła stanowisko Rosji, w tym samego Władimira Putina, jako „skomplikowaną grę polityczną” z gazem w tle⁸⁵.

Kryzys ten był złożony i dotyczył zarówno kwestii ekonomicznych, jak i politycznych. W pierwszym przypadku, „Gazprom” potrzebował dodatkowych środków finansowych do podniesienia kapitalizacji koncernu. Ponadto, podkreślano „konieczność normalizacji” stosunków gospodarczych i „wprowadzenia” cen rynkowych na dostawy nośników energii w relacjach między dwoma państwami. Natomiast za „argumentami politycznymi” przemawiały działania Rosji, które odebrano jako reakcję na „pomarańczową rewolucję” i niechęć „nowych” władz do udziału we WPG. Federacja „starła się” wykorzystać pozycję podstawowego dostawcy nośników energii, aby „zmusić” Ukrainę do „prowadzenia bardziej prorosyjskiej polityki zagranicznej”. Działania Rosji określano także jako „pognębienie” lub „zdyskredytowanie” „obozu pomarańczowej rewolucji”. Ukraina odmówiła, bojąc się, że jest to „podstęp”, przyjęcia pożyczki przeznaczonej na niwelowanie „skutków” podwyższenia cen zakupu gazu. Poczynania Federacji wywołały zaniepokojenie UE, gdyż Rosja była głównym eksporterem ropy naftowej i gazu ziemnego do państw Unii. Zachód opowiedział się w tym konflikcie po stronie Ukrainy. Działania Rosji wywołały „sprzeciw” Unii i USA. Jednym z negatywnych skutków była utrata przez Rosję „reputacji niezawodnego i zaufanego dostawcy gazu ziemnego” dla państw Europy, regularnie przesyłano gaz nawet w okresie rozpadu ZSRR⁸⁶.

31 stycznia 2006 r. Władimir Putin zaznaczył, że Federacja w zamian za dotacje dla Ukrainy otrzymywała „stosunkowo niewiele”. Zapowiedź ta stanowiła „przygotowanie gruntu” do przejścia na europejskie standardy określania wysokości cen surowców energetycznych⁸⁷.

⁸⁵ *Ibid.*, s. 197–205, 254–257; Y. Prystupa, *Wewnętrzne...*, s. 293; M. Stuermer, *Putin...*, s. 137–139; D. Trienin, *Post-imperium...*, s. 222–225; M. Emerson, *The...*, s. 190; Ch. Wolf, T. Lang, *Russia's economy: signs of progress and retreat on the transitional road*, Santa Monica 2006, s. 35; D. Bochkarev, *Russian...*, s. 32; A. Włodkowska, *Polityka Federacji Rosyjskiej wobec...*, s. 143; A. Szeptycki, *Stosunki pomiędzy...*, s. 124–130; T. Szulc, *Rola...*, s. 416; A. Åslund, *Russia's...*, s. 267–268.

⁸⁶ J. Mankoff, *Russian...*, s. 24–25, 149–150, 175–176, 253–255; W. Panuszkin, M. Zygar, *Gazprom...*, s. 254–257; D. Trienin, *Post-imperium...*, s. 222–225; A. Szeptycki, *Stosunki pomiędzy...*, s. 125–126; T. Szulc, *Rola...*, s. 415; A. Tsygankov, *Russia's...*, s. 234–235; A. Åslund, *Russia's...*, s. 267–268; A. Cygankow, *Wnieszniaja politika Rossii ot Gorbaczewa do Putina: Formirowanije nacyonalnogo intieresa*, Moskwa 2008, s. 231–234.

⁸⁷ R. Sakwa, *Putin...*, s. 295; A. Tsygankov, *Russia's...*, s. 234–235.

Do ponownych rozmów dotyczących wysokości stawek powrócono po wygranych przez Partię Regionów wyborach parlamentarnych na Ukrainie i objęciu funkcji premiera przez Wiktora Janukowycza. „Gazprom” zaproponował „w ramach transakcji wymiennej” stawkę 130 USD za 1 tys. m³ w zamian za przeprowadzenie „referendum o przystąpieniu do NATO” oraz możliwość stacjonowania Floty Czarnomorskiej w Sewastopolu do roku 2017. Mimo jednak podpisania umowy dotyczącej określenia stawki na poziomie 130 USD za 1 tys. m³ gazu, Ukraina nie przeprowadziła referendum⁸⁸.

Do wybuchu drugiego kryzysu gazowego pomiędzy Rosją a Ukrainą doszło w styczniu 2009 r., gdy spór o ustalenie ceny gazu „wymknął się spod kontroli”. Jego istota była bardzo złożona i składały się na nią zarówno problemy ekonomiczne, jak i polityczne. Z jednej strony, w obliczu światowej recesji „Gazprom” notował spadek przychodów, zaś Ukraina była pogrążona w głębokim kryzysie gospodarczym i politycznym. W wyniku „podziałów obozu pomarańczowego”, w kontekście wyborów prezydenckich w roku 2010, trwała „rywalizacja” między prezydentem Wiktorem Juszczenką a premier Julią Tymoszenko. Dodatkowo coraz większe znaczenie zyskiwała opozycyjna Partia Regionów Wiktora Janukowycza. W tej sytuacji Rosja starała się maksymalnie „osłabić” obóz prezydenta Wiktora Juszczenki. W praktyce natomiast premierzy Władimir Putin i Julia Tymoszenko podczas negocjacji odbywających się „za zamkniętymi drzwiami” ustalili przed Nowym Rokiem nową cenę na dostawy gazu ziemnego dla Ukrainy. Prezydent Wiktor Juszczenko odrzucił jednak to porozumienie. Początkowo „Gazprom” przedstawił propozycję podwyżki cenowej do poziomu 250 USD za 1 tys. m³, ale w związku z odmową Ukrainy pułap podniesiono do 418 USD. Ostateczna cena wyniosła 450 USD 1 tys. m³. W związku z brakiem porozumienia w tej kwestii 1 stycznia 2009 r. ograniczono tranzyt gazu przez terytorium Ukrainy. Gdy zaś Ukraina zaczęła pobierać surowiec przesyłany do państw UE, 7 stycznia 2009 r. wstrzymano całkowicie jego transfer. Ostatecznie, także w wyniku mediacji USA i UE, 19 stycznia 2009 r. osiągnięto porozumienie, które zostało podpisane w Moskwie w obecności Władimira Putina i Julii Tymoszenko przez szefów: „Gazpromu” – Aleksieja Millera oraz „Naftohazu” – Ołeha Dubyna. Umowę zawarto na okres 10 lat, a cenę ustalono na poziomie 450 USD za 1 tys. m³, minus różnego rodzaju zniżki, ulgi i preferencje dla Ukrainy ze strony „Gazpromu”. Podpisanie przez Julię Tymoszenko porozumienia, które miało umożliwić jej wygraną w wyborach prezydenckich w roku 2010, uznano za naruszenie kompetencji. Premier była o to oskarżana przez prezydenta Wiktora Juszczenkę i lidera Partii Regionów Wiktora Janukowycza⁸⁹.

⁸⁸ J. Mankoff, *Russian...*, s. 255.

⁸⁹ Zob.: S. Pirani, *Change...*, s. 86; *Transition Report 2009. Transition in Crisis?*, European Bank for Reconstruction and Development, London 2009, s. 240; D. Trienin, *Post-imperium...*, s. 225–228; A. Górska, W. Konończuk, *Rosyjsko-ukraińska wojna gazowa*, „Tydzień na Wschodzie

Przedstawiona powyżej sytuacja spowodowała, iż elity władzy w Europie uświadomiły sobie, że Rosja może wykorzystać przeciwko nim „broń energetyczną”. Kwestia ta wywołała negatywne następstwa polityczne, ale także wpłynęła na wizerunek państwa, gdyż „ponownie uderzyła” w Rosję i „Gazprom”, uznawane dotychczas za „pewnych dostawców” gazu ziemnego. Simon Pirani podniósł sprawę złożoności samego problemu, gdyż „Gazprom” w jeszcze większym stopniu niż wcześniej był uzależniony od sprzedaży surowca w Europie. W wyniku kryzysu ze stycznia 2009 r. straty koncernu szacowano na poziomie około 1,5 mld USD. Działania „Gazpromu” „wynikały” z tego, że „na Kremlu” zadecydowano o „ukaraniu Ukrainy, nawet ryzykując irytację lub gniew Europy”. Jednocześnie elity władzy w Rosji większą wagę przywiązywały do powiększenia dochodów niż pokazania siły. Ponadto, Federacja Rosyjska dążyła do zerwania ze spuścizną po ZSRR, związanej z dostarczaniem Ukrainie taniego gazu. Dodatkowo nałożyły się na to jeszcze prozachodnie poglądy prezydenta Wiktora Juszczenki. Po uregulowaniu sporu w dalszym ciągu przez terytorium Ukrainy odbywa się tranzyt surowców energetycznych do Europy Zachodniej i Południowo-Wschodniej⁹⁰.

Podejście Federacji Rosyjskiej do „kryzysu gazowego” ze stycznia 2009 r. przedstawił Siergiej Ławrow w trakcie wystąpienia w Radzie Federacji 28 stycznia 2009 r. na temat priorytetów polityki zagranicznej państwa. Podkreślał, że Ukraina spowodowała sztuczny kryzys związany z dostawami gazu do Europy. Siergiej Ławrow traktował ten problem jako duże wyzwanie dla Federacji Rosyjskiej⁹¹.

Polityka prezydenta Wiktora Juszczenki, mająca na celu ograniczanie wpływów rosyjskich, powodowała jednocześnie zmniejszanie przez Rosję wielkości dotacji, m.in. przez wzrost ceny gazu ziemnego. W przypadku zaś prowadzenia przez Ukrainę bardziej prorosyjskiej polityki, należało się spodziewać większej elastyczności „Gazpromu” do „przyznawania ulg”. Żądania Federacji związane ze wzrostem cen odzwierciedlały standardy obowiązujące w Europie, tj. ograniczenie wymiany barterowej z innymi państwami poradzieckimi, zwiększenie przejrzystości działania „Gazpromu” oraz „zaakceptowanie” pełnej suwerenności byłych republik. Rosja wychodziła z założenia, że jeśli Ukraina chce integrować się z Europą, to powinna płacić stawki takie same jak państwa europejskie⁹².

OSW” 2009, nr 1, s. 2–5, URL <<http://www.osw.waw.pl/sites/default/files/TnW76.pdf>>, [dostęp: 12.05.2011]; W. Konończuk, M. Menkiszak, *Eskalacja rosyjsko-ukraińskiego konfliktu gazowego*, „Tydzień na Wschodzie OSW” 2009, nr 2, s. 2–5, URL <<http://www.osw.waw.pl/sites/default/files/TnW77.pdf>>, [dostęp: 12.05.2011]; A. Górską, W. Konończuk, *Koniec rosyjsko-ukraińskiego konfliktu gazowego*, „Tydzień na Wschodzie OSW” 2009, nr 3, s. 2–5, URL <<http://www.osw.waw.pl/sites/default/files/TnW78.pdf>>, [dostęp: 12.05.2011].

⁹⁰ S. Pirani, *Change...*, s. 86; D. Trienin, *Post-imperium...*, s. 225–228.

⁹¹ «Prioritety wniezionej polityki Rossii na sowriemiennom etapie» (Stenogramma wystąpienia na «prawitielstwiennom czasie» w Sowietie Fiedieracyi Fiedieralnogo Sobranija Rossijskoj Fiedieracyi, 28 stycznia 2009 goda), [w:] S. Ławrow, *Mieźdu...*, s. 142–143.

⁹² J. Mankoff, *Russian...*, s. 254.

Po zmianie władzy na Ukrainie Federacja przedstawiła nowe propozycje, w których połączono możliwość stacjonowania Floty Czarnomorskiej z preferencyjnymi cenami dostarczanego gazu ziemnego. Zgodnie z podpisanym 21 kwietnia 2010 r. przez prezydentów Dmitrija Miedwiediewa i Wiktora Janukowycza porozumieniem o przedłużeniu okresu bazowania Floty Czarnomorskiej na Krymie, Ukraina otrzymała zniżkę na importowany gaz ziemny. W aneksie do umowy gazowej z 19 stycznia 2009 r. zaznaczono, że obniżka na dostarczany surowiec wynosiła 100 USD od oficjalnie obowiązującej ceny, przy stawce powyżej 330 USD za 1 tys. m³. Jeśli jednak stawka ta będzie niższa od tej wartości, to rabat będzie wynosił wynieść 30% od wartości kontraktowej. Zniżka ma obowiązywać wyłącznie w okresie funkcjonowania porozumienia o bazowaniu Floty na Krymie⁹³.

Pod koniec lat 90. XX wieku Białoruś otrzymywała gaz ziemny w cenie 30 USD za 1 tys. m³, zaś stawka dla państw Europy Środkowej i Zachodniej wynosiła 95 USD. W tym okresie minimalna cena wydobycia surowca znajdowała się na poziomie 32 USD za 1 tys. m³, co oznaczało, iż Rosja dopłacała 2 USD (poniżej kosztów produkcji) za 1 tys. m³ do eksportu gazu na Białoruś. Kwestia ta była połączona z wysokością taryfy tranzytowej na gaz przepływający przez terytorium Białorusi⁹⁴.

Należy zaznaczyć, że w pierwszej połowie nowego dziesięciolecia XXI wieku Federacja Rosyjska zmieniła strategię wobec Białorusi, co przełożyło się na formy wykorzystania instrumentów energetycznych. Znaczny wpływ na takie podejście miało zadłużenie Białorusi wobec „Gazpromu” za dostarczany gaz i niewywiązywanie się z podpisanymi zobowiązań. „Uparto” odrzucanie przez Białoruś zjednoczenia w ramach Państwa Związkowego na warunkach Rosji spowodowało, iż ta próbowała „przymusić” ją za pomocą instrumentów energetycznych. Federacja starała się również wykorzystywać zadłużenie Białorusi wobec „Gazpromu”, wynikające z importu gazu ziemnego, na przykład przez możliwość ograniczenia dostaw. Działania te miały na celu wywarcie presji na Białoruś, aby zgodziła się dopuścić koncerny z Rosji do prywatyzacji największych przedsiębiorstw – szczególnie „Bieltransgazu”. W praktyce ograniczanie lub czasowe wstrzymywanie dostaw gazu ziemnego na Białoruś przez „Gazprom” doprowadziło do kryzysów energetycznych w latach: 2002, 2004 i 2006⁹⁵.

⁹³ A. Górski, P. Wołowski, *Flota za gaz – Ukraina wiąże się z Rosją*, „Tydzień na Wschodzie OSW” 2010, nr 16, URL <<http://www.osw.waw.pl...flota-za-gaz-ukraina-wiaze-sie-z-rosja>>, [dostęp: 12.05.2010]; I. Topolski, *Flota Czarnomorska jako instrument polityki zagranicznej Federacji Rosyjskiej*, „Stosunki Międzynarodowe International Relations” 2010, t. 42, nr 3–4, s. 162; «*Problemy międzynarodowo-prawowego obieszczenia priorytetnych naprawienj wnieszniej politiki*» (Stenogramma wystupienija w ramach «prawitielstwiennogo czasu» w Sowietie Fiedieracyi Fiedieralnogo Sobranija Rossijskoj Fiedieracyi, 13 maja 2010 goda), [w:] S. Ławrow, *Mieźdu...*, s. 157.

⁹⁴ J. Godin, *Rossija...*, s. 92–95.

⁹⁵ Idem, *Bielorussija...*, s. 148–149; A. Eberhardt, *Problematyka...*, s. 90–93; idem, *Gra...*, s. 163–190.

„Gazprom” od 1 lipca 2002 r. dostarczał⁹⁶ gaz według stawek wewnętrzrosyjskich na poziomie 24 USD za 1 tys. m³. W zamian Białoruś zobowiązała się zwrócić dług i regularnie płacić za bieżący import. Dostawy „Gazpromu” miały wynosić 10,2 mld m³ i nie pokrywały całości zapotrzebowania Białorusi, która była zmuszona zakupić 6,3 mld m³ gazu od firmy komercyjnej „Itera” po 28 USD za tys. m³. Wobec niższej ceny surowca z „Gazpromu” Białoruś, mimo podpisanego kontraktu z „Iterą”, przestała płacić za gaz, zaś operator wstrzymał dostawy. Białoruś rozpoczęła zatem pobór tańszego gazu ponad ustaloną z „Gazpromem” kwotę, nie płacąc za surowiec. W odpowiedzi w listopadzie 2002 r. na początku sezonu grzewczego „Gazprom” wstrzymał dostawy gazu. W tej sytuacji Białoruś musiała ratować się nowym kontraktem z „Iterą”, ale w cenie 40 USD za 1 tys. m³⁹⁷.

„Konflikt gazowy” między Rosją a Białorusią rozpoczął się jeszcze w lipcu 2003 r. i trwał niemal cały rok. Obejmował zarówno kwestię określenia nowych stawek na dostawy gazu, jak i „udziałów” „Gazpromu” w „Bieltransgazie”. Długotrwałe negocjacje między stronami nie zakończyły się porozumieniem. W tej sytuacji „Gazprom” od 1 stycznia 2004 r. zaprzestał dostarczać Białorusi gaz, która w ramach „odwetu” zaczęła pobierać surowiec przesyłany dla odbiorców z Zachodu. W okresie styczeń–czerwiec 2004 r. Białoruś musiała zaopatrywać się w gaz pochodzący od rosyjskich dostawców prywatnych. Ostatecznie impas został przełamany w czerwcu 2004 r., gdy Rosja i Białoruś ustaliły cenę gazu na poziomie 46,68 USD za 1 tys. m³, od 1 stycznia 2004 roku. Przyjęte porozumienie miało obowiązywać do końca roku 2006. Powodem ustępstw Federacji była „potrzeba” utrzymania przez reżim Alaksandra Łukaszenki władzy, a także niestabilizowanie sytuacji na Białorusi⁹⁸. Ponadto, przerwanie dostaw gazu ziemnego w marcu 2004 r. dla Białorusi negatywnie wpłynęło na międzynarodową reputację Rosji i przełożyło się na jej wiarygodność jako partnera UE⁹⁹.

Po wyborach prezydenckich w roku 2006 prezes „Gazpromu” Aleksiej Miller zapowiedział, iż od 1 stycznia 2007 r. ceny gazu dla Białorusi wzrosną, aby dojść do poziomu ogólnoeuropejskiego. „Gazprom” „wstępnie przyrzekał się do dwukrotnej podwyżki”. Przyczyną trzeciego „konfliktu gazowego” było oświadczenie złożone przez „Gazprom” w listopadzie 2006 r. o zamiarze podniesienia od 1 stycznia 2007 r. ceny gazu dla Białorusi do poziomu średniej stawki europejskiej, tj. 216,5 USD za 1 tys. m³. Należy także podkreślić, iż „Gazprom” w tym okresie przygotowywał się do przerwania dostaw na

⁹⁶ W kwietniu 2002 r. Rosja i Białoruś podpisały umowę dotyczącą polityki cenowej, zob.: T. Szulc, *Rola...*, s. 416–417.

⁹⁷ I. Topolski, *Relacje...*, s. 172; idem, *Stosunki białorusko-...*, s. 193; A. Ossowska, *Współpraca...*, s. 175; T. Szulc, *Rola...*, s. 416–417.

⁹⁸ J. Godin, *Bielorussija...*, s. 146–147; I. Topolski, *Relacje...*, s. 172–173; idem, *Stosunki białorusko-...*, s. 193; T. Szulc, *Rola...*, s. 416–417.

⁹⁹ M. Bodio, *Stosunki...*, s. 49; J. Godin, *Bielorussija...*, s. 164–165.

Białoruś. Ostatecznie, w wyniku negocjacji, 31 grudnia 2006 r. w Moskwie prezes „Gazpromu” Aleksiej Miller i wicepremier Białorusi Władimir Siemaszka podpisali porozumienie, na mocy którego zabezpieczono dostawy gazu na Białoruś w latach 2007–2011. Cena gazu dla Białorusi wyniosła w 2007 r. 100 USD za 1 tys. m³, płatnych gotówką¹⁰⁰.

Kryzys gospodarczy na Białorusi spowodował, że przestała płacić za gaz. W odpowiedzi „Gazprom” w sierpniu 2007 r. obniżył do tego stopnia ciśnienie w gazociągu, „aby na Białoruś trafiło tyle surowca, za ile zapłaciła”. W konsekwencji Alaksandr Łukaszenka zgodził się płacić za gaz ustaloną cenę, jednak „jednostronnie zwiększył cło na ropę naftową przesyłaną rurociągami z Rosji na zachód”¹⁰¹.

Podczas spotkania prezydentów Władimira Putina i Alaksandra Łukaszenki w Mińsku 13–14 grudnia 2007 r. ustalono, że w pierwszym kwartale 2008 r. cena 1 tys. m³ gazu dla Białorusi wyniesie 119 USD. Postanowienia te były sprzeczne z warunkami wcześniejszej umowy. Jednocześnie prezydenci Rosji i Białorusi zapewnili o wypełnianiu zobowiązań zawartych w kontrakcie z 31 grudnia 2006 r., dotyczących wielkości i warunków dostaw gazu ziemnego na Białoruś i jego tranzytu w okresie 2007–2011. Ceny od drugiego kwartału do końca roku ustalono na poziomie 128 USD za 1 tys. m³ gazu ziemnego. Nowe stawki na lata 2009–2011 były uzależnione od cen dla odbiorców w Europie Zachodniej. Ponadto, Władimir Putin potwierdził zamiar udzielenia Białorusi kredytu stabilizacyjnego w wysokości 1,5 mld USD na 15 lat z odroczeniem na 5 lat. Co jest istotne, w związku z trudnościami finansowymi Białoruś jeszcze na początku 2007 r. zwróciła się do Federacji o przyznanie pożyczki¹⁰².

25 listopada 2011 r. w Moskwie Rosja i Białoruś podpisały umowę dotyczącą dostaw i tranzytu gazu w okresie 2012–2014. Stawka na gaz została ustalona na poziomie 165,6 USD za 1 tys. m³ od roku 2012¹⁰³.

Bardzo specyficzną formą „pomocy” przez długi okres pozostawała nieuregulowana kwestia dostaw ropy naftowej, tj. określenia taryfy celnej w relacjach Rosji z Białorusią. Zgodnie z porozumieniem o unii celnej, Białoruś sprowadzała ropę bez opłacania Federacji ceł eksportowych. W rafineriach w Mozyrzu i Nowopołocku przerabiano rosyjską ropę naftową, oficjalnie eksportowaną przez koncerny naftowe, a następnie produkty naftowe sprzedawano na Zachód lub reeksportowano do Federacji. Do końca 2006 r. eksport ropy z Rosji nie był

¹⁰⁰ W. Paniuszkin, M. Zygar, *Gazprom...*, s. 178–180; T. Szulc, *Rola...*, s. 416–417; A. Tsyganov, *Russia's...*, s. 235; J. Godin, *Bielorussija...*, s. 146–147, 160–162; I. Topolski, *Relacje...*, s. 173; idem, *Stosunki białorusko-...*, s. 193.

¹⁰¹ W. Paniuszkin, M. Zygar, *Gazprom...*, s. 180; D. Trienin, *Post-imperium...*, s. 226–227.

¹⁰² W. Paniuszkin, M. Zygar, *Gazprom...*, s. 180; J. Godin, *Bielorussija...*, s. 157–158; I. Topolski, *Relacje...*, s. 173; idem, *Stosunki białorusko-...*, s. 193–194; A. Eberhardt, *Problematyka...*, s. 66, 78–93; idem, *Gra...*, s. 153–190; A. Åslund, *Russia's...*, s. 267–268.

¹⁰³ K. Kłysiński, *Alaksandr...*

objęty cłami, a wpływy z tytułu ceł eksportowych trafiały wyłącznie do budżetu Białorusi. Niższe cła wywozowe na Białorusi niż w Federacji spowodowały, że część rosyjskich koncernów naftowych wykorzystywała istniejącą sytuację do eksportu ropy przez Białoruś lub przerabiania jej w rafineriach białoruskich. Paradoksalnie Białoruś, która nie posiadała zasobów tego surowca, czerpała duże dochody ze sprzedaży przerobionej rosyjskiej ropy naftowej. W takiej sytuacji Rosja ponosiła duże straty finansowe ze względu na brak wpływów z ceł eksportowych. Ostatecznie doprowadziło to do „wojny naftowej” pomiędzy Rosją a Białorusią. 1 stycznia 2007 r. Federacja wprowadziła cła na eksport ropy. Białoruś w „odwecie” zastosowała podatek tranzytowy i zaczęła pobierać część ropy z rurociągu „Przyjaźń”. Kryzys zakończyło podpisanie 12 stycznia 2007 r. porozumienia o nowych warunkach obrotu ropą naftową. Zgodnie z umową zrównano białoruskie cła na ropę i produkty naftowe z rosyjskimi. Ustalono, że na granicy rosyjsko-białoruskiej będzie pobierane cło w wysokości 0,293 bieżącej stawki celnej Federacji. W przypadku zakupu ropy na własność, koszty ponosi Białoruś, w przypadku zaś przekazania surowca do przerobu w rafineriach białoruskich – rosyjskie koncerny naftowe¹⁰⁴. Druga kwestia dotyczyła dostaw taniej ropy naftowej z Rosji na Białoruś, które trzykrotnie przewyższały potrzeby wewnętrzne państwa. W konsekwencji nadwyżki ropy naftowej także po przerobieniu w rafineriach, były eksportowane po cenach światowych do innych państw. Pozycja ta stanowiła istotne wpływy do budżetu. Jednak od roku 2007 Rosja „narzuciła” stopniowe przechodzenie na ceny rynkowe, a w roku 2010 doszło do zmniejszenia limitu na tanią ropę naftową do realnego zużycia na Białorusi¹⁰⁵.

Siergiej Ławrow podczas wiosennej części 61. sesji Zgromadzenia Parlamentarnej Rady Europy w Strasburgu 29 kwietnia 2010 r. powiedział, że Rosja jest gotowa do współpracy z Białorusią w budowie elektrowni atomowej. Kwestia ta wiąże się z możliwością współpracy, gdyż Białoruś poszukuje alternatywnych wobec gazu źródeł zapewnienia energii. W listopadzie 2011 r. Federacja przyznała Białorusi pożyczkę w wysokości 10 mld USD na budowę elektrowni atomowej¹⁰⁶.

Pewną prawidłowość w działaniach Federacji przedstawia Dmitrij Trienin, który podkreśla, iż ulgi i subsydia w przypadku Ukrainy były „znoszone w jednej chwili”, zaś wobec Białorusi następowało to stopniowo, etapami. Jednocześnie

¹⁰⁴ A. Tsygankov, *Russia's...*, s. 235; J. Godin, *Rossija...*, s. 183–184; idem, *Bielorussija...*, s. 67–68; A. Stępień-Kuczyńska, M. Słowikowski, *Unia...*, s. 166–167; A. Eberhardt, *Gra...*, s. 101–112, 146–168; idem, *Problematyka...*, s. 62–93; T. Szulc, *Rola...*, s. 416–417.

¹⁰⁵ D. Trienin, *Post-imperium...*, s. 226–227; T. Szulc, *Rola...*, s. 416–417.

¹⁰⁶ *Stenogramma otwiotow na woprosy parlamentarijew posle wystuplenija na wiesieniej czasti 61-j siessii PASJe, Strasburg, 29 aprielja 2010 goda*, [w:] S. Ławrow, *Mieźdu...*, s. 661; A. Eberhardt, *Problematyka...*, s. 63–66; idem, *Gra...*, s. 144–153; I. Topolski, *Relacje...*, s. 174–175; idem, *Stosunki białorusko-...*, s. 195–196; K. Kłysiński, *Alaksandr...*

prezydent Alaksandr Łukaszenka stał się bardziej podatny na naciski wraz z pojawieniem się w roku 2010 na Białorusi problemów finansowych¹⁰⁷.

Rosja w okresie 2000–2001 zastosowała wobec Mołdawii „naciski gazowe”, które były związane z kwestiami ekonomicznymi – problem zadłużenia – oraz politycznymi, tj. „tworzeniem GUUAM”¹⁰⁸. Latem 2005 r. cena gazu dostarczanego Mołdawii wzrosła o 5,6%, co traktowano jako odpowiedź na pogarszanie się relacji rosyjsko-mołdawskich, a także na prozachodnią politykę prezydenta Władimira Woronina. Na przełomie lat 2005–2006 Mołdawia, oprócz Ukrainy, także nie przyjęła nowych warunków umowy. W konsekwencji doszło do wstrzymania przez „Gazprom” dostaw gazu. Z punktu widzenia „Gazpromu”, Mołdawia nie była ważnym krajem tranzytowym. Na Ukrainie przerwa trwała 2 dni, zaś w przypadku Mołdawii 16 dni. Władze państwa w tej sytuacji zostały „zmuszone do przyjęcia oferty” „Gazpromu”, a cena gazu ziemnego wzrosła w roku 2006 z 80 USD do 160 USD za 1 tys. m³. W drugim zaś kwartale 2009 r. osiągnęła poziom 250 USD za 1 tys. m³, co mieściło się w ramach retorsji ekonomicznych¹⁰⁹.

Ponadto, Federacja dostarczała gaz do NRM, mimo iż tylko w części otrzymywała za niego zapłatę. Rosja akceptowała sprzedaż surowca jedynie „za częściową odpłatność i na nieściągalny kredyt”. Pozostała część zaś była dopisywana do długu zagranicznego Naddniestrza. W tej sytuacji władze Naddniestrza przy cenie zakupu gazu (w roku 2007) wynoszącej 193 USD za 1 tys. m³ sprzedawały go po stawkach znacznie niższych odbiorcom indywidualnym (50 USD) i przedsiębiorstwom (105 USD)¹¹⁰.

Należy również zaznaczyć, iż elektrownia Cuciurgan położona na obszarze Naddniestrza, stanowi własność państwowego koncernu energetycznego Inter RAO JES (Połączone Systemy Energetyczne). W sytuacji pogorszenia relacji rosyjsko-mołdawskich doszło do wstrzymania przez przedsiębiorstwo w latach 2004 i 2005 dostaw energii elektrycznej do Mołdawii. W tym okresie pokrywało 30% zapotrzebowania państwa¹¹¹. Ponadto, do koncernu energetycznego RAO JES należała kompania energetyczna w Mołdawii (nie podano wielkości udziału)¹¹². Paradoksalnie, administracja prezydenta Władimira Woronina współpracuje z koncernami sektora energetycznego Rosji, tj. z „Gazpromem” i Połączonymi Systemami Energetycznymi. Przykładem jest projekt dotyczący współpracy energetycznej z wykorzystaniem elektrowni Cuciurgan położonej na terytorium Naddniestrza, a nabytej przez Inter RAO JES wbrew władzom

¹⁰⁷ D. Trienin, *Post-imperium...*, s. 226–227.

¹⁰⁸ V. Chały, *Ukraina...*, s. 30.

¹⁰⁹ A. Åslund, *Russia's...*, s. 267–268; M. Kosienkowski, *Naddniestrzańska...*, s. 109; A. Stępień-Kuczyńska, M. Słowikowski, *Unia...*, s. 192–194.

¹¹⁰ M. Kosienkowski, *Naddniestrzańska...*, s. 49, 87; J. Solak, *Mołdawia...*, s. 64–65.

¹¹¹ N. Popescu, A. Wilson, *Polityka...*, s. 56–57; iidem, *The...*, s. 32–33.

¹¹² D. Trienin, *Post-imperium...*, s. 207.

Mołdawii. W praktyce doszło nie tylko do zaakceptowania faktycznego stanu, ale także otworzono możliwość korzystania z linii wysokiego napięcia na obszarze Mołdawii do sprzedaży energii elektrycznej państwom bałkańskim, w tym Rumunii¹¹³.

* * *

W procesach budowy wspólnej przestrzeni gospodarczej w rzeczywistości uczestniczy tylko Białoruś, praktycznie we wszystkich projektach. Natomiast Ukraina sporadycznie w ramach WPG, zaś Mołdawia nie jest nimi zainteresowana. Do najskuteczniejszych instrumentów ekonomicznych, które wykorzystuje Rosja, należy zaliczyć różnego rodzaju sankcje, w tym embargo. Jednak, co jest charakterystyczne, środki nacisku gospodarczego, włącznie z energetycznymi, w dużym stopniu były wykorzystywane do realizacji celów politycznych Federacji Rosyjskiej. Działania Rosji w płaszczyźnie ekonomicznej wobec przede wszystkim Ukrainy i Białorusi koncentrują się na „przekupieniu” lub inaczej „kupowaniu” lojalności politycznej w zamian za preferencje i ulgi na dostawy surowców energetycznych. Dodatkowo, Białoruś otrzymuje kredyty stabilizacyjne, *de facto* na utrzymanie u władzy reżimu prezydenta Alaksandra Łukaszenki.

¹¹³ A. Stępień-Kuczyńska, M. Słowikowski, *Unia...*, s. 218–219; M. Kosienkowski, *Naddnie- strzańska...*, s. 51; J. Solak, *Mołdawia...*, s. 72.

ROZDZIAŁ 6

Działania Federacji Rosyjskiej wobec państw Europy Wschodniej na płaszczyźnie społeczno-kulturowej

W wyniku rozpadu ZSRR doszło także do „podziału” wspólnej przestrzeni kulturowej. Jednocześnie zmianie uległo podejście mieszkańców republik poradzieckich do Federacji Rosyjskiej. Kwestię tę przedstawia Dmitrij Trienin, który podkreśla, że stopniowo zanikała „orientacja na Rosję i psychologiczne uzależnienie od niej”. Inaczej postrzegano także Moskwę, którą starsze pokolenie traktowało jako ważne miejsce „podróży” – swego rodzaju „Mekkę” na terytorium ZSRR, zaś dla ich dzieci czy też wnuków miejsce to stanowi tylko pewien punkt na mapie. Przewartościowaniu uległo również postrzeganie samego Kremla, już nie jako jeden z ważnych ośrodków władzy na świecie, jak dawniej, lecz tylko jako „zabytkową twierdzę”. Co więcej, wielu mieszkańców republik poradzieckich wcześniej „odwiedziło” stolicy państw Zachodu czy też Azji lub Bliskiego Wschodu niż Moskwę. Ponadto, Rosja, mimo wyższej stopy życiowej w porównaniu z innymi państwami poradzieckimi, nie stała się dla nich wystarczająco atrakcyjna. Dmitrij Trienin podkreśla, że Federacja może przyciągnąć migrację zarobkową, ale nie myślących o przyszłości przedstawicieli elit. Istotę całej sytuacji oddaje Stanisław Bieleń, wskazując, iż „realizm polityczny nakazywał widzieć zbieżność kulturową Federacji z najbliższymi sąsiadami, tj. Ukrainą i Białorusią”¹.

Ponadto, jako jeden ze środków nacisku Rosji wobec państw Europy Wschodniej, a szczególnie w stosunku do Ukrainy i Mołdawii, Nicu Popescu i Andrew Wilson wymieniają wpływ rosyjskich środków masowego przekazu – decydujących o wizerunku świata. Do innych form zaliczają wykorzystywanie retoryki braterstwa czy też „ekspansję paszportową”².

¹ D. Trienin, *Post-imperium: jewrazijskaja istorija*, Moskwa 2012, s. 306; S. Bieleń, *Oblicza imperializmu rosyjskiego*, [w:] *Rosja między imperium a mocarstwem nowoczesnym*, A. Dudek, R. Mazur (red.), Toruń 2010, s. 36.

² N. Popescu, A. Wilson, *Polityka Unii Europejskiej i Rosji wobec wspólnych sąsiadów*, Londyn–Warszawa 2010, s. 64, 75, 80–81; iidem, *The Limits of Enlargement-lite: European and Russian Power in the Troubled Neighbourhood*, London 2009, s. 38, 45, 49.

W tym rozdziale pracy zostaną przedstawione najważniejsze formy działania, do których należy zaliczyć współpracę naukową i kulturową, ochronę diaspory rosyjskiej oraz popularyzację języka rosyjskiego i kultury narodów Rosji. Należy podkreślić, iż granica pomiędzy nimi jest dość płynna, a zakres poruszanej problematyki w pewnym stopniu zachodzi na siebie lub się pokrywa. Niniejszą część pracy uzupełnia czwarty podrozdział nt. wsparcia dla Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej, które obejmuje swoim zakresem także „wykorzystanie” RCP przez Federację w działaniach wobec Ukrainy, Białorusi i Mołdawii.

6.1. Współpraca naukowa i kulturalna

Stopniowe osłabianie wpływów politycznych i kulturalnych oraz pozycji języka rosyjskiego, zdaniem Dmitrija Trienina, spowodowało, że Federacja podjęła odpowiednie kroki, które miały przeciwdziałać tym niekorzystnym tendencjom. W tym celu prezydent Dmitrij Miedwiediew powołał przy Ministerstwie Spraw Zagranicznych Rosji Federalną Agencję ds. WNP, rodaków mieszkających poza granicami państwa oraz międzynarodowej współpracy humanitarnej Federalnej Agencji ds. WNP podlegało ponad 50 rosyjskich centrów kultury i nauki poza granicami państwa. Organizacja ta była wzorowana na Agencji ds. Rozwoju Międzynarodowego w USA. Zgodnie z założeniami, działalność Federalnej Agencji ds. WNP koncentruje się na problemach społecznych oraz na diasporze rosyjskiej, w tym na rozwoju systemu nauczania języka rosyjskiego, przyjęciu środków kulturowych i naukowych w celu jego popularyzacji i wspieraniu zagranicznej rusycystki, monitorowaniu studiowania i nauczania języka rosyjskiego³.

Siergiej Ławrow podczas wystąpienia na temat nowych inicjatyw w roku przewodniczenia Rosji w WNP w trakcie Międzynarodowego Forum Ekonomicznego Państw Członków Wspólnoty, 5 marca 2010 r. w Moskwie, podkreślił, że Federalna Agencja ds. WNP stała się skutecznym instrumentem rozwoju wzajemnie korzystnej współpracy z państwami Wspólnoty w sferze nauki, oświaty, kultury, sportu, wymiany młodzieży i w innych dziedzinach. Struktura ta zajmuje się także rozpowszechnianiem informacji o Rosji, jej „bogatej” historii i dziedzictwie kulturowym, potencjale ekonomicznym i duchowym

³ *Stenogramma wystuplenija na Wsiemirnom konfieriencyi sootieczestwiennikow, Moskwa, 31 oktiabria 2008 goda*, [w:] S. Ławrow, *Mieżdu proszłym i buduszczim. Rossijskaja diplomacija w mieniajuszczemsia mirie*, Moskwa 2011, s. 835–837; *Wystuplenije na wtoroj Assambleje Rus-skogo mira, Moskwa, 3 nojabria 2008 goda*, [w:] *ibid.*, s. 837–838; *Stenogramma wystuplenija na wstriece s czlenami Wsiemirnogo Koordinacyonnogo sowieta sootieczestwiennikow, Moskwa, 30 marta 2009 goda*, [w:] *ibid.*, s. 839; «*Sozidatielnyj potencyał Russkogo mira*» (Statja, opublikowannaja w «Rossijskoj gazietie», 30 nojabria 2009 goda), [w:] *ibid.*, s. 839–841; D. Trienin, *Post-imperium...*, s. 305.

w celu umocnienia powiązań z partnerami zagranicznymi, co oznacza promocję państwa poza jego granicami. Ponadto, przedstawicielstwa Federalnej Agencji ds. WNP, tj. Rosyjskie Centra Nauki i Kultury istnieją także w Kijowie, Mińsku (otwarte w 2010 r.) i Kiszyniowie (2009 r.). Działalność ich jest ukierunkowana na rozszerzanie i umacnianie dwustronnych powiązań kulturalnych, naukowych, oświatowych i naukowo-technicznych, a także na podtrzymywanie obiektywnego obrazu Rosji w świecie. Ważne miejsce zajmuje również zapoznanie społeczeństw państw Europy Wschodniej z osiągnięciami Federacji w różnych dziedzinach. Siergiej Ławrow uważa, iż Federalna Agencja ds. WNP stała się efektywnym instrumentem realizacji *Koncepcji polityki zagranicznej Federacji* na płaszczyźnie międzynarodowej współpracy humanitarnej⁴

Jakub Olchowski do trzech głównych filarów dyplomacji kulturowej Federacji Rosyjskiej zalicza⁵:

1. Kulturę masową – rosyjska sztuka, literatura, filmy odwołujące się do tradycji kulturowo-historycznej, w tym prawosławia oraz Rusi/Rosji i ZSRR.

2. Zinstytucjonalizowane podmioty:

a) finansowane przez państwo struktury, które koncentrują się na propagowaniu kultury oraz języka rosyjskiego, a także na zachowaniu wpływów kulturowych Rosji w przestrzeni poradzieckiej – Fundacja „Ruskij Mir”, Fundacja „Jedność na Rzecz Rosji”, Federalna Agencja ds. WNP i Rosyjskie Centra Kultury i Nauki, Izba Społeczna Federacji Rosji;

b) stowarzyszenia tworzone w celu poprawy statusu wspólnoty – działają poza terytorium Federacji w miejscach, gdzie występują duże skupiska diaspory rosyjskiej oraz znaczne wpływy kultury rosyjskiej – lub też w celu ich zdobycia.

3. „Politykę historyczną” – określenie „chwalebnej wersji” historii Rosji.

Rosja stara się wykorzystywać organizacje pozarządowe do prowadzenia *soft power*. Zalicza się do nich m.in. „Instytut Krajów WNP” i Fundacja „Ruskij Mir”. Działalność tych struktur koncentruje się na przekazywaniu środków

⁴ *Stienogramma wystuplenija na Mieždunarodnom ekonomičeskom forumie gosudarstwuczastnikow SNG «Nowyje inicjatywy w God priedsiedatelstwa Rossii w SNG»*, Moskwa, 5 marta 2010 goda, [w:] S. Ławrow, *Mieždu...*, s. 708; *Stienogramma wystuplenija na otkrytiii mieždunarodnogo obščestwennogo foruma «Rol narodnoj diplomatii w razwittii mieždunarodnogo gumanitarnogo sotrudničestwa»*, 16 diekabria 2010 goda, [w:] *ibid.*, s. 831; *O Priedstawitelstwie*, URL <<http://ukr.rs.gov.ru/node/1>>, [dostęp: 30.06.2012]; *O Priedstawitelstwie*, URL <<http://blr.rs.gov.ru/node/1>>, [dostęp: 30.06.2012]; *O Priedstawitelstwie*, URL <<http://mda.rs.gov.ru/node/1>>, [dostęp: 30.06.2012]; *Stienogramma wystuplenija Ministra inostrannyh diel Rossii S.W.Ławrowa na cერიemonii otkrytija w Minskie Rossijskogo centra nauki i kultury*, 23 nojabria 2010 goda, URL <<http://www.mid.ru/bdomp/ns-rsng.nsf/6bc...>>, [dostęp: 30.06.2012].

⁵ J. Olchowski, *Od imperializmu kulturowego do dyplomacji kulturowej*, [w:] *Rosja między imperium a mocarstwem nowoczesnym*, A. Dudek, R. Mazur (red.), Toruń 2010, s. 146–149; B. Bojarczyk, J. Olchowski, A. Ziętek, *Od dominacji kulturowej do soft power. Kultura w promocji państw*, [w:] *Międzynarodowe stosunki kulturalne. Podręcznik akademicki*, A. Ziętek (red.), Warszawa 2010, s. 154–156.

finansowych dla różnych ugrupowań politycznych i organizacji pozarządowych o charakterze prorosyjskim, także często w formie niejawnej. Podobne stanowisko zajmuje Dmitrij Trienin, który do nowych środków działania zalicza pomoc przyjaznych Rosji podmiotów pozarządowych, w tym filii rosyjskich organizacji pozarządowych, wspieranie projektów o określonym przeznaczeniu o charakterze oświatowym, społecznym, kulturalnym, a także fundowanie stypendiów i tworzenie bibliotek. Siergiej Ławrow zaś zaznacza, iż Rosja popiera inicjatywę Międzypaństwowego Funduszu Współpracy Humanitarnej Państw Członkowskich WNP, który w okresie swojego funkcjonowania przyczynił się do rozwoju korzystnej dla państw poradzieckich współpracy w sferze nauki, oświaty, kultury, sportu, wymiany młodzieży i innych dziedzin⁶.

W ramach współpracy naukowej i kulturalnej Rosji z państwami Europy Wschodniej jedną z najbardziej drażliwych spraw jest „polityka historyczna”. Należy jednak zaznaczyć, że problematyka ta dotyczy przede wszystkim Ukrainy i w znacznie mniejszym stopniu Mołdawii. Nie obejmuje natomiast Białorusi. „Polityka historyczna” stanowi ważny problem związany z interpretacją wydarzeń historycznych w Rosji. Do najbardziej drażliwych kwestii w relacjach z Ukrainą zalicza się inne spojrzenie na: okres Rusi Kijowskiej, początek integracji obu państw – ugoda perejesławska, osobę hetmana Iwana Mazepy, okres *Wielkiego Głodu (Gołodomor)*, czy też II wojnę światową.

Kwestie historyczne stanowią bardzo złożony problem w polityce Federacji wobec Ukrainy. Ukraina po uzyskaniu suwerenności dążyła, z jednej strony, do odcięcia się od ZSRR, który był utożsamiany z Rosją i kojarzył się z komunizmem, Stalinem, *Gołodomorem* i Armią Czerwoną. Z drugiej zaś strony, „tworzyła” własną historię państwa. Podejście to wymagało rewizji wcześniejszego okresu, a także zerwania powiązań kulturowo-historycznych z Rosją. Pojawił się problem „odmiennego” postrzegania określanych wydarzeń, co zostało uznane za „tworzenie alternatywnej historii”. W Federacji i na Ukrainie inaczej interpretuje się historię związaną z politycznym i etnicznym pochodzeniem Rusi Kijowskiej oraz późniejsze wydarzenia. Jednocześnie każde z państw stara się „zawłaszczyć” tylko dla siebie Księstwo Kijowskie. Kolejny problem dotyczy znaczenia ugody perejesławskiej z roku 1654. W Rosji jest przedstawiana jako zjednoczenie dwóch „bratnich” narodów, które przyczyniło się do „ochrony” narodu ukraińskiego. Dla porównania, na Ukrainie wydarzenie to uznawano m.in. za początek ograniczania niezależności terytorium kontro-

⁶ N. Popescu, A. Wilson, *Polityka...*, s. 61–62; iidem, *The...*, s. 36; D. Trienin, *Post-imperium...*, s. 305; *Wystuplenije na mieżdunarodnoj konfierenciji «Mieżkulturnyj dialog – sistiemooobrazujuszczij faktor razwitija gumanitarnogo sotrudniczestwa na prostranstwie SNG», Moskwa 18 ijunia 2009 goda*, [w:] S. Ławrow, *Mieźdu...*, s. 827; *Stienogramma wystuplenija na otkrytii mieżdunarodnogo obszczestwiennogo foruma «Rol narodnoj diplomatii w razwitii mieżdunarodnogo gumanitarnogo sotrudniczestwa...*, s. 831.

lowanego przez Kozaków⁷. Inna kwestia wiąże się z „interpretacją” bitwy pod Konotopem, stoczonej 29 czerwca 1659 r., w której Kozacy ukraińscy pod dowództwem hetmana Iwana Wyhowskiego pokonali wojska ruskie i wiernych im kozaków zaporoskich pod wodzą kniazia Aleksieja Trubieckiego⁸.

Większe kontrowersje budzi spojrzenie na bitwę pod Połtawą i na postać hetmana Iwana Mazepy. Zwycięstwo wojsk cara Piotra I nad wojskami króla Karola XII „uczyniło Rosję wielkim mocarstwem europejskim”, tj. Imperium. Natomiast z punktu widzenia Ukrainy, zniweczyło plan uzyskania niepodległości z pomocą Szwecji. Wielka wojna północna była dla Ukraińców „cudzym konfliktem”. Hetman Iwan Mazepa, formalnie poddany cara w Rosji, został nazwany zdrajcą, zaś na Ukrainie uznano go za bohatera narodowego. Jego podobizna znajduje się na banknocie o nominale 10 hrywien (UAH)⁹. Kręgi nacjonalistyczne na Ukrainie „twierdzą”, iż w ramach Imperium Rosyjskiego i ZSRR była ona kolonią lub terytorium okupowanym. Sami Ukraińcy stanowili jednak część elit władzy ówczesnego państwa, a także przyczynili się do budowy imperium¹⁰.

Drażliwy problem stanowi dla Ukrainy kwestia „interpretacji” tzw. *Gołodomoru* z lat 1932–1933, który w wyniku masowej kolektywizacji i rekwizycji zboża w okresie słabych plonów doprowadził do śmierci ponad 4 mln chłopów i mieszkańców miast. Ponadto, część osób zginęła, gdyż ówczesne władze (republikańskie i związkowe) odmówiły udzielenia pomocy¹¹. Za przeprowadzenie tych „zbrodni” oskarża się Stalina i jego komunistyczny reżim¹².

⁷ Podejście historiografii w Rosji i na Ukrainie do Rusi Kijowskiej oraz do „(wspólnych) dziejów obu narodów”, zob.: M. A. Molchanov, *Political Culture and National Identity in Russian-Ukrainian Relations*, College Station, TX: Texas A & M University Press, 2002, s. 60–293.

⁸ S. Żyłcow, *Ukraina: 20 let puti k nezawisimosti*, Moskwa 2012, s. 57, 276–278; D. Trienin, *Post-imperium...*, s. 295.

⁹ D. Trienin, *Post-imperium...*, s. 295–296; R. Szporluk, *Russia, Ukraine, and the Breakup of the Soviet Union*, Stanford 2000, s. 212–213; M. A. Molchanov, *Political...*, s. 67–68; S. Żyłcow, *Ukraina...*, s. 273–279.

¹⁰ D. Trienin, *Post-imperium...*, s. 288–289, 294–296.

¹¹ Dodatkowo kilka milionów osób pochłonęła wojna domowa i represje stalinowskie. Głód występował także w innych regionach Rosji, w tym m.in. na Powołżu i w Stawropolu, ale o tym elity polityczne na Ukrainie „nie wspominają”, oskarżając Rosjan. Podejście takie wskazuje, iż klęska głodu istniała w innych regionach państwa i fakt ten przekreślał tenże argument Ukrainy przeciwko Rosji, zob.: S. Żyłcow, *Ukraina...*, s. 255–260, 318.

¹² A. Mitrofanowa, T. Awdiejewa, W. Cykało, *Bor'ba s ugrozami bezopasnosti w razlicznych oblastiach*, [w:] *Wnieszniaja politika i diplomatija Rossijskoj Fiedieracyi. Uczebnik*, A. Panow (red.), Moskwa 2010, s. 143–147; A. Sołżenicyn, *Rosja w zapaści*, Warszawa 1999, s. 51–52; A. Wojcechowski, G. Tkaczenko, «Oranżewyje» – nositeli nieofaszysma, [w:] *Bandierizacyja Ukrainy – glawnaja ugroza dla Rossii*, J. Kozłow (red.), Moskwa 2008, s. 371–382; J. Kozłow, «Galiczina – nie Ukraina, galicyjskije nacjonalisty – nie ukraińcy», [w:] *ibid.*, s. 383–397; G. Tkaczenko, *Mif o gołodomorie – izobrietienije manipulatorow soznaniem*, [w:] *ibid.*, s. 440–442; D. Trienin, *Post-imperium...*, s. 294–295; M. A. Molchanov, *Political...*, s. 80–82, 176–177; S. Żyłcow, *Ukraina...*, s. 255–260, 318.

Dodatkowy problem stanowi kwestia interpretacji *Gołodomoru*. Władze Ukrainy, szczególnie w okresie prezydentury Wiktora Juszczenki, starały się kształtować historię państwa jako „narodu-ofiary” a jej podstawę opierały na *Wielkim Głodzie*, który nazywały „najstraszniejszą katastrofą humanitarną XX wieku”. Ponadto, Ukraina dążyła do uznania tego wydarzenia za „ludobójstwo narodu ukraińskiego”. Działania w tym celu zostały podjęte na wiosnę 2006 r. na forum WNP. Jednak stanowisko Ukrainy poparły tylko Mołdawia, Gruzja i Azerbejdżan. Pozostałe państwa, w tym Rosja i Białoruś, były przeciwne lub wstrzymały się od głosu. Problem ponownie „zaostrzył się” w listopadzie 2007 r. – co negatywnie wpłynęło na relacje rosyjsko-ukraińskie – gdy Ukraina przedłożyła w ONZ rezolucję, w której klęska głodu z lat 1932–1933 miała zostać określona jako „akt ludobójstwa przeciwko narodowi ukraińskiemu”. „Współczesnej” Rosji nie oskarżano o to przestępstwo, a Ukraina wskazywała jako winnych tego czynu „ówczesne” przywództwo ZSRR na czele z Józefem Stalinem oraz kierownictwo USRR. Paradoksalnie, elity władzy w Federacji zareagowały dość ostro. Działania Ukrainy zostały odebrane jako dążenia do przedstawienia tego wydarzenia jako „ludobójstwo narodu ukraińskiego, zorganizowane przez bolszewicką Moskwę”. Federacja odrzuciła poparcie dla tego projektu, twierdząc, iż głód dotknął także wiele obszarów Rosji i Kazachstanu i dlatego nie można go określić jako ludobójstwo Ukraińców. Brakowało „twardych dowodów” na poparcie hipotezy o ludobójstwie Ukraińców. Jednocześnie sytuacja ta pokazała, że Rosja stała się „strażnikiem” przeszłości Związku Radzieckiego, a każdy „atak” w tej kwestii mógł zostać odebrany „negatywnie”. Polityka Federacji była podyktowana przede wszystkim interesami narodowymi i geopolityką, a nie wartościami ogólnoludzkimi. Ostatecznie Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych przyjęło kompromisową propozycję, bez słowa „ludobójstwo”, którą poparła również Rosja. W konsekwencji zmiana kwalifikacji *Gołodomoru* z „ludobójstwa” na „przestępstwo stalinowskie”, „pozwoliła” prezydentowi Dmitrijowi Miedwiediewowi złożyć podczas wizyty na Ukrainie wieniec na pomniku ofiar tego okresu¹³.

Złożony problem stanowi rozbieżność „interpretacji” II wojny światowej, w tym także odpowiedniego przedstawienia w podręcznikach historii w obu państwach. Zdaniem Siergieja Ławrowa, w Federacji jest określana jako „Wielka Wojna Ojczyźniana”, a do „dnia zwycięstwa” nad III Rzeszą i wkładu Związku Radzieckiego w ostateczny sukces przywiązuje się dużą wagę. Dla Rosjan II wojna światowa rozpoczęła się w czerwcu 1941 r. atakiem Hitlera na ZSRR. Natomiast na Ukrainie została nazwana „radziecko-nazistowską”. Ponadto, Ukraińcy z Ukrainy Zachodniej „pamiętają” o dwóch atakach. Pierwszym było wkroczenie 17 września 1939 r. Armii Czerwonej, które przyniosło

¹³ D. Trienin, *Post-imperium...*, s. 288–289, 294–296; S. Żyłcow, *Ukraina...*, s. 255–260, 318.

„kolektywizację, rozkułaczanie i działania NKWD”, zaś w odczuciu Rosjan oznaczało „wyzwolenie ziem ruskich”. Drugi nastąpił 22 czerwca 1941 r., gdy wojska III Rzeszy zaatakowały Związek Radziecki. Na Ukrainie pojawiły się głosy, że „mieszkańcy czekali na przyjście faszystów z nadzieją na oswobodzenie od bolszewickiej tyranii”¹⁴.

Zdaniem autorów rosyjskich, działania Ukrainy i Mołdawii należało porównać do „oczerniania ZSRR”, a pośrednio do „przedstawiania negatywnego wizerunku Federacji”¹⁵. Istotny problem stanowi ochrona miejsc pamięci oręża rosyjskiego/radzieckiego, a także gloryfikowanie „bohaterów”, którzy w okresie II wojny światowej współpracowali z nazistami. Zasadnicza kwestia dotyczy postrzegania działalności Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów – Ukraińska Powstańcza Armia (OUN-UPA). Według Rosjan, organizacja ta kolaborowała z Niemcami, m.in. przez „eliminowanie” zwolenników państwa radzieckiego i zwalczanie oddziałów partyzanckich. W takim ujęciu jej członkowie byli zdrajcami dokonującymi zbrodni wspólnie z nazistami, weterani Armii Czerwonej zaś to bohaterowie. Natomiast według Ukraińców, UPA starała się „wskrzesić” państwo ukraińskie, w tym także pod protektoratem III Rzeszy. Ponadto, jej działalność postrzegano jako „militarny sprzeciw wobec stalinizmu”. W niepodległej Ukrainie przywódcy i członkowie UPA stali się prawdziwymi bohaterami i „bojownikami o wolność i niepodległość”, zaś żołnierzy Armii Czerwonej przedstawiano jako „okupantów”. Na Ukrainie Zachodniej inaczej podchodzi się również do powstania dywizji SS „Galizien”. Projekt prezydenta Wiktora Juszczenki, zakładający zrównanie statusu kombatantów walczących w Armii Czerwonej i członków UPA, wywołał sprzeciw nie tylko w Rosji, ale także wśród części społeczeństwa Ukrainy. Zbliżona sytuacja, dotycząca moralnych kompromisów, występuje również w Mołdawii, gdzie mieszkańcy ówczesnej republiki walczyli zarówno w szeregach Armii Czerwonej, jak i w siłach zbrojnych Rumunii, które okupowały Odessę i uczestniczyły w bitwie pod Stalingradem. Wiktor Janukowycz po objęciu urzędu prezydenta dokonał „korekty polityki historycznej państwa”. Do najważniejszych kwestii należy zaliczyć uznanie *Gołodomoru* za przestępstwo stalinowskie, a nie jak wcześniej za ludobójstwo, pozbawienie

¹⁴ D. Trienin, *Post-imperium...*, s. 289–295; S. Żylcow, *Ukraina...*, s. 127–128, 268–279, 316–319; M. A. Molchanov, *Political...*, s. 83–85, 209–210; *Stienogramma wystupienija na wiesienniej 61-j siessii Parlamientskoj assamblei Sowjeta Jewropy, Strasburg, 29 aprielja 2010 goda*, [w:] S. Ławrow, *Mieżdud...*, s. 785–792; «65-letije Wielikoj Pobiedy» (Statja, opublikowanana w «Diplomaticzeskom jeżegodniku» za 2009 god), [w:] *ibid.*, s. 792–800; «Odna na wsiech» (Statja, opublikowanana w żurnale «Itogi» 17 maja 2010 goda), [w:] *ibid.*, s. 800–806; «65-ia godowszczina okonczenija Wtoroj mirowoj wojny: istorija i sowriemiennost'» (Statja, opublikowanana w kitajskoj gazetie «Žen'min' zhybao», 24 sentiabria 2010 goda), [w:] *ibid.*, s. 806–811.

¹⁵ Wizerunek Rosji w odbiorze Ukrainy, Białorusi i Mołdawii, zob.: Sz. Kardaś, *Wizerunek Rosji w przestrzeni poradzieckiej*, [w:] *Wizerunki międzynarodowe Rosji*, S. Bieleń (red.), Warszawa 2011, s. 166–169.

Stepana Bandery pośmiertnie przyznanego mu tytułu Bohatera Ukrainy oraz odwołanie na drugi plan Instytutu Pamięci Narodowej¹⁶.

Treści zawarte w podręcznikach do historii obu państw wywierały również wpływ na „kształtowanie negatywnego wizerunku sąsiada”. W tym przypadku występowała także „interpretacja” faktów historycznych wbrew prawdzie historycznej. „Przedstawianie” wizerunku Rosji i samych Rosjan oraz ich roli w historii Ukrainy w dużym stopniu było powiązane z ogólnymi trendami wpływającymi na rozwój wiedzy historycznej i kształcenie w niepodległej Ukrainie¹⁷. Siergiej Ławrow wspomina o wspólnej pracy historyków Rosji i Ukrainy¹⁸.

W trakcie wystąpienia w Radzie Federacji na temat bilansu przewodnictwa Rosji w WNP, 24 grudnia 2010 r., Siergiej Ławrow poruszył problem przyjęcia przez Zgromadzenie Ogólne NZ rezolucji zaproponowanej przez Federację – co roku wnosi ten projekt – dotyczącej potrzeby walki z nowymi przejawami neonazizmu, ksenofobii, rasizmu, w której bezpośrednio potępia się traktowanie żołnierzy „Waffen-SS” jako bohaterów. Propozycja ta nie spotkała się z aprobatą wszystkich państw. W grupie ponad 50 oponentów głosujących przeciwko znalazły się dwie republiki poradzieckie – Ukraina i Mołdawia¹⁹.

Pewnym ewenementem jest kształtowanie „narodu naddniestrzańskiego” przez władze Naddniestrzańskiej Republiki Mołdawskiej na bazie „idei wspólnoty z Rosją”. Wśród przykładów wymienia się m.in. odwoływanie się do „wspólnej historii” oraz do osoby Aleksandra Suworowa, wyzwoliciela i bohatera narodowego, a także „symbolu współpracy Naddniestrza z Rosją”²⁰.

¹⁶ A. Mitrofanowa, T. Awdiejewa, W. Cykało, *Bor'ba...*, s. 143–147; *Stienogramma wystupienija na wiesiennej 61-j siessii Parliamentskoj assamblei Sowietu Jewropy...*, s. 785–792; «65-letije Wielikoj Pobiedy...», s. 792–800; «Odna na wsiech...», s. 800–806; «65-ia godowszczina okonczanija Wtoroj mirowoj wojny: istorija i sowriemiennost'...», s. 806–811; A. Sołżenicyn, *Rosja...*, s. 51–52; A. Wojcechowski, G. Tkaczenko, «Oranżewyje...», s. 371–382; J. Kozłow, «Galiczina...», s. 383–397; G. Tkaczenko, *Mif...*, s. 440–442; D. Trienin, *Post-imperium...*, s. 289–296; S. Żyłcow, *Ukraina...*, s. 127–128, 268–279, 316–319; idem, *Nieokonczennaja pjesa dla «oranżewoj» Ukrainy. Po sledam sobytij*, Moskwa 2005, s. 23, 278; M. A. Molchanov, *Political...*, s. 83–85, 209–210.

¹⁷ I. Snieżkowa, *Obraz Rossii i Ukrainy w przedstawnienjach ruskkoj i ukraińskkoj mołodieży*, [w:] *Rossija i Ukraina: etnopoliticeskije aspiekty wzaimodiejstwija. Sbornik statiej*, I. Snieżkowa, L. Ostapienko (red.), Moskwa 2007, s. 120–126; T. Guzienkowa, *Obraz Rossii w ukraińskom istoriceskom obrazowanii*, [w:] *Rossija i Ukraina: etnopoliticeskije aspiekty wzaimodiejstwija. Sbornik statiej*, I. Snieżkowa, L. Ostapienko (red.), Moskwa 2007, s. 127.

¹⁸ *Stienogramma wystupienija na «Miurdalewskich cztienijach»*, *Żieniewa*, 12 fiewrala 2008 goda, [w:] S. Ławrow, *Mieźdu...*, s. 393.

¹⁹ «*Ob itogach priedsiedatielstwa Rossii w Sodrużestwie Niezawisimych Gosudarstw»* (Stienogramma wystupienija w Sowietie Fiedieracyi Fiedieralnogo Sobranija Rossijskoj Fiedieracyi w ramach «prawitielstwienno go czasa», Moskwa, 24 diekabria 2010 goda), [w:] *ibid.*, s. 728.

²⁰ Kształtowanie „narodu naddniestrzańskiego” w Naddniestrzańskiej Republice Mołdawskiej, zob.: M. Kosienkowski, *Proces narodotwórczy w Naddniestrzańskiej Republice Mołdawskiej*, [w:] *Dwie dekady transformacji w Europie Środkowej i Wschodniej 1989–2009*, A. Stepień-Kuczyńska, M. Potz, M. Słowikowski (red.), Toruń 2011, s. 347–354; idem, *Naddniestrzańska Republika Mołdawska. Determinanty przetrwania*, Toruń 2010, s. 76–83.

Federacja przyznała NRM, na podstawie Memorandum Primakowa, prawo do „ustanawiania i utrzymywania kontaktów międzynarodowych” w dziedzinie naukowo-technicznej i kulturalnej. W sferze edukacji zaś należy wymienić dwie kwestie. Po pierwsze, w Naddniestrzu funkcjonują różne instytucje, w tym Centrum Rosyjskiej Akademii Nauk Przyrodniczych, Południowy Departament Rosyjskiej Akademii Edukacji, Centrum Metodologiczne Moskiewskiego i Naddniestrzańskiego Uniwersytetu Państwowego, Centrum Badań oraz Metodologiczne Centrum Zawodowe. Co jest istotne, Ministerstwo Edukacji Rosji poświadczало uzyskane na tych uczelniach stopnie naukowe. Po drugie, wiąże się z wydzieleniem bezpłatnych miejsc dla młodzieży naddniestrzańskiej na uniwersytetach rosyjskich, z funkcjonowaniem systemu stypendiów dla studentów w Naddniestrzu, ze współpracą uniwersytetów, udzielaniem wsparcia eksperckiego oraz z przekazywaniem podręczników. Pomoc w sferze zdrowia koncentrowała się zaś na szkoleniu personelu oraz „sponsorowaniu” skomplikowanych i kosztownych operacji w Rosji. Inny charakter ma wsparcie w organizowaniu ruchu młodzieżowego. W roku 2005 przy udziale Rosji utworzono w Naddniestrzu organizację „Proryw”, która miała za zadanie zająć się młodzieżą w celu zapobieżenia ewentualnym „kolorowym rewolucjom” w NRM²¹.

System oświaty w Naddniestrzu został utworzony na podstawie rosyjskich standardów, poczynając od przedszkola, a kończąc na szkolnictwie wyższym. Ma to swoje przełożenie na duże wpływy Rosji na tym obszarze²².

Polityka informacyjna Rosji była ukierunkowana na zmianę podglądów zarówno polityków na Zachodzie, jak i całej opinii publicznej na temat Naddniestrza, że nie jest to „czarna dziura” prawie w centrum Europy, ale „ukształtowane, cywilizowane, samowystarczalne terytorium, z zakorzenionymi strukturami administracyjnymi”. W sytuacji gdy Naddniestrze nie posiada „odpowiednich środków masowego przekazu”, rosyjskie media odgrywają istotną rolę w międzynarodowej legalizacji NRM, jako „w pełni ukształtowanego państwa”. W rosyjskich mediach Naddniestrze jest przedstawiane jako „bastion Rosji”, co wpływa na poszerzenie jej przestrzeni politycznej na użytek opinii międzynarodowej i krajowej. Co więcej, również środki przekazu na Ukrainie, prezentując programy lub informacje na temat Naddniestrza lub Mołdawii, często korzystają z materiałów rosyjskich. Podsumowując, należy stwierdzić, że Federacja kształtuje własny wizerunek Naddniestrza na potrzeby „społeczności międzynarodowej”. Mołdawia w rosyjskich i naddniestrzańskich mediach jest

²¹ Idem, *Naddniestrzańska...*, s. 107; S. Herasymczuk, *Problemy ukrajins'koji menszyny w Prydnistrowji ta reszti Moldowy*, [w:] *Prydnistrows'ka problema: Poglad z Ukrainy*, idem (red.), Kijów 2009, s. 63; idem, *The problems Ukrainian minority faces in Transnistria and the rest of Moldova*, [w:] *Transnistrian problem: a view from Ukraine*, S. Gerasymchuk (red.), Kijów 2009, s. 41, URL <http://www.irf.ua/files/eng/text_eng.pdf>, [dostęp: 27.07.2012].

²² S. Herasymczuk, *Problemy...*, s. 63–64; S. Gerasymchuk, *The...*, s. 41.

przedstawiana jako „wróg”, zaś Rosja jako „jedyny obrońca i wybawca”²³.

W rosyjskich i ukraińskich środkach masowego przekazu kształtowano także wizerunek Federacji i Rosjan oraz Ukrainy i Ukraińców. Stanowiska obu państw różniły się znacznie, szczególnie co do takich problemów jak członkostwo w NATO, kwestia mniejszości rosyjskiej i statusu języka rosyjskiego, problem Półwyspu Krymskiego i stacjonowania Floty Czarnomorskiej, wymiany handlowej i dostaw nośników energii z Rosji²⁴.

Zdaniem Władimira Kołosowa, istnieje zbieżność pomiędzy wyobrażeniami geopolitycznymi Rosjan a koncepcjami polityki zagranicznej państwa. Badania opinii publicznej wykazały, iż w postrzeganiu świata zewnętrznego największe znaczenie przypisuje się obszarowi byłego ZSRR. Ma to swoje odzwierciedlenie w regionalnych priorytetach zapisanych w oficjalnych dokumentach, tj. w *Koncepcjach polityki zagranicznej Federacji Rosyjskiej*, gdzie na pierwszym miejscu wymienia się WNP. Ponadto zauważa, że występuje znaczne zróżnicowanie rosyjskiej opinii publicznej w postrzeganiu państw Wspólnoty. Pojawia się rozłam pomiędzy „Wschodem” a „Zachodem”. Obywatele Rosji najchętniej widzieliby sojusz z najbliższymi im „zachodnimi” państwami WNP: Ukrainą, Białorusią i Mołdawią, a z mniejszym entuzjazmem wypowiadali się na temat utrzymania bliskich związków z krajami kaukaskimi i środkowoazjatyckimi. W badaniach przeprowadzonych w roku 1998, dotyczących umacniania współpracy z państwami poradzieckimi, Rosjanie wymienili kolejno: Ukrainę (50%), Białoruś (48%), Kazachstan (26%), Mołdawię (11%), a później dopiero pozostałe republiki. W sondażu przeprowadzonym przez Centrum Lewady w maju 2007 r., do państw najbardziej przyjaznych Federacji zaliczono m.in. Białoruś (38%, 2. pozycja) i Ukrainę (11%, 7.). Natomiast wśród najmniej przyjaznych dla Rosji na 6. miejscu znalazła się Ukraina (23%)²⁵.

W trakcie wizyty prezydenta Dmitrija Miedwiediewa na Ukrainie, 17–18 maja 2010 r., podpisano porozumienie o rozwijaniu współpracy naukowo-oświatowej w okresie 2010–2012, a także programu kooperacji między Ministerstwem

²³ Z. Żmin'ko, *Informacijnyj wpływ rosij'skich (i prorosij'skich) ZMI na problemu wregulowania Prydnistrows'kogo konfliktu*, [w:] *Prydnistrows'ka problema: Poglad z Ukrainy*, S. Herasymczuk (red.), Kijów 2009, s. 237–244; Z. Zhminko, *Informational influence of Russian (and pro-Russian) media on the problem of settlement of the Transnistrian conflict*, [w:] *Transnistrian problem: a view from Ukraine*, S. Gerasymchuk (red.), Kijów 2009, s. 168–173, URL <http://www.irf.ua/files/eng/text_eng.pdf>, [dostęp: 27.07.2012].

²⁴ I. Snieżkowa, *Obraz...*, s. 96–120; N. Moskalenko, *Obrazy Rossii i Ukrainy w sowriemiennoj rossijskoj i ukraińskoj priessie*, [w:] *Rossija i Ukraina: etnopoliticeskije aspiekty wzaimodiejstwija. Sbornik statiej*, I. Snieżkowa, L. Ostapienko (red.), Moskwa 2007, s. 171–194.

²⁵ J. Potulski, *Współczesne kierunki rosyjskiej myśli geopolitycznej. Między nauką, ideologicznym dyskursem a praktyką*, Gdańsk 2010, s. 298–299; A. Włodkowska, *Polityka Federacji Rosyjskiej wobec Wspólnoty Niepodległych Państw*, [w:] *Polityka zagraniczna Rosji*, S. Bieleń, M. Raś (red.), Warszawa 2008, s. 131–132.

Kultury Rosji i Ministerstwem Kultury i Turystyki Ukrainy na lata 2010–2014²⁶. Inny charakter ma współpraca naukowa i kulturalna Federacji i Białorusi. Według oficjalnego stanowiska Ambasady Rosji na Białorusi, współpraca kulturalna jest prowadzona na podstawie *Traktatu o powstaniu Państwa Związkowego* oraz *Traktatu o przyjaźni, dobrosąsiedztwie i współpracy*. Ponadto, trzeba także wskazać *Porozumienia o współpracy w sferze kultury, oświaty i nauki* z 21 lutego 1995 r. oraz jako uzupełnienie, podpisywane każdego roku w ramach tegoż *Porozumienia*, protokoły między ministerstwami kultury Rosji i Białorusi. Należy podkreślić, iż rok 2009 był Rokiem Kultury Rosji na Białorusi, zaś 2010 – Rokiem Białorusi w Rosji. Występuje także szeroka wymiana i współpraca kulturalna, w tym m.in. wystawy i targi książki, gościnne koncerty na Białorusi orkiestr filharmonii, zespołów estradowych i ludowych, baletu. Istotne miejsce zajmują również festiwale teatralne i kinowe. Kolejna kwestia dotyczy współpracy bibliotek w obu państwach, zarówno publicznych, naukowych, jak i uniwersyteckich, oraz organizacji wystaw muzealnych. Ciekawy przykład współpracy sportowej stanowi Kontynentalna Liga Hokeja, która powstała w roku 2008. W rozgrywkach ligi biorą także udział, oprócz drużyn rosyjskich, m.in. zespoły z Białorusi (Dinamo Mińsk) i Ukrainy (Donbas Donieck)²⁷.

6.2. Ochrona diaspory rosyjskiej

Federacja Rosyjska podnosi problem ochrony diaspory rosyjskiej jako instrument nacisku na państwa poradzieckie, co przekłada się na „osłabienie ich pozycji międzynarodowej”. Problem mniejszości narodowych w byłym ZSRR odnosi się bezpośrednio do ziem, na których one zamieszkiwały. Siergiej Ławrow podkreśla, że Federacja dużą wagę przywiązuje do współpracy z rodakami mieszkającymi poza granicami państwa oraz do prowadzonych przez nich działań w celu umocnienia i promowania języka rosyjskiego, kultury rosyjskiej, pielęgnowania pamięci o wielkich przodkach Rosji²⁸.

²⁶ S. Żylcow, *Ukraina...*, s. 215.

²⁷ *O rossijsko-bieloruskom sotrudnicestwie w oblasti kultury i iskusstwa*, URL <<http://www.belarus.mid.ru/sprav/0html>>, [dostęp: 30.06.2012]; *Programma sotrudnicestwa mieźdu Ministierstwom kultury Riespubliki Bielarus' i Ministierstwom kultury Rossijskoj Fiedieracyi na 2011–2012*, URL <<http://www.mkrf.ru/dokumenty...156601>>, [dostęp: 30.06.2012]; *Obszczaja informacyja o Ligie*, URL <<http://www.khl.ru/oficial/22007/>>, [dostęp: 30.06.2012].

²⁸ M. Raś, *Miejsce Rosji w Europie*, [w:] *Rosja, refleksje o transformacji*, S. Bieleń, A. Skrzypek (red.), Warszawa 2010, s. 220; M. A. Molchanov, *Political...*, s. 203–204; *Stienogramma wystuplenija na otkrytii mieźdunarodnoj konfierencyi «Sootieczestwienniki – potomki wielikich ros-sijan»*, Moskwa, 7 ijula 2008 goda, [w:] S. Ławrow, *Mieźdu...*, s. 832–834; *Stienogramma wystuplenija na Wsiemirnom konfierencyi sootieczestwiennikow*, Moskwa, 31 oktiabria 2008 goda..., s. 834–837; *Wystuplenije na wtoroj Assambleje Russkogo mira*, Moskwa, 3 nojabria 2008 goda..., s. 837–838; *Stienogramma wystuplenija na wstrieche s czlenami Wsiemirnogo Koordinacyonnogo*

Sytuacja diaspory rosyjskiej w państwach Europy Wschodniej po rozpadzie ZSRR była zróżnicowana. W tym okresie Rosjanie mieszkający na Białorusi i Ukrainie – w porównaniu do innych republik poradzieckich – uzyskali automatycznie obywatelstwo, ale i „czuli się jak w domu, nie doznając od nikogo przykrości”. Na Białorusi i Ukrainie nie było w latach 90. XX wieku przejawów polityki dyskryminacji wobec rodaków i ich emigracja odbywała się ze względu na przyczyny ekonomiczne. W okresie późniejszym pojawiły się opinie, że na Ukrainie dochodziło do ograniczania prawa i swobód Rosjan i ludności rosyjskojęzycznej, szczególnie na Krymie. Natomiast na Białorusi w praktyce nie było różnicy pomiędzy Białorusinami mieszkającymi w miastach a Rosjanami, którzy nie czuli się na terytorium tego państwa mniejszością. Co więcej, nacjonalizm białoruski miał podłoże polityczne, a nie kulturowe. Dla porównania, na Ukrainie oficjalny kierunek polityki państwa wobec Rosji i „wszystko, co było z tym związane” – włączając problem diaspory rosyjskiej – różniło się w okresie urzędowania każdego z czterech prezydentów: Krawczuka, Kuczmy, Juszczenki i Janukowycza. Diametralnie inaczej przedstawiała się sytuacja w Mołdawii, gdzie pojawiła się kwestia określenia „tożsamości narodowej”. Przełożyło się to na politykę wobec Rosjan, którzy od samego początku byli traktowani jako mniejszość narodowa. Wystąpił także problem dotyczący statusu narodowo-kulturowego ludności rosyjskojęzycznej mieszkającej w Naddniestrzu. Ponadto, konflikt zbrojny przyczynił się do dużego odpływu Rosjan z Mołdawii. Wzrost nastrojów nacjonalistycznych w tym państwie doprowadził do zmniejszenia o około połowę diaspory rosyjskiej²⁹.

Według Andrieja Kozyriewa, w relacjach rosyjsko-białoruskich nie występował problem przestrzegania praw mniejszości rosyjskiej, co na obszarze Wspólnoty było „unikalną” cechą. Jednocześnie zaznacza, że 1,5 mln Rosjan mieszkających na Białorusi miało zagwarantowane przez państwo prawa, których co istotne rzeczywiście przestrzegano w praktyce. „Między Federacją a Białorusią nie było różnic mentalnościowo-cywilizacyjnych”, zaś „poziom wykształcenia, nawyki pracy, etyka pracy były podobne”. Rosjanie stanowili około 11–11,5% mieszkańców Białorusi, a także dla porównania 17,2–22,5% Ukrainy i 9,4–14% Mołdawii³⁰.

sowieta sootieczestwiennikow, Moskwa, 30 marta 2009 goda..., s. 839; «*Sozidatielnyj potienyal Russkogo mira...*», s. 839–843.

²⁹ D. Trienin, *Post-imperium...*, s. 249, 264; D. Macenow, *Intieriesy i bezopasnost' Rossii w postsowietskiju epochu*, „Mirowaja ekonomika i mezdunarodnyje odnoszenija” 1992, nr 4, s. 24; S. Kołczin, *Rossija – bliźnieje zarubieże: wzaimootnoszenija, intieriesy, celi politiki*, „Mirowaja ekonomika i mezdunarodnyje odnoszenija” 1995, nr 4, s. 50–54; I. Klimin, *Rossija i Ukraina: trudnyj put' k wzaimoponimaniju (1990–2009)*, Sankt-Petersburg 2009, s. 16–29, 45–47, 450–455.

³⁰ A. Kozyriew, *Demokratyczna transformacja*, Warszawa 1995, s. 152; A. Stępień-Kuczyńska, *Rosja: ku Europie. Z problematyki stosunków rosyjsko-unijnych*, Toruń 2007, s. 239; N. Popescu,

Stosunki rosyjsko-ukraińskie w przeważającym stopniu są kształtowane przez dwie kwestie: pierwsza wiąże się z bliskością kulturowo-historyczną dwóch słowiańskich narodów. Druga dotyczy około 10–12 mln etnicznych Rosjan mieszkających na Ukrainie – w Rosji żyło 4,36 mln Ukraińców. Jednocześnie, relacje uległy komplikacji m.in. z powodu przekonania opinii publicznej i elit Ukrainy o tym, że Federacja szykuje „zamach” na ukraińską suwerenność i „niezależność”. W stosunkach dwustronnych jednym z najbardziej złożonych problemów była kwestia statusu ludności rosyjskiej mieszkającej na terytorium Ukrainy. Ponadto, Rosjan mieszkających na Ukrainie określano „supermniejszością”³¹.

W południowej i wschodniej części Ukrainy, gdzie mieszkała większość Rosjan, dominował język rosyjski, mimo różnych kampanii „ukrainizacji” kraju, które były okresowo przeprowadzane przez władze. Paradoksalnie, mimo że większość mieszkańców Kijowa stanowili Ukraińcy, to w mieście tym przeważał w pewnych okresach język rosyjski. Ponadto, część Rosjan zdecydowała się na migrację do Federacji. Jednak jako podstawową przyczynę podawano samoidentyfikację i „lepsze” warunki ekonomiczne w Rosji w porównaniu z Ukrainą. Podobna sytuacja występowała w przypadku większości Ukraińców i Białorusinów mieszkających w Federacji, którzy nie chcieli wyjeżdżać, a nawet nie „wykazywali trwałych więzi” z „historyczną ojczyzną”. „Wspólnota kulturowa i cywilizacyjna, a także w znacznym stopniu językowa tzw. czynnik społeczny, nie jest wystarczająca dla trwałego związku tych państw”. Mimo faktu, że „ponad 30% obywateli Ukrainy miało swoich bliskich w Rosji, zaś na wschodzie Ukrainy prawie 70%, to jednak nie jest to – wbrew opiniom – na tyle istotny czynnik, by doprowadzić do radykalnego zbliżenia”. Jednocześnie duży wpływ na to stanowisko wywierały deklaracje Ukrainy o zbliżeniu z Unią, szczególnie po „pomarańczowej rewolucji”³².

Szczególnie drażliwym problemem na Ukrainie, bardziej niż mniejszości narodowe, była kwestia języka rosyjskiego. Według spisu z roku 1989, wskazało rosyjski jako swój język ojczysty 11,17 mln „ukraińskich Rosjan” oraz 4,6 mln rodowitych Ukraińców, ale także znaczna część Żydów (90%), Greków

A. Wilson, *Polityka...*, s. 52; iidem, *The...*, s. 29; M. Nizioł-Celewicz, *Polityka Federacji Rosyjskiej wobec obszaru Wspólnoty Niepodległych Państw*, [w:] *Federacja Rosyjska w stosunkach międzynarodowych*, A. Czarnocki, I. Topolski (red.), Lublin 2006, s. 151–152; M. A. Molchanov, *Political...*, s. 167, 210.

³¹ W. Worobjew, S. Żylcow, *Rossija i Ukraina*, [w:] *Wnieszniaja politika i diplomacija Rosijskoj Fiedieracyi. Uczebnik*, A. Panow (red.), Moskwa 2010, s. 225–233; O. Wołkogonowa, J. Gambiejewa, *Russkije w Krymu: politizacija etniczności*, [w:] *Rossija i Ukraina: etnopoliticheskie aspekty wzajemodziejstwa. Sbornik statiej*, I. Snieżkowa, L. Ostapienko (red.), Moskwa 2007, s. 299; M. A. Molchanov, *Political...*, s. 207–244; S. Żylcow, *Nieokoncennaja...*, s. 26, 58; idem, *Ukraina...*, s. 51, 137–138.

³² D. Trienin, *Post-imperium...*, s. 249; A. Stępień-Kuczyńska, *Rosja...*, s. 239–240.

(78,8%), Białorusinów (55,2%), Tatarów (49%). Ponadto, około 40–50% społeczeństwa – przed wyborami prezydenckimi w roku 2004 – przyznało, iż w domu rozmawia w języku rosyjskim³³.

Na Ukrainie występują specyficzne i złożone problemy etniczne. W tym przypadku nie należy kierować się przynależnością narodową, a raczej językiem, który obywatele Ukrainy „uważają za ojczysty”. Sytuacja ta wynika z faktu, iż większość Rosjan mieszkających w części zachodniej państwa uznaje język ukraiński za swój ojczysty. Natomiast Ukraińcy ze wschodnich regionów i Krymu deklarują język rosyjski. Zróżnicowanie etniczno-językowe – ukraińskojęzyczny Zachód i rosyjskojęzyczny Wschód – nie jest tożsame z podziałem wyznaniowym. Po uzyskaniu niepodległości przez Ukrainę, „język i kultura rosyjska oraz tradycje, stanowiące część życia dziesiątków milionów ludzi, nagle zostały zakazane”. Ponadto, samo określenie „rosyjskojęzyczny” przybrało negatywne znaczenie³⁴.

Rosyjskojęzyczne – prorosyjskie – południowe i wschodnie regiony Ukrainy, włącznie z Krymem, tj. obszar nadczarnomorski (Noworosja), Donbas, Charków i Dniepropietrowsk, były zainteresowane ścisłą współpracą z Federacją. Jednocześnie diaspora rosyjska i ludność rosyjskojęzyczna zamieszkująca w tej części państwa wykazywały niezadowolenie z prowadzonej przez władze ukraińskie polityki dystansowania się od Rosji. Największe skupiska Rosjan na terytorium Ukrainy występują w obwodzie donieckim (38,2–43,6% mieszkańców), ługańskim (39–44,8%), charkowskim (25,6–33,2%), zaporoskim (24,7–32%), odeskim (20,7–27,4%), dniepropietrowskim (17,6–24,2%), w Kijowie (13,1–20,9%) oraz na Krymie (58,3–65%). Część diaspory rosyjskiej mieszkała na obszarze Ukrainy od kilkuset lat – obwody: Czernichowski i Sumski oraz Charkowski³⁵.

Od roku 1998 w uprzemysłowionych południowych i wschodnich obwodach Ukrainy, tj. Donieckim, Dniepropietrowskim, Charkowskim i Odesskim, w języku rosyjskim prowadzono zajęcia w szkołach średnich – od 57% placówek (Charków) do 91% (Donieck). We wschodniej i południowej części państwa

³³ M. A. Molchanov, *Political...*, s. 211; S. Żylcow, *Nieokonczenaja...*, s. 26, 58; idem, *Ukraina...*, s. 51, 137–138.

³⁴ W. Baluk, *Kształtowanie systemu partyjnego Ukrainy w okresie transformacji ustrojowej (1987–2004)*, Wrocław 2006, s. 74; S. Żylcow, *Nieokonczenaja...*, s. 23, 55.

³⁵ T. Guzienkova, *Rossijskij faktor i geopoliticeskije cennosti Ukrainy w naczale XXI wieka glazami ukraińskich ekspertow*, [w:] *Rossija i Ukraina: etnopoliticeskije aspekty wzaimodiestwija. Sbornik statiej*, I. Snieżkowa, L. Ostapienko (red.), Moskwa 2007, s. 43–77; eadem, *Obraz...*, s. 127–143; I. Snieżkowa, *Obraz...*, s. 96–126; A. Wozzenikow, *Nacyonalnaja biezopasnost' Rossii: metodologija kompleksnogo issledowanija i politika obiespieczenija*, Moskwa 2002, s. 209–211, 217–218, 241–242; M. A. Molchanov, *Political...*, s. 167, 210; I. Bierkut, R. Wasiliszyn, *Brat*, Kijów 2009, s. 142–143; W. Baluk, *Koncepcje polityki narodowościowej Ukrainy. Tradycje i współczesność*, Wrocław 2002, s. 224; N. Horska, *Mniejszość rosyjska na Ukrainie*, [w:] *Ukraina w stosunkach międzynarodowych*, M. Pietraś, T. Kapuśniak (red.), Lublin 2007, s. 70–71.

„dominowała” też prasa w języku rosyjskim. Pomimo dopuszczenia przez Ustawę o języku „użycia języka rosyjskiego” w miejscach występowania zwartych skupisk ludności rosyjskojęzycznej, szczególnie w Kijowie i zachodniej części Ukrainy, ograniczono jednocześnie stosowanie tego języka w szkołach. Przykładowo, w stolicy Rosjanie liczyli około 25% mieszkańców, a tylko 14% szkół oferowało zajęcia w języku rosyjskim. Jednocześnie w latach 1994–1995 w całej Ukrainie zmalała liczba szkół oferujących zajęcia w języku rosyjskim. W konsekwencji w okresie 1996–1998 zmniejszyła się liczba uczniów pobierających naukę w rosyjskich szkołach³⁶.

Rosjanie mieszkający na Ukrainie mogli posyłać swoje dzieci do rosyjskojęzycznych przedszkoli, szkół podstawowych i średnich. Język rosyjski jako wykładowy był używany również na uczelniach (w połowie lat 90. XX wieku naukę w języku rosyjskim pobierało około 56,2% studentów oraz 55,7% uczniów szkół średnich). Ponadto, diaspora rosyjska mogła korzystać z 30 teatrów rosyjskich i 36 rosyjsko-ukraińskich. W porównaniu z innymi mniejszościami narodowymi, a nawet z narodem tytularnym, stopniowe ograniczanie rosyjskojęzycznych placówek oświatowych, kulturalnych i środków masowego przekazu nie traktowano jako przejawu „dyskryminacji”, lecz „wyrównywania zachwianych proporcji”³⁷.

W wyniku coraz większej liczby skarg, stanowisko Federacji wobec diaspory rosyjskiej na Ukrainie uległo zmianie z „ostrożnej neutralności” do oznak zaniepokojenia i gotowości zaangażowania się, gdyby zaszła taka potrzeba. Swoje niezadowolenie wobec polityki Ukrainy w stosunku do mniejszości rosyjskiej wyrażało wielu polityków w Rosji, w tym członków Dumy Państwowej. Występujące we wschodnich regionach Ukrainy oraz na Krymie duże i zwarte grupy Rosjan i ludności rosyjskojęzycznej umożliwiają udzielenie pomocy w formie: rozwoju centrów i instytutów kulturowych, popierania programów społecznych i językowych, środków na finansowanie działalności rosyjskojęzycznych gazet. Zarówno w Kijowie, jak i w regionach Ukrainy Zachodniej, gdzie sytuacja „diametralnie różni się”, takie rozwiązanie nie jest możliwe³⁸.

Władze Ukrainy nie zgadzały się na przyjęcie przez „ukraińskich” Rosjan podwójnego obywatelstwa, ponieważ obawiały się, iż Federacja może użyć siły w celu obrony swoich obywateli. Na Ukrainie bowiem mniejszość rosyjską traktowano jako „piątą kolumnę” Rosji. Jednocześnie po wprowadzeniu przez Ukrainę zakazu podwójnego obywatelstwa Rosja „zareagowała rozdawaniem paszportów”³⁹.

³⁶ M. A. Molchanov, *Political...*, s. 203, 212; S. Żylcow, *Nieokonczenaja...*, s. 22–23.

³⁷ W. Baluk, *Koncepcje...*, s. 231–233.

³⁸ M. A. Molchanov, *Political...*, s. 216–218, 257–261; S. Żylcow, *Nieokonczenaja...*, s. 56; N. Horska, *Mniejszość...*, s. 79–82.

³⁹ M. A. Molchanov, *Political...*, s. 179–180, 214–215; D. Trienin, *Post-imperium...*, s. 268–269.

Federacja deklaruje, że jej obowiązkiem jest zapewnienie bezpieczeństwa obywatelom własnego państwa, osobom pochodzenia rosyjskiego, a także ludności rosyjskojęzycznej na obszarze poradzieckim. Jednym z działań, które prowadzi Rosja, jest, jak wspomniano wyżej, „rozdawanie paszportów” mieszkańcom – obywatelom – innych republik poradzieckich. Istnieje pewna celowość tych działań, tj. „tworzenie lub powiększanie mniejszości rosyjskiej, aby później Federacja miała możliwość ingerowania w tych państwach, powołując się na prawo do ich ochrony”. W Europie Wschodniej problem ten dotyczy przede wszystkim Ukrainy (Krym) i Mołdawii (Naddniestrze). Paszporty Federacji na Krymie posiada prawdopodobnie około 60–100 tys. osób, wliczając 19 tys. osób pracujących w infrastrukturze Floty Czarnomorskiej spośród 2 mln ludności półwyspu. W całej zaś Ukrainie nawet blisko 543 tys. obywateli tego państwa może dysponować paszportami Rosji. Ponadto, rosyjskie paszporty posiadało już około 80–150 tys. osób spośród blisko 600 tys. ludności Naddniestrza – w roku 2009 stanowiła ona około 28,6% ogółu mieszkańców. W 2006 r. w Tyraspolu powstał *quasi*-konsulat Rosji, jako „centrum przyjmowania dokumentów w sprawie nadania obywatelstwa Federacji”. Rosja nie „narzuca” jednak paszportów cudzoziemcom wbrew ich woli. W znacznej części starają się oni uzyskać obywatelstwo Federacji Rosyjskiej ze względów pragmatycznych. Rosja zdecydowała o wydawaniu paszportów rosyjskojęzycznym mieszkańcom Krymu w celu „siania chaosu na Ukrainie”. Paradoksalnie, w nowej rzeczywistości międzynarodowej, w przypadku konfliktu w Naddniestrzu, może on objąć większą liczbę obywateli rosyjskich. W konsekwencji w tej sytuacji istnieje prawdopodobieństwo „zaangażowania się” Federacji, również w formie interwencji zbrojnej⁴⁰.

Odrębny i specyficzny problem dotyczył Krymu. W chwili rozpadu ZSRR Rosjanie stanowili na półwyspie 67% mieszkańców, zaś w roku 2001 – 58%. Ludność rosyjska na Krymie miała w „najlepszym przypadku ambiwalentny stosunek do rządów Ukrainy”. Na półwyspie sytuacja gospodarcza była znacznie gorsza niż w pozostałej części Ukrainy. W konsekwencji kwestie ekonomiczne oraz obawy odnośnie do utrzymania „niezależności Krymu” przyczyniły się do fali migracji do Federacji, która w okresie 1994–1995 objęła 10% ludności półwyspu, tj. prawie 250 tys. osób, przede wszystkim etnicznych Rosjan. Ponadto, mieszkańcy Krymu „prosili” w Rosji o azyl polityczny ze względu na „dys-

⁴⁰ N. Popescu, A. Wilson, *Polityka...*, s. 70–71; iidem, *The...*, s. 42; M. Raś, *Miejsce...*, s. 219–220; idem, *Transformacja ładu międzynarodowego na obszarze poradzieckim*, [w:] *Dwie dekady transformacji w Europie Środkowej i Wschodniej 1989–2009*, A. Stępień-Kuczyńska, M. Potz, M. Słowikowski (red.), Toruń 2011, s. 73; M. Kosienkowski, *Naddniestrzańska...*, s. 106–107; D. Trienin, *Post-imperium...*, s. 268–269; P. Andrusieczko, *Problem Krymu w relacjach rosyjsko-ukraińskich (1991–1995)*, [w:] *Rosja między imperium a mocarstwem nowoczesnym*, A. Dudek, R. Mazur (red.), Toruń 2010, s. 224; J. Mankoff, *Russian Foreign Policy: The Return of Great Power Politics*, Lanham–Boulder–New York–Toronto–Plymouth 2009, s. 251.

kryminacyjne działania władz Ukrainy”. Należy także podkreślić, iż Federacja przekazywała wsparcie finansowe dla organizacji prorosyjskich na Krymie⁴¹.

W roku 1996 aż 93% wszystkich programów radiowych i telewizyjnych na Krymie było nadawanych w języku rosyjskim. Sytuacja ta uległa zmianie w grudniu 1998 r., gdy Rada Najwyższa Ukrainy ograniczyła status języka rosyjskiego do komunikacji międzynarodowej w autonomii Krymu. Jedyńm językiem państwowym pozostał ukraiński. Ponadto, obniżono rangę języka rosyjskiego także w szkołach oraz urzędach⁴².

Do organizacji⁴³ i towarzystw społeczno-kulturalnych skupiających Rosjan na Ukrainie zalicza się ogólnopaństwowe Ukraińskie Republikańskie Towarzystwo Kultury Rosyjskiej „Ruś”, skupiające 14 oddziałów regionalnych i 10 lokalnych. Ponadto, na Ukrainie działa 37 stowarzyszeń rosyjskich, w tym część o charakterze regionalnym. Do najbardziej znanych organizacji kulturowo-oświatowych Rosjan zalicza m.in. Puszkiniowskie Towarzystwo Ukrainy, Kijowskie Kulturowo-Oświatowe Towarzystwo „Ruskie Zebranie”, Narodowo-Kulturowe „Ruś Kijowska”, Kulturowo-Oświatowe Towarzystwo Języka Rosyjskiego im. W. Niekrasowa. W regionach południowo-wschodnich, w których zamieszkuje nie tylko większość Rosjan, ale także elita intelektualna, funkcjonuje tylko 12 towarzystw. Natomiast w Kijowie i zachodnich obwodach ich liczba jest duża – odwrotnie proporcjonalnie do stanu liczbowego mniejszości rosyjskiej. W regionach, gdzie skupiska Rosjan są duże, byli oni „słabiej zorganizowani” lub ze względu na swoją mocną pozycję „nie widzieli takiej potrzeby”⁴⁴.

Dla porównania, dane przedstawiane przez Federalną Agencję ds. Wspólnoty Niepodległych Państw wskazywały, że na Białorusi działa 13 organizacji skupiających Rosjan, w Mołdawii 14, w tym w Naddniestrzu i w Gagauzji, zaś na Ukrainie 28. Według zaś Ambasady Federacji Rosyjskiej w Kijowie, w państwie tym funkcjonuje 46 organizacji i towarzystw kulturalno-oświatowych, łącznie z oddziałami regionalnymi. Na Białorusi do organizacji i różnych towarzystw o charakterze ogólnopaństwowym należą m.in.: Republikańskie Stowarzyszenie Społeczne „Ruskij Mir”, Białoruskie Towarzystwo Społeczne „Ruś”, Międzynarodowe Stowarzyszenie „Jedna Ruś”, Koordynacyjna Rada Przywódców Stowarzyszeń Społecznych Rosyjskich Rodaków przy Ambasadzie Federacji Rosyjskiej w Republice Białoruś. Ponadto, istnieją towarzystwa skupiające Kozaków (2 związki), Czuwaszy (2), Dagestańczyków, a także

⁴¹ M. A. Molchanov, *Political...*, s. 229–230, 252; N. Popescu, A. Wilson, *Polityka...*, s. 34–35; *idem*, *The...*, s. 16; N. Horska, *Mniejszość...*, s. 82–85.

⁴² M. A. Molchanov, *Political...*, s. 189–192, 203–204.

⁴³ Interesy Rosjan i Federacji Rosyjskiej były „reprezentowane” i „lobbowane” przez przedstawicieli sektora gospodarczego z Ukrainy Wschodniej oraz „prorosyjskie” partie polityczne, zob.: W. Baluk, *Koncepcje...*, s. 224–225.

⁴⁴ *Ibid.*, s. 224–225; N. Horska, *Mniejszość...*, s. 73–79.

wspólnota tataro-baszkirska oraz struktury o zasięgu lokalnym (Mińsk, Witebsk i Mohylew). Do najważniejszych organizacji i towarzystw o charakterze ogólnokrajowym, działających na terytorium Mołdawii zalicza się: Kongres Rosyjskich Wspólnot Republiki Mołdowy, Związek Rosyjskich Pisarzy Mołdawii, Kongres Rosyjskich Wspólnot Republiki Mołdowa (KRO RM), Koordynacyjną Radę Rosyjskich Wspólnot Republiki Mołdowa (KSRO RM), Mołdawskie Towarzystwo Nauczycieli Języka Rosyjskiego i Literatury, Towarzystwo Społeczne „Ruś”, Rosyjską Wspólnotę Republiki Mołdowy (RO RM), Słowiański Uniwersytet Republiki Mołdowy, Towarzystwo Artystów Rosyjskich Mołdowy „MART”. W NRM istnieje także Towarzystwo Społeczne „Związek Rosyjskich Wspólnot Naddniestrza” i Rosyjska Wspólnota miasta Bendery „Dobrynia”, a w Gagauzji – Towarzystwo „Wspólna Gagauzja” i Rosyjska Wspólnota Gagauzji. Znacznie bardziej złożona sytuacja występuje na Ukrainie, gdzie do organizacji społecznych należą m.in.: „Rosyjska Wspólnota Ukrainy”, „Rosyjska Rada Ukrainy”, „Rosyjski Ruch Ukrainy”, Narodowe Centrum Kultury „Rosyjskie Odrodzenie”, „Narodowo-Kulturowy Twórczy Związek Rosyjskich Dziennikarzy i Literatów”, „Zjednoczenie Organizacji Rodaków „Rosyjska Wspólnota”, Ukraińskie Towarzystwo Kultury Rosyjskiej „Ruś”, a także Ukraińskie Kulturowo-Oświatowe Towarzystwo „Ruskie Zebranie”, Ukraiński Narodowy Związek Prawosławnych Obywateli Ukrainy, Fundacja Podtrzymywania Rosyjskiej Kultury na Ukrainie. Siedziby części organizacji i stowarzyszeń o zasięgu ogólnopaństwowym mieszczą się na Ukrainie Zachodniej lub Wschodniej. Jednocześnie występuje sześć organizacji i stowarzyszeń o charakterze lokalnym, które są powiązane z Krymem, w tym m.in.: Rosyjska Wspólnota Krymu, Związek Sewastopolskich Rodaków Rosji, Rosyjskie Centrum Młodzieży Krymu. Istnieją ponadto dwie partie, tj. Ukraińska Partia „Związek” i Słowiańska Partia Ukrainy⁴⁵.

Siergiej Ławrow podczas wystąpienia w trakcie Ogólnoświatowej Konferencji Rodaków w Moskwie, 31 października 2008 r., za wspólny cel uznał konsolidację „Ruskiego Miru”. Zazaczył także, iż powstała w 2007 r. Rada Koordynacyjna Rosyjskich Rodaków będzie organem zdolnym do przedstawiania interesów diaspory rosyjskiej. Mówił, iż w państwach, w których występują duże skupiska ludności rosyjskojęzycznej, istniały krajowe rady koordynacyjne. Ponadto wskazał, iż zagraniczne przedstawicielstwa Rosji, do których zaliczał ambasady i konsulaty generalne, miały z tymi radami ścisłe kontakty i okazywały im wszelką pomoc. Za istotne wydarzenie i krok w dobrym kierunku uznał

⁴⁵ Organizacje oraz towarzystwa społeczne i kulturalne Rosjan na Białorusi, Ukrainie i Mołdawii, zob.: strona internetowa Federalnej Agencji ds. Wspólnoty Niepodległych Państw, rodaków mieszkających poza granicami państwa oraz międzynarodowej współpracy humanitarnej: *Organizacji Sootieczestwiennikow w stranach SNG*, URL <http://rs.gov.ru/sites/rs.gov.ru/files/V_SNG.pdf>, [dostęp: 30.07.2012]; Ambasada Federacji Rosyjskiej na Ukrainie: *Organizacji sootieczestwiennikow*, URL <<http://emprus.org.ua/ru/compartorganization>>, [dostęp: 30.07.2012].

konferencję w Kijowie, która rozpoczęła konsolidację ukraińskich rodaków, czego przykładem był wybór krajowej rady koordynacyjnej⁴⁶.

6.3. Popularyzacja języka rosyjskiego i kultury narodów Federacji Rosyjskiej

Andriej Kozyriew stwierdza, że język rosyjski zajmował unikalną pozycję w rozwoju społecznym i naukowym narodów Związku Radzieckiego. Uważa, iż w państwach poradzieckich nie było podstaw do jego „rugowania” z życia społecznego lub publicznego. Ponadto sądzi, iż język rosyjski miał duże znaczenie w rozwijaniu procesów integracji gospodarczej, obejmującej byłe republiki związkowe. Po objęciu władzy przez Władimira Putina język rosyjski uzyskał „szczególnie” znaczenie, m.in. jako środek integracji państw poradzieckich w ramach WNP. Rosja dążyła do zachowania pozycji kulturowego i językowego hegmona w państwach sąsiednich⁴⁷.

Federacja Rosyjska podejmuje wysiłki, aby w przestrzeni poradzieckiej język rosyjski dalej funkcjonował jako *lingua franca* elit. Na Białorusi i w Nadniedrze ma on status języka narodowego. W wyniku referendum przeprowadzonego wśród Białorusinów w roku 1995 język rosyjski na równi z białoruskim uzyskał status języka państwowego, co umocniło jego pozycję w państwie. Oznacza to, iż na Białorusi jako jedynym państwem poradzieckim dominuje, tak jak w okresie wcześniejszym, język rosyjski. Jeśli zaś chodzi o Mołdawię, to w *Traktacie o współpracy i dobrym sąsiedztwie* między Rosją a Mołdawią, który wszedł w życie w grudniu 2001 r., „narzucono” republice mołdawskiej, zobowiązania dotyczące nadania językowi rosyjskiemu statusu języka oficjalnego⁴⁸.

Odmienna sytuacja występuje na Ukrainie, gdzie mimo wcześniejszej obietnicy o nadaniu językowi rosyjskiemu statusu drugiego języka państwowego, Leonid Kuczma wycofał się z niej. Na Ukrainie istnieje, tak jak wcześniej, złożona sytuacja językowa. Ludność państwa dzieli się na trzy główne grupy, tj. Ukraińcy mówiący po ukraińsku, rosyjskojęzyczni Ukraińcy oraz Rosjanie. Pod koniec lat 80. XX wieku, Rosjanie liczyli około 23% mieszkańców, zaś ludność

⁴⁶ Stenogramma wystuplenija na Wsiemirnom konfieriencyi sootieczestwiennikow, Moskwa, 31 oktiabria 2008 goda..., s. 834–835.

⁴⁷ A. Kozyriew, *Demokratyczna...*, s. 84; A. Wierzbicki, *Procesy etnopolityczne w okresie rządów Władimira Putina*, [w:] *Rosja w okresie prezydentury Władimira Putina*, A. Stępień-Kuczyńska, S. Bieleń (red.), Łódź–Warszawa–Toruń 2008, s. 172–173; D. Trienin, *Post-imperium...*, s. 131.

⁴⁸ I. Krastew, M. Leonard, *Widmo Europy wielobiegunowej*, Londyn–Warszawa 2011, s. 54; M. Nizioł-Celewicz, *Polityka...*, s. 152; D. Trienin, *Post-imperium...*, s. 249, 304; W. Baluk, *Asymetria w stosunkach Federacji Rosyjskiej z państwami obszaru WNP*, [w:] *Rosja w okresie prezydentury Władimira Putina*, A. Stępień-Kuczyńska, S. Bieleń (red.), Łódź–Warszawa–Toruń 2008, s. 313; P. J. Sieradzan, *Postrzeganie współczesnej Rosji przez pryzmat tęsknoty za utraconym imperium*, [w:] *Wizerunki międzynarodowe Rosji*, S. Bieleń (red.), Warszawa 2011, s. 82.

rosyjskojęzyczna – 36%, oznaczało to, iż Ukraińcy stanowili 73% społeczeństwa, zaś obywatele ukraińskojęzyczni – 64%. Sytuacja była jeszcze bardziej złożona na poziomie samych rodzin, gdyż w 36% z nich mówiono po ukraińsku, w 33% – po rosyjsku, a w 30% – w obu językach. Kwestie te różniły się w przypadku poszczególnych regionów państwa. W zachodniej części Ukrainy ludność rosyjskojęzyczna wynosiła około 3%, a w obwodach centralnych – 16%. Zdecydowana różnica występowała w przypadku regionów południowych i wschodnich, w których rosyjskojęzyczni stanowili 55–56% ogółu mieszkańców. Posługiwanie się językiem ukraińskim w bardzo dużym stopniu wpływa na pozycję społeczną człowieka. Obrazuje to przykład Leonida Kuczmy i Wiktora Janukowycza, którzy „nauczyli się” języka ukraińskiego, gdy przyszło im kandydować w wyborach prezydenckich⁴⁹.

Status języka rosyjskiego na Ukrainie stanowi kartę przetargową, szczególnie w trakcie kampanii wyborczych. Według danych ze spisu powszechnego, w roku 2001 około 35% mieszkańców posługiwało się językiem rosyjskim – ma on status języka oficjalnego w Autonomicznej Republice Krym. W roku 2006 zapoczątkowano proces przyznawania językowi rosyjskiemu statusu regionalnego. Inicjatywa ta objęła wschodnie i południowo-wschodnie regiony Ukrainy. Najwięcej – ponad 90% mieszkańców Obwodu Ługańskiego posługiwało się językiem rosyjskim, w tym 39% stanowili etniczni Rosjanie, 30% – przedstawiciele innych narodów uznający go za język ojczysty, zaś 21% poza językiem ojczystym dobrze posługiwało się rosyjskim⁵⁰.

Pod koniec pierwszego dziesięciolecia XXI wieku elity władzy (Kreml) „przygotowały” koncepcję „Ruskiego Miru”, do którego zaliczano „każdego”, kto identyfikował się z językiem i kulturą rosyjską. Ideę tę aktywnie podtrzymuje patriarcha Cyryl, który nawet określił jego granice geograficzne. „Ruskij Mir”, według głowy Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej, miał obejmować Rosję – centrum cywilizacji, Ukrainę, Białoruś, Mołdawię oraz Armenię i Gruzję, a także państwa muzułmańskie, w których był rozpowszechniony język rosyjski – m.in. Kazachstan i Kirgistan⁵¹.

Siergiej Ławrow podczas wystąpienia w trakcie Ogólnoświatowej Konferencji Rodaków w Moskwie, 31 października 2008 r., wskazał, iż działalność Fundacji „Ruskij Mir” zaczęła nabierać rozmachu. W roku 2008 Fundacja otrzymała znaczne środki oraz wsparcie federalne na program „Ruskij jazyk”, który zgodnie z założeniami powinien przynieść udoskonalenie języka rosyjskiego i kultury rosyjskiej poza granicami państwa. Wysiłki Fundacji miały się koncentrować szczególnie na rozwijaniu nauczania i stosowania języka rosyjskiego w przestrzeni poradzieckiej. Fundacja „Ruskij Mir” zajmuje się także współpracą

⁴⁹ D. Trienin, *Post-imperium...*, s. 304.

⁵⁰ W. Baluk, *Kształtowanie...*, s. 69; S. Żylcow, *Ukraina...*, s. 249–250.

⁵¹ D. Trienin, *Post-imperium...*, s. 282–283.

z etnicznymi Rosjanami. Ponadto, duże doświadczenie w pracy z rodakami ma Instytut Diaspory i Integracji (Instytut Państw WNP), który oprócz prowadzenia działalności badawczej, obejmuje obronę praw rodaków. Ponadto, Siergiej Ławrow w swoim wystąpieniu podczas drugiego Zgromadzenia „Ruskiego Miru” w Moskwie, 3 listopada 2008 r., podkreślał, iż MSZ prowadzi działania w celu wspierania języka rosyjskiego, przede wszystkim na obszarze poradzieckim⁵².

Federacja stara się zachować wpływ w środkach masowego przekazu w państwach Europy Wschodniej, poprzez tworzenie lokalnych spółek *joint venture*, „miejscowe” wydania rosyjskich czasopism i gazet oraz wykorzystywanie sieci kablowych i Internetu. Istotną kwestię stanowi wydawanie lokalnych edycji, szczególnie na Ukrainie i Białorusi rosyjskich gazet i czasopism, w tym „Argumenty i Fakty”, „Komsomolskaja Prawda”, „Trud”, „Moskowskij Komsomolec”. Rosyjskie środki przekazu spełniają dwie funkcje. Pierwsza wiąże się z oddziaływaniem na politykę wewnętrzną poszczególnych państw, najczęściej przez udzielanie poparcia konkretnym kandydatom w okresie wyborów. Druga zaś dotyczy „wpływu na sposób, w jaki miejscowi widzowie lub czytelnicy postrzegają zachodzące wydarzenia międzynarodowe”. Jednocześnie niezależnie od tego, iż prawie 90% środków masowego przekazu na Białorusi i około 2/3 na Ukrainie było rosyjskojęzyczne, w przeważającej części są one własnością lokalnego kapitału i wspierają miejscowe władze, niezależnie od stanowiska Rosji⁵³.

Język rosyjski mimo rozszerzania wpływów języka ukraińskiego odgrywa dużą rolę w „życiu publicznym Ukrainy”. Jest stosowany powszechnie w życiu codziennym przez mieszkańców w miastach wschodnich i centralnych obwodów państwa. Język rosyjski znacznie przeważa też w piśmiennictwie, literaturze naukowej oraz beletrystyce. Duża część książek rosyjskojęzycznych napływa także z zagranicy. Rosjanie na Ukrainie mogą oglądać programy Rosyjskiej Telewizji Publicznej (ORT), które są emitowane na kanałach ukraińskich, zaś w regionach wschodnich i południowo-wschodnich, mniejszość rosyjska odbiera rosyjskie stacje radiowo-telewizyjne. Wiele prywatnych stacji radiowych i telewizyjnych emituje duży segment swoich programów w języku rosyjskim. Jednocześnie znaczna część kultury masowej jest w języku rosyjskim, w tym m.in. filmy, muzyka czy też programy komputerowe. Reasumując, należy podkreślić istnienie realnego wpływu rosyjskich środków masowego przekazu na Ukrainie⁵⁴.

⁵² *Stienogramma wystuplenija na Wsiemirnom konfieriencyi sootieczestwiennikow, Moskwa, 31 oktiabria 2008 goda...*, s. 835–837; *Wystuplenije na wtoroj Assambleje Russkogo mira, Moskwa, 3 nojabria 2008 goda...*, s. 837–838; *Stienogramma wystuplenija na wstriece s czlenami Wsiemirnogo Koordinacyonnogo sowieta sootieczestwiennikow, Moskwa, 30 marta 2009 goda...*, s. 839; *«Sozidatielnyj potiencał Russkogo mira...*, s. 839–841; D. Trienin, *Post-imperium...*, s. 305.

⁵³ N. Popescu, A. Wilson, *Polityka...*, s. 63–64; *idem*, *The...*, s. 37–38; W. Baluk, *Koncepcje...*, s. 238–240; S. Żylcow, *Nieokonczenaja...*, s. 56–57.

⁵⁴ W. Baluk, *Koncepcje...*, s. 238–240.

Rosja jako jeden ze środków oddziaływania na państwa Europy Wschodniej wykorzystuje ogólnie dostępną na ich terytorium telewizję rosyjską, przez co istnieje możliwość bezpośredniego wpływu na obywateli przede wszystkim Ukrainy i Białorusi. Na Ukrainie funkcjonowały także „rosyjskojęzyczne” stacje radiowe i telewizyjne. Jednak stopniowo w sposób „administracyjny” ograniczono ich emisję. Uznano bowiem, iż rozpowszechnianie rosyjskich audycji telewizyjnych i programów radiowych służyło do celów propagandowych jako środek wywierania wpływu ideologicznego. Ponadto, „podnoszono problem podziału i przekazania przez stacje rosyjskie części zysków z emisji reklam”. Duży wpływ rosyjskich środków masowego przekazu istniał również na Białorusi, gdzie wiele programów telewizyjnych pokazujących „rosyjską demokrację” było retransmitowanych, także za pieniądze z budżetu tego państwa. Jednocześnie „największe gazety wydawane w Federacji miały specjalne dodatki na Białorusi”⁵⁵.

Ukraina znajduje się w rosyjskiej przestrzeni informacyjnej, ale także Rosja dąży do utrzymania w tym państwie swojego monopolu informacyjnego. Próby wypierania języka i kultury rosyjskiej na Ukrainie wywoływały negatywne reakcje Federacji Rosyjskiej. Rosja sama usunęła się z przestrzeni informacyjnej Ukrainy – większość gazet rosyjskojęzycznych zniknęła z rynku. Na Ukrainie doszło do podniesienia 10-krotnie cen czasopism rosyjskich wobec ukraińskich. Wydawcy w Rosji odebrali zaistniałą sytuację jako „nacisk finansowy, który wynikał z bezstronnego przedstawiania sytuacji na Ukrainie”. Natomiast prezydent Leonid Kuczma, wyjaśniając przyczyny tej polityki, argumentował, iż jest to „odwet za ograniczenie przez Rosję dotacji na dostawy nośników energii”. Inne stanowisko prezentowali działacze organizacji rosyjskich na Ukrainie, przekonując, iż „zamierza ona napaść na społeczność rosyjskojęzyczną” oraz przy pomocy cenzury politycznej wprowadzić „pełną blokadę informacyjną”. Przedstawiciele czasopism rosyjskich zauważyli, iż Ukraina „chciała się” nie tylko „odgrodzić” od Rosji, ale także od kultury rosyjskiej i „różnych jej przejawów na terytorium własnego państwa”⁵⁶.

Negatywnie oceniano „jakość” rosyjskich gazet wydawanych na Ukrainie, podkreślając, że „brakowało” w nich materiałów dotyczących polityki Rosji. Podobnie krytykowano reportaże na temat Rosji w większości kanałów telewizyjnych na Ukrainie, w których jawił się „obraz państwa niedemokratycznego i totalitarnego”. W pewnym stopniu neutralne stanowisko wobec Rosji

⁵⁵ Zob.: M. A. Molchanov, *Political...*, s. 215–216; S. Ausiannik, *Zagadnienie równoprawności w stosunkach między Białorusią a Rosją*, [w:] *Rosja i jej sąsiedzi*, G. Przebinda (kierownik naukowy programu), Kraków 2000, s. 38–39; M. Nizioł-Celewicz, *Polityka...*, s. 152.

⁵⁶ A. Kozłowska, *Zewnętrzny wymiar ukraińskiego rozdroża – geopolityczne znaczenie Ukrainy oraz koncepcje ukraińskiej polityki zagranicznej*, [w:] *Wybrane problemy badań wschodnich*, Z. Winnicki, W. Baluk, G. Tokarz (red.), Wrocław 2007, s. 229; S. Żylcow, *Nieokonczeni...*, s. 23–24; idem, *Ukraina...*, s. 57; M. A. Molchanov, *Political...*, s. 216–217.

prezentowały gazety „Siegodnia” i „Kijewskij Tielegraf”⁵⁷. Jednocześnie rosyjskie środki masowego przekazu oraz rosyjskojęzyczne na Krymie starały się „dyskredytować” poczynania władz Ukrainy dotyczące Rosji i ograniczania jej pozycji w regionie⁵⁸.

6.4. Wsparcie dla Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej

Rosyjska Cerkiew Prawosławna wywiera duży wpływ na kształtowanie tożsamości narodowej i kulturowej Rosji. Religia prawosławna jest często utożsamiana z kulturą rosyjską. Sama Federacja pretenduje do roli przywódcy świata prawosławnego. RCP jest instytucją szczególną, nie tylko ponadpaństwową organizacją kościelną, ale także strukturą do pewnego stopnia reprezentującą Rosję. Rosyjska Cerkiew Prawosławna jest podmiotem transnarodowym, dysponującym własną siatką kontaktów dyplomatycznych. RCP posiada również środki umożliwiające działanie na arenie międzynarodowej w interesie własnym oraz państwa rosyjskiego. RCP jest także postrzegana jako instytucja polityczna⁵⁹.

Zdaniem Alicji Curanović, Federacja Rosyjska jako instrument polityki zagranicznej wykorzystuje czynnik religijny, który określa terminem „diplomacja konfesyjna”⁶⁰. Ważną kwestię w tym zakresie stanowi współpraca MSZ Rosji z Rosyjską Cerkwią Prawosławną. Andriej Kozyriew w pierwszej połowie lat 90. XX wieku zaznaczał, iż w spotkaniach Rady ds. Polityki Zagranicznej (powstałej pod egidą MSZ) uczestniczyli przedstawiciele RCP. W ramach tego forum wymieniano poglądy nt. interesów narodowych państwa. Do rozwoju współpracy

⁵⁷ S. Żyłcow, *Nieokonczenijskaja...*, s. 56–57.

⁵⁸ P. Andrusieczko, *Problem...*, s. 224.

⁵⁹ S. Bieleń, *Tożsamość międzynarodowa Federacji Rosyjskiej*, Warszawa 2006, s. 144–145; R. Bäcker, *Rosyjskie myślenie polityczne za czasów prezydenta Putina*, Toruń 2007, s. 183–185; R. Paradowski, *Eurazjatyckie Imperium Rosji. Studium idei*, wydanie II, Warszawa 2003, s. 129–131; A. Wierzbicki, *Procesy...*, s. 178–179; A. Dubas, *Religia jako źródło pamięci narodu*, [w:] *Narody i nacjonalizm w Federacji Rosyjskiej*, P. Timofiejuk, A. Wierzbicki, E. Zieliński (red.), Warszawa 2004, s. 65–85; B. Bojarczyk, J. Olchowski, A. Ziętek, *Od...*, s. 154–155; J. Godin, *Bielorussija – eto „Briestskaja kriepest” sowriemiennoj Rossii*, Moskwa 2008, s. 35; A. Curanović, *Czynnik religijny w polityce zagranicznej Federacji Rosyjskiej*, Warszawa 2010, s. 134, 165, 219–221; eadem, *„Diplomacja konfesyjna” Federacji Rosyjskiej*, [w:] *Rosja między imperium a mocarstwem nowoczesnym*, A. Dudek, R. Mazur (red.), Toruń 2010, s. 156–157, 215–217; H. Kowalska-Stus, *Miejsce prawosławia w transformacji ustrojowej, kulturowej i światopoglądowej współczesnej Rosji*, [w:] *ibid.*, s. 291–292; A. Chodubski, *Odrębność dziedzictwa kulturowo-cywilizacyjnego Rosji*, [w:] *Drogi i bezdroża ku demokracji. Przemiany polityczne w Europie postkomunistycznej*, R. Bäcker, J. Marszałek-Kawa (red.), Toruń 2005, s. 192–193.

⁶⁰ Alicja Curanović przez termin „diplomacja konfesyjna” rozumie: aktywność instytucji wyznaniowych, tworzenie mechanizmów współpracy instytucji wyznaniowych z aparatem państwowym, duchowieństwa z dyplomatami oraz posługiwanie się hasłami, skojarzeniami religijnymi, zob.: A. Curanović, *„Diplomacja...”*, s. 153–155; eadem, *Czynnik...*, s. 218–229.

między MSZ Rosji a Rosyjską Cerkwią Prawosławną doszło w roku 2003. Siergiej Ławrow wskazuje, iż wówczas swoją działalność rozpoczęła Grupa Robocza ds. Współdziałania MSZ FR i RCP. Spotkania w ramach tej struktury odbywają się regularnie. Natomiast Grupa zajmuje się przede wszystkim rozwiązywaniem kwestii, które dotyczą bezpośrednio interesów narodowych państwa i jego obywateli. Należy podkreślić, że duże zainteresowanie współpracą i wykorzystaniem RCP w polityce zagranicznej Federacji wykazuje minister spraw zagranicznych Federacji Rosyjskiej Siergiej Ławrow, czego przykładem były m.in. wystąpienia na IX i X Ogólnoświatowym Rosyjskim Soborze Narodowym w Moskwie, 9 marca 2005 r. i 4 kwietnia 2006 roku. Podkreślał wówczas, iż nawiązując do wcześniejszych tradycji, ponownie dyplomacja i Cerkiew zjednoczyły siły. Jednocześnie określił państwo i RCP jako sojuszników. Wskazywał także, iż na wszystkich etapach dramatycznej historii państwa, w tym również w okresie II wojny światowej, „Cerkiew służyła integracji i konsolidacji Rosji na podstawie wysokich duchowych i moralnych wartości”⁶¹.

Federacja stara się udzielać wsparcia RCP poza granicami państwa. Mówił o tym Siergiej Ławrow w wystąpieniu na temat umacniania moralnej podstawy stosunków międzynarodowych podczas spotkania członków Kolegium MSZ Rosji z patriarchą Moskwy i Wszechrusi Cyrylem, 29 grudnia 2010 roku. Wskazywał, iż MSZ udzieli Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej „wszechstronnego wsparcia w umacnianiu jej pozycji poza granicami, przywróceniu praw własności do historycznie należących do Rosji gruntów i świątyń”. Ponadto, była także mowa o pomocy prawnej, konsultacyjnej, informacyjnej we wszystkich kwestiach, które interesują Cerkiew. Na szczególną uwagę zasługuje wspieranie RCP na Ukrainie w relacjach z władzami tego państwa. 7 czerwca 2008 r., podczas spotkania z Wiktorem Juszczenko, Dmitrij Miedwiediew i Siergiej Ławrow „zwrócili uwagę władzom Ukrainy na konieczność poszanowania terytorium kanonicznego RCP”. Rosja wszelkimi sposobami popiera działania Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej w celu zachowania jej „terytorium

⁶¹ A. Kozyriew, *Demokratyczna...*, s. 262–263; *Wystupienije na IX Wsiemirnom Russkom Narodnom Soborie, Moskwa, 9 marta 2005 goda*, [w:] S. Ławrow, *Mieźdu...*, s. 843–846; *Wystupienije na X Wsiemirnom Russkom Narodnom Soborie, Moskwa, 4 aprjela 2006 goda*, [w:] *ibid.*, s. 847–849; *Wstupitielnoje słowo na priess-konfieriencyi po itogam X zasiedanija Raboczej grupy po wzaimodiejstwiu MID Rossii i Russkoj Prawosławnoje Cerkwi, Moskwa, 20 nojabria 2007 goda*, [w:] *ibid.*, s. 849–851; *Stienogramma wystupienija na prijemie po słuczaju musulmanskogo Nowogo goda, Moskwa, 10 janwarja 2008 goda*, [w:] *ibid.*, s. 851–853; *Stienogramma wystupienija na prijemie w MID Rossii po słuczaju Prawosławnoje Paschi, Moskwa, 22 aprjela 2009 goda*, [w:] *ibid.*, s. 853–855; *Stienogramma wystupienija na XIV Wsiemirnom Russkom Narodnom Soborie, Moskwa, 25 maja 2010 goda*, [w:] *ibid.*, s. 855–857; «*Ukriepienije nrawstwiennogo osnowanija mieźdunarodnych otnoszenij my rassmatrjawem w kaczestwie czasti bolszoj politiki*» (Wystupienije na wstriece członów Kollegii MID Rossii s Patriarchom Moskowskim i wsieja Rusi Kirilłom 29 diekabria 2010 goda, opublikowannoje w żurnale «*Mieźdunarodnaja žyzn*», № 2, fiewral 2011 goda), [w:] *ibid.*, s. 857–859; A. Curanović, *Czynnik...*, s. 143–144; D. Trienin, *Post-imperium...*, s. 131.

kanonicznego”, przede wszystkim na Ukrainie. W praktyce, popieranie aktywności Ukraińskiej Cerkwi Prawosławnej Patriarchatu Kijowskiego (UCP-PK) przez polityków, w tym szczególnie w okresie prezydentury Wiktora Juszczenki, powodowało jako reakcję wspieranie Ukraińskiej Cerkwi Prawosławnej Patriarchatu Moskiewskiego (UCP-PM) przez Federację⁶². Do priorytetów RCP wobec państw Europy Wschodniej zalicza się:

- a) podtrzymywanie więzi i opieka nad diasporą rosyjską;
- b) umacnianie wpływów politycznych Rosji;
- c) umacnianie rosyjskiej przestrzeni kulturowej⁶³;
- d) ochrona integralności własnego „terytorium kanonicznego”⁶⁴.

1. Podtrzymywanie więzi i opieka nad diasporą rosyjską w założeniu ma przyczynić się do jej integracji poza granicami państwa. RCP koncentruje się w swoich działaniach m.in. na podtrzymywaniu więzi etnicznych Rosjan z ojczyzną, co jest zbieżne z jednym z priorytetów polityki Federacji, tj. z ochroną rodaków i własnych obywateli, mieszkających w innych republikach poradzieckich. Zdaniem Andrieja Kozyriewa, przy zachowaniu pełnej odrębności RCP, dyplomacja wspiera jej działalność w rozwijaniu powiązań duchowych z rodakami i współwyznawcami. Również Siergiej Ławrow podnosi kwestię współpracy z Rosyjską Cerkwią Prawosławną w zakresie udzielania pomocy rosyjskiej diasporze, która ma na celu zachowanie i podtrzymywanie duchowych powiązań z ojczyzną oraz ochronę praw religijnych Rosjan. RCP była „jednym z pierwszych opiekunów mniejszości rosyjskiej zamieszkałej w republikach poradzieckich”. Jednocześnie Cerkiew wyklucza użycie siły w celu ochrony Rosjan w państwach „bliskiej zagranicy”. Do rozwiązań dopuszczalnych należą: przyjęcie dwustronnych umów międzypaństwowych, regulujących status mniejszości narodowych w państwach poradzieckich, a także mechanizmy prawne w ramach ONZ, OBWE i organizacji międzynarodowych, zajmujących się prawami człowieka. Ponadto, sama RCP „próbowała” wpływać na państwa, w których naruszane są prawa człowieka, przez wykorzystanie różnych kontaktów międzynarodowych, w tym uczestnictwa w Światowej Radzie Kościołów, Konferencji Kościołów Europejskich oraz w innych ciałach ekumenicznych⁶⁵.

⁶² «Ukrieplenije nrawstwiennogo osnovanija meždunarodnyh otnoszenij my rassmatrivaem w kaczestwie czasti bolszoj politiki...», s. 858; A. Curanović, *Czynnik...*, s. 247–259; D. Trienin, *Post-imperium...*, s. 131.

⁶³ Rosyjska przestrzeń kulturowa jest także określana jako: „Ruskij Mir”, rosyjska przestrzeń duchowa, przestrzeń rosyjskojęzyczna.

⁶⁴ Zob.: A. Curanović, *Czynnik...*, s. 214–215.

⁶⁵ A. Kozyriew, *Demokratyczna...*, s. 262–263; *Wystuplenie na IX Wsiemirnom Russkom Narodnom Soborie, Moskwa, 9 marta 2005 goda...*, s. 843–846; *Wystuplenie na X Wsiemirnom Russkom Narodnom Soborie, Moskwa, 4 aprielja 2006 goda...*, s. 847–849; *Wstupitielnoje słowo na pries-konferiencyi po itogam X zasiedanija Raboczej grupy po wzaimodiejstwiju MID Rossii i Russkoj Prawosławnoy Cerkwi, Moskwa, 20 nojabria 2007 goda...*, s. 849–851; *Stienogramma wystuplenija na prijemie po sluczaju musulmanskogo Nowogo goda, Moskwa, 10 janwarja 2008 goda...*,

Ważny problem przedstawia Alicja Curanović, która podkreśla, iż liczącą ponad 20 mln osób diasporę rosyjską w przestrzeni poradzieckiej wyróżnia „głęboka religijność i duże przywiązanie do RCP, traktowanej jako instytucja–namiastka ojczyzny”. W państwach, w których istnieją także inne Cerkwie prawosławne, przynależność do RCP stanowi manifestacją patriotyzmu⁶⁶.

2. Umacnianie wpływów politycznych Rosji. Działalność RCP ma na celu „utrzymanie” pozytywnego wizerunku Federacji oraz „uzupełnianie” dyplomacji. W sytuacji gdy oficjalne kontakty z określonymi podmiotami zagranicznymi, mogą negatywnie wpływać na „wizerunek państwa”, władze Federacji starają się wykorzystywać w tym celu RCP jako „dodatkowy kanał dyplomacji”. Przykład stanowią m.in. relacje Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej z władzami Naddniestrza. Ponadto, RCP może także „uzupełniać działania państwa”, co pokazała swoją aktywnością w Mołdawii. Jednocześnie RCP sprawuje zwierzchność kanoniczną nad Naddniestrzem. Jest jedyną instytucją, która utrzymuje swoje struktury na całym terytorium republiki i „łączy podzielone państwo”. Posiada także dobre relacje z władzami Mołdawii i może pomóc w inicjowanych przez Federację procesach pokojowych. Należy dodać, iż podczas wizyty w Kiszyniowie patriarcha Aleksiej II wyraził poparcie dla działań władz, „mających na celu pogodzenie mieszkańców Mołdawii i Naddniestrza”, a także wskazał, że przy uregulowaniu konfliktu powinna zostać zachowana suwerenność i integralność terytorialna Mołdawii. Wizyty w Kiszyniowie składał także patriarcha Cyryl, który spotykał się z prezydentem Władimirem Woroninem. UCP-PM stanowi „bastion” wpływów politycznych, kulturowych, religijnych, a także językowych Rosji na Ukrainie⁶⁷.

Rosyjska Cerkiew Prawosławna angażowała się również w „umacnianie” wpływów Federacji w państwach Europy Wschodniej. Przykładowo, prowadziła aktywne działania w celu tworzenia rosyjskiej przestrzeni na Krymie, a także lobbowała za interesami Rosji. Ponadto, podczas pielgrzymek papieża Jana Pawła II na Ukrainę i do Kazachstanu w czerwcu 2001 roku. Patriarcha Moskwy i Wszechrusi Aleksiej II, składając w tym samym czasie wizytę w Mińsku, nawoływał do zjednoczenia Rosji, Ukrainy i Białorusi – „bratnich narodów słowiańskich”. Duchowni prawosławni otwarcie popierają działania Rosji w celu odbudowy wyłącznych wpływów w przestrzeni poradzieckiej⁶⁸.

s. 851–853; *Stenogramma wystuplenija na prijemie w MID Rossii po sluczaju Prawosławnoej Paschi, Moskwa, 22 aprila 2009 goda...*, s. 853–855; *Stenogramma wystuplenija na XIV Wsiemirnom Russkom Narodnom Soborie, Moskwa, 25 maja 2010 goda...*, s. 855–857; «Ukriepienije nrawstwiennogo osnovanija międunarodnych odnoszenij my rassmatrjawem w kaczestwie czasti bolszoj politiki...», s. 857–859; A. Curanović, *Czynnik...*, s. 133, 219–220; A. Sergunin, *Russian Foreign-Policy Decision Making on Europe*, [w:] *Russia's European choice*, T. Hopf (red.), New York 2008, s. 87–88.

⁶⁶ A. Curanović, *Czynnik...*, s. 219–220.

⁶⁷ Eadem, *„Dyplomacja...»*, s. 158; eadem, *Czynnik...*, s. 269–272; N. Popescu, A. Wilson, *Polietyka...*, s. 61; iidem, *The...*, s. 36; W. Baluk, *Koncepcje...*, s. 32.

⁶⁸ Idem, *Kształtowanie...*, s. 71; P. Andrusieczko, *Problem...*, s. 224; M. Nizioł-Celewicz, *Poli-*

Bardzo złożona sytuacja występuje na Ukrainie, gdyż w dużym stopniu znaczenie UCP-PM jest uzależnione od polityki kolejnych prezydentów: Krawczuka, Kuczmy, Juszczenki i Janukowycza. Po odzyskaniu niepodległości prezydent Leonid Krawczuk wspierał Ukraińską Cerkiew Prawosławną Patriarchatu Kijowskiego, jednak pod wpływem działań Rosji i wiernych „złagodził swoje stanowisko”. Następnie Leonid Kuczma pomagał UCP-PM, o czym świadczyły m.in. fakt zwrotu budynków kultu religijnego, odebranych w okresie ZSRR, czy też wydawanie pozwoleń na budowę nowych świątyń, co przyczyniło się do „rozwoju” wspólnot UCP-PM. Ponadto, UCP-PM podpisywała z władzami państwa oraz przedstawicielami biznesu różne porozumienia o współpracy. W konsekwencji UCP-PM w sposób otwarty popierała kandydatów obozu władzy w czasie kampanii wyborczych. Sytuacja ta szczególnie była widoczna podczas wyborów prezydenckich na Ukrainie w roku 2004. W okresie kampanii wyborczej hierarchowie UCP-PM poparli kandydaturę Wiktora Janukowycza. Natomiast UCP-PK opowiedziała się za Wiktorem Juszczenko. W konsekwencji, konflikt na Ukrainie przybrał charakter „starcia dwóch kultur”, symbolizowanych przez odmienne postawy UCP-PM i UCP-PK. Przynależność do jednego z patriarchatów była nie tylko wyborem wyznaniowym, ale i politycznym, kulturowo-cywilizacyjnym i tożsamościowym. Należy także podkreślić, iż RCP odniosła się z dystansem do „pomarańczowej rewolucji” ze względu na wpływy cywilizacji Zachodu. Jednocześnie zaangażowanie polityczne RCP na Ukrainie wpływało na relacje rosyjsko-ukraińskie. Każde nieporozumienie między Cerkwią a władzami Ukrainy powodowało reakcję Federacji i prowadziło do powstawania różnych sporów⁶⁹.

Siergiej Ławrow podczas wystąpienia na XIV Ogólnoświatowym Rosyjskim Soborze Narodowym w Moskwie, 25 maja 2010 r., podkreślał, że duszpasterskie podróże patriarchy Cyryla na Ukrainę i Białoruś „sprzyjały utrwalaniu powiązań między narodami i powstawaniu przesłanek do intensyfikacji relacji między państwami”. Wymowne znaczenie miała wizyta patriarchy Moskwy i Wszechrusi w Kijowie 24 lutego 2010 r. w związku z zaprzysiężeniem nowego prezydenta Ukrainy. Wiktor Janukowycz przed złożeniem przysięgi został pobłogosławiony przez patriarchę Cyryla podczas uroczystej mszy w Ławrze Peczerskiej. Wydarzenie to zostało odebrane jako policzek „wymierzony” innym prawosławnym kościołom na Ukrainie⁷⁰.

3. Umacnianie rosyjskiej przestrzeni kulturowej – jest podejmowane przez MSZ Rosji także przy wsparciu Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej. Wspólne

tyka..., s. 152–153; A. Szabaciuk, *Relacje państwo – Kościół rzymskokatolicki na Ukrainie w latach 1991–2012*, „Prace Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej”, t. 25, Lublin 2012, s. 33–37.

⁶⁹ W. Baluk, *Kształtowanie...*, s. 70–71; A. Curanović, *Czynnik...*, s. 213, 251–253, 258–259; A. Solżenicyn, *Rosja...*, s. 54; T. Olejarz, *Religie na Ukrainie*, [w:] *Ukraina w stosunkach międzynarodowych*, M. Pietraś, T. Kapuśniak (red.), Lublin 2007, s. 58–63.

⁷⁰ *Stienogramma wystuplenija na XIV Wsiemirnom Russkom Narodnom Soborie, Moskwa, 25 maja 2010 goda...*, s. 856; A. Curanović, *Czynnik...*, s. 258.

„działania” koncentrują się na „pielęgnowaniu poczucia bliskości religijnej” i kulturowej, przede wszystkim wobec Ukrainy, Białorusi i Mołdawii, a także powszechnej znajomości języka rosyjskiego w celu „zachowania” orientacji elit i społeczeństwa na Rosję. Dochodziło również do „fizycznego” wyznaczania granic cywilizacyjnych w formie „budowy obiektów sakralnych” na obszarach spornych, w tym m.in. do wzniesienia krzyża na Krymie w roku 2007. RCP wspiera „politykę historyczną” władz wobec Ukrainy⁷¹. „Rosjanie w Rosji oraz poza granicami państwa stanowią »wspólnotę kulturową prawosławia«, potencjalnie wierną Cerkwi, a tym samym państwu rosyjskiemu i jego tradycji imperialnej”⁷².

Do symbolicznego spotkania – w prawosławnym tygodniu wielkanocnym – prezydentów Rosji, Ukrainy, Białorusi z patriarchą Moskwy i metropolitami Kijowa i Mińska doszło 3 maja 2000 w miejscu bitwy pod Kurskiem w miejscowości Prochorowsk, z okazji 55. rocznicy zwycięstwa w II wojnie światowej. W trakcie uroczystości patriarcha Aleksiej II poświęcił dzwon „Jedność narodów”, który miał symbolizować jedność Rosji, Ukrainy i Białorusi. W czerwcu 2001 r. został powołany w Moskwie Sobór Narodów Słowiańskich Białorusi, Rosji i Ukrainy, który zakładał integrację trzech narodów – „przestrzeni prawosławnej”⁷³.

Patriarchat Moskiewski reprezentuje w Mołdawii „Ruskij Mir”, wspierając także rosyjską kulturę i język. Jednocześnie sprzeciwia się romanizacji Mołdawii, co wiąże się z wytyczeniem granicy rosyjskiej przestrzeni kulturowej⁷⁴.

4. Ochrona integralności własnego „terytorium kanonicznego”. W okresie schyłkowym ZSRR, 22 października 1991 r., Święty Synod RCP opowiedział się za formułą: „kilka państw – jeden patriarchat”, uzasadniając, iż rozpad świeckiej struktury politycznej nie jest wystarczającym powodem do naruszenia świętej jedności Kościoła. Przyjęte stanowisko jest utrzymywane także obecnie. Termin „bliska zagranica” jest zbliżony do „terytorium kanonicznego” RCP, obejmującego poza Armenią i Gruzją pozostałe republiki poradzieckie jako główny obszar aktywności. Pewną analogię do zasady integralności terytorialnej państwa stanowią „żądania” Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej, dotyczące nienaruszalności jej „terytorium kanonicznego” przez pozostałe wyznania chrześcijańskie. RCP utożsamia „ochronę integralności terytorium kanonicznego” z „utrzymaniem jedności Cerkwi” oraz „Świętej Rusi”. Po pierwsze,

⁷¹ A. Curanović, *„Dyplomacja...”, s. 156–157, 215–217; eadem, Czynniki..., s. 133, 219–221, 250–251.*

⁷² A. Wierzbicki, *Russkij i rossijskij narod w teorii i praktyce etnopolityki Rosji*, [w:] *Rosja, refleksje o transformacji*, S. Bieleń, A. Skrzypek (red.), Warszawa 2010, s. 168; idem, *Rosja i wspólnota słowiańska w XXI wieku*, [w:] *Narody i nacjonalizm w Federacji Rosyjskiej*, P. Timofiejuk, A. Wierzbicki, E. Zieliński (red.), Warszawa 2004, s. 91–96; idem, *Nacjonalizm cywilizacyjno-polityczny w etnopolityce Rosji*, [w:] *Rosja między imperium a mocarstwem nowoczesnym*, A. Dudek, R. Mazur (red.), Toruń 2010, s. 328–330.

⁷³ S. Bieleń, *Tożsamość...*, s. 149; A. Wierzbicki, *Russkij...*, s. 168; idem, *Rosja ...*, s. 91–96; idem, *Nacjonalizm...*, s. 328–330.

⁷⁴ A. Curanović, *Czynniki...*, s. 271–272.

Patriarchat Moskiewski „domaga się” od Kościoła katolickiego zakończenia prowadzenia „polityki prozelityzmu” na obszarze Ukrainy i Białorusi. Do innych zagrożeń zaliczono działalność ugrupowań nacjonalistycznych i prozachodnich w państwach Europy Wschodniej, wpływy różnych religii i sekt⁷⁵ oraz działania UCP-PK. Po drugie, chodzi o uznanie Ukrainy i Białorusi, wraz z Rosją, za „dziedzictwo” RCP oraz obszar podlegający administracji Patriarchatu Moskiewskiego. Dmitrij Trienin uważa, iż z tego powodu w okresie 1990–2007 patriarcha Aleksiej II nie odwiedził Ukrainy⁷⁶.

„Bliska zagranica” i „terytorium kanoniczne” zakładają utrzymanie przestrzeni poradzieckiej w strefie wpływów Rosji, a także przeciwstawienie się Zachodowi, który starał się podważyć pozycję Federacji i Patriarchatu Moskiewskiego na tym obszarze. UCP-PM promowała „koncepcję etnicznej i religijnej niepodzielności ruskiego prawosławia w wersji moskiewskiej”⁷⁷.

W wyniku rozpadu ZSRR przed Rosyjską Cerkwią Prawosławną pojawiło się wiele problemów. Słowo „rosyjska” w nazwie cerkwi prawosławnej jest utożsamiane z wcześniejszym „wszechrosyjska”, które obejmowało Rosję, Białoruś i Ukrainę, tworzące jedną wspólnotę. Rozpad państwa „przełożył się” także na zachowanie jedności Cerkwi Prawosławnej. Do rozłamu doszło w roku 1992 na Ukrainie, gdzie część duchowieństwa (prawie 30% parafii) utworzyła UCP-PK. Jednak większość wspólnot pozostała w „samodzielnej” Ukraińskiej Cerkwi Prawosławnej Patriarchatu Moskiewskiego. Pewne tylko środowiska polityczne na Ukrainie dążyły do uniezależnienia się od Rosji pod względem religijnym. Również w Mołdawii część parafii przeszła pod jurysdykcję Rumuńskiej Cerkwi Prawosławnej. W konsekwencji utrzymaniu przez RCP integralności własnego terytorium kanonicznego zagrażały m.in. schizmy na Ukrainie i w Mołdawii⁷⁸.

Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej podlega sześć Cerkwi autonomicznych, w tym m.in. UCP-PM, Prawosławna Cerkiew Mołdawii (PCM) i Egzarchat Białoruski Patriarchatu Moskiewskiego (Białoruska Cerkiew Prawosławna Patriarchatu Moskiewskiego – BCP-PM), utworzony w styczniu 1990 roku. Liczbę wiernych RCP pod koniec pierwszego dziesięciolecia XXI wieku szacowano na poziomie około 125 mln. W tej grupie znaczna część mieszkała poza granicami Federacji, przede wszystkim na Ukrainie (37–37,8% Ukraińców, co

⁷⁵ Ukraina jako miejsce wpływu różnych religii i sekt, zob.: M. Bierdnik, *Kriestowij pochod protiv prawosławija na Ukrainie*, [w:] *Bandierizacja Ukrainy – główna ugroza dla Rossii*, J. Kozłow (red.), Moskwa 2008, s. 355–370.

⁷⁶ A. Curanović, *Czynnik...*, s. 163–164, 210–217, 304–312; M. Nizioł-Celewicz, *Polityka...*, s. 152–153; A. Szabaciuk, *Relacje...*, s. 33–37; W. Baluk, *Kształtowanie...*, s. 71; D. Trienin, *Post-imperium...*, s. 302; M. Bierdnik, *Kriestowij...*, s. 355–370; T. Olejarz, *Religie...*, s. 58–63.

⁷⁷ A. Curanović, *Czynnik...*, s. 210–217; W. Baluk, *Koncepcje...*, s. 32.

⁷⁸ D. Trienin, *Post-imperium...*, s. 299; T. Szyszlak, *Stosunki państwa z Kościołami (zjednoczeniami religijnymi) we współczesnej Rosji*, [w:] *Wybrane problemy badań wschodnich*, Z. Winnicki, W. Baluk, G. Tokarz (red.), Wrocław 2007, s. 161; A. Curanović, *Czynnik...*, s. 163–164.

stanowiło około 7,2–10 mln wiernych, tj. więcej niż UCP-PK) i Białorusi (80% Białorusinów), w Mołdawii (75% mieszkańców) oraz w republikach nadbałtyckich i Azji Centralnej⁷⁹.

Należy podkreślić, iż Rosyjska Cerkiew Prawosławna w stosunku do każdego z państw Europy Wschodniej prowadziła zróżnicowaną politykę. Podejście to wynikało z dwóch zasadniczych kwestii, tj. relacji z władzami poszczególnych państw i występowania „konkurencyjnych” Cerkwi prawosławnych. RCP była sojusznikiem Imperium Rosyjskiego i Związku Radzieckiego w „traktowaniu Ukraińców i Białorusinów jako części narodu rosyjskiego”. Będąc jednym z filarów państwa, RCP sprzeciwiała się w tym okresie funkcjonowaniu odrębnej Cerkwi na Ukrainie i Białorusi. Sytuacja nie uległa zmianie również po rozpadzie Związku Radzieckiego. Rosyjska Cerkiew Prawosławna była „skłonna” zgodzić się na zwiększenie autonomii znajdującym się pod jej zwierzchnictwem Cerkwiom na Ukrainie i Białorusi, jednak zdecydowanie „odmawiała im prawa do autokefalii”. Szczególnie problem ten dotyczył prób utworzenia Patriarchatu Kijowskiego. Jednym z elementów wspierania idei jedności Słowian jest sprzeciw hierarchów w Rosji wobec „zastąpienia liturgicznego języka cerkiewno-słowiańskiego językiem rosyjskim”. Ponadto, przedstawiciele Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej „negatywnie odnosili się do rozpadu ZSRR”, a także wspierali procesy integracji państw poradzieckich, w tym przede wszystkim słowiańskie⁸⁰.

Złożona i specyficzna sytuacja RCP występuje na Ukrainie. Oficjalnie UCP-PM stanowi instytucję krajową podlegającą prawu Ukrainy, ale równocześnie jest częścią RCP, będącej podmiotem transnarodowym, związanym z państwem, co uprawnia do nazwania jej Kościołem rosyjskim. „Patronat” Federacji sprawia, że RCP, z jednej strony ma znacznie mocniejszą pozycję w porównaniu z innymi instytucjami wyznaniowymi. Z drugiej natomiast, UCP-PM ma charakter podmiotu obcego, według władz Ukrainy, zagrażającego jej suwerenności⁸¹. UCP-PM posiadała 7,4 tys. parafii i 18 tytułów prasowych. Dla porównania, inne Kościoły wschodnie miały odpowiednio: Ukraińska Cerkiew Prawosławna Patriarchatu Kijowskiego (ponad 1,9 tys. parafii, 7 tytułów prasowych), Kościół Grekokatolicki (3,1 tys., 12), Ukraińska Autokefaliczna Cerkiew Prawosławna (1 tys., 4). Podział religijny na Ukrainie odzwierciedla „skomplikowaną” sytuację polityczną państwa⁸².

UCP-PM stara się zachować przewagę nad innymi religiami w państwie, a szczególnie nad UCP-PK. Największe obawy RCP wywołuje możliwość

⁷⁹ D. Trienin, *Post-imperium...*, s. 102, 298; N. Popescu, A. Wilson, *Polityka...*, s. 52; *iidem*, *The...*, s. 29; A. Curanović, *Czynnik...*, s. 163–164, 231, 248; T. Olejarz, *Religie...*, s. 50.

⁸⁰ A. Wierzbiński, *Rosja...*, s. 94–95; A. Szabaciuk, *Relacje...*, s. 15–19, 29.

⁸¹ A. Curanović, *Czynnik...*, s. 258–259.

⁸² Cerkwie prawosławnej na Ukrainie, zob.: M. A. Molchanov, *Political...*, s. 186–188; A. Szabaciuk, *Relacje...*, s. 19–20; A. Curanović, *Czynnik...*, s. 247–248; W. Baluk, *Kształtowanie*, s. 31–32, 69–74; D. Trienin, *Post-imperium...*, s. 299; T. Olejarz, *Religie...*, s. 51–56.

powstania „zjednoczonej ukraińskiej narodowej cerkwi prawosławnej”, gdyż w rosyjskiej przestrzeni duchowej oznacza to pojawienie się konkurencyjnego Kościoła prawosławnego, który pretendowałby do przejęcia tradycji „Świętej Rusi”. W praktyce, dla Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej rezygnacja z Ukrainy oznaczała „odrzuć” dziedzictwa Rusi Kijowskiej. Wiąże się to również z utratą ważnego argumentu ideologicznego, którym jest „mit prawosławnego braterstwa Wschodnich Słowian”. Jednocześnie w takiej sytuacji Federacja na nowo musiałaby określić swoją tożsamość narodową. Ponadto, Rosyjska Cerkiew Prawosławna na Ukrainie stoi przed zasadniczym problemem: czy zlekceważyć nastroje separatystyczne i promować przeciwników autokefalii, czy też dobrowolnie przyznać ukraińskim strukturom autonomię. W pierwszym przypadku RCP ryzykuje bunt, w wyniku którego powstanie wspólna Cerkiew ukraińska poróżniona z Patriarchatem Moskiewskim, a w drugim – RCP utraci bardzo ważną część terytorium kanonicznego, ale zapewni sobie przychyłność i wdzięczność hierarchów Kościoła na Ukrainie⁸³.

Rosja zdecydowanie sprzeciwiała się planom prezydenta Wiktora Juszczenki, który dążył do zjednoczenia wszystkich trzech Cerkwi prawosławnych w ramach Ukraińskiej Narodowej Cerkwi Prawosławnej, przy jednoczesnym osłabieniu pozycji UCP-PM. W praktyce „oddzielenie–rozłam” Cerkwi ukraińskiej od rosyjskiej oznaczałoby tak *de facto*, jak i *de iure* niezależność Ukrainy od Rosji w sferze religijnej. Elity władzy w Federacji traktowały możliwość oderwania się Cerkwi ukraińskiej za potencjalną katastrofę, nawet większą niż rozszerzenie NATO na wschód. Paradoksalnie Ukraina określana jako „nie-Rosja” stałaby się „anty-Rosją”⁸⁴. Jednym ze sposobów „przeciwdziałania” realizacji projektu przez Wiktora Juszczenkę była wizyta – jedyna po rozpadzie ZSRR – patriarchy Aleksieja II na Ukrainie w okresie obchodów 1020-lecia chrztu Rusi. Patriarcha w swoim wystąpieniu 26 lipca 2008 r. podkreślał potrzebę ochrony integralności duchowej Rosji, Ukrainy i Białorusi, bo mimo że granice trzech państw dzieliły „Świętą Rus”, to niepodzielność Kościoła musiała zostać zachowana, gdyż „oddaje ona jedność prawosławnej wiary i braterstwo trzech narodów”. Również ówczesny patriarcha Smoleńska Cyryl, który przebywał na Ukrainie z wizytą w okresie od 27 lipca do 5 sierpnia 2008 r., wskazywał na konieczność utrzymania jedności kanonicznej Cerkwi. Podkreślał także, iż UCP-PM stanowi dla wszystkich wiernych dom, mimo zróżnicowania narodowościowego i poglądów politycznych. Znaczącym i zarazem symbolicznym punktem wizyty Cyryla było złożenie kwiatów pod pomnikiem ofiar *Gołodomoru* jako wyraz hołdu dla nich. Ponadto, w obecności prezydenta Wiktora Juszczenki patriarcha stwierdził,

⁸³ Wyzwania stojące przez RCP na Ukrainie, zob.: A. Curanović, *Czynnik...*, s. 247–259; A. Szabaciuk, *Relacje...*, s. 19.

⁸⁴ Termin „Ukraina – nie Rosja” „sformułował” w 2003 r., ówczesny prezydent Leonid Kuczma, zob.: D. Trienin, *Post-imperium...*, s. 295.

że nie należy tworzyć nowej Cerkwi na Ukrainie, gdyż Cerkiew otwarta dla wszystkich, zdolna integrować Ukraińców już istnieje i jest nią UCP-PM. Celem „przedsięwzięć” podejmowanych zarówno przez władze Rosji, jak i przywódców RCP było zachowanie Ukrainy w „cywilizacyjnej orbicie” Federacji. Polityka tego państwa uległa zmianie, gdy prezydentem został Wiktor Janukowycz. Objęcie władzy przez Partię Regionów odebrano jako gwarancję utrzymania Ukrainy w charakterze części „terytorium kanonicznego” RCP i zniweczenie działań w celu utworzenia wspólnej niezależnej Cerkwi narodowej⁸⁵.

Pewnym „przełomem”, który zakończył prowadzenie przez Rosyjską Cerkiew Prawosławną polityki „biernej obrony”, był wybór w styczniu 2009 r. patriarchy Moskwy i Wszechrusi. Nowy patriarcha, oprócz zwierzchnictwa nad cerkwią prawosławną w Rosji, ogłosił się „duchowym przywódcą” „Świętej Rusi”. Symboliczną decyzją Cyryla było zawieszenie w rezydencji patriarchy Moskwy flag wszystkich państw należących do „kanonicznego terytorium” RCP, w tym Rosji, Ukrainy, Białorusi i Mołdawii. Nieoficjalnie patriarcha Cyryl, jako głowa największej Cerkwi prawosławnej, uważał się za „lidera całego wschodniego chrześcijaństwa”. W trakcie wizyty na Ukrainie w roku 2009 patriarcha Moskwy i Wszechrusi niekiedy przemawiał w języku ukraińskim i nazwał Kijów „południową stolicą rosyjskiego prawosławia”. Cyryl mówił także o możliwości przebywania przez pewien czas w Moskwie i w Kijowie⁸⁶.

Patriarchat Moskiewski dążył do utrzymania wyłącznej jurysdykcji w Mołdawii. Głównym zaś problemem, który pojawił się przed RCP w tej republice, były działania mające na celu doprowadzenie do zerwania powiązań Cerkwi prawosławnej z Patriarchatem Moskiewskim. W ich wyniku Rumuńska Cerkiew Prawosławną przywróciła metropolię Besarabii. W odróżnieniu jednak od Ukrainy, działania te nie zakładały stworzenia Mołdawskiej Cerkwi Prawosławnej, ale przejście metropolii pod zwierzchnictwo Rumuńskiej Cerkwi Prawosławnej – od grudnia 1992 r. funkcjonują struktury dwóch kościołów – rosyjskiego i rumuńskiego. W praktyce, mimo rozerwania jedności, zdecydowana większość prawosławnych w Mołdawii i przede wszystkim w Naddniestrzu pozostała pod zwierzchnictwem Patriarchatu Moskiewskiego. Druga istotna różnica w porównaniu z Ukrainą, dotyczyła podejścia władz Mołdawii, które były sprzymierzeńcem RCP. Z jednej strony, przejawiało się to w odmowie zarejestrowania struktur Patriarchatu Rumuńskiego. Z drugiej, w udzielaniu przez władze Mołdawii poparcia RCP, a także w ogłoszeniu jej jedynym legalnym Kościołem prawosławnym. Jednak po orzeczeniu Europejskiego Trybunału Sprawiedliwości w Strasburgu, 13 grudnia 2001 r., ostatecznie Metropolia Besarabii została

⁸⁵ A. Curanović, *Czynnik...*, s. 253–258; D. Trienin, *Post-imperium...*, s. 299–300; W. Baluk, *Kształtowanie...*, s. 71; S. Żylcow, *Ukraina...*, s. 300–302.

⁸⁶ D. Trienin, *Post-imperium...*, s. 300.

zarejestrowana⁸⁷. Przychylność władz Mołdawii dla RCP mogła wynikać także z faktu, iż prezydent Władimir Woronin postrzegał w Patriarchacie Moskiewskim sprzymierzeńca dla realizacji procesu zjednoczeniowego⁸⁸.

Diametralnie inaczej przedstawia się sytuacja na Białorusi, gdzie w porównaniu z Ukrainą czy też nawet z Mołdawią nie doszło do rozłamu w Cerkwi prawosławnej. RCP wspierała prezydenta Alaksandra Łukaszenkę, widząc w nim „gwaranta dla utrzymania integralności własnego terytorium kanonicznego”. Ponadto, RCP wiązała duże nadzieje z powstaniem ZBiR i Państwa Związkowego. Mimo spowolnienia integracji, hierarchowie często i chętnie spotykali się z Alaksandrem Łukaszenką. 12 czerwca 2003 r. RCP i Białoruś zawarły umowę będącą odpowiednikiem konkordatu i określającą status RCP oraz kwestie współpracy z władzami państwa. Dokument ten był stawiany za wzór dla innych państw WNP. Harmonię relacji Patriarchatu Moskiewskiego i Białorusi podkreślano również przy różnych okazjach, w tym m.in. podczas przyznawania orderów dla Patriarchy Aleksieja II i Alaksandra Łukaszenki. Hierarchowie RCP zapewniali także prezydenta Białorusi o poparciu dla procesów integracji „dwóch państw o wspólnych słowiańskich korzeniach i jednej prawosławnej Cerkwi”. Jednocześnie duchowni RCP przy wielu okazjach poruszali kwestię „wschodniosłowiańskiej integracji”⁸⁹.

Rosyjska Cerkiew Prawosławna w porównaniu z władzami Rosji ma nieco inną wizję integracji, gdyż zakłada „powstanie wschodniosłowiańskiej wspólnoty politycznej”, aby „wzmocnić integralność swojego terytorium kanonicznego”. Jednocześnie na Białorusi RCP nie jest uzależniona w dużym stopniu od pomocy MSZ Federacji, gdyż ma zapewnioną silną pozycję dzięki umowie – odpowiednikowi konkordatu i przychylności władz tego państwa. RCP stara się także podtrzymywać w społeczeństwie rosyjskim „poczucie bliskości z Białorusinami i zainteresowanie integracją”. Jednak w okresie napięć w stosunkach rosyjsko-białoruskich w 2010 r. pojawiły się „pogłoski”, iż Alaksandr Łukaszenka „zamierza” utworzyć odrębną Białoruską Cerkiew Prawosławną. Również w relacjach prezydenta Białorusi z RCP występowały pewne „niesnaski”, dotyczące „ewentualnych przejawów współpracy” z Kościołem katolickim. Alicja Curanović uważa, że Alaksandr Łukaszenka w taki sposób „manifestował niezależność od Rosji”⁹⁰.

⁸⁷ Legalizacja struktur Patriarchatu Rumuńskiego w Mołdawii, zob.: A. Curanović, *Czynnik...*, s. 269–270.

⁸⁸ D. Trienin, *Post-imperium...*, s. 300–301; A. Curanović, *Czynnik...*, s. 269–272.

⁸⁹ D. Trienin, *Post-imperium...*, s. 301; A. Curanović, *Czynnik...*, s. 231–233.

⁹⁰ D. Trienin, *Post-imperium...*, s. 301; A. Curanović, *Czynnik...*, s. 233–234.

* * *

Działania Federacji Rosyjskiej wobec państw Europy Wschodniej na płaszczyźnie społeczno-kulturowej w znacznym stopniu koncentrują się na (od)budowie wspólnej przestrzeni kulturowej oraz wpływaniu na ich społeczeństwa. Uwzględniając zakres współpracy w tej sferze, należy stwierdzić, że najważniejszą pozycję zajmuje Ukraina, następnie Białoruś i w mniejszym zakresie Mołdawia. Jednocześnie działania Rosji na płaszczyźnie społeczno-kulturalnej wobec każdego z trzech państw Europy Wschodniej wykazują się pewną specyfiką i w znacznym stopniu są niepowtarzalne. Biorąc zaś pod uwagę współpracę naukową i kulturalną Rosji, trzeba zaznaczyć, że w przypadku Ukrainy przeważa „polityka historyczna”, która wiąże się przedstawianiem własnej interpretacji historii w obu państwach. Sytuacja ta prowadziła także do zadrażnień i „wzajemnego oskarżania się” oraz „kształtowania negatywnego wizerunku sąsiada”. W znacznie mniejszym stopniu „polityka historyczna” występuje w działaniach Rosji wobec Mołdawii. Natomiast problem ten nie istnieje w relacjach z trzecim państwem. Jednocześnie szeroko rozwijana współpraca naukowa i kulturalna, a także popularyzacja języka rosyjskiego i kultury narodów Federacji, wykorzystanie obecności diaspory rosyjskiej i ludności rosyjskojęzycznej oraz wpływy Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej *de facto* „obejmują” formowanie wspólnej przestrzeni kulturowej z Białorusią i Naddniestrzem.

W przypadku Ukrainy i Mołdawii sytuacja jest bardziej złożona, gdyż z jednej strony, występują pewne przejawy tworzenia lub bardziej „wciągania” tych państw do wspólnej przestrzeni kulturowej, przede wszystkim w ramach współpracy naukowej i kulturalnej – z wyłączeniem „polityki historycznej”. W pewnym stopniu „powszechność” użycia języka rosyjskiego oraz popularyzacja kultury rosyjskiej na Ukrainie mogą wpływać na rozwój współpracy w tym zakresie. Natomiast w przypadku Mołdawii, wpływy, pozycja i dobre relacje RCP z władzami przemawiają za „przyciąganiem” tego państwa do wspólnej przestrzeni kulturowej. Jednocześnie na Ukrainie sytuacja RCP nie jest już tak jednoznaczna.

Z drugiej strony RCP „uzyskała” możliwość wpływania na sytuację wewnętrzną Ukrainy i Mołdawii, co negatywnie oddziałuje na możliwości kształtowania wspólnej przestrzeni kulturowej. Działania w tym przypadku Rosja prowadzi przez „wykorzystanie” problemu ochrony diaspory rosyjskiej i ludności rosyjskojęzycznej. Federacja stara się zapewnić bezpieczeństwo również przez „rozdawanie paszportów”, co powoduje duże kontrowersje na Ukrainie i w Mołdawii. Sytuacja ta wywołuje przede wszystkim obawy, iż Rosja może w przyszłości „wykorzystać” jako pretekst do ingerencji lub interwencji w tych państwach konieczność „zapewnienia ochrony własnym obywatelom”. Jednocześnie znaczenie diaspory rosyjskiej i ludności rosyjskojęzycznej na Ukrainie ma

inny – ważniejszy – ciężar gatunkowy niż w Mołdawii – poza Naddniestrzem. Zbliżona sytuacja występuje także w przypadku popularyzacji języka rosyjskiego w Mołdawii. Ponadto, na Ukrainie pozostaje problem określenia „miejsca” UCP-PM w przestrzeni religijnej tego państwa.

Reasumując, trzeba podkreślić, że Federacja Rosyjska położyła większy nacisk na wykorzystanie instrumentów społeczno-kulturowych w okresie drugiej kadencji prezydenta Władimira Putina. Od tego czasu ich znaczenie wzrasta. Sytuacja ta jest również wynikiem „ograniczenia” możliwości zastosowania skutecznych środków polityczno-militarnych i ekonomicznych.

Zakończenie

Termin „Europa Wschodnia” funkcjonuje wprawdzie w różnych dyscyplinach naukowych, jednak pewne zastrzeżenia budzi przyjęcie wspólnego dla nich wszystkich „kryterium klasyfikacji”. Samo pojęcie można określić jako wielodyscyplinarne. Jednocześnie w przypadku badanych płaszczyzn, tj. historycznej, geograficznej, gospodarczej, kulturowej i politycznej zakres przestrzenny jest zróżnicowany. Na podstawie stosowanych w literaturze sposobów podziału w każdej z proponowanych płaszczyzn uwzględniono trzy państwa, tj. Ukrainę, Białoruś i Mołdawię, które można określić jako tzw. jądro Europy Wschodniej. W rozumieniu różnych dyscyplin naukowych, zakres przestrzenny mogą tworzyć także inne państwa. Część z nich funkcjonuje jednocześnie jako „kraje pogranicza”, szczególnie jest to widoczne w ujęciu kulturowym. Wyznaczenie zakresu Europy Wschodniej jest w znacznym stopniu bezpośrednio lub pośrednio powiązane z „państwem rosyjskim”, zarówno gdy dotyczy to Rusi/ Państwa Moskiewskiego/ Imperium Rosyjskiego, jak i ZSRR lub Federacji Rosyjskiej. Oznacza to, iż Europa Wschodnia stanowiła w okresach wcześniejszych lub stanowi obecnie przestrzeń polityki Rosji, ewentualnie była utożsamiana z Federacją jako jego częścią. Samo pojęcie w odczuciu międzynarodowej opinii publicznej ma „negatywne” znaczenie, m.in. jako coś „gorszego”, „zaco-fanego”. Na potrzeby niniejszej pracy przyjęto definicję, według której Europa Wschodnia to „przestrzeń pomiędzy Unią Europejską a Federacją Rosyjską”. Europy Wschodniej nie można określić jako w pełni samodzielnego regionu lub subregionu, gdyż brakuje rzeczywistych więzi między państwami, które prowadziłyby do jego scalenia. Jest to raczej przestrzeń lub obszar mający charakter „sztuczny”. Podkreślić należy, iż jego centrum stanowi stolica największego państwa – Ukrainy – Kijów. W przypadku dwóch pozostałych państw, Białoruś ciąży w kierunku wschodnim: do Rosji – Eurazji, zaś Mołdawia w kierunku zachodnim: do Unii Europejskiej i NATO. Ukraina natomiast wykazuje równocześnie tendencje prowschodnie i prozachodnie. W przyszłości wybór przez

Ukrainę jednej z dwóch opcji zadecyduje, czy Europa Wschodnia stanie się częścią Zachodu i wschodnim pograniczem UE i NATO, czy też Wschodu jako zachodnia flanka lub przedpole Eurazji, WNP.

Ponadto, Federacja Rosyjska stara się zdefiniować najważniejsze interesy wobec państw Europy Wschodniej. Od chwili rozpadu ZSRR proces identyfikacji priorytetów trwa i na początku drugiego dziesięciolecia XXI wieku jeszcze nie został zakończony. Sytuacja ta wpływa bezpośrednio na kształtowanie koncepcji polityki Rosji wobec Ukrainy, Białorusi i Mołdawii. W konsekwencji przekłada się to równocześnie na wybór przez Federację odpowiednich metod działania – instrumentów – na obszarze Europy Wschodniej. Występuje także dysonans pomiędzy deklarowanymi przez Federację interesami a faktycznie realizowanymi. Rosja nie urzeczywistnia głoszonych poglądów, natomiast realizuje te, które nie są prezentowane.

W wyniku przeprowadzonej analizy, została potwierdzona w znacznej części hipoteza pierwsza, a mianowicie, że zakres Europy Wschodniej jako przestrzeni politycznej jest bardzo dynamiczny i zmienny w porównaniu do jej zakresu geograficznego, historycznego i kulturowego. Pewien wyjątek stanowi ujęcie gospodarcze, które również podlega aktywnym przeobrażeniom, ale w porównaniu z zakresem politycznym podstawowym „katalizatorem” jest Unia Europejska, a w zasadzie „dążenie do członkostwa w tej organizacji i przyjęcia jej standardów”.

Uwzględniając genezę polityki Federacji Rosyjskiej wobec państw Europy Wschodniej, należy sięgnąć do okresu schyłkowego ZSRR. Ówczesna Rosyjska Federacyjna Socjalistyczna Republika Radziecka prowadziła działania dwutorowo: z jednej strony, starała się ograniczać rolę i zakres władzy Centrum, zaś z drugiej – przywiązywała do tego mniejsze znaczenie – starając się „budować” relacje z pozostałymi republikami związkowymi. Paradoksalnie po rozpadzie Związku Radzieckiego Federacja Rosyjska, jako jego kontynuatorka, przejęła także „w spadku” politykę wobec Ukrainy, Białorusi i Mołdawii wraz z „nierozwiązanymi czy też raczej »spiętrzonymi« problemami”. W konsekwencji kwestie te zdecydowanie rzutowały na prowadzone przez Rosję działania wobec państw Europy Wschodniej, przede wszystkim na płaszczyźnie polityczno-militarnej, a także w znacznym stopniu społeczno-kulturowej i ekonomicznej. Szczególnie negatywne kwestie uwidoczniły się w działaniach wobec Ukrainy i Mołdawii, zaś Białorusi „tylko” w kwestii uzależnienia gospodarczego. W przypadku Ukrainy i Mołdawii jako wspólne dla obu państw problemy można wskazać: kwestię statusu języka rosyjskiego, obecność wojskową, wygaszanie i rozwiązywanie sporów i konfliktów zbrojnych. Co jest istotne, mają one różny ciężar gatunkowy w każdym państwie. Federacja wobec trzech państw Europy Wschodniej „odziedziczyła” także ważny „instrument wpływu” – dostawę nośników energii.

Na podstawie przeprowadzonej analizy została potwierdzona hipoteza druga, iż polityka Federacji Rosyjskiej wobec trzech państw Europy Wschodniej stanowi „wymuszoną” kontynuację założeń władz centralnych ZSRR w stosunku do ówczesnych republik związkowych. Przede wszystkim aktualne pozostało podejście dotyczące Ukrainy, bez której nie mogło istnieć Imperium (ZSRR), zaś Rosja nie może realizować w pełni procesów integracyjnych w przestrzeni poradzieckiej. Druga istotna kwestia wiąże się ze skutkami rozpadu Związku Radzieckiego, które dotknęły bezpośrednio Federację. Do najważniejszych należy zaliczyć: utratę znacznej części terytorium, rozpad wspólnego systemu obronnego, uregulowania statusu broni jądrowej, pojawienie się na niezabezpieczonych granicach państwa konfliktów zbrojnych. Bardzo ważny problem wiązał się z rozpadem wspólnej przestrzeni gospodarczej, co także spowodowało podział infrastruktury sieci rurociągów oraz „rozerwanie” części powiązań w ramach kooperacji przemysłowej. Ponadto, poza terytorium Federacji pozostała kolebka państwa – Ruś Kijowska.

Federacja Rosyjska „oficjalnie” nie zadeklarowała, iż posiada koncepcje polityki w stosunku do Ukrainy, Białorusi i Mołdawii. W praktyce strategia wobec Europy Wschodniej mieści się w szerszym kontekście regionalnym (Wspólnota Niepodległych Państw), transatlantyckim lub globalnym. Ponadto, w przypadku polityki Rosji wobec trzech państw Europy Wschodniej stanowi ona przedłużenie polityki wewnętrznej. W wyniku dokonanej analizy, nasuwa się wnioski o pewnym zróżnicowaniu najważniejszych priorytetów ujętych w koncepcjach polityki Rosji wobec państw Europy Wschodniej, które funkcjonują w ujęciu środowisk naukowych i politycznych oraz oficjalnego ośrodka władzy. W pierwszym przypadku przeważają procesy integracyjne na obszarze poradzieckim, z których część wiąże się z „odbudową Imperium”. Dla porównania, do najważniejszych priorytetów, które określają władze Federacji zalicza się: zapewnienie bezpieczeństwa państwa i utrzymanie stabilności w regionach sąsiadujących; pomoc i ochronę praw mniejszości rosyjskiej i obywateli Rosji w państwach poradzieckich. Natomiast na dalszej pozycji uwzględniono procesy integracyjne na obszarze Wspólnoty. Do najważniejszych problemów, które budzą bardzo duże zainteresowanie opinii publicznej w Rosji i są wykorzystywane do walki w polityce wewnętrznej, zalicza się:

a) ochronę diaspory rosyjskiej mieszkającej na Ukrainie i Mołdawii, a szczególnie różnych przejawów jej dyskryminacji, oraz status języka rosyjskiego w tych państwach;

b) rozszerzenie NATO na wschód o republiki poradzieckie, w tym szczególnie Ukrainę;

c) różne formy zaangażowania Zachodu w państwach Europy Wschodniej.

W przypadku porównania warstwy koncepcyjnej z faktyczną realizacją, nasuwa się wnioski, iż procesy integracyjne na obszarze poradzieckim, mimo że

„oficjalnie” nie zajmują czołowych pozycji pośród najważniejszych priorytetów Rosji w ujęciu władz federalnych, ale w przypadku prowadzonych działań dominują. Bardzo dużą rolę Federacja przywiązuje do udziału państw Europy Wschodniej w budowie wspólnych przestrzeni politycznych i bezpieczeństwa oraz gospodarczych. W procesach tych uczestniczy tylko Białoruś, zaś Ukraina sporadycznie, a Mołdawia nie jest nimi zainteresowana.

Uwzględniając działania Federacji Rosyjskiej wobec państw Europy Wschodniej, należy zaznaczyć, że ulegały one pewnym zmianom. W okresie prezydentury Borysa Jelcyna dominowała „aktywność” na płaszczyźnie polityczno-militarnej, która koncentrowała się na „groźbach i zachętach”. Sam prezydent kładł nacisk na reintegrację państw poradzieckich – „dominacja polityki nad ekonomią”. W późniejszym czasie Władimir Putin zaczął przywiązywać większą wagę do kwestii gospodarczych, w tym energetycznych. Zmianie uległo także samo podejście, które koncentrowało się na „(prze)kupieniu” trzech państw Europy Wschodniej. Do najskuteczniejszych form należy zaliczyć m.in. stosowanie preferencyjnych cen sprzedaży surowców energetycznych. Na drugim biegunie znajduje się wykorzystanie różnego rodzaju sankcji handlowych, związanych z zakazem importu pewnych towarów. Inna możliwość dotyczy m.in. ograniczenia lub odcięcia dostaw nośników energii, a także stopniowego zwiększania wysokości ceny ich sprzedaży. Pewna nieskuteczność wykorzystywanych instrumentów spowodowała, iż Federacja zaczęła stosować środki społeczno-kulturowe. Rosja wobec państw Europy Wschodniej koncentruje się na „próbach” budowy wspólnej przestrzeni kulturowej. W dalszej perspektywie czasowej należy spodziewać się wzrostu wykorzystania *soft power* przez Rosję w działaniach wobec trzech państw Europy Wschodniej.

W wyniku przeprowadzonej analizy nie potwierdziła się w pełni hipoteza trzecia, że działania Federacji wobec Ukrainy, Białorusi i Mołdawii w dużym stopniu są wynikiem powiązań z elitami władzy tych państw. Dość złożona i specyficzna sytuacja występuje przede wszystkim w przypadku Mołdawii, gdyż w stosunku do tego państwa w działaniach Rosji dominują raczej rzeczywiste interesy niż względy personalne. W porównaniu z Białorusią lub Ukrainą, nie można wskazać „wyraźnie prorosyjskich kandydatów”. Powiązania z elitami władzy jednocześnie są bardzo ważne w przypadku Naddniestrzańskiej Republiki Mołdawskiej. Ponadto, co jest pewną cechą specyficzną, „miejsce oficjalnych władz Federacji” „zajmuje” Rosyjska Cerkiew Prawosławna, która posiada bardzo dobre kontakty i powiązania z elitami politycznymi Mołdawii. Co jest ważne, RCP jest jedyną instytucją, która ma własne struktury na terytorium całego państwa, w tym w Naddniestrzu. Zaznaczyć należy, że dalsze działania Rosji w najbliższej perspektywie czasowej będą uzależnione od kwestii personalnych, tj. od osób, które pełnią lub będą pełniły najważniejsze funkcje państwowe w strukturze władz, a przede wszystkim urząd prezydenta na Ukrainie oraz Białorusi.

Hipoteza czwarta, zakładająca, że w interesie Federacji Rosyjskiej leży utrzymanie wpływów i obecności w państwach Europy Wschodniej, a nie ich reintegracja w ramach jednego państwa, w znacznym stopniu potwierdziła się. Należy jednak podkreślić, iż w okresie prezydentury Borysa Jelcyna, szczególnie podczas pierwszej kadencji, pojawiały się propozycje reintegracji w ramach jednego państwa. Ciągłe jest on podnoszony w pewnych kręgach politycznych w Federacji, głównie nacjonalistycznych i komunistycznych. Trzeba także dodać, iż Rosja w celu zachowania swojej obecności i wpływów kładzie coraz większy nacisk na środki ekonomiczne (energetyczne) oraz społeczno-kulturowe.

Polityka Federacji Rosyjskiej wobec państw Europy Wschodniej jako bardzo ważny składnik relacji w Europie wymaga prowadzenia dalszych badań. Proponowane postulaty badawcze dotyczą pogłębiania analizy na temat działań Rosji w kwestiach: walki o wpływy polityczne na Ukrainie, Białorusi i Mołdawii, w kontekście „kreowania” następców dla Alaksandra Łukaszenki i Wiktora Janukowycza, wykorzystania instrumentów energetycznych po osiągnięciu pełnej mocy tranzytu gazu ziemnego do odbiorców w państwach Unii Europejskiej przez gazociągi „Północny Potok” i „Południowy Potok” oraz stosowania i wzrostu znaczenia *soft power* jako środka prowadzenia polityki wobec państw Europy Wschodniej.

Wykaz źródeł

1. Dokumenty i materiały

- Dieklaracyja o gosudarstwiennom suwierienitietie Rossijskoj Sowietskoj Fiedieratiwnoj Socyali-
stycznej Rjespubliki*, [w:] *Rossija – Ukraina 1990–2000: Dokumenty i materiały*: Kniga 1:
1990–1995, Moskwa 2001.
- Dieklaracyja o gosudarstwiennom suwierienitietie Ukrainy*, [w:] *Rossija – Ukraina 1990–2000:
Dokumenty i materiały*: Kniga 1: 1990–1995, Moskwa 2001.
- Dogowor między Rossijskoj Fiedieracyjej i Ukrainoj ob ekonomiczeskom sotrudnicestwie na
1998–2007 gody*, [w:] *Rossija – Ukraina 1990–2000: Dokumenty i materiały*: Kniga 2:
1996–2000, Moskwa 2001.
- Dogowor między Rossijskoj Sowietskoj Fiedieratiwnoj Socyali-
stycznej Rjespubliki i Ukrainy*, [w:] *Rossija – Ukraina 1990–2000: Dokumenty
i materiały*: Kniga 1: 1990–1995, Moskwa 2001.
- Dogowor o družbie, sotrudnicestwie i partnerstwie między Rossijskoj Fiedieracyjej i Ukrainoj*,
[w:] *Rossija – Ukraina 1990–2000: Dokumenty i materiały*: Kniga 2: 1996–2000, Moskwa
2001.
- Doktrina informacyjnojj bezopasnosti Rossijskoj Fiedieracyi*, URL <[http://www.mid.ru/bdomp/
ns-osndoc.nsf/e2f289bea62097f9c325787a0034c255/...](http://www.mid.ru/bdomp/ns-osndoc.nsf/e2f289bea62097f9c325787a0034c255/...) Document>.
- Doktrina informacyjnojj bezopasnosti Rossijskoj Fiedieracyi. 9 sientjabria 2000 g.*, [w:] *Wniesz-
naja politika i bezopasnost' sowriemiennoj Rossii. 1991–2002. Chriestomatija w czetyriech
tomach*, t. 4, *Dokumenty*, T. Szakleina (red.), Moskwa 2002.
- Dopolnienije k Soglaszeniju między Prawitielstwom Rossijskoj Fiedieracyi i Prawitielstwom Ukra-
iny po rializacyi Triechstoronnich dogoworiennostiej między Priezidentami Rossii, Ukrainy
i SSZA ot 14 janwarja 1994 g.*, [w:] *Rossija – Ukraina 1990–2000: Dokumenty i materiały*:
Kniga 2: 1996–2000, Moskwa 2001.
- Energy Strategy of Russia for the period up to 2030*, Moscow 2010.
- Energieticzeskaja strategija Rossii na pieriod do 2030 goda*, URL <[http://www.sro-ess.ru/abo-
ut_sro/1715-r.pdf](http://www.sro-ess.ru/abo-ut_sro/1715-r.pdf)>.
- Human Development Report 1990, 1991, 1992, 1993, 1994, 1995, 1996, 1997, 1998, 1999, 2000,
2001, 2002, 2003, 2004, 2005, 2006, 2007/2008, 2009, 2010, 2011*, New York 1990, 1991,
1992, 1993, 1994, 1995, 1996, 1997, 1998, 1999, 2000, 2001, 2002, 2003, 2004, 2005, 2006,
2007, 2009, 2010, 2011.
- Kommunikie o wstriece Priezidentow Rossii i Ukrainy*, [w:] *Rossija – Ukraina 1990–2000: Doku-
mienty i materiały*: Kniga 1: 1990–1995, Moskwa 2001.

- Koncepcyja gosudarstwiennoj nacyonalnoj politiki Rossijskoj Fiedieracyi*, URL <<http://www.mid.ru/bdomp/ns-osndoc.nsf/e2f289bea62097f9c325787a0034c255/...> OpenDocument>.
- Koncepcyja gosudarstwiennoj politiki Rossijskoj Fiedieracyi w oblasti mieżdunarodnogo nauczno-techničeskogo sotrudniczestwa*, URL <<http://www.mid.ru/bdomp/ns-osndoc.nsf/e2f289bea62097f9c325787a0034c255...>Document>.
- Koncepcyja nacyonalnoj bezopasnosti Rossijskoj Fiedieracyi (utw. Ukazom Priezidenta RF ot 17 diekabria 1997 g. N 1300)*, URL <[http://text.document.kremlin.ru/SESSION/PILOT/doc/doc_print.html?...>](http://text.document.kremlin.ru/SESSION/PILOT/doc/doc_print.html?...).
- Koncepcyja nacyonalnoj bezopasnosti Rossijskoj Fiedieracyi (utw. Ukazom Priezidenta RF ot 17 diekabria 1997 g. N 1300) (w ried. Ukaza Priezidenta RF ot 10 janwaria 2000 g. N 24)*, URL <[http://text.document.kremlin.ru/SESSION/PILOT/doc/doc_print.html?...>](http://text.document.kremlin.ru/SESSION/PILOT/doc/doc_print.html?...).
- Koncepcyja nacyonalnoj bezopasnosti Rossijskoj Fiedieracyi. 10 janwaria 2000 g.*, [w:] *Wnieszniaja politika i bezopasnost' sowriemiennoj Rossii. 1991–2002. Chriestomatija w czetyriech tomach*, t. 4, Dokumenty, T. Szakleina (red.), Moskwa 2002.
- Koncepcyja nacyonalnoj bezopasnosti Rossijskoj Fiedieracyi. 17 diekabria 1997 g.*, [w:] *Wnieszniaja politika i bezopasnost' sowriemiennoj Rossii. 1991–2002. Chriestomatija w czetyriech tomach*, t. 4, Dokumenty, T. Szakleina (red.), Moskwa 2002.
- Koncepcyja riegulirowanija migracyonnych processow w Rossijskoj Fiedieracyi*, URL <<http://www.mid.ru/bdomp/ns-osndoc.nsf/e2f289bea62097f9c325787a0034c255/...> Document>.
- Koncepcyja uczastija Rossijskoj Fiedieracyi w sodiejstwii mieżdunarodnomu razwitiu*, URL <<http://www.mid.ru/bdomp/ns-osndoc.nsf/e2f289bea62097f9c325787a0034c255/...> Document>.
- Koncepcyja wniesznej politiki Rossijskoj Fiedieracyi*, „Diplomaticzeskij wiestnik”, janwar’ 1993, spieczalnyj wypusk.
- Koncepcyja wniesznej politiki Rossijskoj Fiedieracyi*, „Mieżdunarodnaja żyźń” 2008, nr 8–9, URL <http://www.mezhizn.ru/sodnom200889_20.htm>.
- Koncepcyja wniesznej politiki Rossijskoj Fiedieracyi*, URL <<http://www.scrf.gov.ru/Documents/Decree/2000/07-10.html>>.
- Koncepcyja wniesznej politiki Rossijskoj Fiedieracyi. 28 ijunia 2000 g.*, [w:] *Wnieszniaja politika i bezopasnost' sowriemiennoj Rossii. 1991–2002. Chriestomatija w czetyriech tomach*, t. 4, Dokumenty, T. Szakleina (red.), Moskwa 2002.
- Koncepcyja wniesznej politiki Rossijskoj Fiedieracyi. Diekabr’ 1992 g.*, [w:] *Wnieszniaja politika i bezopasnost' sowriemiennoj Rossii. 1991–2002. Chriestomatija w czetyriech tomach*, t. 4, Dokumenty, T. Szakleina (red.), Moskwa 2002.
- Koncepcyja wniesznej politiki Rossijskoj Fiedieracyi. Utwierżdiena Priezidentom Rossijskoj Fiedieracyi D. A. Miedwediewym 12 ijula 2008 g.*, URL <<http://www.mid.ru/ns-osndoc.nsf/0e-9272befa34209743256c630042...>Document>.
- Miemorandum o garantijach bezopasnosti w swiazi s prisojedinenijem Ukrainy k Dogoworu o nierasprostranienii jadernogo orużyja*, [w:] *Rossija – Ukraina 1990–2000: Dokumenty i matieriały*: Kniga 1: 1990–1995, Moskwa 2001.
- Morskaja doktrina Rossijskoj Fiedieracyi na pieriod do 2020 goda*, URL <<http://www.mid.ru/bdomp/ns-osndoc.nsf/e2f289bea62097f9c325787a0034c255/...> Document>.
- «O razwitiu situacii wokrug Kosowo i naszych podchodach k uriegulirowaniju riegionalnych konfliktow w Jewropie» (Stienogramma wystuplenija w ramach «prawitielstwiennego czasa» w Gosudarstwiennoj Dumie Fiedieralnogo Sobranija Rossijskoj Fiedieracyi, 2 aprielia 2008 goda), [w:] S. Ławrow, *Mieżdu proszłym i buduszczim. Rossijskaja diplomatija w mieniajuszczemsia mirie*, Moskwa 2011.
- «Ob itogach priedsedatielstwa Rossii w Sodrużestwie Niezawisimych Gosudarstw» (Stienogramma wystuplenija w Sowietie Fiedieracyi Fiedieralnogo Sobranija Rossijskoj Fiedieracyi w ramach «prawitielstwiennego czasa», Moskwa, 24 diekabria 2010 goda), [w:] S. Ławrow, *Mieżdu proszłym i buduszczim. Rossijskaja diplomatija w mieniajuszczemsia mirie*, Moskwa 2011.

- Obrasczenije Sowieta Fiedieracyi Fiedieralnogo Sobranija Rossijskoj Fiedieracyi k Priezidentu Rossijskoj Fiedieracyi i Priezidentu Ukrainy*, [w:] *Rossija – Ukraina 1990–2000: Dokumenty i materiały*: Kniha 1: 1990–1995, Moskwa 2001.
- Obrasczenije Wierchownogo Sowieta Ukrainy k Wierchownomu Sowietu i Priezidentu RSFSR*, [w:] *Rossija – Ukraina 1990–2000: Dokumenty i materiały*: Kniha 1: 1990–1995, Moskwa 2001.
- Otkrytoje pis'mo Władimira Putina k rossijskim izbirateliam*, „Kommiersant”, 25 luty 2000, URL <<http://www.kommersant.ru/doc/141144>>.
- «*Otwietstwiennost' Rossii w mirowoj politiki*» (Wystuplenije na otkrytii międzynarodowej konferencji Biergiedorfskogo foruma, Moskwa, 25 oktiabria 2008 goda), [w:] S. Ławrow, *Mieźdu proszłym i buduszczim. Rossijskaja diptomatija w mieniajuszczemsia mirie*, Moskwa 2011.
- Połozhenije o Podkomissii po woprosam funkcyonirowanija Czernomorskogo flota Rossijskoj Fiedieracyi i jego priebywatija na tierritorii Ukrainy Smieszannoj Rossijsko-Ukrainskoj komissii po sotrudnicestwu*, [w:] *Rossija – Ukraina 1990–2000: Dokumenty i materiały*: Kniha 2: 1996–2000, Moskwa 2001.
- Poslanije Priezidenta Rossii Borisa Jelcyna Fiedieralnomu Sobraniju RF: «Ob ukrieplenii Rossijskogo Gosudarstwa» 1994 god*, URL <http://www.intelros.ru/2007/02/04/print:page,1,poslanija_prezidenta_rossii_borisa_elcina_federalnomu_sobraniju_rf_1994_god.html>.
- Poslanije Priezidenta Rossii Borisa Jelcyna Fiedieralnomu Sobraniju RF: «O dejstwiennosti gosudarstwennoj vlasti w Rossii» 1995 god*, URL <http://www.intelros.ru/2007/02/05/print:page,1,poslanie_prezidenta_rossii_borisa_elcina_federalnomu_sobraniju_rf_o_dejstwennosti_gosudarstwennoj_vlasti_v_rossii_1995_god.html>.
- Poslanije Priezidenta Rossii Borisa Jelcyna Fiedieralnomu Sobraniju RF: «Rossija za kotoruju my w otwietie» 1996 god*, URL <http://www.intelros.ru/2007/02/05/print:page,1,poslanie_prezidenta_rossii_borisa_elcina_federalnomu_sobraniju_rf_rossija_zakotoruju_my_votwietie_1996_god.html>.
- Poslanije Priezidenta Rossii Borisa Jelcyna Fiedieralnomu Sobraniju RF: «Porjadok wo vlasti – porjadok w stranie» 1997 god*, URL <http://www.intelros.ru/2007/02/05/print:page,1,poslanie_prezidenta_rossii_borisa_elcina_federalnomu_sobraniju_rf_porjadok_wo_vlasti_porjadok_v_strane_1997_god.html>.
- Poslanije Priezidenta Rossii Borisa Jelcyna Fiedieralnomu Sobraniju RF: «Obszczimi silami – k podjemu Rossii» 1998 god*, URL <http://www.intelros.ru/2007/02/05/print:page,1,poslanie_prezidenta_rossii_borisa_elcina_federalnomu_sobraniju_rf_obshhimi_silami_k_podemu_rossii_1998_god.html>.
- Poslanije Priezidenta Rossii Borisa Jelcyna Fiedieralnomu Sobraniju RF: «Rossija na rubieźe epoch» 1999 god*, URL <http://www.intelros.ru/2007/02/05/print:page,1,poslanie_prezidenta_rossii_borisa_elcina_federalnomu_sobraniju_rf_rossija_narubiezhejepokh_1999_god.html>.
- Poslanije Priezidenta Rossii Dmitrija Miedwediewa Fiedieralnomu Sobraniju Rossijskoj Fiedieracyi: 2008 god*, URL <http://www.intelros.ru/strategy/gos_rf/psl_prezident_med_vedeva/print:page,1,2990-poslanie-federalnomu-sobraniju.html>.
- Poslanije Priezidenta Rossii Dmitrija Miedwediewa Fiedieralnomu Sobraniju Rossijskoj Fiedieracyi: 2009 god*, URL <http://www.intelros.ru/strategy/gos_rf/psl_prezident_medve_deva/print:page,1,4293-poslanie-prezidenta-rossii-dmitriya-medvedeva.html>.
- Poslanije Priezidenta Rossii Dmitrija Miedwediewa Fiedieralnomu Sobraniju Rossijskoj Fiedieracyi: 2010 god*, URL <http://www.intelros.ru/strategy/gos_rf/psl_prezident_med_vedeva/print:page,1,7698-poslanie-prezidenta-federalnomu-sobraniju.html>.
- Poslanije Priezidenta Rossii Dmitrija Miedwediewa Fiedieralnomu Sobraniju Rossijskoj Fiedieracyi: 2011 god*, URL <http://www.intelros.ru/strategy/gos_rf/psl_prezident_med_vedeva/>

- print:page,1,12466-poslanie-prezidenta-rossii-dmitriya-medvedeva-federalnomu-sobraniju-rossijskoy-federacii-2011-god.html>.
- Posłanije Priezidenta Rossii Władimira Putina Fiedieralnemu Sobraniju RF: 2000 god*, URL <http://www.intelros.ru/2007/01/17/print:page,1,poslanie_prezidenta_rossii_vladimi_ra_putina_federalnomu_sobraniju_rf_2000_god.html>.
- Posłanije Priezidenta Rossii Władimira Putina Fiedieralnemu Sobraniju RF: 2001 god*, URL <http://www.intelros.ru/2007/01/17/print:page,1,poslanie_prezidenta_rossii_vladimi_ra_putina_federalnomu_sobraniju_rf_2001_god.html>.
- Posłanije Priezidenta Rossii Władimira Putina Fiedieralnemu Sobraniju RF: 2002 god*, URL <http://www.intelros.ru/2007/02/05/print:page,1,poslanie_prezidenta_rossii_vladimi_ra_putina_federalnomu_sobraniju_rf_2002_god.html>.
- Posłanije Priezidenta Rossii Władimira Putina Fiedieralnemu Sobraniju RF: 2003 god*, URL <http://www.intelros.ru/2007/02/05/print:page,1,poslanie_prezidenta_rossii_vladimi_ra_putina_federalnomu_sobraniju_rf_2003_god.html>.
- Posłanije Priezidenta Rossii Władimira Putina Fiedieralnemu Sobraniju RF: 2004 god*, URL <http://www.intelros.ru/2007/02/05/print:page,1,poslanie_prezidenta_rossii_vladimi_ra_putina_federalnomu_sobraniju_rf_2004_god.html>.
- Posłanije Priezidenta Rossii Władimira Putina Fiedieralnemu Sobraniju RF: 2005 god*, URL <http://www.intelros.ru/2007/02/05/print:page,1,poslanie_prezidenta_rossii_vladimi_ra_putina_federalnomu_sobraniju_rf_2005_god.html>.
- Posłanije Priezidenta Rossii Władimira Putina Fiedieralnemu Sobraniju RF: 2006 god*, URL <http://www.intelros.ru/2007/02/05/print:page,1,poslanie_prezidenta_rossii_vladimi_ra_putina_federalnomu_sobraniju_rf_2006_god.html>.
- Posłanije Priezidenta Rossii Władimira Putina Fiedieralnemu Sobraniju RF: 2007 god*, URL <http://www.intelros.ru/2007/04/27/poslanie_prezidenta_rossii_vladimira_putina_federalnomu_sobraniju_rossijskojj_federacii_2007_g.html>.
- Postanowlenije Gosudarstwiennoj Dumi Fiedieralnogo Sobranija Rossijskoj Fiedieracyi «O Fiedieralnom zakonie «O ratyfikacyi Soglaszenija mieźdu Prawitielstwom Rossijskoj Fiedieracyi i Prawitielstwom Ukrainy o wzaimoraszczetach, swiazannyh s razdielom Czernomorskogo flota i priebywaniem Czernomorskogo flota Rossijskoj Fiedieracyi na tierritorii Ukrainy»*, [w:] *Rossija – Ukraina 1990–2000: Dokumenty i materiały: Kniga 2: 1996–2000*, Moskwa 2001.
- Postanowlenije Gosudarstwiennoj Dumi Fiedieralnogo Sobranija Rossijskoj Fiedieracyi «O Fiedieralnom zakonie «O ratyfikacyi Soglaszenija mieźdu Rossijskoj Fiedieracyjej i Ukrainoj o paramietrach razdiela Czernomorskogo flota»*, [w:] *Rossija – Ukraina 1990–2000: Dokumenty i materiały: Kniga 2: 1996–2000*, Moskwa 2001.
- Postanowlenije Gosudarstwiennoj Dumi Fiedieralnogo Sobranija Rossijskoj Fiedieracyi «O Fiedieralnom zakonie «O ratyfikacyi Soglaszenija mieźdu Rossijskoj Fiedieracyjej i Ukrainoj o statusie i usłowijach priebywanija Czernomorskogo flota Rossijskoj Fiedieracyi na tierritorii Ukrainy»*, [w:] *Rossija – Ukraina 1990–2000: Dokumenty i materiały: Kniga 2: 1996–2000*, Moskwa 2001.
- Postanowlenije Sowieta Fiedieracyi Fiedieralnogo Sobranija Rossijskoj Fiedieracyi «O Fiedieralnom zakonie «O ratyfikacyi Soglaszenija mieźdu Prawitielstwom Rossijskoj Fiedieracyi i Prawitielstwom Ukrainy o wzaimoraszczetach, swiazannyh s razdielom Czernomorskogo flota i priebywaniem Czernomorskogo flota Rossijskoj Fiedieracyi na tierritorii Ukrainy»*, [w:] *Rossija – Ukraina 1990–2000: Dokumenty i materiały: Kniga 2: 1996–2000*, Moskwa 2001.
- Postanowlenije Sowieta Fiedieracyi Fiedieralnogo Sobranija Rossijskoj Fiedieracyi «O Fiedieralnom zakonie «O ratyfikacyi Soglaszenija mieźdu Rossijskoj Fiedieracyjej i Ukrainoj o paramietrach razdiela Czernomorskogo flota»*, [w:] *Rossija – Ukraina 1990–2000: Dokumenty i materiały: Kniga 2: 1996–2000*, Moskwa 2001.

- Postanowlenije Wierchownogo Sowjeta Ukrainskoj SSR «O prowozglaszenii niezawisimosti Ukrainy»*, [w:] *Rossija – Ukraina 1990–2000: Dokumenty i materiały: Kniga 1: 1990–1995*, Moskwa 2001.
- Postanowlenije Wierchownogo Sowjeta Ukrainy ob ispolnienii Priezidentom Ukrainy i Prawitielstwom Ukrainy riekomiendacyj, kotoryje sodierżatsia w punktie 11 Postanowlenija Wierchownoj Rady Ukrainy «O ratyfikacyi Dogowora mieźdu Sojuzom Sowietkich Socyjalistycznych Rjespublik i Sojedinienymi Sztatami Amieriki o sokraszczenii i ograniczenii strategicznych nastupatielnych wooruženij», podpisannogo w Moskwie 31 ijula 1991 goda, i Protokola k niemu, podpisannogo w Lissabonie ot imieni Ukrainy 23 maja 1992 goda»*, [w:] *Rossija – Ukraina 1990–2000: Dokumenty i materiały: Kniga 1: 1990–1995*, Moskwa 2001.
- Postanowlenije Wierchownoj Rady Ukrainy «O ratyfikacyi Dogowora mieźdu Sojuzom Sowietkich Socyjalistycznych Rjespublik i Sojedinienymi Sztatami Amieriki o sokraszczenii i ograniczenii strategicznych nastupatielnych wooruženij», podpisannogo w Moskwie 31 ijula 1991 goda, i Protokola k niemu, podpisannogo w Lissabonie ot imieni Ukrainy 23 maja 1992 goda*, [w:] *Rossija – Ukraina 1990–2000: Dokumenty i materiały: Kniga 1: 1990–1995*, Moskwa 2001.
- Priloženija: *Dogowor ob uczrieźdieniu Jewrazijskogo ekonomiczeskogo soobszczestwa 10 oktiabria 2000 goda*, [w:] J. Piwowar, *Postsowietskoje prostranstwo: al'tiernatiwy intiegracyi. Istoriceskij oczerk*, Sankt-Petersburg 2008.
- Priloženija: *Soglaszenije o jedinych mierach nietarifnogo riegulirowanija pri formirowanii Tamożennogo sojuza 22 oktiabria 1997 goda*, [w:] J. Piwowar, *Postsowietskoje prostranstwo: al'tiernatiwy intiegracyi. Istoriceskij oczerk*, Sankt-Petersburg 2008.
- Priloženija: *Soglaszenije o Tamożennom sojuzie mieźdu Rossijskoj Federacyjej i Rjespublikoj Bielarus' 6 janwarja 1995 goda*, [w:] J. Piwowar, *Postsowietskoje prostranstwo: al'tiernatiwy intiegracyi. Istoriceskij oczerk*, Sankt-Petersburg 2008.
- Priloženija: *Wojennaja doktrina Rossijskoj Fiedieracyi*, [w:] W. Annienkow, O. Iwanow, W. Krugłow, F. Moisiejew, *Wojennaja sila w mieźdunarodnych odnoszenijach: uczebnoje posobije*, Moskwa 2011.
- Priloženije k Triechstoronniemu zajawleniju Priezidentow Rossii, SSzA i Ukrainy ot 14 janwarja 1994 g.*, [w:] *Rossija – Ukraina 1990–2000: Dokumenty i materiały: Kniga 1: 1990–1995*, Moskwa 2001.
- Priloženije № 1 k Koncepcyi wnieszej politiki Rossijskoj Fiedieracyi. Osnownyje Naprawlenija politiki Rossijskoj Fiedieracyi w sfierie mieźdunarodnogo kulturno-gumanitarnogo sotrudniczestwa (Utwierźdzeno Priezidentom Rossijskoj Fiedieracyi D. A. Miedwediewym 18 diekabria 2010 goda)*, URL <<http://www.mid.ru/bdomp/ns-osndoc.nsf/e2f289bea62097f9c325787a0034c255/...Document>>.
- Priloženije: *Dogowor mieźdu Rossijskoj Fiedieracyjej i Sojedinienymi Sztatami Amieriki o mierach po dalniejszemu sokraszczeniju i ograniczeniju strategicznych nastupatielnych wooruženij (SNW-3)*, [w:] W. Annienkow, O. Iwanow, W. Krugłow, F. Moisiejew, *Wojennaja sila w mieźdunarodnych odnoszenijach: uczebnoje posobije*, Moskwa 2011.
- «*Prioritety wnieszej politiki Rossii na sowriemennom etapie*» (Stienogramma wystuplenija na «prawitielstwiennom czasie» w Sowietie Fiedieracyi Fiedieralnogo Sobranija Rossijskoj Fiedieracyi, 28 janwarja 2009 goda), [w:] S. Ławrow, *Mieźdu proszłym i buduszczim. Rossijskaja diptomatija w mieniajuszczemsia mirie*, Moskwa 2011.
- «*Problemy mieźdunarodno-prawowego obiesieczienija prioritietnych naprawlenij wnieszej politiki*» (Stienogramma wystuplenija w ramach «prawitielstwiennogo czasu» w Sowietie Fiedieracyi Fiedieralnogo Sobranija Rossijskoj Fiedieracyi, 13 maja 2010 goda), [w:] S. Ławrow, *Mieźdu proszłym i buduszczim. Rossijskaja diptomatija w mieniajuszczemsia mirie*, Moskwa 2011.

- Programma ekonomiceskogo sotrudnicestwa mieźdu Rossijskoj Fiedieracyjej i Ukrainoj na 1998–2007 gody*, [w:] *Rossija – Ukraina 1990–2000: Dokumenty i materiały*: Kniha 2: 1996–2000, Moskwa 2001.
- Programma sotrudnicestwa mieźdu Ministerstwom kultury Riespubliki Bielarus' i Ministerstwom kultury Rossijskoj Fiedieracyi na 2011–2012*, URL <<http://www.mkrf.ru/dokumenty/584/detail.php?ID=156601>>.
- Protokol k Dogoworu mieźdu Sojuzom Sowietickich Socyaliczeskich Riespublik i Sojedinienymi Sztatami Amieriki o sokraszczenii i ograniczenii stratiegičeskich nastupatielnych wooruženij*, [w:] *Rossija – Ukraina 1990–2000: Dokumenty i materiały*: Kniha 1: 1990–1995, Moskwa 2001.
- Protokol k Sogłaszeniju o sozdanii Sodružestwa Niezawisimych Gosudarstw, podpisannomu 8 diekabria 1991 goda w g. Minskie Riespublikoj Bielarus', Rossijskoj Fiedieracyi (RSFSR), Ukrainoj*, [w:] *Wniesznaja politika i bezopasnost' sowriemiennoj Rossii. 1991–2002. Chriestomatija w czetyriech tomach*, t. 4, *Dokumenty*, T. Szakleina (red.), Moskwa 2002.
- Protokol mieźdu Prawitielstwom Rossijskoj Fiedieracyi i Prawitielstwom Ukrainy*, [w:] *Rossija – Ukraina 1990–2000: Dokumenty i materiały*: Kniha 1: 1990–1995, Moskwa 2001.
- Protokol o dopolnitelnych mierach po wypolnieniju sogłaszenij po Czernomorskemu flotu*, [w:] *Rossija – Ukraina 1990–2000: Dokumenty i materiały*: Kniha 2: 1996–2000, Moskwa 2001.
- Protokol o procedurach, regulirujuszczich razukomplektowanije i uniczoženije jadiernych bojeprapasow, wywieziennych s tierritorii Ukrainy na priedprijatija promyslennosti Rossijskoj Fiedieracyi*, [w:] *Rossija – Ukraina 1990–2000: Dokumenty i materiały*: Kniha 1: 1990–1995, Moskwa 2001.
- Protokol o wniesienii izmienienij w Sogłaszenije mieźdu Prawitielstwom Rossijskoj Fiedieracyi i Prawitielstwom Ukrainy o sotrudnicestwie prigranicznych oblastiej Rossijskoj Fiedieracyi i Ukrainy ot 27 janwarja 1995 goda*, [w:] *Rossija – Ukraina 1990–2000: Dokumenty i materiały*: Kniha 2: 1996–2000, Moskwa 2001.
- Protokol wtorigo zasiedanija dielegacij Rossijskoj Fiedieracyi i Ukrainy po obsuźdieniju projektow dogoworow mieźdu Rossijskoj Fiedieracyjej i Ukrainoj o prawowom statusie Azowskogo moria i sudochodstwie w jego akwatorii, o prawowom statusie Kierczenskogo proliwa i razgraniczenii kontinientalnogo szelfa i iskluczitielnoj (morskoj) ekonomiceskoj zony w Czernom morie*, [w:] *Rossija – Ukraina 1990–2000: Dokumenty i materiały*: Kniha 2: 1996–2000, Moskwa 2001.
- Protokol zasiedanija dielegacij Rossijskoj Fiedieracyi i Ukrainy po opriedieleniju prawowogo statusa Azowskogo moria i Kierczenskogo proliwa i razgraniczeniju kontinientalnogo szelfa i iskluczitielnoj (morskoj) ekonomiceskoj zony w Czernom morie*, [w:] *Rossija – Ukraina 1990–2000: Dokumenty i materiały*: Kniha 2: 1996–2000, Moskwa 2001.
- Putin W., *Nowyj intiegracyonnyj projekt dla Jewrazii – buduszczeje, kotoroje roźdajetsia siegodnija*, „Izwestia”, 3 października 2011, URL <<http://izvestia.ru/news/502761>>.
- Putin W., *Rossija na rubieźe tysiaczletij*, „Niezawisimaja gazieta”, 30 grudnia 1999, URL <<http://www.ng.ru/printed/3681>>.
- Rieszenije Priezidenta Rossijskoj Fiedieracyi i Priezidenta Ukrainy o naznaczenii Komandujuszczego Czernomorskim flotom*, [w:] *Rossija – Ukraina 1990–2000: Dokumenty i materiały*: Kniha 1: 1990–1995, Moskwa 2001.
- Rossija – Ukraina 1990–2000: Dokumenty i materiały*: Kniha 1: 1990–1995, Moskwa 2001.
- Rossija – Ukraina 1990–2000: Dokumenty i materiały*: Kniha 2: 1996–2000, Moskwa 2001.
- Sogłaszenije mieźdu Ministerstwom oborony Rossijskoj Fiedieracyi i Ministerstwom oborony Ukrainy o poriadkie ispolzowanija 830 posta swiazi i rietranslacyi w g. Jalta (Ukraina) i 1001 punkta wysokoczasotnoj swiazi w p. Pribrieźnoje Sudakskogo rajona Ukrainy*, [w:] *Rossija – Ukraina 1990–2000: Dokumenty i materiały*: Kniha 2: 1996–2000, Moskwa 2001.

- Soglaszenije miezdu Ministierstwom oborony Rossijskoj Fiedieracy i Ministierstwom oborony Ukrainy o rasczetach za wypolnienije raboty i okazannyje uslugi na sowmjestno ispolzujemych objektach, [w:] Rossija – Ukraina 1990–2000: Dokumenty i materiały: Kniga 2: 1996–2000, Moskwa 2001.*
- Soglaszenije miezdu Prawitelstwom Rossijskoj Fiedieracy i Kabinetom Ministrow Ukrainy o pieriedacze iz Ukrainy w Rossijskiju Fiedieracyju tiazelych bombardirowszczikow Tu-160, Tu-95MS, krylatych rakiet wozdusznogo bazirowanija bolszoj dalnosti i oborudowanija, [w:] Rossija – Ukraina 1990–2000: Dokumenty i materiały: Kniga 2: 1996–2000, Moskwa 2001.*
- Soglaszenije miezdu Prawitelstwom Rossijskoj Fiedieracy i Kabinetom Ministrow Ukrainy o poriadkie ispolzowanija Czernomorskim flotom Rossijskoj Fiedieracy radioczastotnogo riesursa (spiektra) na tierritorii Ukrainy, [w:] Rossija – Ukraina 1990–2000: Dokumenty i materiały: Kniga 2: 1996–2000, Moskwa 2001.*
- Soglaszenije miezdu Prawitelstwom Rossijskoj Fiedieracy i Kabinetom Ministrow Ukrainy o poriadkie ispolzowanija poligonow bojowej podgotowki Wojenno-Morskich Sil Ukrainy woinskimi formirowanijami Czernomorskogo flota Rossijskoj Fiedieracy, [w:] Rossija – Ukraina 1990–2000: Dokumenty i materiały: Kniga 2: 1996–2000, Moskwa 2001.*
- Soglaszenije miezdu Prawitelstwom Rossijskoj Fiedieracy i Kabinetom Ministrow Ukrainy o wzaimnom priznanii praw i riegulirowanii odnoszenij sobstwiennosti Czernomorskogo flota Rossijskoj Fiedieracy na zyliszcznyj fond i objekty socyalno-bytowego naznachenija w miestach dislokacyi jego woinskich formirowanij na tierritorii Ukrainy, [w:] Rossija – Ukraina 1990–2000: Dokumenty i materiały: Kniga 2: 1996–2000, Moskwa 2001.*
- Soglaszenije miezdu Prawitelstwom Rossijskoj Fiedieracy i Kabinetom Ministrow Ukrainy ob uczastii Rossijskoj Fiedieracy w razwitii socyalno-ekonomiczeskoj sfery g. Siewastopola i drugich nasielennyh punktow, w kotorych dislocyrujutsia woinskije formirowanija Czernomorskogo flota Rossijskoj Fiedieracy na tierritorii Ukrainy, [w:] Rossija – Ukraina 1990–2000: Dokumenty i materiały: Kniga 2: 1996–2000, Moskwa 2001.*
- Soglaszenije miezdu Prawitelstwom Rossijskoj Fiedieracy i Prawitelstwom Ukrainy o cenie na gaz prirodnyj i stoimosti uslug po jego transportirowkie, [w:] Rossija – Ukraina 1990–2000: Dokumenty i materiały: Kniga 1: 1990–1995, Moskwa 2001.*
- Soglaszenije miezdu Prawitelstwom Rossijskoj Fiedieracy i Prawitelstwom Ukrainy o postawkach prirodnogo gaza i tranzitie gaza czeriez tierritoriju Ukrainy, [w:] Rossija – Ukraina 1990–2000: Dokumenty i materiały: Kniga 1: 1990–1995, Moskwa 2001.*
- Soglaszenije miezdu Prawitelstwom Rossijskoj Fiedieracy i Prawitelstwom Ukrainy o swobodnoj torgowle, [w:] Rossija – Ukraina 1990–2000: Dokumenty i materiały: Kniga 1: 1990–1995, Moskwa 2001.*
- Soglaszenije miezdu Prawitelstwom Rossijskoj Fiedieracy i Prawitelstwom Ukrainy o wzaimoraszczetach, swiazannyh s razdielom Czernomorskogo flota i priebywanijem Czernomorskogo flota Rossijskoj Fiedieracy na tierritorii Ukrainy, [w:] Rossija – Ukraina 1990–2000: Dokumenty i materiały: Kniga 2: 1996–2000, Moskwa 2001.*
- Soglaszenije miezdu Prawitelstwom Rossijskoj Fiedieracy i Prawitelstwom Ukrainy po riealizacyi triechstoronnych dogoworiennostiej miezdu Priezidientami Rossii, SSzA i Ukrainy ot 14 janwarja 1994 g., [w:] Rossija – Ukraina 1990–2000: Dokumenty i materiały: Kniga 1: 1990–1995, Moskwa 2001.*
- Soglaszenije miezdu Rossijskoj Fiedieracyje i Ukrainoj o dalniejszem razwitii miezgosudarstwiennych odnoszenij, [w:] Rossija – Ukraina 1990–2000: Dokumenty i materiały: Kniga 1: 1990–1995, Moskwa 2001.*
- Soglaszenije miezdu Rossijskoj Fiedieracyje i Ukrainoj o nieotloznych mierach po formirowaniju Wojenno-Morskogo Flota Rossii i Wojenno-Morskich Sil Ukrainy na baze Czernomorskogo flota, [w:] Rossija – Ukraina 1990–2000: Dokumenty i materiały: Kniga 1: 1990–1995, Moskwa 2001.*

- Soglaszenije mieźdu Rossijskoj Fiedieracyjej i Ukrainoj o paramietrach razdiela Czernomorskogo flota*, [w:] *Rossija – Ukraina 1990–2000: Dokumenty i materiały*: Kniga 2: 1996–2000, Moskwa 2001.
- Soglaszenije mieźdu Rossijskoj Fiedieracyjej i Ukrainoj o poetapnom uriegulirowanii problem Czernomorskogo flota*, [w:] *Rossija – Ukraina 1990–2000: Dokumenty i materiały*: Kniga 1: 1990–1995, Moskwa 2001.
- Soglaszenije mieźdu Rossijskoj Fiedieracyjej i Ukrainoj o princypach formirowanija WMF Ros-sii i WMS Ukrainy na baze Czernomorskogo flota bywszego SSSR*, [w:] *Rossija – Ukraina 1990–2000: Dokumenty i materiały*: Kniga 1: 1990–1995, Moskwa 2001.
- Soglaszenije mieźdu Rossijskoj Fiedieracyjej i Ukrainoj o statusie i usłowijach priebywaniija Czernomorskogo flota Rossijskoj Fiedieracyi na tierritorii Ukrainy*, [w:] *Rossija – Ukraina 1990–2000: Dokumenty i materiały*: Kniga 2: 1996–2000, Moskwa 2001.
- Soglaszenije mieźdu Rossijskoj Fiedieracyjej i Ukrainoj o wojenno-morskoj simwolike Czernomorskogo flota na pieriechodnyj period*, [w:] *Rossija – Ukraina 1990–2000: Dokumenty i materiały*: Kniga 1: 1990–1995, Moskwa 2001.
- Soglaszenije mieźdu Rossijskoj Fiedieracyjej i Ukrainoj ob uriegulirowanii woprosow prawopriemstwa w odnoszenii wnieszniego gosudarstwiennogo dolga i aktiwow bywszego Sojuza SSR*, [w:] *Rossija – Ukraina 1990–2000: Dokumenty i materiały*: Kniga 1: 1990–1995, Moskwa 2001.
- Soglaszenije mieźdu Rossijskoj Fiedieracyjej i Ukrainoj po Czernomorskemu flotu*, [w:] *Rossija – Ukraina 1990–2000: Dokumenty i materiały*: Kniga 1: 1990–1995, Moskwa 2001.
- Soglaszenije o sowmiestnych mierach w odnoszenii jadiernogo orużyja*, [w:] *Rossija – Ukraina 1990–2000: Dokumenty i materiały*: Kniga 1: 1990–1995, Moskwa 2001.
- Soglaszenije o sozdanii Sodruzestwa Niezawisimych Gosudarstw*, [w:] *Wnieszniaja politika i bezopasnost' sowriemiennoj Rossii. 1991–2002. Chriestomatija w czetyriech tomach*, t. 4, Dokumenty, T. Szakleina (red.), Moskwa 2002.
- Sowmiestnoje zajawlenie Priezidentow Rossijskoj Fiedieracyi i Ukrainy w swiazi s uregulirowaniej problemy Czernomorskogo flota*, [w:] *Rossija – Ukraina 1990–2000: Dokumenty i materiały*: Kniga 2: 1996–2000, Moskwa 2001.
- Stienogramma otwietow na woprosy Ministra inostrannyh dzieł Rossii S. W. Ławrowa w Fondie Karniegi, Waszyngton, 7 maja 2009 goda*, [w:] S. Ławrow, *Mieźdu proszłym i buduszczim. Rossijskaja diplomatija w mieniajuszczemsia mirie*, Moskwa 2011.
- Stienogramma otwietow na woprosy parlamentarijew posle wystuplenija na wiesiennej czasti 61-j siessii PASJe, Strasburg, 29 apriela 2010 goda*, [w:] S. Ławrow, *Mieźdu proszłym i buduszczim. Rossijskaja diplomatija w mieniajuszczemsia mirie*, Moskwa 2011.
- Stienogramma otwietow na woprosy w chodie wstriecci s czlenami Sowieta po mieźdunarodnym odnoszenijam, Nju-Jork, 24 sientjabria 2008 goda*, [w:] S. Ławrow, *Mieźdu proszłym i buduszczim. Rossijskaja diplomatija w mieniajuszczemsia mirie*, Moskwa 2011.
- Stienogramma wstupitielnogo słowa i otwietow na woprosy SMI na priess-konfieriencyi po itogam nieoficyalnogo zasiedanija Sowieta Rossija–NATO na urownie ministrow inostrannyh dzieł na o. Korfu, 27 ijunia 2009 goda*, [w:] S. Ławrow, *Mieźdu proszłym i buduszczim. Rossijskaja diplomatija w mieniajuszczemsia mirie*, Moskwa 2011.
- Stienogramma wstupitielnogo słowa na priess-konfieriencyi, poswiaszczennoj wniesznepoliticzeskim itogam 2008 goda, 16 janwaria 2009 goda*, [w:] S. Ławrow, *Mieźdu proszłym i buduszczim. Rossijskaja diplomatija w mieniajuszczemsia mirie*, Moskwa 2011.
- Stienogramma wystuplenija i otwietow na woprosy na sieminarie po sluczaju 200-letija ustanowlenija dipotnoszenij mieźdu Rossijej i SSZA w Moskowskom centrie Karniegi, Moskwa, 21 ijunia 2007 goda*, [w:] S. Ławrow, *Mieźdu proszłym i buduszczim. Rossijskaja diplomatija w mieniajuszczemsia mirie*, Moskwa 2011.

- Stienogramma wystuplenija i otwietow na woprosy rossijskich i zarubieźnych SMI na priess-konfierencyi w Priess-centrie MID Rossii, Moskwa, 17 marta 2004, [w:] S. Ławrow, *Mieźdu proszłym i buduszczim. Rossijskaja diplomatija w mieniajuszczemsia mirie*, Moskwa 2011.*
- Stienogramma wystuplenija i otwietow na woprosy SMI po itogam zasiedanija Sowjeta Rossija-NATO w Briussiele, 4 diekabria 2009 goda, [w:] S. Ławrow, *Mieźdu proszłym i buduszczim. Rossijskaja diplomatija w mieniajuszczemsia mirie*, Moskwa 2011.*
- Stienogramma wystuplenija i otwietow na woprosy SMI w chodie sowmiestnoj priess-konfierencyi po itogam pieriegoworow s Gienieralnym siekrietariem NATO A. Fogom Rasmussienom, Moskwa, 3 nojabria 2010 goda, [w:] S. Ławrow, *Mieźdu proszłym i buduszczim. Rossijskaja diplomatija w mieniajuszczemsia mirie*, Moskwa 2011.*
- Stienogramma wystuplenija na «Miurdalewskich cztienjach», Żieniewa, 12 fiewrala 2008 goda, [w:] S. Ławrow, *Mieźdu proszłym i buduszczim. Rossijskaja diplomatija w mieniajuszczemsia mirie*, Moskwa 2011.*
- Stienogramma wystuplenija na 46-j Miunchenskoj konfierencyi po woprosam politiki bezopasnosti, 6 fiewrala 2010 goda, [w:] S. Ławrow, *Mieźdu proszłym i buduszczim. Rossijskaja diplomatija w mieniajuszczemsia mirie*, Moskwa 2011.*
- Stienogramma wystuplenija na Mieźdunarodnom ekonomiczeskom forumie gosudarstw-uczastnikow SNG «Nowyje inicjatywy w God priedsiedatelstwa Rossii w SNG», Moskwa, 5 marta 2010 goda, [w:] S. Ławrow, *Mieźdu proszłym i buduszczim. Rossijskaja diplomatija w mieniajuszczemsia mirie*, Moskwa 2011.*
- Stienogramma wystuplenija na odkrytii mieźdunarodnego obszczestwiennogo foruma «Rol narodnoj diplomatii w razwitiu mieźdunarodnego gumanitarnogo sotrudniczestwa», 16 diekabria 2010 goda, [w:] S. Ławrow, *Mieźdu proszłym i buduszczim. Rossijskaja diplomatija w mieniajuszczemsia mirie*, Moskwa 2011.*
- Stienogramma wystuplenija na prijemie po sluczaju musulmanskogo Nowogo goda, Moskwa, 10 janwarja 2008 goda, [w:] S. Ławrow, *Mieźdu proszłym i buduszczim. Rossijskaja diplomatija w mieniajuszczemsia mirie*, Moskwa 2011.*
- Stienogramma wystuplenija na prijemie w MID Rossii po sluczaju Prawoslawnoy Paschi, Moskwa, 22 apriela 2009 goda, [w:] S. Ławrow, *Mieźdu proszłym i buduszczim. Rossijskaja diplomatija w mieniajuszczemsia mirie*, Moskwa 2011.*
- Stienogramma wystuplenija na wiesieniej 61-j siessii Parlamientskoj assamblei Sowjeta Jewropy, Strasburg, 29 apriela 2010 goda, [w:] S. Ławrow, *Mieźdu proszłym i buduszczim. Rossijskaja diplomatija w mieniajuszczemsia mirie*, Moskwa 2011.*
- Stienogramma wystuplenija na Wsiemirnom konfierencyi sootieczestwiennikow, Moskwa, 31 oktjabria 2008 goda, [w:] S. Ławrow, *Mieźdu proszłym i buduszczim. Rossijskaja diplomatija w mieniajuszczemsia mirie*, Moskwa 2011.*
- Stienogramma wystuplenija na wstriece s czlenami Wsiemirnogo Koordinacyonnogo sowieta sootieczestwiennikow, Moskwa, 30 marta 2009 goda, [w:] S. Ławrow, *Mieźdu proszłym i buduszczim. Rossijskaja diplomatija w mieniajuszczemsia mirie*, Moskwa 2011.*
- Stienogramma wystuplenija na XIV Wsiemirnom Russkom Narodnom Soborie, Moskwa, 25 maja 2010 goda, [w:] S. Ławrow, *Mieźdu proszłym i buduszczim. Rossijskaja diplomatija w mieniajuszczemsia mirie*, Moskwa 2011.*
- Stienogramma wystuplenija na zasiedanii Biuro i Postojannoj komissii Parlamientskoj Assamblei Sowjeta Jewropy (PASJe), [w:] S. Ławrow, *Mieźdu proszłym i buduszczim. Rossijskaja diplomatija w mieniajuszczemsia mirie*, Moskwa 2011.*
- Stienogramma wystuplenija Priedsiedatiela Prawitielstwa RF Wladimira Putina na sjezdzie Wsiemirnoskaj političeskoj partii «Jedinaja Rossija» 27 nojabria 2011 g., URL <http://www.intelros.ru/strategy/gos_rf/print:page,1,12176-stenogramma-vystupleniya-predsedatelya-prawitelstva-rf-vladimira-putina-na-sezde-vserossiyskoj-politicheskoj-partii-edinaya-rossiya-27-noyabrya-2011-g.html>.*

- Stienogramma wystuplenija w MGIMO(U) po słuczaju naczała nowogo uczebnogo goda, 1 sientjabria 2006 goda*, [w:] S. Ławrow, *Mieźdu proszłym i buduszczim. Rossijskaja diplomatija w mieniajuszczemsia mirie*, Moskwa 2011.
- Stratigiczeskij kurs Rossii s gosudarstwami-uczastnikami Sodružestwa Niezawisimych Gosudarstw*, URL <<http://www.mid.ru/bdomp/ns-osndoc.nsf/e2f289bea62097f9c325787a0034c255/4...Document>>.
- Stratigija nacyonalnoj bezopasnosti Rossijskoj Fiedieracyi do 2020 goda*, URL <<http://www.mid.ru/ns-osndoc.nsf/0e9272befa34209743256c630042...Document>>.
- «*Tiekuszczij momient w mieźdunarodnych dielach i zadaczy rossijskoj diplomatii*» (Stienogramma wystuplenija w ramach «prawitielstwiennoego czasa» w Gosudarstwiennoj Dumie Fiedieralnogo Sobranija Rossijskoj Fiedieracyi, 19 maja 2010 goda), [w:] S. Ławrow, *Mieźdu proszłym i buduszczim. Rossijskaja diplomatija w mieniajuszczemsia mirie*, Moskwa 2011.
- Tiezisy wystuplenija w Stenfordskom uniwersitietie, San-Francysko, 20 sientjabria 2005 goda*, [w:] S. Ławrow, *Mieźdu proszłym i buduszczim. Rossijskaja diplomatija w mieniajuszczemsia mirie*, Moskwa 2011.
- Transition Report 2009. Transition in Crisis?*, European Bank for Reconstruction and Development, London 2009.
- Triechstoronnieje zajawlenije Priezidentow Rossii, SSzA i Ukrainy*, [w:] *Rossija – Ukraina 1990–2000: Dokumenty i materiały: Kniga 1: 1990–1995*, Moskwa 2001.
- «*Ukriepjenje nrawstwiennogo osnowanija mieźdunarodnych odnoszenij my rassmatrywajem w kaczezwie czasti bolszoj politiki*» (Wystuplenije na wstriece czlenow Kollegii MID Rossii s Patriarchom Moskowskim i wsieja Rusi Kirillom 29 diekabria 2010 goda, opublikowannoje w żurnale «*Mieźdunarodnaja żyzn*», № 2, fiewral 2011 goda), [w:] S. Ławrow, *Mieźdu proszłym i buduszczim. Rossijskaja diplomatija w mieniajuszczemsia mirie*, Moskwa 2011.
- Wniesnaja politika i bezopasnost' sowriemiennoj Rossii. 1991–2002. Chriestomatija w czetyriech tomach*, t. 4, *Dokumenty*, T. Szakleina (red.), Moskwa 2002.
- Wojennaja doktrina Rossijskoj Fiedieracyi. 21 aprielu 2000 g.*, [w:] *Wniesnaja politika i bezopasnost' sowriemiennoj Rossii. 1991–2002. Chriestomatija w czetyriech tomach*, t. 4, *Dokumenty*, T. Szakleina (red.), Moskwa 2002.
- Wojennaja doktrina Rossijskoj Fiedieracyi. 5 fiewralu 2010 goda*, URL <<http://www.mid.ru/bdomp/ns-osndoc.nsf/e2f289bea62097...OpenDocument>>.
- Wstupitielnoje slowo na priess-konfierienicy po itogam diejatielnosti rossijskoj diplomatii w 2010 godu, 13 janwaru 2011 goda*, [w:] S. Ławrow, *Mieźdu proszłym i buduszczim. Rossijskaja diplomatija w mieniajuszczemsia mirie*, Moskwa 2011.
- Wstupitielnoje slowo na priess-konfierienicy po itogam X zasiedanija Raboczej grupy po wzaimodiejstwiju MID Rossii i Russkoj Prawosławnoej Cerkwi, Moskwa, 20 nojabria 2007 goda*, [w:] S. Ławrow, *Mieźdu proszłym i buduszczim. Rossijskaja diplomatija w mieniajuszczemsia mirie*, Moskwa 2011.
- Wystuplenije i otwiety na woprosy na «Briussielskom forumie 2009», Briussiel, 21 marta 2009 goda*, [w:] S. Ławrow, *Mieźdu proszłym i buduszczim. Rossijskaja diplomatija w mieniajuszczemsia mirie*, Moskwa 2011.
- Wystuplenije na 53-j siessii Gienieralnoj Assamblei OON. Nju-Jork. 22 sientjabria 1998 g.*, [w:] I. Iwanow, *Wniesnaja politika Rossii i mir. Statji i wystuplenija*, Moskwa 2001.
- Wystuplenije na 54-j siessii Gienieralnoj Assamblei OON. Nju-Jork. 21 sientjabria 1999 g.*, [w:] I. Iwanow, *Wniesnaja politika Rossii i mir. Statji i wystuplenija*, Moskwa 2001.
- Wystuplenije na IX Wsiemirnom Russkom Narodnom Soborie, Moskwa, 9 marta 2005 goda*, [w:] S. Ławrow, *Mieźdu proszłym i buduszczim. Rossijskaja diplomatija w mieniajuszczemsia mirie*, Moskwa 2011.
- Wystuplenije na mieźdunarodnoj konfierienicy «Mieźkulturnyj dialog – sistiemobrazujuszczij faktor razwitija gumanitarnogo sotrudniczestwa na prostranstwie SNG», Moskwa 18 ijunia 2009*

- goda, [w:] S. Ławrow, *Mieжду прошлым i buduszczim. Rossijskaja diplomatija w mieniajuszczemsia mirie*, Moskwa 2011.
- Wystuplenie na Wsiemirnom kongriessie russkoj priessy. Moskwa. 22 ijunia 1999 g., [w:] I. Iwanow, *Wniesznaja politika Rossii i mir. Statji i wystuplenija*, Moskwa 2001.
- Wystuplenie na wtoroj Assambleje Russkogo mira, Moskwa, 3 nojabria 2008 goda, [w:] S. Ławrow, *Mieжду прошлым i buduszczim. Rossijskaja diplomatija w mieniajuszczemsia mirie*, Moskwa 2011.
- Wystuplenie na X Wsiemirnom Russkom Narodnom Soborie, Moskwa, 4 apruela 2006 goda, [w:] S. Ławrow, *Mieжду прошлым i buduszczim. Rossijskaja diplomatija w mieniajuszczemsia mirie*, Moskwa 2011.
- Wystuplenie na zasiedanii Konsultatiwnogo sowieta subjektow Rossijskoj Fiedieracyi po mieżdunarodnym i wniesnieekonomičeskim swiaziam pri MID Rossii. Moskwa. 26 maja 1999 g., [w:] I. Iwanow, *Wniesznaja politika Rossii i mir. Statji i wystuplenija*, Moskwa 2001.
- Wystuplenie w MGIMO(U) po sluczaju naczala nowego uczebnogo goda, 3 sientabria 2007 goda, [w:] S. Ławrow, *Mieжду прошлым i buduszczim. Rossijskaja diplomatija w mieniajuszczemsia mirie*, Moskwa 2011.
- Wystuplenie w Moskowskom gosudarstwiennom institucie mieżdunarodnych odnoszenij (Uniwiersitet) MID Rossii po sluczaju naczala nowego uczebnogo goda, 1 sientabria 2004 goda, [w:] S. Ławrow, *Mieжду прошлым i buduszczim. Rossijskaja diplomatija w mieniajuszczemsia mirie*, Moskwa 2011.
- Wystuplenie w Sowietie po mieżdunarodnym odnoszenijam Łos-Andželesa, Łos-Andželes, 25 sientabria 2006 goda, [w:] S. Ławrow, *Mieжду прошлым i buduszczim. Rossijskaja diplomatija w mieniajuszczemsia mirie*, Moskwa 2011.
- Wystuplenie Władimira Putina na sammitie NATO (Buchariest, 4 apruela 2008 goda), URL <<http://www.unian.net/news/247139-vyistuplenie-vladimira-putina-na-sammite-nato-buharest-4-aprelya-2008-goda.html>>.
- Zajawlenie gław gosudarstw Riespubliki Bielarus', RSFSR, Ukrainy, [w:] *Wniesznaja politika i bezopasnost' sowriemiennoj Rossii. 1991–2002. Chriestomatija w czetyriech tomach*, t. 4, *Dokumienty*, T. Szakleina (red.), Moskwa 2002.
- Zajawlenie o dogoworno-prawowom oformlenii rossijsko-ukrainskoj gosudarstwiennoj granicy, [w:] *Rossija – Ukraina 1990–2000: Dokumienty i materiały: Kniga 2: 1996–2000*, Moskwa 2001.
- Zajawlenie Prawitielstw Riespublik Bielarus', Rossijskoj Fiedieracyi i Ukrainy o koordinacyi ekonomičeskoj politiki, [w:] *Wniesznaja politika i bezopasnost' sowriemiennoj Rossii. 1991–2002. Chriestomatija w czetyriech tomach*, t. 4, *Dokumienty*, T. Szakleina (red.), Moskwa 2002.
- Zajawlenie priess-centra WMS Ukrainy, [w:] *Rossija – Ukraina 1990–2000: Dokumienty i materiały: Kniga 1: 1990–1995*, Moskwa 2001.
- Zajawlenie Priezidenta Rossijskoj Fiedieracyi B.N.Jelcyna o priznanii Rossijej niezawisimosti Ukrainy, [w:] *Rossija – Ukraina 1990–2000: Dokumienty i materiały: Kniga 1: 1990–1995*, Moskwa 2001.
- Zajawlenie Priezidenta Rossijskoj Fiedieracyi B.N.Jelcyna, [w:] *Rossija – Ukraina 1990–2000: Dokumienty i materiały: Kniga 2: 1996–2000*, Moskwa 2001.
- Zajawlenie Priezidenta Ukrainy L.D. Kuczmy, [w:] *Rossija – Ukraina 1990–2000: Dokumienty i materiały: Kniga 2: 1996–2000*, Moskwa 2001.
- Założenia polityki zagranicznej Federacji Rosyjskiej, „Eurazja” 1994, nr 5–6 (aneks).

2. Akty prawne

- Konstytucja Federacji Rosyjskiej przyjęta w ogólnonarodowym referendum w dniu 12 grudnia 1993 r.*, [w:] *Konstytucja Rosji*, tłum. A. Kubik, wstęp A. Bosiacki, Warszawa 2000.
- Zakon Ukrainy o prisojedinenii Ukrainy k Dogoworu o nierasprostranienii jadierneho orużyja ot 1 ijula 1968 goda*, [w:] *Rossija – Ukraina 1990–2000: Dokumenty i materiały*: Kniha 1: 1990–1995, Moskwa 2001.
- Zakon Ukrainy «O ratifikacyi Soglaszenija mieżdu Rossijskoj Fiedieracyej i Ukrainoj o statusie i usłowijach nachożdienija Czernomorskogo flota Rossijskoj Fiedieracyi na tierritorii Ukrainy, Soglaszenije mieżdu Rossijskoj Fiedieracyej i Ukrainoj o paramietrach razdiela Czernomorskogo flota i Soglaszenije mieżdu Prawitielstwom Rossijskoj Fiedieracyi i Prawitielstwom Ukrainy o wzaimnych rasczetach, swiazannyh s razdielom Czernomorskogo flota i nachożdieniem Czernomorskogo flota Rossijskoj Fiedieracyi na tierritorii Ukrainy»*, [w:] *Rossija – Ukraina 1990–2000: Dokumenty i materiały*: Kniha 2: 1996–2000, Moskwa 2001.
- Zakon „O grażdanstwie Rossijskoj Fiedieracyi”*, URL <<http://www.mid.ru/bdomp/ns-osndoc.nsf/e2f289bea62097f9c325787a0034c255/...Document>>.
- Ukaz Priezidenta Rossijskoj Fiedieracyi o pieriechodie pod jurisdikcyju Rossijskoj Fiedieracyi Czernomorskogo flota*, [w:] *Rossija – Ukraina 1990–2000: Dokumenty i materiały*: Kniha 1: 1990–1995, Moskwa 2001.
- Ukaz Priezidenta Rossijskoj Fiedieracyi o Gosudarstwiennoj dielegacyi Rossijskoj Fiedieracyi dla pieriegoworow o Czernomorskem flote*, [w:] *Rossija – Ukraina 1990–2000: Dokumenty i materiały*: Kniha 1: 1990–1995, Moskwa 2001.
- Ukaz Priezidenta Ukrainy o dielegacyi Ukrainy na pieriegowory s Rossijskoj Fiedieracyej*, [w:] *Rossija – Ukraina 1990–2000: Dokumenty i materiały*: Kniha 1: 1990–1995, Moskwa 2001.
- Ukaz Priezidenta Rossijskoj Fiedieracyi B.N. Jelcyna «O wojenno-morskoj simwolike Czernomorskogo flota»*, [w:] *Rossija – Ukraina 1990–2000: Dokumenty i materiały*: Kniha 2: 1996–2000, Moskwa 2001.

3. Artykuły. Monografie. Opracowania

- «65-letije Wielikoj Pobiedy» (Statja, opublikowannaja w «Diplomaticzeskom jeżegodnikie» za 2009 god), [w:] S. Ławrow, *Mieżdu proszłym i buduszczim. Rossijskaja diplotatija w mieniaszczeszemia mirie*, Moskwa 2011.
- ABC Świat. Europa I*, W. Maik (red.), Poznań 2003.
- Adamowski J., *System mediów masowych Federacji Rosyjskiej*, [w:] *Federacja Rosyjska 1991–2001*, J. Adamowski, A. Skrzypek (red.), Warszawa 2002.
- Adamowski J., *Wybory parlamentarne i prezydenckie w Rosji (1999–2000) a masowe środki przekazu*, [w:] *Szkice o Rosji*, A. Stępień-Kuczyńska, J. Adamowski (red.), Łódź–Warszawa 2000.
- Afanasjew J., *Groźna Rosja*, Warszawa 2005.
- After Putin's Russia: past imperfect, future uncertain*, Fourth Edition, S. K. Wegren, D. R. Herspring (red.), Lanham–Boulder–New York–Toronto–Plymouth 2010.
- Ajnenkiel A., *Konstytucje europejskie a życie polityczne XX wieku*, [w:] *Cywilizacja europejska. Wykłady i eseje*, M. Koźmiński (red.), Warszawa 2005.
- Andreis M. De, Caloger F., *The Soviet Nuclear Weapon Legacy*, „SIPRI Research Report” 1995, nr 10.
- Andrusieczko P., *Problem Krymu w relacjach rosyjsko-ukraińskich (1991–1995)*, [w:] *Rosja między imperium a mocarstwem nowoczesnym*, A. Dudek, R. Mazur (red.), Toruń 2010.
- Annikow W., Iwanow O., Krugłow W., Moisiejew F., *Wojennaja sila w międzynarodnych otnoszenijach: uczebnoje posobieje*, Moskwa 2011.

- Antczak R., *Uwarunkowania ekonomiczne kryzysu rosyjskiego*, [w:] *Rosja i jej sąsiedzi*, G. Przebinda (kierownik naukowy programu), Kraków 2000.
- Arbatow A., Dworkin W., *Jadiernoje sdierżywanije: istorija, sostojanije, pierspiektiwy*, [w:] *Jadiernoje orużyje posle „chłodnoje wojny”*, A. Arbatow, W. Dworkin (red.), Moskwa 2006.
- Arbatow A., *Nacyonalnaja idieja i nacyonalnaja bezopasnost’*, „Mirowaja ekonomika i międzynarodnyje odnoszenija” 1998, nr 5.
- Arbatow A., *Nacyonalnaja idieja i nacyonalnaja bezopasnost’*, „Mirowaja ekonomika i międzynarodnyje odnoszenija” 1998, nr 6.
- Arbatow A., *Rossija: nacyonalnaja bezopasnost’ w 90-je gody**, „Mirowaja ekonomika i międzynarodnyje odnoszenija” 1994, nr 8–9.
- Arbatow A., *Rossija: nacyonalnaja bezopasnost’ w 90-je gody*, „Mirowaja ekonomika i międzynarodnyje odnoszenija” 1994, nr 7.
- Arbatow A., *Wojna i politika*, [w:] *Rossija vs Jewropa. Protiwostojanije ili sojuz?*, S. Karaganow, I. Jurgiens (red.), Moskwa 2009.
- Armija Rossii: sostojanije i pierspiektiwy*, R. Janowski, J. Dieriużyn (red.), Moskwa 1999.
- Åslund A., *Russia’s Capitalist Revolution: Why Market Reform Succeeded and Democracy Failed*, Washington 2007.
- Åslund A., *Why Doesn’t Russia Join the WTO?*, „The Washington Quarterly” 2010, vol. 33, nr 2.
- Ausiannik S., *Zagadnienie równoprawności w stosunkach między Białorusią a Rosją*, [w:] *Rosja i jej sąsiedzi*, G. Przebinda (kierownik naukowy programu), Kraków 2000.
- Babienko W., *Ukraina – Rossija (1991–2010 gg.): Czeriez protiwostojanije k sotrudnicestwu?: Analiticeskij obzor*, Moskwa 2010.
- Bäcker R., *Między rewolucyjnym konserwatyzmem a totalitaryzmem. Dylematy oceny międzywojennego eurazjatyizmu*, [w:] *Emigracja rosyjska. Losy i idee*, R. Bäcker, Z. Karpus (red.), Łódź 2002.
- Bäcker R., *Międzywojenny eurazjatyzm. Od intelektualnej kontrakulturacji do totalitaryzmu?*, Łódź 2000.
- Bäcker R., *Nietradycyjna teoria polityki*, Toruń 2011.
- Bäcker R., *Rosyjskie myślenie polityczne za czasów prezydenta Putina*, Toruń 2007.
- Bäcker R., *Współczesne rosyjskie myślenie imperialne*, [w:] *Rosja między imperium a mocarstwem nowoczesnym*, A. Dudek, R. Mazur (red.), Toruń 2010.
- Badania wschodnie. Polityka wewnętrzna i międzynarodowa*, W. Baluk, Z. Winnicki (red.), Wrocław 2008.
- Bajor P., *„Nadwyrężone partnerstwo” – stosunki rosyjsko-ukraińskie w okresie prezydentury Wiktora Juszczenki*, [w:] *Polityka zagraniczna Federacji Rosyjskiej. Wybrane aspekty stosunków z Polską, Ukrainą i Białorusią*, L. Zyblikiewicz, M. Czajkowski, P. Bajor (red.), Kraków 2010.
- Bajor P., *Demagogia czy realne problemy? Krym jako potencjalny czynnik destabilizacji bezpieczeństwa na obszarze Wspólnoty Niepodległych Państw*, [w:] *Wspólnota Niepodległych Państw: frągmegracja – bezpieczeństwo – konflikty etniczne*, t. 1, T. Kapuśniak (red.), Lublin–Warszawa 2011.
- Baluk W., *Asymetria w stosunkach Federacji Rosyjskiej z państwami obszaru WNP*, [w:] *Rosja w okresie prezydentury Władimira Putina*, A. Stępień-Kuczyńska, S. Bieleń (red.), Łódź–Warszawa–Toruń 2008.
- Baluk W., *Federalizm i polityka regionalna*, [w:] *Europa Wschodnia – dekada transformacji. Rosja*, B. J. Albin, W. Baluk (red.), Wrocław 2003.
- Baluk W., *Koncepcje polityki narodowościowej Ukrainy. Tradycje i współczesność*, Wrocław 2002.
- Baluk W., *Kształtowanie systemu partyjnego Ukrainy w okresie transformacji ustrojowej (1987–2004)*, Wrocław 2006.
- Baluk W., *Polityka zagraniczna i bezpieczeństwa (podstawy instytucjonalno-prawne)*, [w:] *Europa Wschodnia – dekada transformacji. Rosja*, B. J. Albin, W. Baluk (red.), Wrocław 2003.

- Baluk W., *Polityka zagraniczna i bezpieczeństwa*, [w:] *Europa Wschodnia – dekada transformacji. Białoruś*, B. J. Albin, W. Baluk (red.), Wrocław 2004.
- Baluk W., *Próby kształtowania się systemu partyjnego*, [w:] *Europa Wschodnia – dekada transformacji. Białoruś*, B. J. Albin, W. Baluk (red.), Wrocław 2004.
- Baluk W., *Transformacja systemu politycznego Ukrainy, Moldowy i Białorusi*, [w:] *Białoruś, Mołdawia i Ukraina wobec wyzwań współczesnego świata*, T. Kapuśniak, K. Fedorowicz, M. Gołoś (red.), Lublin 2009.
- Baluk W., *Zarys transformacji demokratycznej w Republice Mołdowa w latach 1988–2005*, [w:] *Wybrane problemy badań wschodnich*, Z. Winnicki, W. Baluk, G. Tokarz (red.), Wrocław 2007.
- Bandierizacja Ukrainy – główna ugroza dla Rosji*, J. Kozłowski (red.), Moskwa 2008.
- Baranowski W., *Rossija i formowanie nowej jęwopejskiej architektury*, [w:] *Wnieszniaja politika Rossijskiej Fiedieracyi 1992–1999. Uczebnoje posobieje*, A. Torkunow, A. Mielwil, M. Narski (red.), Moskwa 2000.
- Baranowski W., *Rossija i jejo bliżajsze okrużenie: konflikty i usilija po ich uriegulowaniu*, „Mirowaja ekonomika i mieżdunarodnyje odnoszenia” 1996, nr 1.
- Bartnicki A. R., *Mechanizmy władzy i gry politycznej w Rosji po 1991 roku*, [w:] *Regiony Europy: uwarunkowania, wyzwania i perspektywy rozwoju*, A. Stępień-Kuczyńska, K. Doświad-Borysiak, R. Łoś (red.), Toruń 2009.
- Baylis J., Smith M., *Kontrola broni masowej zagłady*, [w:] *Strategia we współczesnym świecie. Wprowadzenie do studiów strategicznych*, J. Baylis, J. Wirtz, C. S. Gray, E. Cohen (red.), Kraków 2009.
- Bazyłow L., Wiczorkiewicz P., *Historia Rosji*, Wydanie czwarte poprawione i uzupełnione, Wrocław–Warszawa–Kraków 2005.
- Bażanow J., *Mnogowiektornaja, sbalansiruwannaja politika Rosji w mirowych dielach*, [w:] *Wnieszniaja politika i diptomatija Rossijskiej Fiedieracyi. Uczebnik*, A. Panow (red.), Moskwa 2010.
- Bażanow J., *Raspad SSSR i pierwyje szagi postsowieckiej diptomatii*, [w:] *Wnieszniaja politika i diptomatija Rossijskiej Fiedieracyi. Uczebnik*, A. Panow (red.), Moskwa 2010.
- Beauvois D., *Spory historyków (Francja, Rosja, Polska) wokół Ukrainy-Rusi*, [w:] *Historia Europy Środkowo-Wschodniej*, t. 2, J. Kłoczowski (red.), Lublin 2000.
- Belicer N., *Nowi wykłyky rehionalnij bezpeci jak naslidok wyznannia RF derżawnogo suwerenitetu separatystyckich rehioniw Hruzji – Piwdennoj Osetiji ta Abchaziji*, [w:] *Prydnistrows'ka problema: Poglad z Ukrainy*, S. Herasymczuk (red.), Kijów 2009.
- Belitser N., *Recognition by Russia of South Ossetia's and Abkhazia's independence: new risks and challenges for Transnistrian conflict settlement*, [w:] *Transnistrian problem: a view from Ukraine*, S. Gerasymchuk (red.), Kijów 2009, URL <http://www.irf.ua/files/eng/text_eng.pdf>.
- Bezpieczeństwo międzynarodowe po zimnej wojnie*, R. Zięba (red.), Warszawa 2008.
- Bezpieczeństwo międzynarodowe. Wyzwania i zagrożenia XXI wieku*, P. Olszewski, T. Kapuśniak, W. Lizak (red.), Radom 2009.
- Białoruś w stosunkach międzynarodowych*, I. Topolski (red.), Lublin 2009.
- Białoruś, Mołdawia i Ukraina wobec wyzwań współczesnego świata*, T. Kapuśniak, K. Fedorowicz, M. Gołoś (red.), Lublin 2009.
- Białoruś. Przewodnik dla przedsiębiorców*, wydanie szóste rozszerzone, Warszawa, sierpień 2006, URL <<http://www.unido.pl/files/pdf/bilorus2006.pdf>>.
- Bieleń S., *Identyfikacja Rosji w stosunkach międzynarodowych*, [w:] *Polityka zagraniczna Rosji*, S. Bieleń, M. Raś (red.), Warszawa 2008.
- Bieleń S., *Identyfikacja wizerunku Rosji w stosunkach międzynarodowych*, [w:] *Wizerunki międzynarodowe Rosji*, S. Bieleń (red.), Warszawa 2011.
- Bieleń S., *Oblicza imperjalizmu rosyjskiego*, [w:] *Rosja między imperium a mocarstwem nowoczesnym*, A. Dudek, R. Mazur (red.), Toruń 2010.

- Bieleń S., *Polityka w stosunkach międzynarodowych*, Warszawa 2010.
- Bieleń S., *Polityka zagraniczna Rosji*, [w:] *Federacja Rosyjska 1991–2001*, J. Adamowski, A. Skrzypek (red.), Warszawa 2002.
- Bieleń S., *Postimperializm – neoimperializm – transimperializm: próba oceny rosyjskiej polityki zagranicznej*, [w:] *Rosja, refleksje o transformacji*, S. Bieleń, A. Skrzypek (red.), Warszawa 2010.
- Bieleń S., *Powrót Rosji do gry wielkomocarstwowej*, [w:] *Rosja w okresie prezydentury Władimira Putina*, A. Stępień-Kuczyńska, S. Bieleń (red.), Łódź–Warszawa–Toruń 2008.
- Bieleń S., *Rosja w poszukiwaniu demokratycznej tożsamości*, [w:] *Szkice o Rosji*, A. Stępień-Kuczyńska, J. Adamowski (red.), Łódź–Warszawa 2000.
- Bieleń S., *Tożsamość międzynarodowa Federacji Rosyjskiej*, Warszawa 2006.
- Biełkowski S., *Impierija Władimira Putina*, Moskwa 2007.
- Bierdnik M., *Kriestowyj pochod protiv prawosławija na Ukrainie*, [w:] *Bandierizacyja Ukrainy – główna ugroza dla Rossii*, J. Kozłow (red.), Moskwa 2008.
- Bierkut I., Wasiliszyn R., *Brat*, Kijów 2009.
- Blacksell M., *Geografia polityczna*, Warszawa 2008.
- Bobkow I., Tierszkwicz P., *Wmiesztopriedisłowija*, „Pieriekriostki” 2004, nr 1–2.
- Bochkarev D., *Russian Energy Policy During President Putin's Tenure: Trends and Strategies*, London 2006.
- Bodio M., *Stosunki między Unią Europejską a Federacją Rosyjską: (stan i perspektywy rozwoju)*, Warszawa 2005.
- Bogatyriewa J., *Rosja – Europa: problemy i perspektywy współdziałania*, „Studia Politologiczne” 2000, vol. 4.
- Bogielski G., *Polityka wobec WNP*, [w:] *Europa Wschodnia – dekada transformacji. Rosja*, B. J. Albin, W. Baluk (red.), Wrocław 2003.
- Bojarczyk B., Olchowski J., Ziętek A., *Od dominacji kulturowej do soft power. Kultura w promocji państw*, [w:] *Międzynarodowe stosunki kulturalne. Podręcznik akademicki*, A. Ziętek (red.), Warszawa 2010.
- Bondarienko W., *Nowyje sosiedi Jewrosojuza: geopoliticeskije pierspiektiwy Bielorusii*, [w:] *Rossija i Centralnaja Jewropa w nowych geopoliticeskich rialnoscach. Sbornik statiej uczastnikow V międunarodnoj naucznoj konfierencyi Moskwa, 29–30 maja 2003 goda*, L. Szyszelińska (red.), Moskwa 2006.
- Boratyński J. et al., *Więcej niż sąsiedztwo. Rozszerzona Unia Europejska i Ukraina – nowe relacje. Raport końcowy*, Warszawa–Kijów 2004.
- Boratyński J., Kindler M., Rzeplińska I., Stawicka K., Zienkiewicz E., *Raport. Monitoring wschodnich granic Polski*, Warszawa 2003.
- Borisow A., *Rossijsko-amierikanskije odnoszenija*, [w:] *Wnieszniaja politika Rossijskoj Fiedieracyi 1992–1999. Uczebnoje posobije*, A. Torkunow, A. Mielwil, M. Narinskij (red.), Moskwa 2000.
- Boym S., *Common places: mythologies of everyday life in Russia*, Cambridge–Massachusetts–London 1995.
- Briedowa W., *Ekonomika stran Wostocznoj Jewropy w 1994–1995 gg.*, „Mirowaja ekonomika i międunarodnyje odnoszenija” 1996, nr 3.
- Brieskaja O., *Korporacyja: inwersija woobrażajemogo*, „Pieriekriostki” 2008, nr 2–4.
- Brieskij O., Brieskaja O., *2W–modiel pograniczja*, „Pieriekriostki” 2006, nr 3–4.
- Brieskij O., *Geografija Wostocznoj Jewropy: prostranstwo pograniczja*, „Pieriekriostki” 2005, nr 1–2.
- Broda M., *Putinowskie antidotum*, [w:] *Rosja w okresie prezydentury Władimira Putina*, A. Stępień-Kuczyńska, S. Bieleń (red.), Łódź–Warszawa–Toruń 2008.
- Bryc A., *Cele polityki zagranicznej Federacji Rosyjskiej*, Toruń 2004.

- Bryc A., *Koncepcje bezpieczeństwa Federacji Rosyjskiej*, [w:] *Bezpieczeństwo międzynarodowe po zimnej wojnie*, R. Zięba (red.), Warszawa 2008.
- Bryc A., *Mechanizm polityki zagranicznej Federacji Rosyjskiej*, [w:] *Polityka zagraniczna Federacji Rosyjskiej. Wybrane aspekty stosunków z Polską, Ukrainą i Białorusią*, L. Zyblikiewicz, M. Czajkowski, P. Bajor (red.), Kraków 2010.
- Bryc A., *Rosja w XXI wieku. Gracz światowy czy koniec gry?*, Warszawa 2008.
- Bryc A., *Stosunki Federacji Rosyjskiej z Sojuszem Północnoatlantyckim*, [w:] *Polityka zagraniczna Rosji*, S. Bieleń, M. Raś (red.), Warszawa 2008.
- Bryła J., *Rola broni jądrowej w polityce i strategii Federacji Rosyjskiej*, [w:] *Rosja między imperium a mocarstwem nowoczesnym*, A. Dudek, R. Mazur (red.), Toruń 2010.
- Brzechczyn K., *Historyczne źródła tożsamości Europy Środkowej*, [w:] *Stary kontynent w nowym tysiącleciu*, Z. Drozdowicz (red.), Poznań 2002.
- Brzechczyn K., *Odrębność historyczna Europy Środkowej. Studia metodologiczne*, Poznań 1998.
- Brzeziński Z., *O Polsce, Europie i świecie 1988–2001*, Warszawa 2002.
- Brzeziński Z., *Plan gry. USA – ZSRR*, Warszawa 1990.
- Brzeziński Z., *Wielka szachownica: główne cele polityki amerykańskiej*, Warszawa 1998.
- Brzeziński Z., *Wybór: Dominacja czy przywództwo*, Kraków 2004.
- Bujanow W., *Nacjonalnyje intieriesy i wniesniepoliticeszkaja strategija Rossii w usłowijach globalizacji*, [w:] *Mieżdunarodnyje odnoszenija i wniesniepoliticeszkaja diejatel'nost' Rossii*, S. Proskurin (red.), Moskwa 2004.
- Burke A., *Nuclear Reason: At the Limits of Strategy*, „International Relations” 2009, vol. 23, nr 4.
- Bykow A., *Postsowieckoje prostranstwo: strategii intiegracji i nowyje wyzowy globalizacji*, Sankt-Petersburg 2009.
- Central Europe. Two Decades After*, R. Riedel (red.), Warszawa 2010.
- Chajewski L. et al., *Zmiany w polityce wizowej państw UE. Raport z monitoringu*, Warszawa 2009.
- Chaly V., *Ukraina i Rosja stan obecny i perspektywy stosunków dwustronnych*, [w:] *Ukraina między Rosją a Zachodem*, M. Zamarlik (red.), Kraków 2001.
- Chęciński M., *Przemysł zbrojeniowy jako czynnik polityki wewnętrznej i zagranicznej Federacji Rosyjskiej*, Polska Fundacja Spraw Międzynarodowych, Warszawa 1997.
- Chiny w stosunkach międzynarodowych*, K. Iwańczuk, A. Ziętek (red.), Lublin 2003.
- Chodubski A., *Europa Środkowo-Wschodnia wobec integracji i dezintegracji cywilizacyjnej świata*, [w:] *Na gruzach Imperium... W stronę nowego ładu międzynarodowego i społeczno-politycznego w regionie Europy Środkowej i Wschodniej*, A. Stepień-Kuczyńska, M. Słowikowski (red.), Łódź 2012.
- Chodubski A., *Odrębność dziedzictwa kulturowo-cywilizacyjnego Rosji*, [w:] *Drogi i bezdroża ku demokracji. Przemiany polityczne w Europie postkomunistycznej*, R. Bäcker, J. Marszałek-Kawa (red.), Toruń 2005.
- Choriew B., *Żyzniesposobnoje gosudarstwo ili urodliwyj obrubok?*, [w:] *Rossija i Centralnaja Jewropa w nowych geopoliticeskich rialnostiach. Sbornik statiej uczastnikow mieżdunarodnoj naucznoj konfieriencyi prochodiwszej w Moskwie 27–30 janwarja 1995 goda*, L. Szyszelińska (red.), Moskwa 1995.
- Cooper J., *The Soviet Defence Industry: Conversion and Reform*, London 1991.
- Costigan M. J., Martel W. C., *Our Failure to Convert Russia's Arms Industry*, „Orbis” 1999, vol. 43, nr 3.
- Crockatt R., *Koniec zimnej wojny*, [w:] *Globalizacja polityki światowej. Wprowadzenie do stosunków międzynarodowych*, J. Baylis, S. Smith (red.), Kraków 2008.
- Cultural Mythology and Global Leadership*, E. H. Kessler, D. J. Wong-Mingji (red.), Cheltenham–Northampton 2009.
- Curanović A., *„Dyplomacja konfesyjna” Federacji Rosyjskiej*, [w:] *Rosja między imperium a mocarstwem nowoczesnym*, A. Dudek, R. Mazur (red.), Toruń 2010.

- Curanović A., *Czynnik religijny w polityce zagranicznej Federacji Rosyjskiej*, Warszawa 2010.
- Cygankow A., *Wnieszniaja politika Rossii ot Gorbaczewa do Putina: Formirovanije nacyonalnogo interiesia*, Moskwa 2008.
- Cywilizacja europejska. *Eseje i szkice z dziejów cywilizacji i dyplomacji*, M. Koźmiński (red.), Warszawa 2010.
- Cywilizacja europejska. Wykłady i eseje*, M. Koźmiński (red.), Warszawa 2005.
- Czajowski A., *Federacja Rosyjska: przywracanie utraconej wielkości*, [w:] *Polityka zagraniczna: aktorzy, potencjał, strategie*, T. Łoś-Nowak, Warszawa 2011.
- Czajowski A., *Opozycja polityczna w mentalności rosyjskiej*, [w:] *Na gruzach Imperium... W stronę nowego ładu międzynarodowego i społeczno-politycznego w regionie Europy Środkowej i Wschodniej*, A. Stępień-Kuczyńska, M. Słowikowski (red.), Łódź 2012.
- Czapliński W., *Zmiany terytorialne w Europie Środkowej i Wschodniej i ich skutki międzynarodowe (1990–1992)*, Warszawa 1998.
- Czarnocki A., *Cywilizacyjno-kulturowa tożsamość Rosji*, [w:] *Federacja Rosyjska w stosunkach międzynarodowych*, A. Czarnocki, I. Topolski (red.), Lublin 2006.
- Czarnocki A., *Europa jako region współtlenienia Wschód-Zachód w latach 1972–1989*, Lublin 1991.
- Czarnocki A., *Europa Środkowa. Europa Środkowowschodnia. Geopolityczne a historyczno-kulturowe rozumienie pojęć*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska”, sectio K: Politologia, vol. 1, 1994.
- Czarnocki A., *Region Europy*, [w:] *Międzynarodowe stosunki polityczne*, M. Pietraś (red.), Lublin 2007.
- Czebaniuł J., *Stierieotypy russkich i ukrainców w przedstawnienjach ukraińskiej i russkiej mołodzieży*, [w:] *Rossija i Ukraina: etnopoliticzeskije aspiekty wzaimodiejstwija. Sbornik statiej*, I. Snieżkowa, L. Ostapienko (red.), Moskwa 2007.
- Czebanow S., *Rossija w Jewropie: nowyje wyzowy biezopasnosti*, „Mirowaja ekonomika i mieżdunarodnyje odnoszenija” 1995, nr 1.
- Czech A., *Międzynarodowa pozycja Federacji Rosyjskiej w układzie sił gospodarczych i politycznych we współczesnej gospodarce światowej*, [w:] *Pozycja wybranych krajów we współczesnej gospodarce światowej – diagnoza i perspektywy*, T. Sporek (red.), Katowice 2010.
- Czernomyrdin W., *Wriemia wybrało nas*, Moskwa 2011.
- Czerny M., *Europa – kolebka industrializacji i integracji*, [w:] *Geografia regionalna świata. Wielkie regiony*, J. Makowski (red.), Warszawa 2006.
- Cziomer E., Zyblikiewicz L. W., *Zarys współczesnych stosunków międzynarodowych*, Warszawa 2006.
- Ćwiek-Karpowicz J., *Reforma władzy państwowej w okresie prezydentury Władimira Putina*, [w:] *Rosja, refleksje o transformacji*, S. Bieleń, A. Skrzypek (red.), Warszawa 2010.
- Dave B., *Kazakhstan: ethnicity, language and power*, London–New York 2007.
- Davies N., *Europa między Wschodem a Zachodem*, Kraków 2007.
- Davies N., *Europa. Rozprawa historyka z historią*, Kraków 2010.
- Dawydow J., *Wozniknowienije riegiona CWJe: posledstwija dla Rossii i Zapada*, [w:] *Wnieszniaja politika i biezopasnost' sowriemiennoj Rossii. 1991–2002. Chriestomatija w czetyriech tomach*, t. 3, Issledowanija, T. Szakleina (red.), Moskwa 2002.
- Desai P., *Conversations on Russia: reform from Yeltsin to Putin*, New York 2006.
- «Diemokratija, mieżdunarodnoje uprawnienije i buduszczeje miroustrojstwo» (Statja, opublikowanaja w żurnale «Rossija w globalnoj politiki», № 6, 2004 god), [w:] S. Ławrow, *Mieżdunarodnyje stosunki i buduszczyń. Rossijskaja diplomatija w mieniajuszczemsia mirie*, Moskwa 2011.
- Długosz Z., *Przemiany na mapie politycznej świata*, Zamość 2000.
- Dobroczyński M., *Globalne i regionalne uwarunkowania wschodnioeuropejskich perspektyw*, [w:] *Europa Wschodnia w obliczu integracji i globalizacji*, M. Dobroczyński (red.), Warszawa 2001.

- Dodds K., *Geopolitics: A Very Short Introduction*, Oxford–New York 2007.
- Dokąd zmierza świat?, A. D. Rotfeld (red.), Warszawa 2008.
- Donaj Ł., *Międzynarodowa współpraca Ukrainy w ramach euroregionów*, [w:] *Dwadzieścia lat transformacji w regionie Europy Środkowo-Wschodniej i Południowej*, A. Stępień-Kuczyńska, M. Słowikowski (red.), Łódź–Toruń 2010.
- Dovgopool Y., 2009: *The Development of the Process of Transnistrian Settlement on the Background of the Political Events in Chisinau and Tiraspol*, [w:] *Transnistrian problem: a view from Ukraine*, S. Gerasymchuk (red.), Kijów 2009, URL <http://www.irf.ua/files/eng/text_eng.pdf>.
- Dowhopoł J., *Proces prydnistrows'koho wreholuwannia na tli politycznych podij 2009 roku u Kyszyniej Tyraspoli*, [w:] *Prydnistrows'ka problema: Poglad z Ukrainy*, S. Herasymczuk (red.), Kijów 2009.
- Droga do Europy. Opinie ukraińskich elit*, Warszawa–Kijów 2004.
- Drogi i bezdroża ku demokracji. Przemiany polityczne w Europie postkomunistycznej*, R. Bäcker, J. Marszałek-Kawa (red.), Toruń 2005.
- Dubas A., *Religia jako źródło pamięci narodu*, [w:] *Narody i nacjonalizm w Federacji Rosyjskiej*, P. Timofiejuk, A. Wierzbicki, E. Zieliński (red.), Warszawa 2004.
- Dugin A., *Osnovy geopolitiki. Geopoliticheskoje buduszczeje Rossii*, Moskwa 1997.
- Dumała H., Iwańczuk K., *Political Map of East-Central Europe*, [w:] *The Future of East-Central Europe*, A. Dumała, Z. J. Pietraś (red.), Lublin 1996.
- Durka B., *10 lat transformacji rosyjskiej gospodarki*, [w:] *Federacja Rosyjska 1991–2001*, J. Adamowski, A. Skrzypek (red.), Warszawa 2002.
- Durka B., *Budowa gospodarki rynkowej w Rosji – rezultaty i perspektywy*, [w:] *Rosja, refleksje o transformacji*, S. Bieleń, A. Skrzypek (red.), Warszawa 2010.
- Dusza polska i rosyjska. Spojrzenie współczesne*, A. de Lazari, R. Bäcker, Łódź 2003.
- Dwadzieścia lat transformacji w regionie Europy Środkowo-Wschodniej i Południowej*, A. Stępień-Kuczyńska, M. Słowikowski (red.), Łódź–Toruń 2010.
- Dwie dekady transformacji w Europie Środkowej i Wschodniej 1989–2009*, A. Stępień-Kuczyńska, M. Potz, M. Słowikowski (red.), Toruń 2011.
- Dyplomacja publiczna*, B. Ociepka (red.), Wrocław 2008.
- Dzieciński P., *Regiony jako jednostki geopolityczne w skali świata i Europy*, [w:] *Regiony Europy: uwarunkowania, wyzwania i perspektywy rozwoju*, A. Stępień-Kuczyńska, K. Doświad-Borysiak, R. Łoś (red.), Toruń 2009.
- Dziemidok-Olszewska B., *Konstytucyjne ośrodki decyzyjne Republiki Białoruś*, [w:] *Białoruś w stosunkach międzynarodowych*, I. Topolski (red.), Lublin 2009.
- East-Central Europe in European History. Themes & Debates*, J. Kłoczowski, H. Łaskiewicz (red.), Lublin 2009.
- Eberhardt A., *Gra pozorów. Stosunki rosyjsko-białoruskie 1991–2008*, Warszawa 2008.
- Eberhardt A., *Problematyka energetyczna w stosunkach Federacji Rosyjskiej i Republiki Białoruś*, [w:] *Geopolityka rurociągów. Współzależność energetyczna a stosunki międzypaństwowe na obszarze postsowieckim*, E. Wyciskiewicz (red.), Warszawa 2008.
- Eberhardt P., *Między Rosją a Niemcami. Przemiany narodowościowe w Europie Środkowo-Wschodniej w XX w.*, Warszawa 1996.
- Eberhardt P., *Polska i jej granice. Z historii polskiej geografii politycznej*, Lublin 2004.
- Egbert J., *Diemokratija i nacyonalizm, on że patriotizm – jedinstwo ili protiworieczije* [w:] *Rossija i Centralnaja Jewropa w nowych geopoliticheskich rialnostiach. Sbornik statiej uczastnikow miedzunarodnoj naucznoj konfieriencyi prochodiwszej w Moskwi 27–30 janwarja 1995 goda*, L. Szyszczelina (red.), Moskwa 1995.
- Ekiert T., *Gaz ziemny w bilansie energetycznym Rosji*, „Stosunki Międzynarodowe International Relations” 2009, t. 39, nr 1–2.

- Ekiert T., *Znaczenie sektora surowcowo-energetycznego dla gospodarki rosyjskiej i światowego bilansu energetycznego*, [w:] *Rosja, refleksje o transformacji*, S. Bieleń, A. Skrzypek (red.), Warszawa 2010.
- Eller J. D., *Introducing Anthropology of Religion: Culture to the Ultimate*, New York–London 2007.
- Emerson M., *The Prospect of Deep Free Trade between the European Union and Ukraine*, Brussels 2006.
- Emigracja rosyjska. Losy i idee*, R. Bäcker, Z. Karpus (red.), Łódź 2002.
- Encyclopedia of Linguistics*, vol. 2, M–Z, P. Strazny (red.), New York–Oxon 2005.
- Encyklopedia geograficzno-turystyczna. Europa Wschodnia i Rosja*, t. 2, Kraków 2004.
- Encyklopedia geografii świata – Europa Wschodnia, Azja Północna i Środkowa, Zakaukazie*, Warszawa 1997.
- Europa Środkowa i Wschodnia w XX wieku. Studia ofiarowane Wiesławowi Balcerakowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*. A. Koryna, P. Łossowski (red.), Warszawa–Łowicz 2004.
- Europa Środkowo-Wschodnia w XIX i XX wieku*. E. Wiśniewski (red.), Łódź 2005.
- Europa w XX wieku. Główne kierunki rozwoju (ekologia, gospodarka, kultura, polityka)*, E. Wiśniewski (red.), Łódź 2001.
- Europa Wschodnia – Ameryka Łacińska. Pozycja jednostki i system rządu*, K. Complak (red.), Wrocław 2002.
- Europa Wschodnia – dekada transformacji. Białoruś*, B. J. Albin, W. Baluk (red.), Wrocław 2004.
- Europa Wschodnia – dekada transformacji. Rosja*, B. J. Albin, W. Baluk (red.), Wrocław 2003.
- Europa Wschodnia – dekada transformacji. Ukraina*, B. J. Albin, W. Baluk (red.), Wrocław 2002.
- Europa Wschodnia w obliczu integracji i globalizacji*, M. Dobroczyński (red.), Warszawa 2001.
- Europe Divided. Then and Now*, O. Wasilenko (red.), Warszawa 2009.
- Europe's Last Frontier? Belarus, Moldova, and Ukraine between Russia and the European Union*, O. Schmidtke, S. Yekelchik (red.), New York 2008.
- European Security & Post-Soviet Space: Integration or Isolation?*, G. P. Herd (red.), „Conflict Studies Research Centre” 2000, December.
- Europejski wybór dla Białorusi. Scenariusze reform*, R. Vainiene, E. Królikowska, J. Płoskonka, W. Romanow (red.), Warszawa 2003. URL <http://www.batory.org.pl/doc/wybor_p.pdf>.
- Europejskie struktury współpracy. Informator*, wydanie drugie zaktualizowane, S. Parzymies (red.), Warszawa 2000.
- Falkowski J., Kostrowicki J., *Geografia rolnictwa świata*, Warszawa 2001.
- Faramazian R., *Konwersja rosyjskiego WPK: mirochozajstwiennoje izmierienije*, „Mirowaja ekonomika i międzynarodnyje odnoszenija” 1997, nr 10.
- Federacja Rosyjska 1991–2001*, J. Adamowski, A. Skrzypek (red.), Warszawa 2002.
- Federacja Rosyjska w procesie demokratyzacji*, J. Tymanowski (red.), Warszawa 2011.
- Federacja Rosyjska w stosunkach międzynarodowych*, A. Czarnocki, I. Topolski (red.), Lublin 2006.
- Fedorowicz K., *Białoruś, Mołdawia i Ukraina w poszukiwaniu nowych koncepcji bezpieczeństwa*, [w:] *Białoruś, Mołdawia i Ukraina wobec wyzwań współczesnego świata*, T. Kapuśniak, K. Fedorowicz, M. Gołoś (red.), Lublin 2009.
- Fofanova E., Morozov V., *Imperial Legacy and the Russian-Baltic Relations: From Conflicting Historical Narratives to a Foreign Policy Confrontation?*, [w:] *Identity and Foreign Policy: Baltic-Russian Relations and European Integration*, E. Berg, P. Ehin (red.), Farnham–Burlington 2009.
- Formuły patriotyzmu w Europie Wschodniej i Środkowej. Od nowożytności do współczesności*, A. Nowak, A. A. Zięba (red.), Kraków 2009.
- Fortescue S., *Russia's oil barons and metal magnates: oligarchs and the state in transition*, New York 2007.
- Gadżijew K., *Koncepcja „Europy Wschodniej”: historia i współczesność*, „Studia Politologiczne” 2000, vol. 4.

- Gadżyjew K., *Gieopoliticeskoje gorizonty Rossii: kontury nowego miroporiadka*, Moskwa 2011.
- Gadżyjew K., *Gieopolitika. Uczebnik*, Moskwa 2011.
- Gaidar Y., *Collapse of an empire: lessons for modern Russia*, Washington 2007.
- Genov N., *Unemployment in Eastern Europe in the Context of European Integration and Global Trends*, [w:] *Europa Wschodnia w obliczu integracji i globalizacji*, M. Dobroczyński (red.), Warszawa 2001.
- Geografia gospodarcza świata*, I. Fierla (red.), Warszawa 2005.
- Geografia regionalna świata. Wielkie regiony*, J. Makowski (red.), Warszawa 2006.
- Geografia Unii Europejskiej*, J. Makowski (red.), Warszawa 2008.
- Geopolityka rurociągów. Współzależność energetyczna a stosunki międzypaństwowe na obszarze postsowieckim*, E. Wyciszkiewicz (red.), Warszawa 2008.
- Gerasymchuk S., *A Problem of Unsettled Status of Military Formations and Arsenalns in the Transnistrian Region of Moldova*, [w:] *Transnistrian problem: a view from Ukraine*, S. Gerasymchuk (red.), Kijów 2009, URL <http://www.irf.ua/files/eng/text_eng.pdf>.
- Gerasymchuk S., *The problems Ukrainian minority faces in Transnistria and the rest of Moldova*, [w:] *Transnistrian problem: a view from Ukraine*, S. Gerasymchuk (red.), Kijów 2009, URL <http://www.irf.ua/files/eng/text_eng.pdf>.
- Geremek B., *Europa wielu ojczyzn*, [w:] *Przeszłość dla przyszłości. Historycy o Polsce w Europie*, J. Kłoczowski (red.), Lublin 2010.
- Giddens A., *Europa w epoce globalnej*, Warszawa 2009.
- Gierasiew M., Surikow W., *Kryzys rosyjskiej oboronnej promyślności i pierspiektiw eksportu woorużenij*, [w:] *Rossija w mirowej targowle orużjem: stratiegija, politika, ekonomika*, E. J. Pier, D. Trenin (red.), Moskwa 1996.
- Gilbert P., *Cultural Identity and Political Ethics*, Edinburgh 2010.
- Globalizacja polityki światowej. Wprowadzenie do stosunków międzynarodowych*, J. Baylis, S. Smith (red.), Kraków 2008.
- Godin J., *Bielorussija – eto „Briestskaja kriepost” sowriemiennoj Rossii*, Moskwa 2008.
- Godin J., *Rossija i Bielorussija na puti k jedineniju. Problemy ekonomiceskoj biezopasnosti sojużnogo gosudarstwa*, Moskwa 2001.
- Goldblat J., *Arms Control. A Guide to Negotiations and Agreements*, London 1996.
- Gołębski F., *Geokulturowe założenia stosunków między Rosją a Zachodem*, „Studia Politologiczne” 2000, vol. 4.
- Gonchar K. R., Kuznetsov Y. N., Ozhegov A., *Conversion of the Post-Soviet Defense Industry: Implications for Russian Ecomic Development*, „Bonn International Center of Conversion” 1995, February.
- Gordziejew J., *Stosunki białorusko-rosyjskie (1991–2008)*, [w:] *Polityka zagraniczna Federacji Rosyjskiej. Wybrane aspekty stosunków z Polską, Ukrainą i Białorusią*, L. Zyblikiewicz, M. Czajkowski, P. Bajor (red.), Kraków 2010.
- Górska A., *Praktyka ukraińsko-rosyjskich stosunków energetycznych*, [w:] *Ukraina: jak żyć z Rosją? Rosja: jak żyć z Ukrainą? Stosunki ukraińsko-rosyjskie w 2006 roku i w najbliższej przyszłości*, W. Konończuk (red.), Warszawa 2006, URL <<http://www.batory.org.pl/doc/ukrainarosja.pdf>>.
- Grinberg R., *Racyonalnoje powiedienije Rossii na postsowieckom prostranstwie*, [w:] *Rossija i Centralnaja Jewropa w nowych gieopoliticeskich riealnostiach. Sbornik statiej uczastnikow V mieżdunarodnoj naucznoj konfierencyi Moskwa, 29–30 maja 2003 goda*, L. Szyszelińska (red.), Moskwa 2006.
- Gromadzki G., Konończuk W., *Energetyczna gra. Ukraina, Moldawia i Białoruś między Unią a Rosją*, Warszawa 2007.
- Gromadzki G., *Stosunki Rosji z krajami bałtyckimi*, [w:] *Rosja i jej sąsiedzi*, G. Przebinda (kierownik naukowy programu), Kraków 2000.

- Guzienkowa T., *Obraz Rosji w ukraińskim historycznym obrazowaniu*, [w:] *Rossija i Ukraina: etnopoliticeskije aspekty wzajemodiejstwija. Sbornik statiej*, I. Snieżkowa, L. Ostapienko (red.), Moskwa 2007.
- Guzienkowa T., *Rossijskij faktor i geopoliticeskije cennosti Ukrainy w naczale XXI wieka glazami ukraińskich ekspertow*, [w:] *Rossija i Ukraina: etnopoliticeskije aspekty wzajemodiejstwija. Sbornik statiej*, I. Snieżkowa, L. Ostapienko (red.), Moskwa 2007.
- Guzon A., *Nowyje sosiedi Jewropiejskiego Sojuza. Politiceskije i idientificyrujuszczije strategii w Ukrainie, Bielarusi i Moldowie*, „Pieriekriostki” 2005, nr 1–2.
- Haindrava I., *Gdy Unia unika odpowiedzi*, „Nowa Europa Wschodnia” 2010, nr 2.
- Halecki O., *Historia Europy – jej granice i podziały*, Lublin 2000.
- Hehir J. B., *The old Church and the new Europe: charting the changes*, [w:] *Religion in an Expanding Europe*, T. A. Byrnes, P. J. Katzenstein (red.), Cambridge–New York–Melbourne–Madrid–Cape Town–Singapore–São Paulo 2006.
- Heleniak T., *Russia's Population Perils*, [w:] *After Putin's Russia: past imperfect, future uncertain*, Fourth Edition, S. K. Wegren, D. R. Herspring (red.), Lanham–Boulder–New York–Toronto–Plymouth 2010.
- Heller M., *Historia Imperium Rosyjskiego*, Warszawa 2000.
- Herasymczuk S., *Problemy ukrajins'koji menszyny w Prydnistrowji ta reszti Moldowy*, [w:] *Prydnistrows'ka problema: Poglad z Ukrainy*, S. Hierasymczuk (red.), Kijów 2009.
- Herasymczuk S., *Pytannia newrehulowanosti statusu zbrojnych formuwan' ta ozbrojen' u Prydnistrows'komu regionu Moldowy*, [w:] *Prydnistrows'ka problema: Poglad z Ukrainy*, S. Herasymczuk (red.), Kijów 2009.
- Historia Europy Środkowo-Wschodniej*. t. 1, J. Kłoczowski (red.), Lublin 2000.
- Historia Europy Środkowo-Wschodniej*. t. 2, J. Kłoczowski (red.), Lublin 2000.
- Holoboff E. H., *Russian views on the military intervention: benevolent peace-keeping, Monroe Doctrine, or neo-imperialism?*, [w:] *Military Intervention in European Conflicts*, L. Freedman (red.), Oxford–Cambridge 1994.
- Horner S., Swarbrooke J., *International Cases in Tourism Management*, Amsterdam–Boston–Heidelberg–London–New York–Oxford–Paris–San Diego–San Francisco–Singapore–Sydney–Tokyo 2004.
- Horska N., *Mniejszość rosyjska na Ukrainie*, [w:] *Ukraina w stosunkach międzynarodowych*, M. Pietraś, T. Kapuśniak (red.), Lublin 2007.
- Huntington S. P., *Zderzenie cywilizacji i nowy kształt ładu światowego*, Warszawa 1997.
- Identity and Foreign Policy: Baltic-Russian Relations and European Integration*, E. Berg, P. Ehin (red.), Farnham–Burlington 2009.
- Ignatowicz K., *Dziedzictwo historyczne jako wyznaczniki postrzegania współczesnej Rosji*, [w:] *Wizerunki międzynarodowe Rosji*, S. Bielen (red.), Warszawa 2011.
- Imperium Putina*, W. Konończuk (red.), Warszawa 2007.
- Isakow J., Potapow M., *Wzajemodiejstwije Rossii s mieżdunarodnymi organizacyjami*, [w:] *Wniesnija politika Rossijskoj Fiedieracyi 1992–1999. Uczebnoje posobije*, A. Torkunow, A. Mielwil, M. Narinskij (red.), Moskwa 2000.
- Iwanow I., *Wniesnija politika Rossii i mir. Statji i wystuplenija*, Moskwa 2001.
- Iwanow P., Chałosza B., *NATO i intieriesy nacyonalnoj biezopasnosti Rossii*, „Mirowaja ekonomika i mieżdunarodnyje otnoszenija” 1997, nr 8.
- Iwańczuk K., *Geopolityczna pozycja Federacji Rosyjskiej*, [w:] *Federacja Rosyjska w stosunkach międzynarodowych*, A. Czarnocki, I. Topolski (red.), Lublin 2006.
- Iwaszow L., *Geopoliticeskoje gorizonty Rossii*, „Mieżdunarodnaja żyżń” 2007, nr 5, URL <<http://www.mezhizn.ru...813.htm>>.
- Jach A., „Terapia szokowa” *Jegora Gajdara jako model transformacji gospodarczej Federacji Rosyjskiej w latach 1992–1993*, [w:] *Dwie dekady transformacji w Europie Środkowej i Wschodniej 1989–2009*, A. Stepien-Kuczyńska, M. Potz, M. Słowikowski (red.), Toruń 2011.

- Jach A., *Narodziny prezydentury w republice związkowej na przykładzie RFSRS jako przejaw destrukcji organów władzy państwowej ZSRS*, [w:] *Rozpad ZSRR i jego konsekwencje dla Europy i świata*, cz. 1, *Federacja Rosyjska*, A. Jach (red.), Kraków 2011.
- Jadernerne orużyje posle „choloďnojo wojny”*, A. Arbatow, W. Dworin (red.), Moskwa 2006.
- Jadernerne rasprostranienije: nowyje tehnologiji, woorużenija i dogowory*, A. Arbatow, W. Dworin (red.), Moskwa 2009.
- Jagiello B., *Europejska Polityka Sąsiedztwa jako instrument budowania bezpieczeństwa Europy i Unii Europejskiej* [w:] *Bezpieczeństwo międzynarodowe. Wyzwania i zagrożenia XXI wieku*, P. Olszewski, T. Kapuśniak, W. Lizak (red.), Radom 2009.
- Jan Paweł II, *Pamięć i tożsamość. Rozmowy na przełomie tysiącleci*, Kraków 2005.
- Jankowski D., *Geopolityczna zawierucha*, „Nowa Europa Wschodnia” 2009, nr 6.
- Jefimow N., *Diegradacyja i rozwał oboronno-promyślennogo kompleksa Rossii*, [w:] *Armija Rossii: sostojanije i perspektivy*, R. Janowski, J. Dieriuġin (red.), Moskwa 1999.
- Jełecyn B., *Notatki prezydenta*, Warszawa 1995.
- Jermolajew A., *Ukraina i Rosja: dysonans rozwoju a poszukiwania kompromisu*, [w:] *Ukraina: jak żyć z Rosją? Rosja: jak żyć z Ukrainą? Stosunki ukraińsko-rosyjskie w 2006 roku i w najbliższej przyszłości*, W. Konończuk (red.), Warszawa 2006, URL <<http://www.batory.org.pl/doc/ukraina-rosja.pdf>>.
- «*Jewro-Atlantika: rawnaja biezopasnost' dla wsiech*» (Połnyj tiekst statji, opublikowannoj w żurnale «Diefans Nasonal» /Francyja/ w sokraszczennom widie, maj 2010 goda), [w:] S. Ławrow, *Mieźdu prošłym i buduszczim. Rossijskaja diplomacija w mieniajuszczemsia mirie*, Moskwa 2011.
- Jurjew T., *Problemy nacyonalnoj biezopasnosti RF*, [w:] *Wniesnija politika Rossijskoj Fiedieracyi 1992–1999. Uczebnoje posobije*, A. Torkunow, A. Mielwil, M. Narinskij (red.), Moskwa 2000.
- Jurjew T., *Rossija i NATO*, [w:] *Wniesnija politika Rossijskoj Fiedieracyi 1992–1999. Uczebnoje posobije*, A. Torkunow, A. Mielwil, M. Narinskij (red.), Moskwa 2000.
- Kaczmarek M., *Bezpieczeństwo energetyczne Unii Europejskiej*, Warszawa 2010.
- Kaczmarek M., *Polityka Federacji Rosyjskiej wobec Stanów Zjednoczonych Ameryki*, [w:] *Polityka zagraniczna Rosji*, S. Bieleń, M. Raś (red.), Warszawa 2008.
- Kaczmarek M., *Problematyka zbrojeń i rozbrowienia*, [w:] *Bezpieczeństwo międzynarodowe po zimnej wojnie*, R. Zięba (red.), Warszawa 2008.
- Kagarlitsky B., *Russia under Yeltsin and Putin: neo-liberal autocracy*, London–Sterling 2002.
- «*Kak okonczatielno zawierszyt' choloďnoju wojnu?*» (Statja, opublikowanaja w żurnale «Mieźdunarodnaja żyzn'», maj 2009 goda), [w:] S. Ławrow, *Mieźdu prošłym i buduszczim. Rossijskaja diplomacija w mieniajuszczemsia mirie*, Moskwa 2011.
- Kapuśniak T., *Belarus, Moldova and Ukraine in the International Order After the Cold War* [w:] *Central Europe. Two Decades After*, R. Riedel (red.), Warszawa 2010.
- Kapuśniak T., *Białoruś, Mołdawia i Ukraina – wprowadzenie*, [w:] *Białoruś, Mołdawia i Ukraina wobec wyzwań współczesnego świata*, T. Kapuśniak, K. Fedorowicz, M. Gołoś (red.), Lublin 2009.
- Kapuśniak T., *Ewolucja polityki Federacji Rosyjskiej wobec Ukrainy, Białorusi i Mołdawii*, [w:] *Białoruś, Mołdawia i Ukraina wobec wyzwań współczesnego świata*, T. Kapuśniak, K. Fedorowicz, M. Gołoś (red.), Lublin 2009.
- Kapuśniak T., Olejarsz T., *Ewolucja zjawiska bezpieczeństwa międzynarodowego na obszarze Europy Wschodniej*, [w:] *Bezpieczeństwo międzynarodowe. Wyzwania i zagrożenia XXI wieku*, P. Olszewski, T. Kapuśniak, W. Lizak (red.), Radom 2009.
- Kapuśniak T., *Pozycja ekonomiczna Ukrainy*, [w:] *Ukraina w stosunkach międzynarodowych*, M. Pietraś, T. Kapuśniak (red.), Lublin 2007.

- Kapuśniak T., *Ukraina jako obszar wpływów międzynarodowych po zimnej wojnie*, Warszawa–Lublin 2008.
- Kardaś Sz., *Aspekt transformacji systemowej w Rosji*, [w:] *Rosja, refleksje o transformacji*, S. Bieleń, A. Skrzypek (red.), Warszawa 2010.
- Kardaś Sz., *Wizerunek Rosji w przestrzeni poradzieckiej*, [w:] *Wizerunki międzynarodowe Rosji*, S. Bieleń (red.), Warszawa 2011.
- Kasprzyk L., *Gospodarcze i społeczne aspekty rozwoju ludzkości u progu XXI wieku*, [w:] *Prawo, instytucje i polityka w procesie globalizacji*, E. Halizak, R. Kuźniar (red.), Warszawa 2003.
- Kennaway A., *The Military Industrial Complex*, „Conflict Studies Research Centre” 1998, March.
- Kennedy P., *Mocarstwa świata. Narodziny. Rozkwit. Upadek. Przemiany gospodarcze i konflikty zbrojne w latach 1500–2000*, Warszawa 1994.
- Kiriłłow W., *Otnoszenija Rossii so stranami Centralnoj i Wostocznoj Jewropy (CWJe)*, [w:] *Wnieszniaja politika Rossijskoj Fiedieracyi 1992–1999. Uczebnoje posobije*, A. Torkunow, A. Mielwil, M. Narinskij (red.), Moskwa 2000.
- Kisielewski T., *Europa Środkowa – zakres pojęcia*, Lublin 1992.
- Kleer J., *Globalizacja: szansa czy zagrożenie dla krajów Europy Wschodniej*, [w:] *Europa Wschodnia w obliczu integracji i globalizacji*, M. Dobroczyński (red.), Warszawa 2001.
- Klimin I., *Rossija i Ukraina: trudnyj put'k wzaimoponimaniju (1990–2009)*, Sankt-Petersburg 2009.
- Kłoczowski J., *Europa Środkowo-Wschodnia i jej miejsce w Europie*, „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej” 2007, nr 5.
- Kobouta I., Zhygadło V., Luzhanska T., *Ukraine's second year in WTO: trends in foreign trade in goods, and analysis of compliance with commitments*, Kyiv 2010.
- Kobrińska I., *Model stosunków rosyjsko-ukraińskich i ich przyszłość*, [w:] *Ukraina: jak żyć z Rosją? Rosja: jak żyć z Ukrainą? Stosunki ukraińsko-rosyjskie w 2006 roku i w najbliższej przyszłości*, W. Konończuk (red.), Warszawa 2006, URL <<http://www.batory.org.pl/doc/ukraina-rosja.pdf>>.
- Kobrińska I., *Długi koniec zimnej wojny. Rosja i Europa Środkowa 1991–1996*, Warszawa 1998.
- Kolczin S., *Rossija – bliźniże zarubieże: wzaimootnoszenija, intieriesy, celi polityki*, „Mirowaja ekonomika i mieždunarodnyje otnoszenija” 1995, nr 4.
- Kondracki J., *Geografia fizyczna Polski*, Warszawa 1988.
- Kondracki J., *Geografia regionalna Polski*, Warszawa 2009.
- Kondracki J., *Podstawy regionalizacji fizycznogeograficznej*, Warszawa 1976.
- Konflikt niskiej intensywności w Naddniestrzu*, M. Celewicz, J. Kłoczowski, M. Pietraś (red.), Lublin 2006.
- Kononenko V., *Boundaries of Sovereignty, Frontiers of Integration: Rethinking “Conflict” between Russia and the EU*, [w:] *Russia's European choice*, T. Hopf (red.), New York 2008.
- Korżakow A., *Borys Jelcyn: od świtu do zmierzchu*, Warszawa 1998.
- Kosienkowski M., *Naddniestrzańska Republika Mołdawska. Determinanty przetrwania*, Toruń 2010.
- Kosienkowski M., *Proces narodził się w Naddniestrzańskiej Republice Mołdawskiej*, [w:] *Dwie dekady transformacji w Europie Środkowej i Wschodniej 1989–2009*, A. Stępień-Kuczyńska, M. Potz, M. Słowikowski (red.), Toruń 2011.
- Kost P., *Stanowisko Ukrainy wobec rosyjskiej koncepcji integracji obszaru poradzieckiego*, [w:] *Polityka zagraniczna Federacji Rosyjskiej. Wybrane aspekty stosunków z Polską, Ukrainą i Białorusią*, L. Zyblikiewicz, M. Czajkowski, P. Bajor (red.), Kraków 2010.
- Kotijew D., *Grupy intieriesow jak polityczeskij institut*, [w:] *Regiony Europy: uwarunkowania, wyzwania i perspektywy rozwoju*, A. Stępień-Kuczyńska, K. Dośpiał-Borysiak, R. Łoś (red.), Toruń 2009.
- Kotlar W., Bielobrow J., *Woprosy wojennoj bezopasnosti*, [w:] *Wnieszniaja politika i diptomatija Rossijskoj Fiedieracyi. Uczebnik*, A. Panow (red.), Moskwa 2010.

- Kowalska-Stus H., *Miejsce prawosławia w transformacji ustrojowej, kulturowej i światopoglądowej współczesnej Rosji*, [w:] *Rosja między imperium a mocarstwem nowoczesnym*, A. Dudek, R. Mazur (red.), Toruń 2010.
- Kozarzewskij P., Rakowa J., *Priwatyzacja i restrukturyzacja przedpriyatij w stranach SNG*, „Studia i Analizy CASE” 2005, nr 305.
- Kozłów J., «*Galiczina – nie Ukraina, galicyjskie nacyonalisty – nie ukraińcy*», [w:] *Bandierzycyja Ukrainy – główna ugroza dla Rossii*, J. Kozłów (red.), Moskwa 2008.
- Kozłowska A., *Zewnętrzny wymiar ukraińskiego rozdroża – geopolityczne znaczenie Ukrainy oraz koncepcje ukraińskiej polityki zagranicznej*, [w:] *Wybrane problemy badań wschodnich*, Z. Winnicki, W. Baluk, G. Tokarz (red.), Wrocław 2007.
- Kozłowski P., *Obszar poradziecki w oficjalnych strategiach Federacji Rosyjskiej i Rady ds. Polityki Zagranicznej i Obronnej*, [w:] *Wybrane problemy badań wschodnich*, Z. Winnicki, W. Baluk, G. Tokarz (red.), Wrocław 2007.
- Kozyriew A., *Demokratyczna transformacja*, Warszawa 1995.
- Kozyrska A., *Patriarchat Moskiewski wobec konfliktu prawosławia na Ukrainie*, [w:] *Wspólnota Niepodległych Państw: fragementacja – bezpieczeństwo – konflikty etniczne*, t. 1, T. Kapuśniak (red.), Lublin–Warszawa 2011.
- Koźmiński M., *Szkice do wykładu o granicach Europy i granicach europejskich* [w:] *Cywilizacja europejska. Wykłady i eseje*, M. Koźmiński (red.), Warszawa 2005.
- Kozokin J., *Osnownyje priorityety wniesniej politiki Rossii (1992–1999)*, [w:] *Wnieszniaja politika Rossijskoj Fiedieracyi 1992–1999. Uczebnoje posobije*, A. Torkunow, A. Mielwil, M. Narsinskij (red.), Moskwa 2000.
- Krastew I., Leonard M., *Widmo Europy wielobiegunowej*, Londyn–Warszawa 2011.
- Krasuski J., *Europa między Rosją i światem Islamu*, Toruń 2005.
- Krawczenko I., *Osobowości historii politycznej Rosji (esej retrospektywny)*, [w:] *Europa Wschodnia – dekada transformacji*, Rosja, B. J. Albin, W. Baluk (red.), Wrocław 2003.
- «*Krizis w odnoszenijach s Zapadom: kakoj krizis?*» (Statja, opublikowanaja w żurnale «Itogi» 18 maja 2009 goda), [w:] S. Ławrow, *Mieżdu proszłym i buduszczim. Rossijskaja diplomatija w mieniajuszczemsia mirie*, Moskwa 2011.
- Kuciński K., *Turystyka*, [w:] *Geografia gospodarcza świata*, I. Fierla (red.), Warszawa 2005.
- Kuczynski M., *Krwawiąca Europa. Konflikty zbrojne i punkty zapalne w latach 1990–2000. Tło historyczne i stan obecny*, Warszawa 2001.
- Kudriaczenko A., Rudicz F., Chramow W., *Gieopolitika*, Kijów 2004.
- Kukułka J., *Historia współczesna stosunków międzynarodowych 1945–1996*, Warszawa 1997.
- Kurek T., *Polityka obronna*, [w:] *Europa Wschodnia – dekada transformacji*, Białoruś, B. J. Albin, W. Baluk (red.), Wrocław 2004.
- Kurojedow W., Moskowienko M., *O nacyonalnoj morskoj politiki Rossii*, „Wojennaja mysl” 2002, nr 1.
- Kutowoj J., *Rossija i Organizacyja Objedinionnych Nacyj*, [w:] *Wnieszniaja politika i diplomatija Rossijskoj Fiedieracyi. Uczebnik*, A. Panow (red.), Moskwa 2010.
- Kuzyk B., *Oboronno-promyslennyj kompleks Rossii: proryw w XXI wiek*, Moskwa 1999.
- Lachowski Z., *Foreign Military Bases in Eurasia*, „SIPRI Policy Paper”, June 2007, nr 18, URL <<http://books.sipri.org/files/pp/sipripp18.pdf>>, [dostęp: 22.10.2007].
- Larrabee F. S., *Danger and Opportunity in Eastern Europe*, „Foreign Affairs” 2006, vol. 85, nr 6.
- Lazari A., de, *Czy Moskwa będzie Trzecim Rzymem? Studia o nacjonalizmie rosyjskim*, Katowice 1996.
- Lazari A., de, *Polskaja i russkaja dusza – wzaimnoje wosprijatije*, [w:] *Dusza polska i rosyjska. Spojrzenie współczesne*, A. de Lazari, R. Bäcker, Łódź 2003.
- Leszczenko Ł., *Status prawny cudzoziemców w Federacji Rosyjskiej, na Ukrainie i Białorusi*, [w:] *Drogi i bezdroża ku demokracji. Przemiany polityczne w Europie postkomunistycznej*, R. Bäcker, J. Marszałek-Kawa (red.), Toruń 2005.

- «*Licom k licu s Amierkoj: mieźdu niekonfrontacyjej i konwiergiencyej*» (Statja, opublikowanaja w żurnale «Profil» № 38, oktiabr' 2008 goda), [w:] S. Ławrow, *Mieźdu proszłym i buduszczim. Rossijskaja diplomacija w mieniajuszczemsia mirie*, Moskwa 2011.
- Lipatow A. W., *Współczesna kultura polityczna Rosji a tradycja*, [w:] *Drogi i bezdroża ku demokracji. Przemiany polityczne w Europie postkomunistycznej*, R. Bäcker, J. Marszałek-Kawa (red.), Toruń 2005.
- Lipman M., McFaul M., *The Media and Political Developments*, [w:] *After Putin's Russia: past imperfect, future uncertain*, Fourth Edition, S. K. Wegren, D. R. Herspring (red.), Lanham–Boulder–New York–Toronto–Plymouth 2010.
- Litwinienko A., Felsztinski J., *Wysadzić Rosję*, Poznań 2007.
- Lough J., *Riding the tiger. Russia's new security imperatives*, „International Defense Review” 1993, vol. 26, nr 9.
- Lubkowicz N., *Europa Środkowa i Wschodnia – miejsce spotkań Wschodu i Zachodu*, [w:] *Narody i historia*, A. Rzegocki (red.), Kraków 2000.
- Łastawski K., *Koncepcje polityki zagranicznej i bezpieczeństwa Federacji Rosyjskiej*, [w:] *Federacja Rosyjska w stosunkach międzynarodowych*, A. Czarnocki, I. Topolski (red.), Lublin 2006.
- Ławrow S., *Mieźdu proszłym i buduszczim. Rossijskaja diplomacija w mieniajuszczemsia mirie*, Moskwa 2011.
- Łoś-Nowak T., *Federacja Rosyjska i ład międzynarodowy*, [w:] *Na gruzach Imperium... W stronę nowego ładu międzynarodowego i społeczno-politycznego w regionie Europy Środkowej i Wschodniej*, A. Stępień-Kuczyńska, M. Słowikowski (red.), Łódź 2012.
- Łukaszuk L., *Dobra intelektualne. Problemy międzynarodowej ochrony*, Warszawa 2009.
- Łysenko J., *Rossija – strany Zakawkazja i Centralnoj Azii*, [w:] *Wnieszniaja politika i diplomacija Rossijskoj Fiedieracyi. Uczebnik*, A. Panow (red.), Moskwa 2010.
- Maczenow D., *Intieriesy i biezopasnost' Rossii w postsowietskiju epochu*, „Mirowaja ekonomika i mieźdunarodnyje odnoszenija” 1992, nr 4.
- Makiejew B., *Problemy Czernomorskogo flota*, „Mirowaja ekonomika i mieźdunarodnyje odnoszenija” 1993, nr 8.
- Makowski J., *Geografia fizyczna świata*, Warszawa 2004.
- Makowski J., *Środowisko przyrodnicze Unii Europejskiej*, [w:] *Geografia Unii Europejskiej*, J. Makowski (red.), Warszawa 2008.
- Malak K., *Czynnik wojskowy w polityce zagranicznej Federacji Rosyjskiej (1991–2000)*, Warszawa 2001.
- Malak K., *Struktury integracyjne i współpracy na obszarze WNP*, [w:] *Dwadzieścia lat transformacji w regionie Europy Środkowo-Wschodniej i Południowej*, A. Stępień-Kuczyńska, M. Słowikowski (red.), Łódź–Toruń 2010.
- Mälksoo M., *Liminality and Contested Europeanness: Conflicting Memory Politics in the Baltic Space*, [w:] *Identity and Foreign Policy: Baltic-Russian Relations and European Integration*, E. Berg, P. Ehin (red.), Farnham–Burlington 2009.
- Małyżewa D., *Etniczeskije konflikty na jugie SNG i nacyonalnaja biezopasnost' Rossii*, „Mirowaja ekonomika i mieźdunarodnyje odnoszenija” 1994, nr 3.
- Maniłow W., *Biezopasnost' w epochu partnerstwa*, Moskwa 1999.
- Mankoff J., *Russian Foreign Policy: The Return of Great Power Politics*, Lanham–Boulder–New York–Toronto–Plymouth 2009.
- Marciniak W., *Konstruowanie wielkiego mocarstwa*, [w:] *Rosja między imperium a mocarstwem nowoczesnym*, A. Dudek, R. Mazur (red.), Toruń 2010.
- Marciniak W., *Rozgrabione Imperium. Upadek Związku Sowieckiego i powstanie Federacji Rosyjskiej*, Kraków 2004.
- Markowa O., *Wnieszniaja torgowla Rossii i jeje riegulirowanije*, [w:] *Mieźdunarodnyje ekonomiczeskije odnoszenija: Uczebnik dla wyzow*, J. F. Żukow (red.), Moskwa 2000.

- Maszerowa N., *Rol i miasto processa Sozdanija Sojuznogo Gosudarstwa Bielarusi i Rossii w nowych geopolityczeskich usłowijach*, [w:] *Rossija i Centralnaja Jewropa w nowych geopolityczeskich realnosciah. Sbornik statiej uczastnikow V międzynarodowej naukowej konfieriencyi Moskwa, 29–30 maja 2003 goda*, L. Szyszelińska (red.), Moskwa 2006.
- Matijczyk J., *Pytannia režymu ukrajins'ko-moldows'kogo kordonu*, [w:] *Prydnistrows'ka problema: Poglad z Ukrainy*, S. Herasymczuk (red.), Kijów 2009.
- Matijczyk Y., *The Issue of Ukrainian-Moldovan border*, [w:] *Transnistrian problem: a view from Ukraine*, S. Gerasymchuk (red.), Kijów 2009, URL <http://www.irf.ua/files/eng/text_eng.pdf>.
- Mazur R., *Formy integracyjne i współpracy państw w przestrzeni postradzieckiej*, [w:] *Organizacje w stosunkach międzynarodowych. Istota – mechanizmy działania – zasięg*, T. Łoś-Nowak (red.), Wrocław 2004.
- McCray T. R., *Russia and the Former Soviet Republics*, New York 2006.
- Medvedev R., *Post-Soviet Russia: a journey through the Yeltsin era*, New York 2000.
- Medvedev S., *The Stalemate in EU-Russia Relations: Between "Sovereignty" and "Europeanization"*, [w:] *Russia's European choice*, T. Hopf (red.), New York 2008.
- Melvin N., *Russians Beyond Russia. The Politics of National Identity*, London 1995.
- Memesch F., *Sludzy i wrogowie imperium. Rosyjskie rozmowy o końcu historii*, Kraków 2008.
- Meyer M., *Identyfikacyjny model, różna specyfika*, [w:] *Ukraina: jak żyć z Rosją? Rosja: jak żyć z Ukrainą? Stosunki ukraińsko-rosyjskie w 2006 roku i w najbliższej przyszłości*, W. Konończuk (red.), Warszawa 2006, URL <<http://www.batory.org.pl/doc/ukraina-rosja.pdf>>.
- Michajlenko A., *Rossija i SNG: kak żyt' dalsze?*, „Mirowaja ekonomika i międzynarodnyje otnoszenija” 1997, nr 10.
- Michalczyk M., *Osrodek decyzyjny Federacji Rosyjskiej*, [w:] *Federacja Rosyjska w stosunkach międzynarodowych*, A. Czarnocki, I. Topolski (red.), Lublin 2006.
- Mieleg A., *Driejfuja na Wostok: Wostoczna Jewropa na kartie globalnych instytucjonalnych aktorów*, „Pieriekriostki” 2005, nr 1–2.
- Międzynarodnyje ekonomiceskije otnoszenija: Uczebnik dla wuzow*, J. F. Żukow (red.), Moskwa 2000.
- Międzynarodnyje otnoszenija i wniesniepoliticeskaja diejatielnost' Rossii*, S. Proskurin (red.), Moskwa 2004.
- Między Europą a Azją: idea Rosji-Eurazji*, S. Grzybowski (red.), Toruń 1998.
- Międzynarodowe stosunki kulturalne. Podręcznik akademicki*, A. Ziętek (red.), Warszawa 2010.
- Międzynarodowe stosunki polityczne*, M. Pietraś (red.), Lublin 2007.
- Military Intervention in European Conflicts*, L. Freedman (red.), Oxford–Cambridge 1994.
- Miłow W., *Rosja i Ukraina – wzajemna zależność*, [w:] *Ukraina: jak żyć z Rosją? Rosja: jak żyć z Ukrainą? Stosunki ukraińsko-rosyjskie w 2006 roku i w najbliższej przyszłości*, W. Konończuk (red.), Warszawa 2006, URL <<http://www.batory.org.pl/doc/ukraina-rosja.pdf>>.
- Mingst K., *Podstawy stosunków międzynarodowych*, Warszawa 2008.
- Mir wokrug Rossii: 2017. Kontury niedalekiego buduszczego*, S. Karaganow (red.), Moskwa 2007.
- Mitrofanowa A., Awdiejewa T., Cykało W., *Bor'ba s ugrozami bezopasnosti w razlicznych oblastiach*, [w:] *Wniesniznaja politika i diptomatija Rossijskoj Fiedieracyi. Uczebnik*, A. Panow (red.), Moskwa 2010.
- Mitrofanowa A., *Globalizacija i globalnyje problemy*, [w:] *Wniesniznaja politika i diptomatija Rossijskoj Fiedieracyi. Uczebnik*, A. Panow (red.), Moskwa 2010.
- Mojsiewicz Cz., *Wspólnota Niepodległych Państw*, Poznań 2000.
- Molchanov M. A., *Political Culture and National Identity in Russian-Ukrainian Relations*, College Station, TX: Texas A & M University Press, 2002.
- Monitoring polityki wizowej krajów Unii Europejskiej. Raport*, J. Liczner (red.), Warszawa 2006.

- Moraczewska A., *Ekonomiczna pozycja Federacji Rosyjskiej*, [w:] *Federacja Rosyjska w stosunkach międzynarodowych*, A. Czarnocki, I. Topolski (red.), Lublin 2006.
- Moroney J. D.P., *EU-Ukrainian Relations: Prospects and Possibilities*, [w:] *European Security & Post-Soviet Space: Integration or Isolation?*, G. P. Herd (red.), „Conflict Studies Research Centre” 2000, December.
- Moskalenko N., *Obrazy Rosji i Ukrainy w sowremiennoji rossijskoj i ukrainkoj priessie*, [w:] *Rossija i Ukraina: etnopoliticeskije aspekty wzaimodiejstwija. Sbornik statiej*, I. Snieżkowa, L. Ostapienko (red.), Moskwa 2007.
- Moszes A., *Powstanie postimperialnej Rosji i perspektywy odzyskania wpływów na obszarze poradzieckim*, [w:] *Imperium Putina*, W. Konończuk (red.), Warszawa 2007.
- Musatow W., *Rossija i Wostocznaja Jewropa: swiaz’ wriemien*, Moskwa 2008.
- Na gruzach Imperium... W stronę nowego ładu międzynarodowego i społeczno-politycznego w regionie Europy Środkowej i Wschodniej*, A. Stępień-Kuczyńska, M. Słowikowski (red.), Łódź 2012.
- Narocznickaja N., *Jewropa «staraja» i Jewropa «nowaja»*, [w:] *Rossija i Centralna Jewropa w nowych geopoliticeskich riálnostiach. Sbornik statiej uczastnikow V miezdunarodnoj naučnoj konfieriencyi Moskwa, 29–30 maja 2003 goda*, L. Szyszczelina (red.), Moskwa 2006.
- Narody i historia*, A. Rzegocki (red.), Kraków 2000.
- Narody i nacjonalizm w Federacji Rosyjskiej*, P. Timofiejuk, A. Wierzbicki, E. Zieliński (red.), Warszawa 2004.
- Naród, kultura i państwo w procesie globalizacji*, M. Banaś, J. Rokicki (red.), Kraków 2004.
- Nartow N., Nartow W., *Gieopolitika*, Moskwa 2007.
- «Nastojaszczetje i buduszczetje globalnoj politiki: wzglad iz Moskwy» (Statja, opublikowanaja w żurnale «Rossija w globalnoj politiki», № 2, 2007 god), [w:] S. Ławrow, *Mieжду przeszłym i buduszczim. Rossijskaja diplomatija w mieniajuszczemsia mirie*, Moskwa 2011.
- «Nielzia skazat’, czo NATO predstavljajet dla nas ugrozu» (Intierwju, opublikowanoe w gazetie «Kommiersant» 11 ijunia 2010 goda), [w:] S. Ławrow, *Mieжду przeszłym i buduszczim. Rossijskaja diplomatija w mieniajuszczemsia mirie*, Moskwa 2011.
- Nikuliczew J., *Rossija w Sodružestwie Niezawisimych Gosudarstw: mieжду «obszczim przeszłym» i nowoj istoriceskoj rolju*, [w:] *Mieždunarodnyje odnoszenija i wniesniepoliticeskaja diejatielnośt’ Rossii*, S. Proskurin (red.), Moskwa 2004.
- Nizioł M., *Dylematy kulturowe międzynarodowej roli Rosji*, Lublin 2004.
- Nizioł-Celewicz M., *Polityka Federacji Rosyjskiej wobec obszaru Wspólnoty Niepodległych Państw*, [w:] *Federacja Rosyjska w stosunkach międzynarodowych*, A. Czarnocki, I. Topolski (red.), Lublin 2006.
- Norris R. S., Arkin W. M., *Russian Strategic Nuclear Forces, End of 1998*, „The Bulletin of the Atomic Scientists” 1999, vol. 55, nr 2.
- Noskowa I., *Intiegracyonnyje processy w mirowoj ekonomike*, [w:] *Mieždunarodnyje ekonomiceskije odnoszenija: Uczebnik dla wyzow*, J. F. Żukow (red.), Moskwa 2000.
- Nowak A., *History and Geopolitics: A Contest for Eastern Europe*, Warsaw 2008.
- Nowak A., *Mieжду Europą i Azją: orientacje geopolityczne w historii myśli rosyjskiej* [w:] *Cywilizacja europejska. Wykłady i eseje*, M. Koźmiński (red.), Warszawa 2005.
- Nowak A., *Od imperium do imperium. Spojrzanie na historię Europy Wschodniej*, Kraków 2004.
- «Nowyj Dogowor o SNW w matrice globalnoj biezopasnosti. Politiceskoje izmierienije» (Statja, opublikowanaja w żurnale «Mieždunarodnaja żyzn’», № 7, ijuł 2010 goda), [w:] S. Ławrow, *Mieжду przeszłym i buduszczim. Rossijskaja diplomatija w mieniajuszczemsia mirie*, Moskwa 2011.
- Nye jr. J. S., *Konflikty międzynarodowe. Wprowadzenie do teorii i historii*, Warszawa 2009.
- O nowy kształt Europy. XX-wieczne koncepcje federalistyczne w Europie Środkowo-Wschodniej i ich implikacje dla dyskusji o przyszłości Europy*, J. Kłoczowski, S. Łukasiewicz (red.), Lublin 2003.

- Obszczjejewropiejskij process i politika Rossii*, „Mirowaja ekonomika i miezdunarodnyje odnoszenija” 1994, nr 7.
- Ochmann C., *Geopolityka a Europa Wschodnia*, „Nowa Europa Wschodnia” 2009, nr 5.
- «Odna na wsiech» (Statja, opublikowanaja w żurnale «Itogi» 17 maja 2010 goda), [w:] S. Ławrow, *Mieżdu proszłym i buduszczim. Rossijskaja diplomatija w mieniajuszczemsia mirie*, Moskwa 2011.
- Olchowski J., *Od imperializmu kulturowego do dyplomacji kulturowej*, [w:] *Rosja między imperium a mocarstwem nowoczesnym*, A. Dudek, R. Mazur (red.), Toruń 2010.
- Olejarz T., *Religie na Ukrainie*, [w:] *Ukraina w stosunkach międzynarodowych*, M. Pietraś, T. Kapuśniak (red.), Lublin 2007.
- Olszański T., *Ostatnie wydarzenia na Ukrainie a jej polityka zagraniczna*, [w:] *Ukraina między Rosją a Zachodem*, M. Zamarlik (red.), Kraków 2001.
- Ospian A. L., *The impact of human capital on economic growth: a case study in post-Soviet Ukraine, 1989–2009*, New York 2009.
- Ossowska A., *Współpraca gospodarcza Białorusi z Rosją oraz innymi państwami WNP*, [w:] *Europa Wschodnia – dekada transformacji. Białoruś*, B. J. Albin, W. Bałuk (red.), Wrocław 2004.
- Ostapienko L., *Russkije priedprinimateli w Ukrainie: swoi ili cuzużyje*, [w:] *Rossija i Ukraina: etnopoliticeskije aspiekty wzaimodiejstwija. Sbornik statiej*, I. Snieżkowa, L. Ostapienko (red.), Moskwa 2007.
- Ostrow J. M., Satarov G. A., Khakamada I. M., *The consolidation of dictatorship in Russia: an inside view of the demise of democracy*, Westport–Connecticut–London 2007.
- Otok S., *Geografia polityczna. Geopolityka. Ekopolityka. Globalistyka*, Warszawa 2009.
- Panarin A., *Polożenie geopolityczne Rosji: scenariusze alternatywne u progu XXI wieku*, „Studia Politologiczne” 2000, vol. 4.
- Paniuszkin W., Zygar M., *Gazprom: rosyjska broń*, Warszawa 2008.
- Papla M., *Białoruś: protektorat Rosji, pogranicze Europy czy stworzeń geopolityczny Europy Środkowo-Wschodniej*, [w:] *Polityka zagraniczna Federacji Rosyjskiej. Wybrane aspekty stosunków z Polską, Ukrainą i Białorusią*, L. Zyblikiewicz, M. Czajkowski, P. Bajor (red.), Kraków 2010.
- Paradowski R., *Eurazjatyckie Imperium Rosji. Studium idei*, wydanie II, Warszawa 2003.
- Parchalina T., *Geopoliticeskoje prognozy i Rossija*, „Mirowaja ekonomika i miezdunarodnyje odnoszenija” 1996, nr 1.
- Pawlutienkowa M., *Sowriemiennyje administratiwnyje rieformy w stranach Zapadnoj, Wostocznoj Jewropy i Rossii: celi, zadaczi, sostojanije*, [w:] *Regiony Europy: uwarunkowania, wyzwania i perspektywy rozwoju*, A. Stępień-Kuczyńska, K. Dośpiał-Borysiak, R. Łoś (red.), Toruń 2009.
- Pawłycczenko D., *Juliusz Słowacki a Europa Wschodnia*, [w:] *Narody i historia*, A. Rzegocki, Kraków 2000.
- Peshkov I., *Kryzys finansowy i jego wpływ na sytuację Białorusi, Mołdawii i Ukrainy*, [w:] *Białoruś, Mołdawia i Ukraina wobec wyzwań współczesnego świata*, T. Kapuśniak, K. Fedorowicz, M. Gołoś (red.), Lublin 2009.
- Philpott D., Shah T. S., *Faith, freedom, and federation: the role of religious ideas and institutions in European political convergence*, [w:] *Religion in an Expanding Europe*, T. A. Byrnes, P. J. Katzenstein (red.), Cambridge–New York–Melbourne–Madrid–Cape Town–Singapore–São Paulo 2006.
- Piątkowski K., *Sojusz polityczne Federacji Rosyjskiej jako istotny element strategii mocarstwowej*, [w:] *Polityka zagraniczna Federacji Rosyjskiej. Wybrane aspekty stosunków z Polską, Ukrainą i Białorusią*, L. Zyblikiewicz, M. Czajkowski, P. Bajor (red.), Kraków 2010.
- Pikajew A., *Niestratiegiceskije jadiernyje woorużenija* [w:] *Jadiernoje rasprostranienije: nowyje tiechnologii, woorużenija i dogowory*, A. Arbatow, W. Dworkin (red.), Moskwa 2009.

- Piotrowski M. A., *Wspólnota Niepodległych Państw*, [w:] *Europejskie struktury współpracy. Informator*, wydanie drugie zaktualizowane, S. Parzymies (red.), Warszawa 2000.
- Pirani S., *Change in Putin's Russia. Power, Money and People*, New York 2010.
- Pirożenko W., *Ukraina: wzgląd na Rossję w kontekście scenariuszy ukraińskiej nacyonalnoji idienicznosti*, [w:] *Rossija i Ukraina: etnopoliticeskije aspekty wzaimodiejstwija. Sbornik statiej*, I. Snieżkowa, L. Ostapienko (red.), Moskwa 2007.
- Piskorska B., *Europa Wschodnia w procesie kształtowania nowego ładu międzynarodowego*, [w:] *Dwie dekady transformacji w Europie Środkowej i Wschodniej 1989–2009*, A. Stępień-Kuczyńska, M. Potz, M. Słowikowski (red.), Toruń 2011.
- Piskorska B., *Wschodni wymiar polityki Unii Europejskiej*, Toruń 2008.
- Piwovar J., *Postsowieckoje prostranstwo: al'tiernatiwy intiegracji. Istoriceskij oczerk*, Sankt-Petersburg 2008.
- Politics and the Ruling Group in Putin's Russia*, S. White (red.), New York 2008.
- Polityka bez strategii. Bezpieczeństwo Europy Środkowo-Wschodniej i Polski w perspektywie ładu globalnego*, A. Z. Kamiński (red.), Warszawa 2008.
- Polityka Federacji Rosyjskiej wobec państw członkowskich WNP*, E. Cziomer, M. Czajkowski (red.), Kraków 2006.
- Polityka zagraniczna Federacji Rosyjskiej. Wybrane aspekty stosunków z Polską, Ukrainą i Białorusią*, L. Zyblikiewicz, M. Czajkowski, P. Bajor (red.), Kraków 2010.
- Polityka zagraniczna i bezpieczeństwa krajów Wspólnoty Niepodległych Państw*, W. Baluk (red.), Wrocław 2008.
- Polityka zagraniczna Rosji*, S. Bieleń, M. Raś (red.), Warszawa 2008.
- Polityka zagraniczna: aktorzy, potencjał, strategie*, T. Łoś-Nowak, Warszawa 2011.
- Polska i świat wobec wyzwań współczesności. Aspekty polityczne, ekonomiczne i formalnoprawne*, W. Gizicki, D. Gizicka (red.), Toruń 2008.
- Polsko-białoruskie związki kulturowe, literackie i językowe*, S. Kawalou, R. Radzik, M. Sajewicz (red.), Lublin 2010.
- Pomianowski J., *Na wschód od Zachodu. Jak żyć z Rosją?*, Warszawa 2004.
- Popescu N., Wilson A., *Polityka Unii Europejskiej i Rosji wobec wspólnych sąsiadów*, Londyn–Warszawa 2010.
- Popescu N., Wilson A., *The Limits of Enlargement-lite: European and Russian Power in the Troubled Neighbourhood*, London 2009.
- Porter B. D., Sejwic K. R., *Impierija była i buduszcza: Rossija i „bliźnieje zarubieże”*, „Mirowaja ekonomika i mieždunarodnyje odnoszenija” 1995, nr 7.
- Potulski J., *Współczesne kierunki rosyjskiej myśli geopolitycznej. Między nauką, ideologicznym dyskursem a praktyką*, Gdańsk 2010.
- Pozycja wybranych krajów we współczesnej gospodarce światowej – diagnoza i perspektywy*, T. Sporek (red.), Katowice 2010.
- Prawo, instytucje i polityka w procesie globalizacji*, E. Haliżak, R. Kuźniar (red.), Warszawa 2003.
- Proskurin S., *Princypy wniesniepoliticeskoj diejatielnosti Rossii*, [w:] *Mieždunarodnyje odnoszenija i wniesniepoliticeskaja diejatielnost' Rossii*, S. Proskurin (red.), Moskwa 2004.
- Prydnistrows'ka problema: Pogład z Ukrajiny*, S. Herasymczuk (red.), Kijów 2009.
- Prystupa Y., *Wewnętrzne i zewnętrzne uwarunkowania polityki zagranicznej Ukrainy w latach 1999–2007*, [w:] *Badania wschodnie. Polityka wewnętrzna i międzynarodowa*, W. Baluk, Z. Winnicki (red.), Wrocław 2008.
- Przeszłość dla przyszłości. Historycy o Polsce w Europie*, J. Kłoczowski (red.), Lublin 2010.
- Ramet S. P., *The way we were – and should be again? European Orthodox Churches and the “idyllic past”*, [w:] *Religion in an Expanding Europe*, T. A. Byrnes, P. J. Katzenstein (red.), Cambridge–New York–Melbourne–Madrid–Cape Town–Singapore–São Paulo 2006.

- Raś M., *Europejska polityka Federacji Rosyjskiej*, [w:] *Polityka zagraniczna Rosji*, S. Bieleń, M. Raś (red.), Warszawa 2008.
- Raś M., *Ewolucja polityki zagranicznej Rosji wobec Stanów Zjednoczonych i Europy Zachodniej w latach 1991–2001*, Warszawa 2005.
- Raś M., *Federacja Rosyjska wobec Unii Europejskiej – rywalizacja i współpraca*, [w:] *Rosja między imperium a mocarstwem nowoczesnym*, A. Dudek, R. Mazur (red.), Toruń 2010.
- Raś M., *Miejsce Rosji w Europie*, [w:] *Rosja, refleksje o transformacji*, S. Bieleń, A. Skrzypek (red.), Warszawa 2010.
- Raś M., *Postrzeganie Rosji w USA*, [w:] *Wizerunki międzynarodowe Rosji*, S. Bieleń (red.), Warszawa 2011.
- Raś M., *Putiniowska Rosja wobec integracji europejskiej*, [w:] *Rosja w okresie prezydentury Władimira Putina*, A. Stępień-Kuczyńska, S. Bieleń (red.), Łódź–Warszawa–Toruń 2008.
- Raś M., *Transformacja ładu międzynarodowego na obszarze poradzieckim*, [w:] *Dwie dekady transformacji w Europie Środkowej i Wschodniej 1989–2009*, A. Stępień-Kuczyńska, M. Potz, M. Słowikowski (red.), Toruń 2011.
- Raś M., Włodkowska A., *Bezpieczeństwo obszaru WNP*, [w:] *Bezpieczeństwo międzynarodowe po zimnej wojnie*, R. Zięba (red.), Warszawa 2008.
- Region Azji Centralnej jako obszar wpływów międzynarodowych*, B. Bojarczyk, A. Ziętek (red.), Lublin 2008.
- Regiony Europy: uwarunkowania, wyzwania i perspektywy rozwoju*, A. Stępień-Kuczyńska, K. Dośpiał-Borysiak, R. Łoś (red.), Toruń 2009.
- Regiony w stosunkach międzynarodowych*, I. Topolski, H. Dumala, A. Dumala (red.), Lublin 2009.
- Religia – tożsamość – Europa*, P. Mazurkiewicz, S. Sowiński (red.), Wrocław–Warszawa–Kraków 2005.
- Religion in an Expanding Europe*, T. A. Byrnes, P. J. Katzenstein (red.), Cambridge–New York–Melbourne–Madrid–Cape Town–Singapore–São Paulo 2006.
- Riabow A., *Wspólnota czy rozchodzenie się? Analiza porównawcza transformacji politycznej Rosji i Ukrainy: kluczowe aspekty*, [w:] *Ukraina: jak żyć z Rosją? Rosja: jak żyć z Ukrainą? Stosunki ukraińsko-rosyjskie w 2006 roku i w najbliższej przyszłości*, W. Konończuk (red.), Warszawa 2006, URL <<http://www.batory.org.pl/doc/ukraina-rosja.pdf>>.
- Rodaczyn W. M., *Nacyonalnyje intieriesy Rossii i ich zaszczyta w pogranicznym prostranstwie*, „Prawo i biezopasnost” 2003, nr 3–4 (8–9), URL <http://dpr.ru/pravo/pravo_6_13.htm>.
- Rodionowa I., *Stan obecny i specyfika rozmieszczenia przemysłu w Rosji*, [w:] *Ryzyko rynkowe i otoczenie społeczno-gospodarcze. SE 66*, W. Szkutnik (red.), Katowice 2011.
- Rodkiewicz W., *Rosja i jej sąsiedzi – postimperialny syndrom*, [w:] *Rosja i jej sąsiedzi*, G. Przebinda (kierownik naukowy programu), Kraków 2000.
- Rojek W., *Historia nowoczesnych stosunków międzynarodowych*, Warszawa 2010.
- Rokicka A., *Próby reform gospodarki rosyjskiej 1991–1994*, [w:] *Szkice o Rosji*, A. Stępień-Kuczyńska, J. Adamowski (red.), Łódź–Warszawa 2000.
- Rosja i jej sąsiedzi*, G. Przebinda (kierownik naukowy programu), Kraków 2000.
- Rosja między imperium a mocarstwem nowoczesnym*, A. Dudek, R. Mazur (red.), Toruń 2010.
- Rosja w okresie prezydentury Władimira Putina*, A. Stępień-Kuczyńska, S. Bieleń (red.), Łódź–Warszawa–Toruń 2008.
- Rosja, refleksje o transformacji*, S. Bieleń, A. Skrzypek (red.), Warszawa 2010.
- Rossija i Centralnaja Jewropa w nowych geopolityczeskich rialnostiach. Sbornik statiej uczastnikow V miezdunarodnoj naucznoj konfieriencyi Moskwa, 29–30 maja 2003 goda*, L. Szyszelińska (red.), Moskwa 2006.
- Rossija i Centralnaja Jewropa w nowych geopolityczeskich rialnostiach. Sbornik statiej uczastnikow miezdunarodnoj naucznoj konfieriencyi prochodiwszej w Moskwi 27–30 janwarja 1995 goda*, L. Szyszelińska (red.), Moskwa 1995.

- Rossija i Centralno-Wostocznaja Jewropa: transformacyi w konce XX – naczale XXI wieku. W 2 tomach*, t. 1, *Prieobrazowanija*, S. Glinkina, I. Orlik (red.), Moskwa 2005.
- Rossija i mir na rubieżu tysiaczeletij*, [w:] I. Iwanow, *Wnieszniaja politika Rossii i mir. Statji i wystupienija*, Moskwa 2001.
- «*Rossija i mir w XXI wieku*» (Statja, opublikowanaja w żurnale «*Rossija w globalnoj politike*», № 4, 2008 god), [w:] S. Ławrow, *Mieźdu proszłym i buduszczim. Rossijskaja diplotatija w mieniajuszczemsia mirie*, Moskwa 2011.
- Rossija i Ukraina: etnopoliticeszkije aspiekty wzaimodiejstwija. Sbornik statiej*, I. Snieżkowa, L. Ostapienko (red.), Moskwa 2007.
- Rossija vs Jewropa. Protiwostojanije ili sojuz?*, S. Karaganow, I. Jurgiens (red.), Moskwa 2009.
- Rossija w mirowej targowle orużjem: strategija, politika, ekonomika*, E. J. Pier, D. Trenin (red.), Moskwa 1996.
- «*Rossijskaja diplotatija w mieniajuszczemsia mirie*» (Statja, opublikowanaja w «*Fiedieralnom spravocznikie*», tom № 23, 2010 god), [w:] S. Ławrow, *Mieźdu proszłym i buduszczim. Rossijskaja diplotatija w mieniajuszczemsia mirie*, Moskwa 2011.
- Rotfeld A. D., *Czy Europa potrzebuje nowej architektury bezpieczenstwa*, [w:] *Bezpieczenstwo miedzynarodowe. Wyzwania i zagrozenia XXI wieku*, P. Olszewski, T. Kapuśniak, W. Lizak (red.), Radom 2009.
- Rotfeld A. D., *Dokąd zmierza świat? Determinanty zmian w systemie miedzynarodowym*, [w:] *Dokąd zmierza świat?*, A. D. Rotfeld (red.), Warszawa 2008.
- Rotfeld A. D., *Stosunki rosyjsko-ukraińskie z polskiej perspektywy*, [w:] *Ukraina: jak żyć z Rosją? Rosja: jak żyć z Ukrainą? Stosunki ukraińsko-rosyjskie w 2006 roku i w najbliższej przyszłości*, W. Konończuk (red.), Warszawa 2006, URL <<http://www.batory.org.pl/doc/ukraina-rosja.pdf>>.
- Rozpad ZSRR i jego konsekwencje dla Europy i świata*, Część 1, *Federacja Rosyjska*, A. Jach (red.), Kraków 2011.
- Rozważania o Europie. W poszukiwaniu politycznej tożsamości Europy*, S. Raabe (red.), Warszawa 2006.
- Rudziński E., *Początki nowej epoki*, Kielce 2002.
- Russia's European choice*, T. Hopf (red.), New York 2008.
- Rutland P., *The Oligarchs and Economic Development*, [w:] *After Putin's Russia: past imperfect, future uncertain*, Fourth Edition, S. K. Wegren, D. R. Herspring (red.), Lanham–Boulder–New York–Toronto–Plymouth 2010.
- Rychlik J., *Współpraca zagraniczna podmiotów Federacji Rosyjskiej*, [w:] *Rosja, refleksje o transformacji*, S. Bieleń, A. Skrzypek (red.), Warszawa 2010.
- Rykiel Z., *Podstawy geografii politycznej*, Warszawa 2006.
- Ryzyko rynkowe i otoczenie społeczno-gospodarcze. SE 66*, W. Szkutnik (red.), Katowice 2011.
- Sakwa R., *Political Leadership*, [w:] *After Putin's Russia: past imperfect, future uncertain*, Fourth Edition, S. K. Wegren, D. R. Herspring (red.), Lanham–Boulder–New York–Toronto–Plymouth 2010.
- Sakwa R., *Putin Russia's choice*, Second Edition, London–New York 2008.
- Sakwa R., *Russian Politics and Society*, Second Edition, London–New York 1996.
- «*Sammit w Bucharieście i Soczi: chto dalsze?*» (Statja, opublikowanaja w żurnale «*Profil*» 21 aprjela 2008 goda), [w:] S. Ławrow, *Mieźdu proszłym i buduszczim. Rossijskaja diplotatija w mieniajuszczemsia mirie*, Moskwa 2011.
- Samsonowicz H., *Słowiańszczyzna w Średniowieczu*, [w:] *Cywilizacja europejska. Wykłady i eseje*, M. Koźmiński (red.), Warszawa 2005.
- Satter D., *Darkness at dawn: the rise of the Russian criminal state*, New Haven–London 2003.
- Sauerwein B., *Defense conversion: Russia's „strategic imperative”*, „*International Defense Review*” 1992, vol. 25, nr 8.

- Sauerwein B., *Post-Soviet economy: the military legacy*, „International Defense Review” 1992, vol. 25, nr 4.
- Sawicka A., *Rosja wobec „pomarańczowej rewolucji” na Ukrainie*, [w:] *Polityka zagraniczna Federacji Rosyjskiej. Wybrane aspekty stosunków z Polską, Ukrainą i Białorusią*, L. Zyblikiewicz, M. Czajkowski, P. Bajor (red.), Kraków 2010.
- Schneider E., *The Russian Federal Security Service under President Putin*, [w:] *Politics and the Ruling Group in Putin’s Russia*, S. White (red.), New York 2008.
- Schröder H.-H., *What Kind of Political Regime Does Russia Have?*, [w:] *Politics and the Ruling Group in Putin’s Russia*, S. White, New York 2008.
- «Rossii: nazad w buduszczeje?» (Statja, opublikowanaja w żurnale «Rossija w globalnoj politike», awgust 2007 goda, pierwonaczalno priednaznaczałas’ dla publikacyi w żurnale «Forin Affiers», odnako nie byla tam opublikowana iz-za tego, czto żurnał wydwinuł riedakcyionnyje triebowanija, kotoryje awtor szcel nieprijemnymi), [w:] S. Ławrow, *Mieźdu proszłym i buduszcim. Rossijskaja diptomatija w mieniajuszczemsia mirie*, Moskwa 2011.
- Sergunin A., *Russian Foreign-Policy Decision Making on Europe*, [w:] *Russia’s European choice*, T. Hopf (red.), New York 2008.
- Shashenkov M., *Russian Peacekeeping in the ‘Near Abroad’*, „Survival” 1994, vol. 36, nr 3.
- Shekshnia S. V., Puffer S. M., McCarthy D. J., *Cultural mythology and global leadership in Russia*, [w:] *Cultural Mythology and Global Leadership*, E. H. Kessler, D. J. Wong-Mingji (red.), Cheltenham–Northampton 2009.
- Shelley L., *Crime, Organized Crime, and Corruption*, [w:] *After Putin’s Russia: past imperfect, future uncertain*, Fourth Edition, S. K. Wegren, D. R. Herspring (red.), Lanham–Boulder–New York–Toronto–Plymouth 2010.
- Shields Ch. J., *Vladimir Putin*, New York 2007.
- Sieradzan P. J., *Postrzeganie współczesnej Rosji przez pryzmat tęsknoty za utraconym imperium*, [w:] *Wizerunki międzynarodowe Rosji*, S. Bieleń (red.), Warszawa 2011.
- Sieriebriannikow W., *Diemilitarizacja obszczestwa*, „Mirowaja ekonomika i mieźdunarodnyje odnoszenija” 1992, nr 12.
- SIPRI Yearbook 2010*, Oxford 2010, Oxford University Press.
- Skrzypek A., *Imperializm rosyjski XXI w. – mit czy realność z polskiej perspektywy*, [w:] *Rosja między imperium a mocarstwem nowoczesnym*, A. Dudek, R. Mazur (red.), Toruń 2010.
- Skrzypek A., *Perspektywy Rosji na arenie międzynarodowej*, [w:] *Szkice o Rosji*, A. Stępień-Kuczyńska, J. Adamowski (red.), Łódź–Warszawa 2000.
- Skrzypek A., *Perspektywy rozwoju Federacji Rosyjskiej do roku 2025*, [w:] *Rosja, refleksje o transformacji*, S. Bieleń, A. Skrzypek (red.), Warszawa 2010.
- Skrzypek A., *Smuta końca XX wieku*, [w:] *Federacja Rosyjska 1991–2001*, J. Adamowski, A. Skrzypek (red.), Warszawa 2002.
- Słowikowski M., *Rozważania nad naturą reżimu politycznego współczesnej Rosji*, [w:] *Rosja, refleksje o transformacji*, S. Bieleń, A. Skrzypek (red.), Warszawa 2010.
- Smoleń M., *Pucz sierpniowy 1991 r. – rozpad ZSRR*, [w:] *Rozpad ZSRR i jego konsekwencje dla Europy i świata*, Część 1, *Federacja Rosyjska*, A. Jach (red.), Kraków 2011.
- Snieżkowa I., *Antinatowskije protiesty feodosijcew wiesna – leto 2006 g.*, [w:] *Rossija i Ukraina: etnopoliticeskije aspekty wzaimodiejstwija. Sbornik statiej*, I. Snieżkowa, L. Ostapienko (red.), Moskwa 2007.
- Snieżkowa I., *Obraz Rossii i Ukrainy w priedstawlenijach russkoj i ukraińskoj mołodziejy*, [w:] *Rossija i Ukraina: etnopoliticeskije aspekty wzaimodiejstwija. Sbornik statiej*, I. Snieżkowa, L. Ostapienko (red.), Moskwa 2007.
- Snyder T., *Obca i niezrozumiała historia Europy Wschodniej*, „Nowa Europa Wschodnia” 2008, nr 1.

- Solak J., *Moldawia – republika na trzy pęknięcia. Historyczno-społeczny, militarny i geopolityczny wymiar „zamrożonego konfliktu” o Naddniestrze*, Toruń 2009.
- Solżenicyn A., *Rosja w zapaści*, Warszawa 1999.
- Sotnikow A., *Sojuznoje Gosudarstwo w otażenii Wsiewmirnoj Torgowoj Organizaciji*, [w:] *Rossija i Centralnaja Jewropa w nowych gieopolitycznych realnościach. Sbornik statiej uczastnikow V mieżdunarodnoj naucznoj konfierencyi Moskwa, 29–30 maja 2003 goda*, L. Szyszelińska (red.), Moskwa 2006.
- Sowiński S., Zenderowski R., *Europa drogą Kościola. Jan Paweł II o Europie i europejskości*, Wrocław–Warszawa–Kraków 2003.
- Špidlík T., *Chrześcijańska tożsamość Europy. Dwa płuca*, Kraków 2007.
- Špidlík T., *Dusza rosyjska*, Poznań 2002.
- Špidlík T., *Myśl rosyjska. Inna wizja człowieka*, Warszawa 2000.
- Starodubcewa J., Kapajewa T., *Inostrannyje inwiesticy w Rossii*, [w:] *Mieżdunarodnyje ekonomičeskie otnoszenija: Uczebnik dla wyzow*, J. F. Żukow (red.), Moskwa 2000.
- Stary kontynent w nowym tysiącleciu*, Z. Drozdowicz (red.), Poznań 2002.
- Stemplowski R., *Wprowadzenie do analizy polityki zagranicznej RP*, t. 1, Warszawa 2007.
- Stern J. E., *Moscow Meltdown. Can Russia Survive?*, „International Security” 1994, vol. 18, nr 4.
- Stępień-Kuczyńska A., *Priorytety Putina*, [w:] *Rosja w okresie prezydentury Władimira Putina*, A. Stępień-Kuczyńska, S. Bieleń (red.), Łódź–Warszawa–Toruń 2008.
- Stępień-Kuczyńska A., *Religie i organizacje wyznaniowe w nowej Rosji*, [w:] *Szkice o Rosji*, A. Stępień-Kuczyńska, J. Adamowski (red.), Łódź–Warszawa 2000.
- Stępień-Kuczyńska A., *Rosja: ku Europie. Z problematyki stosunków rosyjsko-unijnych*, Toruń 2007.
- Stępień-Kuczyńska A., Słowikowski M., *Procesy integracyjne i dezintegracyjne na obszarze Wspólnoty Niepodległych Państw*, [w:] *Na gruzach Imperium... W stronę nowego ładu międzynarodowego i społeczno-politycznego w regionie Europy Środkowej i Wschodniej*, A. Stępień-Kuczyńska, M. Słowikowski (red.), Łódź 2012.
- Stępień-Kuczyńska A., Słowikowski M., *Unia Europejska a państwa Europy Wschodniej*, Warszawa 2008.
- Stępniewski T., *Geopolityka regionu Morza Czarnego w pozimnowojennym świecie*, Lublin–Warszawa 2011.
- Strategia we współczesnym świecie. Wprowadzenie do studiów strategicznych*, J. Baylis, J. Wirtz, C. S. Gray, E. Cohen (red.), Kraków 2009.
- Stuermer M., *Putin i odrodzenie Rosji*, Wrocław 2010.
- Suchanek L., *Rosja: naród w procesie transformacji i globalizacji*, [w:] *Naród, kultura i państwo w procesie globalizacji*, M. Banaś, J. Rokicki (red.), Kraków 2004.
- Surmacz B., *Ukraina: aspiracje, ograniczenia, nadzieje*, [w:] *Polityka zagraniczna: aktorzy, potencjał, strategie*, T. Łoś-Nowak, Warszawa 2011.
- Surmacz B., *Współczesne stosunki polsko-ukraińskie. Politologiczna analiza traktatu o dobrym sąsiedztwie*, Lublin 2002.
- Suszko O., *Integracja europejska Ukrainy i odpowiedź Rosji*, [w:] *Ukraina: jak żyć z Rosją? Rosja: jak żyć z Ukrainą? Stosunki ukraińsko-rosyjskie w 2006 roku i w najbliższej przyszłości*, W. Konończuk (red.), Warszawa 2006, URL <<http://www.batory.org.pl/doc/ukraina-rosja.pdf>>.
- Suzdalcew A., *Postsowieckoje prostranstwo: uchodiaszczaja realnost’*, [w:] *Mir wokrug Rossii: 2017. Kontury niedalekiego buduszczeho*, S. Karaganow (red.), Moskwa 2007.
- Szabaciuk A., *Relacje państwo – Kościół rzymskokatolicki na Ukrainie w latach 1991–2012*, „Prace Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej”, t. 25, Lublin 2012.
- Szczetinin W., *Integracja Rossii w mirowuju ekonomiku*, [w:] *Wnieszniaja politika i diptomatija Rossijskoj Fiedieracyi. Uczebnik*, A. Panow (red.), Moskwa 2010.

- Szeptycki A., *Rosja w odbiorze państw Unii Europejskiej*, [w:] *Wizerunki międzynarodowe Rosji*, S. Bieleń (red.), Warszawa 2011.
- Szeptycki A., *Stosunki między Ukrainą i Republiką Białoruś: uwarunkowania, stan, perspektywy*, „Materiały Studialne PISM/ PISM Research Papers” 2006, nr 1.
- Szeptycki A., *Stosunki pomiędzy Federacją Rosyjską i Ukrainą w sektorze gazowym*, [w:] *Geopolityka nurociągów. Współzależność energetyczna a stosunki międzypaństwowe na obszarze post-sowieckim*, E. Wyciskiewicz (red.), Warszawa 2008.
- Szewcowa L., *Rosja przed nowym cyklem politycznym: paradoksy stabilności i petro-state*, [w:] *Imperium Putina*, W. Konończuk (red.), Warszawa 2007.
- Szkice o Rosji*, A. Stępień-Kuczyńska, J. Adamowski (red.), Łódź–Warszawa 2000.
- Szondi G., *Filary zarządzania reputacją: dyplomacja publiczna w Europie Wschodniej z perspektywy public relations*, [w:] *Dyplomacja publiczna*, B. Ociepka (red.), Wrocław 2008.
- Szporluk R., *Russia, Ukraine, and the Breakup of the Soviet Union*, Stanford 2000.
- Szücs J., *Trzy Europy*, Lublin 1995.
- Szulc T., *Rola Gazpromu w polityce wewnętrznej i międzynarodowej za prezydentury Władimira Putina*, [w:] *Rosja między imperium a mocarstwem nowoczesnym*, A. Dudek, R. Mazur (red.), Toruń 2010.
- Szurubowicz A., *JewrAzES i Sojuznoje Gosudarstwo Rossii i Bielorusii w mieniąjuszcejsia geopoliticeskoj situaciji*, [w:] *Rossija i Centralnaja Jewropa w nowych geopoliticeskich rialnostiach. Sbornik statiej uczastnikow V mieżdunarodnoj naucznoj konfierenciyi Moskwa, 29–30 maja 2003 goda*, L. Szyszczelina (red.), Moskwa 2006.
- Szutow A., *Etapy stanowlenija i razwitija SNG*, [w:] *Wnieszniaja politika i diplomatija Rossijskoj Fiedieraciji. Uczebnik*, A. Panow (red.), Moskwa 2010.
- Szyszczelina L., *Rossija i Centralnaja Jewropa w nowych geopoliticeskich rialnostiach*, [w:] *Rossija i Centralnaja Jewropa w nowych geopoliticeskich rialnostiach. Sbornik statiej uczastnikow mieżdunarodnoj naucznoj konfierenciyi prochodiwszej w Moskwie 27–30 janwarja 1995 goda*, L. Szyszczelina (red.), Moskwa 1995.
- Szyszczelina L., *Rossija i Wostoczno-Centralnaja Jewropa: w poiskach nowoj formuly otnoszenij*, [w:] *Wostoczno-Centralnaja Jewropa: dwa diesiatiletija po puti rieform. Sbornik statiej uczastnikow VII mieżdunarodnoj naucznoj konfierenciyi «Rossija i Centralnaja Jewropa w nowych geopoliticeskich rialnostiach»*, Moskwa, 28 nojabrja 2008 goda, L. Szyszczelina (red.), Moskwa 2009.
- Szyszkow J., *Nieintiegrirowe Sodruezstwo: paradoks ili zakonomiernost’?*, [w:] *Rossija i Centralnaja Jewropa w nowych geopoliticeskich rialnostiach. Sbornik statiej uczastnikow V mieżdunarodnoj naucznoj konfierenciyi Moskwa, 29–30 maja 2003 goda*, L. Szyszczelina (red.), Moskwa 2006.
- Szyszkow J., *Rossija i mirowoj rynek: struktornyj aspiekt*, „Mirowaja ekonomika i mieżdunarodnyje otnoszenija” 1997, nr 2.
- Szyszlak T., *Stosunki państwa z Kościołami (zjednoczeniami religijnymi) we współczesnej Rosji*, [w:] *Wybrane problemy badań wschodnich*, Z. Winnicki, W. Bałuk, G. Tokarz (red.), Wrocław 2007.
- Śmigieński R., *Osierocona armia. Założenia polityki obronnej oraz Siły Zbrojne Federacji Rosyjskiej w latach 1992–2004*, Warszawa 2006.
- Tarnawski M., *Polityka zagraniczna Rosji – kontynuacja, ewolucja czy rewolucja?*, [w:] *Polityka zagraniczna Federacji Rosyjskiej. Wybrane aspekty stosunków z Polską, Ukrainą i Białorusią*, L. Zyblikiewicz, M. Czajkowski, P. Bajor (red.), Kraków 2010.
- Tengi A., de, *Wychod Rossii na mieżdunarodnuju arienu*, „Mirowaja ekonomika i mieżdunarodnyje otnoszenija” 1992, nr 7.
- The Encyclopedia of Political Science*, Kurian G. T. (red.), Washington 2011.

- The Future of East-Central Europe*, A. Dumała, Z. J. Pietraś (red.), Lublin 1996.
- Thorun Ch., *Explaining change in Russian foreign policy: the role of ideas in post-Soviet Russia's conduct towards the West*, New York 2009.
- Timmierman H., *Processy diezintegracyi i rieorganizacyi SNG*, „Mirowaja ekonomika i miezdunarodnyje odnoszenija” 1998, nr 12.
- Timmierman H., *Wnieszniaja politika Rossii: poisk nowoj idientycznosti*, „Mirowaja ekonomika i miezdunarodnyje odnoszenija” 1994, nr 2.
- Timofiejuk P., *Mit nacjonalistów rosyjskich*, [w:] *Narody i nacjonalizm w Federacji Rosyjskiej*, P. Timofiejuk, A. Wierzbicki, E. Zieliński (red.), Warszawa 2004.
- Timofiejuk P., Wierzbicki A., *Polityka narodowościowa Federacji Rosyjskiej*, [w:] *Narody i nacjonalizm w Federacji Rosyjskiej*, P. Timofiejuk, A. Wierzbicki, E. Zieliński (red.), Warszawa 2004.
- Tkaczenko G., *Mif o gołodomorie – izobrietienije manipulatorow soznaniem*, [w:] *Bandierizacyja Ukrainy – główna ugroza dla Rossii*, J. Kozłow (red.), Moskwa 2008.
- Tkaczenko S., *Informacyonnaja wojna protiv Rossii*, Sankt-Petersburg 2011.
- Topolski I., *Działania Federacji Rosyjskiej w regionie*, [w:] *Region Azji Centralnej jako obszar wpływów międzynarodowych*, B. Bojarczyk, A. Ziętek (red.), Lublin 2008.
- Topolski I., *Europa Wschodnia jako przestrzeń polityki*, „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej” 2012, r. 10, z. 1.
- Topolski I., *Flota Czarnomorska jako instrument polityki zagranicznej Federacji Rosyjskiej*, „Stosunki Międzynarodowe International Relations” 2010, t. 42, nr 3–4.
- Topolski I., *Instrumenty militarne Federacji Rosyjskiej na obszarze Wspólnoty Niepodległych Państw*, [w:] *Rosja między imperium a mocarstwem nowoczesnym*, A. Dudek, R. Mazur (red.), Toruń 2010.
- Topolski I., *Kontrola i redukcja zbrojeń*, [w:] *Międzynarodowe stosunki polityczne*, M. Pietraś (red.), Lublin 2007.
- Topolski I., *Militarna pozycja Federacji Rosyjskiej*, [w:] *Federacja Rosyjska w stosunkach międzynarodowych*, A. Czarnocki, I. Topolski (red.), Lublin 2006.
- Topolski I., *Pozycja militarna Białorusi*, [w:] *Białoruś w stosunkach międzynarodowych*, I. Topolski (red.), Lublin 2009.
- Topolski I., *Pozycja militarna państw Azji Centralnej*, [w:] *Region Azji Centralnej jako obszar wpływów międzynarodowych*, B. Bojarczyk, A. Ziętek (red.), Lublin 2008.
- Topolski I., *Pozycja militarna państw obszaru Wspólnoty Niepodległych Państw*, [w:] *Polityka zagraniczna i bezpieczeństwa krajów Wspólnoty Niepodległych Państw*, W. Baluk (red.), Wrocław 2008.
- Topolski I., *Pozycja militarna Republiki Mołdawii*, [w:] *Konflikt niskiej intensywności w Naddniestrzu*, M. Celewicz, J. Kłoczowski, M. Pietraś (red.), Lublin 2006.
- Topolski I., *Pozycja militarna Ukrainy*, [w:] *Ukraina w stosunkach międzynarodowych*, M. Pietraś, T. Kapuśniak (red.), Lublin 2007.
- Topolski I., *Region Wspólnoty Niepodległych Państw w stosunkach rosyjsko-amerykańskich*, „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej” 2008, nr 6.
- Topolski I., *Region Wspólnoty Niepodległych Państw*, [w:] *Regiony w stosunkach międzynarodowych*, I. Topolski, H. Dumała, A. Dumała (red.), Lublin 2009.
- Topolski I., *Relacje polityczno-gospodarcze między Białorusią a Rosją w latach 2000–2008*, [w:] *Polsko-białoruskie związki kulturowe, literackie i językowe*, S. Kawalou, R. Radzik, M. Saje-wicz (red.), Lublin 2010.
- Topolski I., *Sila militarna w polityce zagranicznej Federacji Rosyjskiej*, Lublin 2004.
- Topolski I., *Stosunki białorusko-rosyjskie*, [w:] *Białoruś w stosunkach międzynarodowych*, I. Topolski (red.), Lublin 2009.

- Topolski I., *Stosunki chińsko-rosyjskie*, [w:] *Chiny w stosunkach międzynarodowych*, K. Iwańczuk, A. Ziętek (red.), Lublin 2003.
- Transnistrian problem: a view from Ukraine*, S. Gerasymchuk (red.), Kijów 2009, URL <http://www.irf.ua/files/eng/text_eng.pdf>.
- Trenin D., *The End of Eurasia: Russia on the Border Between Geopolitics and Globalization*, Moscow 2002.
- Trienin D., *Post-imperium: jewrazijskaja istorija*, Moskwa 2012.
- Tsygankov A., *Russia's Foreign Policy*, [w:] *After Putin's Russia: past imperfect, future uncertain*, Fourth Edition, S. K. Wegren, D. R. Herspring (red.), Lanham–Boulder–New York–Toronto–Plymouth 2010.
- Tymanowski J., *Rosja między demokracją a autorytaryzmem*, [w:] *Federacja Rosyjska w procesie demokratyzacji*, J. Tymanowski (red.), Warszawa 2011.
- Ukraina między Rosją a Zachodem*, M. Zamarlik (red.), Kraków 2001.
- Ukraina w stosunkach międzynarodowych*, M. Pietraś, T. Kapuśniak (red.), Lublin 2007.
- Ukraina: jak żyć z Rosją? Rosja: jak żyć z Ukrainą? Stosunki ukraińsko-rosyjskie w 2006 roku i w najbliższej przyszłości*, W. Konończuk (red.), Warszawa 2006, URL <<http://www.batory.org.pl/doc/ukraina-rosja.pdf>>.
- Ustroje polityczne krajów Wspólnoty Niepodległych Państw*, W. Baluk, A. Czajowski (red.), Wrocław 2007.
- Vigonsky O., *Ukraina w poszukiwaniu algorytmu między Rosją i Zachodem*, [w:] *Ukraina między Rosją a Zachodem*, M. Zamarlik (red.), Kraków 2001.
- W kręgu historii Europy Wschodniej. Studia i szkice*, P. Chmielewski, A. Głowacki (red.), Łódź 2009.
- «W odnoży łodkie» (Statja, opublikowana w журнале «Itogi» 15 nojabria 2010 goda), [w:] S. Ławrow, *Mieжду прошлым i buduszczim. Rossijskaja diplomatija w mieniajuszczemsia mirie*, Moskwa 2011.
- Walton C. D., Gray C. S., *Druga epoka nuklearna: broń jądrowa w XXI wieku*, [w:] *Strategia we współczesnym świecie. Wprowadzenie do studiów strategicznych*, J. Baylis, J. Wirtz, C. S. Gray, E. Cohen (red.), Kraków 2009.
- Wandycz P. S., *Cena wolności. Historia Europy Środkowowschodniej od średniowiecza do współczesności*, Kraków 2003.
- Wardomskij L., *O regionalnom sotrudnicestwie na postsowietskom prostranstwie*, [w:] *Rossija i Centralnaja Jewropa w nowych geopoliticeskich realnostiach. Sbornik statiej uczastnikow V miezdunarodnoj naucznoj konfierencyi Moskwa, 29–30 maja 2003 goda*, L. Szyszelińska (red.), Moskwa 2006.
- Wasilenko I., *Rosja i Europa Środkowa. Nowe realia geopolityczne*, „Studia Politologiczne” 2000, vol. 4.
- Wassierman A., *Rossija, wkluczaja Ukrainu. Jedinstwo ili gibiel*, Moskwa 2010.
- Webber M., *The international politics of Russia and the successor states*, Manchester–New York 1996.
- Wieczorek P., *Ekonomiczne aspekty polityki wojskowej Związku Radzieckiego i Polski*, „Sprawy Międzynarodowe” 1990, nr 11.
- Wieczorek P., *Rosyjski przemysł obronny w latach dziewięćdziesiątych*, „Polityka Wschodnia” 1995, nr 1–2.
- Wierzbiński A., „Nowi Rosjanie” w odbiorze zewnętrznym, [w:] *Wizerunki międzynarodowe Rosji*, S. Bielen (red.), Warszawa 2011.
- Wierzbiński A., *Nacjonalizm cywilizacyjno-polityczny w etnopolityce Rosji*, [w:] *Rosja między imperium a mocarstwem nowoczesnym*, A. Dudek, R. Mazur (red.), Toruń 2010.

- Wierzbicki A., *Procesy etnopolityczne w okresie rządów Władimira Putina*, [w:] *Rosja w okresie prezydentury Władimira Putina*, A. Stępień-Kuczyńska, S. Bieleń (red.), Łódź–Warszawa–Toruń 2008.
- Wierzbicki A., *Rosja i wspólnota słowiańska w XXI wieku*, [w:] *Narody i nacjonalizm w Federacji Rosyjskiej*, P. Timofiejuk, A. Wierzbicki, E. Zieliński (red.), Warszawa 2004.
- Wierzbicki A., *Russkij i rossijskij narod w teorii i praktyce etnopolityki Rosji*, [w:] *Rosja, refleksje o transformacji*, S. Bieleń, A. Skrzypek (red.), Warszawa 2010.
- Więcej niż sąsiedztwo. Rozszerzona Unia Europejska i Ukraina – nowe relacje. Raport końcowy*, Warszawa–Kijów 2004.
- Willaume M. J., *Książki, konferencje i debaty Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej w latach 2004–2010*, „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej” 2010, r. 8, z. 1.
- Wilson A., *Interesy, nie filantropia*, „Nowa Europa Wschodnia” 2010, nr 2.
- Winnicki Z., *Ustrój polityczno-administracyjny Republiki Białoruś – zarys problematyki*, [w:] *Europa Wschodnia – dekada transformacji. Białoruś*, B. J. Albin, W. Baluk (red.), Wrocław 2004.
- Wiszniewskaja I., *Siniergietyczne procesy w protiwostojanii Rosijskoj Fiedieracyi i stran Wostocznoj Jewropy*, [w:] *Polityka zagraniczna Federacji Rosyjskiej. Wybrane aspekty stosunków z Polską, Ukrainą i Białorusią*, L. Zyblikiewicz, M. Czajkowski, P. Bajor (red.), Kraków 2010.
- Witer O., *Poszukiwanie równowagi interesów narodowych jako lekcja z ukraińsko-rosyjskiego kryzysu gazowego*, [w:] *Ukraina: jak żyć z Rosją? Rosja: jak żyć z Ukrainą? Stosunki ukraińsko-rosyjskie w 2006 roku i w najbliższej przyszłości*, W. Konończuk (red.), Warszawa 2006, URL <<http://www.batory.org.pl/doc/ukraina-rosja.pdf>>.
- Wites T., *Rosja i inne kraje Wspólnoty Niepodległych Państw – region w trudnej transformacji*, [w:] *Geografia regionalna świata. Wielkie regiony*, J. Makowski (red.), Warszawa 2006.
- Wizerunki międzynarodowe Rosji*, S. Bieleń (red.), Warszawa 2011
- Włodkowska A., *Polityka Federacji Rosyjskiej na obszarze WNP*, Toruń 2006.
- Włodkowska A., *Polityka Federacji Rosyjskiej wobec Wspólnoty Niepodległych Państw*, [w:] *Polityka zagraniczna Rosji*, S. Bieleń, M. Raś (red.), Warszawa 2008.
- Wnieszniaja politika i bezopasnost' sowriemiennoj Rossii. 1991–2002. Chriestomatija w czetyriech tomach*, t. 3, Issledowanija, T. Szakleina (red.), Moskwa 2002.
- Wnieszniaja politika i diptomatija Rossijskoj Fiedieracyi. Uczebnik*, A. Panow (red.), Moskwa 2010.
- «Wnieszniaja politika Rossii – wkład w ukriepienije mieždunarodnoj bezopasnosti i stabilnosti» (Statja, opublikowanaja w «Diplomaticzeskom jezegodniku» za 2010 god), [w:] S. Ławrow, *Mieжду proszłym i buduszczim. Rossijskaja diptomatija w mienajuszczemsia mirie*, Moskwa 2011.
- «Wnieszniaja politika Rossii i nowoje kaczestwo gieopoliticeskoj situaciji» (Statja, opublikowanaja w «Diplomaticzeskom jezegodniku» za 2008 god), [w:] S. Ławrow, *Mieжду proszłym i buduszczim. Rossijskaja diptomatija w mienajuszczemsia mirie*, Moskwa 2011.
- Wnieszniaja politika Rossii na rubieże XXI wieku: problemy formirowanija, ewolucyi i prijemstwiennosti*, [w:] I. Iwanow, *Wnieszniaja politika Rossii i mir. Statji i wystuplenija*, Moskwa 2001.
- Wnieszniaja politika Rossii na sowriemennom etapie*, [w:] I. Iwanow, *Wnieszniaja politika Rossii i mir. Statji i wystuplenija*, Moskwa 2001.
- «Wnieszniaja politika Rossii: nowyj etap» (Statja, opublikowanaja w «Diplomaticzeskom jezegodniku» za 2007 god), [w:] S. Ławrow, *Mieжду proszłym i buduszczim. Rossijskaja diptomatija w mienajuszczemsia mirie*, Moskwa 2011.
- Wnieszniaja politika Rossijskoj Fiedieracyi 1992–1999. Uczebnoje posobije*, A. Torkunow, A. Mielwil, M. Narinskij (red.), Moskwa 2000.
- «Wniesniepoliticeskije itogi 2005 goda: razmyszlenija i wywody» (Statja, opublikowanaja w «Diplomaticzeskom jezegodniku» za 2005 god), [w:] S. Ławrow, *Mieжду proszłym i buduszczim. Rossijskaja diptomatija w mienajuszczemsia mirie*, Moskwa 2011.

- Wojcechowski A., Tkaczenko G., «Oranżowyje» – nositeli nieofaszyzma, [w:] *Bandierizacja Ukrainy – główna ugroza dla Rosji*, J. Kozłow (red.), Moskwa 2008.
- Wojennaja rieforma: Woorużennyje Siły Rossijskoj Fiedieracyi, G. A. Ziuganow (red.), Moskwa 1998.
- Wolf Ch., Lang T., *Russia's economy: signs of progress and retreat on the transitional road*, Santa Monica 2006.
- Wolff L., *Inventing Eastern Europe. The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*, Stanford–California 1994.
- Wołkagonowa O., Gambiejewa J., *Russkije w Krymu: politizacja etniczności*, [w:] *Rossija i Ukraina: etnopoliticeskije aspekty wzaimodiejstwija. Sbornik statiej*, I. Snieżkowa, L. Ostapienko (red.), Moskwa 2007.
- Woolf A. F., *Nonstrategic Nuclear Weapons*, „Congressional Research Service”, 28 January 2009.
- World religions*, J. Hay, L. Holle (red.), Detroit–New York–San Francisco–New Haven–Conn–Waterville–Maine–London 2007.
- Worobjew W., *ODKB kak instrument obiespieczenia bezopasnosti*, [w:] *Wnieszniaja politika i dipłomatija Rossijskoj Fiedieracyi. Uczebnik*, A. Panow (red.), Moskwa 2010.
- Worobjew W., Żylcow S., *Rossija i Bieloruszija*, [w:] *Wnieszniaja politika i dipłomatija Rossijskoj Fiedieracyi. Uczebnik*, A. Panow (red.), Moskwa 2010.
- Worobjew W., Żylcow S., *Rossija i Ukraina*, [w:] *Wnieszniaja politika i dipłomatija Rossijskoj Fiedieracyi. Uczebnik*, A. Panow (red.), Moskwa 2010.
- Wostoczno-Centralnaja Jewropa: dwa diesiatiletija po puti rieform. Sbornik statiej uczastnikow VII międzynarodnoej naučnoej konfierencyi «Rossija i Centralnaja Jewropa w nowych gieopoliticeskich riealnostiach»*, Moskwa, 28 nojabria 2008 goda, L. Szyszczelina (red.), Moskwa 2009.
- Wozżenikow A., *Nacyonalnaja bezopasnost' Rossii: mietodologija kompleksnogo issledowanija i politika obiespieczenia*, Moskwa 2002.
- Wóycicki K., Balcer A., *Orientacje polskiej polityki zagranicznej*, „Debata” – Materiały Społecznego Zespołu Ekspertów przy Przewodniczącym Sejmowej Komisji Spraw Zagranicznych, 2010, nr 3, URL <[http://orka.sejm.gov.pl/opinie6.nsf/nazwa/sz_a_deb245/\\$file/sza_deb245.pdf](http://orka.sejm.gov.pl/opinie6.nsf/nazwa/sz_a_deb245/$file/sza_deb245.pdf)>.
- Wprowadzenie do geografii politycznej i gospodarczej*, S. Korenik (red.), Wrocław 2006.
- Wspólnota Niepodległych Państw: frammegracja – bezpieczeństwo – konflikty etniczne*, t. 1, T. Kałuśniak (red.), Lublin–Warszawa 2011.
- Wybrane problemy badań wschodnich*, Z. Winnicki, W. Bałuk, G. Tokarz (red.), Wrocław 2007.
- Wyciszkieicz E., *Rosyjski sektor naftowo-gazowy – uwarunkowania wewnętrzne i perspektywy rozwoju*, [w:] *Geopolityka rurociągów. Współzależność energetyczna a stosunki między państwami na obszarze postsowieckim*, E. Wyciszkieicz (red.), Warszawa 2008.
- Wyrozumski J., *Miejsce i rola Polski w Europie. Refleksje historyka*, [w:] *Przeszłość dla przyszłości. Historycy o Polsce w Europie*, J. Kłoczowski (red.), Lublin 2010.
- Yakovlev A., *Interest Groups and Economic Reform in Contemporary Russia: Before and After Yukos*, [w:] *Politics and the Ruling Group in Putin's Russia*, S. White (red.), New York 2008.
- Z dziejów Europy Wschodniej XX wieku*, „Acta Universitatis Lodziensis”, „Folia Historica” 84, Łódź 2009.
- Zabiejworota A., *Integracja Rosji i Bielarusi: problemy i pierspektiwy*, [w:] *Rossija i Centralnaja Jewropa w nowych gieopoliticeskich riealnostiach. Sbornik statiej uczastnikow V międzynarodnoej naučnoej konfierencyi Moskwa, 29–30 maja 2003 goda*, L. Szyszczelina (red.), Moskwa 2006.
- Zagładin N., Muntian M., *Niekotoryje aspekty nowogo gieostrategiceskogo polożenija Rossii*, „Mirowaja ekonomika i międzynarodnyje odnoszenija” 1993, nr 7.
- Zagorski A., *Rossija i SNG*, [w:] *Wnieszniaja politika Rossijskoj Fiedieracyi 1992–1999. Uczebnoje posobije*, A. Torkunow, A. Mielwil, M. Narinskij (red.), Moskwa 2000.

- Zatulín K., *Europejskie mity o Ukrainie*, [w:] *Ukraina: jak żyć z Rosją? Rosja: jak żyć z Ukrainą? Stosunki ukraińsko-rosyjskie w 2006 roku i w najbliższej przyszłości*, W. Konończuk (red.), Warszawa 2006, URL <<http://www.batory.org.pl/doc/ukraina-rosja.pdf>>.
- Zhminko Z., *Informational influence of Russian (and pro-Russian) media on the problem of settlement of the Transnistrian conflict*, [w:] *Transnistrian problem: a view from Ukraine*, S. Gerasymchuk (red.), Kijów 2009, URL <http://www.irf.ua/files/eng/text_eng.pdf>.
- Zhminko Z., *Role of Ukraine as a Participant of the Negotiation Process on Settlement of the Transnistrian Conflict ("5+2" Format)*, [w:] *Transnistrian problem: a view from Ukraine*, S. Gerasymchuk (red.), Kijów 2009, URL <http://www.irf.ua/files/eng/text_eng.pdf>.
- Zieliński E., *System konstytucyjny Federacji Rosyjskiej*, Warszawa 2005.
- Zieliński J., *Sily zbrojne sąsiadów Polski*, Warszawa 1993.
- Zielonka J., *Europa jako imperium. Nowe spojrzenie na Unię Europejską*, Warszawa 2007.
- Zięba R., *Instytucjonalizacja bezpieczeństwa europejskiego: koncepcje – struktury – funkcjonowanie*, Warszawa 2004.
- Żeleżow B., *Graždansko-wojennyje otnoszenija i modiernizacija Rossii*, „Mirowaja ekonomika i międzynarodnyje otnoszenija” 1995, nr 7.
- Žmin’ko Z., *Informacijnyj wpływ rosijs’kich (i prorosijs’kich) ZMI na problemu wreguluwannia Prydnistrows’kogo konfliktu*, [w:] *Prydnistrows’ka problema: Poglad z Ukrainy*, S. Herasymczuk (red.), Kijów 2009.
- Žmin’ko Z., *Rol Ukrainy w jakosti uczasnyka perehowornoho procetu szczodo wrehuluwannia Prydnistrows’koho konfliktu (format «5+2»)*, [w:] *Prydnistrows’ka problema: Poglad z Ukrainy*, S. Herasymczuk (red.), Kijów 2009.
- Żyłcow S., *Energietičeskij faktor wo wniesnjej politike Rossii*, [w:] *Wnieszniaja politika i diplomatija Rossijskoj Fiedieracyi. Učebnik*, A. Panow (red.), Moskwa 2010.
- Żyłcow S., *Nieokoczennaja pjesa dla «oranżewoj» Ukrainy. Po sledam sobytij*, Moskwa 2005.
- Żyłcow S., *Ukraina: 20 let puti k niezawisimosti*, Moskwa 2012.
- Żyłcow S., Worobjew W., Szutow A., *Ewolucyja polityki Rossii na postsowietskom prostranstwie. Učebnoje posobije*, Moskwa 2010.

4. Źródła internetowe

- Centralna Agencja Wywiadowcza, URL <<https://www.cia.gov>>.
- „CountriesAndCities.com”, URL <<http://www.countriesandcities.com/regions/eastern-europe.htm>>.
- Federalna Agencja ds. Wspólnoty Niepodległych Państw, rodaków mieszkających poza granicami państwa oraz międzynarodowej współpracy humanitarnej, URL <<http://rs.gov.ru/>>.
- Fundacja im. Stefana Batorego, URL <<http://www.batory.org.pl>>.
- Fundacja Carnegie na rzecz Pokoju na Świecie, URL <<http://www.carnegieendowment.org>>.
- Komitet Wykonawczy Wspólnoty Niepodległych Państw, URL <<http://cis.minsk.by>>.
- Ministerstwo Spraw Zagranicznych Federacji Rosyjskiej, URL <<http://www.mid.ru>>.
- „Nations Online”, URL <<http://www.nationsonline.org/oneworld/europe.htm>>.
- „Nowa Europa Wschodnia”, URL <<http://www.new.org.pl>>.
- Organizacja Współpracy Gospodarczej i Rozwoju, URL <<http://www.oecd.org>>.
- Ośrodek Studiów Wschodnich, URL <<http://www.osw.waw.pl>>.

W monografii poruszono zagadnienia, które są obecne i analizowane częściowo lub w pewnym wybranym kontekście w literaturze przedmiotu w Polsce oraz na świecie, a badania są prowadzone na poziomie ogólnym lub wycinkowym. [...] Praca zawiera charakterystykę poszczególnych etapów procesu badawczego, od analizy teoretycznej i zdefiniowania Europy Wschodniej jako przestrzeni politycznej, poprzez uwarunkowania polityki, założenia koncepcyjne oraz fazę realizacji, przedstawienie działań na płaszczyznach: polityczno-militarnej, ekonomicznej i społeczno-kulturowej, po podsumowania końcowe. [...] Tekst uzupełnia bogaty, około 40-stronicowy, wykaz źródeł, zawierający spis dokumentów i materiałów wykorzystanych w pracy, w tym m.in.: *Koncepcje polityki zagranicznej*, *Koncepcje bezpieczeństwa narodowego*, *Strategia bezpieczeństwa narodowego*, *Doktryny wojenne*, *Strategia energetyczna*, a także *Orędzia o stanie państwa prezydenta Federacji Rosyjskiej do Zgromadzenia Federalnego*. Dział ten uzupełnia obszerna wielojęzyczna literatura przedmiotu.

Książka jest adresowana przede wszystkim do studentów i badaczy stosunków międzynarodowych, politologii i studiów wschodnioeuropejskich. Może być również pomocna dla osób zajmujących się szeroko rozumianą problematyką polityki zagranicznej Federacji Rosyjskiej.

Na podstawie *Wstępu*

